



БЕРЕГИТЕ КНИГУ!

ОНА СЛУЖИТ НЕ ОДНОМУ, А МНОГИМ.

Возвращайте книгу в
срок, чтобы и другие
могли воспользоваться
===== ею. =====

991

Apr 27
cr 58

9 | 43
—
3.83.

~~1722~~
2456

3584.

ՄԵՐՏԻՆՈՍ ԼՈՒՏԵՐԻՆ

ՎԵՐՈՒՑ

ԵՒ

2653

ՆՈՐՈՎՈՒԹԵԼՆ

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

1619

12004

Handwritten scribbles in the top left corner.

Handwritten numbers: $+$, 0 , and 5.22 .

Red handwritten scribbles in the center of the page.

Faint, mirrored text from the reverse side of the page.

Faint, mirrored text from the reverse side of the page.

Faint, mirrored text from the reverse side of the page.

Faint, mirrored text from the reverse side of the page.

Handwritten scribbles on the right edge of the page.

Faint, mirrored text from the reverse side of the page.



Blue printed text, possibly a date or number, in the lower-right quadrant.

Handwritten marks and scribbles at the bottom of the page.

2362

964-ԱԿ

ՄԵՐՏԻՆՈՍ ԼՈՒՏԵՐԻՆ

ՎՆԲՈՒՑ

13584. ԵԻ

ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ

ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳՐԵՑ

Վ. ԳԵՒՈՆԳՎ. Վ. ՅՈՎՆԵՆԵԱՆՅ

ՄԻԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ



ՎԻԷՆՆԸ

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

1850 ՈՒ Մ՝ Գ՝ Թ՝

5696-57

1-40

284(092 Lmp(t)) + 9(43) *in 2888*

SECRET

SECRET

987654

SECRET

SECRET

SECRET

SECRET

SECRET



SECRET

SECRET

SECRET

28-2222

3584

ԲՈՂՈՔՈՂՆԵՐՈՒՆ քանի մը տարիէ վեր իրենց սկզբունքներն ու մտորութիւնները Ազգերնու մէջ տարածելու համար ըրած ջանքը տեսնելով, մաքերնիս զրած էինք որ աս՝ թէ կրօնական եւ թէ ազգային նկատմամբ՝ սաստիկ փաստակար չարեաց առջևն առնելու յարմար գիրք մը հրատարակենք: Աս մեր մտածութեան կամ բաղձանքին մէջ երթալով աւելի եւս հաստատուեցանք նոյն իսկ Ազգին մէջէն զանազան բարեւեր ու ճշմարիտ ազգասէր անձանց բաղձանքը տեսնելով, որոնք զրով ու խօսքով զմեզ կը յորդորէին ու կազաւէին որ Ազգը մոլորեցընել ու զողներուն դէմ ելինք, եւ պատշաճաւոր գրուածներ հանելով՝ գործած ու գործելու չարիքնին խափանելու ջանանք:

Նոյն վախճանին հասնելու համար ամենէն աւելի յարմար երեւցաւ մեզի բողոքոցութեան հիմնադրին վարքը եւ իր ըրած Նորոգութեան պատմութիւնը հրատարակել, որպէս զի իր՝ ինչպիսի մարդ, եւ բողոքոցութեան՝ ինչ տեսակ սկզբանց վրայ հիմնուած ըլլալը, ինչ կերպով սկսին ու յառաջ երթալը, ծագելուն պէս՝ որչափ չարիքներ պատճառելը, եւ իր պաշտպաններուն ու հետեւողներուն՝ ընդհանրապէս ինչչափ անպիտան մարդիկ ըլլալը տեսնելով, ամէն մարդ նոյն իսկ բողոքոցութեան վրայ պայծառ դադափար ունենայ:

Պիտանք բողոքողներուն ասոնք կարդացած ատեն բսիւրքը: Նորոգութեան սկիզբ ըլլողներուն եւ առանձինն Ղուտերին ինչպիսի մարդ ըլլալը, ու բողոքոցութեան՝ ինչ միջոցներով հաստատուիլը՝ մեր հոգը չէ, կ'ըսեն. մենք միայն վարդապետութեան կը նայինք. նոյն

վարդապետութիւնն Աստուծոյ խօսքն է . Աստուած զԱռտեր եւ անոր ընկերներն ու աշակերտները իրրեւ գործիք բանեցուց, եւ անոնց ձեռքովը եկեղեցին մաքրեց ու նորոգեց : Վորձք մը բարխ սեպուելու համար՝ հարկաւոր չէ որ գործիքը բարի ըլլայ : — Աս է հիմնական բողոքողաց ընդհանրապէս բանեցուցած բերանը : Բայց մեր պատմութիւնը մտադրութեամբ կարգացողը ինք իրմէ կ'իմանայ աս խօսքին որչափ անհիմն ու խորեական ըլլալը : Ենոր համար հոստեղս միայն համառօտիւ մը ետեւի պատասխանը կ'աւ տանք :

Տարակոյս չկայ որ Աստուած երբեմն զէշ ու անպիտան գործիքով մեծամեծ ու շատ բարի գործքեր կը գործէ : Բայց որ խելացի մարդ կրնայ ըսել թէ Աստուած այսպիսի երեւելի գործք մը գործելու, այս ինքն՝ բոլոր եկեղեցւոյ կարգաւորութիւնը, պաշտամունքը, վարդապետութիւնները փոխելով կրօնը նորոգելու համար՝ անանկ մարդիկ ընտրէ, որոնք աւելի կամ պակաս մըլութիւններու մէջ թաթխուած ըլլան, եւ իրենց գործքը գլուխ հանելու համար ձեռուրնին միջնորդ առնեն ամէն տեսակ ստութիւնները, խարդախութիւնները, նենդութիւնները, բռնութիւնները, անիրաւութիւնները, յափշտակութիւններն ու պղծութիւնները : Վրիտտոնէութեան վրայ թեթեւ դաղափար մ'ալ ունեցող անմիջապէս կ'իմանայ աս բողոքողաց մինչեւ երկինք բարձրացուցած Նորոգութեան ինչ տեսակ բան ըլլալը՝ երբ որ մտածէ զմարդիկ իրեն ձգելու համար առջեւնին դրած խայծերը . այս ինքն՝ փառասէր իշխաններուն առջեւը՝ մեծութիւն եւ իշխանութեան ընդարձակութիւն, ընչասէր ասպետներուն առջեւը՝ եկեղեցիներուն ու վանքերուն ինչքերը, կամաւ յանձն առած կապանքներնէն ձանձրացած քահանայից ու վանականաց առջեւը՝ կարգուելու հրաման, հասարակ մարդուն առջեւը՝ ամէն ուզածն ընելու զրկութիւն անասնձ ազատութիւն :

Բայց այս ամենայն մէկդի թող տանք, ո՛ւր տեղ լսուած է որ մարդիկ իրենց սխալական կրօնը թող տա-

լով ու ճշմարտութեան դառնալով, նոյն ճշմարիտ վարդապետութեամբ դէշցած եւ մոլութեանց մէջ թաթխուած, ապստամբութիւններ հանած ու մեծամեծ չարիքներ գործած ըլլան: Ամէն տեղ եւ ամէն ատեն ճշմարիտ կրօնի դառնալուն առաջին պտուղն եղած է զազանի պէս մարդիկներն աղէկցընել ու կիրքերը չափաւորել, իսկ աս բողոքողաց Աորոգեալ կրօնին ամենէն առջին պտուղն եղած է՝ զմարդիկ զազանի դարձընել եւ կիրքերն աւելի եւս սաստկացընել: Ասով միայն դիւրին է խնանալը թէ ինչպիսի հոգւոյ գործք է աս Աորոգութիւնը. եւ իրաւամբ ամէն մարդ կրնայ մտածել Արաղմոսին առ Սերանքթոն գրածը, թէ «Գնչպէս կրնամ համոզուիլ որ Վրիստոսի Հողիէն վարուած ըլլան անանկ մարդիկ՝ որոնց վարքը Վրիստոսի վարդապետութենէն այնչափ օտար է: Յառաջագոյն Աւետարանը զվայրենի մարդիկները քաղցրահամրոյր կ'ընէր, յափշտակասէր մարդիկները՝ բարերար եւ առաստառութեամբ... խռովայց զմարդիկները՝ խաղաղասէր, իսկ հիմակուան մարդիկ կարծես թէ կատաղի կ'ըլլան»:

Այսպիսի բաւական կը սեպենք աս նիւթին վրայ, որովհետեւ վերը ըսածներնուս պէս՝ պատմութիւններնուս ընթացքին մէջ ընթերցողք շատ տեղ թէ բողոքողաց ըսածին պատասխանը եւ թէ մեր գրածին վկայութիւններն ու հաստատութիւնը կը գտնեն: Ար մնայ հիմա քիչ մ'ալ պատմածներնուս ստուգութիւնն ու հաւատարմութիւնը ցուցընել:

Արպէս զի թէ բարեմիտ ընթերցողները գրածներնուս վրայ աւելի վստահութիւն ունենան, եւ թէ հակառակորդներուն բերանն աւելի դիւրաւ կարկուի, բոլոր աս մեր գրուածքին մէջ մեզի առաջնորդ առած ենք նոյն իսկ Առտերին, իր աշակերտներուն եւ ուրիշ հին ու նոր երեւելի բողոքող մատենագիրներուն գրուածքները. այնպէս որ կրնանք բռնել թէ բաց ի անտարբեր եւ կամ փոքր մօքր դէպքերէն՝ գրեթէ ամէն տեղ նոյն մատենագիրներուն հետեւած եւ իրենց խօսքերն յա-

ուջ բերած ենք : Ասով Առաքելին եւ իրեններուն դէմ ըսածներնուս ճշմարտութիւնը բոլորովին անսարակուսեի կը լայ . որովհետեւ մարդու մը կամ կողմնակցութեան մը՝ ինք իրեն դէմ տուած վկայութիւնը՝ ուրիշ ամէն վկայութիւններէն աւելի զօրաւոր է, եւ անհակառակելի ցոյց է ճշմարտութեան :

Նոս կը դնենք ան հեղինակները՝ որոնց հետեւած եւ կամ վկայութիւն բերած ենք, ծանուցանելով ան տպագրութիւնն ալ՝ որն որ ձեռունիս ունէինք :

Բողոքող հեղինակներ :

Ե. Գործք 1-րդէի գերմաներէն¹. ութը հատոր . տպագր. յԱնա, 1555 — 1558 :

Բ. Գործք 1-րդէի լատիներէն². եօթը հատոր . տպագր. ի Վիլդենպերկ, 1545 — 1557 :

Առաքելի գրուածքներէն բերած վկայութիւններնիս միշտ աս երկու տպագրութեան մէկուն մէջէն առած ենք . եւ քիչ տեղ եղած է որ ուրիշ հեղինակներուն բերած վկայութիւնը՝ մենք ալ իրենցմէ առնելով յառաջ բերենք, բայց ասանկ տեղերն ալ միշտ խմացուցած ենք՝ առած տեղերնուս անունը քովը դնելով, ինչպէս աս Սեղուլէ, աս Սեւեմպորֆէ, եւ այլն : Գիտնալու է որ Առաքելին ամէն գրուածքները թէ լատիներէն եւ թէ գերմաներէն չեն գտնուիր, հապա ընդհանրապէս ոմանք մէկ լեզուաւ ոմանք ալ մէկալ լեզուաւ . բայց կան անանկ գրուածքներ սոյ՛ զորոնք կամ ինք Առաքել եւ կամ ուրիշները լատիներէնէն գերմաներէն կամ գերմաներէնէն լատիներէն թարգմանած ըլլալով՝ երկու լեզուաւ ալ կը գտնուին : Ընդհանրապէս ուրիշներուն ըրած թարգմանութիւնը սկզբնադրին հետ նոյն է . իսկ Առաքելին անձամբ թարգմանածները հասարակօրէն շատ փոխուած են, այնպէս որ տեղ տեղ աւելի տարբեր գրուածք մը կրնայ սեպուիլ քան թէ թարգմանութիւն մը :

1. Սկզբնադրին ճակատը. Der (erste . . .) Theil aller Bücher und Schriften des theuren, seligen Manns Doct. Mart. Lutheri.

2. Tomus (primus . . .) omnium operum Reverendi Domini Martini Lutheri, Doctoris Theologiae.

Պ. 1. Դոգերի նամակները: Խնդրէա եւ Լուտերի նամակներէն ոմանք իր Պործոց մէջ կը զանուին, բայց առանձին ալ հաւաքուած ու տպուած են: Ըս հաւաքումներուն մէջ ամենէն կատարեալն ու ընտիրն է Տը Վէր կամ Տէ Վեգլէ անուն մէկու մը Պերլին տպել տուածը հինգ հատորի մէջ 1825 — 1828, որմէ քանի մը վկայութենէ զատ՝ մենք ալ միշտ առած ենք:

Պ. 2. Խոստ «Էրանոյ»³, զերմաներէն, տպագր. ի Պրանքիուրդ առ Մայն, 1574: Ըս գիրքը Լուտերին՝ սեղանի վրայ իր աշակերտներուն ու բարեկամներուն առջեւը խօսած խօսքերուն, զանազան նիւթերու վրայ տուած վճիռներուն ու որոշմունքներուն եւ պատմած պատմութիւններուն հաւաքումն է, զորոնք անձամբ լսողներէն Յովհաննէս Լւրիֆապէր անուն Լուտերի աշակերտը զրի անցուցած, կարգի խոթած ու տպել տուած է: Բողոքողք նոյն գրքին վրայ այնչափ համարում ունին, որ մեր ձեռքն ունեցած տպագրութեան ճակատը Լեւտարանին աս խօսքը տպուած է, «Եողովեցէք զնշխարս կոտորոցն, զի մի ինչ կորիցէ»: Բայց ինչպէս որ պատմութեան ընթացքին մէջ մէկ երկու տեղ ըսած ենք, մէջը անանկ պիղծ վարդապետութիւններ եւ անամօթ ու լայրշահան խօսակցութիւններ ու պատմութիւններ կան, որ անկարելի է թէ հեթանոսաց մէջ ամենէն անամօթագոյն բանաստեղծը անտոյցմէ աւելի պիղծ բան մը կարենայ խօսիլ: Ըս պտտճառաւ՝ վերջի ժամանակուան քանի մը բողոքող մատենագիրներ Լուտերին պատուոյն արատ չբերելու համար՝ կը զուցեն թէ նոյն գործքն իրեն հարազատ գործքերուն մէջ սեպելու չէ. բայց ասիկա փուճ խօսք է, ամէն երեւելի հեղինակները կը վկայեն որ մէջիները իր խօսքերն են:

Պ. 3. Մէլանդիսն, Լուտերի վարդոյ ու գործոց պատմութիւնը⁴. տպագր. ի Թուրինգիա, 1548, որն որ Լուտերոզն վաքը ծնընդենէն մինչեւ ներողութեանց վէճին

3. Colloquia oder Tischreden 4. De vita et Actis Martini Doctor Martini Lutheri . . . Durch Lutheri Historia. Johannem Aurifabern.

սկսիլը կը պատմէ, եւ վերջը երկայն բարակ խորհրդա-
ծուծիւններ ընելէն ետեւ՝ Վորմսի աւագածողովին
պատմութիւնը կը դնէ:

Օ. Մաթեմատիկոս (ճն. 1504. մեռ. 1588.) Պարսկա-
նիւն 1 ուսուցիչ⁵. տպագր. ի Շքեղդին, 1563: Ըստիկա
Նորոզին երեւելի աշակերաներէն մէկն է, որն որ ժո-
ղովրդեան առջևը խօսուած յաջ. ճառի մէջ իր վար-
դապետին վարքը բաւական ընդարձակութեամբ բայց
արտաքոյ կարգի կողմնակալութեամբ կը պատմէ:

Լ. Սէյրան (ճն. 1506. մեռ. 1556.) Պարսկա շէն-
ֆերդերին արքայ պետ-նիւն ու կրօնի վէճակը⁶. տպագր.
1597ին, առանց տեղոյ անուան: Ըստ մէջ բողոքողու-
թեան պատմութիւնն ընդարձակ կը գտնուի: Հեղինակը
լատիներէն գրած է, բայց մեր ձեռքն ունեցածը գաղ-
ղերէն հին թարգմանութիւն մըն էր:

Բ. Սէլէմարի (ճն. 1626. մեռ. 1692.) Պարսկան
է- Վարսաֆուսիան Ֆինո-նիւն 1 ուսուցիչան-նիւն վրայ⁷.
Ֆրանքֆուրդ եւ Լիփսիա, 1692: Ըս ընդարձակ գիրքը
գրած է Սենպուր անունով Յիսուսեանի մը շինած
Լուտերականութեան պատմութեան դէմ. եւ թէպէտ
շատ կողմնէ պատմական ճշդութիւն ունի, բայց եւ
արտաքոյ կարգի կողմնակալ է:

Թ. Սոպերդուրն (ճն. 1721. մեռ. 1793.) Պարսկա
շէնֆերդերին պարսկա-նիւնը⁸. երեք հատոր. տպագր.
ի Լոնտոն, 1769:

Ճ. Բլանտ (մեռ. 1833.) Սէր Էոդուսիան վարսապե-
տ-նիւնն ու իր քննարկ-նիւնն, քոֆոն-նիւննիւն եւ կազմ-նի-
ւնն պարսկա-նիւնը⁹. վեց հատոր. տպագր. ի Լիփսիա,
1791 — 1800: Ըս գրուածքը բողոքողութեան ըն-

5. Historien von des ehrwürdig-
gen in Gott seligen theueren Man-
nes Gottes D. M. Luther's Anfang,
Lehre, Leben, standhafter Bekenn-
niß seines Glaubens und sterben.

6. Commentaires touchant l'est-
at de la Religion et République
sous l'empereur Charles V.

7. Viti Ludovici a Seckendorf,

Commentarius historicus et apo-
logeticus de Lutheranism.

8. The History of the Reign
of the Emperor Charles V. By
William Robertson.

9. Geschichte der Entstehung, der
Veränderungen und der Bildung
unseres protestantischen Lehrbegriffs.
Von D. Gottlieb Jakob Planck.

դարձակ պատմութիւն մըն է, որուն մէջ հեղինակը տեղ տեղ շատ անկողմնակալ եւ ուղիղ դատաստաններ կ'ընէ ալ նէ, տեղ տեղ ալ սաստիկ կողմնակալութեամբ ու նախապաշարմամբ կը խօսի:

ԺԵ. Ռոսսոյ (Ճն. 1753. մեռ. 1831.) Լեոն Տասներորդին վարդապետական պատմութիւնը¹⁰. չորս հատոր. տպագր. ի Լիւբբուլ, 1805: Բնդհանրապէս ճիշդ ու անկողմնակալ է, եւ դատաստաններն ըստ մեծի մասին ուղիղ եւ իմաստուն են:

ԺԶ. Մեյնլ (Ճն. 1784.) Նոր պատմութիւն Պերմանայոյ¹¹. տասուերկու հատոր. տպագր. ի Պրեզլաւ, 1826 — 1848: Ըս գործքս արտաքոյ կարգի անկողմնակալութեամբ եւ մեծ չափաւորութեամբ գրուած է:

ԺԷ. Մեուլ ր'Օպլնէլ (Ճն. 1794.) Պատմութիւն վերստաններոյ դարոս Եւրոպայի պատմութիւնն է Պերմանիա. երկու հատոր. տպագր. ի Օմիւսնիա, 1846 — 1848: Ըսկա գրեթէ բոլոր ձեռուրնիս եղած բողբոջ հեղինակներէն աւելի կողմնակալ ու խարդախ է:

ԺԸ. Ռանի (Ճն. 1795.) Պերմանիան պատմութիւնն է Ժամանակի նորոգութեան¹². վեց հատոր. տպագր. ի Պրեզլն, 1839 — 1843: Երբեմն խիստ եւ երբեմն չափաւորութեամբ կը խօսի:

ԺԹ. Լեոն (Ճն. 1799.) Տեղեկութեան պատմութիւն¹³. վեց հատոր. տպագր. ի Զալլէ, 1825 — 1844: Հասարակօրէն անանկ չափաւորութեամբ կը խօսի որ մարդ չկիրնար կարծել թէ բողբոջ ըլլայ:

ԺՁ. Սոսոս Գեյլեր (Ճն. 1809.) Պարսկաստանի Լոսթերէ¹⁴. տպագր. ի Շտուտգարտ, 1836: Բնտ մեծի մասին Սեքենտորֆէն քաղուած է, եւ խիզբանէ մինչեւ վերջը Լուտերի գովեստ մըն է:

10. The life and pontificate of Leo the Tenth. By William Roscoe.
11. Neuere Geschichte der Deutschen, von der Reformation bis zur Bundes-Acte. Von Karl Adolf Wenzel.

12. Deutsche Gesch. im Zeitalter der Reformation. Von Leopold Ranke.
13. Lehrbuch der Universalgeschichte. Von Dr. Heinrich Leo.
14. Martin Luther's Leben. Von Gustav Pfizger.

Աս բողոքող հեղինակներուն գրուածոց սկզբնագիրը ձեռուրնիս ունենալով՝ զգուշութեամբ եւ կրնամք ըսել խղճահարահան ճշգութեամբ հետեւեցանք, շատ անգամ մի եւ նոյն վկայութիւնը երեք չորս անգամ բազմատելով, եւ թարգմանելու ատեն՝ աւելի ճշգութեան միտ զներով քան թէ վայելութեան:

Իսկ ունեցած ուղղափառ հեղինակներնիս ասոնք են

Ե. Ուլենդէրբէ (մեռ. 1617.) Լութերական Բարոկապոստոսականութիւնը¹⁵. երկու հատոր. տպագր. ի Պոլսոնիս, 1622: Սենք միայն առաջին հատորը զործածեցինք, որն որ Լուտերին վաբքը կը բովանդակէ:

Բ. Բալլաուիկէն (ծն. 1607. մեռ. 1667.) Տրիդենտական ժողովոյն պատմութիւնը¹⁶. երեք հատոր. տպագր. ի Կէսպոլիս, 1757:

Գ. Պոլեւէ (ծն. 1617. մեռ. 1704.) Բողոքական եկեղեցւոց փոփոխութիւններուն պատմութիւնը¹⁷. չորս հատոր: տպագր. ի Փարիզ, 1730:

Դ. Օթէն (ծն. 1789.) Մարտինոս Լութերին վարոյց, վարդապետութեանց ու Բրոսաւոյ պատմութիւնը¹⁸. (գերմ. թարգմ.) երկու հատոր. տպագր. յԱւստրալի, 1843: Աս գաղղիացի մատենագրին գերմաներէն թարգմանութիւնը զործածելուս պատճառն ան է, որ թարգմանիցը հեղինակին Լուտերէն եւ ուրիշ գերմանացի հեղինակներէն բերած շատ ու ընդարձակ վկայութիւններուն սկզբնագիրը կը զնէ:

Ե. Ուլենդէ (ծն. 1807) Բրիտանական եկեղեցւոյ նոր ժամանակացւոյն պատմութիւնը¹⁹ մինչեւ հիմա երեք հատոր. տպագր. ի Մոզոնտիս (Մայնց) 1841 — 1846:

Ասոնցմէ զատ նաեւ ուրիշ քանի մը թէ բողոքող եւ թէ ուղղափառ հեղինակներ ալ ունէինք, ինչպէս

15. Historia de vita, moribus, rebus gestis, studiis ac denique morte praedicatorum Lutherano- rum. Auctore Casparo Ulenbergio.

16. Istoria del Concilio di Trento, scritta dal P. Sforza Pallavicino.

17. Histoire des Variations des eglises protestantes, par Bossuet.

18. Geschichte des Lebens, der Lehren und Schriften Dr. Martin Luther's, von J. W. Audin.

19. Christliche Kirchengeschichte der neuesten Zeit. Von Dr. Caspar Riffel.

բողոքողներէն՝ Մոսհեմիտի եկեղեցական պատմութիւնը, Վոսպեղի նամակները, եւ այլն. իսկ ուղղափառներէն՝ Ռայնալտի տարեգրութիւնը՝ որմէ միայն քանի մը յիշատակարան առած ենք, Սեմպուրի Առաքելական պատմութիւնը, Լոբբի Փերդինանդոս Ա.ին պատմութիւնը, եւ այլն. բայց ասոնք քիչ գործածած ըլլալով, վրանին առանձին խօսիչն հարկ չենպեցինք:

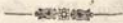
Ասոնք են աւասիկ ձեռուրնիս եղած բողոքող եւ ուղղափառ մատենագիրները. բայց ինչպէս վերը ըսինք եւ գրքին վրայ վեր ի վերոյ մը նայողն ալ կրնայ տեսնել՝ զրեթէ միշտ բողոքող հեղինակներուն հետեւած ենք, որով եւ գրածներնուս ստուգութեան վրայ տարակոյս չմնալով, կը յուսանք որ զիւրաւ կը հասնինք վախճաններնուս, որ է Ազգերնուս վնասը խափանել:

Իսկզբան ըսինք որ բողոքողութիւնը թէ կրօնական եւ թէ ազգային նկատմամբ մեծապէս վնասակար է: Արօնական կողմանէ վնասակար ըլլալուն, ճշմարիտ աստուածաբաշտութիւնը խանգարելուն, բարեգործութիւնները խափանելուն, մոլութիւններ պատճառելուն վրայ կարծենք թէ աս մեր գրուածքը մտադրութեամբ եւ առանց նախապաշարման կարդացողը չիկրնար ամենեւին տարակուսիլ: Բայց ազգային նկատմամբ ալ վնասակար ըլլալը յայտնի բան է: Ստուգիւ ամէն հայրենասէր սրտի մեծ տրտմութիւն ու ցաւ կը պատճառէ տեսնելը թէ Ազգերնիս կրօնի կողմանէ հիմա երկու բաժնուած ըլլալով, մեծամեծ բարիքներ կը խափանուին, ազգային յառաջագիտութիւնն ու պայծառութիւնը գոնէ այնչափ դիւրաւ յառաջ չ'երթար, որչափ որ կրնար ըլլալ թէ որ ամէն կողմանէ մէկ ըլլալով՝ ամէնքս միաբան մի եւ նոյն վախճանին դիմէինք: Անոր համար ալ Ազգին ճշմարիտ բարիքն ու զոյններուն գլխաւոր մտածմունքն ան է որ աս դժբախտ բաժանման պատճառն ու բաժանումը վերցընելով՝ Ազգերնիս նաեւ աս կողմանէ կատարելապէս մէկ ըլլայ: Երդ հիմա՝ միայն աս նկատմամբ ալ մտա-

Տեղով՝ ինչ աւելի փնասակար բան կրնայ բլլալ, քան թէ որ մէջերնիս նոր կրօնք մ'ալ ուստի եւ նոր բաժանմունք մ'ալ մանէ, եւ դժբախտութեամբ երկու բաժնուած Ազգը երեքի բաժնուի, մանաւանդ չէ թէ երեքի, հապա անհամար բաժններու, որովհետեւ ինչպէս յայտնի է՝ նոյն իսկ բողոքողութեան նկարագիրն է զանազան աղանդներու բաժնուիլ :

Աս ասանկ բլլալով, պէտք է որ ամէն ազգասէր շատ ցաւի, տեսնելով որ բաց անոնցմէ՝ որոնք բողոքողաց նենդաւոր խօսքերէն խարուած՝ անոնց մտորութիւններուն ետեւէն կ'երթան, կը զանուխն Ազգերնուս մէջ նաեւ անանկ մարդիկ ալ՝ որոնք մէկ կողմանէ հայրենասէր կը ձեւանան եւ իրրեւ թէ իրենք զիրենք Ազգին օգտին համար նուիրած կը կերպարանին, եւ մէկալ կողմանէ ի ծածուկ բողոքողաց թեւ թիկունք կ'ըլլան, անոնց կողմը կը բռնեն եւ անոնց սկզբունքները տարածելու կը ջանան: Այսպիսիները մէկ կողմանէ նոյն իսկ յայտնապէս բողոքող բլլողներէն աւելի փնասակար են, որովհետեւ կրնայ բլլալ որ շատերը ծածուկ թոյներնին չճանչնարով՝ անոնց խարէական խօսքերէն բմբռնուին :

Այս ամենայն տեսնելով եւ մեր սիրելի Ազգին ճշմարիտ օգուտը նկատելով՝ մեր աս գրուածքով ջանացինք նոյն չարեաց առջեւն առնել: Ար յուսանք որ ակնկալութիւննիս պարապ չ'երթար, եւ աս նիւթը մինչեւ հիմա մեծ բանի տեղ չդնողներն ու Ազգին փնասակար չսեպողներն ալ՝ ասկէ վերջը մեծապէս կը զգուշանան, որով եւ հակառակորդաց զարանները դոնէ ըստ մասին անգործ կ'ըլլան:



ՄԵՐՏԻՆՈՍ ԼՈՒՏԵՐԻՆ

ՎԵՐՈՒՑ

Ե Ի

Ն Ո Ր Ո Գ Ո Ւ Թ Ե Լ Ն

Պ Ե Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Պ Ե Տ Ր Ը Ս Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Թե՛ եկեղեցական եւ թէ արտաքին պատմութեան մէջ չկայ դէպք մը՝ որուն սկիզբն այնպէս պզտիկ ու չնչին եւ հետեւում թիւններն անանկ մեծ ու սաստիկ եղած ըլլան, ինչպէս Լուտերին ձեռքով եկեղեցւոյ մէջ մտած հերձուածը: Գերմանիայի պզտիկ մէկ քաղքին մէջ՝ իսկզբան եւ ոչ մտադրութեան արժանի սեպուող դպրոցական վէճ մը, երկու կրօնի կամ միաբանութեան անձանց մէջ փրթած ուսումնական կռիւ մը, որմէ հաղարասպտիկ մեծերը շատ հեղ պատահած եւ առանց հետեւութիւն մ'ունենալու իրենք իրենցմէ անցած գացած էին, քիչ ատենուան մէջ անանկ կը մեծնայ, կը սաստկանայ, որ չէ թէ միայն բոլոր Գերմանիան հապա նաեւ գրեթէ բովանդակ Եւրոպան տակն ու վրայ կ'ընէ: Իշխանն ու գեղացին, աղուականն ու եկեղեցականը, կրօնաւորն ու աշխարհականը, գիտունն ու տգէտը, ամէնն ալ նոյն վէճին մասնակից կ'ըլլան: Կամաց կամաց բանն ան աստիճանի կը հասնի, որ իշխաններն ուրիշ ամէն նիւթերը մէկդի թող տալով՝ իրենց ժողովքներուն ու խորհուրդներուն մէջ՝ միայն ասոր կը զբաղին, ուսումնականները իրենց մտաց բոլոր կարողութիւնները ասոր վրայ կը թափեն, իբրեւ թէ իրենց մտադրութեան արժանի ամենեւին ուրիշ առարկայ մնացած չըլլար: Եւ ասոնց մէկ կողմանէ թղթով ու գրչով իրարու հետ նոյն նիւթին վրայ կռուած ատեն՝ մէկալ կողմանէ մի եւ նոյն պատճառաւ անանկ իրական պատերազմներ կ'ըլլան, որ մեծամեծ իշխանութիւններ

րու եւ ընդարձակ երկիրներու քաղաքական վիճակին տակն ու վրայ ըլլալուն ու փոխուելուն առիթ կու տան: Փոքր կայծ մը սեպուած բանը՝ բոլոր աշխարհքը կը հրդեհէ, կաթիլ մը ջուր համարուածը՝ բովանդակ երկրիս երեսը կ'ողողէ: Եւ աս ամենայն չէ թէ քիչ մը ժամանակ կը տեւէ, հապա դարերով. եւ թէպէտ երկար տեւողութիւնը՝ կիրքերուն բորբոքումը տկարացրնելով ու գաղափարները փոխելով՝ նոյն դէպքին բրած ազդեցութեան սաստկութիւնը մէկ կողմանէ կը նուազեցրնէ, բայց մէկալ կողմանէ աւելի սփռելով՝ տարածութիւնը կը մեծցրնէ:

Ըսանկ փոքր դէպքի մը այսպիսի մեծ հետեւութիւնը տեսնելով, ուրիշ բան չիկրնար ըսուիլ՝ բայց եթէ որ շատ եւ արտաբոյ կարգի մեծ պարագաներ մէկտեղ գալով, ըստ ինքեան ունենալ չըրցած ազդեցութիւնը առօին անոր: Եւ արդէն նոյն նիւթին վրայ խօսող մատենագիրներուն գրեթէ ամէնն ալ աս բանս կ'ընդունին. եւ կը զրուցեն որ երկայն ժամանակէ վեր սաստիկ հեղեղներ ժողովուած՝ տկար թումբով մը բռնուած էին, եւ երկիրն ողողելու համար՝ ուրիշ բանի հարկ չկար, բայց եթէ աս թումբը մէկդի առնողի մը. եւ կամ թէ՛ ետեւէ ետեւ շատ այրելի նիւթեր եկած վրայէ վրայ դիզուած էին, եւ բռնկելու համար՝ միայն կայծ գնող մը հարկաւոր էր: Արդ լուսեր ան միայն ըրաւ որ, կ'ըսեն, թումբը մէկդի վերցուց, եւ այսպէս ան զարհուրելի ջրհեղեղը կամ ան ահագին հրդեհը պատահեցաւ:

Ըս մէկտեղ եկող պարագաներն աղէկ իմանալու համար՝ Եւրոպայի եւ մանաւանդ Գերմանիայի նոյն աստնուան՝ եկեղեցական, ուսումնական ու քաղաքական վիճակին պէտք է որ միտ դրուի: Աս երեք նկատումս Գերմանիայի նոյն ժամանակուան վիճակին նայողը յայտնի կը տեսնէ թէ պէտք էր որ ինչ կերպով ըլլայ նէ՝ մեծ խռովութիւն մը փրթէր: Իսկ թէ որ նոյն խռովութիւնը՝ կրօնական կերպարանք ունեցաւ, կամ թէ աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ կրօնական պատրուակի տակ սաստկացաւ նէ, ասոր պատճառն է՝ մերձաւորապէս սկիզբ ընողին՝ եկեղեցական, ու սկսած վէճին՝ կրօնական նիւթի վրայ ըլլալը, եւ միանգամայն միջին դարերու տէրութեանց եւ մանաւանդ Գերմանիայի կայսրութեան գրութիւնը, որոնք ըստ մեծի մասին կրօ-

նական կամ եկեղեցական հիմանց վրայ հիմնուած ըլլալով, զանոնք փոխելու համար եղած շարժման հարկ էր որ կրօնական կերպարանք տրուէր: — Հիմա հարկ է որ առջևի պատմութիւննիս չսկսած՝ անոր մէջը տեսնելու երևելիմենքնիս աւելի դիւրամբնենք ընելու համար՝ առանձինն Պերմանիայի նոյն ժամանակուան եկեղեցական, ուսումնական ու քաղաքական վիճակին վրայ համառօտ տեսութիւն մը տանք:

2362 96896-57

Ա. Լորր որ Քրիստոս տէրն մեր՝ մարմնով երկրէն բաժնուելու ատեն՝ իր առաքեալներուն եւ անոնցմով բոլոր եկեղեցւոյն ըսած էր որ Մինչև աշխարհքիս վերջը հետերնին պիտի մնայ¹, եւ մասնաւորաբար իր մահուրնէ քիչ մը յառաջ Պետրոսին զրուցած էր թէ ես քեզի համար աղաչեցի որ հաւատքդ չպակսի, եւ դուն երբեմն պիտի դառնաս եղբայրներդ հաստատես², աս խօսքերով խոստացած էր որ իր օգնութիւնը եկեղեցիէն երբեք պիտի չպակսի, եւ իր եկեղեցին ու Պետրոս՝ ի յաջորդս իւր՝ երբեք հաւատոյ նիւթերու մէջ պիտի չպակսին կամ չսխալին: Քրիստոսի աս խոստումը սքանչելի կերպով ամէն ատեն կատարուած էր, որով եւ Պետրոսի յաջորդները՝ Հռոմայ քահանայապետները հաւատոյ նիւթերու մէջ երբեք չպակսելէն զատ, շատ անգամ իրենց եղբայրները՝ ուրիշ առաքելոց յաջորդները կամ հայրապետները կանգնած էին. եւ կամ Քրիստոսէն իրենց յանձնուած գլխաւոր իշխանութիւնը գործածելով՝ հաւատքներնուն մէջ պակսող, մոլորութեանց մէջ խնդրելու նորէն ճշմարիտ հաւատք դառնալ չուզողները եկեղեցիէն մերժած դուրս հանած էին: Ասանկով եկեղեցին հաւատոյ վարդապետութեանց կողմնէ միշտ սուրբ եւ անարատ մնացած էր, եւ նոյնպէս այլ պիտի մնայ մինչև աշխարհքիս վերջը:

Իսկ ամէն ատենուան հերետիկոսները եւ մասնաւանդ բողոքոք աս բանս չեն ընդունիր, եւ ամէն կերպով կը ջանան ցուցնել որ եկեղեցւոյն հաւատքը շատոնցունէն եւ գրեթէ իր հաստատութենէն մէկ դար ետքը, այս ինքն՝ առաքելոց մահուրնէ անմիջապէս վերջը, սկսած էր նուազել, իր վարդապետութիւնները շատ բանի մէջ պղտորած էին, եւ ետևէ ետև աւելի փոխուելով ու ապականելով՝ վեշտասանբորդ դարուն սկիզբները կամ Լուտերի երևցած ատեն՝ բանն ան աստիճանի հա-

1. Մատթ. ԻԸ. 20.

2. Դուկ. ԻԲ. 31, 32.

սած էր որ գրեթէ տեղ մը Քրիստոսի ճշմարիտ ու զուտ վարդապետութիւնը չէր գտնուեր: Մակայն որչափ որ ասանկ ընդհանրապէս խօսած ատեննին՝ ձայներնին կը բարձրացընեն, այնչափ ալ ի մասնաւորի խօսելու ստիպուած ատեննին՝ նեղ մտնելով եւ իրական բան մը չկրնալով գտնել, կը սկսին այլանդակ իմաստակութեանց ու զրպարտութեանց դիմել, եւ եկեղեցւոյն անանկ վարդապետութիւններ տալ՝ զորոնք ինք չէ թէ միայն երբեք ընդունած եւ վարդապետած չունի, հապա միշտ մերժած եւ իբրեւ հերետիկոսութիւն դատապարտած է ու կը դատապարտէ:

Ասիկա իրենք ալ աղէկ գիտնալով, եւ ճանչնալով որ աս կողմանէ եկեղեցւոյն դէմ ճակատ ելլելը՝ յաղթուելու հետնոյն է, հասարակօրէն աս մասը թող կու տան կամ շատ թեթեւ կ'անցնին, եւ եկեղեցականաց մէջ մտած բարոյական անկարգութեանց, բարուց ապականութեանց ու թուլութեանց կը դիմեն, եւ ամէն ճիգն ի գործ կը դնեն որ ցուցընեն թէ եկեղեցականք կամ եկեղեցին աս վիճակին մէջ ըլլալով՝ հարկ էր որ Նորագութիւն ըլլար: Աս մասին մէջ ալ բողոքողք չափն արտաբոյ կարգի կ'անցընեն, մէկ երկու տեղ կամ քանի մը անձանց վրայ եղած անկարգութիւնը՝ իբրեւ ընդհանուր ամէն տեղ եւ բոլոր եկեղեցականաց վրայ գտնուող անկարգութիւն կ'ուզեն ցուցընել. մէկ իրական եւ ստոյգ անկարգութեան վրայ՝ զրպարտութեամբ հարիւր, չըսենք թէ հազար անկարգութիւն ալ իրենց կողմանէ կ'աւելցընեն. միշտ ալ անանկ կը ձեւացընեն որ աս անկարգութիւնները եկեղեցւոյ մէջ իբրեւ օրինաւոր կամ գոնէ իբրեւ թոյլ տուեալ բաներ էին, ուր որ եկեղեցին զանոնք միշտ դատապարտած է, եւ երբեք իբրեւ օրինաւոր եւ ոչ իսկ իբրեւ թոյլ տուեալ բան սեպած չէ: Քայց ինչպէս վերը ըսածնենքնէս կ'երեւայ, դժբախտութեամբ աս նիւթիս մէջ բողոքողաց ամէն ըսածն ալ բոլորովին սուտ եւ անհիմն չէ. աս ալ ստոյգ է որ աս անկարգութիւնները՝ որոնք Գերմանիայի մէջ ամէն տեղէն աւելի սաստիկ ու մեծ էին, թէ որ Ղուտերին հանած շիթթութեանց կատարեալ պատճառ չեղան նէ՛ գոնէ առիթ տուին եւ բողոքողաց ձեռքը յարմար պատրուակ եղան ու զածնին յառաջ տանելու: Եւ աս անկարգութիւնները չէ թէ միայն ստորին աստիճանի եկեղեցականաց մէջ կը գտնուէին,

Հասպա նաև և մեծամեծներուն մէջ ալ տարածուած էին . այնպէս որ եկեղեցական կարգին պարծանք ու զարդ եղող շատ սուրբ եպիսկոպոսաց մէջ՝ անանկներ ալ կային , որոնք իրենց եկեղեցական աստիճանին բողբոջին նախատիւք կ'ըլլային : Նոյն իսկ Պետրոսի աթոռոյն վրայ երբեմն քանի մը քահանայապետներ նստած էին , որոնք վարքերնին՝ վարդապետութիւններուն ճշամաձայնցընելով , եկեղեցւոյն շինութիւն ըլլալու տեղ՝ իրենց անձնական պակասութիւններովը՝ զայլ թակարակութեան պատճառ եղած էին :

Աս նիւթերուն վրայ ասանկ կը գրէ Պոսիւէ : «Շատ դարերէ վեր ամէն մարդ եկեղեցական կարգին կանոնին նորոգուելուն կը բաղձար : Ո՞վ տար ինծի , կ'ըսէր Ս . Բեռնարդոս , որ չմեռած՝ եկեղեցին այնպէս տեսնէի , ինչպէս էր իր առջի ժամանակները : Եւ թէ որ նոյն սուրբ մարդը մեռնելու ատեն բանի մը վրայ կը ցաւէր նէ՝ ան էր որ աս բաղձալի փոփոխութիւնը չէր տեսեր : Բոլոր իր կենացը մէջ եկեղեցւոյն չարեացը վրայ կը հեծէր , եւ ժողովուրդները , եկեղեցականները , եպիսկոպոսներն ու նոյն իսկ քահանայապետները նոյն չարիքներէն զգուշացընելէն երբեք չէր դադարեր : . . . Անկարգութիւններն իրմէ ետքը աւելի շատցած էին : Հոռմայ եկեղեցին , եկեղեցիներուն մայրը , որ ինն ամբողջ դար ամենէն յառաջ օրինակ ըլլալու ճշուութեամբ մը եկեղեցական կարգն ու կանոնը բրնելէն զատ՝ բոլոր աշխարհքիս մէջն ալ Հաստատուն պահած էր , հիմա նոյն չարիքէն ազատ չէր : Այնպէս որ Ալեքնայի ժողովքին ատենը (1311) մեծ եպիսկոպոս մը՝ որուն քահանայապետան յանձնած էր որ նոյն ժողովքին մէջ խօսուելու նիւթերը կարգի դնէ , աս սուրբ ժողովքին տեսնելու գործքերուն իբրեւ հիմ՝ դրաւ թէ Պետք է նորոգել զեկեղեցին ի գլուխն եւ յանդամն իւր : . . . Յուլիանոս կարդինայը՝ եկեղեցականաց եւ գլխաւորաբար Գերմանիայի եկեղեցականաց անկարգութիւնները Եւգինէոս Գ . քահանայապետին առջևը դնելով , կը զուցէր որ Աս անկարգութիւնները բոլոր եկեղեցականաց դէմ՝ զժողովուրդը ատելութեան կը գրգռեն . եւ թէ որ ասոնք ուղղուելու չըլլան , վախնալու է որ աշխարհականք Հուսեանց պէս՝ եկեղեցականաց վրայ կը յարձակին , ինչպէս որ արդէն սաստկութեամբ կը սպառնան : Թէ որ Գերմանիայի եկեղեցականները

չուտով չեն ուղղուիր նէ, կ'ըսէր, Բոհեմիացւոց (Չուսեանց) հերետիկոսութիւնը զսպուելէն ետեւ՝ անկից աւելի վտանգաւոր հերետիկոսութիւն մը դուրս կ'ելլէ. որովհետեւ քիչ մը վերջը մարդիկ պիտ'որ սկսին ըսել թէ եկեղեցականք անուղղայ են եւ իրենց անկարգութեանց ճար գանել չեն ուզեր: ... Կեղեցի գէմ՝ ունեցած թոյներնին յայտնուելու կը սկսի. քիչ մը վերջը Աստուծոյ հաճոյ պատարագ մը ըրած պիտի սեպեն, եւ թէ զեկեղեցականները նախատեն ու չարչարեն, եւ կամ ունեցածնին չունեցածնին ձեռուրներնէն առնեն, զիրենք՝ իրրեւ Աստուծոյ եւ մարդկան ատելի եւ վերջին աստիճանի չարեաց մէջ ընկղմած մարդիկներու տեղ գնելով: ... Եւ աս ամէն անկարգութեանց յանցանքը Հռոմայ արքունեաց վրայ պիտի ձգեն, ըսելով որ ասոնց համար հարկաւոր եղած ճարն հոգալու ետեւէ չինկաւ 3:

Աս աստիճանի հասած էին չարիքները: Բայց Աստուծոյ մասնաւոր հրաշքովք աս մեծամեծ չարեաց մէջ ալ եկեղեցին իր վարդապետութեանց անարատութիւնն ու սրբութիւնը պահած էր, եւ Հռոմայ եկեղեցին՝ նոյն իսկ Ղուտերին վկայութեան նայելով՝ երբեք իր վճիռներուն մէջ սխալած կամ մղրութիւն մը վարդապետած չէր 4: Միանգամայն նոյն չարիքները պատահած ատեն ալ եկեղեցւոյ մէջ շատ երեւելի սուրբեր ու սուրբ մարդիկներ ելած էին եւ կ'ելլէին: Անոր համար ալ նոյն չարիքները ամենեւին պատճառ չէին կրնար ըլլալ եկեղեցիէն բաժնուելու. ուստի եւ բոլոր բարեպաշտ մարդիկ թէպէտ եւ ասոնց վրայ կու լային կ'ողբային, թէպէտ եւ կը բաղձային որ կարելի ըլլար նէ՝ արիւնին թափելով կարգի բերեն ուղղեն, ի վերայ այսր ամենայնի երբեք եկեղեցւոյ հաւատքին վրայ տարակոյս մը կամ եկեղեցիէն բաժնուելու մտածութիւնը չէին ունենար: Եւ ինչպէս որ Պոսիւէ կը զրուցէ, թէպէտ եւ բողոքողք «Իրենց կարծեցեալ նորոգութիւնը ջատագովելու համար՝ բոլոր եկեղեցական մատենագրաց՝ թէ ժողովրդեան եւ թէ նոյն իսկ եկեղեցականաց անկարգութիւններուն վրայ ըսածները

3. Գիրք Ա. Համ. Ա. Լամ որ մեծ հրաշքով մը աս միակ եկեղեցին աշխարհքիս վրայ կը պահէ... այնպէս որ երբեք վճռով մը ճշմարիտ հաւատքէն հեռացած չուներ: Տե՛ս Գիրք Ա. ԳԼ. Գ. Ծարճ. 28:

4. Աւասիկ Ղուտերին խօսքը. «Պէտք է որ ամենուն հաւատքը՝ Հռոմայ եկեղեցւոյ գաւանձ հաւատքին հետ համանայնի... Երեսուսի Գրիգորի ընթացակալ կ'ըսէ»

ժողոված են . . . բայց աս բերած վկայութիւններուն մէջ եւ ոչ մէկը կայ, որմէ ցուցուի թէ նոյն վարդապետներէն մէկը միայն մտքէն անցուցած ըլլայ որ եկեղեցւոյ հաւատքը փոխէ, ուղղէ անոր պաշտամունքը՝ որն որ գլխաւորաբար կը կայանար ի սուրբ պատարագն, անոր հայրապետներուն եւ մանաւորաբար քահանայապետներուն իշխանութիւնը կործանէ, որն որ ան նորատեսակ Նորոգութեան վախճանն էր, որուն ճարտարապետն եղաւ Լուտեր,՝ 5 : Աս բանս ալ այնչափ յայտնի է որ նոյն իսկ Լուտեր եկեղեցւոյ դէմ ոտք ելլելէն վերջն ալ յայտնապէս կը խոստովանէր : «Թէպէտ Հոռոմ քաղաքը հիմա անանկ վիճակի մը մէջ է որ, կ'ըսէ տեղ մը, աւելի աղէկ կրնար ըլլալ, ի վերայ այսր ամենայնի ոչ — բանը է — ոչ ուրիշ պարծառ այնչափ մեծ է է — իմ ինչոյ ըլլալ՝ որ մարդուն հորի ըլլայ նոյն եկեղեցիէն ելլել իմ բանալի» 6 :

Սակայն ինչպէս վերը ըսինք, ինք եւ իր կողմնակիցներն իրենց վախճանին հասնելու համար աս անկարգութիւններն աղէկ ստիժ սեպեցին. ուստի եւ իրականները հազարապատիկ մեծցրնելով եւ մտքերնէն նոր նոր այլանդակ անկարգութիւններ ստեղծելով, անոնցմով ժողովուրդն ուղղափառութեան եւ ուղղափառաց դէմ կը գրգռէին : Եւ աս եղաւ ան գլխաւոր միջոցներէն մէկը՝ որով Լուտերի բռնկցուցած հրդեհն ան աստիճանի սաստկացաւ :

Բ. Վանք հիմա ուսումնական վիճակին : Ինչպէս որ յայտնի է, միջին դարերու մէջ Եւրոպայի գրեթէ ամէն կողմերը ուսումն ու գիտութիւնը վերջին աստիճանի ողորմելութեան մէջ հնկած էր. չէ թէ միայն հասարակ մարդիկներուն այլ նաեւ ազնուականներուն մէջ՝ չըսեմ գիտուն մարդ՝ հասոյ կարգալ գրեւ գիացող ալ քիչ կը գտնուէր : Ժամանակ եղաւ որ մինչեւ կարգալ գրեւ չգիտնալը՝ պարծանք եւ հարստութեան ու ազնուականութեան նշան կը սեպուէր : Արնայ ըսուիլ որ նոյն ատենները Եւրոպայի բոլոր ուսումնականութիւնը՝ եկեղեցականաց եւ մանաւանդ կրօնաւորաց վրայ կեդրոնացած էր, եւ իբրև ուսումնական ընկերութիւն՝ միայն վանքերը կրնային նկատուիլ : Աս վանքերուն մէջի անձինքներն եղան, որ ուսման կայծին բողբոջին մարիչն արգելեցին, եւ գիտութեանց պահպա-

նութեան համար բրած ուրիշ ծառայութիւններնէն զատ՝ աս գլխաւոր օգուտն ալ բրին, որ շատերը հին ու հազուագիւտ ձեռագիրներն օրինակելով՝ անոնց բազմանալուն եւ կամ գոնէ չկորսուելուն եւ մինչեւ հիմա կամ մինչեւ տպագրութեան գիւտին ժամանակը պահպանուելուն պատճառ եղան: Բայց արդէն կ'ենթադրուի որ ամէն վանքերուն մէջն ալ պէտք էր որ գրտնութիւն նաեւ այնպիսի անձինք՝ որոնք նոյն ժամանակին աշխարհականներէն աւելի գիտուն չըլլային, որովհետեւ իրենց աշխատաւորութեան վիճակը չէր ներեր ուսմանց ետեւէ իշնալ: Գարձեալ կրնայ ըլլալ որ այնչափ վանորէից բազմութեան մէջ այնպիսիներ ալ գտնուէին, որոնց մէջիներուն ամէնքն ալ՝ կամ իրենց աղքատութեան համար (որովհետեւ նոյն ժամանակները գրքերը շատ սուղ էին), կամ իրենց վիճակը բոլոր աշխատաւորութեան, երկրագործութեան վիճակ ըլլալուն համար, եւ կամ երբեմն նաեւ մեծերուն փոյթ չտանելով՝ բոլորովին տգէտ եւ անուս ըլլային: Բայց ինչպէս որ ըսինք, ասիկա բացառութեան պէս բան մըն էր, եւ ընդհանրապէս եկեղեցականաց եւ կրօնաւորաց վիճակը՝ իրաւամբ իբրեւ ուսումնականաց վիճակը նկատուէր:

Աս գիտութեանց փոյթն ու եռանդը եւ ուսումնականութիւնը թէպէտ եւ շատ մենաստաններու մէջ մինչեւ վերջը հաստատուն մնաց, բայց կարծես թէ երբ որ սկսաւ աշխարհականաց մէջ ուսմանց սէրը զարթնուլ, երբ որ ան հին ձեռագիրները՝ որոնց երեսը նայող չեղած ժամանակը կրօնաւորները կ'օրինակէին, սկսան աշխարհականաց առջեւ յարգ ունենալ, երբ որ ասոնք նոյն մատենագիրներուն գեղեցկութեան զարնուելով՝ ժամանակին անպիտան ու բարբարոսական լեզուն թող տալու եւ ան զարմացած գեղեցկութիւններնուն հետեւելու կը ջանային, մանաւանդ երբ որ տպագրութեան արուեստն ալ գրտնութեամբ գրքերը դիւրութեամբ կը բազմանային ու կը տարածէին, եւ ալ հարկ չկար որ վանականները մեծամեծ դժուարութեամբ օրինակէին, նոյն ատեն կրօնաւորներէն շատերը իբրեւ թէ իրենց ընթացքը կատարածի պէս՝ սկսան կամաց կամաց ուսման անհոգ ըլլալ: Ասով ան աշխարհականները՝ որոնք իրենց գիտութիւնը նոյն իսկ կրօնաւորաց ձեռքէն ընդունած էին, որոնցմէ շատերը կրօնաւորներուն հիմնած եւ անոնց առաջ-

նորդութեան տակ եղող ուսումնարաններուն մէջ կրթուած եւ ուսում սորված էին, առանց միտ դնելու որ տակաւին որչափ ուսումնական եւ գիտուն եկեղեցականներ ու կրօնաւորներ կան, եւ միայն անուներուն ու տգէտներուն նայելով՝ սկսան բոլոր եկեղեցականները եւ մանաւանդ կրօնաւորները իբրև անուսում ու տգէտ նախատել, եւ խօսքով թշնամանելը բաւական չսեպելով՝ իրենց գրուածոց մէջ ալ անոնց դէմ նախատական խօսքեր գրելէն չէին դադարեր:

Աս աշխարհական ուսումնականաց՝ կրօնաւորներուն եւ եկեղեցականներուն դէմ ունեցած ատելութեան ու թշնամութեան ուրիշ պատճառ ալ կար: Ասոնցմէ ոմանք Յունաց եւ Հռոմայեցոց հին մատենագիրներուն ունեցած սէրերնին երբեմն չափէն անդին տանելով՝ միայն անոնց լեզուին գեղեցկութեան ու ոճոյն ընտրութեան հետեւիլը բաւական չէին սեպեր, հապա նաեւ անոնց հեթանոսական գաղափարներուն ու ծուռ փիլիսոփայական կարծիքներուն ալ ետեւէն կ'երթային կամ կը նմանէին: Այնպէս որ նորաձեւութեան մը պէս եղած էր ամէն բանի եւ մինչեւ հոգեւոր ու կրօնական նիւթերու վրայ խօսուած ատեն՝ հեթանոսաց զից անունը, հեթանոսական պաշտամանց բառերը մէջը խառնել. մինչեւ շատ անգամ Հայր Աստուած ըսելու տեղ՝ Արամազդ, Արդին Աստուած ըսելու տեղ՝ Ապողոն, Ս. Աստուածածին ըսելու տեղ՝ Անահիտ... կ'ըսէին: Անոր համար նոյն ատենուան ուսումնական եկեղեցականները վախնալով որ չըլլայ թէ կամաց կամաց ուսման ու գեղեցիկ ոճոյ պատրուակա՝ տգէտ ժողովրդեան մէջ հեթանոսական գաղափառներ ու ծուռ փիլիսոփայական կարծիքներ տարածուին, սկսան աս չափազանց նախնեաց հետեւութեան դէմ խօսիլ ու գրել, որով մէջերնին սաստիկ վէճեր ծագեցան: Եւ որովհետեւ ամէն նիւթոյ մէջ միջին տեղը կենալը եւ մէկ ծայրէն զգուշանամ ըսելով՝ մէկալ ծայրը չէյնալը դժուարին է, անոր համար աս եկեղեցական եւ վանական գրագէտներէն ոմանք իրենց եռանդեան մէջ չափն անցընելով, հեթանոսական գաղափարներէն զգուշութիւնը՝ մինչեւ լեզուին բառերուն ու ոճերուն ալ կը տարածէին, ուստի եւ չէին ուզեր հին հեղինակաց ոճովը գրել, ոմանք ալ չէ թէ աս նկատմամբ հապա միայն վարժութեամբ կամ մանաւանդ իրենց միջին դարու ապականեալ

լեզուին սէր ունենալով՝ նոյն լեզուաւ կը գրէին: Ասով նոյն իսկ գրութեան կերպն ալ երկուքի բաժնուեցաւ. աշխարհական ուսումնականաց կամ Բանասիրաց լեզուն՝ ըստ մեծի մասին հին հեղինակաց լեզուին նման վայելուչ էր, իսկ կրօնաւոր ու եկեղեցական գրագէտներուն լեզուն ըստ մեծի մասին միջին դարերուն ապականեալ լեզուն: Եւ թէպէտ վանականաց մէջն ալ շատ վայելուչ ու ընտիր ոճով գրողներ, եւ ասոր հակառակ աշխարհականաց մէջ շատ բարբարոսական լեզուով գրողներ կը գտնուէին, ի վերայ այսր ամենայնի մեծ մասին նայելով եւ աշխարհական բանասիրաց նենդութեամբն այնպէս մը եղաւ իբրեւ թէ միայն աշխարհականք ընտիր լեզուով կը գրեն եւ միայն կրօնաւորք՝ բարբարոսական ոճով:

Իսկզբան աս վէճերն ու թշնամութիւնները առանձնական մարդիկներու մէջ էին, բայց վրան քիչ մ'ատեն անցնելէն ետեւ՝ ընկերութիւններու եւ համալսարաններու հաղորդուեցան, այնպէս որ մէկ ուսումնարան մէկալ ուսումնարանին, մէկ համալսարան մէկալ համալսարանին դէմ չէ թէ միայն նախանձալոյզ, հապա նաեւ թշնամի եղան: Ասկից գատ՝ աս երկու կողմնակցութեանց թշնամութեան մէկ պատճառն ալ ան էր, որ մէկը (աւելի կրօնաւորներուն կողմը) Արիստոտելեան, եւ մէկալը (աւելի աշխարհականներուն կողմը) Պլատոնեան փիլիսոփայութեան կը հետեւէին, եւ իրարու հետ աս կողմանէ ալ սաստիկ վիճման մէջ էին:

Նոյն թշնամութիւնն ու ստեղծութիւնը երբեմն նաեւ առանձնական դէպքերով ալ աւելի եւս կը սաստկանար: Աս առանձնական դէպքերուն մէջ շատ երեւելի եղաւ եւ մեծ վերդովմունք հասնց Հրէական գրքերու պատճառաւ եղած կռիւր, որուն համառօտ պատմութիւնն աս է: Ֆեֆերգոնն անունով մէկը Հրէական գրքերուն դէմ վէճ մը բանալով՝ կը պնդէր թէ բոլոր աս գրքերն այրելու է, որովհետեւ անոնց մէջ Քրիստոսի, Ս. Աստուածածնայ ու սրբոց դէմ սաստիկ հայհոյութիւններ կան: Ասոր կողմը կը բռնէր գլխաւորաբար Պոլոնիայի համալսարանը. իսկ հակառակորդաց գլխաւորն էր Ռայխլին, որ յոյն, լատին եւ եբրայական լեզուներու ծանօթութեամբն եւ ուրիշ գիտութիւններովը նոյն ստեղծները շատ մեծ համբաւ ստացած էր: Ասիկա կը զրուցէր որ Հրէական գրքերուն մէջէն

միայն անոնք այրուին՝ որոնց մէջ իրօք Քրիստոսի, Ս. Աստուածածնայ եւ սրբոց դէմ հայհոյութիւններ եւ կամ կաթողիկէ եկեղեցւոյ վարդապետութեանց դէմ մոլորութիւններ կան, իսկ թալմուտը, մեկնութիւնները, տարեգրութիւնները եւ փիլիսոփայական ու բժշկական գրութիւնները պահուին: Կամաց կամաց աս նիւթիս վրայ եղած գրուածները շատցան, վէճերը սաստկացան, եւ փիլաճաբանութեան տարութեան մէջ երկու կողմանէ ալ չափն անցնելով, Ֆեֆերգոունին կողմնակիցները՝ որոնք ընդհանրապէս կրօնաւորներն էին, սկսան ըսել թէ հակաակորդներին հերետիկոսութեան մէջ ինկած են, կրօնը փտանգի մէջ է, եւ այլն. իսկ Ռայխլինին կողմնակիցները սկսան ըսել որ կրօնաւորները նոյն իսկ Ս. Գիրքն ալ այրել կ'ուզեն: Այսպէսով Հրէական գրքեր ըսելու ատեն՝ Ս. Գիրքն ալ մէջ մտաւ, քիչ մը վերջը Արիստոտէլ ու Պլատոն ալ թատրն ելան: Կրօնաւորաց ու բանասիրաց մէջ կամաց կամաց աղետահաններ ու ասպետներ մանաւանդ թէ իշխաններ ալ ասպարէզ իջան, եւ կուռին մէջ խառնուելով՝ սկսան գրուածքներ դուրս հանել: Հուդդէն նոյն ատենուան ասպետներուն ամենէն յանդուգը՝ որն որ բանասէրներուն կարգն էր, կրօնաւորներուն եւ ընդհանրապէս եկեղեցականներուն դէմ ունեցած ատելութիւնն յագեցընելու համար Գձոձ Բարդէլէրու Նաֆէր անունով գրուած մը հրատարակեց, որուն նման պիղծ ու գարշելի գրուածք շատ քիչ կը գտնուի: Աս տեսակ գրուածքներով՝ որոնք չէ թէ միայն ուսումնականներու հասպա նաեւ ռամիկներու մէջ ալ կը պարտէին, ժողովրդեան մէջ ընդհանրապէս կրօնաւորաց դէմ մեծ ատելութիւն մը մտաւ, իբրեւ թէ իրենք մարդկային ազգի լուսաւորութեան եւ ուսմանց թշնամի են: Եւ թէպէտ Աեւոն Ժ. քահանայապետը իր իմաստուն վճռովն աս կուռոյն վերջ տուաւ, որոշելով որ Հրէական գրքերը չայրին, բայց բանասիրաց ու կրօնաւորաց մէջ մտած ատելութիւնն ասով ամենեւին չնուազեցաւ:

Կարծես թէ աս ատելութիւնն ու թշնամութիւնը վերջին ծայրը հասած էր երբ որ Աուտեր երեւցաւ. եւ բանասէրք ասիկա կրօնաւորները խոնարհեցընելու աղէկ միջոց մը սեպելով, հոգւով եւ մարմնով իր կողմը բռնեցին: Այնպէս որ նոյն իսկ անոր բռնած ընթացքը չհանողներն ալ կամ կրօնաւորներուն

կողմնակից եւ բանասիրաց հակառակորդ շերեւնայու համար, եւ կամ իրենց անձնական ատելութիւնն յագեցընելու համար՝ չէ թէ միայն Ղուտերին դէմ չէին դնել, հապա կ'ուրախանային ալ եւ քիչ մ'ալ կը նպաստէին : Այսպիսիներուն մէջ ամենէն երեւելին էր հռչակաւոր Երազմուր : Ղուտեր ալ տեսնելով որ իրեն դէմ դնող կրօնաւորները հարստահարելու եւ ձեռք դարկած գործքը յառաջ տանելու համար՝ բանասէրներէն որչափ օգնութիւն կրնայ գտնել՝ անոնց հետ միացաւ, եւ այնպէս ձեւացուց որ իր դատն ալ անոնց դատին հետ նոյն է, կամ թէ ինք մի եւ նոյն դատը պաշտպանելու եւ կրօնաւորներուն դէմ բանասիրաց վրէժխնդիր ըլլալու համար ոտք ելած է, եւ այսպէս ինք իր կողմնակիցներովը բանասիրաց կողմնակցութեան հետ միացաւ, որով շատ զօրանալով՝ ձեռք զարկածը սաստիկ յառաջացուց :

Գ. Այլ մնայ հիմա քիչ մ'ալ Գերմանիայի նոյն ժամանակուան քաղաքական վիճակին միտ դնել, որն որ գրեթէ մինչեւ հիմա ըսածներնէս աւելի օգնեց լուտերական վէճին մեծնալուն որովհետեւ ասիկա աւելի մեծ շահեր գրգռելով, եւ աս շահը փնտռողները աւելի զօրութիւն ու միջոց ունենալով՝ խռովութիւնը շատ սաստկացուցին :

Գերմանիայի կայսրութիւնը կամ պետութիւնը սահմանադրական տէրութիւն մըն էր, որուն գլուխը կամ կայսրը թէպէտ մինչև ի մահ կը տիրէր, բայց իշխանութիւնը ժառանգութեամբ չէր առնել, հապա ընտրութեամբ : Աս կայսրն ընտրողները՝ որոնք կայսրընտիր կամ ընտրող իշխան կ'ըսուէին, նոյն ժամանակները եօթը հոգի էին, որոնցմէ երեքը եկեղեցական կամ արքեպիսկոպոս կ'ըլլային, իսկ չորսը աշխարհական իշխան : Եկեղեցական կայսրընտիրներն էին Մոգունտիայի, Գոթնիայի ու Գրիների արքեպիսկոպոսները, որոնք ինչպէս յայտնի է՝ ընտրութեամբ պէտք էր որ դրուէին, եւ հասարակօրէն Գերմանիայի երեւելի իշխանական սնէ մը կ'առնուէին . ինչպէս օրինակի համար՝ մեր աս պատմութեան սկսելու ատեն Մոգունտիայի կայսրընտիր արքեպիսկոպոսը՝ Պրանտենպուրկի սահմանակալ կոմսերուն ցեղէն էր : Իսկ չորս աշխարհական կայսրընտիրներն էին Բոհեմիայի թագաւորը, Պալատական կամ Ֆայցի կոմսը, Սաքսոնիայի դուքսը եւ Պրանտենպուրկի սահմանակալ կոմսը, որոնց

իշխանութիւնը ժառանգութեամբ յորդուց յորդի կ'երթար, Ասոնք միանգամայն բոլոր կայսրութեան մէջ ամենէն երեւելի ու զօրաւոր իշխաններն էին:

Այսպրնտիրներէն վերջը կու գային ուրիշ մեծ եկեղեցական եւ աշխարհական իշխաններ, այս ինքն արքեպիսկոպոսք, եպիսկոպոսք, արքայք, աւագերէցք, դքսեր, կոմսեր, սահմանակալ կոմսեր, աշխարհատէր կոմսեր, իշխանք եւ տեսաբք, որոնց իշխանութիւնը բոլոր իրենց կենացը ժամանակը կը տուէր: Եկեղեցականներուն մահուանէ վերջը՝ իրենց տեղը կ'անցնէին նորէն ընտրուած անձինքը, իսկ աշխարհական իշխաններուն կը յաջորդէին իրենց զաւկները: Ասոնցմէ զատ նաեւ 50էն աւելի ազատ կամ պետութեան քաղաքներ կային, որոնց ամէն մէկուն մեծերը՝ գրեթէ վերը յիշուած իշխաններուն հանգիստացատիւ էին: Այսպրնտիրները, եւ ուրիշ եկեղեցական ու աշխարհական իշխաններն ու ազատ քաղաքները, որոնց ամենուն մէկտեղ թիւը՝ 300ի կը հասնէր, անընդհատ ընդ պետութեամբ կ'ըսուէին, որովհետեւ իրենք անմիջապէս կայսրմէ ետքը կու գային, եւ իրենց ու կայսեր մէջ ուրիշ միջին աստիճան մը չկար, ասոնք նաեւ աւագանի ալ կ'ըսուէին. նոյնպէս իրենց երկիրներն ու ինչքերը՝ Պետութեան անընդմիջական երկիր եւ ինչք կ'ըսուէին: Ասոնցմէ զատ 1400ի չափ ասպետական երկիրներ եւ ասպետներ ալ կային, որոնցմէ մինակ քանի մը հատը աւագանւոյն կարգին մէջ կը սեպուէին, իսկ մէկալները ուրիշ աւագանւոյն տակն էին:

Վաջի կարգին մէջ եղող իշխանները կամ աւագանին՝ ըստ ամենայնի այնպէս էին ինչպէս երբեմն մեր նախարարները: Ստոյգ է կայսրութեան ընդհանուր օրէնքներուն հնազանդելու էին, պէտք էր որ կայսեր հպատակէին, պատերազմի կանչած ատեն՝ պէտք էր որ իրենց զօրքն երթային կամ զօրքերնին խաւրէին, բայց իրենք իրենց երկրին մէջ գրեթէ ինքնիշխան տէր էին, իրենց զօրքն ու արքունիքն ունէին, ստակ կը կոխէին, երկիրնին կայսրմէ անկախ կը կառավարէին, իրենց գաւառաժողովը կը ժողովէին, եւ անոր հետ մէկտեղ իրենց երկրին մասնաւոր օրէնքներ կը դնէին: Միայն այլեւայլ իշխաններու մէջ եղած յարաբերութեանց վրայ, նոյնպէս եւ ամէն մէկ իշխանին իր երկիրը կառավարելու կերպին վրայ զանազան ընդհանուր օ-

րէնքններ ու սահմաններ կային, որոնցմէ ամենեւին չէին կրնար խոտորիլ :

Այսպիսով առանձին՝ կայսրութեան օրէնքները չէր կրնար փոխել կամ նոր օրէնք տալ, հասցա աւագանւոյն հետ մէկտեղ, որ է ըսել՝ օրէնսդիր իշխանութիւնը կայսեր եւ աւագանւոյն ձեռքն էր : Քանի մը տարի մէյ մը կայսեր որոշման համեմատ՝ կայսրութեան երեւելի մէկ քաղքին մէջ աւագաժողովը կը գումարուէր, կամ աւագանին (որոնց մէջն էին նաեւ ազատ քաղաքաց պատգամաւորները) խորհրդի կը ժողվուէր, եւ հոն տէրութեան ընդհանուր գործքերուն վրայ խօսուելէն ետեւ՝ առաւելութեանմբ կամ բազմութեամբ քուէից որոշուածը՝ կայսերութեան օրէնք կը սեպուէր : Այսպիսով ալ աւագաժողովին մէջ կը մտնէր ու գահերէց կը նստէր : Բայց թէ ինք եւ թէ իշխանները անձամբ գալու տեղ՝ կրնային տեղերին փոխանորդ կամ պատգամաւոր խաւրել, որոնք զիրենք խաւրողներուն ձայնն ու քուէն կ'ունենային :

Իսկ բոլոր կայսրութեան ընդհանուր գործադիր իշխանութիւնը՝ միայն կայսեր ձեռքն էր . բայց աս իշխանութիւնը մանաւանդ վերջին տեսները սաստիկ տկարացած էր, այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ ամէն մէկ իշխան իրրեւ բացարձակ ու անկախ տէր ուզածը կ'ընէր, չէ թէ միայն իր երկրին հասցա նաեւ բոլոր կայսրութեան նկատմամբ : — Աս կայսերական իշխանութեան տկարանալուն շատ պատճառներ նպաստած էին, որոնց գլխաւորներէն մէկն էր նոյն իշխանութեան՝ ընտրութեամբ ըլլալը : Այսպիսով մեռնելուն պէս՝ կայսերութեան ետեւէ ըլլողները կը սկսէին կայսրընտիրներուն խոստովանքներ ընել, իրարու դէմ նենգութիւններ բանեցընել : Այսպիսով ընտրութեանն ու աւագանին ալ նոյն տեսները իրենց անձնական իշխանութիւնը մեծցընելու համար զանազան պահանջումներ կ'ընէին, զորոնք հասարակօրէն կ'ընդունէին ալ : Ըսով գրեթէ ամէն անգամ կայսր ընտրուած ատեն՝ աւագանին նոր նոր իրաւունքներ ձեռք կը բերէր, եւ կայսրական իշխանութիւնն ամէն անգամ աւելի կը տկարանար : Գարձեալ շատ անգամ կայսրընտիրները՝ առանց տէրութեան ընդհանուր բարւոյն միտ դնելու՝ իրենց անձնական շահին համաձայն սեպած մարդիկնին կ'ընտրէին . օրինակի համար զԿարոյս Ե . ան պատճառաւ ընտրեցին, որովհետեւ անիկա ու-

րիչ տեղ ընդարձակ տէրութիւն ունենալով, չէր կրնար Գերմանիայի գործընթացուն աղէկ միտ դնել, որով իրենք ուզածնին կրնային ընել: Ասկից ալ զատ ան ցեղերը՝ որոնց մէջէն Հասարակօրէն կայսր կ'ընտրուէր, իրարու դէմ մեծ թշնամութիւն կամ գոնէ նախանձախնդրութիւն կ'ունենային, եւ երբ որ մէկ ցեղէն կայսր կ'ընտրուէր, մէկալ ցեղերուն իշխաններն իրարու Հետ միաբանելով՝ տիրող կայսեր ցեղին դէմ կը գործէին եւ անոր ազդեցութիւնը տկարացնելու կը ջանային: — Այստերական իշխանութեան տկարանալուն աս ալ շատ կ'օգնէր որ կայսրը անանկ ընդարձակ երկրի մը Համեմատ բանակ ու զօրք չէր ունենար, Հասպա թէ որ Գերմանիայի մէջ երկիր ու տէրութիւն ունեցող իշխան մին էր նէ՛ կայսր ըլլալէն վերջն ալ միայն այնչափ զօրք կ'ունենար՝ որչափ որ կայսր չեղած իր առանձին երկրին մէջ ունէր. իսկ թէ որ ուրիշ Գերմանիայէ դուրս երկրի մը իշխան էր նէ՛ ան իր անձնական գերմանացի չեղած զօրքը կայսրութեան երկրին մէջ չէր կրնար խոթել: Ուստի եւ Հարկ ունեցած ատեն՝ պէտք էր որ աւագանւոյն դիմէր եւ անոնցմէ զօրք ուղէր, որոնք թէպէտ եւ պարտաւոր էին տալու, ինչպէս որ վերը ըսինք, բայց ան ալ ստոյգ է որ միայն ուզած ատեննին կու տային, եւ չուզած ատեննին՝ միշտ իրենք զերենք արդարացընելու պատճառաւքներ կրնային գտնել: — Աւերջին ժամանակներն ուրիշ չարիք մ'ալ աւելցաւ, որն որ վերը յիշատակեցինք. այս ինքն թէ կայսրը Գերմանիայէն դուրս ընդարձակ երկիրներ ունենալով՝ գրեթէ միշտ կայսրութեան երկիրներէն դուրս կը մնար, եւ իր բացակայութեան ատեն՝ ամէն մարդ ուզածը կ'ընէր: Աս մեծ չարիքին առջեւ քիչ մ'առնելու Համար՝ հօգուտն անուամբ զանազան իշխաններէ կազմուած ժողովք մը դրին Ռեկենսպուրկ քաղաքը. բայց յայտնի է որ աս ալ բոլորովին անզօր ու տկար բան մըն էր, եւ ամենեւին գործք մը գլուխ չէր կրնար հանել: — Ասոր վրայ շատ անգամ ան ալ կ'աւելնար որ կայսրը դրսի երկիրներու Հետ պատերազմ ընելու ստիպուելով՝ չէր կրնար Գերմանիայի իրողութեանց ինչպէս որ պէտք է նէ՛ միտ դնել, միանգամայն իշխաններէն զօրաց օգնութիւն առնելու կարօտութիւն ունենալով՝ կը ստիպուէր ուզածէն ու պատշաճ եղածէն շատ աւելի իրենց զեջանել:

Արդէն ինք իրմէ կը հետեւի թէ որչափ որ մէկ կողմանէ կայսեր իշխանութիւնը կը տկարանար, այնչափ ալ մէկալ կողմանէ աւազանոյն իշխանութիւնը կը մեծնար ու կ'ընդարձակէր: Այսպէսով կամաց կամաց ամէն մէկ իշխան ինքը զինքը կատարեալ բացարձակ, անկախ եւ ինքնագլուխ տէր սեպելով՝ կը համարձակէր ամէն ուղածն ընել, առանց ամենեւին միտ դնելու ոչ կայսեր իշխանութեան, ոչ պետութեան օրէնքներուն, ոչ ալ իրմէ տկարներուն իրաւանց: Մինչեւ իրարու երկիր ասպատակութիւններ, աւարաութիւններ, եւ մէկը մէկային հետ կարգաւորեալ պատերազմներ կ'ընէին: Եւ թէպէտ չիկրնար ըսուիլ որ ամէն գերմանացի իշխան աս աստիճանի յանդգնութեան հասած էր, եւ թէ նոյն չարիքները ամէն ատեն հաւասարապէս կը գործուէին, բայց աս ալ ստոյգ է որ մեծ մասը նոյն կերպով կը վարուէր. մանաւանդ թէ ոմանք ալ կային որ ասոնցմով գոհ չըլլալով՝ աւելի մեծադոյն անիրաւութիւններ ու չարիքներ կը գործէին: Եւ գլխաւորաբար ասպետները աս տեսակ անիրաւութեանց եւ յափշտակութեանց մէջ ամէն չափն ու սահմանը կ'անցնէին: Շատերը կային որ դիպուածական յափշտակութիւններէ եւ սպանութիւններէ դատ՝ իրենց դիւաններն աւազակներու այր դարձընելով՝ ճամբաներուն վրայ կարգաւորեալ աւազակութիւն կ'ընէին: Աչ ինչք ապահով էր, ոչ պատիւ, ոչ կեանք, որովհետեւ աս ասպետաց աչքին առջեւ ամենեւին սուրբ բան մը չկար:

Ստոյգ է 1494ին Մաքսիմիլիանոս Ա. Գատաւորական իշխանութիւնն ի գործ դնելու համար՝ կայսերական սենեակէ դուրսը կամ գէրգոյն դուրսը արած էր (Ֆրանքֆուրթ քաղաքը. ետքը Շիպէր փոխադրուեցաւ), որն որ աւագանոյն մէջ եղած վէճերն ու խնդիրները կը քննէր, կայսերական իշխանութեան եւ պետութեան օրինաց դէմ յանցանք ընող իշխաններուն վրայ պատիժներ կը դնէր. բայց յայտնի է որ իր որոշմունքները մտիկ ընող շատ քիչ կը գտնուէր, որովհետեւ որոշածն ի գործ դնել տալու զօրութիւն չունէր:

Ըստ ինքեան կը տեսնուի որ ինչպէս դիւրին էր ասանկ վիճակի մէջ գտնուող երկիր մը յեղափոխութիւն հասնել, եւ թէ փոքր պատճառ մը ինչչափ մեծամեծ շփոթութիւններու առիթ կրնար տալ: Բայց ուրիշ միտ դնելու քանի մը բան ալ

կայ, որմէ իսկզբան ըսածնիս՝ աւելի կը հաստատուի, այս ինքն թէ աս ելլած շփոթութիւնները ինչո՞ւ կրօնական կերպարանք ունեցան : — Եկեղեցական իշխանաց Գերմանիայի մէջ ունեցած աշխարհական իշխանութիւնը՝ ղերեւնք ատելի կ'ընէր զըւխաւորաբար ան ազնուականներուն կամ ասպետներուն, որոնք կամ անոնց աշխարհական իշխանութեան տակն էին, եւ կամ երկիրնին՝ անոնց աւերութեան երկրին մօտ էր : Եւ թէպէտ աս ազնուականներն ու ասպետները՝ բուն աշխարհական իշխաններն ալ կ'ատէին եւ անոնց ալ թշնամի էին, բայց որովհետեւ շատ զժուարին էր անոնց իշխանութիւնը յաիշտակել, եւ գիտէին որ մէկու մը դէմ ելլեննէ՝ զամէնքն ալ կամ շատերը իրենց դէմ կը յարուցանեն, ուր որ եթէ եկեղեցականներուն դէմ ելլէին նէ՝ կը յուսային որ գուցէ նոյն իսկ աշխարհական իշխաններէն օգնութիւն կը գտնեն, անոր համար միշտ ամէն կերպով կը ջանային զեկեղեցական իշխանները հպատակներնուն առջևն ատելի ընել, անոնց դէմ՝ դրուածներ դուրս կը հանէին, երբեմն երբեմն ալ երկիրներնուն մէջ փոքր ասպատակութիւններ կ'ընէին : Գարձեալ ան մեծ քաղաքները՝ որոնք եկեղեցական իշխանաց իշխանութեան տակն էին, ամէն կերպով ետուէ կ'իյնային որ նոյն ժամանակուան կառավարութեան կերպը փոխուի, որպէս զի իրենք անոնց իշխանութեան տակէն ելլելով ինքնագլուխ ըլլան, եւ ուրիշ աղատ քաղաքներուն պէս՝ պետութեան անընդմիջական աւագանւոյն հաւասար սեպուին : — Ասկից զատ՝ որովհետեւ եպիսկոպոսարաններէն ու արքայարաններէն ոմանք մեծ հարստութիւն ունէին, անոր համար իշխաններն ու ասպետները, մանաւանդ անոնք՝ որոնք իրենց շոյլութեամբն ու անառակութիւններովը հայրենական ինչքերնին վասնած էին, եւ կամ անոնք՝ որոնց հարստութիւնը չէր հաւասարեր նոյն ժամանակները ձեռք ձգած իշխանութիւններնուն, մեծ փափաքով յարմար առթի մը կը սպասէին որ նոյն եկեղեցական ինչքերն յափըտակեն :

Աս ատելութիւնը վերջին ժամանակները մասնաւոր պարագայով մը արտաբոյ կարգի սաստկացած էր : — Շատ կայսրներ ջանացած էին որ յաիշտակիչ եւ աւազակաբարոյ ասպետներուն չարագործութիւնն արգելէն, բայց անկարելի եղած էր : Ասկայն վերջին ատենները Մաքսիմիլիանոս Ա. զխաւորաբար

եկեղեցական իշխաններուն յորդորելովն ու ետեւէ իյնալովը՝ անոնց սաստիկ սանձ դրած, եւ քրած անկարգութիւններնուն դէմ խիստ օրէնքներ հրատարակած էր: Ասով նոյն ասպետներն ու իրենց նման եզող իշխանները եկեղեցական իշխանաց դէմ վերջին աստիճանի կատղեցան, եւ միակերպ հնարք կը խնդրէին թէ անոնցմէ վրէժ խնդրելու եւ թէ անոնց ինչ քովն իրենց դատարկ քսակները լեցընելու: Իրենց վախճանին հասնելու եւ ժողովուրդն ալ իրենց կողմը վաստրկելու համար՝ անանկ կը ձեւացընէին որ աս իրենց չարագործութեանց դրուած սանձը գերմանական ազատութեան դէմ է, կայսրն ու եկեղեցականք իրենց վրայ բռնաւորութիւն կ'ընեն: Աւերջապէս կամաց կամաց կը պատրաստուէին սաստիկ յեղափոխութեամբ մը առջի վիճակնին նորէն ստանալու: Աւստի երբ որ Առտեր ելաւ նէ՝ ասոնք զինքն իբրեւ իրենց յառաջամարտիկը սիրով ընդունելով, եւ իբրեւ իրենց վախճանին հասնելու մէկիկ միջոց ձեռք առնելով՝ ամէն կերպով անոր օգնութիւն ըրին: Նոյնպէս Նորդիչն ալ տեսնելով որ անոնց հետ միանալուն պէս՝ ամէն բան կրնայ ընել, հոգւով եւ մարմնով ինքը զինքն անոնց տուաւ, անոնց ատելութիւնն աւելի գրգռեց եւ ցանկութիւններնուն առջեւը՝ յուսացածներնէն աւելի մեծ խոյժ դրաւ: Եւ այսպէս իրարու թեւ թիկունք ըլլալով՝ ան փոքր վէճն այնպէս մեծացուցին ու տարածեցին:



Գ Ի Բ Գ Ե

ԼՈՒՏԵՐԻ ԾՆԸՆԴԵՆԷՆ

Մ Ի Ն Ձ Ե Ի

ՎԵՐԳՊՈՒՐԿԷՆ ԵԼԼԵԼԸ

1483 — 1522

Faint, illegible text in a script, likely Devanagari, covering the upper portion of the page.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

मन्त्रः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १० ॥

१९३१-१९३२

Գ Ի Ր Վ Ե

ԼՈՒՏԵՐԻ ԾՆՆՆՆԻՆԻՆ ՄԻՆՉԵՒ ՎԼԻԳՈՒՐԿԷՆ ԵԼԼԵԼԸ



Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

Քառասուն մինչև ներսույթեանց վեճը

Լուսորդի ծննդն ու որպայտիւնը: Ոստո՛ւ սորվելու համար Մալ-
տեպոսը, Այդնախն ու Էրջուրը կ'երթայ: Վա՛նք էլ Վոսնէ, իրծուսոր
ու Իսնանայ կ'ըլլայ: Վերջընդերք երկունն ու գիլիստոյախեան դա-
սարու որոնելը: Հոսո՛ւ էլ երկուսէ, ու եր դառնալին երեւ սարսու-
ձաբանութեան վարդապետ կ'անուանուի: Լուսորդին ունեցած ներքին
խառնութիւններուն պարծաւը:

1483 — 1517

ՄԱՐՏԻՆՈՍ Լուսեր 1483ին Նոյեմբերի 10ին Սարսուխայի
Այսլեպէն քաղաքը ծնաւ: 1: Հօրը անունը Յովհաննէս Լուսեր
էր, իսկ մօրը՝ Մարգարիտա Լինդեման, որոնք թէպէտ աղքատ
ու գեղազիլ, բայց կ'երեւայ որ պարկեշտ ու առաքինի մարդիկ
էին, եւ միանգամայն ան ժամանակին ու վիճակներնուն նե-
րածին չափ՝ ուսման սէր ունէին: Անոր համար ալ մեծ փոյթ
ունեցան որ Մարտինոսը չէ թէ միայն աստուածպաշտութեանը
մեծցրնեն, հապա նաեւ ետեւէ ինկան որ ուսմանց մէջ ալ ա-
ղէկ կրթուի:

Մարտինոսին ծնանելէն մէկ քանի ամիս ետքը ծնողքը
տեղերնէն ելան ու Մանսֆելտ գացին 2: Հոն երբ որ տղան քիչ
մը մեծցաւ, սկսան զինքը քաղըքին դպրոցը խրկել, բայց ինք
որչափ կամապաշտ ըլլալը՝ ան տանէն կը ցուցնէր, ու վիզը
լծի տակ ձգել չէր ուզեր: Եւ որովհետեւ ծնողքը իսկզբանէ

1. Ինչպէս որ հաւատք չէնք ըն-
ծայեր ու չենք յիշեր մէկ քանի ան-
նչան ուղղափառ հեղինակներու: Լու-
սերի ծնընդեան վրայ պատմած քա-
նի մը այլանդակ ու անձտանի գէպ-
քերը, զորոնք բոլոր անուանի ուղ-
ղափառ հեղինակներն ալ բանի տեղ
չընելով՝ շին յիշեր կամ կը հերքեն,
այսպէս ալ աւելի ծիծաղելու եւ
արհամարհելու քան թէ յիշելու
արժանի կը սեպենք շատ բողոքող
հեղինակներուն (որոնց մէջ նաեւ
քանի մը երեւելիներ ալ կը զբա-
նուին) իր ծնընդեան վրայ պատմած
զարմանալի ճրարներն ու արասրոյ

կարգի նշանները, եւ իր վրայ եղած
տեսիլքներն ու մարգարեութիւննե-
րը, զորոնք Լէօշէր (Գործնաբար-
Իտա՛, Մա՛ն Ե. էջ 145...) մեկիկ
մեկիկ կը գնէ: Բայց քիչ մը ետքը
իր վրայ եղած մէկ տեսիլքը պիտ'որ
պատմենք, որմէ հոստեղը յիշատա-
կածներնուս ինչպէս բան ըլլալը կ'ի-
մացուի:

2. Այդն տեղը քանի մը տարի
վերջը չէ թէ միայն չափաւոր ընդի-
տեր եղան, հապա նաեւ Յովհ.
Լուսեր քաղաքացոց առջեւը մեծ
պատիւ ստանալով՝ քաղըքին կառա-
վարութեան գործերուն մէջ մտաւ:

աս մոլութեան դարման տանել կ'ուզէին եւ Հետը շատ անգամ
 խտուութեամբ կը վարուէին, երբեմն երբեմն ալ կը ծեծէին, անոր
 համար անգամ մը տղան ձգեց տնէն փախաւ³։ Ինք ետքը շատ
 անգամ իր ծնողացը խտուութեան վրայ կը տրանջէր, բեկով
 որ թեպէտ զէս կը սիրէին եւ բրածնին իմ բարեօրոյս համար կը-
 նէին, բայց Հեստ չափէ դուրս խտուութեամբ կը վարուէին, ու
 տուած պատիժներնուն մէջ պատշաճ չափը չէին պահէր։ Տեղ
 մ'ալ վանք մանկելուն պատճառը՝ ծնողացը խտուութիւնը կը
 դնէ⁴։ Աս խտտապարանոցութիւնն ու կամապաշտութիւնը
 դպրոցին մէջն ալ շատ անգամ ցուցնելուն համար՝ հոն ալ ծեծ
 կ'ուտէր. անգամ մը մինչեւ կէսօր տասնուհինգ անգամ ծեծ
 ուտելը՝ ետքը ինք բերնովը բարեկամներուն կը պտտէր⁵։

Վանի մը տարի սասնկ յառաջ երթալէն ետեւ՝ երբ որ
 Մարտինոս տասնուչորս տարեան եղաւ՝ հայրը ուզելով որ բար-
 ձրագոյն ուսմանց զբաղէ, առաւ զինքը Մակտեպուրի քաղաքը
 Փրանկիսկեանց դպրոցը խաւրեց (1497), ուր որ աղքատ տղոց
 առանց ստրկի ուսում կը սորվեցընէին։ Բայց որովհետեւ, վե-
 րը բրածններնուս պէս, ծնողքը դեռ նոյն տեսները աղքատ
 էին, անոր համար հարկ եղաւ որ Մարտինոս հոնտեղը մուրա-
 լով իր ապրուստը հոգայ. ուստի փողոցներու մէջ պտտելով՝
 պղտիկութենէ սորված երգերը աներուն առջեւը կ'երգէր, նոյն-
 պէս շատ անգամ ալ եկեղեցւոյ մէջ հողեւոր երգեր կ'երգէր,
 որով քիչ մը ստակ ձեռք կը բերէր։ Սակայն հաղիւ տարի
 մը աս կերպով կրցաւ Մակտեպուրի ապրիլ. ետքը բաւական
 ողորմութիւն չգտնելով՝ ելաւ Թուրինգիայի Այդնախ քաղա-
 քը գնաց, ուր որ մօրը աղգականները կային, եւ հոն ալ Փրան-
 կիսկեանց դպրոցը մտաւ։ Կ'երեւայ որ աղգականները չուզեցին
 կամ չկրցան իրեն օգնութիւն ընել, ինչու որ հոն ալ ստիպուե-
 ցաւ Մակտեպուրի ապրածին պէս ապրիլ։ Բայց աս կողմանէ
 բախտը նոյն վերջին քաղքին մէջ աւելի բանեցաւ. օր մը ըստ
 սովորութեան տան մը առջեւ ողորմութիւն առնելու համար եր-
 գած ատեն՝ պատուհանը կին մ'ելաւ, ու երգածը մտիկ ընե-
 լէն ետեւ՝ քիչ մը ստակ վար նետեց։ Աուտը՝ իրեն ան բարե-
 րարութիւնն ընողը տեսնելու եւ շնորհակալ ըլլալու համար
 աչուրները վեր վերցուց. իսկ կինը՝ որ նորահասակ որբուարի
 մըն էր, ձեռքը նշան ըրաւ որ վեր գայ, եւ անկէ ետեւ քովը
 պահեց ու Հետը սեղան կը նստեցընէր։ Աս որբուարիին սե-
 դանին վրայ ու անոր բերնէն սորվեցաւ որողիչը ան աշխարհային

3. Խօսք սեղանոյ, լատ. Հատ. Բ. 400. Բ.:

4. Աս խօսքերը Կուստու. Ֆիցէր (ԳԼ. Ա. 6.) բառ. առ. բառ. կը բերէ:

5. Խօսք սեղանոյ, լատ. Հատ. Բ. 414: Ռանքէ, Գիրք Բ, ԳԼ. Ա.

Հատ. Ա. 293: Ռ. Լեւոպրի, ԳԼ. Ա. Համ. Բ.

ու անվայել ոտանաւորը, որն որ ետքը միշտ բերանն ունէր, ու իր աստուածաշունչն թարգմանութեան Առակաց գրքին Լ: գլխին եղերքը գրեց. այս ինքն թէ. «Երկրիս վրայ կանանց սիրոյն պէս սիրելի բան մը չկայ, թէ որ մէկու մը վիճակելու ըլլայ»,⁶: — Մարտինոս աս քաղաքը երեք տարիի չափ կեցաւ. դպրոցը գլխաւորաբար քերականութիւն ու լատիներէն լեզու կը սորվէր. իսկ տունն եղած աստնները՝ իր գեղեցիկ երգերով ը բարերարը կը զբօսցնէր. եւ որովհետեւ երաժշտութիւնը շատ կը սիրէր, անոր համար որբեւարին իրեն քանի մը նուագարաններ գնեց, որոնք առանց վարպետի սորվեցաւ:

Եւտեր անգամ մը ուսմանց քաղցրութիւնը ճաշակելէն ետեւ՝ ալ ինքը զինքը բոլորովին ուսում ու գիտութիւն սորվելու տուաւ. եւ աւելի եւս յառաջանալու համար՝ ելաւ Էրֆուրդ գնաց (1501) ու նոյն քաղքին անուանի համալսարանը մտաւ: Հայրն ալ աս բանին չէ թէ միայն սիրով հաւանութիւն տուաւ, հապա ան ժամանակները բաները քիչ մը շիտկած ըլլալով՝ իրեն ստակ ալ կը խաւրէր: Մարտինոս հոնանցը իսկզբան բոլորովին փիլիսոփայութեան ետեւէ եղաւ, կամ «Կօթը ազատական արուեստները սորվեցաւ, որոնք որ հիմա փիլիսոփայական գիտութիւնը կը կացուցանեն»,⁷: Շատ անգամ Լատինացոց երեւելի մասնագիրները կը կարդար, երբեմն երբեմն ալ լատիներէն աստուածաշունչ: Փիլիսոփայութիւնը լմնցընելէն ետեւ՝ փիլիսոփայութեան⁸ կամ ազատական արուեստից⁹ վարդապետ անուանուեցաւ (1503), եւ ետքը սխաւ իրաւագիտութիւն սորվել: Աս գիտութիւնը սորվելու ստիպեցին զինքը թէ հայրը եւ թէ իր բարեկամները, յուսալով որ իր սուր ու յաջողակ մտքը երեւելի կ'ըլլայ:

Ուսման զբաղելու ատեն Լուտեր միշտ խղճի անհանգստութեան մէջ կ'իյնար, որով եւ վիճակին վրայ դո՛հ չէր. բայց աս ատենները պատահած մէկ երկու դէպքէն շարժելով՝ իր վիճակը բոլորովին թող տուաւ¹⁰: «Ետն՝ համալսարանի ընկերներէն մէկը՝ որուն հետ շատ սիրով կապուած էր, սպաննուեցաւ. Լուտեր ասով արդէն սլալաւած էր, մէյ մ'ալ քիչ մը

6. Խօսք սեղանոյ, 442: — Ուսանաւորին սկզբնագիրն աս է. Nichts liebers ist auf Erden, Denn Brauen Lieb' wem sie mag zu Theil werden.
որուն բառ աս բառ թարգմանութիւնն է վերը գրածին, եւ ուրիշ իմաստ հանելն անկարելի է: Ենթ համար չեմ գիտեր աս խօսքս ինչպէս կրնայ ասանկ թարգմանուիլ.

«Բան մը չկայ երկրի վրայ այնչափ քաղցրագոյն՝ որչափ Բրեւոյսած ԲՆԷՆ ԵՆԵՐԵՆ» . Ինչպէս որ կը թարգմանէ մէկը, Պարտ. Ժ. Գ. Գործութիւնք. Լ. 10:
7. Կուստու Ֆիցերոյ, ԳԼ. Բ. 16:
8. Մեյնիքման, էջ 5:
9. Մալմեթիս, Ճառ Ա. 4. Բ. 1:
10. Երջնը, Ճառ Ա. 4. Բ. 1: Մեյնիքման, էջ 6:

ետքը անտառի մը մէջէն անցնելու ատեն՝ յանկարծ միրկի մը բռնուեցաւ, եւ «Աս միրկին մէջ... իբրեւ բարկութեան ու վրէժխնդրութեան Աստուածը տեսնելով», ¹¹ ու սաստիկ վախնալով՝ մէկէն ուխտ ըրաւ որ Աստուած զինքը ան վտանգէն ազատելու ըլլայնէ, աշխարհք թողու եւ վախք մտնէ: «Որպէս զի, կ'ըսէ Մատթեոս ¹², Հոն Աստուծոյ ծառայէ... ու կրօնաւորական սրբութեամբ՝ յաւիտենական երջանկութեան հասնի», : Քանի մը որ ետքը դրած ուխտը կատարել ուզելով՝ առանց յառաջագոյն ծնողացը բան մ'ըսելու, վարպետներէն եւ ընկերներէն ծածուկ գիշեր մը համալսարանէն ելաւ, եւ գնաց նոյն Էրֆուրդ քաղաքին Օգոստինեան կրօնաւորներուն վանքը մտաւ (1505): Երկրորդ օրը երբ որ վարպետները բանն իմացան, կասկածելով որ չըլլայ թէ ըրածը երիտասարդական փոփոխամտութեան գործք մ'ըլլայ, մարդ խրոկեցին որ երթան զինքը համոզեն որ վանքը թողու եւ առջի վիճակը դառնայ: բայց Լուտեր եւ ոչ հետեւնին խօսիլ ուզեց: Հայրն ալ երբ որ ըրածն իմացաւ, սաստիկ բարկանալով՝ իրեն խիստ թուղթ մը գրեց, որ աս մէկէն ի մէկ վախէն մտքին մէջ ինկած խորհուրդը մէկդի ձգէ, եւ առջի ուսմունքը յառաջ տանի ¹³: Բայց ամէն բան փուճ գնաց. ամենեւին բան մը կարող չեղաւ զինքը միտքը դրածէն խախտել: — Թէպէտ եւ Լուտեր ան ժամանակը իր առաջադրութեան մէջ այսպէս հաստատուն ու յօժար կ'երեւար, բայց ետքը ինքը աս բանիս վրայ հօրը այսպէս կը գրէ. «Հիմա տասնուվեց տարի է որ ես առանց քու գիտնալուդ եւ քու կամացդ դէմ՝ կրօնաւոր եղայ, դուն իմ տկարութեանս վրայ հոգ կ'ունենայիր... բայց ես քեզի կ'ըսէի որ երկնից ահագին յայտնութեամբ կանչուած եմ: Ինչու որ ես յօժարութեամբ ու կամօք կրօնաւոր եղած չէի... հապա յանկարծակի վախէ եւ մահուան անձկութենէ պաշարուելով՝ բռնի ու ստիպուած ուխտ ըրի :... Սակայն աս ուխտը բան մը չէր արժեր. ինչու որ ես անով ինքը զինքս իմ ծնողացս իշխանութենէն ու կամքէն դուրս կը հանէի...: Եւ աս ուխտիս Աստուծոյ չըլլալը՝ չէ թէ միայն անկից յայտնի է որ ձեր իշխանութեանը հակառակ էր, հապա անկից ալ որ սրտանց ու կամքով եղած չէր», ¹⁴:

Ըս բաներուն համար զարմանք չէ որ համալսարանն ունեցած խղճի անհանգստութիւններն ու նեղութիւնները վանքին

11. Ռանքէ, Գերք Բ. ԳԼ. Ա. Հատ. Ա. 295:

12. Ճառ. Ա. 4. Բ:

13. Մատթեոս, Ճառ. Ա. 4. Բ: Սեբենարֆ, Գերք Ա. Համ. Ը. 19:

14. Կրօնաւորական ուխտերու դէմ լստիներէն լեզուաւ գրած ու հօրը նուիրած գրքին յառաջարանութեան մէջ. Գործք Լուս. Լստ. Հատ. Բ. 284. Բ. 285:

մէջ չդադրելէն զատ՝ սաստկացան ալ: Վանք մանելէն սկսած՝ միշտ ահա գողու մէջ էր, միշտ սպաննուող ընկերին մահը աչքին առջեւը կու դար: Շատ անգամ քնոյ մէջ իրեն անանկ կերեւար որ ընկերը յարութիւն առեր եկեր է որ զինքը պաշխարութեան յորդորէ: Միշտ անանկ կը կարծէր որ Աստուած իր բարկութեան կայծակուկը վրան պիտի թափէ. ուստի եւ Աստուծոյ սրտմտութենէն ազատելու համար՝ անգաղար աղօթք կ'ընէր, պահք կը պահէր, մարմինը կը ճնշէր, եւ ամենեւին իր անձին հանգիստ չէր տար 15: Մանաւանդ սատանաներէն շատ կը վախնար, եւ ձեռքերնէն ազատելու համար աղօթից կը դիմէր: Օր մը պատարագ տեսնելու ատեն՝ երբ որ քահանան աւետարանին աս խօսքը կը կարդար. «Եւ հաներ (Յիսուս) դեւ մի համր», Լուտեր ան աստիճան զարհուրեցաւ, որ ես չեմ, ես չեմ, պողպտով՝ սկսաւ փախչիլ 16:

Դոյն իսկ կրօնաւորական վիճակն ու նորընծայութիւնն ալ իրեն շատ դժուարին կու դար. ինչու որ իր հպարտ ու փառասէր բնութեանը սաստիկ դէմ էին ան խոնարհութեան գործքերը՝ որոնք որ իր վիճակին համաձայն հարկ էր որ գործէր. մանաւանդ որ մեծ երբ վրան հպարտութեան նշաններ տեսնելով՝ իրմէ ուրիշներէն աւելի կը պահանջէին, որպէս զի անարգանքան գործքեր կատարելով՝ խոնարհութեան մէջ կը թուի: Պէտք էր որ սննեակներն ու սրահները աւէր, եկեղեցոյն զրոները բանար ու գոցէր, ժամացոյցները լարէր, փողոցներն ու հրապարակները երթար մուրանար, եւ ուրիշ ասոնց նման ստորին գործքեր գործէր: Լուտեր ասոնք չկրնարով տանիլ եւ իրեն նախատիպ սեպելով՝ քաղքին համալսարանին վարդապետներուն եւ ուսուցիչներուն դիմեց, ու անոնց միջնորդութեամբ մանաւանդ թէ ստիպելով՝ առաջնորդները ալ անկէ ետեւ զինքը ասանկ գործքերու չէին գործածեր 17:

Երբ որ նորընծայութեան ժամանակը ըլնեցաւ, Լուտեր ըստ սովորութեան կրօնաւորական ուխտերը դրաւ (1507), եւ անկէ ետեւ աստուածարանական ուսմունքը աւելի փութով յառաջ կը տանէր, ու գպրոցական աստուածարաններուն

15. Ասոնց վրայ ինք այսպէս կը գրուի. «Մտայց է որ ես չբռնուանդ կրօնաւոր մըն էի, եւ իմ կարգիս պարտքերը անանկ խառութեամբ կը պահէի, որ չեմ կրնար բուէլ: Ի՞նչ որ կրօնաւոր մը կրօնաւորութեան գործքերով երկինք դացած է նե՛ պէտք էր որ ես ալ երթայի: Վասն զի ըրածներս աւելի երկայն տեւէին նե, աղօթքով, հըս-

կումով, կարգալով եւ ուրիշ աշխատութիւններով ինքը զինքս մինչեւ մահուան աստիճանի հասնելու շտի կը նեղէի»: Ա. Գոտտ. Քիշտէ, ԳԼ. Բ. 28:

16. Լինդեռս, ի վարս Լուտերի, էջ 4. առ Օսէնի, Հատ. Ա. ԳԼ. Ա. 12:

17. Մթթեհոս, Հատ. Ա. 5. Ուլենպերկ, ԳԼ. Ա. Համ. Գ:

գրուածները կը կարդար: Քիչ մը վերջն ալ քահանայ ձեռնադրուեցաւ: Քահանայ ըլլալէն ետեւ՝ դեռ առջի պատարագը չըրած՝ բարեկամներէն մէկուն այսպէս կը գրէ. «Աստուած փառաբերալը, որ իր ամէն գործքերուն մէջ սրանչելի է, իր անսահման ողորմութեամբը զիս ողորմելի ու տառապեալ մեղաւորս կանչեց եւ ասանկ կարգի արժանի ըրաւ: Ես ալ Աստուծոյ աս մեծ բարերարութեան՝ ձեռքէս եկածին չափ՝ կ'ուզեմ երախտագէտ ըլլալ ու ինձի յանձնուած պաշտօնն աղէկ կատարել: Աղօթք ըրէ ինձի համար որ զոհս կամ՝ պատարագս Աստուծոյ աջոյցը հաճելի ըլլայ», 18: — Առաջին անգամ պատարագ ըրած ասին (1507ին, Մայիսի 2ին), երբ որ քահանայագործելու մտա էր, վրան այնպէս սաստիկ վախ ու խուլութիւն մը եկաւ, որ եթէ առաջնորդն արգելած չէր ըլլար նէ, կ'ուզէր պատարագը կիսկատար թողուլ ու եկեղեցիէն դուրս փախչիլ 19:

Լուտեր քահանայ ըլլալէն ետեւ՝ առջինէն աւելի հոգեւոր կրթութիւններու եւ ուսմանց ետեւէ ինկաւ. բայց անոնցմէ համ մը չէր առնէր: Միշտ խղճմտանքը զինքը կը տանջէր իւրերեւ թէ մեծ մեղաւոր է, որով շատ անգամ յուսահատութեան խորհուրդներու մէջ կ'իյնար 20: Աս ներքին անհանգստութիւններն ու խուլութիւնները առողջութեան վրայ ալ մեծ ազդեցութիւն մ'ընելով՝ կամաց կամաց ցոթը կը նուազէր, մարմինը կը հիւճէր կը մաշէր ու երեսին գոյնը կը նեւտէր: Առաջնորդներն ու ընկերները իրեն խրատ կու տային որ ասանկ մտածմունքները մտքէն հանէ, եւ Աստուծոյ ողորմութեան ու Քրիստոսի արգեանցը վստահի. բայց աս ամէն խրատները վրան ազդեցութիւն մը չէին ընէր 21: Շատ անգամ բոլոր գիշերը

18. Ա. Կուստ. Ֆիցերի, ԳԼ. Բ. 29. եւ առ Օանի, Հատ. Ա. ԳԼ. Ա. 14:

19. Խօսք սեղանոյ, լատ. Հատ. Բ. 13, 14:

20. Լուտեր ինքը աս բանս կը խոստովանի իր մէկ քարոզին մէջ: 8էր — 10-էրէ, ԳԼ. Բ. 27. Լ. 296:

21. Կուստաւ Ֆիցէր, ԳԼ. Բ. 31: — Բլանք (ԳԼ. Բ. 55—57): կը պատմէ որ Սլաւփից (Գերմանիայի Օգոստինեանց դաստապետը) Լուտերին բնական վանքը գալով եւ անոր արամութիւնը տեսնելով՝ սխառ հեռու մեծ բարեկամութեամբ վարուիլ, եւ կամաց կամաց զինքը հան բերաւ որ, կ'ըսէ: «Գոստովանանքի մէջ սիրտը բոլորովին իրեն բանայ», Ատմ առ իմ

գանկելով՝ զինքը աղէկ մը խրատեց, մտած ճամբուն մէջ աղէկ յառաջանալու միջոցները ցուցուց, եւ հօր մը պէս իրեն յայտնեց որ աս կրած փորձութիւնները չէ թէ միայն իր յառաջադիմութեան կ'օգնեն, հասցա միանգամայն Աստուծոյ իր վրայ ունեցած մասնաւոր խնամոցը նշան են. որովհետեւ Աստուած շատ անգամ ասանկ փորձութիւնները անանկ մարդիկներու կը խաւրէ, ըսաւ, որոնք որ իրեւ գործիք ընտրած է իր մասնաւոր գիտամունքները կատարելու: Եւ իրեն հասկըցուց որ ասանցմէ կրնայ հետեւցընել թէ պէտք է որ Աստուած զինքը արտաքոյ կարգի բանի մը համար ընտրած ըլլայ. եւ առանձինն խրատեց որ նոյն ատենէն ան ամէն բանին պատարաստուի, որուն որ Աստուած զինքը

արթմբով կ'անցրնէր, ստէպ ժամերով եկեղեցւոյն մէջ ծնկի վրայ ինկած ու ձեռուքները վեր վերցցուցած՝ աշուրներէն արցունք թափելով՝ արթմբ կ'ընէր: Աստու մը կրօնակիցները տեսնան որ սոփորական ատեն խցէն դուրս չ'երևեր, եւ կասկածի երթմարով եկան դուռը զարկին. բայց ոչ բացող եղաւ. ոչ ալ ձայն տուող: Ան ատեն դուռը կոտրեցին ներս մտան. ինչ կը տեսնես, Աուտեր մեռածի պէս գետինը փռուած՝ հազիւ թէ շունչ կ'առնէր: Շատ ջանացին որ արթմբընցնեն, եւ երկայնատեն վերջը երաժշտական գործիքներով հազիւ կրցան խելքը գլուխը բերել ²²:

Անգամ մը ասանկ խորհուրդներու մէջ ընկղմած կեցած ատեն՝ ծեր կրօնաւոր մը վրան գթալով իրեն ըսաւ. Ե՛րբայր, ես զքեզ տառապեցընող վշտերուն գեղ մը գիտամ: — Ի՛նչ է ան գեղը, ըսաւ Աուտեր դողալով: — Կրօնաւորը պատասխան տուաւ թէ Հաւատքը: — Հաւատքը, կրկնեց Աուտեր, որ աս բառը լսելով՝ աւելի եւս դողալու սկսած էր. Հաւատքը: — Հա՛, ըսաւ ծերունին, հաւատքը. ինչու որ հաւատալ՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ սիրել, եւ ով որ կը սիրէ՝ երանելի է: — Ան ատեն Աուտերի աշուրները սկսան զուարթանալ, եւ շատ անգամ կը կրկնէր ու կ'ըսէր, Հաւատք, հաւատալ, սիրել. եւ երկայն երազէ արթմբնող մարդու մը կը նմանէր: Եւերը աս տեսնելով՝ վրան աւելցուց. Ս. Բեռնարդոսին Աւետման Ճառին մէջ ըսածը չես կարդացեր. Հաւատա, կ'ըսէ, որ մեղքերդ Յիսուսի Քրիստոսի ձեռքովը թող կը արուին. աս է վկայութիւնը՝ որն որ Հոգին սուրբ մարդուն սրտին մէջ դրած է, ուրովհետեւ ըսած է. Հաւատա, ու մեղքերդ քեզի թող կը

ետրեն կրնար կանչել: — Ասոր վրայ Ռիֆէլ (Գիրք Ա. Գլ. Ա. 12.) կը գրուցէ որ աս գեղը՝ որն որ խոնարհ մարդիկներուն ըստ ինքեան շատ մեծ օգուտ կրնայ ընել, Աուտերին հպարտութեանը սաստիկ փնտասկար թոյն մ'էկաւ. ինչու որ երբ որ ետրը մէջ մը ինքը զինքը սպարիզին մէջ գտաւ, երեւակայելով որ Աստուած զինքը կրօնի նորագութեան գործքին ընտրած է, սկսաւ իր անձին վրայ շատ մեծ համարում ունենալ: Ասոր տակը ծածկուած էր կրօնի վերաբերեալ բաներու մէջ ցուցուցած կիրքերը, ան սաստիկ բարձրամտութիւնը որով ուղղափառ կրօնը պարսպանողներուն ճշտ կը վարուէր, ան բռնաւարութիւնը՝ որն որ իրեն օգնողներուն գէտ կը բունեցընէր, ան խտուութիւնները

որոնք որ իր փոփոխական կարծիքներէն հեռանալու յանդուող աշակերտներուն գէտ ի գործ կը գնէր, եւ վերջապէս ան սաստիկ յանձնապատասխանութիւնը՝ որով Ս. Գիրքը կը խանգարէր, անոր՝ իր խելքին փածին պէս՝ իմաստ կու տար, եկեղեցւոյ հաւատքը կը նախատէր, քոյովքներուն իշխանութիւնը կ'ուրանար, սրբոց Հարց յարգութիւնը կը մերժէր, ու ինքը զինքը՝ Աստուծոյ շնորհքը Ախղահայերկի Եկեղեցիատես, կ'անուանէր, եւ իւրեւ մարդարէ կամ առարեալ կամ պղծեալ աւետարանը մարդոց կը պարծէր, ինչպէս որ պատմութեան ընթացքին մէջ պիտի տեսնենք:

22. Ռանթէր, Գիրք Բ. Գլ. Ա. Հատ. Ա. 297: Կուստա Ֆիլիքր, Գլ. Բ. 31:

տրուին 23: Աս խօսքերէն Լուտեր քիչ մը մխիթարուելով ու քաջալերութիւն առնելով՝ ատեն մը հանդարտեցաւ, ու առջինէն աւելի աղօթք կ'ընէր, պահք կը պահէր եւ ուսմանց եւ տեւէ կ'իյնար. անանկ ալ կ'երեւար որ անոնցմէ քաղցրութիւն ու մխիթարութիւն կը զգայ: Բայց աս հանդարտութեան վիճակը երկայն շտեւեց, քիչ մը ետքը նորէն առջի տրամուլթեան ու յուսահատութեան մէջ ինկաւ. եւ աս տրամուլթեան անաստիճանի հասաւ, մինչեւ դրսէն ալ կ'երեւար որ սիրտը ներքին պատերազմներով կտոր կտոր կ'ըլլար, կ'ըսէ Բլանք 24:

Լուտեր աս վիճակի մէջ եղած ատեն՝ Վիդգենպերկ քաղաքը խաւրուեցաւ (1508), ու հոնտեղը քանի մը տարի յառաջ (1502ին) Փրեդերիկոս Վաքսոնիայի կայսրընտրին հաստատած համարարանին մէջ փիլիսոփայութեան դասատու դրուեցաւ: Հոն իր մտայնը սրութեամբն ու բնական ճարտարախօսութեամբը քիչ ատենուան մէջ անանկ մեծ անուն հանեց, որ շատ մարդիկ եկան քովը ժողովուեցան, ու մեծ փութով իր դասերը մտիկ կ'ընէին: Ետով իր բնական հպարտութիւնն ու մեծամտութիւնը աւելի եւս սաստկանալով՝ սկսաւ իրմէ յառաջ եղող երեւելի մարդիկները, եւ մանաւանդ դպրոցական փիլիսոփաներն ու աստուածաբանները սաստիկ արհամարհել, եւ վրանին միշտ հենգնութեամբ ու ծաղր բնելով կը խօսէր: Գլխաւորաբար անոր կը բարկանար որ ետքի ատենուան փիլիսոփաներն ու աստուածաբանները՝ հին փիլիսոփաներուն ետեւէն կ'երթան, որոնք ամէնքն ալ ինքը կ'անարգէր, եւ մասնաւոր կերպով մը Արիստոտէլը կ'ատէր, ու իրեն Վատանայական վարդապետ կը կանչէր: Նոյն ատենէն ան աստիճանի յանդգնութիւն ստացած էր, որ շատ խոհեմ մարդիկներ՝ ետքը հանելու շիտթութիւնները կը կռահէին 25: Ան ատենները սկսաւ նաեւ քարոզ ալ տալ, ու վերը դրած պատճառներնուս համար՝ ասոր մէջն ալ մեծ ընդունելութիւն գտաւ:

Նոյն պաշտօնին զբաղելու ատեն՝ իր կրօնակիցները իրենց կրօնին մէկ գործքին համար Լուտերը Հռոմ խրկեցին (1510): Աս պաշտօնը Լուտեր մեծ սիրով յանձն առաւ, ինչու որ շատոնցու ընէ ինքն ալ քրիստոնէութեան մայրաքաղաքը տեսնելու կը բաղձար, մանաւանդ որ կը յուսար թէ շատ տարիներէ վեր զինքը ներող ներքին խռովութիւններէն ու անհանգստութիւններէն հոն կ'ազատի. որովհետեւ վանքին մէջ ունեցած խղճմտան-

23. Մեկանքթոն, էջ 7: Մատեւսիս, Ճառ. Ա. 5. Բ: Բլանք, Գիրք Ա. Հատ. Ա. 60: Ռանքէ, Գիրք Բ. ԳԼ. Ա. Հատ. Ա. 297: Օտեն, Հատ. Ա. ԳԼ. Ա. 17:

24. Գիրք Ա. Հատ. Ա. 55:

25. Ուլենպերկ, ԳԼ. Ա. Համ. Գ: Կուստուս Ֆիցեր, ԳԼ. Գ. 37: Եւյց աս վերջին հեղինակը նոյն բանը զովետաի գարձընելով կը գնէ:

քի վրդովմունքը՝ համարարանին զբաղմունքներուն եւ ընդու-
նած գովութիւններուն մէջն ալ իրմէ չէին հեռանար: Երբ որ
ճամբորդութեան նպատակին հասաւ ու հեռուանց Հոռոմ քա-
ղաքը տեսաւ, ուրախութենէն սկսաւ սիրաբ զող ելլել, եւ
ինչպէս ինք կը պատմէ, անմիջապէս ծնկան վրայ ինկաւ ու ող-
ջունեց ըսելով. «Ո՞ղջ լեր, Հոռոմ, սուրբ քաղաք»²⁶: Մեծ ջերմ-
եռանդութեամբ ամէն սուրբ տեղերը, եկեղեցիները, վկայա-
րանները տեսնելու գնաց, ու շատ տեղեր պատարագ բրաւ.
Վերջապէս՝ ասանկ սուրբ տեղերը սովորաբար եղած ջերմե-
ռանդութիւններէն ամենեւին մէկը թող չտուաւ²⁷: Բայց թէ-
պէտ եւ իր կրօնին գործքը՝ որուն համար գացած էր, յաջո-
ղութեամբ կատարեց, սակայն իրեն անձին համար օգուտ մը
չտեսաւ, ու ներքին խռովութիւնները չթեթեւացան: Մանաւանդ
որ մեծամեծ եկեղեցիներուն ու վանքերուն եւ անոնց զարդե-
րուն փառաւորութենէն գայթակղեցաւ. փոխանակ փառք տա-
լու Աստուծոյ՝ որուն պատուոյն համար եղած էր ան ամէն բան:
— Եկեղեցիէն բաժնուելէն ետեւ՝ Լուտեր Հոռոմայ վրայ
խել մը առասպելներ կը պատմէր, հոնտեղաց եկեղեցականնե-
րուն համար կը ըսէր որ սաստիկ բարուց ապականութեան մէջ
ինկած են, բոլորովին անհաւատ են. իրմէ ետքն ալ իր աշա-
կերանները աս ամէն առասպելները իբրեւ ճշմարտութիւն ու
անկողմնակալ վկայութիւն կը յիշէն: Բայց թէ որ ասանկ յայտ-
նի թձնամուց մը խօսքերը ճշմարտութիւն կրնան սեպուել նէ՝
չեմ գիտեր զըզպարտութեան ու ստուժեան անունն ինչ բանի
տալու է:

Լուտեր Հոռոմէն Վիդզենպերկ դառնալէն քիչ մը ետքը
աստուածաբանութեան վարդապետ անուանուեցաւ, ու Գարլ-
շլասա՝ որ նոյն ասունները Վիդզենպերկի մէջ կանոնիկոս, աւ-

26. Ուտերէ, Գիրք Բ. Գլ. Ա. Հատ. Ա. 299: Աուստալ Ֆիցեր, Գլ. Գ. 56:
27. Լուտեր կը գրէ որ Հոռոմ եղած ասեմն «Ծնողաց գեւ. շնուած ըլլալուն վրայ զրեթէ կը արամի. սրովհետեւ կ'ուզէի որ պատարագներովս եւ ուրիշ բարի գործքերովս ու աղօթքներովս զիրենք քաւարանէն հանեմ»: Ճժ՛: «— Լուտերի գլխաւոր արձանագրութիւնը Գործք Լուտ. 47: Լուտ. Ե. 146: — Չեմ գիտեր, կ'ըսէ Ռիֆէլ (Գլխ. Ա. Գլ. Ա. 8.) ու գործքերը ինչպէս կրնան մեկնուիլ, թէ որ զնկուր ըլլանք որ Լուտեր նոյն ասունն աղօթքովս կրօնին վրայ տարակոյմեր ունեցած

ըլլայ, ինչպէս որ ինք Լուտեր եւ իրեն հետեւողները կը զրուցեն: Եւ թեպէտ Լուտեր ետքէն կ'ըսէր որ աս ամէն գործքերն ընկուր տանես՝ միշտ ներքին ձայն մը կը լսէի թէ «Արդարն ի հաւատաց կեցցէ», բայց ասեկա խարտութիւն է: Ինչու որ ինք աս ալ կը գրէ թէ «Պային վարդապետութիւններովը սոյնպէս լեցուած էի որ ձեռքէս գալու ըլլար նէ՝ պատրաստ էի պապին նաեւ փոքր բանի (վանկի) մը մէջ շճնազանդողները մեռցնելու կամ մեռցնողներուն գործակից ըլլալու եւ հաւանութիւն տալու»: Իբ լուտ. ներքին Գործք յոստ. Լուտ. Ե. 146: Լուտ. Ա. 147: Լուտ. Ե. 147:

ագ սարկաւագ ու աստուածաբանութեան վարդապետ էր, իրեն աս աստիճանը տուաւ (1512) . իսկ եղած ծախքը՝ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը քաջեց²⁸ : Լուսեր աս աստիճանն ընդունելուն պէս՝ սկսաւ Վիդզենպերկի համալսարանին մէջ աստուածաբանութեան դաս տալ ու Ս . Գիրքը մեկնել : Աս պաշտօնին մէջն ալ ամենուն հաճելի եղաւ, ու ամէն մարդ իր մտաց սրութիւնը, իր գիտնականութիւնն ու ճարտարախօսութիւնը կը գովէր . այնպէս որ Վիդզենպերկի համալսարանը իր պատճառաւ քիչ ատենի մէջ մեծ համբաւ ստացաւ : Ասոր համար Վիդզենպերկցիք սկսան ղենքը շատ մեծարել ու մէջերնին աւսանկ մարդ մ'ունենալը՝ իրենց մեծ պարծանք կը սեպէին : Մանաւանդ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը վրան մեծ սէր ստացաւ, կարծելով որ Լուսեր ուսմանց ու գիտութեանց յառաջադիմութեան շատ մեծ օգուտ պիտ' որ ընէ, որով եւ իր հաստատած համալսարանը բոլոր աշխարհքիս մէջ սաստիկ հռչակ պիտ' որ հանէ : Աս կարծիքին մէջ կը հաստատէին իշխանը Լուսերի երկու մեծամեծ բարեկամներն ու պաշտպանները, այս ինքն Սդաւիից Գերմանիայի մէջ եղող Օգոստինեան կրօնաւորներուն գաւառապետը կամ փոխանորդը²⁹, եւ Սփալդին՝ իշխանին ատենադպիրն ու պալատին մատրանապետը, որոնք միշտ իր առջեւը Լուսերը կը գովէին : — Այսպէս քանի մը տարի յառաջ գնաց Լուսեր, եւ գուցէ առանց միտ զննելու կամաց կամաց կը պատրաստուէր ու զէնքեր կը շինէր ան մեծ պատերազմին համար՝ որն որ ետքը եկեղեցւոյ գէմ բացաւ :

Արովհետեւ աս գլխուս մէջ քանի մը անգամ Լուսերին խղճի անհանգստութեան ու խռովութեանց վրայ խօսեցանք, հարկ է որ իր պատերազմ ելլելու պատմութիւնը գրելէն յառաջ՝ հոստերդ աս խռովութեանց պատճառներուն վրայ խօսինք, որով իր ետքէն ընդունած ու վարդապետած գլխաւոր մտորութեան վրայ ալ ընթերցողներնուս միտքը կը լուսաւորուի : — Աս խռովութեանց բուն պատճառը, կ'ըսէ Ռիֆէլ³⁰, աս էր որ Լուսեր զԼատուած ճշմարիտ որդիական սիրով շէր սիրեր . միշտ զԼատուած ահով ու գողով՝ միայն իրբւս արգար

28 . Սէրենտորֆ, Գիրք Ա . Հատ . Ը . 19 . դարձեալ նոյն տեղը, Յաւել . Գ . 21 : Կուստա Ֆիցեր, ԳԼ . Գ . 37 :

29 . Ստաւփիցին Լուսերի վրայ ինչ մեծ համարում ունենալը անկից յայտնի է, որ 1516ին ինք ճամբորդութեան մը պատճառաւ պաշտօնը շինարարի կատարել՝ զանհրաժեշտ ընդհանուր փոխանորդն ըրաւ :

Լուսեր աս միջոցիս բոլոր իր տեսութեան յանձնուած վանքերուն այցելութեան ելաւ, տեղ տեղ մեծաւորները փոխեց, եւ ուրիշ մեծամեծ փոփոխութիւններ ու կարգադրութիւններ ըրաւ : Սէրենտորֆ, Գիրք Ա . Հատ . Ը . 20 : Կուստա Ֆիցեր, ԳԼ . Գ . 40 : Ռուսէլ, Գիրք Բ . ԳԼ . Ա . Հատ . Ա . 300 :

30 . Գիրք Ա . ԳԼ . Ա . 9—13 :

դատաւոր ու չարեաց պատժիչ աչքին առջեւը կը բերէր. Աստուծոյ արդարութիւնը՝ իրրեւ մեղաւորները ոչնչացընելու պատրաստ՝ սաստիկ բարկութիւն մը կ'երեւակայէր 31. սրտին մէջ չէր հաւտար Աստուծոյ ողորմութեանը՝ որն որ Քրիստոսի արդեանց համար մեծամեծ մեղքերու ալ թողութիւն կու տայ, եւ ոչ ալ մեր տկարութեանը օգնութեան հասնող շնորհաց վրայ յոյս ունէր: Աուրութիւնն ան սաստիճանի հասած չէր որ կարենար ըսել թէ ես բողբոջին մեղքէ ազատ եմ. բայց իր հպարտութիւնը թող չէր տար որ խոստովանի թէ մարդս իր բողոր ճիգն ի գործ դնելէն ու ձեռքէն ամէն եկածն ընկէն վերջն ալ՝ ծառայ անպիտան է, եւ բողոր ունեցածն ու ըրածը՝ միայն Աստուծոյ ազատ շնորհքովն է: Ա՛ռկէր իր անձնական զօրութեամբն արդարանալ: Անոր համար ալ ինքը զինքը վերջին աստիճանի ու չափէ գուրս կը ներդէր. պահք կը բռնէր, կը հսկէր, կ'աղօթէր եւ կ'ուզէր որ անոնցմով արդարանայ: Բայց յայտնի է որ այսպէս առանց Աստուծոյ երկինք երթալ ուղող մը՝ որչափ ինքը զինքը չարչարելու ալ ըլլար նէ՛ ներքին անհանգստութիւններէն ու խռովութիւններէն ազատ չէր կրնար ըլլալ. ինչու որ բողոր իր ճգանց ու աշխատութեանց անբաւականութիւնը կ'իմանար, առանց չարիքին բուն պատճառն իմանալու, որ իր հպարտութիւնն էր:

Աս ըսածներնիս Լուսերի հետևողներն ու իրեն պաշտպաններն ալ կը հաստատեն 32, միայն թէ Լուսերին աս կարծիքը՝ իր հպարտութենէն կը ծագէր, ըսելու տեղ, կ'ըսեն թէ՛ նոյն ատենուան բողոր ուղղափառաց կամ գոնէ անոնցմէ շատերուն կարծիքն ալ աս էր, այս ինքն թէ մարդը չէ թէ Քրիստոսի արդիւնքովը, հապա մոյն իր զօրութեամբն ու ըրած բա-

31. Աս խօսքերը դրեթէ մի եւ նոյն բառերով Ռանքէ ալ կը զրուցէ է. եւ քիչ մը վերջը բուն Լուսերին խօսքերը վկայութիւն կը բերէ, որն որ կ'ըսէ թէ «Արդարութիւնը՝ Աստուծոյ կատարի բարկութիւնն է, որով մեղաւորները կը պատժուին» (Գլ. Բ. 296:— «Նոյնպէս կը խօսի Կուստա Քիցէր ալ (Գլ. Բ. 27.), բայց յանձնաճակատութեամբ Լուսերին ասու տեղ՝ ընդունած կրօնական կրթութեան կու տայ:

32. Լուսեր իր բերնովը աս բանն կը խոստովանի: Բլանք (Գլ. Բ. 296:— Բ. 59. Ծառ. 46.) Լուսերի 1516ին իր կրօնակիցներէն մեկուն զրած մէկ նամակէն ետեւի կտորը կը բերէ: «Պէր զարուն մէջ, կը գրէ Լուսեր, յանձնապատասխան-

ութեան փորձութիւնը շատերուն վրայ սաստկացած է, եւ զլուսարար անոնց վրայ, որոնք որ իրենց բողբոջ զօրութեամբ ետեւէ կ'իշխան որ արգար ու բարի ըլլան, ու չգիտնալով Աստուծոյ արդարութիւնը՝ որն որ Քրիստոսի ձեռքը մեզի առատութեամբ եւ ձրի սրուած է, կ'ուզեն որ իրենք այնչափ բարիք գործեն, որ կարենան իրրեւ առարկանութիւններով ու արդեամբ զարգարեալ՝ Աստուծոյ առջեւը կենալու վտանհատութիւն ունենալ, որն որ անկարելի է: Թէ որ դուն աս կարծիքը մանաւանդ թէ աս մտքութիւնն ունեցած ես նէ, եւ ալ սուրբ-տէր, եւ զիս, ու զիս ու զիս լուս-ութիւն ինչ որ լուս-ութիւն, ու զիս լուս-ութիւն ինչ որ լուս-ութիւն»:

րեգործութիւններովը կ'արդարանայ: Բայց աս խօսքին սուս ըլլալը անկից յայտնի է որ աս Հեղինակներէն ամենեւին մէկը ըսածին՝ եկեղեցւոյ ընդունած գրքերուն մէջէն եւ ոչ մէկ վկայութիւն կրնայ բերել. եւ թէ որ ոմանք առիկէն անդիէն քանի մը վկայութիւն բերեն ալ նէ՛ անոնք ալ ուրիշ բան չեն նշանակեր, բայց եթէ աս՝ որ բարեգործութիւններն ու ապաշխարութեան գործքերը օգտակար եւ հարկաւոր են, բայց միշտ Քրիստոսի արդիւնքն ու շնորհաց զօրութիւնը ենթագրելով: Աս վկայութիւններէն եւ ոչ մէկը կայ, որուն մէջ ըսուի թէ մարդը՝ Գոյն՝ բարեգործութիւններով կամ ապաշխարութեան գործքերով կ'արդարանայ, կամ թէ մարդը՝ Քրիստոսի արդեանցը կամ շնորհաց կ'արդարանայ:

Արդ՝ Առաւել ասպէս երկայն ատեն նեղուելէն ետքը՝ երբ որ կէս մը ուրիշներուն խրատներէն, կէս մ'ալ Ս. Գիորքը կարգալով՝ խմացաւ որ մարդուս արդարանալը Քրիստոսի արդիւնքովն ու Աստուծոյ շնորհօքը կ'ըլլայ, փոխանակ խոստովանելու որ ինք սխալեր է, սկսաւ եկեղեցւոյ սկիզբէն մինչեւ իր ժամանակը առանց միջահատութեան եկած աս ճշմարտութիւնը՝ իբրև իր անձին սեպհական դիւտը, ու առաքելոց ժամանակէն անմիջապէս ետքը մոռցուած վարդապետութեան մը պէս քարոզել: Եւ ինչպէս որ յառաջագոյն մէկ ծայրը անցնելով՝ միտքը դրած էր որ մարդը՝ միայն իր զօրութեամբ կրնայ փրկուիլ, ետքն ալ անոր հակառակ ծայրն անցնելով՝ միտքը դրաւ ու սկսաւ վարդապետել թէ միայն հաւատքով կամ Քրիստոսի արդեանցը հաւատալով՝ կ'արդարանանք ու կը փրկուինք, առանց մեր կողմանէ գործակցութիւն մ'ընելու կամ առանց բարեգործութեան: Անոր համար ալ Պօղոս առաքելոյն՝ իր լծղութեան մէջ հին օրինաց գործքերուն՝ նոր օրինաց ժամանակը հարկաւոր չէ ըսածը, մանաւանդ թէ աս օրինական գործքերը հարկաւոր սեպելը մոլորութիւն է ըսածը կարգալով, ու հին օրինաց գործքերուն եւ ընդհանրապէս ամէն բարեգործութեանց մէջ եղած զանազանութիւնը չիմանալով կամ չուզելով իմանալ, սկսաւ Առաքելոյն խօսքերը ընդհանրապէս բոլոր բարեգործութեանց վրայ բռնածի պէս առնել: Եւ իսկզբան «Մարդը՝ Գոյն՝ հաւատքով ու Քրիստոսի արդիւնքներուն հաւատալով կ'արդարանայ ու բարեգործութիւններն օգուտ մը չունին», ըսելէն վերջը, ետքէն քիչ մ'ալ յառաջ գնաց եւ սկսաւ ըսել թէ մարդուն ամէն գործքերը եւ նոյն իսկ բարեգործութիւններն ալ Իւրէ են:

Քեթրոզութեանց վեճը

Գերմանիայի մէջ ներողութիւնն ժամանակէն: Դեցլ: Լութերը ներողութեանց որե՛ս ժամանակէն ինչ սի՛նի: Մոգոնտիայի արհեստագործական նախնիքն ինչ գրէ է- ԳՃ նոխարանութեան դուրս ինչ հանէ: Դեցլ, Փրէկերա, Հոֆշտրադէն ու Էս Լութերի որե՛ս ինչ գրէն: Լութերը ինչ համարակարգ ներսն սասորիլ պարասխան կու որոյ: Հայրելայիցի մէջ պաշտպանած նորակէր նոխարանութիւնները: Պրանդեկոնցիցի եղբայրականն ու ժամանակակիցն նախնի ինչ գրէ:

1517 — 1518

Ընտանները Լեւոն Ժ. Հռոմոյ քահանայապետը՝ եկեղեցւոյ զանազան կարօտութիւններուն եւ մանաւանդ Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն շինութեան համար՝ հաստացելոց օգնութեան պէտքունենալով՝ նոյն գործքին ստրկով օգնութիւն ընտաններուն ներողութիւն շնորհեց ՚, եւ աս ներողութիւնը Գերմանիայի մէջ քարոզել տալը՝ Մոգոնտիայի կայսրնտիր ու արքեպիսկոպոս Ալպերդին յանձնեց (1516): Ըստ հայրապետն ու իշխանն ալ՝ Դեցլ Պոմփնիկեան կրօնաւորը, (որն որ յառաջագոյն ուրիշ ասանկ գործք մը շատ յաջողութեամբ կատարած էր) ընտանները, որ աս ներողութիւնը քարոզէ ու բարեպաշտաց տուած տասկները ժողովէ:

1. Բողոքող մասնագիրներէն շատերը՝ քահանայապետն աս ներողութիւնը հրատարակելու տաննունեցած վախճանին, եւ աս ներողութիւնէն ժողովուած սարկին գործածութեան մրց զանազան զրպարտութիւններ կ'ընեն, շատ մը առասպելներ կը պատմեն, եւ գլխաւորաբար կը ջանան ցուցնել որ բողոքողութեան ելլելուն պատճառն ասանք եղան: Ասոր ստույգութիւնը ցուցնելու համար բառական կը սեպելը երեւելի բողոքող մասնագիր մը իտարակէ հասակ զնել, որն որ նոյն զրպարտութիւններէն ասանք կը յիշատակէ եւ իրրեւ սուտ կը հերքէ: Մարտինոս Լութերին նախնոր կարծիքներն ու իր անսոսոր էրօնքը (the new opinions and refractory conduct of Martin Luther), կ'ըսէ, . . . համբալ քոչնան եկեղեցական հեղուսնն՝ որն որ զբեթէ երեք զարէ վեր քրիտոնեւութիւնը բաժնած է, եւ աստելութեան, կուռոյ ու հալածա-

նաց նոր առիթ տուին անանկ կրօնի մը հետեւողներուն մէջ, որուն նպատակն է ընդհանուր խաղաղութիւն, ընկերսիրութիւն ու բուսկամութիւն քարոզել: . . . Հասարակօրէն բողոքող մասնագիրները աս եկեղեցական մեծ բաժանման անընդմիջական պատճառը՝ Լեւոն Ժին զէջ վարմունցն ու ընտանութիւնը կը համարին: . . . Ընտան հասարակ՝ հին եկեղեցւոյն կողմն ըլլողները կը ջանան ցուցնել թէ Լեւոն շատ աւելի գոյութեան արժանի գիտաւորութիւն մ'ունէր, եւ թէ ներողութիւն ծախելով (այս ինքն՝ ներողութիւն շնորհելով, հոս մէկ անգամ միայն ծանուցանելը բուսկան կը սեպելը որ բողոքող մասնագիրները զբեթէ միշտ ներողութիւնը չաճառ կ'անուանեն, եւ ներողութիւն որ քարոզող մասնագիրները զբեթէ միշտ ներողութիւնը չաճառ կամ չաճառել կ'ըսեն.) քրիստոնէից օգնութիւնը ինչպէրուն բուն իրական պատճառը իր հրատարակած կանգալին մէջ

Վեցը շուտ մը սկսաւ ուրիշ ընկերներով՝ որոնք ըստ մեծի մասին իր կրօնակիցներէն էին, Գերմանիայի ամէն կողմերը ներողութիւնը քարոզել, ու հաւատացեալները յորդորել որ իրենց օգնութեամբը Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն շինութեան գոր-

գրուած վախճանն էր, այս ինքն՝ Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն հոյակապ շէնքը լինողընէլ, ու Այսպէս երկու կողման կարծիքները զնկէն վերջը՝ ինք վերջիններուն իրաւունք կու տայ: Վեւտին՝ բոլոր իր բաճանայապետութեան ատեն՝ ա զիտաւորութիւնն ունենալը, կըսէ, հաստատուն յիշատակարաններով կը ցուցուի. եւ աւ ըսնիս համար ըրած արտաբայ կարգի ծախքերը՝ զինքը սակաւած էին որ նոր օգնութեան աղբիւր մը գտնէ: Կուիչարտինին ու Եդ. Պոտոսին (Սարբիին) կարծիքը, որոնք կըսեն թէ աւ ներողութենէն ժողոված սարկին մկ մասը՝ քաճանայապետը իր քրոջը Մագդաղենային որոշած էր, ... երեւելի հոռոմայեցի եկեղեցական մը (Փելլիքս Գոնդելորի), որն որ բոլոր քաճանայապետական զինանին մուտք ունէր, մասնաւոր կերպով մը բքննեց. եւ ինք աւ խորշիւ գործիւստութեան օտար ըլլալը որոշեց հաստատուած (who has positively asserted the falsity of this pretended donation), որուն վրայ նոյն ժամանակուան մատենագիրներէն եւ ոչ մէկը յիշատակութիւն կընէ: Աւելի եւս ժտահարութեամբ կրնայ ժտաուիլ աւ ստորմանի նորութեան ամբաստանութիւնը՝ իրբեւ թէ աւ քաճանայապետը եկեղեցւոյ մէջ աւ ռաջին ներողութիւն շնորհոյն եղած ըլլայ, որպէս զի անով եկեղեցւոյ մուտքերուն ժամանակաւոր օգնութիւն գտնէ: Որովհետեւ յայտնի կը ցուցուի որ արդէն 1100ին Ուերմանոս Բ. Քրիստոսի զերեզմանը անհաւատներուն ձեռքէն ազատելու համար խաչակրաց արշաւանքին հետ զաջողներուն լիակատար ներողութիւն առած էր: Ըսով սովորութիւն եղած էր որ ներողութիւնը նաեւ անոնց ալ կը տրուէր, որոնք անմամբ չէին երթար, հապա սարկով զինուոր մը կը բռնէին: Եւ ա սկիզբէն զիտութեամբ ստորութիւն եղաւ ներողութիւն տալ նաեւ աւ ամէն նպատակներուն համար՝ զորոնք Հռոմայ եկեղեցին կը

զիտէր, ուստի, Գլ. ԺԵ. Հոդ. Գ. 138, 149, 150: — Նոյնպէս Ռոպերդարն ալ, որն որ բողոքողութեան մէջ ընդհանրապէս Ռոսդոյէն շատ աւելի խիստ է, Կուիչարտինին ու Սարբիին կարծիքները զննէն ետեւ՝ անոնց սուտ ու անհիմն ըլլալը գանաղան պատճառներով կը ցուցնէ: Տես Գլ. Բ. Հոդ. Բ. 86. Ետեւ:

Թեպէտ եւ աւ բողոքող հեղինակները լեւոն քաճանայապետին դէմ եղած զբարտաւթիւնները կը հերքեն, բայց ներողութիւն ձօնել բաւը գործածելովին, եւ ընդհանրապէս բանեցուցած բերնօղին՝ յայտնապէս կը ցուցնեն որ իրենց աղանդակցացը մէջ հասարակօրէն ներողութեանց վրայ տիրող նախապաշարութեան ազատ չէն: Աւ նախապաշարութեամբ փարատելու եւ ներողութեանց վրայ ճիշդ գաղափար մը տալու համար պէտք է որ վրան բիշ մը խօսինք:

Քրիստոնէութեան առաջին դարերը՝ եկեղեցին մեղաւորներուն կամ ապաշխարողներուն հետ շատ սաստակութեամբ կը վարուէր: Ապաշխարողներուն համար առանձին օրէրներ կային. եւ երեցները կամ եպիսկոպոսները՝ մեղքերուն մեծութեան համեմատ՝ անոնց վրայ տարիներով երկայն ու սաստիկ ապաշխարութեան գործեր կը զնէին, որոնց ժամանակը կատարուելէն վերջը՝ ապաշխարողները նորէն ուրիշ հաւատացեցող կարգը կը մտնէին: Բայց շատ անգամ էր որ ապաշխարող մը չափէ դուրս ետանդ կամ սաստիկ զղջում կը ցուցնէր նէ, եկեղեցւոյ առաջնորդները՝ ապաշխարութեան ստատակութիւնը կը չափաւորէին. մեղքերուն թողութիւնը տրուելէն վերջը մնացած ժամանակաւոր պատժոյն համար՝ ապաշխարողին վրան գրուած սաստիկ ապաշխարութեան գործերուն մէկ մասը կը վերցնէին, կամ ապաշխարութեան ժամանակը կը կարճեցնէին: Աս սովորութիւնը նոյն իսկ առաքելաց ատենէն սկսած էր.

ծակից ըլլան: Բայց գծրախտութեամբ թէ Գեղլու եւ թէ Իր ընկերները քարոզութիւններնուն մէջ անանկ խօսքեր կը գործածէին, որոնց՝ պարզամիտ կամ չարամիտ մարդիկ գէշ մեկնութիւններ անլով՝ ներողութիւնը ի նախատինս կրօնի կը դար-

2362

աս կերպով Պօղոս առաքեալ Ասորընթացաց աղաւանդին լսելով՝ Իրենց նպօրուած քաղաքացիներն մտացած պատիժը ներեց: Կոյնպէս առաջին եպիսկոպոսները՝ մարտիրոսի մը քարխօսելուն համար՝ ուրացողներուն ապաշարութեան ժամանակը համառօտելով՝ զանոնք հաղորդութեան մէջ կ'առնէին: Աս սոփորութիւնը՝ որ միշտ եկեղեցւոյ մէջ կար, չէ թէ միայն հին քահանայապետներ իրենց խօսքերովն ու զործքներովն հաստատեցին, հապա նաեւ զանազան ժողովներ, ինչպէս՝ Եփեսոսի, Եփեսոսի, Եփեսոսի, Եփեսոսի, Կարեղանի, Գերմանի ժողովները, եւ մեր ազգային ժողովներուն մէջէն Շահապովանու ժողովքն ու Ս. Սահակայ կանոնները: Եկեղեցւոյ սկիզբէն մինչեւ հիմա կըստ աս սոփորութիւնն է, որ ներքինօրէն կ'անուանուի:

Եսով կը անուանի որ ներողութիւն տայու սոփորութիւնը՝ բողոքողներուն բարբառնածին պէս՝ եկեղեցւոյ մէջ նոր մտած բան մը չէ: հապա շատ հին ու գրեթէ եկեղեցւոյ հետ միտող սկսած: Աս նիւթին վրայ եկեղեցւոյ համապարօրեայ հաստատուն գորգապետութիւնն աս է որ, երբ որ Քրիստոս եկեղեցւոյ առաջնորդներուն՝ մեղաորոնքը կ'ապրուէ եւ արձակելու իշխանութիւն տուաւ նէ, չէ թէ միայն իրենց զորութիւնն տուաւ որ իր շարքարանայ արգիւշտովը զանոնք մեղաց կ'ապրեմըն արձակեն, եւ այսօր ու նոյն մեղաց համար արգիւնաորած գոփոխին մշտնջենաւոր պատժէն ազատեն, հապա նաեւ ան իշխանութիւնն ալ տուաւ որ նոյն մեղքերուն համար կ'ամ աշխարհքիս մէջ կ'ամ անդիի աշխարհքը կրելու ժամանակաւոր պատիժներն ալ կ'ազատեն: Արով կ'իմացուի որ ներողութիւնը չէ թէ միայն ապաշարողներուն աս աշխարհքիս մէջ կրելու պատիժը կը վերջնէ, հապա նաեւ մահուընէ վերջը բարանի մէջ կրելու պատիժնին ալ: Բայտ թէ ոչ, որովհետեւ անդիի

աշխարհքը կրուելու պատիժը՝ աս աշխարհքիս մէջ կրուելիքն շատ մեծ ու սաստիկ է, անոր համար ներողութիւնը մեղաւորին չէ թէ միայն օգուտ մը չէր ընէր, հապա նաեւ մեծ վնաս ալ կը հասցընէր: Ինչու որ մարդս աս աշխարհքիս մէջ փոքր ու թեթեւ ապաշարութեան ներքինէնէն ազատելով՝ անդիի աշխարհքը սաստիկ ներքութեան ու պատժոց տակ կ'իյնար: որով եւ Պօղոս առաքեալը Կորնթացեացն ներած ասին, եւ մարտիրոսները եւ անոնցմէ ետեւ անոնց օրինակին հետեւելով ներողութիւն տուող քահանայապետներն ու եպիսկոպոսները՝ մեղաւորները աւելի սաստիկ պատժոց տակ ձգած կ'ըլլային:

Եկեղեցին ու քահանայապետները աս իշխանութիւնը զործածելով՝ շատ անգամ զանազան պատժաւներու համար կ'ամ ապաշարութեան ու պատժոց ժամանակը կը կարծեցընէին, եւ կ'ամ մէկ ապաշարութեան զործքի ու պատժոց տեղ՝ ուրիշ զործ մը կը դնէին — Սոփորական փոփոխութիւններէն մէկն էր Ս. Երկիրն ազատութեան համար զինուորել: Եւ երբ որ վերջին ասունները աս զործքիս համար այնչափ մարդու հարկաւորութիւն չէր ըլլար՝ որչափ սարկի, ներողութիւնը սկսան նաեւ անոնց ալ շնորհեալ՝ որոնք որ սարկի աս զործքին կ'օգնէին: — Աս ալ գիտնալու է որ հարկ չկող թէ ան զործքը՝ որուն համար ներողութիւն կ'արտի, ըստ իմքեան մեծ կ'ամ զփոսարին զործք ժըլլայ, հապա բուսական է որ մեծ զախճանի մը ծառայէ, ինչպէս էր Ս. Երկիրն ազատութիւնը:

Մինչեւ հիմա ներողութեանց վրայ ըստմանիս՝ աւելի եւս հաստատուելու համար Լեւոն երեւելի բողոքող մտանկազրին խօսքը հաստեղս կը դնէր, որն որ գրեթէ մեր բածմին համառօտութիւնն է: Եկեղեցին, կ'ըսէ աս մտանկազրի, ամեն ժամանակ իրքեւ հիմնական թէութիւն ամենայն արձակման

ցընէին, և ևեկեղցւոյն՝ ներողութիւն շնորհելու ատեն ունեցած հոգիէն կը հեռանային: Ասոր վրայ պատէս կը խօսի Մեմպուր. «Աս քարոզիչներէն ոմանք չպակեցան իրենց կողմանէ՝ քարոզած նիւթերնին չափէն անդին տանելու, ինչպէս շատ

ճշմարտ զգում է և իրական ուղղութիւն կը պահանջէր. բայց շտր հին թահակէ վէր առ առ լարովի սոր, որ Ինչպէս (իրեւ. սա ներքին զգման և ուղղութեան նշանակ և ցուցիչ) որոշումն ազատութեանը ճշտանելովն ինչ որ հանգիստ է. եւ առ ազատութեանը իմ ճանաչողութեամբն է իմ իմ նախքն ինչպէս: Աս վերջին տեսակի ապաշխարութիւնը կամ նուիրումը շատ յաճախեցաւ ան ժամանակին կեր որ Ռերսանոս Բ. Գեղարմենի ժողովրդին մէջ խաչակրաց արշաւանքին մասնակից ըլլողներուն լիակատար ներողութիւն շնորհեց: (Նոյն քահանայապետին սա բանին համար լիակատար ներողութիւն շնորհեցաւ պատճառն ան էր.) որովհետեւ եկեղեցին կը խնդրէր որ հայրենիքներէն հեռանան ու Ս. Երկրին ազատութեան ու պայտապետութեան համար աշխատին. և սա տեսակի ապաշխարութիւնը՝ ուրիշ ամեն անակի ապաշխարութիւններու հաւասար կը համարէր: Մասն Գ. Հոբ Ա. Գ. Ա. Ե. 75:

Բայց որովհետեւ աշխարհքին մէջ ամենափ սուրբ ու աղէկ բան մը չկայ, որ մարդուս շարութիւնը կամ աղիտութիւնն ու անզգուշութիւնը քարայր կարող չըլլայ գործածել, անոր համար զարմանալու բան չէ որ ներողութեանց գործածութեան մէջ երբեմն երբեմն զեղծում եղած ըլլայ: Արդէն Ս. Կեպրիանոս շատ անգամ արտունջ կ'ընէր որ երբեմն մարտիրոսները առանց զանազանութեան ամեն տեսակ մեղաւորներու, կամ եպիսկոպոսները շատ շուտ ու թուրութեամբ ներողութիւն կը շնորհեն, մասնաւոր թէ երբեմն պարզ քահանաներն ալ ներողութիւն տալու կը յանդգնեն, որն որ միայն եպիսկոպոսները կրնան տալ. — Իննովկենտիս Գ. քահանայապետը (1198 — 1216) շատ աշխատեցաւ որ իր ժամանակները անպիկներուն մէջ մտած մկ սրաւ կարծիքն ուղղէ, որոնք կը կարծէին որ ներողութիւնը չէ թէ միայն պատժոց թողութիւն

է, հապա նաեւ նոյն իսկ մեղքերէն ալ կ'արձակէ. և ներողութեանց մէջ սպրդած զեղծմունքները վերջնելու կամ սպրդել կարելի եղածներուն առջեւ անտեսելու համար՝ շատ վճիռներ դուրս հանեց: — Բայց հերետիկոսները զեղծմունքներուն գէտ գնելու տեղ՝ նոյն իսկ ներողութեանց դէմ կը կոտորին. և կամախար կոչուելով՝ շին տեսներ կամ շին ուրիշ տեսնել որ բարի բանի մը մէջ գրեւն սպրդած շարիքին համար՝ նոյն բարի բանին դէմ գնելու չէ, հապա անոնց միայն գէտ գնելու է, որոնք որ իրենց շարութեամբ կամ աղիտութեամբ շարիքը կը խօսեն կամ բարիքը շարաբ կը գործածեն:

Աս բաժաններու մասնաւոր թէ նոյն իսկ իրին և ուրիշներէն՝ բողոքողաց երկու մեծամեծ առարկութիւնները կը լուծուին. այսինքն մէյ մը ան որ կ'ըսեն թէ ներողութիւնները գոյն արտաքին քործարար համար կը տրուէր առանց ներքին զգում իմ իմ ազատութեանը վերջ, ուր որ, ինչպէս յայտնի է և ամեն մարդ գիտէ, ներողութեան ամենէն մեծ ու զլխաւոր պայմանն ան է որ ստանալ ուղղորդող մեղացը վրայ զգնացած պիտ' որ ըլլայ: (Ասոր վրայ տես քիչ մը յառաջ Լեւոնեն, ու 19, 20 երեսին մէջ Մենցել ու Բյանք բողոքող մասնաւորներէն բերած վիպութիւններու) Երկրորդ առարկութիւնն ալ ան է որ կ'ըսեն թէ ներողութիւնը չէ թէ իրեն պարտաւ թողութիւն կը տրուի, հապա իրեւ. Բողոք թողութիւն, մասնաւոր թէ ոմանք ամենափ յառաջ կ'երթան միջեւ կը զրուցեն որ ներողութիւնը չէ թէ միայն քործարար հապա նաեւ քործարար մեղաց համար ալ կը շնորհուէր: Աս առարկութիւնն ալ ամենեւին հերքման կարտութիւն չունի. որովհետեւ եկեղեցւոյ ամեն աստեղծան ընդհանուր կարծիքն ու սովորութիւնն ասոր հակառակ է, և վերջ գրուած Իննովկենտիս Գ. ին օրինակը բաւական է ցուցնելու համար որ ա-

անգամ կը պատահի, եւ ներողութիւնց յարգն ու զորութիւնը ան աստիճանի մեծցուցին, որ ժողովուրդեան առջին աստիճանէն կարծելու թէ ստակը տուածնուն պէս՝ իրենց փրկութեան ու քաւարանի հոգեկերուան աղատութեան վրայ կրնան ապահով ըլլալ, 2 : Գրեթէ նոյն կերպով կը խօսի Մենցլ բողոքող մասնակցիւն ալ. «Թէպէտ եւ, կ'ըսէ, ըստ եկեղեցական կանոնաց ներողութիւնը միայն անոր պէտք էր որոշուի՝ ըն որ ինչ շնորհք էր որոշուի կամ ոչնչուի կը խոստանար որ ինչպէս կը բռնէր, . . . ի վերայ այսր ամենայնի ներողութեան սպասաւորները (ներողութիւն քարոզողները) հեշտ կողմը եւ չէ թէ դժուարինը յառաջ կը բերէին. եւ չէրէնէ չէրէն որոշէր ժողովուրդեան . . . սխալ կարծիքն ուղղելու», 3 : Աւրիշ բողոքող մասնակցիւն մ'ալ, Բլանք, Գեյլին ու իր ընկերներուն վրայ գրեթէ միայն նոյն պահումութիւնը կը դնէ : Գեյլ, կ'ըսէ, «Գիտամաք կը մուշար ան թէութիւնն ըսելու, որն որ յառաջագոյն մէջք աս վաճառքը (այս ինքն ներողութիւնը) գործածելու ասեն՝ կը դրուէր . . . : Քա-

սանկ այլանոցի կարծիք երբեք եկեղեցւոյ մէջ մտած չէ : Բայց արդէն բողոքողներուն մէջէն քիչ մը խելացիները կամ անկողնակալները աս բանն չեն ընդունիր. ինչպէս Բրիտանական տեսութիւնը (Հոփ. Գ. Ը՞ 1829, է՛ 101)՝ սասր վրայ խօսելով՝ կը զրօնէ որ «Մասնիկ ներողութիւններ չէ թէ միայն չեն տրուիր, հասցա իրբու Հռոմեական եկեղեցւոյ հիմնական սկզբունքներուն հակառակ՝ արդեւրամ ու մերժուած են, — Միայն մէկ առարկութիւն մը կը մնայ լուծելու, այս ինչն ան որ կը զրօնցեն թէ ներողութիւնը մարդիկները թուութեան ու բարուց ապահանութեան կը ասանի, ուստի եւ ամենեւին օգուտ մը չունենալէն զատ՝ քնասակար ալ է : Ըստ առարկութիւնը լուծելու համար բուսական էր հերետիկաներուն առջեւ՝ ներողութիւնը եկեղեցւոյ հոգեմէ ընդունել ջանացողները դնել, որով իրենք իրենց մի խօսքներուն ստույթիւնը կը տեսնէին : Բայց թէ որ իրենց համար աւելի անկասկածելի վկայութիւն մը կ'ուզեն նէ, թող եկեղեցւոյ սաստիկ թշնամի եղու Տ'Ալմանպերին ու Ալուքերին խօսքերը կարդան : Առաջինը 1776ին Փարիզ շնորհուած Յարեան ներողութեան համար բուս որ իրենց խորհած ապաստարանութիւնը քսան տարի ուշացուց. իսկ

Ալուքեր կը գրէ որ եթէ մէյ մ'ալ Յարեան մը շնորհուելու ըլլայ նէ՛, ապաստարանութիւնն օղբ կ'ըլլէ : Ըստ վկայութիւններէն յայտնի է ուրիշն որ ներողութիւններ ժողովուրդը թուութեան մէջ ձգելու անգլ. եւ անգղիէն ու ստուաղագորտութիւնն ինչ աւելի եւս կը ստուկացնէն ու ապաշխարութեան եւ զարձի պատճառ կ'ըլլայ :
 2. Գրքը Ը. 10 : Մեծագործին խօսքին ընտրիքն աս է. «Quelques-uns de ces prédicateurs ne manquent pas aussi de leur côté, et comme il arrive assez souvent, d'entrer le sujet qu'ils traitaient, et d'exagérer tellement le prix et la valeur des indulgences, qu'ils donnèrent occasion au peuple de croire qu'on était assuré de son salut et de délivrer les âmes du purgatoire, aussitôt qu'on aurait donné l'argent . . . », Ըստ խօսքերը Լուսերի ջանագործներէն մէկը այսպէս կը թարգմանէ. «Ոմանք աս քարոզողներէն պակաս չէին մարդիկէնց աշխատանք անորոշելու զն իրենց նիւթը շրջելու, ու ներողութեանց զորութիւնը այնպէս մեծցնելու, որ ժողովուրդին ինչ հոգեմէն թէ թէ . . . : Պարտ. ԺԼ. Գրք. Բ. Բ. 92 :
 3. Հաս. Ը. ԳԼ. Ը. 11 :

Լորր որ Լուտերն աս բաները տեսաւ, սկսաւ թէ՛ գրով եւ թէ՛ խօսքով, հրապարակաւ եկեղեցւոյ մէջ ու առանձին՝ ներողութեանց դէմ դնել: — Իրեն աս բանիս մէջ մտնելուն պատճառը՝ բողոքող մասննագիրներուն մէջ փնտռելու ըլլանք նէ, կը գտնենք որ իբրեւ միակ պատճառ՝ իր աստուածպաշտութիւնն ու սաստիկ եռանդը կը դնեն. իսկ եթէ ուղղափառ հեղինակներուն նայելու ըլլանք, հասարակօրէն իր մեծ փառասիրութիւնն ու Գոմինիկեանց դէմ ունեցած նախանձը կը դնեն 6: Գրքնք չենք ուզեր իր պատճառն ու վախճանը քննել եւ վրան դատաստան ընել. թող ամէն մարդ Լուտերին՝ իր վախճանին հասնելու համար բանեցուցած միջոցներուն նայելով՝ դատաստան ընէ թէ արդեօք ուղղափառ հեղինակները չէ նէ բողոքողները իրաւունք ունին: — Լուտեր ներողութեանց դէմ ելլելը միտքը դրածին պէս՝ Մոզունտիայի արքեպիսկոպոսին նամակ մը գրեց, որուն մէջ այսպէս կը խօսի: «... Բա մեծապայծառ անուամբդ Ս. Պետրոսի (եկեղեցւոյն) շինութեան համար չորս կողմը պապական ներողութիւններ կը պտտտին: Ես այնչափ չեմ ամբաստաներ քարոզիչներուն աղաղակը, որն որ լսած չեմ, որչափ կը ցաւիմ ժողովրդեան ու ռամիկներուն ներողութեանց վրայ ունեցած սխալ կարծեաց վրայ, այս ինքն ան կարծիքին վրայ՝ որ թշուառականներն ունին թէ ներողութեան թղթերը գնելուն պէս՝ փրկութիւններնուն վրայ ապահով կրնան ըլլալ: Գարձեալ թէ քաւարանի հոգիներուն համար ստակը արկեղ մէջ ձգելուն պէս՝ անոնք անմիջապէս կը թռչին քաւարանէն դուրս կ'ելլեն: Արժապէս՝ թէ աս շնորհքը այնչափ մեծ է, որ չի կրնար ամենեւին մեղք մը գտնուիլ... որն որ չկրնայ արձակել: Նոյնպէս թէ մարդը աս ներողութիւններով ամէն պատժէն ու յանցանքէն ազատ կ'ըլլայ:

«Վճնակալ Ըստուած. քեզի յանձնուած հոգիները, մեծապատիւ Հայր, ասանկ մահացու վարդապետութիւններով կը

ու գիտութեան վրայ բրած զրպարաութիւնները յիշատակել եւ անոնք մերժելու չանայ. արդէն գործբիտ ընթացքին մէջ շատ անգամ առիթի՝ ունենանք ասանկ բաներու վրայ խօսելու եւ Լուտերին ու իրեններուն ճշմարտասիրութեան վրայ զարմանալու:

6. Թեպէտ ըսինք որ բողոքող մասննագիրները՝ Լուտերին ներողութեանց դէմ ելլելուն պատճառը՝ իրեն աստուածպաշտութիւնը կը դնեն. բայց նոյն իսկ իրենց մէջէն իմաստուն ու անկողմնակալ մարդիկ կը գտնուին, որոնք ստոր հակառակը

կը զրուցեն: Բաւական ըլլայ մեզ Գոպպեղ՝ երեւելի անգղիացի մասննագրին վկայութիւնը: Նոյն ժամանակները, կ'ըսէ, քահանայապետը հրամայած էր որ ամպիսներուն վրայէն ներողութիւններ մը քարոզուի: Ըս պաշտօնը Գոպպեղեանց յանձնած ըլլալով եւ ուրիշ Օգոստինեանց իրձկն՝ ուսկից էր Լուտեր, եւ որուն որ յառաջագոյն միշտ յանձնուած էր, ճիշդիցէն առ նախապատուութեան վրայ նեղացաւ, ու միտքը դրաւ որ քահանայապետին դէմ ելլելով՝ սխ առնէ, թաղի Գ:

հրահանգին, եւ աս բաներուս վրայ քու տալու համարդ կը-
 թարով կը սաստկանայ ու կը մեծնայ: Անոր համար ասոնց վրայ
 ալ չկրցայ լռել: Մարդս եպիսկոպոսին ամենեւին մէկ պաշառ-
 նովը չկիրնար իր փրկութեանը վրայ ապահով ըլլալ, յանձնա-
 լի է ու ինչ Աստուծոյ հեղեղը շորհոյցը կընայ ապահով ըլլալ: Հապա
 Առաքեալը մեզին կը հրամայէ որ միշտ ահիւ եւ դողութեամբ
 մեր փրկութիւնը գործենք: Եւ արդարը, կ'ըսէ Օկտրոս, հաղիւ
 կը փրկուի: Վերջապէս կենաց տանող ճամբան այնչափ նեղ
 է, որ Աստուած Ամոն ու Չարարիա մարգարէներուն բերնովը՝
 փրկութեան հասնողները՝ կրակէն ելած կամ յափշտակուած
 խանձող կ'անուանէ, եւ ամէն տեղ Աստուած՝ փրկութեան
 գծուարութիւնը կը յայտնէ:

«Արեւմտեան ներողութիւն քարոզողները ինչո՞ւ սուտ թողու-
 թեան առասպելներով եւ խոստանունքներով ժողովուրդը ապա-
 հով ու առանց երկիւղի կ'ընեն: Արովհետեւ ներողութիւնները
 փրկութեան կամ սրբութեան համար հոգիներուն ուրիշ բա-
 րիք մը չեն ըներ, բայց եթէ ան արտաքին պատիժը կը վերցը-
 նեն, որն որ յառաջագոյն կանոնական կերպով դնելու սովորու-
 թիւն կար:

«Վերջապէս բարեպաշտութեան ու սիրոյ գործքերը՝ նե-
 րողութիւններէն անսահման լուազոյն են 7: Ի վերայ այս բա-

7. Լուսեր իսկզբան ներողու-
 թիւններուն դեմ ելլելուն գլխաւոր
 պատճառներէն մէկն ալ ան կը գնէր,
 որ նոյն ներողութիւնները՝ բոլոր
 բարեգործութիւններուն, ու մեզայց
 համար պատիժ քաշելուն արգելք
 կ'ըլլան: Ահաւասիկ իր նոյն ժամա-
 նակուան գրուածներէն քանի մը
 հատուած, որոնք որ ըսածնիս կը
 հաստատեն: Արեւելեանն ու ընդ-
 հայ վրայ տուած քարոզին մէջ այս-
 պէս կ'ըսէ. «Հազար անգամ աւելի
 աղէկ է որ ամենեւին քրիստոնէայ
 մը ներողութիւն առնելու ետեւէ
 չկենայ, հաղա գործքը կատարէ ու
 պատիժը կրէ. ինչու որ ներողու-
 թիւնն ուրիշ բան չէ ու չկիրնար
 ըլլալ, բայց եթէ Բարեգործութեան
 նիւնն ու օգտաւոր պատիժները զիջի
 թա-
 ղուլ, որոնք որ ստիճի ալեքսէր ըն-
 րելի առնել քան ինչ թաշ առնի»:
 Գործք Լուս. 477. Լուս. Ա. 58-
 Բ. — Ինք՝ ապաշխարութիւն բա-
 ուին վրայ գրած գրուածքի մը մէջ,
 ներողութիւն քարոզողներուն վրայ
 կը սրբանշէ որ իրենց խօսքերուն մէջ
 «Ճշմարիտ ապաշխարութեան վար-

դապետութեան վրայ ամենեւին եւ
 ոչ բառ մը կը լուսի. հապա կը յան-
 գրողին բարձրացնելու եւ գովելու
 չէ թէ անպաշխարութիւնն ու անոր
 ամենէն անարգ մասը՝ որն որ հա-
 տուցում կ'անուանուի, այլ ան ամե-
 նէն անարգ մասն թողութիւնը կամ
 մէկզի թող արուիրը: Աս ըսելէն
 վերջը վրան կ'աւելցնէ թէ ես ասոնց
 դեմ ելայ ու վարդապետութիւնին
 տարակուսի տակ ձգեցի «ամէն վար-
 դապետներուն ու բոլոր եկեղեցոյ
 գնդոյն վրայ ապաշխարութիւն, որոնք
 որ կը վարդապետան թէ հարաշատ
 ընելը հարաշատը թող առնէ, այս
 ինքն՝ ներողութիւն առնելէն աւելի
 ալի է, եւ չկայ մէկը՝ որ ուրիշ
 կերպ վարդապետան: Գործք Լուս.
 Լուս. 477. Ա. 100. — Աւրիշ տեղ
 մըն ալ այսպէս կը գրէ. «Արովհե-
 տեւ աշուրներն բացուելէն վերջը
 տեսայ որ ամէն վարդապետները միա-
 բան կը վարդապետան թէ ներողու-
 թիւնը մէկզի թող տալը՝ ներողու-
 թիւն առնելէն աւելի աղէկ է, եւ
 թէ իրենք իրենցմէ հատուցում
 ընողները՝ ներողութիւն առնողն-

մնայնի աս բաներս այնչափ հոչակով ու փութով չեն քարոզեր, մանաւանդ թէ թողութիւն (ներողութիւն) քարոզելու համար ասոնք կը լռեն, ուր որ ամէն եպիսկոպոսներուն առաջին ու մինակ պաշտօնն ան է որ ժողովրդեան՝ Բււետարանը եւ Քրիստոսի սէրը սորվեցընեն՝ Քրիստոս ամենեւին տեղ մը պատուիրած չունի որ ներողութիւն քարոզուի : Ուրեմն եպիսկոպոսի մը որչափ ահագին ու վտանգաւոր բան է 8 որ աւետարա-

րէն աւելի երջանիկ են, եւ միանգամայն թէ ներողութիւնն ուրիշ բան չէ բայց եթէ ալ բարեգործութիւնները թողուլ որոնցով հարստացուել է Լուսարարի. անոր համար չուսով մը միտքս դրի որ ասկից կրնայ հետեւիլ թէ մարդս ներողութիւնը կրնայ արհամարհել, եւ թէ աւելի ազնիւ է մեծ բանի տեղ չընել, մանաւանդ թէ բողոքովին մեկզի՛ թող տալ : Բռնաւարտութիւն՝ աւ Կաթողոսոս Բարձրն էր, Լուսարարին չինքն զինքնեան գէշ Գործք Լուսարարի Գործք Ե. 105. Բ :

8. Աս խօսքերուն սկզբնագիրն աս է. «Non enim fit homo per ullum munus episcopi securus de salute, cum nec per gratiam Dei infusam fiat securus, sed semper in timore et tremore jubet nos operari salutem nostram Apostolus. Et justus, inquit Petrus, vix saluabitur. Denique tam arcta est via, quæ ducit ad vitam, ut Dominus per prophetas Amos et Zachariam, salvandos appellet torres raptos de incendio, et ubique Dominus difficultatem salutis denunciat.

Cur ergo per illas falsas veniarum fabulas et promissiones prædicatores earum faciunt populum securum et sine timore? Cum Indulgentiæ prorsus nihil boni conferant animabus ad salutem aut sanctitatem, sed tantummodo penam externam, olim canonicè imponere solitam, auferant.

Denique opera pietatis et charitatis sunt in infinitum meliora indulgentiis. Et tamen hæc non tanta pompa nec tanto studio prædicant. Imo propter venias prædicandas, illa tacent, cum tamen omnium Episcoporum hoc sit officium primum et so-

lum, ut populus evangelium discat et charitatem Christi. Nusquam enim præcepit Christus Indulgentias prædicari. Quantum ergo horror est, quantum periculum Episcopi. . . . !

Աս է, ինչպէս ըսինք, Լուսարարին խօսքերուն սկզբնագիրը, որն որ իր վիզկենպերկտուրուած գործքերն առած ենք, եւ որուն հետ՝ քանի մը անտարբեր տեղերէն զատ՝ բողոքովին համաձայն է նաեւ գերմաներէն թարգմանութիւնը, եւ համեմատազը՝ վերը դրած թարգմանութիւնն ներսուս հաւասարմութիւնը կրտեսանէ : Բայց որովհետեւ աս գրուածքին մէջ շատ խօսքեր կան, որոնք որ ուղղափառ վարդապետութեան համաձայն ու Լուսարարի ետքը վարդապետած մտաբանութիւններուն ուղղակի հակառակ են, ինչպէս որ ետքը պիտի տեսնենք, անոր համար բողոքող հեղինակներէն ամենք աս խօսքերը յառաջ բերել եւ բառ առ բառ թարգմանել ձեւացընելու ատենին՝ կէս մը մէջէն թող կուտան, կէս մ'ալ կը փոխեն : Ինչպէս Եւեւէ Տ'Օպինէէին մէջ վերի խօսքը այսպէս թարգմանուած է. «Մարդս իր եպիսկոպոսին գործովը կամ պատժանովը չի կրնար անգամ հազիւ կը փրկուի, ու կրնայ տանող ճամբան նեղ է : Ուրեմն ինչպէս համար ներողութեանց քարոզիչները սնտախ առասպելներով Լուսարարի ապահովութեան մէջ ժողովուրդը իշխանընեն : — Թէ որ ասանց ահանջ զնեմք, միայն ներողութիւնը քարոզելու ու հոչակելու է : Ի՛նչ, եպիսկոպոսին զխաւոր եւ մի միայն պարտաւորութիւնը Բււետարանը ու Յիտուսի Քրիստոսի սէրը ժողովուրդին սորվեցընել չէ՛ : Քրիստոս ինքը տեղ մը լքուաւ մեզի ներողութիւնները քարոզել, բայց պատուիրեց մեզի որ Բււետարանը քարոզեմք : Ուրեմն ինչպէս . . . » : Լուսարարի Գործք Ե. 134 :

պերկի մէջ աս նախադասութիւններուն վրայ վիճարանութիւն պիտ'որ ըլլայ. միանգամայն կ'ըսէր թէ ով որ կ'ուղէ նէ՛ կրնայ գալ ասոնց վրայ հետս վիճարանիլ, եւ թէ որ մէկը չիկրնար գալ ու խօսքով վիճիլ նէ՛ թող հետս գրով վիճի 12: — Այսպէս ուսումնական վիճման հրաւիրելը, կ'ըսէ Ռիֆէլ 13, անսովոր բան մը չէր. բայց բանը արքեպիսկոպոսին իմացընելէն ու անոր դատաստանին տակը ձգելէն վերջը՝ առանց պատասխանին սպասելու ըլլալուն համար՝ ամբարտաւանական գործքի մը պէս եւ իրրեւ յանձնապատասխանութեամբ եղած բան մը կ'երեւայ 14:

Ըս կերպով եղաւ աս ներողութեանց վիճման սկիզբը: — Լուտեր իսկզբան ներողութեան զօրութիւնը կամ ներողութեան գոյութիւնը չէր ուրանար, մանաւանդ թէ իր նախադասութիւններուն մէջ յայտնապէս գրած էր թէ «Ով որ քահանայապետական կամ առարելական ներողութեանց ճամբատութեան դէմ՝ կը խօսի, անիծեալ ու նզովեալ ըլլայ» 15: Միայն քարոզիչներուն ու դամկին պահտութեամբն եղած անկարգութիւններուն դէմ՝ կը խօսէր. զարձեալ բոլոր ըսածները երկրպետով կ'ըսէր, կամ գոնէ երկրպետով ըսել կը ձեռացընէր. որովհետեւ, իր ըսածին նայելով՝ ներողութեանց ինչ ըլլալը չէր հասկընար ու չէր գիտեր 16: Բայց ետքը կամայ կա-

12. Նախադասութեանց սկիզբը: Կուստա Ֆիցեր, ԳԼ. Ե. 63:

13. Մանն Ը. ԳԼ. Բ. 32:

14. Բողոքող մասնագիրները կը դանտին, որոնք Լուտերին՝ Մոգուստիայի արքեպիսկոպոսին գրած նամակին վրայ կը գրուցին թէ նախադասութիւնները զուրս հանելափն ընելու յանդգնութիւնը կերպով մը ծածկելու համար աս թուղթը գրեց: Բլանք (Գէրթ Ը. Հոփ. Ը. 75, 76.) Լուտերին՝ իր նախադասութիւններուն մեկնութեան սկիզբը գրած յայտարարութիւնը բերելէն վերջը (որուն մէջ Լուտեր կը գրէ թէ «Ուրիշ բան չեմ ուզեր ըսել կամ կարծել, բայց եթէ ան՝ որն որ նախ Ս. Գրոց ու երկրորդ եկեղեցւոյ սուրբ Հոփց մէջ հաստատուած, Հումայր Գահէն ընդունուած ու մինչեւ հիմա պահուած է, եւ որն որ քահանայապետական իրաւանց եւ վճռոց մէջ կը դանտի եւ կամ ժամանակաւ պիտի գտնուի»: Գորթ + Լուփ. Լուփ. Հոփ. Ը. 101. Բ. Գիբր. Հոփ. Ը. 48. Բ.) կը գրուցէ որ «Աս յայտարարութիւնը ան ժամանակները հասարակօրէն ստուա-

ծարանական վիճարանութիւններէն յառաջ կ'ըլլուէր, եւ մեւի պէս բան մըն էր, որն որ երեւելի նշանակութիւն մը չունէր. բայց՝ միայն մեւի պէս ալ առնելով՝ կրնար եղած զործքը մեղմացընել»: Ընկից ալ Լուտերին՝ առ արքեպիսկոպոսը գրած նամակին անցնելով՝ այսպէս կը գրէ. «Հասանական է որ ըստ Լուտերի կարծեաց՝ նոյն մեղմացուցիչ զօրութիւնը պիտ'որ անկնար նաեւ ան խնարհական թուղթը, որն որ նախադասութիւնները կը պայցընէլ տուած օրը Մոգուստիայի արքեպիսկոպոսին գրեց»:

15. Contra Veniarum apostolicarum veritatem qui loquitur, sit ille anathema et maledictus. Նախադասութեան 71. Գորթ + Լուփ. Լուփ. Հոփ. Ը. 52. Բ.: Լուտերին լատիներէն սկզբնազրին մէջ սաստիկ ըսածին մտքը՝ իր բուն աշակերտը Բուստա թարգմանելով՝ „des päpstlichen Ablasses“ պատական, քահանայապետական ներողութեան՝ կը զնէ: Գորթ + Լուփ. Գիբր. Հոփ. Ը. 5. Բ.:

16. «Չէի գիտեր ու չէի հասկը-

պալատին վերակացուն 18, տրամախօսութեան ձեւով շինուած գրուածքով մը աս նախագասութիւններուն դէմ գրեց: Ետքը Գոռնեայի մէջ Հոխշգրատէն անունով ուրիշ Գոռնիկեան մըն ալ անոր դէմ գիրք մը դուրս հանեց: Ասոնք թէպէտ ճշմարտութիւնը կը պաշտպանէին, բայց որովհետեւ գրուածներնուն մէջ թէ քիչ մը չափը կ'անցընէին եւ թէ աս բանս արէկ առիթ սեպկելով՝ նոյն ժամանակուան բանասէրներուն ալ կը դպչէին, անոր համար պաշտպանած ճշմարտութիւններովն ընթերցողաց մտքին վրայ բրած արդեցութիւննին՝ մէկալ կողմանէ շատ նուազեցուցին: Ասոնցմէ զատ՝ ճշմարտութեան չորրորդ պաշտպան մ'ալ ելաւ, որն որ Լուսերին սիրտը շատ նեղացուց, ու իր բարձրամտութիւնն ու յանդգնութիւնը քիչ մը վար իջեցուց: Ասիկա Ինկորչգատի համալսարանին վարդապետներուն երեւելիներէն մէկը՝ Յովհ. Էքն էր, որուն ինչ մարդ ըլլալը Լուսեր ալ կը խոստովանի, զինքը «Երեւելի ու ճշմարտապէս հանձարաւոր հմտութիւն եւ հմուտ հանձար ունեցող մարդ» կանչելով 19: Արդ աս երեւելի մարդը տեսնելով որ Լուսեր օրէ օր աւելի յանդգնութիւն կը ստանայ, ու անկարգութիւններու դէմ խօսելու ատեն՝ ճշմարտութիւններու դէմ ալ մա-

18. Magister sacri palatii; maître du sacré palais. Ասիկա միշտ Գոռնիկեան կրօնաւոր մը կ'ըլլայ, որն որ քահանայապետին պալատը կը բնակի, ու մէջի անձինքներուն հոգեւոր առաջնորդութիւն ընելէն զատ՝ զբոքը բնեկու եւ սոցելու հրաման տալու իշխանութիւն ունի:

19. Insignis vereque ingeniosa eruditionis et eruditi ingenii homo, կը գրէ Լուսեր Սէլ. Եկրանտանը, 1518ին Մայիսի 24ին: Տե՛ս՝ — Տէ Վէրէ, Լուս. Ե. 59: «Բնեքս ալ աս մարդուն հանձարը կը սիրէիք ու իր գիտութեանը զոյց կը զարմանար, կը գրէ Լուսեր նոյն տարին Յունիսի 15ին, Քրիստոսի. Շէօրլին: Տե՛ս Թաղթի Լուս. Լուս. Ե. 26: — Էրին իմաստուն ու հմուտ մարդ ըլլալը գրեթէ բոլոր բողոքող մատենագիրներն ալ կը վկայեն Մե՛զ Ե. Օղիմեէ զման սյուղէս կը գրէ. «Ասիկայ բարեկամ էր Լուսերի, որ մեծապէս կը յարգէր անոր սաղանդները ու տեղեկութիւնը: Հանձարաւոր մար մը ունէր, ընթերցման մէջ քաջակերթ էր, ու չնայաբնիկ յիշողութեան ձերքով զարգարուած էր: Իր գիտութեանը հետ ունէր եւ պերճախօսութիւն. իր շարժուածքը

ու ձայնը կը յայտնէին իր բնութեանը աշխտութեանը: Տաղանդի կողմանէ հիւսիսային Գերմանիայի մէջ ինչ որ էր Լուսեր, հարաւայինին մէջ նոյնն էր Էք: Ասոնք աս դարուն երկու երեւելի աստուածաբաններն էին, թէպէտ եւ իրենց ընթացքը մեծապէս տարբեր էր: Ինկոյտադ գրեթէ կը հաւասարէր Վիզգեմպերկի: Աս երկու վարժապետներուն գերհռչակ համարը ամէն կողմերէ բազմաթիւ աշակերտներ կրթերէր իւրաքանչիւրին համալսարանը՝ անմտ զաստացութեանը լսելու փափաքով: Իրենց անձնական որպիսութիւնները իրենց իմաստութեանը հաւասար սիրելի կրնէին զիրենք իրենց աշակերտներուն: — Վասն որոյ Լուսեր հարաւային զաւասաններուն մէջ իր նախադասութիւնները հրատարակելու համար Էք վարժապետը ընտրեց: Բայց ուղղակի անոր շնորհից զանոնք, սլլ իրենց հասարակաց բարեկամն՝ Նիւռնպերկի դատաւորին մեծարութիւնով որ Էքին խրկէ զանոնք՝ Ինկոյտադ, որ հե՛տ չէր Նիւռնպերկի: «Արեւրսիկեմ՝ մեզի, կըսէ, իմ նախադասութիւններս, ստեղծապէս նորափառ,

քառելու եւ մոլորութիւններ վարդապետելու կը սկսի, ալ չկր-
ցաւ լսել, ու հաւատքի պաշտպանութիւնը՝ իր յառաջագոյն
Լուսերի հետ ունեցած բարեկամութիւնէն վեր բռնելով՝ միա-
քը դրաւ որ անոր դէմ ելլէ: Ուստի եւ Լուսերին նախադա-
սութիւններուն վրայ կոչուի անունով ծանօթութիւններ գրեց,
որոնց մէջ անոր մոլորութիւնները մէկիկ մէկիկ խայտառակե-
լով՝ մեղքերուն թողութեան ու ներողութեանց վրայ եկեղե-
ցոյ վարդապետութիւնը կը հաստատէ:

Լուսեր՝ անհնարին խիստ ոճով ու սաստիկ կիրքով շե-
նուած զանազան գրութիւններով աս ամէն իր հակառակորդ-
ներուն ետեւէ ետեւ պատասխան տուաւ: Նոյնպէս ուրիշ շատ
գրուածքներ ալ հրատարակեց, որոնց մէջ նորանոր մոլորու-
թիւններ ու պլանդակ կարծիքներ կը վարդապետէ: Նոյն մոլո-
րութիւններէն ոմանք կը գտնուին նաեւ Հայտելիքի քաղաքը
Ապրիլի մէջ (1518) պաշտպանած նախադասութեանց մէջ 20,
որոնցմէ մէկ քանին հոս կը դնենք:

Գ. «Մարդիկներուն գործքերը որչափ որ ալ գեղեցիկ ըլ-
լան ու բարի երևան, ի վերայ այսր ամենայնի հաւանական է
որ մահու չափ մեղք են:

Է. «Մարդոց գործքերը մահու չափ մեղք կ'ըլլային, թէ
որ նոյն ինքն արդարները Աստուծոյ բարեպաշտական երկիւղը
չվախնային որ մահու չափ ըլլան:

Ը. «Մեռելի եւս մահու չափ են նոյն գործքերը, երբ որ մի-
անգամայն առանց վախի ու չարաչար ապահովութեամբ կը
գործուին:

Թ. «Մուսնց քրիստոսի գործուած գործքերը մեռեալ են
բայց մահու չափ մեղք չեն ըսելը՝ Աստուծոյ երկիւղը չարաչար
մոռնալ է:

Ժ. «Մտուծոյ առջեւը մեղք երբ ան ատեն ներելի են,
երբ որ մարդը կը վախնայ որ մահու չափ ըլլան:

«կամ ինչպէս որ շատերուն կերեւոյ
«յաւեա չարախառ: Ըստքէ զանոնք
«անք սիրելի է չին՝ ան գիտնական եւ
«կորստաբա մարդուն, որ խոնամ
«թէ ինչ կրեալ չի անոնց վրայ,»: Լու-
տեր այսպէս կը թուար անասներ էք
վարժապետին վրայ. այսպիսի էր
ան բարեկամութիւնը որ մէկ անգ
կտպեր էր զանոնք: Ըս պատուական
բարեկամութեանս զազարելը առաջ
Լուսերէն չեղաւ,»: Հոգ. Ա. 86,
87: Տե՛ս նախ Բլանձ, Գլխ. Ա. Հոգ.
Ա. 105: Ռանձի, Գլխ. Բ. Գլ. Գ.
Հոգ. Ա. 399 — 401: Միւսը, Հոգ.
Ա. Գլ. Ա. 43:

20. Տարւոյն սկիզբը նոյն Հայ-
տելիքի քաղաքը Օդոսականք Բ-
րեց կրօնին ընդհանուր ժողովք
մ'ըրին, որուն Լուսեր ալ ներկայ
էր: Ժողովքին մէջ իրենց կրօնին
վերաբերած նիւթերուն վրայ իօ-
խաղաճութիւնները հրատարակու-
պաշտպանեց: Տե՛ս Բլանձ (Գլխ. Ա.
Հոգ. Ա. 119 — 121), — Էլէ ընդհո-
ջալ՝ Մեռնորդի (Գլխ. Ա. Հոգ. ԻԳ.
Է — Յոսիւ. Ա. 28, 29.) Է — Միւսը
ք'Օդովիէ (Հոգ. Ա. 185 — 194) Իսկ
բուն նախադասութիւնները՝ Գործք
Լուս. Լուս. Հոգ. Ա. 141: Բ:

ԺԳ. «Սեղբէն վերջը՝ անձնիշխանութիւնը սոսկ անուն մըն է, եւ մարդս ձեռքէն եկածն ընելու աստն՝ մահու հափ մեղք կը գործէ:

ԺԶ. «Սարդը երբ որ կը կարծէ որ իր ձեռքէն եկածն ընելով՝ շնորհաց կը հասնի, մեղք մեղքի վրայ կը դիդէ, որ կրկին յանցաւոր ըլլայ»:

Ըս ու ասոր նման այլանդակ կարծիքները՝ որոնց համար ներկայ եղողներէն մէկն ըսաւ թէ «Գեղացիները ասոնք լսելու ըլլան նէ՝ դմեղ կը քարկոծեն 21», եւ որոնք բոլոր քրիստոնէական կրօնից բարոյականին հիմունքը տակնուվրայ կ'ընեն, Լուսեր, Ինչպէս բռնիք, Հայտնաբերի իրրեւ ճշմարտութիւն հրապարակաւ պաշտպանեց: Դարձեալ նոյն ատենները կամ քիչ մը վերջը Ժողովրդեան առջևը խօսած ծառերուն մէջ ուրիշ այլանդակ մտղութիւն մ'ալ հանեց, այս ինքն՝ ապաշխարութեան խորհրդիկն եւ ուրիշ ամէն խորհուրդներուն զօրութիւնն ուրանալով՝ սկսաւ վարդապետել որ մեղաց թողութիւնը՝ միայն իւրաքանչիւր մարդու հաւատքին կամ վտահաւթեան վրայ կայացեալ է: Ըս նիւթին վրայ խօսած ու գրած անհամար խօսքերուն մէջէն մինակ քանի մը հատ օրինակի համար հոստեղս կը դնենք:

«Սեղաց Բողոքական, կ'ըսէ Լուսեր, ոչ պապին, ոչ եպիսկոպոսին, ոչ քահանային եւ ոչ երկրի վրայ ուրիշ մարդու մը պաշտօնին եւ իշխանութեան տակն է, հապա Բոլոն քրիստոսի խօսքին եւ անոր համար է: . . . Քահանայք, եպիսկոպոսք եւ պապերը՝ միայն ծառայք են, որոնք քրիստոսի խօսքը առջևդ կը դնեն: . . . Եւ ասկից կը հետեւի որ ապաշխարութեան խորհրդիկն եւ մեղաց թողութեան մէջ՝ պապ մը կամ եպիսկոպոս մը՝ ամենէն ստորին քահանայէն աւելի բան մը չ'ըներ. մանաւանդ թէ քահանայ չեղած տեղ՝ նոյն գործքը իւրաքանչիւր քրիստոնեայ, կին եղեր է, տղայ եղեր է, նոյնպէս կրնայ կատարել (այս ինքն մեղաց թողութիւն կամ արձակում տալ): Ինչու որ ամէն քրիստոնեայ քեզի կրնայ ըսել «Աստուած յանուն քրիստոսի մեղքերդ կը ներէ», եւ թէ որ դուն աս խօսքին այնպէս հաստատութեամբ կը հաւատա՝ իրրեւ թէ Աստուած քեզի կը զրուցէ կոր, ստուգիւ նոյն համար է Բողոքական: Այսպէս ամէն բան բողոքովին՝ Աստուծոյ խօսքին հաւատարուն վրայ կայացած է» 22: Դարձեալ կը զրուցէ. «Ամենեւին մէկը չ'իկրնար պակսիլ ոչ զըզման եւ խոստո-

21. Սեղեւոտքի, Գիրք Ը. Համ. 22. Քարոզ ապաշխարութեան վրայ Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Ը. 66. Թիւ 8, 9:

վանութեան եւ ոչ ալ հատուցման մէջ, թէ որ խորհրդոյն հաւատքն (այս ինքն՝ վստահութիւնն) ունենայ: Եւ թէ որ (ստնց մէջ) պակսելու ալ ըլլայ, ամենեւին փնաս չունի,՝ 23: Ուրիշ տեղ մ'ալ այսպէս կը զրուցէ. «Հասարակութեամբ հասարակ որ արձակուած ես, եւ սարսփելի արջի-հոնքի վրայ... 24: Նոր համար շատ աւելի պէտք է անոր միտ դնես որ ամենեւին աս հաւատքդ պակսութիւն չունենայ, քան թէ ուրիշ ամէն բաներուն: Ուստի եւ անկարելի դրութեամբ ինչ որ խոստովանանք ըլլողը զգացած ըլլայ՝ 25, եւ համար անան չէ թէ խղութեամբ հապա հասարակ հասարակութեամբ 26, ինք հասարակութեամբ ըլլայ որ արձակուած է, շահարկուած արջի-հոնքի վրայ,՝ 27: Նշանակէս հաղորդութեան խորհրդին համար միայն նոյն հաւատքը կը պահանջէ: «Կե՛ս եւ փնասակար մնորութիւն մըն է, կ'ըսէ, որ մարդս ան վստահութեամբ խորհրդին մերձենայ, իբր թէ խոստովանանք կըլած է, եւ խղճին վրայ մահուապի մեղք մը չունի, եւ թէ յառաջագոյն աղօթքներն բրած եւ ուրիշ պատրաստութիւն տեսած է: Ինչու որ աս կարծիքով խորհրդին մերձեցողները՝ իրենց անձին դատաստանը կ'ուտեն եւ կ'ըմպեն, որովհետեւ աս վերը յիշուած ամէն միջոցներով արժանի եւ մարդը չեն ըլլար, մանաւանդ թէ նոյն մարտութեան վստահութեամբ՝ շատ աւելի անմարդու պիտի կ'ըլլան ու հասարակ ինչ խորհրդին: ... Միայն աս հասարակ... զմարդ շահարկուած խորհրդին եւ արձակուած վրայ...: Ինչու որ հասարակ է որ ինչորոշութեամբ, կը մտքէ, արժանաւոր կ'ընէ,՝ 28: — Աս այլանդակ մոլորութիւնը՝ որն որ, ինչպէս ըսինք, Լուսերին դրուածներուն մէջ անհամար տեղեր կը գտնուի, չէ թէ միայն խորհուրդներուն զօրութիւնը բոլորովին կ'ոչընչացընէ, հապա նաեւ ամէն տեսակ չարիքներուն եւ օրինազանցութիւններուն դուռ կը բանայ: Եւ արդէն աս մոլորութեան մէջ ըստ ինքեան իմացուածը՝ թէ աս նորահնար հաւատքը ամէն բանի տեղ կը բռնէ, եւ նոյն հաւատքն ունեցողին ամենեւին բան մը փնաս չիկրնար տալ, ինք բացայայտ ալ կը վարդապետէ, վերը մէջէն վկայութիւն բերուած գրուածքներէն մէկը այսպէս վերջացնելով. «Բովանդակութիւն բովանդակութեան հասարակութեան ամէն բան օգտակար է, եւ ամենեւին բան մը ինչին ինչ չէ-

23. Նոյն տեղը, 68. Բ. Թիւ 19:
 24. Crede fortiter, te absolutum, et absolutus vere eris, ... quicquid sit de tua contritione.
 25. Confessus non sit contritus.
 26. Sacerdos non serio sed joco absolvat.

27. Ճառ ի վերայ ապաշխարութեան. Գործք Լուս. լատ. Հաս. Ա. 61. Բ:
 28. Ճառ հաղորդութեան խորհուրդն ընդունելու համար (ըլլուելու) պատրաստութեան վրայ. Գործք Լուս. լատ. Հաս. Ա. 64. Բ:

էրէսը որով չհաւատացողին՝ ամէն բան վեասակար է, եւ ամենեւին բան մը օգուտ չունի 29 ։

Եւ թէպէտ Լուտեր իր գրուածներուն ու խօսքերուն մէջ աս մտորում թիւնները յայտնապէս կը վարդապետէր ու կը պաշտպանէր, ի վերայ այս ամենայնի տեսնելով որ շատերը իրեն հերեակիտ կը կանչէն, ու դեռ բաները կատարեալ հաստատած չըլլալով եւ իշխաններուն պաշտպանութեան վրայ բոլորովին չկրնայով ապահով ըլլալ, երբեմն երբեմն կը կեղծաւորէր ու մեծ խոնարհութիւն եւ հնազանդութիւն կը ձեւացընէր: — Հայտելակերկի վիճաբանութենէն դառնալէն ետեւ՝ իր Գ5 նախագասութեանց վրայ Մէլնիւմ կամ Լոնտոն մը շինեց 30, ու նամակով մը Հերոնիմոս՝ Պրանտենպուրկի եպիսկոպոսին խաւրեց, որն որ իր թեմական եպիսկոպոսն ու զինքը ձեռնադրոյն էր, եւ որն որ բողոքող մատենագիրներն ալ շատ կը գովէն 31 ։

Լուտեր աս թղթին մէջ պոսպէս կը խօսի. «Քիչ մը տոննէ վեր մեր կողմերը առարեյական ներողութեանց վրայ նոր ու չլուծած վարդապետութիւններ սկսան տարածուիլ. այնպէս որ գիտուններն ու տգէտները առհասարակ զարմացան, եւ շատերը՝ թէ՛ ծանօթներէն եւ թէ՛ անծանօթներէն՝ թղթով ու խօսքով իզմէ խնդրեցին որ աս բաներուն նորութեան (չըսեմ թէ յանդգնութեան) վրայ կարծիքս յայտնեմ: Իսկզբան ես չլսելու զարկի ու քիչ մը ատեն ձայն չհանեցի. բայց ետքը զիս անանկ վիճաբանութիւններով ստիպեցին, որ քահանայապետին պատիւն ու յարգութիւնը վտանգի մէջ մտաւ:

«Իսկ ես ինչ ընելու էի. աս բանիս մէջ ինձի ամենեւին բան մը հաստատել չէր իյնար: . . . Երդ որպէս զի երկու կողմն ալ գոհ ընեմ, ամենէն աղէկ աս երեւցաւ որ ամենեւին բան մը ոչ ընդունիմ՝ ոչ ալ մերժեմ. հապա ասանկ երեւելի նիւթի մը վրայ՝ միայն վիճեմ, մինչեւ որ սուրբ եկեղեցին որոշէ թէ նոյն նիւթին վրայ ինչ կարծիք ունենալու է: Ընոր համար ներողութեանց վրայ վիճաբանութիւն մը (իր Գ5 նախագասութիւնները կ'իմանայ) դուրս հանեցի, ու հրատարակաւ ամէնքը եւ առանձինն ձանչցած գիտուններս հրաւիրեցի եւ աղաչեցի որ

29. Քարող ազախարութեան վրայ. Գործք Լուս. գերմ. Հաս. Ե. 69:

30. Տես Գործք Լուս. լատ. Հաս Ե. 102 — 141:

31. Մեռլ Ե. Օպինեէ (Հոփ. Ե. 135.) զինքը «Գիտնական եւ բարեպաշտ մարդ, կ'անուանէ. իսկ Բլանք (Գիլտ. Ե. Հոփ. Ե. 127.) «Գիտուն

ու ճշմարտութիւն սիրող մարդ. — Լուտեր ալ նոյն ժամանակը զինքը շատ կը յարգէր. բայց ետքը երբ որ տեսաւ թէ իր բռնած ծած բան չի հաւնիր, ըստ սովորութեան՝ թերանք փոխեց, սկսաւ վրան շատ գէշ խօսիլ ու «Ընոր թերանք սատանան կը խօսէր, կ'ըսէր: Խտտ սէլ շնայ, 378:

եթէ բերնէ բերան խօսակցութեամբ ալ չէնէ, դո՛նէ Հեռուէն գրով՝ ներողութեանց վրայ ունեցած կարծիքնին յայտնեն : Մա- նաւանդ որ կը տեսնէի թէ աս բանիս մէջ ո՛չ Ս. Գիրքը, ո՛չ եկեղեցւոյ վարդապետները եւ ո՛չ իսկ կանոնական իրաւունքը ինձի կը նպաստէին³². ու միայն քանի մը իրաւագէտներ կային, որոնք առանց Ս. Գրքի կը խօսին, եւ քանի մ'ալ դպրոցական վարդապետներ, որոնք նմանապէս միայն կարծիքնին կը զրուցեն, բայց բան մը չեն ցուցըներ . . . :

«Վրդ որովհետեւ ես ամէնքը վիճման հրաւիրեցի, եւ մէկը չէրուցաւ³³, ու կը տեսնեմ որ վիճարանութիւններս (նախա- դասութիւններս) ուղածէս աւելի չորս կողմը կը տարածուին, եւ ամէն տեղ չէ թէ իբրեւ վիճարանելու համար գրուած, հապա հաստատուած ու որոշուած բան կը կարծեն, անոր հա- մար ակնկալութեան ու բաղձանքիս դէմ ստիպուեցայ որ տղայութիւնս ու տգիտութիւնս յայտնեմ, ու անոնց մեկնու- թիւնն ու ցուցմունքը դուրս հանեմ : Աւելի լաւագոյն սեպեցի որ տգիտութիւնս խայտառակի քան թէ որ ուրիշները մոլորու- թեան մէջ իշնան՝ կարծելով որ գրածներուս ամէնն ալ հաս- տատելով գրած եմ. ուր որ ես անոնց մէջէն ոմանց վրայ կը տարակուսիմ, ոմանք չեմ գիտեր, ոմանք կը մերժեմ ալ, եւ ամենեւին բան մը յամառութեամբ չեմ հաստատեր. հապա ամէնն ալ եկեղեցւոյ ու իր դատաստանին տակ կը ձգեմ :

«Վչ որովհետեւ դուն, մեծարգոյ Տէր, Քրիստոսի ողորմու- թեամբը մեզի թեմական եպիսկոպոս տրուած ես, . . . անոր հա- մար կը ձեռնամ : Արդ, յաճախագո՛ւթ Տէր, աս իմ անարդ գրուածքն ընդունէ : Եւ որպէս զի ամէն մարդ իմանայ որ ես ամենեւին բան մը յանդդուութեամբ չեմ հաստատեր, չէ թէ միայն յանձն կ'առնեմ, հապա նաեւ կ'աղաչեմ որ քու մեծար- գոյ Հայրութիւնդ գրիչը ձեռքն առնէ, եւ ուղածին պէս աւրէ,

32. In iis rebus neque scrip- turas, neque doctores ecclesias- ticos . . . suffragari mihi vide- rem. Weder die Schrift, noch die Lehrer der Kirche, . . . in dieser Sache für mich hatte.

33. Ի ուտեր աս բանս իբրեւ պատ- ճառ բերելու ամենեւին իրաւունք չունէր. ինչու որ թէպէտ մէկը իրեն հետ խօսու վիճելու եկած չէր, բայց իր ինդրածին պէս՝ շատերը, ինչպէս վերը տեսանք, իրեն դէմ էրելով՝ ունեցած կարծիքնին յայտ- նած էին. միանգամայն իրեն ցու-

ցուցած էին որ իր նախադասու- թիւնները՝ եկեղեցւոյ ու վարդա- պետաց կարծեացը հակառակ է : Եւ թէպէտ ինք նախադասութիւն- ները դուրս հանելէն ետեւ՝ եկեղե- ցին յայտնապէս իր կարծիքը չէր ի- մացուցած, բայց լուստեր ոչ ասք եւ ոչ վիճարանութեան եկողի մը սպասելով՝ նախադասութիւնները դուրս հանելուս պէս՝ սխաւ իր կարծիքները չորս կողմը տարածել ու յամառութեամբ պաշտպանել : Ինչպէս մինչեւ հիմա գրածներնես յայտնի կ'երևայ :

մանաւանդ թէ բոլորն ալ կրակի մէջ պրէ . . . Գիտեմ որ քրիստոս իմ գործակցութեանս կարօտ չէ, եւ առանց ինծի կրնայ իր եկեղեցւոյն բարիքը հոգալ:

«Ասոր համար յայտնի ու բացայայտ խօսքերով կը մկտցեմ ու կը յայտնեմ որ աս ներողութեանց նիւթին մէջ կը վիճեմ ու բան մը չեմ հաստատեր. դարձեալ կը զրուցեմ» միայն կը վիճեմ, բան մը իրրեւ ստոյգ ու ճշմարիտ չեմ հաստատեր, ու վիճածս ալ վախով է . . .» 34:

Լուսեր աս նամակը Մայիսի 22ին գրեց: Քանի մը օր ետքն ալ (նոյն ամիսն 30ին) Լեւոն քահանայապետին նոյն կերպով նամակ մը գրեց, ու նոյն օրը Լուծմանցը հետ մեկտեղ թղթով մը Սրբափիցին խաւրեց, որ անիկա երկուքը մեկտեղ քահանայապետին ձեռքը հասցընէ 35: — Լուսեր քահանայապետին այսպէս կը գրէ:

«Վրաս շատ գէշ լուր մը լսեցի, ամենասուրբը Հայր, ուսկից կը մտաբերեմ որ քանի մը բարեկամներ իմ անունս քու Սրբութեանդ ու քու կեններուդ առջեւը շատ աւրեր են, իրրեւ թէ բանալեաց ու քահանայապետին իշխանութիւնը նուազըընելու ետեւէ ինկած ըլլամ: Ուստի եւ զիս հերետիկոս, ուրացող, նենգաւոր կ'անուանեն, եւ հաղարուձեկ ուրիշ նախատական անուններով կը բամբասեն»:

Ըսանկ սկիզբ դնելէն ու իր խղճմտանքին մաքրութիւնը գովելէն ետեւ՝ ուղածին պէս ներողութիւն քարոզողներուն, ու ներողութիւն քարոզուելէն ծագած անկարգութիւններուն վրայ կը խօսի. իր ըրածները կը պատմէ, ու կը ջանայ ցուցնել որ անոնք ըրած ատեն՝ դիտաւորութիւնը շատ բարի էր, եւ միայն աստուածապաշտութեան եռանդէն շարժելով՝ աս բանիս ձեռք զարկած է: Ասոնք գրելէն վերջը խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի: «Բայց հիմա ինչ ընեմ. ըսածներս չեմ կրնար ետ առնել 36, եւ կը տեսնեմ որ վիճարանութիւնս դուրս հանելուս համար ամէն մարդ վրաս մեծ նախանձ ու ատելութիւն ունի: . . . Ուստի որպէս զի թէ հակառակորդներս հանդարտեցընեմ եւ թէ շատերուն բաղձանքը կատարեմ, ահաւասիկ աս չնչին գրուածքս դուրս կը հանեմ, որուն մէջ վիճարանութիւններս կը մեկնեմ. դուրս կը հանեմ, ամենասուրբը Հայր,

34. Գործք Լուս. լստ. Հատ. Ա. 98. Բ. — 99. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 43—44. Բ.:

35. Տես Գործք Լուս. լստ. Հատ. Ա. 99. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 44. Բ.: Եւ Սերեւորայի, Գիրք Ա. Հատ. Ժ. 32:

36. Լուսերին լատիներէն սկզբնապիւն մէջ՝ միայն չէ՛ միշտ գրուած է. իսկ գերմաներէն թարգմանիչը՝ կարծես թէ հեղինակին բուն մտայն իմացընել ուղեւով՝ չէ՛ կը շարժուի (widererufen kan und wil ich nicht) թարգմանած է:

որպէս զի քու անուանդ պահպանութեանն ու քու պաշտպանութեանդ հովանւոյն տակ ապահով ըլլամ: Աս լուծման կամ մեկնութեան մէջ ուղղորդ կրնայ տեսնել թէ ես որչափ պարզմտութեամբ ու անկեղծութեամբ՝ եկեղեցական իշխանութիւնը եւ բանալեաց զօրութիւնն ու պատիւը խնդրած ու յարգած եմ, եւ հակառակորդներս ինչչափ անօրէնութեամբ ու ստուգութեամբ իմ անունս կ'աւրեն: Թէ որ ես անանկ մարդ մ'ըլլայի, ինչպէս որ անոնք զիս կ'ուզեն ցուցնել, եւ թէ որ ամէն բաններս՝ միայն վիճելու համար օրինօք եւ կարգով բրած չըլլայի, ինչպէս որ ամէն վարդապետ իրաւունք ունի, չէր կրնար ըլլալ որ մեծաշուք փրկեղբրիկոս Սաքսոնիայի դուքսն ու կայսերութեան կայսրընտիրը՝ աս ժանտախտը իր համալսարանին մէջ թող ասը, որովհետեւ ինք ուղղափառ կամ կաթողիկէ եւ առաքելական ճշմարտութիւնը շատ կը սիրէ: . . .

«Մտոր համար, ամենասուրբ Հայր, ահաւասիկ քու Սրբութեանդ օտուրներն ինկած՝ ինքը զինքս, ինչ որ ունիմ ու ինչ որ եմ, բոլոր քեզի կը նուիրեմ: Անդամացուր, մեռցուր, կոչէ, ետ կանչէ, հաւանութիւն տուր, մերժէ, ինչպէս որ կ'ուզես, քու ձայնդ՝ քեզմով հրամայող ու քեզմով խօսող Քրիստոսի ձայնը կը համարիմ»³⁷: Թէ որ մահուան արժանի եմ, մեռնելէն շեմ հրաժարիր. . . »³⁸:

Թէ որ մէկը Լուսերին ասոնք գրած ասերը՝ ինչ մտքի վրայ ըլլալուն վրայ տարակուսի երթայ, կամ թէ կարծէ որ սրտանց ու անկեղծութեամբ կը գրէր, անոր նոյն ասանները գրած ուրիշ գրուածներէն կրնայ տարակոյսը լուծել ու սրտին մէջ ինչ ըլլալը ճանչնալ: Ներուի մեզի Սեղեսարոս Փրիւրասին դէմ գրածներէն կտոր մը հոս բերել, ուսկից ուրիշ գրածները կրնայ իմացուիլ: Արդ աս գրութեան մէջ Հոռոմայ Աթոռոյն, եպիսկոպոսներուն, կարդինայներուն եւ մանաւանդ քահանայապետին դէմ (զորն որ պիղծ բերնով՝ Նեոն կ'անուանէ,) զանազան հայհոյութիւններ գրելէն ետեւ՝ խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի. «Կնձի այնպէս կ'երբուսայ որ եթէ Հոռոմայեցիներուն կատաղութիւնն աս կերպով յառաջ երթալու ըլլայ նէ ուրիշ ձոր շիմնար, բայց եթէ որ կայսրը, թագաւորներն ու իշխանները զօրքով ու գէնքով աս աշխարհի ժանտախտաներուն վրայ յարձակին, ու բանը խօսքով չէ հասպարով որոշեն. . . : Որովհետեւ թէ որ գողերը՝ կախաղանով, աւազակները՝ սրով ու հերետիկոսները կրակով կը մեռցնենը

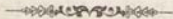
37. Vocem tuam, vocem Christi, in te praesidentis et loquentis agnoscam.

38. Գործք Լուս. լատ. Հատ. Ա. 100. Բ. — 101. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 46. Բ. — 48. Բ.:

նէ, ինչո՞ւ աւելի զէնքով աւ կորստեան վարդապետներուն վրայ չենք յարձակիր, այսինքն կարգինայններուն, պապերուն, ու ամէն Հռոմայեցւոց սողոմսկան անպիտան մարդիկներուն վրայ, որոնք որ Աստուծոյ եկեղեցին անդադար կ'ապականեն։ Ինչո՞ւ ձեռուընիս իրենց արեան մէջ չենք լուար,» 39 :

Ս'արդ' Լուտերի աս մի եւ նոյն ժամանակները դրած խօսքերը իրարու հետ համեմատած ատեն՝ չիգիտեր ինչ բնեւորք կը տեսնէ որ Լուտեր մէյ մը խոնարհութեամբ քահանայապետին ոտքն ինկած ու ձեռուըններն իրարու միացուցած՝ հնազանդութիւն կը խոստանայ, մէյ մ'ալ իրեւ կատաղե՛ կը բաղձայ որ նոյն ձեռուընները քահանայապետին արեան մէջ թաթխէ։ Ար լսէ որ քահանայապետը մէյ մը Քրիստոս կ'անուանէ ու Քրիստոս քու բերնովդ կը խօսի, կ'ըսէ. մէյ մ'ալ 'նեոն եւ վարդապետ կորստեան կը կանչէ։ Աս ետքի խօսքերը յայտնի կը ցուցնեն որ առջինները անկեղծութեամբ չէր բտեր, ու սիրտը՝ խօսքերէն շատ տարբեր էր։ Անոր համար այնպէս կ'երեւայ որ խոնարհութիւն ու հպատակութիւն ձեւացնելովը՝ մարդիկները իրեն քաշելու եւ հերեւիկոս անունը վրայէն վերցնելու կը նայէր, որպէս զի մինչեւ որ բաները աղէկ մը հաստատէ նէ՛ իր կեղծաւորեալ խոնարհութեամբն ու հպատակութեամբը՝ քահանայապետը վրան նորովք կարդայէն արգելէ, որ չըլլայ թէ գեւ բոլորովին իր կողմը չչահուած մարդիկը աւ նորովքէն սարսափելով՝ իրմէ հեռանան։

39. Գործք Լուտ. լատ. Հաս. Ա. 195 :



անոնց վնաս կ'ըլլայ : Աս ամէն բանը՝ առաքելական Աթոռոյն ունեցած յարգութիւններնու համար՝ ձեր Արքութեան իմացուցինք . որպէս զի չըլլայ որ քրիստոնէական միամտութիւնը սասանկ յանդուգն վէճերէն ու նենգաւոր պատճառանքներէն վնաս կրէ ու գայթակղի : Եւ աս բաներուն վրայ ձեր իմաստութեամբը ինչ որ վճռէք նէ, մենք ալ մեր իշխանութեամբը՝ Աստուծոյ ամենակալին փառաց ու պատուոյն եւ հաւատացելոց փրկութեան համար՝ կը նայինք որ ամէնքը կատարեն,, 1 :

Կայսրը աս թուղթը Օգոստոսի 5ին գրեց . բայց քահանայապետը արդէն յառաջագոյն իրերուն վիճակն իմացած ըլլալով, բանը հանդարտութեամբ լընցընելու համար՝ զանազան միջոցներ բանեցընելէն ետեւ 2, անոնցմէ օգուտ մը չտեսնելով՝ Հերոնիմոս Ասգուլանի եպիսկոպոսին հրաման տուած էր որ Լուտերը՝ վրան եղած ամբաստանութեան պատասխան տալու համար՝ Հռոմ կանչէ : Հերոնիմոս առած հրամանն ի գործ գնելով շուտ մը Լուտերին գիր մը գրած էր, որուն մէջ իրեն կը հրամայէր որ Հռոմ գայ ու ինքը զինքը ջառագովէ . եւ աս հրամանը կատարելու համար իրեն 60 օր ժամանակ կու տար 3 :

1. Ռայնսյալ . Տարեգր. Հատ. Ի. 263 : Գործք Լուս. ւատ. Հատ. Ա. 203 :

2. Ռ. րիչ միջոցներէն զաս՝ Փետրուարի 3ին քահանայապետը Գարրիէլ Օգոստինեանց ընդհանուր մեծաւորին առանձին նամակով մը յանձնած էր, որ ամէն ճիգն ի գործ գնէ Լուտերը իր մտորական կարծիքներէն ուղղութիւն բերելու : Տե՛ս նաեւ՝ Գ. Ռայնսյալ . Տարեգր. Հատ. Ի. 264 :

3. Աս գիրը Յուլիոսի մէջ գրուած էր, եւ Օգոստոսի 7ին Լուտերին ձեռքը հասաւ : Սեփեթարէ, Գլէք Ե. Հատ. ԼԳ. 41 : Բլաւ, Գլէք Բ. Հատ. Ա. 135 : — Ռոտդոյ՝ ըսելէն ետեւ որ Լուտերին պատճառաւ եղած խռովութիւնները՝ քահանայապետը իսկզբանէ մեծ բանի տեղ չէր գներ եւ անոր համար ալ մէջը խռովութիւնը ուղեր, սոսկուս կը գրէ . «Բայց երբ որ Լուսն վերջապէս իր մէջ մտնելը հարկուտ անպէց նէ, իսկզբան տեղ աւելի մտեալ էր խռովարդ բռնանալ համոզելով ու քաղցրութեամբը ջանուցանել, քան թէ խտուրտութեամբ զինքը նոր անհնազանդութեան գրգռել : (His first impulse was rather to soothe and pacify the turbulent priest, than to irritate him by severity

to further acts of disobedience.) Անոր համար Օգոստինեանց զուտաւարկաբար կամ ընդհանուր փոխանորդը Յովհ. Աղաւթիցին (մատենագիրը Գարրիէլ Օգոստինեանց ընդհանուր մեծաւորին ըսելու տեղ, սխալմամբ Յովհաննէս Աղաւթիցին կ'ըսէ .) նամակ մը գրեց, ու իրեն յանձնց որ ջանայ իր անհնազանդ եղբայրը յորդորանաց թղթով մը հանդարտեցընել,, եւ քիչ մը վերջը վրան կ'աւելցընէ որ «Քահանայապետին շափաւորութեան՝ Լուտերին վրայ ընելու բարեի ազդեցութիւնը՝ եկեղեցին պաշտպանողներուն սաստկութեամբն ու շափ չպահելովը՝ պարագի զնաց, . եւ Բալլասիէիին խօսքը (Գլէք Ե. Գլ. 2. Հատ. Ա. 44.) իրեն սեպտականելով՝ «Եւ աս նախանձաւորութեամբ ինչպէս որ շատ իմաստուն մատենագիրներ մակարեկցին, Լուտերը ժամանակէն յառաջ՝ հերետիկոս կանչուիլին՝ զինքը հերետիկոս ըլլալու ստիպեցին : (And who also . . . by prematurely representing Luther as a heretic, forced him at length to become one.) Գլ. ԺԵ. Հատ. Գ. 157, 158 :

Աս բողոքը մատենագիրն վկայութիւնը, որն որ իրական գործերը յառաջ կը բերէ, բաւական կը սե-

Այրք որ Լուսերին Հոռոմ կանչուելու հրամանը Վ. իրդեն պերկ հասաւ, նոյն իսկ ամենէն յանդուգն ըլլողներն ալ սկսան վախնալ եւ իրենց յանդգնութիւնն ու անամօթութիւնը չափաւորել: Ատեն մը ժողովրդեան մէջ մոլորական գրքեր ու գրուածներ տարածելէն ետ կեցան, եւ լեզունին քիչ մը իրենց քաշեցին: Իսկ Լուսեր մեծ շիտթութեան ու տարակուսի մէջ մտնելով ինչ ընելիքը չէր գիտեր: Հոռոմ երթալն ապահով չէր սեպեր, որովհետեւ միտքը գրած էր որ ըսածները ետ չկանչէ. իսկ յայտնապէս չեմ երթար ըսել ալ չէր վայլեր, ինչու որ ինքը զինքն ու իր դատը, վերը ըսածնուս պէս ⁴, քահանայապետին դատաստանին տակ ձգած էր. չէր ուզեր ոչ վախկոտ երեւնալ ոչ ալ իր խօսքին դէմ ընող ու անհնազանդ ⁵: Գարձեալ, ինչպէս Ռոսոզոյ կը զրուցէ, գիտէր որ «իր անհնազանդութիւնը յայտնապէս ցուցնելու ըլլայ նէ՛ մինչեւ նոյն ատեն իր կողմը բանողներէն կամ իր բարեկամներէն շատերը՝ որոնք... դեռ եկեղեցիէն ելլելու որոշուած չէին, ստուգիւ իրմէ կը բաժնուին, եւ ինք անոնց օգնութենէն կը զրկուի», ⁶: Ուստի իրեններուն առջեւը ձեռքէն եկածին չափ՝ ճամբուն վտանգները, թշնամիներուն նեղութիւնը, իր աղքատութիւնն ու հիւանդութիւնը պատճառ բերելով՝ զիրենք համոզեց որ չիկրնար Հոռոմ երթալ: Բայց աս բաւական չէր. քահանայապետն ալ համոզելու եւ սիրտն առնելու էր, որպէս զի չօրայ որ գլուխը մեծագոյն չարիք գայ, երբ որ իմացուի որ հրամանին չ'ուզեր հնազանդիլ: Աս վախճանին հասնելու համար՝ համարարանին վարդապետներուն զիմեց ⁷: Անոնք ալ քահանայապետին թուղթ մը գրեցին (Սեպտեմբերի 25ին), որուն մէջ Լուսերին մեծամեծ գովութիւններ տալէն, եւ Հոռոմը եկեղեցիէն դատապարտուած մոլորութիւն մը վարդապետած չունի՝ ըսելէն ետեւ, կ'աղաչէին որ աս իրենց վկայութիւնը բաւական սեպէ ու Լուսերին քաղցրութեան աչքով նայի ⁸:

պէնք ուրիշ շատ բողոքող մասնաշաղիկներուն բերանը գոցելու, որոնցմ ամանք կը զուցեն որ եթէ Լուսն ծ. իսկզբան Լուսերին հետ խառութեամբ ու սաստկութեամբ վարուած չըլլար նէ՛ անիկա Հոռոմը եկեղեցիէն չէր բաժնուեր, իսկ ուրիշները ասոնց հակառակ կ'ըսեն թէ Լուսն անհոգութեամբ մը երկայն ժամանակ անդործ կենալով՝ թող սուաւ որ Լուսեր իր գործը ուղածին պէս յառաջ ասնի: Ուր որ գործքերէն կը տեսնենք, եւ Ռոսոզոյ իր վկայութեամբը կը հաստատէ, որ քահանայապետը իսկզբ-

բան՝ ըսնք շնորհակալութեամբ լուս. կեցաւ. իսկ մէջը մտած ասուն՝ շատ քաղցրութեամբ ու չափաւորութեամբ վարուեցաւ, որն որ զեռասակէ ետքը պատմելիքներէն ալ ակելի աղէկ կրնայ տեսնուիլ:

4. Տես էջ 34:

5. Ուլենպերկ, ԳԼ. Գ. Համ. Ա:

6. ԳԼ. ժ.Ե. Հատ. Գ. 161:

7. Սեպտան, Գիրք Ա. 5: Գուստաւ Ֆիցեր, ԳԼ. Ե. 83: Ուլենպերկ, ԳԼ. Գ. Համ. Ա:

8. Նամակը տեսի Գործա Լուս. Լատ. Հատ. Ա. 206. Բ. գերմ. Հատ.

Սակայն չգիտնալով որ արդեօք աս միջոցը քահանայապետը հանդարտեցնելու բաւական կ'ըլլայ թէ չէ, Լուտեր կայսրընտրին միջնորդութիւնն ալ ուղեց ձեռք առնել: Բայց աս բանիս մէջ աւելի մեծ նենգութիւն բանեցուց. այս ինքն թէպէտ մէկ կողմանէ Սփալադինին գրեց որ կայսրընտիրը միջնորդութիւն ընէ որ իր վրան ըլլալու քննութիւնը Գերմանիայի մէջ ըլլայ, սակայն մէկալ կողմանէ ալ քանի մը օր վերջը ուրիշ նամակով մը Հռոմ երթալու համար իշխանէն ապահովութեան թուղթ 9 ուղեց, խնդրելով միանգամայն որ իշխանը աս թուղթը չտայ, որպէս զի աս պատճառը ձեռքն ունենալով՝ համարձակ քահանայապետին հրամանին դէմ դնէ 10: Իշխանն ալ բորբոքովն Լուտերին մտացը համաձայնելով՝ չէ թէ միայն ապահովութեան թուղթը չտուաւ, հասպ նաեւ ամէն ճիգն ի գործ դրաւ որ վրան ըլլալու քննութիւնը՝ Հռոմ չըլլայ, այլ Գերմանիայի մէջ: Քահանայապետը իսկզբան շատ դէմ դրաւ, բայց վերջապէս կայսրընտրին աղաչանքին զիջաւ, ու հրաման տուաւ որ Լուտեր Եւկսպուրկի աւազաժողովին մէջ գտնուող քահանայապետական դեսպան՝ Կայետանոս կարգինալին երթայ, եւ Հռոմ ըլլալու քննութիւնը՝ անոր առջևն ըլլայ 11:

Մ. 107. Բ. — Ըս թուղթը գրած օրերնին՝ ուրիշ թուղթ մ'ալ Միլի-գին քահանայապետին անեկապետին (որուն վրայ տակւի գլխուն մէջ կը խօսինք) գրեցին. ասոր մէջն ալ կը ջանան Լուտերն արգարացնելու, եւ թէ զանկա թէ իրենը զիրենը Հռոմայ եկեղեցւոյն եւ ուղղափառ կրօնին հաստատրիմ ցուցնելէն վերջը՝ կ'ապաւնն որ իրբեւ Գերմանացի իր օչնութիւնը Գերմանացոյ մը չցոյնայ, եւ իրեն կը յանձնեն որ ետեւէն ինչայ որ Լուտերի վրայ ըլլալու քննութիւնը Գերմանիայի մէջ ըլլայ, Տե՛ն Գործն Լուտ. Լուտ. Հոտ. Ա. 206. փեբ. 4-9.

9. Sauf-conduit.

10. Ատիկա սքնափ յայտնի բան է որ նոյն իսկ բողոքող մասնազգիրներուն մէջ ամենէն աւելի Լուտերին ջատագովներն ալ չեն կրնար ուրանալ: Սերենտորփ (Գեբտ Ա. Հոմ. ԼԳ. 41.) աս բանիս վրայ պարզեալ կը գրէ. Լուտեր իր Հռոմ կանչուելուն ս'թուղթը Սփալադինին խրկեց որն որ Փրեդերիկոս կայսրընտրին հետ Եւկսպուրկի աւազաժողովն էր, եւ ինչորեց որ զինքը լսելու համար Գերմանիայի մէջ

մարդիկնոր օրոշուին: ... Չորս օր վերջը աւելի եւս աստուածութեամբ նոյնը խնդրեց եւ հետքէ շարժաց որով մնա-թիւն ելլալու հարկաւորութիւն կը ձեռք առարիւ. այս ինքն թէ որ կայսրընտիրը իրեն ապահովութեան թուղթը կամ տեղէն կ'ըլլալու հրամանը զանալու ըլլար յէ՛ ինք պարճաւ ի՞նչնէնք Վեթրիկի ճալաւ: Եւ այն բանը կը հաստատեն նաեւ Կուստու. Գիցեր (Գլ. Ե. 82.) եւ Բլանը (Գեբտ Բ. Հոտ. Ա. 136.): — Բուն Լուտերին թղթին խօսքերն ասանք են. «Մեր բարեկամներուն ասանկ աղէկ երեւցաւ որ... ես մեր իշխանէն ապահովութեան թուղթ ուղեմ... որքեւ չէ թէ որ Լուտ. Էլլաւ: Բնդեւ փեբտ. փեբտ. Էլլաւ, ձեռքս Հռոմ չերթալու իրաւացի պատճառ մ'ունենամ»: Մ. Օրեմի. Հոտ. Ա. Գլ. Թ. 99:

11. Քահանայապետը՝ Փրեդերիկոս կայսրընտրին ասանկն թուղթ մը գրելով՝ աս բանն իրեն թմացուց, եւ միանգամայն խրատ տուաւ որ Լուտերին աւ անոր մարտութիւնն րուն պարագանութիւն չընէ: Եւ ճալալ Գեբտ. Լուտ. Հոտ. Ա. 203. Բ. փեբտ. Հոտ. Ա. 102. Տե՛ն նո՛ւ Բլանտ. Գեբտ Բ. Հոտ. Ա.

Լուսեր բաղձացածին հասնելով՝ կայսրնտրէն յանձնա-
 րարական թղթեր առած՝ ելաւ Աւհայուրի գնաց, ուր որ Հով-
 տեմբերի 7ին հասաւ 12: Երկորորդ օրը՝ իր հօն հասնիլը՝ ընկե-
 րը Վինկեսլաւ Լինքին ձեռքովը կարդինալին իմացուց. եւ երբ
 որ կայետանս զինքը հրաւիրեց որ իրեն գայ, Լուսեր պատաս-
 խան տուաւ որ կայսրմէն ապահովութեան թուղթ չառած՝ չեմ
 կրնար գալ 13: Կարդինալին սիրտը թէպէտ աս պատասխանէն
 քիչ մը նեղացաւ, տեսնելով որ Լուսեր վրան վստահութիւն
 չունի. բայց զինքը աւելի չխրտուցանելու համար ձայն չհանեց:
 Ոմակը Լուսերին խրատ տուին որ վստահութեամբ ու որդիա-
 կան համարձակութեամբ ելլէ կայետանսին երթայ. Կարդի-
 նալը ստուգիւ զքեզ հօր պէս կ'ընդունի, ըսին, ուստի վրան
 ամենեւին կասկածելու պատճառ մը չունիս. եւ աս կասկածովդ
 բաւական կը ցուցընես որ կարդինալին ու նոյն իսկ քահանայ-
 ապետին վրայ վստահութիւն չունիս: Բայց Լուսեր միտքը
 դրածէն չէր շարժեր, ու միշտ առջի պատճառը կը բերէր.
 Ես ալ, կ'ըսէր, կ'ուզեմ որ երթամ կարդինալին իմ յարգու-
 թիւնս ընեմ. բայց ան մարդիկները՝ որոնց որ կայսրնտիրը զնս
 յանձնած է, ինծի ապստղած են որ կայսրմէն ապահովութեան
 թուղթ չառած՝ իր առջեւը չելլեմ:

Ս երջնապէս սպասած ապահովութեան թուղթը հասնելով՝
 Լուսեր ելաւ (Հովտեմբերի 12ին) վստահութեամբ կարդինալին
 գնաց: Կայետանս զինքը մեծ սիրով ու բարեկամութեամբ ըն-
 դունեցաւ 14: Սիրելի որդեակ, ըսաւ, զքեզ վիճարանելու հա-

138. 139. — Նոյն մասնագիրը
 քիչ մը վերջը (140) կայետանսին
 վրայ սյուպէս կը գրէ. «Չէ թէ
 միայն իր դիտութեամբը զինքը Գեր-
 մանիայի մէջ ծանօթ ըրած էր, հա-
 պա նաեւ իր անյողողող վարուցն
 ու բարուց մաքրութեամբը համար
 նոյն տեղը... սրբութեան համբաւ
 մը ստացած էր»:

12. Քիչ մը յառաջ աւագածու-
 դովը լընցած եւ կայսրն ու աւա-
 զանին քաղքէն դարձեալ էին:

13. Աս կարդինալին հետ տես-
 նուելուն ու բոլոր Աւհայուրի եղած
 բաներուն պատմութիւնը կը գտնուի
 Լուսերի Գործոցը մէջ. 104. Հոգ. Ե.
 Ե. 208 — 214. Գր. 109 — 115:
 Լատիներէնը Լուսերին բերնէն
 գրուած է. իսկ կարմաներէնը՝ ու-
 բիշ երրորդի մը բերնէն:

14. Մամեւեհոս, Ճառ Բ. 14:
 Սեկյուն, Գիրք Ե. 5. Բ. — Կար-
 դինալը սաղանդի տէր ու չափաւո-

րեալ մարդ մըն էր (was a man
 of talents and moderation), կը-
 սէ Ռոսոյոյ, որն որ անաարակոյս
 զԼուսեր եկեղեցւոյն համար շահել
 կ'ուզէր... Ենթ համար ալ գինքը
 առաջին տեսութեան չէ թէ միայն
 մեծ սիրով (kindness), հասպանաւ
 յարգութեան նշաններով ընդունե-
 ցաւ... ԳԼ. ԺԵ. Հոգ. Գ. 164: —
 «Կարդինալը Լուսերին հետ սիրով
 ու բարեկամութեամբ վարուեցաւ...
 կ'ըսէ Կուստու Փիցեր, ԳԼ. Ե.
 86: — «Կարդինալը զԼուսեր իտ-
 հմական քողջրութեամբ շահել
 կ'ուզէր, կը գրէ Լեւոն, Մոն Գ.
 Հոգ. Ե. ԳԼ. Ե. 84: իսկ Բլանք
 (Գլխ. Բ. Հոգ. Ե. 143) սյուպէս
 կը գրէ. Կարդինալը «ՉԼուսեր յա-
 ոսջին տեսութեան չէ թէ զա-
 տաւորի մը խոստութեամբ, հասցս
 հօր մը քողջրութեամբ ընդունե-
 ցաւ... — Նոյն իսկ Լուսեր սարանս
 չիկրնար ուրանալ, ուստի եւ իր

մտր կանչած չեմ, հապա սիրով եւ բարեկամութեամբ կարգի գնելու համար ան բաները՝ որոնք եթէ չչիտուելու ըլլան, կը կասկածիմ՝ որ չարաչար հետեւութիւններ կ'ունենան: Բայց որովհետեւ քու հլութեանդ ու հնազանդութեանդ վրայ վրստահ եմ, անոր համար կը յուսամ որ ասանկ բան չկատարիր: Ես ալ զիտցած ըլլաս որ, ըսաւ, ես քեզի հետ գատաւորի պէս վարուիլ չեմ ուզեր, հապա մեր հասարակաց հօրը՝ Լեւոն քահանայապետին փոխանորդին պէս, որուն դուն գրեցիր թէ քու խօսքդ՝ քեզմով հրամայող եւ քու բերնովդ խօսող ֆրիստոսի խօսքին պէս կը լսեմ: Արդ քահանայապետը քեզմէ երեք բան կը խնդրէ. նախ որ բողոք ձառերուդ ու գրուածներուդ մէջ գտնուած մոլորութիւնները ետ կանչես. երկրորդ որ մէյ մ'ալ անանկ մոլորական վարդապետութիւններ չտրվեցընես, եւ երրորդ որ ասկից ետքը ընդհանրապէս ուղիղ հաւատքի դէմ եղող ու եկեղեցւոյ խաղաղութիւնն աղմուղ բաներէն ետ կենսա: Լուտեր պատասխան տուաւ որ Գրքերուս մէջ մոլորութիւն ըլլալը ես չեմ գիտեր. բայց թէ որ անանկ բան մը կայ նէ, կ'աղաչեմ որ ցուցնէք: Ան ատեն Կայետանոս անոր նախադասութիւններուն մէջէն երկու մոլորութիւն առնելու գրաւ. նախ ան՝ որ ներողութեանց զրութեան՝ ֆրիստոսի արդիւնքներէն բխելը կ'ուրանար. երկրորդ ան՝ որ խորհուրդներուն մէջ նորատեսակ հաւատք մը կը պահանջէր, այս ինքն թէ խորհուրդներուն մերձեցողը՝ հաստատութեամբ մշաքին մէջ դնէ որ մեղքերուն թողութիւնն ընդունեցաւ, եւ միայն աս վտահալութիւնը՝ զորն որ հաւատք կ'անուանէր, պատրաստութեան ու զղջման միտ չդնելով, մարդը արդարացընելու բաւական կը սեպէր¹⁵: Լուտեր դէմ դարձաւ ու սկսաւ իր բնածնները պաշտպանել, որով մէջերնին վէճ մը ծագեցաւ: Վերջապէս մտածելու ժամանակ խնդրեց, եւ աս առջի տեսութիւնը ասանկով լմնեցաւ¹⁶:

պատմութեան մէջ կը գրէ որ «Շատ բազորութեամբ ու գրեթէ յարգութեամբ ընդունուեցայ»: Գործք Լուս. Ը-ր. 2-ր. Ա. 208. Բ: 15. Լուտեր կը գրէ թէ կարգի նախնի՝ իրեն մտորական իր առջեւը գրածն ան էր, որ ինք Կորնթոսի մերձեցողին հաւատք հարկաւոր է: 208. Բ: Իսկ Մատթեոս (Ճառ Բ. 14. Բ.) ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ բազորող մատենագիրներ կ'ըսեն թէ կարգինսը իրեն առջեւը աս խօսքը գրաւ որ «Մարդ՝ առանց յատուկ

կամ սեպհական հաւատքի՝ ոտըր խորհուրդները չի բնար աղէկ ընդունել», եւ իրմ պահանջեց որ աս խօսքը ետ կանչէ: Բայց ինչպէս որ յայտնի է թէ Լուտերին վարդապետութիւնն աս չէ, հապա գրածնիս. այսպէս ալ ինք իրմ կը հետեւի որ կարգինսին իր առջեւը իրեն մտորական գրածը՝ աս չէր: Իսկ թէ Լուտերին վարդապետութիւնը վերը գրածնիս է, աս Բ. Գրքոցն մէջ, էր. 29, 30: 16. Գործք Լուս. Ըտտ. Հատ. Ա. 209:

Արևրորդ օրը Լուսեր՝ Տետը չորս կայսերական խորհրդա-
կան, գպիր մը եւ Սղաւփիցն ալ առած՝ նորէն կայետանոսին
առջևն ելաւ. եւ աս յայտարարութիւնը կարդաց. «Ես...
Հռոմէական սուրբ եկեղեցին կը պատուեմ, եւ կը վկայեմ որ
իմ ամէն՝ անցած, Տիմակեան ու ապագայ խօսքերուս ու գործ-
քերուս մէջ անոր Տետեւած եմ ու կը Տետեւիմ: Թէ որ եր-
բեք աս եկեղեցւոյն դէմ ըլլող կամ անոր վարդապետութենէն
օտար բան մը ըսած եմ կամ կ'ըսեմ նէ՝ կ'ուղեմ որ չգրուցած
ըլլամ: ... Մինչեւ Տիմա բան մ'ըսած չեմ որ Ս. Գրոց, եկեղե-
ցւոյ հարց, քահանայապետաց վճիռներուն եւ ուղիղ մտաց հա-
կառակ ըլլայ...: Բայց որովՏետեւ ես մարդ եմ ու կրնամ
սխալիլ, անոր համար ինքը զինքս՝ օրինաւոր սուրբ եկեղեցւոյ
ու ամէն ուղղութեամբ խորհողներուն դատաստանին եւ որոշ-
ման տակ ձգած եմ եւ կը ձգեմ: ... Ասիկց զատ՝ Բասիլիայի,
Ֆրիպուրկի, Լովանիայի հոյակապ կայսերական համալսարանաց
վարդապետներուն դատաստանն ու վճիռը լսելու (պատրաստ
եմ): Եւ թէ որ աս ալ բաւական չէ նէ՝ նաև Փարիզի համա-
լսարանին ալ, որն որ ծնող է ուսմանց եւ հին ժամանակէն վեր
ամենաքրիստոնէայ ու աստուածաբանութեան մէջ շատ ծաղ-
կած», 17: — Լուսեր աս յայտարարութիւնը կարդալու առնն՝
կարդինալը առջի օրը քահանայապետին անուամբ իրմէ խնդրած
երեք բանը նորէն մէյ մը յիշեցուցած էր, ինքն ալ պատաս-
խան տուած էր որ Մոլորած ըլլալս ինձի ցուցուած չէ: Բոլոր
յայտարարութիւնը լմննալէն վերջը կայետանոս թէպէտ Լու-
սերին Տետ վեճել չէր ուղեր, ի վերայ այսր ամենայնի Սղաւ-
փիցին աղաչանքին զնձանելով՝ հրաման տուաւ որ գրով պա-
տասխան տայ, եւ թէ որ կրնայ նէ՝ ինքը զինքն արդարացնէ 18:

Լուսեր բոլոր գիշերը նստեցաւ երկայն բարակ գրուածք մը
չինսց, որուն մէջ իր կարծիքը պաշտպանելու համար ինչ որ
գտած էր նէ՝ յարմար անյարմար ամէնը ժողոված դրած էր 19:
Եւ երկրորդ օրը՝ երրորդ անգամ կարդինալին առջևն ելած ա-
տեն՝ աս գրուածքը մէկտեղ բերաւ: կայետանոս ասիկա քիչ
մը կարդալուն պէս՝ իմացաւ որ ամենայն ինչ խաբէութիւն է,
որովՏետեւ «Ես քահանայապետաց վճիռներուն դէմ բան մը
վարդապետած չունիմ», ըսող մարդը՝ Տիմա «Անոնց վճիռներուն

17. Աս յայտարարութեան սկզբ-
նապէրը տես ի Գործս Լուս. լատ.
Հատ. Ա. 209: — Աս յայտարա-
րութեան մէջ Լուսերին՝ Փարիզի
համալսարանին վրայ ըսածը՝ ուրիշ
անգամ հարկաւոր կ'ըլլայ:
18. Սկզբնորո՞ք (Գիւր. Ա. Հատ.

Ա. 47.) կը զբուցէ թէ Սղաւփից
աղաչեց որ Լուսեր ինքը զինքը գրով
կարենայ պաշտպանել, նոյնը Լու-
սեր ալ ինչոքեւր՝ կարդինալը զնձաւ:
19. Աս երկայն գրուածք կը զբո-
նուի ի Գործս Լուս. լատ. Հատ.
Ա. 209. Բ. — 212. Բ.:

մէջ Ս. Գրոց գէտ՝ բան կայ, կ'ըսէր. ու «Ինքը զինքս եւ բոլոր իմ գրուածներս եկեղեցւոյ դատաստանին տակը կը ձգեմ», քստող՝ Տիմո իր ամէն բաժները իրբեւ Ս. Գրոց մէջէն առնուած հաստատուն ճշմարտութիւն կը պաշտպանէր : Անոր համար հօր պէս իրեն խրատ տուաւ ու յորդորեց որ իր անձին վրայ վտա- հանարով՝ Առաքելոյն խրատին հակառակ՝ հարկաւոր ու պաշ- շաճ եղածէն աւելի գիտուն չըլլայ, եւ նոր վարդապետութիւն- ներ հանելով՝ եկեղեցին տակն ու վրայ չընէ, որով թէ ինքը զինքը թէ ուրիշները յաւիտենական դատապարտութեան տակ չձգէ. հասոյ գլուխը եկեղեցւոյ առջեւը խոնարհեցընէ : Աս խօսքերը Ղուսերին հետ քաղցրութեամբ խօսելէն վերջը՝ վրան աս ալ աւելցուց որ եթէ աս բաժներս պիտի չընես նէ, մէյ մ'ալ առջեւ ելլելդ աւելորդ է. եւ աս ըսելով՝ թող տուաւ որ դուրս ելլէ՝ 20 :

Այն օրը Արդիկայը՝ Աղաւթիցն ու Ալինկեպաւ Լինքը իրեն կանչեց, ու հետեւինն երկայն ատեն խորհեցաւ թէ ինչ ճամբով կարելի է արդեօք աս խռովութիւնները դադարեցընել, այն- պէս որ ոչ եկեղեցւոյ խաղաղութիւնն աւրուի, ոչ քահանայ- ապետին իշխանութեան վրաս մը հասնի, եւ ոչ ալ Ղուսե- րին անարգանք մ'ըլլայ : Աւերջը իրենց յանձնեց որ իրենք ալ փորձեն ու ջանան որ իրենց յամաւ եղբօրը սիրտը կակղեցընեն եւ ուղղութեան բերեն : Քահանայապետին անուամբը, հասա- րակաց խաղաղութեան ու Սաքսոնիայի հանգստեան համար այն- չափ աղաչեց ու թախանձեց, որ իրենց տուած հրամանը կա-

20. Մեծաւ իրաւամբ կարգինայց զՂուսերը մորեկ, կ'ըսէ Ռիֆէլ (Գիլթ Ե. Գլ. Գ. 65). որովհետեւ աս յանդուգն մարդը իր անձնական կարծիքը բրիտանական ճշմար- տութեան հետ բացարձակապէս նոյն, ու ինքը զինքը՝ երկրորդ Երեմիայի կամ երկրորդ Պոզոսի տեղ կը զնէր : Եւ թէպէտ ինքը զինքը եկեղեցւոյ վճռոյն հնազանդելու պարտասկե- ցուցընէր, բայց մնչուեւ նոյն ատե- նակ բռնած ճամբէն ու նոյն ժամա- նակի բանեցուցած բերնէն կը հաս- կըցուէր որ աս հնազանդութիւնը ան մտք միայն կը խոտտանայ եթէ որ եկեղեցին իր (Ղուսերին) ան- ձնական կարծիքը իրբեւ ճշմարիտ ըն- գուծի եւ հաստատուէ նէ : Աս ըսե- լէն վերջը՝ ճանօթութեան մէջ Ղու- սերին մէկ քանի խօսքերը կը բերէ, որոնցմով անիկա ինքը զինքը Երե- միա մարգարէին ու Պոզոս առաքե- լոյն կը համեմատէ. աս խօսքերէն մինակ մէկ համար օրինակի համար

հաստեղս կը թարգմանենք : «Ես ալ Երեմիային հետ նոյն կոխներու եւ անմարանութեան մարդն եմ, որ օր ըստ օրէ (ինչպէս կ'ըսեն) նորա- նոր վարդապետութիւններով Փա- րիսեցիները կը զուրացընեմ : Իսկ ես՝ ինչպէս որ զիտակ եմ որ սոր- վեցուցածս ամենագուտ աստուածա- բանութիւն է, նոյնպէս ալ սարգէն յաւաքողոյն զիտակ որ ամենա- սուրբ Հրէից զպթմակղութիւն եւ ամենազէտ Յունաց յիմարութիւն պիտի քարոզէ : Իսկց կը յուսամ որ Քրիստոսի պարտական եմ, որն որ զուցէ ինձի ալ կ'ըսէ, Իրեն ցուցընեմ որ իմ անուանս համար սրբափ պէտ է որ չարքարուի : Իսկ թէ որ չըսեր նէ, ինչու զիս աս պաշտօնին մէջ անյաղթելի բրաւ . նաեւ ինչու ուրիշ կերպ չտորվեցուց որ ան խոսիմ. իր սուրբ կամին ե- ղաւ : Թուղի՛ս Լիւթ, Թ Տը Ալթի, Հոթ. Ե. 129 : — Ես խօսքերը ա- մենեւին մեկնութեան կարտ չեն :

տարելու խօսք տուին²¹ : Ասոնք դացին Լուտերին հետ խօսեցան . որուն հետեւութիւնն ան եղաւ որ մէկ երկու օր վերջը (ամօջն 17ին) Լուտեր կարգինալին աս նամակը գրեց :

«1)՝ Եժարգոյ Հայր ի Քրիստոս : Գարձեալ նորէն (քեզն) կու գամ . . . : Յովհ. Մղաւիկց մեր գաւառապետը հետս խօսեցաւ որ աւելի խոնարհութեամբ վարուիմ, անձնական կարծիքներս մէկդի դնեմ . . . եւ քու մեծարգոյ Հայրութեանդ ինծի ունեցած մեծ սէրը ցուցուց : . . . Նշնպէս հետս խօսեցաւ իմ սիրելի եղբայրս Վինկեսլաւ Վինք վարդապետը : . . . Քու մեծարգոյ Հայրութիւնդ զիս աւելի զօրաւոր եւ աւելի քաղցր կերպով շէր կրնար շարժել . . . : Ստուգիւ մեծ է քու մեծարգոյ Հայրութեանդ մարդասիրութիւնն ու խոհեմութիւնը, որով կը տեսնեմ թէ ուրիշ բան չէ՝ հապա միայն զիս կը փնտռես, որովհետեւ կրնայիր միայն իշխանական կերպով հետս վարուիլ . . . : Արդ կը խոստովանիմ որ քահանայապետին անունը առանց ակնածութեան, սաստկութեամբ ու առանց յարգութեան բանեցուցի . . . աս բանիս մէջ շատ աւելի խոնարհութեամբ, քաղցրութեամբ ու յարգութեամբ վարուելու էի : . . . Հիմայ եղածին վրայ մեծապէս կը ցաւիմ ու շնորհք կը խնդրեմ : Ասկից վերջը Աստուծոյ օգնականութեամբը . . . կը ջանամ որ ինքը զինքս ուղղեմ եւ ուրիշ կերպով խօսիմ : . . . Այն երողութեանց վրայ բան մը չեմ ուղեր խօսիլ . եւ թէ որ աս բանս լիննալու ըլլայ նէ, մէկ կողմը կը քաշուիմ, միայն թէ ինծի աս գործքերուն ձեռք զարնել ատուղներուն բերնին ալ չափ դրուի . . . : Իսկ . . . վարդապետութեանս ճամբարութեանը գալով՝ թէ քու եւ թէ գաւառապետիս հրամանին եւ խորհրդին համեմատ՝ շատ սիրով ամէնն ալ ետ կը կանչէի, թէ որ կերպով մը խիղճս թող տար : Բայց դիտեմ որ ամենեւին մէկու մը հրամանին, խրատին, շնորհքին այնչափ պարտական չեմ որ խղճիս դէմ բան մ՝ ըսեմ կամ ընեմ : . . . Միայն աս կը մնայ որ լաւագոյն պատճառէ մը յողթահարիմ, այսինքն թէ որ արժանի ըլլամ հարօին (եկեղեցւոյ) ձայնը լսելու, որովհետեւ ստոյգ է որ ինքն ալ փեսային (Քրիստոսի) ձայնը կը լսէ : Անոր համար ամենայն խոնարհութեամբ կ'աղաչեմ որ քու մեծարգոյ Հայրութիւնդ աս բանս մեր ամենասուրբ տէրը Լեւոն Ժ.ին իմացընէ, որպէս զի եկեղեցւոյն ձեռքովը աս տարակոյսները լուծուելով՝ ստուգութեամբ կարող ըլլայ իմացուիլ թէ ինչ բան ետ կանչելու եւ ինչ բանի հատալու է : Ուրիշ բանի չեմ բաղձար բայց եթէ եկեղեցւոյն լսելու եւ անոր հետեւելու . . . »²² :

21. Կուստա Փեղեք, ԳԼ. Ե. 88 :

Օսկն, ԳԼ. Ժ. 111 :

22. Գործք Լուս. Լատ. Հատ. Հատ. Ե. 215. Բ. դերմ. Հատ. Ա. 120 :

Ղուտերին հետ բրածնները մէկիկ մէկիկ կը պատմէ, կը յայտնէ որ ինչպէս զինքը սիրով ընդունեցաւ, եւ սրջափ ջանք բրաու ուղղելու եւ եկեղեցւոյ ու քահանայապետին հետ հաշտեցընելու: Բայց աս ամէն բան, կ'ըսէ, փուճ տեղ գնաց. ինչու որ Ղուտեր իր մտրութիւններուն մէջ յամառած մնաց, ու գետ բան մը չորոշուած՝ դադաուկ ձգեց փախաւ: Արքայը իշխանը կը յորդորէ որ կամ Ղուտերը Հոռոմ երթալու ստիպէ, ուր որ պատասխան տալու կանչուած էր, եւ կամ իր տէրութեան երկիրներէն դուրս հանէ. որպէս զի չըլլայ որ եկեղեցւոյ դէմ ելլող մարդու մը պաշտպանութիւն ընող սեպուրու նախատուի²⁶: Բայց աս թուղթը իշխանին վրայ մեծ ազդեցութիւն մը չէր կրնար ընել. որովհետեւ բոլորովին Ղուտերին կողմը միտած էր, ու բոլոր զորութեամբ անիկա պաշտպանելու կը ջանար: Ուստի եւ կարգինային նամակը շուտ մը Ղուտերին խաւրեց²⁷. ան ալ իշխանին թուղթ մը գրելով՝ Աւկսպուրկ իր ու կարգինային մէջ եղած բաներն ուղածին պէս պատմելէն ետեւ՝ խրատ տրուաւ որ զինքը Հոռոմ չ'երկէ: Աւելի եւս իշխանին աչքը մտնելու համար՝ թղթին վերջերը կը զրուցէր թէ որպէս զի իմ պատճառաւ քեղէ փնաս մը չհանի, միտքս գրի որ երկիրներէդ դուրս ելլեմ, եւ ճամբայ ելլելու պատրաստ եղածի պէս՝ բոլոր իրեն բրած բարերարութիւններուն համար շնորհակալ կ'ըլլար ու հրաժարական ողջոյնը կու տար²⁸:

Ղուտեր աս թղթով միտքը գրածին հասաւ. որովհետեւ իշխանը քիչ մը ետքը Սփայաղինին ձեռքով զինքը քաջալուրեց որ չվախնայ, ու իր երկիրներէն ելլելու խորհուրդը մէկգի ձգէ, մինչև որ տեսնէ թէ բաները ինչպէս կը դառնան²⁹:

26. Աս նամակը տես ի Գործս Ղուտ. լատ. Հատ. Ա. 219. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 122:

27. Բլանք; Գիրք Բ. Հատ. Ա. 152: — Սերենտորֆ՝ պատմածներու նուս վրայ աս պարագան ալ կ'աւելցընէ որ կայսրընտիրը կարգինային նամակն առածին պէս՝ աղէկ սպեց որ ամէն բանէն յառաջ կայսեր հետ բանը յարմարցընէ: Ուստի եւ շուտ մը Ֆեֆինկերին թուղթ մը գրելով (Նոյեմբերի 19ին) եղածները պատմելն վերջը՝ իրեն յամանց որ կայսրը յորդորէ ու ստիպէ որ Հոռոմ գրէ, եւ իր իշխանութիւնը բանեցընէ որ զատը բարեկամարար կարգի գրուի, եւ կամ կասկածաւոր չեղած մարգիկներու նկարով Գերմանիայի մէջ քննուի: Ղուտեր՝ հաստատուն հարցափորձի տակ մտնելու պատրաստ է, ըսաւ, եւ առանց ասոր՝ յետ կոչելու չեկրնար ստիպուի: Գիրք Ա. Հատ. ԽԱ. 53: Կայսրընտիրն Բուսն Նաւիլ Գերմ. լատ. քիչ. Հատ. Ա. 134:

28. Գործք Ղուտ. լատ. Հատ. Ա. 221. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 123. Բ. 29. Մեկը (Հատ. Ա. Գլ. Ա. 40.), Ղուտն (Մատն Գ. Հատ Ա. Գլ. Ա. 85.) եւ ուրիշ քանի մը երեւելի մասննայիրներ կը պատմեն որ Ղուտեր աս նամակը գրելէն ու ճառի մը մէջ Արքային պրկցինքուն մնար բարով ըսելէն ետեւ՝ որ մը սեղանի վրայ նստած ասնի՝ կայսրընտիրէն թուղթ մ'առաւ, որուն մէջ իշխանը իր ամգոհութիւնը կը ցուցընէր որ զեռ իր երկիրներէն դուրս չէ ելած: Մատն վրայ, կ'ըսէ Մեկը, Ղուտեր արարայր կարգի

Աս բաները Գերմանիա եղած ասեն՝ Գաճախայայիտը Լուսերը իր մուրրու թիւններէն ուղղելու եւ խելքը գլուխը բերելու համար ուրիշ միջոց մըն ալ ի գործ դրաւ, եւ անոր շատ

ալ կ'աւելցնէ որ եթէ Փրեզիդենտին բռնած ծամբուն՝ (տո՛հմա թ ննէն զաս) ուրիշ երկրորդական պատճառ մ'ալ սալ հարկ ըլլայ նէ, առ է որ «կայսրընտիրը իր հաստատած Պիզգենպերկի համալսարանին պայծառութեան մեծ հոգ ունենալով՝ ստուգի առ բանս զիկքը իր կարծիքին մէջ հաստատեց որ Լուսերին գէմ առ կռիւներուն մէջ շխառնութիւն ստեղծեալն առ կռիւներուն մէջ մասնանշ թէ անոնց պատճառաւ համալսարանը զարմանալի կերպով մը կը յառաջանար»։ Բլոնտ, Գիլտ և Լոուր. Ե. 116, 117 :

Աս բողոքող մասնաճիւղներուն ըստմէն բոլորովին հակառակը կը զբուցէ Մեռլ Թոմպսէն, որն որ կը հաստատէ թէ կայսրընտիրը մասնաւոր տեսիլքով մը Լուսերին կողմը բռնելու կը ստիպուէր։ Այն տեսիլքը զբրիս սկիզբը (Գիլտ և Լոուր. Ե. Ծանօթ. 1.) ըրած խոստմունքնիս կատարելու համար հասեալս նոյն մասնաճիւղին խօսքերովը բառ առ բառ կը զննէր։

«Ամենայն Սրբոց տնտեսութիւնը կրճատեալ, առ առ ասեմնիս քանի մը ժամանակագրութեանը զիպուած մը կը պատմեն՝ որ թէ եւ կարեւորութիւն մը չունի ալ նէ առ թուականիս պատմութեանը, կրնայ սակաւին ծառայել զանիկայ բացառայալու։ Աս զիպուածն է կայսրընտիրն մէկ երազը, որն որ արժան կը սեպմը առ սեզս պատմել բանդի թէ պէտեւ կարելի է թէ անիկայ պատմողները քանի մը պարագաներ աւելցուցած ըլլան։ Բայց իր զլուսար մասերը անարտիկոյ ճշմարիտ են։

«Սպասնիպի Փրեզիդենտ կայսրընտիրը անտեսը իր Ըգլենիցի բերզն էր՝ կրեմն ժամանակագրութեանը, Պիզգենպերկէն վեց միլիոն հեռի։ Հիպսեմբեր 31ին առաւօտուն իր եղբորը Եգլենիէն զբռնէն հետ (որ անտեսնը իր հեար իշխանութիւն կը վարէր, առ իր մահուանէն ետեւ առանձին թաղարեց) ու իր ստեղծագործին հետ ըլլալով, կայսրընտիրը ըստ գործին։

«Ն գրայր, քեզի երազ մը պիտի

«պատմեմ որ առ զիւր տեսայ, «որուն նշանակութիւնը զխախալս «շատ կը զգանկամ։ Այնպէս խորին «պալատարուած է ան իմ մուրիս մէջ, «որ եթէ հազար ասարի սարկելու «ըլլամ պիտի շմոռնամ զանիկայ, «վասն զի երեք անգամ տեսայ, ու «սառն մէկ անգամին մէկ մէկ նոր «պարագաներով»։

Եգլենիցի Երազ «է եթէ զեղ, «Գայրընտիր. «Չեմ գիտեր. Աս «տունած գիտեմ»։

Եգլենիցի Երազ «անհանգիստ մը ընէր անոր վրայ. «պատմէ անիկայ ինծի»։

Գայրընտիր. «Երեկ իրիկուն պատ «կելու երթալով յոգնած առ սրտա «րեկած, իմ աջովքս ընկելու պէս «քունս ասբաւ, առ երկուք ու կէս «ժամ հանգիստ քնացայ։ Ետքը ար «թնայիս խորհարարեալով անհան «պիսա եղայ։ Արմատեւի թէ Եգլեն «նայն Սրբոց տնտեսութիւնը ինչ «պէս կատարեմ. յաւարտի խոցա «լի հոգեներուն համար աղօթեցի, «առ ինչդեցի Ետուծ մը որ զիս իմ «պարզագոյնս անտեսնը առ նաւ իմ ժա «ղզուրդս ճշմարտութեան առաջ «նորդէ։ Վերստին քնացայ, ու ան «ստանը երազիս մէջ տեսայ որ «Ամենակարգն Ետուծած վարդա «պէս մը իրիկեց ինծի, որ Պոլոս «առարեալին ճշմարիտ որդին էր, «Բոլոր սուրբերը անոր հետն էին՝ «Ատուծոյ հրամանովը, որ վար «դպակնիս վրայով վրայութիւն «ստան ինծի, ու իմացնէն թէ խա «րէական դիտարարութիւնով եկած «չէր ան, հապա անոր բոլոր ըրածը «Ատուծոյ կամոցը համեմատ էր, «Այն ասեմն ինչդեցին ինծի մ որ «արտահան թող թող սալ անոր Պիզգ «պեմպերկի բերդին եկեղեցւոյն դրա «նուր վրայ բուն մը գրել։ Աս ինչդի «բը ստեղծագործին բերնովը ճորհե «ցի։ Ասոր վրայ վարդապետը զնայ «առ սկսեց գրել, բայց անանկ մեծ «գրերով որ Ըգլենիցին կրնայի կար «նալ իր գրածը։ Իր գործածած գրի «ը սյնաթի երկայն էր՝ որ անոր ծայ «րը մինչեւ Հոտով հասաւ, հան բազ

անգամ խնդրածին պէս՝ վէճի տակ եղած նիւթին վրայ կոն-
դակով մը միտքը յայտնեց (Նոյեմբերի 9ին)։ Աս բանիս վրայ
Ռոսոզյ պայպէս կը խօսի։ «Իւրոն՝ յամառ կամ անօտա քա-

«մած առիւծի (Ծառ)։ Ան ժամանակի
պայտին անունն էր LEON, որ կը-
նշանակէ առիւծ 1) մը ականջները
«վերաւորեց, ու պայտն դիտու երեք-
«պատկեալ թագը շարժեց։ Բոլոր
«կարգիւնները ու իշխանները ար-
«ատրնօք վաղելով ջանացին բռնել
«թագը։ Գնացեալներուն հետքուն
«ու ես ալ՝ երջայր, ջանացինք օչ-
«նել անոր։ Իմ թեւս երկընցեցի,
«բայց ան նոյն բոպէին արթնցայ
«թեւս երկընցուած, մեծ շխոթու-
«թեան մէջ ինկած, ու խիստ
«արամտած ան վարդապետին՝ որ
«անանկ ամառգուտեմար բռնէր էր
«իբ դրին։ Քիչ մը ինքզինքիս է-
«կայ։ — միայն երազ է եղեր տե-
«սածս։»

«Բայց տակաւին կէս քուն էի, ու
«պրին իմ աչքերս զոցեցի, եւ ահա
«երազս շարունակեալ։ Առիւծը տա-
«կաւն անհանգստութիւն կրելով
«ան գրիէն՝ իր բոլոր զօրութիւնով
«սկսեց մռնչել։ անանկ որ բոլոր
«Հասով քաղցր ու կայտերութեան
«նոյնանգամ վիճակներ վաղեցին իմա-
«նալ թէ ինչ է բանը։ Պայքը հրա-
«ման բրաւ մեղի որ ան վարդապետը
«զրպէնք, եւ յաւանակս ինծի ուղ-
«ղեց իր խօսքը, վասն զի իմ երկրիս
«մէջ կըրնակէր ան։ Կորէն արթն-
«ցայ։ «Հայր մեր, մը ըսի։ Ազաշեցի
«Կատուճոյ որ սրբազան Հայրը պահ-
«պանէ, ու ետքը նորէն քնացայ։»

«Անտաներ անոսոյ որ Յէրութեան
«բոլոր իշխանները ու անոնց հետ
«գուն եւ ես, բայցմութեամբ Հասով
«սկրթով պնէր, ու իբրարու ետեւ կը-
«պանայինք աս գրիչ կտարել։ Բայց
«սակը որչափ որ կախատեինք՝ ան
«պնդով կըսողանար, ու անանկ կը-
«գոխմանար որ կարեւն թէ երկրթէ
«պնդուած էր։ վերջապէս յոգնեցանք
«ձեռքները։ Անտաներ վարդապետին
«Տարցուցի (վասն զի ինծի կըթուէր
«որ երբեմն Հասով եւ երբեմն Ախ-
«դէմովրկի էի) թէ աչք պատս ինքը ան
«գրիչը, եւ ինչու համար պնդուէս զօ-
«րաւոր է ան։ Աս գրիչը, պատաս-
«խան տուաւ, ասեմով Պահմարայի
«տագի (Ծառ)։ Անտաներ հարիւրա-
«րիէ շարտասջ Պահմարայի մէջ ծագ-
«կեցաւ Եօվաննէս Հուս, որ ճշմար-

տութեան համար նահատակուե-
ցաւ։ Իր անունը Հուս՝ կընշանակէ
«առչ 1) մը թեւեմն էր, հարիւր տա-
«րեկան։ Ես իմ հին վարդապետն-
«արուս մեկէն ընդունեցի զանկիւյ,
«անոր զօրութիւնը աս է որ մտքը
«չիկրնար հանել անոր միջուկը, ու
«ես ինքնս ալ զարմացած եմ՝ ասոր
«միտք։ — Եւ յետոյ յանկարծ ևս
«մը լսեցի վարդապետին երկայն գրի-
«ւէն ուրիշ շատ գրիչներ կան։ Եր-
«բորք անգամ արթնցայ, եւ ահա
«տաւուս եր։»

Յեւաննէս Դուսոս. «Պարոն ասե-
«նագոյիք, ինչ կըրես հրամարդ։
«Նշանի թէ Եօվաննէ մը կամ Պանիէլ
«մը ըլլոր հոս Կատուճէ լուսաւա-
«րուած։»

Արթնարդիւր. «Պէհ հօգիտս անարք,
«գիտեք հատարակց ան առարք,
«թէ օրհորգներուն՝ ուսման հետե-
«ւ ուղեներուն ու մեծ իշխաններուն
«երազները ընդհանրապէս պարտի
«նշանակութիւն մը ունին։ Բայց մեր
«ասոր նշանակութիւնը ասեմ մը
«պիտի յիմանանք, մինչեւ որ անով
«նշանակուած բաները պատահին։
«Պասն սրոյ անոր կտարումը Աս-
«տուճոյ յանձնեցէր, ու անիկոյ անոր
«սէտքը ձգեցէր։»

Յեւաննէս Դուսոս. «Պրմարանիմ
«քեզի՝ պարոն ասեմագոյիք, չվայլէր
«որ մեր մտքերը ամբոխեմք ասորնչաւ,
«նակութեանը վրայ։ Կատուած բո-
«լորը իր փառքն պիտի դարձնէ։»
«Կարճեպէր. «Կատուած իր օտր-
«մութիւնովք արնպէս ընէ։ Բայց ես
«րնուս արիտի մտածեմ առ երազը
«Եւ կ'մեկնալ թիւն մը մտածեցի, . . .
«բայց անիկոյ ինծի համար կը պա-
«հեմ։ Ճամանակը դուրսէ պիտի դու-
«ցընէ թէ արդեօք շիտակ իմացած եմ
«անիկոյ։»

«Այսպէս եր ան իտանկցու թիւնը՝
«խոսք որ պատմագիրները կըվկայեն,
«որ պատահեցաւ Հոսիտեմբերի 31ին՝
«Շվեյտիցի մէջ։» Լուս. Բ. 122

— 124 —

Ստուգիւ լուսերի եւ իր նորո-
գութեան արժանի անիւրէ Բայց
զարմանք որ ոչ վեր յիշուած մա-
անագիրները տակա կը յիշեն, եւ
ոչ ալ նոյն իսկ կայարձակիրը այս.

Հանային ³² դէմ նորովից հատու միջոցը գործածելու տեղ, անոր անկեղծութիւնը փորձի մէջ դնել ուղեց. ու զինքը անանկ վիճակի մը մէջ դրաւ, որով՝ եթէ ստուգու եկեղեցւոյ անսխալութեան կը հաւատար նէ, դառնայն ու իր պարտքը կատարելը՝ իրեն գիւրին բան մը կ'ըլլար. իսկ թէ որ ասիկա չընելու ըլլար նէ՝ ան ատեն պէտք էր որ իր ամրացած տեղէն դուրս ելլէր, եւ անկէ ետքը ալ եկեղեցւոյ հնազանդ անդամ ըլլալէն կը դադրէր, ³³: Արդ քահանայապետը աս իր կոնդակովը կը յայտնէր որ եկեղեցւոյ դանձին մէջ Քրիստոսի ու սրբոց արդիւնքները ժողովուած են, եւ քահանայապետը՝ բանալեաց զօրութեամբ՝ կրնան ներողութեան ձեռքով աս արդիւնքը կենդանի մարդիկներուն ու ննջեցեալներուն մերձեցնել: Աս լսելէն ետեւ՝ առանց լուտերը յանուանէ յիշատակելու՝ աս վարդապետութեան դէմ խօսողներն ու գրողները ընդհանրապէս կը նորովէր ³⁴:

Լուտեր քահանայապետին կոնդակը դեռ չտեսած՝ կայեւտանոսին առ Փրեզերիկոս գրած թղթէն իմանալով որ իր վրայ ըլլալու քննութիւնը Հռոմի մէջ յառաջ պիտ'որ երթայ, որովհետեւ հաստատութեամբ գիտէր որ պիտի դատապարտուի, անոր համար քահանայապետէն՝ ընդհանուր ժողովքի բողոքեց: Աս բողոքման թղթին մէջ, որն որ Նոյնմերի 28ին թուականն ունի, Լուտեր կ'ըսէ թէ եւ քահանայապետին իշխանութեան դէմ՝ դառնալ չեմ ուղեր, ինչու որ ճշմարիտ ու սուրբ վարդապետութեան մէջ եմ եւ ոչ ալ եկեղեցիէն բաժնուիլ կ'ուզեմ: Բայց որովհետեւ քահանայապետը ուրիշ մարդիկներու պէս մոլորական մարդ մըն է, անոր համար ընդհանուր ժողովքի կը զիմեմ. եւ վերջին հարկը՝ զիս աս բանս ընելու բռնադատեց ³⁵: Բողոքման վերջերը խօսքը կայեւտանոսին վրայ դարձնելով՝ իրեն դէմ կը արանջէր, իրբեւ թէ հետը խրատութեամբ ու անագորունութեամբ վարուած ըլլայ, ան մարդը՝ որուն քաղցրութիւնը ինք քանի մը օր յառաջ կը գովէր ³⁶:

պէս առանձինն ստուածային տեսլեամբ արեւցեցութիւն առնողի մը պէս կը վարուի:

32. The refractory priest.

33. Գլ. 3Ե. Հատ. Գ. 170: — Գրեթէ նոյն կերպով, բայց աւելի համառօտ կը խօսի Լեւոն ալ. Մատ. Գ. 27: Ա. Գլ. Ա. 85:

34. Աս կոնդակը տես ի Գործս Լուտ. յատ. Հատ. Ա. 229:

35. Լուտերի բողոքումը տես ի Գործս Լուտ. յատ. Հատ. Ա. 231:

36. Տես Լուտերի առ կայեւտանոս

նոս գրած թուղթը, կր. 44: Գարնեալ առ նոյն կարգինալը գրած երկրորդ թղթին մէջ, որուն վրայ աս Գլխին 23. Ծանօթ. մէջ յիշատակութիւն բրինը, այսպէս կ'ըսէ. «Քրիստոսի զթղթն ու թէ յոչնչոցն ստորի՛ն քննութեանն համար կ'ազալեմ...» (Per Christi viscera, et insignem tuam mihi exhibitam clementiam.) Գործս Լուտ. լու. Հատ. Ա. 216: Ի: Ասկից զատ՝ առ Սփառչողին Հոկտեմբերի 31ին գրած մէկ թղթին

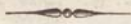
Լայց երբ որ քահանայապետին կանգակը ձեռքը հասանէ, ալ բողբոլիկն կատղեցաւ, եւ մինչեւ նոյն ատեն պահած քիչ մը չափաւորութիւնն ալ մէկդի ձգելով՝ սկսաւ յայտնապէս իր մոլոր վարդապետութիւնները գրով ու խօսքով քարոզել եւ ամէն կողմ տարածելու ջանալ: — Ժողովուրդը որ միշտ նորութիւն կը սիրէ եւ ազատութեան կը ցանկայ, մեծ մտադրութեամբ կը լսէր աս մոլորութիւնները, որոնք մինչեւ նոյն ատենները անլուր բաներ էին, եւ զիրենք հօգեւոր իշխանութեան լծոյն տակէն կը հանէին: — Լուտերի աս վարդապետութիւնները սրտանց ընդունողներուն մէջ երեւելի եղան փիլիսոփայ Մելանքթոն, որն որ քիչ մը յառաջ Վիդդենպերկ եկած երիտասարդ մըն էր 37, ու համալսարանին մէջ յունարէն լեզու կը սորվեցընէր. եւ Անդրէաս Գարլզատ, որն որ Լուտերին՝ վարդապետութեան խոյրը տուած էր 38: Ասոնք երկուքն ալ Լուտերին ներքին ու մտերիմ՝ բարեկամներն էին:

Մէջ Կայետանոսին վրայ խօսելով՝ «Գնձի հետ շատ մեծ ու սաստիկ լաւակամութեամբ եւ զթուութեամբ վարուեցաւ» (Benevolentia et clementia in me eximia fuit et copiosa.) կ'ըսէ: Ա՝ Օրէնի, Հոփ. Ա. Գլ. Ժ. 112: Նոյնպէս Ակոպուրկէն եւ զառնալէն վերջը առ կայսրընտիրը գրած թղթին մէջ (տես եր. 46.) թէպէտ եւ կարգի նալին դէմ կը տրանջէ, բայց միանգամայն՝ հետը քաղցրութեամբ ու սիրով վարուած ըլլալը կը խոստովանի: Ահաւասիկ իր խօսքերը. «Ա-

բարեբար, եւ սաստիկ բարեբար մարդուն ունեցած յարգութիւնն ու մեծարանքս զիս կը ստիպէ որ սրբախ սաստիկ բարբոք զսպեմ: Գերմաներէն բնագրին մէջ 'gütig und freundlich', կը գրէ, որն որ լատիներէն թարգմանելը՝ «Optimus et humanissimus», կը թարգմանէ: Գործք Լոփ. Գործք. Հոփ. Ա. 128. Բ. Լոփ. 225:

37. Մելանքթոն նոյն (1518) տարին Օգոստոսի մէջ Վիդդենպերկ եկած էր:

38. Տես էջ 11, 12:



Միլիտիցիան ըրածները

Բահանայադէտը Միլիտիցիայի Գերմանիայի ինտերնացիոնալիստները
Գործընկերներու հետքերը ինտերնացիոնալիստները
Գործընկերներու հետքերը ինտերնացիոնալիստները
Գործընկերներու հետքերը ինտերնացիոնալիստները
Գործընկերներու հետքերը ինտերնացիոնալիստները

1519

ՎԻՆՆԱՆԱՅԱԳԵՐՈՒՄ տեսնելով որ Լուստերին կողմը օրէ օր
կը զօրանայ ու միջորոժեան հրդեհը շարունակ չօր կողմը կը
տարածուի, իրբև քաջ հասկն իր ոչխարներն ազատելու հա-
մար սկսաւ ամէն կարելի միջոցները ի գործ դնել: Եւ որովհե-
տեւ Լուստերին այստեղի յանդիմանումն զլիսաւոր պատճառը՝ Սպա-
ստնիայի կայսրընտրէն գտած պաշտպանութիւնն էր, անոր հա-
մար լեւոն ամէն բանէն յառաջ Փրեդերիկոսը շահիլ ուզեց:
Ըս բանս դուրս հանելու համար «Ռոշեց, կ'ըսէ Ռանքէ 1, որ
կայսրընտրին առաքելական շնորհաց նշանակ մը խաւրէ, որուն
իշխանը միշտ բաղձացած էր 2, այս ինքն ոսկի վարդը, : Ըս ոս-
կի վարդը քահանայապետները ամէն տարի մեծ պահքին չոր-
րորդ կիրակին կ'օրհնեն ու եկեղեցւոյ առջև արդիւնք ունեցող
մեծ իշխանի մը կը խաւրեն 3: Քահանայապետը առ ոսկի վար-
դը կայսրընտրին տանելու պաշտօնը՝ իր սենեկապետը Միլիտի-
ցին յանձնեց, որն որ Սպաստնիայի պնուական անէ մըն էր, ու
կայսրընտրին պալատը եւ Վիդգենպերկ մեծ համարում ունէր 4:
Լեւոն ասոր հրաման տուաւ որ Փրեդերիկոսին առջևը դնէ,
որ եթէ եկեղեցիէն ապստամբող միայնակեցի մը պաշտպանու-
թիւն ընելու ըլլայ նէ, եկեղեցւոյն ինչ վտանգ կը հասնի, եւ

- 1. Գիլք Բ. Գլ. Գ. Հատ. Ա. 387:
- 2. Կուստա Ֆիցեր (Գլ. Ա. 96.) կը գրուցէ որ կայսրընտրելու աս վարդը 1515ին խնդրած էր: Իսկ Սեքրետորի (Գիլք Ա. Հատ. ԽԷ. 61.) կ'ըսէ որ Շտարվ 1515ին կայսրընտրելու նոյն Միլիտիցին (որուն ձեռքով քահանայապետը խրկեց) յանձնած էր որ իրեն ոսկի վարդին պարզեւը հաղայ:
- 3. Լուստեր (էր Լու. Գործոց յո-ւնիքնէն Էթ) եւ քանի մը բազորդ մատենագիրներ քահանայապետին աս գործը իրբև շողորթութիւնն ու խաբէութիւն կը պարտաւեն. բայց Բալլաիկինի (Գիլք Ա. Գլ. ԺԳ. Հատ. Ա. 64.) կը ցուցընէ որ քահանայապետին աս գործը ամենեւին անպատշաճութիւն մը չունէր: Ինչու որ Փրեդերիկոս մինչեւ նոյն տակն ըրածներովը ստուգիւ եկեղեցւոյ առջևը մեծ արդիւնք ունէր, որովհետեւ Վիդգենպերկի մէջ ամենարոց փառասուր եկեղեցին շինել տուած ու մեծ մուտք կապած էր, միանգամայն նոյն քաղաքը երեւելի համարարան մը հաստատած էր, որուն մէջ թէ աստուածարանական եւ թէ արտաքին ուսմունք կը սորվեցընէին:
- 4. Տես Գ. Գլխոյն 8. Երանութ:

իր տանը ինչպիսի մեծ նախատինք կ'ըլլայ : Գարձեալ յանձնեց Միլլիցին որ մեծ փութով ետևէ իյնայ Լուսերին Գերմանիայի մէջ գրգռած խռովութիւնները խաղաղցընելու : Երկու թուղթ ալ սուաւ ձեռքը, որոնք կայսրընտրին պալատին երկու երևելի պաշտօնատէրներուն ուղղուած էին, այս ինքն Յեֆֆինկեր՝ կայսրընտրին խորհրդականին ու Միալադին՝ մատրանապետին : Աս թղթերուն մէջ քահանայապետը իրենց կ'աղաչէր ու կը յորդորէր որ Փրեզերիկոսը համոզեն որ Լուսեր եկեղեցւոյ հնազանդիլ չուզէ նէ՝ զինքը իր տէրութեան երկիրներէն դուրս հանէ 5 :

Երբ որ Միլլից Գերմանիա հասաւ, Փրեզերիկոս՝ ինչ մտօք գալը գիտնալով՝ զինքը պատշաճ սիրով ու յարգութեամբ շննդունեցաւ : Վանաւանդ թէ իմացուց որ բոլորովին Լուսերին կողմը հակած է. վասն զի թէպէտ յայտնի չէր ըսեր որ Լուսերին քարոզած վարդապետութիւնները կ'ուզեմ պաշտպանել, կամ թէ վարդապետածները աղէկ ու ճշմարիտ բաներ են, բայց անանկ լեզու մը կը բանեցրնէր, որով մտքին մէջինը կը յայտնէր, որովհետեւ կ'ըսէր թէ Ես իրեն դատաւոր ըլլալ ու զինքը դատապարտել կամ հարստահարել չեմ ուզեր 6 : Եւ ասով Լուսերին այնչափ իշխանութիւն ու ազատութիւն թող կու տար, որչափ որ անոր հարկաւոր էր իր գործքը՝ ուղածին պէս առանց արգելքի յառաջ տանելու : Վանաւանդ որ Մաքսիմիլիանոս կայսրը մեռած ըլլալով 7, կայսրընտիրը մինչև և նոր կայսեր մը ընտրուիլը՝ տէրութեան մէջ գլխաւոր իշխանութիւնն ունէր, որովհետեւ կայսեր փոխանորդը կը սեպուէր. ուստի եւ Լուսեր, ամենեւին առանց վախի եւ համարձակ ուղածը կ'ընէր 8 : Իշխանը եւ ոչ ուղեց քահանայապետին ընծան անոր դեռպանին ձեռքէն անձամբ առնել. հաղու վրան շատ ժամանակ անցնելէն վերջը (Սեպտեմբերի վերջը կամ Հոկ-

5. Աս թղթերը տես ի Գործս Լուս. լատ. Հատ. Ա. 233, եւ 234. Գերմ. Հատ. Ա. 138 եւ 139 :

6. Ռոսդոյ, Գլ. ժ. Բ. Հատ. Գ. 6 :

7. Կայսրը նոյն տարին Յունուարի 12ին մեռած էր : Լուսեր (էր լատ. Գործոց յառաջադէպին մէջ) Փետրուարի մէջ մեռաւ, կ'ըսէ :

8. Աս բան Լուսեր ինքն ալ կը խոստովանի : Մաքսիմիլիանոսին մեռնելէն վերջը՝ Փրեզերիկոս կայսրընտրին փոխանորդութեան ժամանակը՝ «կամաց կամաց մերթիլը գիջաւ, կ'ըսէ . . . եւ աս իշխանին հովանաւորութեան տակը Եւստորանը

(այս ինքն իր մուրք վարդապետութիւնը) կրճանկութեամբ յառաջ կ'երթար եւ ընդարձակ կը տարածուէր. իր իշխանութիւնը շատերը կը շարժէր, : Լատ. Գործոց յառաջադէպին մէջ : Նոյն խօսքը յառաջ կը բերէ ու կը հաստատէ Սեպտեմբերի ալ (Գլ. Բ. Լ. 20. 60.) : Իսկ Բլանք (Գլ. Բ. Լ. 20. 217.) Լուսերին աս խօսքը յառաջ բերելէն վերջը՝ աս ալ կը զրուցէ որ Աս պատճառաւ՝ Լուսերի «հակաակորդները չէին կրնար համարձակել իրեն գէտ բռնական միջոցներ բանեցընելը :

տեսքերի սկիզբը) ուրիշները իր անուամբ ընդունեցան⁹ : Չէր ուզեր, կրճէ Բաղաւիշինի¹⁰, ընծային յարգութիւն մը ցոյցնել, որովհետեւ անոր փոխարէն բան մը պիտ'որ չընէր :

Արդ Միլիդից աս բաներէն մակարերելով որ Լուտերի հետ իշխանութեամբ ու խստութեամբ վարուելով՝ չկրնայ պիտի բան մ'ընել¹¹, միտքը դրաւ որ հետը քաղցրութեամբ ու որոքելով խօսի, որ դուցէ անով կարենայ զինքը շահել : Ուստի եւ հետը խօսած ասնն՝ (առջի անգամ Ալգենպուրի 1519ին Յունուարի մէջ իրարու հետ տեսնուեցան), միշտ իրեն գովութիւններ կու տար, ու ելած շիտթութիւններուն յանցանքը՝ հակառակորդներուն վրայ կը ձգէր¹² : Բայց ասանկ վարուելով՝ օգուտ մը չըննելէն դատ՝ Լուտերին բնական հպարտութեան աւելի եւս ճարակ տուաւ : Սակայն Լուտեր իր յամառութիւնն

9. Սերենտորֆ, Գիբր Ե. Համ. ԽԷ, 63 : Կուսաւ Քիցեր, ԳԼ. Զ. 120 : Բլանք, Գիբր Գ. Հատ. Ա. 276 :

10. Գիբր Ե. ԳԼ. ԺԳ. Հատ. Ա. 65 :

11. Վայսընտիրը յայտնեց ու Միլիդից ալ կէք իրմ տեսաւ որ Լուտերի հնա բանութեամբ բան մը չկրնար ընել, : Լուտ, Մուս Գ. Հոթ Ե. ԳԼ. Ա. 86 :

12. Լուտեր շատ տեղ իր ու Միլիդիցն մէջ եղած խօսքերը կը զրէ, որմը թէպէս շինծու կամ գէթ չափազանց բաներ կ'երեւան, բայց որովհետեւ բոլոր բողոքող մատենագիրները ասոնք վեր վար կը կրկնեն, անոր համար մէկ հատը միայն կ'ուզենք հոստեղս թարգմանել. մանաւանդ որ Բալլաւիինիին եւ ուրիշ երեւելի մատենագիրներուն ըսածներէն կրնանք իմանալ որ Միլիդից՝ Լուտերին հետ շատ անգուշութեամբ կը խօսէր : Արդ Լուտեր (իւ լուս. Գառնոց յառաջաբան մէջ) այսպէս կը զրէ : Միլիդից հետո շատ երկայն խօսեցաւ, որ պատկն հետ հարուստի : Ասիկա 70 տարեկանին կոնգակ ունէր, որպէս զի թէ որ Փրեդերիկոս իշխանը զիս իրեն մասնակու ըլլայնէ, ինչպէս որ պատր վարդին ձեռքը կը խնդրէր, ամեն մէկ քաղաք մէջ մէկ հաս կոչընէ, եւ այնպէս ապահովութեամբ զիս Հռոմ տանի : Իմ առջեւ սրբին խորհուրդը զուրս կը հանէր ու կ'ըսէր. Ո՛վ Մարտիանոս, ես կը կարծէի որ դուն ձեք

աստուածարան մին ես, որ կրակարանին առջեւը նստած՝ այնպէս կէք իրմզ կը զինարանին : Բայց հիմա կը ասենեմ որ զեւ երեսուսուրգ եւ առաջ էս : Թէ որ հետո 25.000 զինուորեալ մարդիկ ունենայի, մտահոլութիւն չէի ունենար որ կարենամ զքեզ Հռոմ հասցընել : Բոլոր ձամբուն մոյս մարդիկներուն միտքը քննեցի, որ նայիմ վարդին կարծիք ունին. եւ ասնեւ, ուր որ պատկն կոչմը մէկ հողի կը գտնէի, հան բու կոչմը պատկն դէմ երէք հողի կը գտնուէր : Բայց ան ծիծաղական բան է, որ պտնդոյններուն մէջ ստորին կանանց ու ազնկանց կարծիքը կը շինէ եղեր, թէ Հռոմոյ Աթոռոյն վրայ ինչ համարում ունին. իսկ անոնք՝ որովհետեւ աս բառը չեն հասկընար եղէք, կարծելով թէ հասարակ գործածուած անթոսի վրայ կը խօսի, պատասխան կու տան եղեր, որ Միլիդից ինչ զիտանք՝ զուր Հռոմ ինչ տեսակ ամտու ունիք, փայտէ թէ բարէ, : — Ինչպէս վերը ըսինք, ասոնք շինծու կամ գտնէ չափազանցութեամբ պատմուած բաներ կ'երեւան. բայց եւ այնպէս Միլիդիցը բոլորովին արդարացընելու բաւական փաստ մը չկայ : Եւ արդէն յայտնի է որ աս զեւ պանը իր աստիճանին եւ առած հրամանին համեմատ չվարուելով՝ թէ իրեն եւ թէ զինքը խրկողին պատիւ ըլլալու տեղ՝ նախատեք եղաւ իրեն ալ զինքը խրկողին ալ : Տե՛ր Բալլաւիինի, Գիբր Ե. ԳԼ. ԺԳ. Հոթ. Ա. 65, 66 :

ու յանգագնու թիւնը դեռ յայտնի չէր ցուցընէր, հասպա Միլ-
 դիցին իրմէ խնդրածներուն՝ կեղծաւորութեամբ քիչ մը կը
 զիջանէր ու կատարելու խօսք կու տար, որով Միլդից աւելի
 կը խարուէր, ու կը կարծէր որ անիկա միտքը փոխած ըլլայ :
 Նախ առաջին Միլդիցին խնդրածին համեմատ՝ Ղուտեր խոստա-
 ցաւ որ քահանայապետին խոնարհական նամակ մը գրէ, եւ
 ամէն բան տեղն ի տեղը պատմելէն ետեւ՝ զինքն ու իր դատաս-
 տանը անոր յանձնէ եւ անոր կամեցը տակ ձգէ¹³ : Եւ աս իր
 խոստումը կատարելով՝ Մարտի Յին Լեւոնին աս նամակը գրեց :

«Վ՝մենասուրբ Հայր : Գարձեալ հարկը կը ստիպէ որ ես՝
 մարդիկներուն մէջ ամենէն անպիտանը ու երկրի հողը, ձեր
 Սրբութեան ու անչափ փառաւորութեանը հետ խօսիմ : Անոր
 համար հաճեցէք գթութեամբ՝ հայրնի՛ն՝ — քրո՛ւրդի՛ն՝ որդի՛ն՝ —
 զմե՛նքս¹⁴ մատուցանել ինձի՛՝ ձեր փոքրիկ ոչխարին,
 ու մարդասիրութեամբ՝ իմ մօյջեր լսեցէք : — Կարողոս Միլ-
 դից՝ ձեր Սրբութեանը սենեկապետն ու պատուական մարդը
 հոս մեր քովն եկաւ, եւ ձեր Սրբութեանն անուամբ մեր ամե-
 նապայծառ իշխանը փրեղերիկոսին առջեւը՝ Հռոմայ եկեղե-
 ցւոյն ու ձեր Սրբութեանը դէմ՝ իմ ըրած անպատուութեանս
 ու յանգագնութեանս վրայ մեծապէս տրանջելէն ետեւ՝ ուզեց
 որ հատուցում ընեմ : Երբ որ ես աս բանս լսեցի նէ՛, շատ ցա-
 ւեցայ որ իմ հաւատարիմ ծառայութիւնս այնպէս գէշի առ-
 նուեր է, որ Հռոմէական եկեղեցւոյ պատուոյն պաշտպանու-
 թեան համար ըրածս՝ նաեւ անոր գլխոյն առջեւը՝ անպատու-
 թիւն եւ ամէն չարիքներուն առիթ սեպուի : — Բայց հիմա
 ինչ ընեմ, ամենասուրբ Հայր : Ո՛ր կողմը դառնալէք չեմ գի-
 տեր, ձեր բարկութեան ծանրութիւնը չեմ կրնար տանիլ, եւ
 չեմ գիտեր թէ ինչ կերպով աղատիմ : Իդմէ կը պահանջեն
 որ վիճաբանութիւնս (ՅՅ նախագատութիւններս) ետ կանչեմ :
 Թէ որ ետ կանչելովս՝ յուսացուած վախճանին հասնիլ կարելի
 ըլլար նէ, առանց գանդաղելու ետ կը կանչէի : Բայց որովհե-
 տեւ հակառակորդներուս դէմ դառնալովն ու զսպել ջանալու-
 վը՝ գրուածներս յո՛ւսացա՞նք շատ աւելի տարածուած¹⁵ ու շա-
 տերուն սրտերուն մէջ սաստիկ խորունկ տպաւորած են, անոր
 համար ետ չեմ կրնար կանչել : Հիմա Գերմանիան՝ խելացի,
 հմուտ ու խոհեմ մարդիկներով զարմանալի կերպով մը ծաղ-
 կած է, արդ՝ թէ որ Հռոմայ եկեղեցին պատուել կ'ուզեմ նէ,
 կարծեմ թէ աղէկ հոգ տանելու եմ որ ամենեւին ետ չկան-

13. Սերենտորֆ, Գիրք Ը. Համ. 14. Paternas ac vere Christi
 ԽԷ. 61 : Ուղեպետի, ԳԼ. Գ. vicarias aures.
 Համ. Գ. 15. Quam unquam speraveram.

չեմ: Ինչու որ ետ կանչելս ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Հռոմոյ եկեղեցին աւելի արատաւորել եւ ամենուն արանջման տակը ձգել,:

Հոստեղձ՝ ներողութիւն քարոզողներուն վրայ ամբաստանութիւններ ընելէն ետեւ՝ նամակը այսպէս յառաջ կը տանի: «Էւ արդ, ամենասուրբ Հայր, Աստուծոյ եւ բոլոր իր արարածներուն առջեւ կը վկայեմ, որ երբեք ուզած չեմ եւ հիմայ ալ չեմ ուզեր կերպով մը Հռոմէական եկեղեցոյ ու ձեր Սրբութեան իշխանութեան դպչիլ, եւ կամ նենգութեամբ մը եղծանել. մանաւանդ թէ կատարելապէս կը խոստովանիմ որ նոյն եկեղեցոյն իշխանութեանը՝ ասէն Բանէն Չէր է, ու երբեք է եւ երբեք էրայ ասէնէն Բան մը անկէց Չէր Բանելու չէ, Բայց Քոյն զՅէսուս Քրիստոս՝ ասէնուն որբը 16: Անոր համար ձեր Սրբութիւնը ահանջ չդնէ ան չարախօսներուն՝ որոնք Առտերին վրայ ուրիշ կերպ կը խօսին,»:

Աս ամէն բան գրելէն ետեւ՝ կը սկսի քահանայապետին խոստմունքներ ընել, եւ այսպէս կը խօսի: «Միայն մէկ բան մը՝ որն որ աս նիւթիս մէջ կրնամ ընել՝ յօժարութեամբ ձեր Սրբութեանը կը խոստանամ, այս ինքն որ ներողութեանց նիւթին վրայ ասկէ վերջը ամենեւին չխօսիմ ու լռութիւն պահեմ, (բաւական որ հակառակորդներս ալ իրենց ընդունայն շատխօսութիւններէն ետ կենան,) գրուած մը տարածեմ ժողովողեան մէջ, որով յորդորութիւն Հռոմոյ եկեղեցին ճշմարտութեամբ յարդելու, եւ ներողութիւն քարոզողներուն անկարգութիւնը՝ Հռոմոյ եկեղեցոյն չտան. դարձեալ իմ Հռոմոյ եկեղեցոյն հետ չարաչար բանեցուցած սասակութեանս չհետեւին...: Թէ որ ասկէ աւելի բան մը կարենամ ընել կամ ձանձնամ նէ՛ անտարակոյս պատրաստ կըլլամ ի գործ դնելու: Քրիստոս ձեր Սրբութիւնը յաւիտեան պահէ,» 17:

Սիլվիոյ Առտերէն աս ալ խնդրած էր որ բոլոր աս բաներուն քննութիւնը Գերմանիայի եպիսկոպոսի մը յանձնէ. խոստանալով որ ինք քահանայապետէն հրաման կ'ընդունի, որ իր դատին քննութիւնը նոյն եպիսկոպոսին յանձնուի. եւ մինչեւ որ ան եպիսկոպոսը բան մը որոշէ նէ՛ երկու կողմն ալ նոյն նիւթերուն վրայ լռութիւն պահեն: Առտեր աս ալ յանձն առաւ, եւ խօսք տուաւ որ եթէ որոշուած եպիսկոպոսը իր վարդապետութիւնը մոլորական գտնելու եւ իր մոլորած ըլլալը ցուցնելու ըլլայ

16. Առտերին խօսքերուն սկզբնադիրն աս է. Plenissime confiteor huius Ecclesiae potestatem esse super omnia, nec ei preferendum quidquam sive in caelo si-

ve in terra, praeter unum Jesum Christum Dominum omnium. 17. Առտերին նամակը տես ի Գործս Առտ. Լատ. Հատ. Ա. 235. գերմ. Հատ. Ա. 144:

նէ՝ ինք ետ կանչէ : Աս ամէն բաները մէջերնին որոշելէն ետեւ երկուքին Հաւանութեամբը՝ Գրիերի կոյսընտիր արքեպիսկոպոսը դատաւոր ընտրուեցաւ 18 :

ՎաՀանայապետին սենեկապետը աս ամէն բաները տեսնելով մեծապէս կ'ուրախանար, կարծելով որ երեւելի գործք մը գործած ու Լուտերը ճամբու բերած ըլլայ . մտքէն ալ չէր անցընել որ անոր գործքերուն ու խօսքերուն մէջ կեղծաւորութիւն կամ նենգութիւն մ'ըլլայ : Անոր Համար անդամ մը մէկտեղ կերակուր ուտելէն ետեւ՝ ամէն բան լմընցած ի պէս՝ Լուտերի Համբոյր տուաւ : — Բայց մէյ մը տեսնելը թէ Լուտեր նոյն ատենները ինչ մտքի վրայ էր, ու Միլլիցին վրայ ինչ կարծիք ունէր : Ստոյգ է առ քահանայապետը դրած թղթին մէջ մեծ խոնարհութիւն ու հպատակութիւն կը ցուցնէ . բայց արդէն աղէկ միտ դնողը նոյն թղթոյն մէջի խօսքերէն ալ իր մեծ հպարտութիւնն ու ինքը զինքը անտխալական դնելը յայտնի կը տեսնէ : Սակայն նոյն ատենները իր բարեկամներուն գրած նամակները իր սիրտը աւելի բացայայտ կը ցուցնեն : Քահանայապետին նամակը գրելէն քանի մը օր ետքը՝ առ Սփալազին գրած մէկ թղթին մէջ այսպէս կը խօսի 19 . «Պէտք է որ քու ականջդ զաղտուկ բռնմ՝ որ չեմ գիտեր թէ պապը՝ բուն Նեան է, չէ նէ անոր առաքեալը : Աս ստոյգ է որ իր վճիռներուն մէջ Քրիստոսի մեծամեծ նենգութիւններ կ'ընէ ու զինքը խաչ կը հանէ 20 : Սիրտս կը խռովի ու աղիքս կտոր կտոր կ'ըլլայ, երբ որ կը տեսնեմ որ Քրիստոսի ժողովուրդը այսպէս կը խարուի, : Աւրիշ նամակի մը մէջ Միլլիցին վրայ այսպէս կը խօսի . «Իր հրաւերն ընդունեցայ, ու իրիկունք մէկտեղ անցընելէն վերջը՝ ինծի Համբոյր տուաւ եւ իրարմէ բաժնուեցանք : Ես այնպէս վարուեցայ իրբեւ թէ աս իտալական խարէութիւններն ու կեղծաւորութիւնները չեմ հասկընար,» 21 : Նոյնպէս ուրիշ մէկ բարեկամին՝ Միլլիցին վրայ այսպէս կը գրէ . «Բոնութիւնը՝ սաստիկ խարէութեամբ կեղծաւորեալ բարեկամութեան դարձուց . . . :

18. Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 176 : Լեւոն, Մասն Գ. Հած Ա. ԳԼ. Ա. 86 : Թանքե, Գիրք Բ. ԳԼ. Գ. Հատ. Ա. 389, 391 :

19. Քահանայապետին թուղթը, ինչպէս վերը տեսանք, Լուտեր Մարտի 3ին գրած էր, իսկ Սփալազինին թուղթը՝ նոյն ամսոյն 12ին գրած է : Տե՛ս առ Օրէնք, Հոգ. Ա. ԳԼ. ԺԱ. 130 :

20. Լուտերին՝ աս բանս ինչպիսի ստույգութիւն գրեւոր էր քիչ մը յառաջ ըստմէն յայտնի կ'երեւայ .

«Պէտք է որ, կ'ըսէ, — Գնան հոսաբէ՛ Հոսոյ Ինչոյնոյ Գոտանոյ հոսաբէ՛ն հեա համանայնի . . . Յիտուսի Քրիստոսի շնորհակալ կ'ըլլամ որ մեծ հրաշքով մը աս միակ եկեղեցին աշխարհքիս վրայ կը պահէ . . . այնպէս որ երբէք չհոռւ չը չեմբէք հոսաբէն հոսոյն լուսնի, : Փրկեալն քեզ զբռնէ ՎԼ. Գործք Լ. Գ. Ը. Լ. Գ. Ա. 176 :

21. Աս թուղթը Փետրուարի 20ին գրուած է : Տե՛ս առ Ստիւդիոսի, Գիրք Ա. Հոմ. ԽԷ. 63 :

Այսպէս իրարմէ բարեկամութեամբ ու համբուրիւ, այս ինքն Յուդայի համբուրիւ, բաժնուեցանք. նաև զիս յորդորելու ատեն արցունք ալ կը թափէր: Իսկ ես ընդհակառակն այնպէս կը ձեւացընէի որ աս կոկորդիլոսի արցունքը չեմ հասկընար»,²²:

Աս մտաց վրայ էր Լուսեր. բայց միամիտ Միլդիցը, վերը ըսածնուս պէս, անոր կեղծաւորութիւններէն խարուելով ձեռք զարկածը շուտով կատարել կ'ուզէր: Ուստի աւելի եւս Լուսերին աչքը մանկու եւ սիրան իրեն շահելու համար, գիտնալով որ ներդուրութիւն քարոզողները՝ վրանին եղած ամբաստանութիւններէն բոլորովին ազատ չեն, Գեցը իրեն կանչեց, ու սաստիկ յանդիմանութիւն տուաւ, որ անպիտութեամբ՝ իր իշխանութեան տակ ներդուրութիւն քարոզողներուն անկարգութիւնը չխախտնեց. մանաւանդ թէ քահանայապետին իշխանութեան վրայ սպառնելով անանկ բաներ ըրաւ, որոնք չեն կրնար պաշտպանուիլ, եւ անոնցմով առաքելական Գահին նախատինք բերաւ, ու մեծամեծ խոսովութիւններու պատճառ եղաւ²³: Ետքը ելլաւ Գրիէր գնաց, արքեպիսկոպոսին հետ խօսեցաւ, ու Լուսերի հետ ըրածներն առջեւը դնելով՝ զանիկա մոյրութիւններէն աղատելու ունեցած յոյսն իմացուց: Կայն տանոսն ալ նոյն ատենը հոն ըլլալով՝ Միլդից ասոր ալ աղաչեց որ արքեպիսկոպոսին հետ իրեն օգնէ, որպէս զի ձեռք զարկած գործքը յաջողութեամբ գլուխ տանին: Երկուքն ալ սիրով խոստացան որ ձեռքերնէն եկածն ընեն. եւ ետքը որոշեցին որ Լուսեր գայ ու Գոսպէնց քաղաքը իրարու հետ տեսնուին ու խօսին²⁴:

Ան ատեն Միլդից եղածը բոլոր Լուսերին գրեց, ու առած խոստումը յիշեցընելով՝ սիրով աղաչեց որ որոշուած քաղաքը

22. Աս Սիւրիոս Եկրանոս, Փետրուարի 2ին գրած նամակին մէջ: ՏԻ՝ — Օրէնէ, Հոգ. Ա. ԳԼ. ԺԱ. 129:

23. Բալլուսիինի, Գիրք Ա. ԳԼ. ԺԳ. Հատ. Ա. 66: ՌիֆէԼ, Գիրք Ա. ԳԼ. Գ. 75: — Աս երկու մասնադիրները եւ ուրիշ շատ թէ՛ ուղղափառ եւ թէ՛ բողոքող մասունադիրներ կը պատմեն, որ Գեցը՝ Միլդիցէն առած յանդիմանութեանն ան աստիճան այլայլեցաւ, որ ծանր հիւանդութեան մէջ կընայով՝ քիչ մը ետքը մեռաւ: Օտէն կը զրուցէ որ Գեցը՝ Աստուծոյ դատաստանին առջեւն ելլելէն (մեռնելէն) քիչ մը յառաջ՝ Միլդիցին նամակ մը գրելով յայտնեց որ թշնամիներուն իր վրայ ըսածները

սուս խօսք ու զրպարանութիւն է: Հոգ. Ա. ԳԼ. ԺԱ. 126. Երանօ: — Լուսեր (էր ըստ Գործոց յառնալին մէջ) կը զրուցէ որ Գեցին հիւանդ ըլլալը «իմացածիս պէս» մեռնելէն յառաջ իրեն շատ քայքայ թուողիմ մը գրեցի, մտեմարեցի, ու քաջալերեցի որ իմ վրէժիմ գրութիւնէս բան մը չգիտնայ, — «Թաղ կարգացողները իրենք իրենցմէ դատեն, կըսէ Ռոսպոյ, որ արդեօք աս բանս իրօք իրեն մտիթարութիւնն զիտուած էր»: (Whether this was really intended as a consolation, the reader will judge.) ԳԼ. ԺԹ. Հոգ. Գ. 7. Երանօ:

24. Ուլենպերկ, ԳԼ. Գ. Հատ. Գ: Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 179:

գայ. աս ալ իմացուց իրեն որ կայեաանոսն ալ Հոն պիտի գըտնուի: Լուտեր կամ արդէն խօսք տուած առնն՝ կատարելու միտք չունեցած ըլլալով, եւ կամ ետքէն միտքը փոխած ըլլալով՝ յանձն չառաւ. երթալ: Բայց որպէս զի խոստման դէմ ըրած չսեպուի, պատճառ կը բերէր որ Լեփսիա՝ Էջփն հետ վիճաբանութիւն պիտ'որ ընեմ. արդէն ժամանակը մտփեցած է, եւ ես չեմ կրնար աս վիճաբանութենէն ետ կենայ: Սակայն աս պատճառն ըլլալու ալ չըլլար, կ'ըսէր, ի վերայ այսր ամենայնի աս իզմէ խնդրած դ չէի կրնար կատարել, որչափ որ կայեաանոս Հոն է. ինչու որ Աւկսպուրկ հետ անանկ վարուեցաւ, որ կը տարակուսիմ թէ արդեօք քրիստոնեայ է²⁵: — Ասանկով Միլլիցին բոլոր յոյն ու անկախութիւնը փուճ ելաւ, եւ ամէն իր աշխատութիւններն անպտուղ եղան: Եւ թէպէտ ետքը Լուտերին հետ նորէն տեսնուեցաւ, եւ զանազան միջոցներ բանեցուց զինքը ճամբայ բերելու համար, բայց անոնք ալ օգուտ մը չըրին:

Լուտեր նոյն ատենները²⁶ գուրս հանեց ան գրուածքը՝ որն որ առ քահանայապետը գրած թղթին մէջ խոստացած էր²⁷, եւ որուն մէջ այնպէս կը խօսի որ կարծես թէ մինչեւ նոյն ատենը յայտնապէս պաշտպանած մուրուսութիւններուն մեծ մասը ետ կը կանչէ, կամ անոնց բոլորովին հակառակը կը վարդապետէ: Աս գրուածքով միանգամայն իր վրան եղած հերետիկոսութեան կասկածը կը ջանայ վրայէն վերցնել: «Ասեցի, կ'ըսէ գրուածքին սկիզբը, որ ոմանք իմ գրուածներս, եւ մանաւանդ անոնք՝ որոնց մէջ գիտուններուն հետ սաստկութեամբ կը վարուիմ, միամիտ մարդիկներուն առջեւ սխալ կը մեկնեն, եւ զիս քանի մը նիւթերու մէջ անոնց առջեւը կասկածելի կ'ընեն. ոմանք ալ՝ որոնք նասապոյ մէջ խախտութեան, ասանկ խօսքերէն առիթ առնելով՝ որքոյ Բարեխառնութեան, բարեբարեխառնութեան, արքայ, պահոյ... Հաստի եկեղեցոյն ելնախառնութեանը

25. Լուտեր իր թղթին մէջ ուրիշ պատճառներ ալ կը բերէ, ինչպէս ճամբուն վտանգաւոր ըլլալը, իր ազքատութիւնը, եւ այլն. բայց կ'ուզէ ցուցնել որ գլխաւոր պատճառը կայեաանոսին հոն ըլլալն է: «Ըսենք թէ աս ամէն արգելքները վերան, կ'ըսէ, ի վերայ այսր ամենայնի չեմ ուզեր որ աս զտար մեծարգոյ տէր կարգիմային առջեւը շնունուի, չեմ ուզեր որ ինք ներկայ ըլլայ, եւ ոչ ալ արժանի է. որովհետեւ Աւկսպուրկ զիս քրիստոնեական հաստարէն հեռացընելու փոր-

ձեց: Ար տարակուսիմ որ ինք ուզափառ քրիստոնեայ ըլլայ: Ար ցաւիմ որ առաքելական զեապաններն անանկ մարդիկներ կ'ըլլան, որ զբերտաս մերժելու կը ջանան, Եւ Ուէէլէ, Գլէր Գ. 79, 80. Ծանօթ:

26. Բլանքին (Գլէր Բ. Հ. 7. Ե. 218. Ծանօթ. 129.) եւ Կուստա Քիցերին (Գլ. 2. 99.) բաժին նայելով՝ Լուտեր աս գրուածքը նոյն (1519) տարին Փետրուարի մէջ հրատարակած է:

27. Տես երես 56:

վրայ արհամարհելով ինչ էօսին, իբրև ինչ ասանք ոչինչ քանի որ ըլլան : Անոր համար ես՝ որչափ որ կարելի է նե՛ պէտք է որ ասանկ վա-
սակոր լեզուներուն դէմ՝ դնեմ՝ եւ ինքը զինքս յայտնեմ : Միան-
գամայն ամէն բարեպաշտ քրիստոնէից կ'աղաչեմ որ զիս ազէկ
հասկընան, եւ զիս իմ կամացս դէմ մեկնողներուն՝ իրմէ աւելի
հաստան, :

Մ. « յառաջարանութիւնն ընելէն ետեւ՝ գրուածքը վեց
գլուխ կը բաժնէ, ու անոնց մեջ վերը յիշուած նիւթերուն
վրայ համառօտիւ կը խօսի :

Ա. « Սրբոց բարեխօսութեան վրայ : — Բոլոր բնորոշէից հետ
կը հաստատուի ու կը խոստովանիմ որ, կ'ըսէ, սոբորէրը դոգմա-
նաւորութեան հիմունքն է : Ինչու որ ո՛վ կ'ընայ ասոր դէմ՝ դնել թէ
մինչեւ ասորուան օրը սրբոց մարմիններուն ու գերեզմաններուն
քովը Աստուած յայտնապէս իր սրբոց անուամբը հրաշքներ
կը գործէ, : Ասկից ըսելէն ետեւ՝ վրան կ'աւելցընէ որ սուր-
բերը՝ աւելի հոգեւոր կարօտութիւններուն քան թէ մարմնա-
ւոր բաներու համար օգնութեան կանչելու է, եւ կը տրանջէ
որ հիմնական ժամանակը մարդիկ սուրբերէն ըստ մեծի մասին
մարմնաւոր բաներ կը խնդրեն : Գարձեալ վար կը զարնէ անոնք՝
որոնք կը կարծեն թէ սուրբերը աս բաները իրենք իրենց զօ-
րութեամբ կ'ընեն, եւ ոչ թէ Աստուած անոնց բարեխօսու-
թեամբ :

Բ. « Քաւարանի վրայ : — Պէտք է հասարակութեամբ հասա-
րարել եւ բնորոշ որ ճշմարիտ է ինչ (քաւարանի) ինչպէս հարկները սաս-
տիկ մեծ դանձման ինչ փոքր, եւ մարքը՝ ուղիւսով, ուղիւսով, ուղիւսով
ինչօք եւ մէկ իրարմէ քանով անոնց օգնութեան ընելու դարձան
է, : Հոս՝ տանջանքին տեսակն անյայտ է, ու չնկր գիտեր որ
քաւարանի հոգիները կրած տանջանքներովին՝ միայն հատու-
ցում կ'ընեն, չէ նէ քաշածնին իրենց օգուտ մ'ունի, ըսելէն
վերջը, «Մեզի այնչափ միայն հրամայուած է որ իրենց օգնենք,
կ'ըսէ, եւ թէպէտ ներողութեանց՝ քաւարանի հոգիներուն
օգուտ մ'ունենալը կ'ուրանայ, սակայն խօսքը կը ըմբռնէ ըս-
ելով որ «Բայց... ասիլու շրջանով՝ փոքրամն ուրոցած ի՛նչ ըլլար, :

Գ. « Ներողութեան վրայ : — Հասարակ մարդու մը բաւա-
կան է գիտնալը որ ներողութեանը՝ միշտ համար ըլլալու հարողո-
ման ազարակութեան է. այնպէս որ (ներողութիւնը) քորեքործու-
թեանն չառ վար է, որնէ հրամայուած էն եւ մենք կը պարտա-
ւորինք ընելու : Ներողութիւնը ազատ ու կամայական բան մըն
է, ներողութիւն չառնողը՝ մեզք չ'ըներ, առնողն ալ բան մը
չիվաստորկիր... : Ներողութեան վրայ ասկից աւելի ինչ գիտ-
նալու բան կայ նէ՛ գիտնոց ու դպրոցներուն թող տալու է, :

Գ. «1) . Եկեղեցւոյ պատուիրաններուն վրայ: — Աստուծոյ հրամանները եկեղեցւոյ հրամաններէն վեր բռնելու է, . . . բայց երկուքն ալ կատարելու է,»:

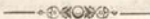
Ե. «Վարեգործութեանց վրայ: — Ըսած եմ եւ գործեալ կ'ըսեմ, մէկը չիկրնար բարեպաշտ ըլլալ եւ բարիք գործել, թէ որ Աստուծոյ շնորհքը զինքը բարեպաշտ չ'ընէր նէ. մէկը գործքերով բարեպաշտ չ'ըլար, հապա բարեգործութիւնները՝ միայն բարեպաշտ մարդէն կը գործուին, ինչպէս որ պտուղները ծառը չեն շինէր, հապա ծառը պտուղ կը բերէ, եւ ինչպէս որ Քրիստոս ալ կ'ըսէ թէ Գէշ ծառը աղէկ պտուղ չիկրնար բերել: Անոր համար ամէն գործքերը՝ որչափ որ ալ բարի ըլլան, որչափ որ ալ գեղեցիկ երեւան, ի՞նչ որ շնորհէն վնասէր նէ՞ պարտոյ էն. քուրովէն պարտոյ վնաս, ինչո՞ւ որ Աստուծոյ շնորհէն պարտ էլած քորեգործութիւնները թա՛մա՛նստօր քորեգործութիւնը, հարըստութեամբ, պատուով, զօրութեամբ, իշխանութեամբ, ուրախութեամբ, բարեկամութեամբ, ճարտարութեամբ, խելացութեամբ, եւայլն, կը վնասորէ. հապա յա՛նգութեամբ կ'ա՛ռնէր պարտոյ: . . . Աստուծոյ երկիրը՝ Աստուծոյ պարգև մըն է, եւ մէկը ինք իրմէ չիկրնար ունենալ. անոր համար ուր որ շնորհք ու երկիրը չկայ՝ հոն ամէն բարեգործութիւնները չար գործք են,»:

Զ. «Հոռոմեական եկեղեցւոյն վրայ: — Անիկէն որոշոյնով վրայ որ Աստուծոյ Հորոհոյ եկեղեցին ա՛նիկ եկեղեցիներէն ա՛նիկէ պարտա՞ծ է. ինչու որ հոն Պետրոս ու Պողոս առաքեալները, 46 քահանայապետ ու հարիւր հազարներով մարտիրոսներ արիւննին թափեցին, դժոխք ու աշխարհք յաղթուեցան. այնպէս որ մարդ կրնայ դիւրաւ իմանալ որ Աստուած՝ աս եկեղեցւոյն շատ մասնաւոր կերպով մը կը նայի: Եւ թէպէտ դժբախտութեամբ Հոռոմ քաղաքը հիմա անանկ վիճակի մը մէջ է որ աւելի աղէկ կրնար ըլլալ, ի վերայ այսր ամենայնի ոչ ոս քան ինչ ուրիշ պարտա՞ն յայնչի՞ մեծ է եւ ինչ ուրիշ ինչո՞ւ ըլլալ որ քորեգործութեամբ հարկ ըլլայ նոյն եկեղեցիէն ելլել ինչ քորեգործութիւն մասնաւանդ թէ որչափ որ բաները հոն աւելի գէշանն՝ այնչա՞ն ա՛նիկ պէտք է մեղքեալն ու յարկէն ինչու որ բաժնուելով ու արհամարհելով չ'աղէկնար: Եւս եւ սաստանային համար զԱստուած պէտք չէ թող տալ, եւ ոչ ու լորեւորութեամբ ինչո՞ւ հարկ քորեգործութեան հետեւալն է: Մասնաւանդ թէ ամենեւին մէկ մեղաց կամ չարեաց համար . . . սէրը կտրելու եւ հոգեւոր միութիւնը բաժնելու չէ: . . . Բայց թէ Հոռոմայ Աթոռոյն իշխանութիւնն ու գլխաւորութիւնը որչափ է . . . թող ասոր վրայ գիտուններն երթան մէջերնին վիճեն . . . Մենք՝ միայն միաբանութեան միտ դնելու ենք, եւ

«Մենք-ին է՛նչ է՛րբող՛ւ որ ըլլայ նէ՛՝ Կանանայադէրման հրահաններուն
 դէ՛հ գնէլու՝ չնէ՛: — Ահաւասիկ կը յուսամ որ յայտնի եղաւ
 թէ ես Հուսմէական եկեղեցիէն բան մը վերցընել կամ առնել
 չեմ ուզեր, ինչպէս որ իմ սիրելի բարեկամներս (հակառակորդ-
 ներս) վրաս կը զրուցեն: Բայց թէ որ քանի մը շողորթութներու
 տեղի չեմ տար, կարծեմ թէ աղէկ կ'ընեմ...: Հասնելու ե-
 րբեք ամենեւին մէկ շողորթութի հաւտալու չէ,»: 28

Առտերին աս խօսքերը թէպէտ տեղ տեղ մոլորութիւն-
 ներով խառն են, ի վերայ այսր ամենայնի՛ ըստ մեծի մասին
 ուղղափառ վարդապետութեան շատ զօրաւոր փաստ են, եւ իր
 սորվեցուցած մոլորութեանց դէմ սաստիկ եւ ազդու վկայու-
 թիւն: Եւ թէպէտ ինք նոյն տարին աս գրուածքը եւ կանչած
 ալ ըլլայ 29, բայց այնպէս ալ զօրութիւնը չ'ինուազիր. որով-
 հետեւ ետքը ինչ ըսէ նէ ըսէ, յայտնի է որ գրած ատենը բո-
 լոր ըսածները իրրեւ յայտնի ճշմարտութիւն կը գրէր, եւ կը
 խոստովանէր որ ամենէն ընդունուած ուղղափառ վարդապե-
 տութիւն է, եւ ներքին համոզմամբ կը պաշտպանէր:

28. Բոլոր գրուածքը տես ի Գործս 29. Այսպէս կը զրուցէ Բլանը,
 Առտ. գերմ. Հատ. Ա. 167. Բ. — Գերբ Բ. Հատ. Ա. 218. Ծանօթ.
 169. Բ. 129:



նիայի գ. քսին՝ Ֆրեզերիկոս կայսրընտրին հօրեղբորորդւոյն հրամանաւը, որն որ իր խոհեմութեան եւ ուրիշ զանազան առաքինութիւններուն համար մեծ անուն ունէր: Արդ սա երեւելի իշխանը բարձարով որ նոյն ատենները սաստկացած խռովութիւնները վերջանան, չէ թէ միայն վիճարանութեան հաւանութիւն սուած էր, հասպ նաեւ վիճողներուն ճամբու ստակը ինք վճարեց, եւ վիճման միշտ ներկայ գտնուելով՝ երկու կողման հետ ալ շատ սիրով ու մեծարանքով կը վարուէր 3:

Արդ երեք վիճողները, է. ք, Լուսեր ու Գարըզատ, Յունիս ամոցոյն մէջ եկան Լիփսիա Ժողովուեցան: Այնպէս կը պատմուի որ Լուսեր կառքին մէջ Գարըզատին ու Մելանթիմոնին մէջտեղը նստած՝ մեծ փառաւորութեամբ քաղաք մտած ըլլայ: Կառքին ետեւէն կ'երթային Վիզակնայերկի համալսարանին աշակերաններէն 300 հոգի՝ զանազան զէւերք առած, ասոնց հետ մէկտեղ կ'երթային նաեւ նոյն համալսարանին վարդապետներէն չորս հոգի, շատ ուսուցիչներ ու քաղքին տղաքները 5: Աս վիճարանութիւնը մեծ ու երեւելի դէպք մը կը սեպուէր. բոլոր քաղաքը ոտք ելած տակն ու վրայ կ'ըլլար. ամէն

չեւ նոյն ատեն ըրած գործերուն ամենէն յանդուգն է . . . ու չէր ծածկեր որ ինք ալ սա բանիս վրայ բէշ ճը կը վրդովի:

4. Մենցլ, Հատ. Ը. Գլ. Ը. 46: — Բողոքող մատենագիրները սա Գեորգ գրտին վրայ սաստիկ զրպարտութիւններ կ'ընեն, ըսելով որ Լուսերին զէմ մեծ ասելութիւն ու մահուաբախ թշնամութիւն ունէր. սա ալ բաւական չէ՝ իր առաքինութիւնները կ'ուրանան, եւ սաստիկ տղէտ ու Ս. Գրոց եւ կրօնական նիւթերու անտեղեակ էր, կ'ըսեն: Նոյն խօսքերուն ստույթիւնը թեւեղեա ետքը (Գիւրթ Բ. Գլ. Ը.) իր առ. Լուսեր զրած իմաստուն ու բարեկամական թիցթէն յայտնի կը անաններ, բայց հաստեղս ալ մէկ երկու խօսք ըսելն անելովը չէրեւար: Վաս իշխանը, կ'ըսէ Մենցլ, սին որ իր ժամանակին սփռէն սուրէ զէրսս է աբաբը իշխաններէն մէկն էր . . . արդէն յառաջագոյն Լուսերին Տրեղասոյի մէջ քարազ առլ առած էր, եւ հիմա ալ վիճարանութիւնն աւար համար ուզեց, որովհետեւ կը յուսար որ սա կերպով՝ իրաւունցն ու շքմարտութիւնը կը հաստատուի, ու կործնեց երկպառակութիւնը կը վերջանայ: Հոգ. Ը. Գլ. Ը. 47:

Գարնեալ կը գրէ որ սթեպէտ եւ Լուսեր սա գործիս (վիճարանութեան) ունեցած վարձանին վրայ բոլորովին զոհ չէր, ք վերայ այսր ամենայնիս ա Միտալոսին զրած մէկ թեցթիւն մէջ . . . զքտին վրայ սա վկայութիւնը տալու չիզուանար, որ սա սփռաբոլէ սա ստույթի ստուսն շոգալը էլիւնը՝ (optimus et piissimus princeps) . . . ստուգիս իշխանի մը վայլածին պէս կը խօսի: Նոյն Գիւրթ, 51: Կուստա Ֆիցեր ալ (Գլ. Զ. 109.) զքտին վրայ ոյսպէս կը գրէ. «թեպէտ եւ աւելի էլ ինի կողմը մտած էր, ք վերայ այսր ամենայնի երեք վիճարանողներն ալ սեղանի կը հրաւիրէր, սիրով ու բարեկամութեամբ ամենուն հետ կը խօսեր. անգամ մ'ալ Լուսերը առանձին իրեն կ'անուց ու հետը երկայն ատեն իր զրեբերուն վրայ խօսեցաւ:» — Նոյն իսկ Լուսեր նոյն իշխանին վրայ կը զրուցեր որ «Կարծեմ թէ Գեորգ զարար՝ Ս. Գիբրը չէր ամէն ազնուականներէն աւելի իմութով կարգացած է:» Խոստ սեղանոյ, 622:

5. Ուանդէ, Գիբր Բ. Գլ. Գ. Հատ. Ը. 401: Կուստա Ֆիցեր, Գլ. Զ. 107: Օտէն, Հատ. Ը. Գլ. 316: 138:

պանդօկները՝ աստուածաբաններու եւ համալսարանաց աշակերտներու բազմութեամբ լեցուած էին. այնպէս որ երկայն ատենէ վեր քաղքին մէջ նոյնչափ օտարական տեսնուած չէր: Ամէն բան կարգի գրուելէն ետեւ՝ վիճաբանութիւնը սկսաւ Գէորդ Գ. քսին պալատան մէկ սրահին մէջ, որն որ շատ գեղեցիկ եւ աղնիւ կերպաներով ու գորգերով զարդարուած էր: Սրահին չորս կողմը՝ զէնքով զինուորներ շարուած կը կենային, որ չըլլայ թէ վիճողներուն նախափէք կամ միւս մը ըլլայ, ինչու որ թէ քաղքին բնակիչներէն եւ թէ օտարականներէն շատ բազմութիւն կու գար միշտ սրահին մէջ կը լեցուէր խօսուածները մտիկ ընելու համար:

Սիճաբանութիւնը Յունիսի 27ին սկսաւ: Մկեղէն յառաջ՝ 200 երաժիշտ նուագարաններ զարկին, ու Հոգւոյն սրբոյ օգնութիւնը խնդրելու համար՝ Եկ Ս. Հոգի նուագը երգուեցաւ: Երգը լմննալուսն պէս՝ Էք ու Գարըզատ սկսան շնորհաց, մարդկային կամաց աղատութեան, եւ բարեգործութեանց զօրութեանը վրայ իրարու հետ վիճել: Էք մեծ իմաստութեամբ ու Ս. Գրոց շատ վկայութիւններով ցրեց Գարըզատին մոլար կարծիքները, որն որ Ղուտերին մայրութիւններուն ետեւէն երթալով՝ կը վարդապետէր թէ մարդը աւանց շնորհաց, այս ինքն առանց աստուածային սիրոյ, ինչ որ կը գործէ նէ՛ Բեդէ. կամքը՝ մարդուն գործած բարւոյն մէջ այնչափ միայն գործակից կը ըլլայ, որ շնորհքը կ'ընդունի. եւ միայն առանձին շնորհքն է՝ որ ի մարդն կը գործէ: Ասոնց վրայ աս պլանդակութիւնն ալ կ'աւելցրներ թէ ամէն մարդ՝ որչափ որ արդար ու սուրբ ալ ըլլայ նէ ըլլայ՝ միշտ Բեդէ գործէր. Բեդէ Էք գործէ, նաեւ ան բարի գործքերուն մէջ՝ զորոնք որ Աստուած ի նմա կը գործէ. եւ մէկ խօսքով ըսելու համար՝ մարդկային կամաց աղատութիւնը բոլորովին կ'ուրանար: Էքի պէս մարդուն՝ առանկ պլանդակութիւնները ցրելը եւ Գարըզատը յաղթելը՝ շատ դիւրին բան էր. եւ արդէն չէ թէ միայն ուղղափառ մասնակիցները հասպա նաեւ շատ բողոքող մասնակիցներ կը հաստատեն որ Գարըզատ Էքէն յաղթուեցաւ: «Ղուտեր... առողջ մտաց գէմ ու մի՞ ին կարծիքով մը (մարդկային) կամաց աղատութիւնը կ'ուրանար, կ'ըսէ Մենցլ. Գարըզատ՝ որն որ Ղուտերին աս կարծիքը կը պաշտպանէր, սաստիկ շատ նեղը մտաւ Էքէն, որն որ թէ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը եւ թէ ուղիղ բանը իր կողմն ունէր, ու Գարըզատէն աւելի ճարտար ու հմուտ էր» 7:

6. Մեմօր, Գիրք Ա. 32, 33:

7. Հատ. Ա. ԳԼ. Ա. 47: Տեա Մենցլ, Հատ. Ա. ԳԼ. Ա. 50:

Նաեւ Լեւոն, Մտն Գ. Հատ Ա.

Այլ իճարանութեան առին՝ Գարրչգատ, առանց կարծեաց իր դիտութեան վրայ վտահաւթութիւն չունենալով, գիրք ու թուղթ կը գործածէր, անոնց մէջէն վկայութիւններ կը բերէր կամ կը կարդար, ու հակառակորդին ըրած առարկութիւնները լուծելու համար՝ շատ անգամ երկայն բարակ գրքերուն մէջ կը փնտրուէր⁸։ Էք խեղճան աս բանս չտեսնելու զարկաւ. բայց մէկ անգամ երբ որ Գարրչգատ գրքէ մը երկայն հատուած մը կարդալու սկսաւ, Էք ընթերցուածն ընդհատել տուաւ, եւ ըսաւ իրեն որ աս բանս ճեմարաններու սովորութեան հակառակ է. գրքերն ու թղթերը մէկդի թող, ու ճեմարաններու մէջ վիճողներուն սովորութեան համաձայն՝ բերնուց վիճենք, որպէս զի երկու կողմն ալ հաւասար ըլլայ։ Բայց հակառակորդը դէմ գնելով՝ ոտք կը կոխէր որ գիրք ու թուղթ գործածելը՝ իրեն չիկրնար արգելուիլ։ Կնկորչգատի աստուածաբանը ստոր շառաւնելով՝ բանը ներկայ եղող աստուածաբաններուն ու դբսին խորհրդականներուն դատաստանին տակը ձգեցին, անոնք ալ մէջերնին քիչ մը խորհրդակցելէն ետեւ՝ որոշեցին որ ան օրն ալ Գարրչգատ կարող ըլլայ գիրք ու թուղթ գործածել, բայց անկէ ետքը ինքն ալ՝ միայն բերնուց խօսի։ Աս որոշման վրայ Գարրչգատ սկսաւ արտնչել, որով ան օրուան ժողովքը լուծուեցաւ, վասն զի Ղուստրի կողմնակիցները տեսնելով որ իրենց կողմանէ վիճողին դէմ որոշում արուեցաւ, սրդողեցան ու սկսան գուրս ելլել։ Ան օրուրնէ ետեւ երեք անգամ ալ Գարրչգատ Էքին հետ վիճեց, բայց ամենեւին չուղեց գիրք ու թուղթ գործածելէն ետ կենալ. մանաւանդ որ վերջին անգամ վիճելու ատենին՝ յայտնապէս ալ ըսաւ թէ Գիրք չգործածելու վճիռը բանի տեղ չեմ գներ, հապա ինծի պարծանք կը սեպմն որ գրքով վիճեցի եւ անոր համար յանդիմանութիւն առի, ու կը բաղձամ որ մեզմէ ետքը եկողներն ալ աս բանս խմանան⁹։

ԳԼ. Ա. 88: Ռանդէ, Գիրք Բ. ԳԼ. Գ. 2ամ. Ա. 402:

8. Ռանդէ, Գիրք Բ. ԳԼ. Գ. 2ամ. Ա. 402: Մենցլ, Հաս. Ա. ԳԼ. Ա. 50:

9. Ռուլենպերկ, ԳԼ. Գ. 2ամ. Բ. — Բայց թէ իրմե կողմն եկողները աս բանս իրեն պատիւ չեն սեպեր բաւական ըլլայ միայն մէկ երկու բողոքող մատենագիրներու խօսքը: «Գարրչգատ թող չտուաւ որ, կ'ըսէ Ռանդէ, ուրիշը իրմե յառաջ վիճարանի բայց աս բանն» քիչ պարծանք ցաղեց: Հետք գրքեր կը բերէր, մէջէն կը կարդար, նորէն կը փնտրէր, նորէն կը կարդար. հակառակորդին

այսօրուան ըրած առարկութիւններուն՝ երկրորդ օրը պատասխան կուտար: Ռըշակի սակեց տարբեր վիճող էր Յովհ. Էք, որն որ իր գիտութիւնը անմիջապէս կրնար գործածել: Գիրք Բ. ԳԼ. Գ. 2ամ. Ա. 402: «Գարրչգատ, կ'ըսէ Մենցլ, արդէն առջի օրերը շատ անգամ գրքերու գիմելովն ու անոնց մէջէն երկայն հատուածներ կարդալ ու զելովը՝ ունկնդիրներուն համարումը այնչափ աւելի կործանեցաւ: Երբ որ Էք իր փաստերն ու վկայութիւնները շուտ մը բերնուց բերելով՝ անոնց համարումը ստացած էր: Էք. Ա. ԳԼ. Ա. 50:»

Աս կերպով լմննցաւ առաջին կամ Գարըդատի հետ եղած վիճարանութիւնը, որուն ետեւէն եկաւ երկրորդ վիճարանութիւնը՝ Է.բին ու Լուտերին մէջ: Ամէն մարդ, նաև անոնք որ Գարըդատին՝ Է.բին հետ վիճած ատեն կը քնանային կամ ձանձրանայով դուրս կ'ելլէին, մեծ բաղձանքով աս երկրորդ վիճարանութեան կը սպասէին, որն որ Յուլիտի էին սկսաւ: Շատ երկայն կ'ըլլար թէ որ աս վիճարանութեան վրայ մանրամասն խօսիլ ուղէիք: մանաւանդ որ, ինչպէս քիչ մը վերջը պիտ'որ ըսենք, երկու կողման աս վիճարանութեան վրայ տուած տեղեկութիւններն իրարու հակառակ են, ինչու որ ուղղափառներն ընդհանրապէս յաղթութիւնը Է.բին կու տան, իսկ բողբոջները՝ հասարակօրէն Լուտերին: Ընոր համար բաւական կը համարէիք Յենցլին աս նիստին վրայ գրածը բառ առ բառ թարգմանել: Արդ աս մտանազիրը այսպէս կը գրէ: «Լուտեր մեծ աստուկութեամբ կուուեցաւ իր աս կարծիքին վրայ թէ եկեղեցւոյ գլուխը՝ Հռոմայ եպիսկոպոսը չէ, հասպա՝ Քրիստոս, եւ միանգամայն թէ Հռոմայ եպիսկոպոսին՝ եկեղեցւոյ մէջ ունեցած դիւստորութիւնը՝ աստուածային իրաւամբ չէ, հասպա մարդկային իրաւամբ: Քրիստոսին՝ Օլեարոս առաքելոյն ըսած խօսքը թէ՛ «Գու ես վէմ, եւ ի վերայ այդը վիժի շինեցից զեկեղեցի իմ», այնպէս մեկնեց որ իրբև թէ Քրիստոս աս խօսքին առաջին մասը (այս ինքն՝ Գու ես վէմ) Օլեարոսին վրայ ըսած է, իսկ երկրորդ մասը (այս ինքն՝ եւ ի վերայ ԱՅԳԻ վիժի շինեցից զեկեղեցի իմ) իր անձին վրայ, ու ինքը զինքն անուանեց ան վէմը՝ որուն վրայ եկեղեցին պիտի հիմնէր՝ 10:

10. Աս մեկնութեան որչափ անհամ բան ըլլալը Լուտերին ուրիշ տեղ մը ըսած խօսքերովը Յենցլ զատ տալի մը մէջ կը ցուցնեն, որն որ մենք ալ բուն տեղը (Գիրք, Բ. ԳԼ. Ե.) կը գնենք: Բայց Լուտեր նոյն ատենը աս իր մեկնութիւնն այնչափ հաւանած էր, որ բեր որ Է.բ նոյն վկայութիւնը բերելն վերջը բաւ որ Ս. Օգոստինոս եւ ամեն հին Հարք աս վկայութիւնը Օլեարոսի եւ անոր յայտարարուն դիւստորութիւնը ցուցնելու համար կը բերեն, եւ իմ տուած մեկնութիւնս կու տան: Լուտեր պատասխան աուտա որ «Թեպէտ եւ Ս. Օգոստինոս եւ ուրիշ ամեն Հարք՝ Քրիստոսի վէմը բերը Օլեարոսի վրայ առնեն, եւ միայն՝ Օգոստինոս առաքելոյն ինքանութեան վրայ հաստատուելով՝ անոնց գէտ կը կենամ», ու Որով երբեւ թէ ըսել կ'ուզէր որ Քրիս-

տոսի ու Առաքելոյն խօսքը եւ բոլոր Հայրերէն աւելի աղէկ կը հասկընամ: Բայց Է.բ կարծ խօսքերով Լուտերին յանդիմանական հարաւորութիւնը յանդիմանելն ետեւ՝ բերանը սպաղես դոցեց: Ամեն հերետիկոս, ըսաւ, կը ջանայ որ Ս. Գիրքը իր կողմը թաշէ ու իր մտացը համաձայն մեկնէ, եւ իր մտքովը թիւնները Ս. Գրքին վկայութիւններովը հաստատէ: նոյն իսկ Արիոս այսպէս ըրաւ, որն որ Որգոլոյն Աստուծոյ աստուածութիւնն ուրանալով՝ իր մտքաբարութեան վկայութիւն կը բերէր Քրիստոսի աս խօսքը թէ «Հայր իմ մեծ է քան զիս, Արդ յայտնի է որ երկու կողմն ալ Ս. Գրքին կը զիմ: Բայց ուղղափառներուն ու հերետիկոսներուն մէջ աս տարբերութիւնը կայ, որ աստիճանները Ս. Գրքին ըստ Հոգւոյն սրբոյ մեկնութիւն կու տան, իսկ

“Եւք վերջապէս աս պատասխանը տուաւ որ Լուսերին կարծիքները, ինչպէս որ արդէն յառաջագոյն ալ ծանուցած էր, Վերլէֆին ու Հուսին”¹¹ եկեղեցիէն դատապարտուած վարդապետութիւններուն ըստ ամենայնի նման են: Լուսեր ի սերդըրան աս բանին սաստկութեամբ դէմ դրաւ, եւ որոշակի ու բացայայտ մերժեց, ըսելով որ ասիկա ինծի անհնարին մեծ նախատինք է. “Հուս եւ Բոհեմիացիք, ըսաւ, իբրեւ եկեղեցւոյ միաբանութեան թշնամիք ու վրդովիւք”¹² ինծի միշտ ատելի են: Բայց երբ որ Եւք յայնապէս ցուցուց որ կոստանդնույ ժողովքին մէջ Հուսին ու Բոհեմիացւոց դէմ արուած դատապարտութեան վճռովը՝ Լուսերին հիմայ նորէն պաշտպանած կարծիքները բացայայտ նդուուած են, ան ատեն Լուսերին բերնէն աս խօսքն ելաւ որ Հուսին ու Բոհեմիացւոց կարծեաց մէջ

վերջիններ՝ իրենց մուրթական մտքին համառոտ մեկնելու կը ջանան: Եւ որիչ եղանակաւ չիկրնար մարդ իմանալ թէ որ մեկութիւնը ըստ Հողւոյն սրբոյ է եւ որ մեկութիւնը մուրթական, բայց թէ՛ անաջին հին Հայոց հաւանութենէն:

11. Գովհ. Վերլէֆ անգղիացի հերձուածապետ (ԴՄ. 1324ին)
Օրսփորոքի անուանի համալսարանին մէջ պղտիկ պալատն մ’ուներ, որն որ իրեն տարւո համար արեղաներու ձեռքէն առած էին. բայց թիչ մը վերջը՝ իրմե առնելով նորէն նոյն անձանց տուին: Ըստ բանիս դէմ Վերլէֆ՝ քահանայապետին բողոքեց. եւ երբ որ քահանայապետը արեղայից կողմը վճիտ տուաւ, ան անեն կատարելով՝ Հոսոսոյ Աթոռոյն դէմ ելաւ: Իսկզբան քահանայապետին աշխարհական իշխանութեան դէմ միայն կը խօսէր. բայց ետքը հազեւոր իշխանութեան ալ դէմ զինելու: Հուն ալ չհանդարտելով՝ սիտաւ ուրիշ զանազան մուրթութիւններ վարդապետել, որոնց զլիաւորներն ստանք են. հաջորդութեան խորհրդոյն մէջ՝ սրբազորձութենէն ետեւ հացին ու զինուոյն դրոջացութիւնը ամբողջ կը մնայ. քրիստոս նոյն խորհրդոյն մէջ ճշմարտապէս ու իրօք շեղանուիր. եպիսկոպոսի կամ քահանայի մը մահու շափ մեղաց մէջ եղած ատեն՝ մատակարարած խորհուրդները խորհուրդ չեն. բուսական զոջնացած մարդու մը համար արտաքին խստաժամութիւնն աւելորդ է. Ըստուած պետք է որ

ստանալին հնազանդի: Գարձեալ մարդկային կամ ստեղծեալ կամաց պատուութիւնը բողոքովն կ’որտանար. նոյնպէս գրեթէ Ըստուոյ ազատութիւնն ալ բողոքովն կը մերժէր: Ըստ հերձուածապետը 1384ին մեռաւ: Իր գրուածները գերմանիա եւ մանաւանդ Բոհեմիա շատ տարածուեցան, ուր որ Գովհ. Հուս Բոհեմիացին (ԴՄ. 1373) աս գրուածներուն մէջ եղած մուրթութիւնները սկսաւ յայտնապէս բարոզել, եւ շատ մարդիկ իր կողմը ձգեց, որոնք որ Հուսեանք անուանուեցան: Ըստիկա իր մուրթութիւններուն մէջ յամուած մնալուն համար, 1415ին, կոստանդնույ ժողովքին ու Վերլէֆին հետ մեկտեղ դատապարտուեցաւ: Ժողովքը զինքը նշովելէն ետեւ՝ եկեղեցական ատիճանէն ալ վարտաւ. եւ աշխարհական ատեանին ձեռքը տուաւ, որն որ նոյն ատեանան սովորութեան համաձայն զինքը ողջ ողջ պրեւ տուաւ: — Բողոքողները ասիկա իրենց վարդապետին կարապետը կ’անուանեն. եւ առասովել մ’ալ կը պատմեն թէ Հուս մեռնելու ատեն ըսած ըլլայ որ Դուք հիմա սոք մը կը սպաննէք, (Հուս, Hus կամ Husa, բոհեմերէն՝ սոք կը նշանակէ,) բայց հարիւր տարի վերջը իմ մտերեւ կարապ մը պիտ’որ ելլէ, որն որ իմ վարդապետած ճշմարտութիւններս պիտի պաշտպանէ. եւ աս պատշէլի մարդարեւութիւնը Լուսերի վրայ կ’առնեն:

շատ բաներ կան, որոնք բուն քրիստոնէական եւ աւետարանական կարծիքներ են¹². Ինչպէս է նաեւ ան կարծիքը, ըսաւ, որուն դէմ կը զինի Է.Ք, այս ինքն թէ փրկութեան հասնելու համար Հոռոմայ եկեղեցւոյն գլխաւորութեան հաւատարմ հարկաւոր բան չէ. որովհետեւ Յունաց եկեղեցին ալ շատ դարեր (նոյն կարծիքով) կեցաւ, ու իր մէջը շատ սուրբեր ունեցաւ¹³: Է.Ք թող շտուաւ որ Ղուտեր աս խօսքէն ու անոր հետեւութիւններէն դուրս ելլէ, եւ ցուցուց որ Կոստանդիայի ընդհանուր ժողովքին հեղինակութիւնը կը մերժէ: Ասով մէջերնին՝ Բոհեմիացւոց ու Յունաց վրայ կոխը երթալով աւելի սաստկացաւ, եւ Ղուտեր ան իր խօսքին հետեւութիւնը (այս ինքն թէ իր կարծիքները Հուսին գատապարտեալ կարծեաց հետ նոյն են) որուն իսկզբան բացայայտ դէմ դարձած էր, հիմա ալ ամենեւին տարակուսի տակ չէր ձգեր: Աս բանս Գէորգ դքսին վրայ ան աստիճանի մեծ ազդեցութիւն ըրաւ, որ գլուխը շարժելով ու երկու ձեռուները կողերուն վրայ հաստատած՝ բոլոր սրահին մէջ բուռելու շտի բարձր ձայնով մը իր պայտլութիւնն ու ահաճութիւնը ցուցուց. ի վերայ այսր ամենայնի թող տուաւ որ վիճարանութիւնը քանի մը օր ալ յաւաք երթայ...

«Իսկ Ղուտեր քահանայապետին գլխաւորութեան վրայ ունեցած կարծիքը յայտնելով ըսաւ թէ Կ'ընդունիմ՝ որ Պետրոս առաքեալը պատուոյ գլխաւորութիւն ունենայ, բայց իշխանութեան ու կառավարութեան գլխաւորութիւն՝ չէ, որովհետեւ ուրիշ ամէն առաքեալներն ալ Պետրոսին հաւասար եպիսկոպոսական պաշտօնն ընդունեցան. միանգամայն Ս. Օգոստինոսին հետ աս ալ կ'ընդունիմ՝ որ, ըսաւ, Առաքելական Աթոռոյն

12. «Է.Ք՝ նոյն ատենը նորէն Ղուտերին երեսը զարկաւ որ Հուսին կարծիքներն ունին, որն որ Ղուտեր զեռ զարշնելով՝ իրմ մերժեց. զեռ եկեղեցւոյ միութիւնը մեծ բանի տեղ կը դնէր ու միայն իր պատիւը կ'ուզէր պահել: Է.Ք.՝ Մ.Ո.՝ 88: Աս բնէլէն վերջը՝ նոյն հեղինակն ալ Մենցլին պէս կը զրուցէ թէ Բայց երբ որ նեղը մտաւ ու վրցաւ ուրանալ որ իր կարծիքներուն մէջ՝ Հուսին գատապարտուած նախագաւաթութիւնները կը գանձուին, ան ատեն յերանդ փոխէր, եւ սկսաւ Հուսին մտրութիւնները ճիւղարիտ եւ աւետարանական կարծիքներ կոչել:

13. Ասիկա բողոքագներուն մեծ զէնքն է՝ բայց չեն տեսներ կամ չեն ուզեր տեսնել որ Յունաց եկե-

ղեցին՝ սուրբեր ունեցած ժամանակը Հոռոմայ եկեղեցիէն բաժնուած չէր, եւ անոր գլխաւորութիւնը չէ թէ միայն խօսքով հասար նաեւ զործքով կը ծաննար, եւ նոյն իսկ ան յաճական եկեղեցւոյն սուրբերն ու երեւելի հայրապետները զանազան մեծամեծ ինդիքներու մէջ քահանայապետին կը զիմէին, եւ կամ իրենց անիրաւութիւն եղած ատեն՝ անոր կը բողոքէին, որն որ յայտնապէս անոր իշխանութիւնն ու գլխաւորութիւնը ծաննալ էր: Իսկ Հոռոմայ եկեղեցիէն բաժնուելէն եւ անոր գլխաւորութիւնն ուրանալու սկսելէն վերջը՝ մէջերնին չէ թէ միայն իրօք ամենեւին սուրբ մը չկայ, հասար եւ ոչ իրենք ալ ան ժամանակէն հետեւ եղող մէկու մը՝ սուրբի անունը տուած են:

գլխաւորութիւնը միշտ Հռոմայ եկեղեցւոյն մէջ կար: Քայց աղէկ միտ դնողը կը տեսնէ որ Ղուտերին աս խոստովանութիւնը երեւելի բան մը չինչանակեր, եւ կ'ոչընչանայ իր պաշտպանած մէկալ կարծիքին առջևը, թէ Ս. Գ. աշին գլխաւորութիւնն ու իշխանութիւնը՝ միայն մարդկային իրաւանց վրայ հաստատուած է:

«Ղուտերինն ու Է. քին մէջ եղած վիճարանութեան շարունակութիւնը՝ քաւարանի, ներողութեան, զղջման, ապաշխարութեանն ու արձակման վրայ էր: Է. ք կը պաշտպանէր որ պարզ քահանայի մը բերնով մեղաւորին ծանուցուած՝ մեղաց թողութիւնը զանկէկա ժամանակաւոր պատիժներէն բոլորովին չ'ազատեր, եւ աստուածային արդարութիւնը՝ նաեւ մեղաց թողութեանէն վերջը՝ մարդէն դեռ հաստուցում կը պահանջէ: Ասոր վրայ կը հաստատուի, կ'ըսէր, եկեղեցւոյ պարտքը՝ որ մեղաւորաց վրայ պատիժ դնէ, բայց միանգամայն նաեւ նոյն պատիժները մեղմացնելու եւ անոնցմէ արձակելու իրաւունքը: Ասոր հակառակ Ղուտեր կը հաստատէր թէ մեղաց թողութեան վարդապետութիւնը կը խանգարուի նոյն յաւելուածով՝ որն որ մեծ զեղծմանց տակ ինկած է (կ'ըսէր). եւ կը պաշտպանէր որ քահանան՝ որն որ Աստուծոյ տեղը մեղքերուն թողութիւն կու տայ, թէ պարտքին (յանցանքին) եւ թէ միանգամայն պատժոյն թողութիւն կու տայ: Չէր տեսներ որ եկեղեցական պատժոյ ու թողութեան իրաւանց չարաչար գործածութեան տեղ՝ (որն որ իր ըսածին նայելով՝ Հռոմայ եկեղեցւոյն մէջ կը գրանուէր,) կարելի է որ (իր ուղածին պէս մեղքերու թողութիւն դնելով) զարհուրելի խաբէութիւնն ու ամպարշտական անասրբերութիւն մը մտնէ, ու օր մը նոյնը (Ղուտերին գրած թողութիւնը) ոմանք իրբու իրենց անձնական ուղղութեան տեղը լեցնող բան մը առնեն, ոմանք ալ իրբու պարզ խօսակցութեան ձեւ մը զրուցեն եւ ընդունին: Որչափ որ իր կրօնական գրութիւնը բարձրէն՝ բռնած էր նէ (՝), այնչափ ալ դիրաւ աչքէն հեռացած էին մարդկան մտածելու կերպը, տկարութիւնն ու անզգայութիւնը, որոնց որ միտ գրած էր եկեղեցին իր կարգադրութիւններն ընելու ատեն...», 14:

Մասնկ կը պատմէ Մենցը Ղուտերինն ու Է. քին մէջ եղած վիճարանութիւնը, որն որ մինչեւ Բուլխի 13ր տեւեց: Անկից վերջը Գարլզգատ նորէն սկսաւ Է. քին հետ վիճել. եւ ուղեց աս կարծիքները թէ «Մարդկային կամքը բարի գործելու բոլորովին անկարող է, եւ մարդս ընդհանրապէս իր առաքինութիւններովն ու գործածներովը Աստուծոյ հաճոյ ըլլալ չ'իկնար, եւ արդարը նաեւ իր բարի գործքերուն մէջ կը մե-

զանէ, եւ ասոնց նման մէկալ կողմն անցած վարդապետու-
 թիւնները այնպիսի հակառակորդի մը (Է.բին) դէմ պաշտպա-
 նել, որն որ ամէն կողմանէ իրմէ վեր էր, 15: Ասոնք ալ քա-
 նի մը օր վիճելէն վերջը՝ բոլոր աս երեւելի վիճաբանութիւնը
 լմնացաւ (Յուլիս 16ին):

Վ իճաբանութիւնն եղած ատեն՝ Ղուտերի կողմն բլլողները,
 որոնց մէջ կ'ըսուի որ քանի մը Հուսեանք ալ կային 16, իրենց
 անագորոյն միտքը, լրբութիւնը եւ ուղղափառաց դէմ՝ ունե-
 ցած ատելութիւննին շատ անգամ յայտնի կը ցուցնէին: Ո-
 մանք՝ իրենց հաճելի չեղած բան մը լսածնուն պէս՝ շուտ մը ձե-
 ուուրնին սրերնուն կը տանէին, ու իրենց վարդապետին հակա-
 ոակորդներուն սպառնալիքներ կ'ընէին: Ասոնք եւ մանաւանդ
 Վ.կղզեւաբերկէն եկող ուսանողները, ճամբան Ղուտերը տե-
 սածնուն պէս՝ իրեն մեծ յարգութիւն կը ցուցնէին, յայտնե-
 լով որ ամէն կերպով զքեզ պաշտպանելու պատրաստ ենք:
 Գիշերը ամէնքը մէկակեղ ժողովուած՝ Է.բին բնակարանին առ-
 ջելը կ'երթային, ու պոսալով՝ կորսուի՝ Է.բ, կեցցէ՛ Ղուտեր,
 կը կանչէին: Այնչափ յանդգնեցան մինչեւ անդամ մը Է.բին
 պատահանէն ներս թուղթ մը նետեցին, որուն մէջ զմեք
 սպաննելու սպառնալիքներ կ'ընէին: Եւ թէ որ դուքսը զգու-
 շութեան համար բնակարանին չորս կողմը զննուոր դրած չըլ-
 լար նէ՝ դուցէ՛ սպառնալիքներն իրօք ալ կը կատարէին 17:

Գեռ վիճաբանութիւնը չսկսած՝ Է.բ խնդրած էր որ վիճ-
 մանց մտայ դատաստան ընելու ու վճիռ կտրելու համար դա-
 տաւորներ ընտրուին: Ղուտեր գիտնալով որ ունկնդիրներուն
 մէջ իր կողմնակիցներէն շատ մտոյ կայ, կ'ուզէր որ վիճաբա-
 նութեան ամէն ներկայ գանուողները դատաւոր ըլլան. բայց
 Է.բ անոնց անբաւական ըլլալը ցուցնելով՝ խնդրեց որ աս գործ-
 քը կողմնակալութեան կասկածի տակ չեղող համալսարանի մը
 յանձնուի. երկու կողմն ալ ասոր հաճեցաւ, եւ ամենուն հա-
 անութեամբ որոշուեցաւ որ Փարիզի ու Էրֆուրդի համալսա-
 րանները դատաստան ընեն եւ վճիռ տան թէ որ կողմն իրա-
 ւունք ունի 18: Աս ալ հաստատեցին որ նոյն համալսարանները
 վճիռ չտուած՝ վիճաբանութեան մէջ եղած խօսքերը դուրս
 չտարածուին 19: Բայց որովհետեւ վիճաբանութիւնը հրապա-

15. Մենցլ, Հատ. Ա. ԳԼ. Ա. 50: 2-ր. Գ: Ռէգէլ, Գէր+ Ա. ԳԼ. Գ.
 16. Մըսուի որ Բահմապոց 16 88. Ծանօթ:
 (Հուսեանց) կողմանէ պատգամաւոր- 17. Ուլեւաբերկ, ԳԼ. Գ. Հատ.
 ներ եկած էին, որոնք վիճաբանու- Գ: Օտէն, Հատ. Ա. ԳԼ. ԺԲ.
 թեան աս ունենալու վախճանը գու- 141: 142: Մենցլ, Հատ. Ա. ԳԼ.
 շակելով, ներկայ կը գանուէին, Ա. 46:
 Ունի, Գէր+ Բ. ԳԼ. Գ. Հ-Գ. Ա. 18. Կուստա Գիցեր, ԳԼ. Զ. 113:
 407: Տե՛ նաև Ուլեւաբերկ, ԳԼ. Գ. 19. Նոյնը, ԳԼ. Զ. 108:

րակաւ եղած էր, եւ ամէն ուղողը կու գար մտիկ կ'ընէր, շէին կրնար արգելք դնել որ լսողները դուրս չհաննեն ու չորս կողմը չտարածեն: — Իրօք ալ վիճարանութիւնը լմրնալէն անմիջապէս վերջը՝ աս նիւթին վրայ սկսան անհամար գրուածքներ գուրս ելլել. մանաւանդ Վիդդենպերկցիք շատ արմուկ ու շիտթութիւն հանեցին, եւ իրենց բարեկամներուն գրած թըղթերովն, զանազան ծանօթութիւններով, ջատագովութիւններով, յայտարարութիւններով ու լուծմունքներով կը ջանային ցուցնել որ յաղթութիւնը իրենց կողմն է: Աւր որ ասոր հակառակ Գէորգ դուքսը, իր խորհրդականները, Լիփսիայի համալսարանը եւ ներկայ գտնուողներէն շատերը՝ հաստատուն մտքերնին զրին որ յաղթութիւնը Եփին կողմն է²⁰. եւ աս բանս իրենց գործքով ալ ցուցուցին, մանաւանդ Գէորգ դուքսը: Ինչու որ թէպէտ աս իշխանը վիճարանութենէն յառաջ չէր գիտեր թէ ո՞ր կողմը յարի, եւ թէ ո՞ր կողման կարծիքը եկեղեցւոյ վարդապետութեան համաձայն է²¹. բայց վիճարանութենէն ետքը, որուն ինչպէս լսինք՝ գրեթէ միշտ ներկայ գտնուած էր, հաստատութեամբ ուղղափառաց կողմը մնաց, եւ մինչև մահը գրով ու գործքով հարցը կրօնքը պաշտպանեց, ինչպէս գործքիս ընթացքին մէջ շատ անգամ պիտի տեսնենք: Լիփսիայցիք վիճարանութենէն յառաջ Լուտերին թող տուած էին որ հրապարակաւ քարոզ տայ, բայց վիճարանութենէն ետեւ՝ որչափ որ ալ ետևէ ինկաւ նէ՛ չկրցաւ հրաման առնել²²:

20. Վլուտերին նեղը մտնելը՝ որով պարտաւորեցաւ անանկ բաներ ընդունելու, զորոնք ինք խկլըզբուն ուրացած էր, Եփը իրրեւ յաղթող ցուցուցին ներկայ ըլլողներուն սաստիկ շատ մեծ մասին աշխրին առջեւը: Վերջի ստեղծները գրեթէ մի միայն Գէորգ դուքսը մնաց, որ Վիդդենպերկցի աստուածաբաններուն պատիւ կ'ընէր, ու Լուտերին հետ առանձին խօսակցութեան մէջ զանազան նիւթերու վրայ խօսեցաւ: 17-ւն, 18-ւն Գ. Հոբ. Ե. Գլ. Ե. 89: Եղինը կը զբօսէ նաեւ Մենցլ ալ, Հոբ. Ե. Գլ. Բ. 51: Աս բանս Բլանը ալ (Գիլտ Բ. Հոբ. Ե. 203.) կը խօսաւորանի, բայց պնդուի խօսքերով, որոնց իմաստը արդէ մը չենք հասկընար: Ահաւասիկ իր բնածը. Վիդդենպերկցի վիճարանութիւնը, զանէ ըստ արտաքին երեւութին, անոր հաւոր Լուտերին չոր քննադատը եղանակաւ լմրեցաւ, որովհետեւ

ինք հակառակորդէն յայտնապէս փերուցնէր: 8-ւն 3-ւն 4. ու 24-Նուսի:

21. Բլանը (Գիլտ Բ. Հոբ. Ե. 185.—187.), Մենցլ (Հոբ. Ե. Գլ. Ե. 46.) եւ ուրիշ շատ պատմագիրներ կը պատմեն որ Մերսեպուրկի եպիսկոպոսը՝ որուն եկեղեցական իշխանութեան տակ էր Լիփսիա քաղաքը, չէր ուզեր թողուլ որ աս վիճարանութիւնն ըլլայ. բայց Գէորգ դուքսը սոք կտիեց եւ ուզեց որ ըլլայ, ըսելով որ հին ստեղծներն ալ ճշմարտութեան իմանալու համար ասանկ վիճարանութիւններ կ'ըլլային, եւ հիմա ալ հարկաւոր է, որպէս զի իմացուի թէ արդեօք ստուգիւ ներդրութեանց զորութիւնը Լուտերի հակառակորդներուն բնածին պէս մեծ է, չէ նէ վախճանն ուրիշ բան չէ բայց կ'իժէ ժողովուրդը ստեղծ համար խօսելու:

22. Մենցլ, Հատ. Ե. Գլ. Ե. 51, 52:

Վոյն իսկ Վիզդենպերցիք եւ Լուտերին կողմն ըլլողները՝ թէպէտ արտարուստ այնչափ աղմուկ կը հանէին, բայց ներքուստ իրենց կողման յաղթուած ըլլալն իրենք ալ կը ճանչնային. այնպէս որ Լուտերին ու Գարըզատին «բարեկամները կ'երեւար որ անոնց այցելութիւն ըրած ատեննին անանկ կը յարմարցնէին որ չտեսնուին», կ'ըսէ Մենցլ 23. Իբրեւ թէ ասանկ յաղթուած ու խայտառակ եղած մարդիկներու կողմն ըլլալնուն վրայ կ'ամբհնային: Լուտեր ալ աս վիճարանութեան վրայ շատ ներշնչուաւ, եւ անով աւելի եւս կատրելով՝ միտքը որոշակի դրաւ որ Հռոմաց եկեղեցիէն բոլորովն բաժնուի 24:

Վիճարանութիւնը ըմբնալէն քիչ մը վերջը Է. ք տեսնելով որ Լուտերին կողմն ըլլողները ամէն կողմ՝ գրուածքներ կը հրատարակեն, իրեն պարտք սեպեց որ եղածներուն վրայ Սաքսոնիայի կայսրընտրին ճիշդ տեղեկութիւն ապ: Անոր համար Յուլիսի 23ին անոր թուղթ մը գրեց, որուն մէջ Լուտերին ու Գարըզատին կարծիքներուն ինչ աստիճանի վտանգաւոր, մալրական ու հերեւեհոսական վարդապետութիւններ ըլլալը կը ցուցնէր, եւ իշխանին առջեւը կը դնէր որ Քրիստոսի, քրիստոնէական կրօնին, իր տէրութեան եւ հպատակներուն համար ինչ պարտական է ընելու 25: Արովհետեւ Լուտեր ու Գարըզատ վիճարանութեան վրայ կայսրընտրին ուղղակի բան մը չէին գրած, անոր համար իշխանը Է. քին նամակն անոնց խաւրեց, որպէս զի իրենք զիրենք ջատագովն: Ասոնք Օգոստոսի 18ին պատասխաննին գրեցին 26, զորն որ կայսրընտրը անմիջապէս Է. քին խրկեց: Է. ք՝ Լուտերին եւ Գարըզատին իրենց ջատագովութեան համար գրածները ընդարձակ գրուածքի մը մէջ ցրեց, եւ նորէն անոնց վարդապետութիւններուն մնորական ու հերեւեհոսական ըլլալը ցուցուց, եւ կայսրընտրին խաւ-

23. Հատ. Ե. Գլ. Ե. 51:

24. «Լուտեր՝ իբր բարեկամն ու պաշտպանը Սփառադիւնին դրած մէկ նամակին մէջ, կ'ըսէ Լուտե, խոստովանեցաւ թէ վիճարանութիւնը իրեն համար գեշ վերջ ունեցած էր: Եւ Լուտերին ունայնատիրութիւնը վշտացած էր...: Անոր համար արտաքրդ կարգի գրգռութեամբ Լիխտայէն ելաւ...: Մասն Գ. Հոբ Ե. Գլ. Ե. 89: «Արջափ որ աս վիճարանութեան մէջ Լուտեր քիչ բախտ ունեցած էր նէ, կ'ըսէ նոյն մատենագիրը, այնչափ ալ աւելի նոյնը իբր գրգռուելուն պատճառ եղաւ, եւ անով բուն որոշակի մղուեցաւ Հռոմաց եկեղեցւոյ դէմ՝ յայտնի

պատասխանութեան ելլելու...: Նոյն տիւշ, 87: Լուտեր ան առ Սփառադիւն դրած նամակին մէջ, որուն վրայ Լուտե յիշատակութիւն կ'ընէ, պայտէս կը խօսի. «Ինք (Է. ք) հաճելի կ'ըլլայ, կը յաղթանակե ու կը թաղաւորէ, բայց մինչեւ որ մենք մեր կողմանէ եղածները հրատարակենք: Ինչու որ արովհետեւ գեշ վիճարանուեցաւ (quia male disputatum est), պէտք է որ ես ալ Արովմուները նորէն տպել տամ...: Տե՛ր Լիտե, Քրէշ յեւտտ տիւշ, 89. Է. ք՝ Միշտի, Հոթ. Ե. Գլ. Ե. 51:

25. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ե. 147. Բ:

26. Նոյն տեղը, 151. — 156:

րեց : Աս գրուածքին մէջ Ն:ք կայսրընտրին շատ կ'աղաչէր որ ծախքին չխնայէ ու գաւառական (եկեղեցական) ժողով մը գուժմարեւ տայ, որպէս զի Ղուտերին վարդապետութիւնները քննուի, եւ չըլլայ որ ասանկ երեւելի բանը անհոգութեամբ թող տրուելով՝ միամիտ մարդիկները խաբուին 27 :

Այքին աս գրուածքը իշխանին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ . բայց նոյն ժամանակը Արաղմոսէն՝ Ղուտերին նպատաւոր մէկ նամակ մ'ընդունելով՝ մինչև նոյն ատենը բռնած ընթացքին մէջ աւելի եւս հաստատուեցաւ, եւ գրեթէ առջինէն աւելի Ղուտերին կողմը սկսաւ բռնել : «Արաղմոս Ղուտերին ասանկ նպատաւոր կերպով գրելու շարժեցաւ, կ'ըսէ Մեհնջ, չէ՛ թէ անոր համար որ Ղուտերին գրուածքներն ու գործքերը կը հաւնէր, հապա անոր համար որովհետեւ կրօնաւոր աստուածաբանները՝ աս Ղուտերի ըրածներէն առիթ առնելով՝ նոյն ժամանակուան բանասէրներուն եւ իրրեւ անոնց գլուխը՝ Երաղմոսին դէմ ելած էին . . . : «Արաղմոս հակիթը գրաւ, կ'ըսէին, «Ղուտեր թխսեց . բոլոր հերետիկոսութիւնը՝ յունարէն գիտ-«ցողներէն եւ զարդախօս ճարտարաբաններէն կը ծագի», : Ասանկ խօսքերուն իր վրայ ըրած ազդեցութեամբը գրգռուած՝ գրեց Երաղմոս նոյն թուղթը . . . զորն որ աս խօսքերով կը լմնցընէ : «Այնչափ աւելի անկողմնակալութեամբ կրնամ գրել, «որչափ որ Լուտերին իրողութիւնը ինչի՛ շարք է, եւ դեռ ժամանակ «նէ՛ր ունեցեր էր գրեցը կ'ըրէր : Բայց կը կարծեմ՝ որ ձեր թէ «աստուածապաշտութեան եւ թէ իմաստութեան չի վայել որ թող «տար թէ՛՝ կրօնի պատճառանքով կամ պատրուակով՝ անմեղ «մարդ մը անպիտան մարդիկներու ձեռքն իյնայ . ձեռն քահա- «նայապետն ալ աս մտաց վրայ է, եւ կ'ուզէ որ անմեղութիւնը «պաշտպանուի, եւ չիսիրեր զանոնք՝ որոնք իր եկեղեցւոյն ան- «դամներուն հետ բռնական հարստահարութեամբ վարուիլ կը «բաղձան», : Աս թղթին ազդեցութիւնը բաւականէն աւելի էր Ն:քին պահանջներուն գիմացը բռնելու, եւ Ղուտերին՝ իր իշխանին պաշտպանութեան տակ Ախդեհնապերկի մէջ աղատու- թեամբ գործել տալու», 28 :

27. Նոյն տեղը, 157. — 167 :

28. Հատ . Ա . ԳԼ . Ա . 54, 55 :

Քուտերի զանազան գրուածներն ու մխրութիւնները :

Լուսեր հարգութեան շրջանը հարգութեան շրջանը : Մեծնայն է-
 ղիւնայնն ու Գլխայն է- Լուսնայնն հարգութեան շրջանը : Մեծնայն է-
 որուն էր մուրաբիւնները հարգութեան էին : Մեծնայն է- որ Բաննայն
 էրնայն ու երբեք խորհուրդը ինչպէս է- առեւէ յանդիմանութեամբ գրելու
 ինչպէս : Քրիստոնէութեան կարգերը փոխելու է- Եկեղեցւոյ
 Բարկունական գերութիւնն ունեւորութեամբ գրած գրութիւն : Քուտայնայն-
 որին յանդիմանութեամբ շարժել ինչպէս : Վասն Քրիստոնէական
 ապառութեան ըստած գրութիւն :

1519 — 1520

ԼԻՓՍԻԱՅԻ վիճարանութեանն զանազան վերջը Լուսեր
 սկսաւ զանազան գրուածներով, ինչպէս որ անցած գլխայն մէջ
 ըսինք, ինքը զինքը ջատագովել ու յաղթութիւնն իր կողմը
 ցուցնելու ջանայ : Գարձեալ ետեւէ ետեւ ուրիշ գրուածներ
 ալ դուրս հանեց, որոնց մէջ երեւելի է Հարգութեան խորհուրդ-
 որոնք շրջանը հրատարակած ճառը¹, որուն պատճառաւ մեծ շիտ-
 թութիւններ երևան : Իր հակառակորդները կ'ըսէին որ աս գրուած-
 քը Հուսեանց մտորութիւններուն հոսն ունի. եւ աս կարծիք-
 ներնուն մէջ անով աւելի կը հաստատուէին, որ Լուսեր՝ Լիփ-
 սիայի վիճարանութեան մէջ Հուսին կարծիքները գովելէն վեր-
 ջը՝ սկսած էր Հուսեանց հետ թղթակցել ու հետեւին սիրով
 եւ բարեկամութեամբ վարուել, մինչև անոնք իրեն նամակներ
 կը գրէին ու պատգամաւորներ կը խաւրէին² : Արդ՝ որովհետեւ
 Հուսեանց պատճառաւ առջի դարուն մէջ մեծամեծ խոռովու-
 թիւններ, պատերազմներ, արիւնհեղութիւններ եղած ըլլալով՝
 անուննին Գերմանիայի մէջ շատ ատելի էր, անոր համար
 զուբար՝ մկ կողմնէ աս գրուածքէն կրօնին հասնելու մնասը
 մտածելով, մեկալ կողմնէ ալ տերութեան մէջ պատճառելու
 վրդովմունքներէն վախնալով՝ շատ պայտեցաւ : Եւ նոյն չարիք-
 ները խափանելու համար՝ Սաքսոնիայի կայսրընարին նամակ մը
 գրեց, որուն մէջ թէ իրեն (գրքին) եւ թէ իր աստուածաբան-
 ներուն՝ Լուսերին աս գրուածքին վրայ ունեցած կարծիքն իմա-
 ցրնելէն ու անկից ծագելու չարիքները առջեւը զննելէն վերջը՝
 կ'ազատէ որ անոնց առջեւն առնելու յարմար միջոցներ բանեցը-

1. Աս ճառը, որն որ ըստ Բլան- 2. Բլանք, Գիբբ Բ. Հատ. Ա.
 քոյ (1519ին) Գեկտեմբերի մէջ 223, 224 : Ուլենպերկ, ԳԼ. Ե.
 Գուրս Կլաւ, ԳԼ. Է Գուրս Լուս. Համ. Ա : Ռիֆէլ, Գիբբ Ա. ԳԼ.
 Գիբբ. Հար. Ա. 204. Բ. — 210. Բ : Գ. 101 :

նէ 3 : Կայսրընտիրը քանի մը օր վերջը «իսխուստ տալով մը պատասխանեց որ, կ'ըսէ Կուստա Ֆիցէր, չեմ կրնար յանդրդնիլ անանկ բանի մը մէջ խառնուելու, որն որ արդէն քննուածեան ու հարցախորձի տակ է» 4 :

Լուտերի նոյն գրքին վրայ ուրիշ շատերն ալ պայայեցան ու արգելելու համար զանազան միջոցներ բանեցընելու սկսան, եւ մասնաւորապէս Միանիսի եպիսկոպոսը հրովարտակով մը հրամայեց որ նոյն գրուածքը իր թեմին մէջ չտարածուի, տարածուած օրինակներն ալ ժողովոյն եւ իրեն բերուին 5 : — Լուտեր աս բանս իմանալուն պէս՝ սկսաւ եպիսկոպոսին դէմ նախատական ու անարժան կերպով մը գրել 6 : Ան ատենուան Միանիսի եպիսկոպոսը՝ Մլայնիզներուն աղնուական տնէն էր, ու Սաքսոնիսի կայսրընտիրին պալատին մէջ շատ ազգականներ ունէր, որոնք աս բանիս համար Լուտերին դէմ սաստիկ բարկացան ու թշնամացան : Երդէն Գեորգ դքսին գրած թուղթն ու Միանիսի եպիսկոպոսին հրովարտակը բոլոր պալատականներուն վրայ մեծ ազդեցութիւն բրած էին, եւ կայսրընտիրը կը բաղձար որ աս շիտթութիւններուն բոլորովին դադրելը կարելի չէ նէ՝ գոնէ Լուտերին ձեռքովը աւելի եւս չմեծնան ու չսաստկանան : Սփալագին նոյն բաները Լուտերին իմացուցած ու իրեն խրատ տուած էր որ աս իր սաստիկութեանն ու կատաղութեանը չափ մը դնէ, եւ Բլանքին ըսածին նայելով՝ մինչեւ սպառնալքը ալ բրած էր. «Բայց Լուտեր, կ'ըսէ նոյն մատենագիրը, ասով ամենեւին գիտցածէն ետ չկեցաւ, մանաւանդ թէ սկսաւ սաստիկ դարմանալ որ Սփալագին ու պալատին մէջինները իր բռնած ճամբան բաւական չափաւոր չէին սեպել» 7 : Սփալագինին գրածներուն տուած պատասխանին մէջ՝ Լուտեր իր մինչեւ նոյն ատենը ցուցուցած չափաւորութեանն ու համբերութեանը () վրայ խօսելէն եւ ըսելէն վերջը որ ասով թշնամիներս աւելի յանդուգն եղան, խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի : «Կաղա-

3. Դամաղը՝ որ 1519ին Գեկուեմբերի 27ին գրուած է, Գ. Գ. Գ. 1. 213 :

4. Գ. Գ. 2. 117, 118 : — Բուն նամակը Գ. Գ. Գ. 1. 213 :

5. Եպիսկոպոսին հրովարտակը՝ որն որ 1520ին Յունուարի 24ին թուականն ունի, Գ. Գ. Գ. 1. 217 :

6. Կուստա Ֆիցէր, Գ. Գ. 2. 118 : Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Բ. 233 : Աս վերջին հեղինակը խօսելով որ Սփալագին եւ ուրիշները իրեն խրատ կու տային որ չափաւորու-

թեան վարուի, վրան կ'ուեցընէ որ Լուտեր Թոնց (չափաւորութեան) առաքինութիւնը շատ ցուցուց հարգութեան ճառին վրայ շինած մեկնութեան մէջ . . . Եւ ասից ալ շատ շիշ ցուցուց (Միանիսի) եպիսկոպոսին հրովարտակին դէմ գրած պատասխանին մէջ : Լուտերի մեկնութիւնն ու հրովարտակին դէմ գրածը՝ Գ. Գ. Գ. 1. 214. Բ. 216. Բ. Ե. 218. — 220 :

7. Գիրք Բ. Հատ. Բ. 233, 234 : Տես նաև Կուստա Ֆիցէր, Գ. Գ. 2. 118. Եւ Ուլենպերկ, Գ. Ե. Հատ. Բ. 118.

չեմ ու կը պաղատիմ, թէ որ Աւետարանին վրայ պատշաճ գաղափար ունիս նէ՝ մի կարծեր որ անոր իրողութիւնը անանց խռովութեան, գայթակղութեան, սպառնալից կարող ըլլայ գործուիլ: Սուրբ չես կրնար գրչի դարձընել, եւ ոչ պատերազմը՝ խաղաղութեան: Բանն Աստուծոյ՝ սուր է, պատերազմ է, ապականութիւն է, գայթակղութիւն է, կործանում է, լծոյն է: Աս ըսելէն վերջը կը խոստովանի որ երբեմն Հարկ եղածէն աւելի սաստկութեամբ վարուած է, բայց ասոր ալ յանցանքը Հակառակորդներուն վրայ կը ձգէ, ըսելով որ «Իրենք աս բանս արդէն աղէկ գիտեն, անոր Համար ալ պէտք չէր որ շունը կատղեցնէին», : Եւ ի վախճանի ինքը զինքը կ'արդարացնէ, «Քրիստոսի ու Պօղոս առաքելոյն օրինակները բերելով, եւ ըսելով որ անոնք ալ ըստ սեղւոյն՝ խոստովեամբ վարուած, եւ իրենց դէմ դնողները՝ կեղծաւոր, որդի սատանայի, մոլորեցուցիչ, շուն եւ այլն անուանած են»⁸:

Բայց թէպէտ եւ այսպէս մէկ կողմանէ ինքը զինքը արդարացնելու կը ջանար, բայց մէկալ կողմանէ ալ վախնալով որ չըլլայ թէ կայսրընտիրը զինքը երեսէ ձգէ ու պաշտպանութիւնը վրայէն վերցնէ, որով վտանգի մէջ էլնայ, սկսաւ մտածել որ ինչ ընէ, մանաւանդ որ իր ներքին բարեկամներէն ոմանք կը գրէին թէ քաղքին մէջ քեզի դէմ դաւաճանութիւն մը կը պատրաստուի: Աս մտածմունքը քանի մը պարագաներով աւելի եւս սաստկացաւ: «Նախ՝ Գողնիայի ու Լովանիայի Համալսարանները յայտնապէս իրեն դէմ ելած էին. յառաջ՝ Գողնիայի Համալսարանը Լուտերին դէմ վճիռ մը տուած էր, որով անոր գրուածքները կը դատապարտէր, ըսելով թէ անոնց մէջ Հաւատոյ ու բարոյից դէմ մոլորութիւններ կան, եւ անոր Համար նոյն գրուածներն այրելու եւ մատենագիրը ստիպելու է որ ետ կանչէ. ասոր Հետեւելով Լովանիայի Համալսարանն ալ՝ Լուտերի գրուածքներուն մէջէն 22 նախադասութիւն Հանած, իրրեւ մոլորական, գայթակղեցուցիչ եւ Հերետիկոսական՝ դատադատած եւ բոլոր գրքերն ալ այրելու արժանի են, ըսած էր»⁹: Արդ թէպէտ Լուտեր աս վճիռներուն դէմ սաստիկ կատողելով՝ առանձին գրուածքի մը մէջ նոյն երկու Համալսարաններուն վարդապետները մեծապէս կը նախատէր ու կը լծնամանէր, զերենք՝ յիմար ու անպիտան կոճիչ մը աւելի անմիտ կը կանչէր¹⁰, բայց ի վերայ այսր ամենայնի տեսնելով որ այսպէս ամէն կող-

8. Ա. Բլանքայ, Գիրք Բ. Հատ. Լ. 234. Ծանօթ. 161. Եւ առ Վուս. Ֆիցերի, Գլ. 2. 118, 119: 9. Աս երկու Համալսարաններուն տուած վճիռները քոն է Գործն Լուս. 10. Գործք Լուս. Լատ. Հատ. Բ. 38. Բ. — 44: Լուս. Հատ. Բ. 34. — 38. Բ. 81. Եւ Բլանքայ, Գիրք Բ. Հատ. Լ. 236, 237:

մանէ իրեն դէմ կ'ելլեն, եւ իր վարդապետութիւնները՝ որոնք որ ինք կը կարծէր թէ ամէն մարդ ուրախութեամբ ու զարմացմամբ պիտ'որ ընդունի, իրրեւ Հերետիկոսական կը դատապարտեն, շատ սյլայլեցաւ ու վճատեցաւ¹¹ : — Երկրորդ պատճառն ալ ան էր, որ կարօլոս Ե. Գերմանիայի նոր ընտրուած կայսրը¹², որուն որ տարւոյն (1520ին) սկիզբները շողորթութեան ու խոնարհական նամակ մը գրած եւ իր կողմը շահելու ջանացած էր¹³, իրեն ամենուին պատասխան չէր տուած : որով լու-

11. Ասոր վրայ Բլանը (Գլոբ Բ. 2-րդ. Ա. 237.) պայտէս կը խօսի. «Սոյն ամենները Տամաշարանի մը վճիռը՝ հիմնական ժամանակը ունեցածէն շատ աւելի աղքատութիւն ու զօրութիւն ունէր. անոր համար Լուտեր որտէն մէջ շատ կը ցաւեր որ երկու համալսարան մկառնը իր հետ պնդէս անիրաւութեամբ կը վարուէին» : Եւ քիչ մը ետքը կ'ըսէ որ Լուտեր ասոնց պատասխան տալու ատեն յայտնապէս խտտովանեցաւ որ աս բանն «իրօք շատ վճատած ու ներքուստ խռոված է» :

12. Կայսրը 1519ին, Յունիսի մէջ ընտրուած էր :

13. Լուտերին առկարօլոս կայսր գրած նամակն աս էր. «Շնորհք եւ խաղաղութիւն ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ : Ըմեն մարդ իրաւամբ պէտք է որ զարմանայ, որ ես, ամենաբարի ինքնակալ կարօլոս, ձեր կայսերական փառաստութեան նամակ գրելու կը յանդգնիմ : Ինչու որ ասկից աւելի ինչ արտաքոյ կարգի ու անպատշաճ բան կրնայ ըլլալ՝ որ ստորին եւ անարդ մարդ մը թագաւորաց թագաւորին ու տէրանց տէրին հետ խօսել համարձակի : Բայց թէ որ մէկը խօսելու նիւթիս մեծութեանը միտ զնէ եւ իմանայ որ խօսքը՝ աստուածային ճշմարտութեան վրայ է, անկէ վերջը ո՛ր այնչափ շատ շեղարմամբ : Ինչու որ եթէ նոյնը Աստուծոյ անթողան առջեւն կ'ըլլու արժանի է նէ՛ աւելի եւս արժանի է երկրաւոր ու մահականացու թագաւորի մը առջեւն կ'ըլլու : ... Անոր համար ես պարտաւոր եմ որ զորսն ի մարդս կու գամ ձեր կայսերական փառաստութեան ոտքը կ'իջնամ, մէկ կողմանէ՛ իրրեւ անտրժան, մէկալ կողմանէ՛ իրրեւ ամեն բանէն աւելի արժանի մը անջնեմից հանող :

«Ինչ քանի մը գրերը հրատարակեցի, որոնցմով շատերուն ու մեծ մարդիկներուն նախանձը, բարկութիւնն ու սրամտութիւնը վրաս գրգռեցի, ուր որ անոնց համար շնորհակալութեան ու կրկին պարտպանութեան արժանի էի : Ինչու որ նախ իմ կամեցոս դէմ հարկազրեցայ դուրս կ'ըլլու. եւ ստուգիւ ալ ամենուին բան մը գրելու ձեռք չէի գտներ, թէ որ հակառակորդներս բռնութեամբ ու նենգութեամբ զիս ստիպած շրջային օւստի եւ գրածս՝ իրենցմէ բռնազատեցայ գրելու : Եւ թէ որ ինծի մնալու ըլլար՝ եւ խցիս անկիւնը ծածուկ մնայէն ուրիշ բանի մը չէի բաղձար : Երկրորդ իմ խղճմտանքիս վկայութեան ու շատ երեւելի մարդիկներուն գառաստանին նկատով՝ ես ուրիշ բան չուզեցի, բայց թէ մարդկան սնտախ աւանդութիւններուն եւ ընդունայն կարծիքներուն դէմ աւետարանական ճշմարտութիւնները բարեոգել : Եւ աս բանիս համար է որ գրեթէ երբ տարի է՝ միշտ բարկութիւն, նախախնդ, վտանգ ու հակառակորդներու ձեռքէն կ'ըլլան ամեն ինչերս : Ինչպէս որ իմ օղորդութիւն կը ինդրեմ, թէ Կալուս կը խոստանամ որ լուս կ'ենամ, թէ Կալուս խաղաղութեան պայմաններ կ'առաջարկեմ, թէ Կալուս կը ինդրեմ որ սխալմունքս ցուցնեն, ամենն ալ փուճ է : Ինդրածնին՝ միայն աս է, որ ես Աւետարանին ու առաւանակային ճշմարտութեան հետ մեկտեղ, որն որ միշտ պիտի մնայ, կորսուիմ ու ընդունիմ :

«Արդ որովհետեւ մինչեւ հիմա փորձած ամեն միջոցներս պարտալ կ'ան, աղէկ սեպեցի որ Ս. Աթմախանին օրինակին հետեւելով՝ ձեր կայսերական փառաստութեան գր-

Թեամբ լեցուեցաւ, եւ չէ թէ միայն Բոհեմիա փախչելու խորհուրդը մէկդի ձգեց, հապա նաեւ քահանայապետին եւ ուղղափառներուն հետ աւելի եւս յանդգնութեամբ ու անամթթութեամբ վարուելու սկսաւ: Թուղթն ընդունելէն քիչ մը ետքը՝ Սփառադինին այսպէս կը գրէ. «Կ՛մ քուէս ձգուեցաւ, հռոմէական կատաղութիւնը կամ շնորհքը արհամարհեցի. ասկէ վերջը հետերնին չեմ ուզեր հաշտուիլ եւ յախտեան չեմ ուզեր հաղորդակցութիւն ունենալ: Ուղեն դրքերս այրեն, ուղեն դատապարտեն: Ես ալ անոր տեղը, թէ որ կրակ չիպակսիր նէ՛ր որը պապական իրաւունքը կը դատապարտեմ՝ ու հրապարակաւ կ'այրեմ, մինչեւ հիմա ցուցուցած խոնարհութիւն» որն որ անպտուղ մնաց, պէտք է որ ալ վերջ մ'ունենայ»,¹⁶: Բանի մը որ վերջն ալ նոյն Սփառադինին այսպէս կը գրէ. «Որովհետեւ Փրանկիսկոս Սիբինկէն եւ ուրիշները «չէս Բոհեմիան լաւէն ազանջոյն», պէտք է որ ետեւէն սատանային կատաղութիւնը գայ»,¹⁷:

Մինչեւ նոյն ատենները Լուտեր կը ջանար որ իր բուն վախճանը ծածկէ, եւ ամէն բան կէս մը գաղտուկ կը գործէր. բայց երբ որ տեսաւ որ շատ իշխաններ ու աշուտականներ իր կողմը միտած են, ու ռամիկ ժողովրդեան մէկ մասն ալ զինքը սիրով կը լսէ, ալ անկէ ետքը կեղծաւորութիւնն ու ծածկութիւնը մէկդի ձգեց, եւ միտքը դրածը յայտնապէս դուրս հանեց: Գուցէ ալ իսկզբան միտքը չեղածը՝ գտած ընդունելութենէն ու պաշտպանութենէն՝ միտքն ինկաւ: Ինչպէս որ է նէ՛ ան ատենները հրատարակած գրուածներուն մէջ միտքը բոլորովին յայտնի ցուցուց: Աս գրուածքներէն մէկն էր «Բոհեմիան լաւէն ազանջոյն» վրայ շինած գիրքը, որն որ կարողոս կայսեր ու Գերմանացոց աշուտականներուն նուիրեց, եւ որուն մէջ, Լուտին ըսածին պէս, «Ամէն սահմանները՝ որոնք որ պէտք էր յարգել, խորտակեց անցաւ»,¹⁸: Գրքին սկիզբը Լուտեր այսպէս կը խօսէր. «Ղաերու ատենն անցաւ եւ խօսելու ժամանակն եկաւ...: Անոր համար եկեղեցւոյ նորոգութեան վրայ ինծի հարկաւոր երեւցած քանի մը բաները ժողվեցի եւ աս գրքովս Գերմանացոց աշուտականներուն նուիրեցի. մտածելով որ գուցէ Աստուած աշխարհականներուն ձեռքովը իր եկեղեցւոյն օգնութեան հաս-

ցած աշուտականներէ ու ստրկով բռնուած զինուորներէ կազմուած էր, եւ աս բանակով Սիբինկէն մերձաւոր իշխաններուն ու աշուտականներուն երկիրները ուղղածին պէս կրնար աւար ստնել ու կողոպտել: Սիբինկէ, Գերմ. Ա. Գ. Գ. 102: —

Աոր լըոյ տե՛ն ռե՛ն Բ. Գրքն Բ. Գլխոն 22. Ծանօթ: 16. Աս Բլանդայ, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 247. Ծանօթ. 178: 17. Աս եղբի, Հատ. Ա. Հած Գ. Համ. ԺԱ: 18. Մասն Գ. Հած Ա. Գլ. Ա. 92:

նիլ կ'ուզէ, որովհետեւ եկեղեցականք՝ որոնց որ աս գործքը կը վայելէր, ամենեւին փոյթ չեն սանիր»,¹⁹ : Աս խօսքով յայտնապէս կը ցուցնէր թէ իր վախճանն ան է որ աշխարհական իշխաններուն ձեռքովը քահանայութեան կարգը ջնջէ, որպէս զի անկէ ետեւ ուղածին պէս կրօնքն ու եկեղեցին սակն ու վրայ ընէ : Իսկ բուն գրքին մէջ գլխաւորաբար աս երկու նիւթին վրայ բոլոր զօրութիւնը կը թափէ . մէյ մը կը ջնասց հաստատել որ նոր օրինաց մէջ առանձին քահանայութիւն կամ քահանայական վիճակ չկայ . հապա ամէն մկրտութիւն ընդունողները՝ թէ պր եղեր են թէ կին՝ նովին իսկ քահանայ կ'ըլլան ու մէջերնին ամենեւին զանազանութիւն չկայ²⁰ : Երկրորդ՝ Հռոմայ քահանայապետին համար յայտնապէս կը զրուցէ որ նեոն է . եւ աս բանը հաստատելու համար առջի դարերէն մինչեւ իր ատենները բոլոր հերետիկոսներուն՝ Հռոմայ եկեղեցոյն դէմ՝ բրած զրպարտութիւններն ու թշնամանքները գրքին մէջ կը լեցնէ, իսկ մըն ալ իր կողմանէ վրան աւելցնելով :

Առտերին աս գիրքը անանկ նենգութեամբ ու խարդախութեամբ գրուած է, որ շատ բողոքող մատենագիրներ, որոնք որ մէջի վարդապետութիւնները իրրեւ ճշմարիտ կը պաշտպանեն, ի վերայ այս ամենայնի իր խարէութիւնն ու նենգութիւնը կը սրբաւեն, եւ պատճառած չարիքները կը խոստովանին : Ահաւասիկ մեկուն խօսքերը : «Յայտնի է որ Լուտեր, թէպէտ եւ ամենայն ինչ միայն հաւատքին վրայ կը հիմնէր, սակայն եւ այնպէս աս գրքին մէջ եկեղեցւոյ համար բրած հիմնական պահանջմունքներուն վրայ գէշ բան մ'աւելցուց, որպէս զի կայսրը իր կողմը շահի ցուցնելով որ «Դթէ Լուտերական կողմը «պաշտպանելու ըլլայնէ՝ եկեղեցւոյ տէրութեան երկիրները եւ «Կէսպոլսոյ վիճակը կրնայ իրեն սեպհականել», : Միանդամայն որպէս զի Գերմանիայի մէջ իշխաններն, ազնուականներն ու քաղաքները կարող ըլլայ իրեն որսալ, առջեւնին իրրեւ խայծ աս դրաւ որ Եկեղեցւոյ հիմնական ունեցած ինչքերուն հարիւրին մէկը՝ եկեղեցիներուն պահպանութեան բաւական է, եւ թէ քահանայապետներուն՝ Գերմանիայէն առած մուտքերն արգելելու եւ չտալու է : Գարձեալ որպէս զի ստորին եկեղեցականներն ալ Նորոգութեան կողմը շահի, իրենց յոյս առաւ որ կրնան ամուսնանալ : Ազնուականաց՝ եկեղեցական իշխաններուն դէմ՝ ունեցած ատելութեան սնունդ տուաւ, եւ շահասիրութիւննին գրողեց առջեւնին զնելով որ կանոնիկոսներուն եկա-

19. Գործք Լուա . գերմ . Հատ . պլանդակութիւնը Լուտերի գրուածոց մէջ անթիւ անհամար տեղեր

20. Տես անդ 320. — 322. — Աս կը գտնուի :

դառնու թիւն պիտի պատրաստէր, 29. անանկ նամակ մը՝ որն որ «ուրիշ բան չէր կրնար ընել, բայց եթէ կրակին վրայ եղ լեցրնել» 30: Անանկ թուղթ մըն էր ասիկա, որուն մէջ Լուսեր «Քահանայապետին՝ հնազանդութիւն, յարգութիւն եւ նոյն իսկ սէր կերպարանելով, ամենասատիկ հակառակութիւն, ամենադառն կատակաճք եւ շատ յայտնի արհամարհութիւն մը կը ցուցնէր. այնպէս որ Լուսերին՝ աս նամակին մէջ զրուցածէն աւելի արհամարհիչ ու նախատական բան մը անկարելի է որ անոր (քահանայապետին) դէմ՝ կարենայ ըսուիլ» 31: Լուսերին ոգին աղէկ մը ցուցնելու համար՝ հարկ է որ աս ամպարիշտ թղթին քանի մը կտորները հաստեղս գնենք:

«Մենասուրբ Հայր, Լուսն: Երեք տարիէ վեր աս դարուս հրէշներուն հետ ունեցած գործքս ու կոխս զիս կը ստիպէ որ երբեմն երբեմն քեզի նայիմ ու դքեզ յիշեմ: ... Բայց յայտնապէս կը խոստովանիմ՝ եւ խիղճս ալ կը վկայէ որ միշտ քու վրագ՝ միայն ան յիշեցի ու ան խօսեցայ որն որ պատուաւոր ու աղէկ էր: Եւ թէ որ ուրիշ կերպով վարուած ըլլայի՝ ամենեւին ինքը զինքս չէի կրնար ջատագովել, անձամբ իմ հակաակորդներուս դատաստանը հաստատած կ'ըլլայի, եւ աս իմ յանդգնութիւնս ու ամպարշտութիւնս ետ կանչելէն աւելի բան մը չէի ուզեր: Չքեզ դանիելի Բարիլոն անուանեցի, եւ քու զարմանալի անմեղութիւնդ՝ զքեզ նախատող Սեղբեստրոսին դէմ՝ ինչպիսի հոգաբարձութեամբ պաշտպանած ըլլալ՝ իմ գիրքս կարգացողները կրնան աղէկ տեսնել: ... Բայց ան ալ ստոյգ է որ քու Գահգ... ազատ ու համարձակ նախասեցի: Սակայն ոչ դուն եւ ոչ ալ երկրի վրայ ուրիշ մէկը կրնաք ուրանալ թէ Բարիլոնէն ու Սոգոմէն աւելի ապականած է: Եւ ինծի անանկ կ'երեսայ որ անոր աղէկնալուն հնարք ու դեղ մնտուելը փուճ է: ... Գուն ալ գիտես որ ինչպէս շատ սարիներէ վեր Հոռոմ քաղքէն՝ միայն մարմնոյ եւ հոգւոյ եւ ընչոյ ապականութիւն, եւ ամէն չարիքներու չարաչար օրինակներ ելլելով՝ բոլոր աշխարհքիս երեսը կ'ողողն: Աս ամէն բաները լոյսէն աւելի յայտնի են, եւ ամէն մարդ կը տեսնէ թէ Հոռոմոյ եկեղեցին՝ որ երբեմն ամենասուրբ էր, հիմա ամէն աւազակներու պրերէն դէշ աւազակաց պըր, ամթմայի անառակութեան

29. Մենցլ, Հատ. Ա. ԳԼ. Բ. 76:

30. Լուսն, Մասն Գ. Հած Ա. ԳԼ. Ա. 98:

31. Under the pretext of obedience, respect, and even affection for the pontiff, he has conveyed the most determined

opposition, the most bitter satire, and the most market contempt; insomuch, that it is scarcely possible to conceive a composition more replete with insult and offence, than that which Luther . . . Ռոմի, ԳԼ. ԺԲ. Հ-Գ. Գ. 10, 11:

տուն, մեղաց, մահուան ու դժոխաց թագաւորութիւն եղած է. այնպէս որ չիկրնար մտածուիլ որ եթէ Նեոք գալու ըլլար նէ՛ ասկից աւելի չարութիւն մը կարող ըլլար վրան աւելցնել»:

«... Եւս է պատճառը՝ որուն համար ինձի միշտ ցաւ եղած է որ դուն, ամենաբարի Աւետ, որ ուրիշ լաւագոյն ատեն քահանայակետ ըլլալու արժանի ես, ասանկ ժամանակ մը քահանայակետ եղած ես: Հոռմայ աթոռը քեզի ու քունմաններուդ արժանի չէ. հապա արժանի է որ սատանան հիմա հոն քահանայակետ ըլլայ, որն որ արդէն քեզմէ աւելի ան Բարխիոնին մէջ կը թագաւորէ: ... Ստոյգ չէ՛ մի որ երկնից տակը Հոռմայ արքունիքէն աւելի ապականալ, աւելի անպիտան, աւելի ատենի բան մը չկայ, մինչեւ իր ամպարչտութիւնը Տաճկրնութուն ամպարչտութենէն առանց համեմատութեան աւելի է: Ստոյգ է որ Հոռմ երբեմն երկնից դուռ էր. բայց հիմա դժոխքին բերանն եղած է, եւ այնպէս բացուած է, որ Ասաուծոյ բարկութեանը համար՝ ամենեւին մէկը չիկրնար գոցել»:

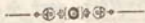
«Վ ուսեր աս ու ասոր նման նախատական խօսքեր խօսելէն ետեւ, կ'ըսէ Ռոսպոյ, որոնք որ միշտ քահանայակետին անձին վրայ շատ անարգական գովութիւններով խառն են, իր վարմանքին վրայ համառօտիւ խօսելու կ'անցնի, եւ Հոռմայ գահին՝ զինքը լուցընելու համար բրած փորձերը կը պատմէ: Եւքը՝ սատանայի ծառայ ու Յիսուսի Գրիստոսի հակառակորդ կ'անուանէ, եւ Այսեւանոս կարգինային վարձուքին վրայ անանկ դատնութեամբ մը կը խօսի, որն որ իր առջի յարգութեան խօսքերուն հետ ամենեւին չեն միարանիր»³²: Բայց բոլոր նամակին մէջ գրած հենցնական խօսքերը պսակելու համար, այսպէս կը ըմբռնեն: «Աւերջապէս քու Սրբութեանդ առջեւը ձեռնուանայն չեղելու համար՝ հետս աս պղտիկ գիրքը կը բերեմ, որն որ քունուանդ նուիրուած է, իբրեւ խաղաղութեան եւ բարի յուսոյ նշան եւ սկիզբ, որմէ կրնաս իմանալ թէ ես ինչպիսի զբաղմունքներու կ'ուզէի ու կրնայի աւելի օգտակար կերպով ետեւէ կ'նալ, թէ որ քու ամպարիշտ շողքորթներդ թող տուած ըլլային, կամ թող տային: Ես գիրքը՝ թէ որ չափին նայելու ըլլաս՝ պղտիկ բան մըն է. բայց եթէ իմաստը հասկընալու ըլլաս՝ կարծեմ որ բոլոր բրիստոնէական կենաց բովանդակութիւնը մէջը կը գտնուի: Ես աղքատ եմ եւ քեզի նուիրելու ուրիշ բան մը չունիմ. դուն ալ ուրիշ բանի կարօտութիւն չունիս բայց եթէ հոգեւոր պարգեւով մեծնալու: Ասով ինքը զնկքս ալ քու Հոյրութեանդ ու Սրբութեանդ կը յանձնեմ. Տէր Յիսուս զքեզ յաւիտեան պահպանէ ամէն»³³:

Լուտերին՝ աս իր անամօթ թղթին հետ քահանայապետին խաւրած, եւ իրբեւ խաղաղութեան նշան եւ սկիզբ անոր նուիրած գիրքը՝ վասն բնութեան ողորմութեան ըսուած գիրքն է. «Արն որ, կ'ըսէ Ռոսոյց, Հռոմաց եկեղեցւոյն պաշտպանները՝ իրբեւ իր (Լուտերին) հպարտութեան եւ անհնազանդութեան նոր մէկ ցոյցը կը նկատեն», 33 : Եւ իրաւունք ալ ունին այնպէս կարծելու, ինչու որ Լուտեր աս գրքին մէջ՝ կարծես թէ ջանացած է իր մինչեւ նոյն աստե՛նը վարդապետած մոլորութիւնները մէկիկ մէկիկ եւ աւելի բացայայտ ու աւելի յանդուգն կերպով կրկնելու : Արդ՝ թէպէտ եւ ենթադրենք որ աս մոլորութիւնները բոլոր ճշմարտութիւնները ըլլան, ի վերայ այսր ամենայնի որովհետեւ Հռոմաց եկեղեցիէն ըստ մասին արդէն դատապարտուած բաներ էին, եւ ըստ մասին նոյն եկեղեցւոյն վարդապետութեանց հակառակ էին, աս բանս գիտնալով՝ նոյն գիրքը էրբէն խաղաղութեան ու սիրոյ նշան աստե՛նապէս ինքե՛րէն կ'ըսէ որ ուրիշ բան չէ նէ, գոնէ յանդգնութիւն, անամօթութիւն ու դառն կատակներ է :

Գործ. Լուտ. Լուտ. Լուտ. Բ. 1—3 : — Ռոսոյցը Լուտերին աս նամակը մէջ բերելու աստե՛ն՝ ակզ ակզ զանազան խորհրդածութիւններով (որոնցմէ մէկ երկուքը բերինք) գրողին անամօթութիւնը յանդիմանելէն ետեւ՝ զանիկա եւ իր կողմնակիցները այսպէս կը խայտատակէ : «Ան բողոքող հեղինակները, կ'ըսէ, որոնք որ հերձուածին կամ բաժանման յանցանքը բոլորովին քահանայապետին ու անոր վարդապետութեանը վարուելու զրոյ կը ձգեն, (ինչպէս Մոսկովիոս, Ռոսպրոգարն, եւ այլն.) Լուտերին աս գրգռիչ նամակը (this provoking letter of Luther) բոլորովին լուսեմեան օակ կը ծածկեն, թէպէտ եւ իր Գործոցը մեծամեծ հաւարմանց մէջ բառ առ բառ կը դառնաի Ռոբիշները (ինչպէս Սլէյտան ու Սլէրնարթի) որոնք աս նամակը կը բերեն, այնպէս կը կարծեն որ Լուտերին՝ աս քահանայապետն ըսած մեծարանաց ու սիրոյ խօսքերը՝ ճշմարտ ու սրտանց ըսուած բաներ են, եւ պէտք էր որ

քահանայապետը ասիկա խաղաղութիւն կամ հաշտութիւն խնդրելու ակզ զնէր : Բայց մարդս պէտք է որ նախապաշարմունքներով ըմբռնուած ըլլայ կամ շատ կարծ խելք ունենայ, որպէս զի չտեսնէ որ ուրբէրը դառն կատակ է. (But it requires a great share either of prejudice or of dullness, not to perceive that the whole is a bitter satire.) որն որ անով մանաւանդ աւելի սաստիկ կ'ըլլայ, որ Լուտեր այնպէս կը ձեւացընէ թէ քահանայապետին ժամանակաւոր ու մշանջնաւոր երջանկութեան զրոյ հոգ ունի, Գլ. ԺԹ. Լուտ. Գ. 16. Ծանօթ :

34. Գլ. ԺԹ. Լուտ. Գ. 17 : — «Ինչ որ Լուտեր աս գիրքը խաւրելով՝ պատին զրոյ ծիծաղելու զեւտուած շունենարնէ ալ, կ'ըսէ Բյանք, ի վերայ այսր ամենայնի պէտք է խոստովանիլ որ շատ դժուար էր որ Հռոմի մէջ կարծէին թէ ուրիշ վախճան մ'ունէր, : Գրք. Գ. Լուտ. Ե. 321 :



Քուտերի մոլորութիւնները կը դատապարտուին :

«Բռնակառայութիւն ինքաւը : Լուսերին՝ ինքաւին որէ՛ գրածները : Լուսեր ինքաւը սարիչ գրեբո՛ւն՝ մեր հիշելը հրողորակո՛ւն ի՛յրել : Աս անորին գործէն տրտարացնելու՝ հմար գրածները : Լուսերին աշակերտներուն ըրած անպիտանութիւնները : Լուսեր յանսանէ ինչ որ ըրէ :

1520

Ի ԽԻՌՆ քահանայապետը պիտի երկայն ատեն համբերելէն ու Լուսերին խելքը դուրսը բերելու համար ամէն քաղցրութեան միջոցները բանեցրնելէն վերջը, տեսնելով որ ամենեւին բան մը օգուտ չ'ընէր, մանաւանդ թէ անոր յանդիմութիւնն ու անամթութիւնը օրէ օր կը սաստկանայ, եւ չարիքներն երթալով աւելի կը մեծնան, չկրցաւ ալ անկէ ետեւ ըլլոր եկեղեցւոյ ըրած տրտունջին ականջ գոցել ու յամառ քահանային դատապարտութեան վճիռն ուշացնել : Հարկ էր որ խօսէր, կ'ըսէ Օտէն, եւ ամենուն ցուցնէր ան քրիստոսի խոստացած լոյսը՝ որուն ետեւէն երթալու էին, որպէս զի չըլլայ որ աւելի շատերը տղիտութեամբ մոլորութեան աշակերտին՝¹ : Ռոտագոյին ըսածին պէս՝ Լուսերի « յանցանաց չափը լեցուած էր, եւ շատոնց արդէն քահանայապետը կը յորդորէին որ եղած անկարգութիւնները հասու եւ որոշ կերպով մը զսպէ : »² : Արդ՝ երկայն ատեն աստուածաբաններու եւ կարգինալներու հետ խորհուրդ րնելէն ետեւ՝ քահանայապետը Յունիսի 15ին կոնդակ մը հանեց, « որուն մէջ, ինչպէս Մենցլ կը գրէ, աւելի հայրական տրտմութիւն քան թէ պատժիչ խստութիւն մը կը տեսնուի, եւ որն որ ընդհանրապէս չափաւորութեամբ գրուած է, »³ : Աս կոնդակին մէջ Լուսերի զանազան գրուածներէն հա-

1. Հաս. Ա. Գլ. ԺԵ. 168 :

2. Գլ. ԺԹ. Հաս. Գ. 17 : — «Սէլյանսն այնպէս կը կործէ որ, կ'ըսէ Օտէն, քահանայապետը պետք էր զեռ համբերել ու սպասել : » Եւ զբան աս խորհրդածութիւնը կ'ընէ. « Ի՛նչ. պէտք էր սպասել, մինչեւ որ սպասամբ արեղայ մը ուղղափառութեան նախնի շէնքը ետեւէ ետեւ բողբոջին կործանէր, եւ ինք՝ որ Աստուծակ պահապան դրուած էր, առանց աղաքարութիւն մ'ընելու կամ ամբողջութիւն մը ցուցնելու, պէտք էր անլարժ կենալ ու տեսնել որ նոյն շէնքին քարերը մէկեկ մէկեկ ի՛յնան : Երբ

որ Գարըզատ ելաւ նորոգութեան վրայ յարեակեցաւ նէ, Լուսեր՝ Ախդանպերկի առարկալը, Արդպուրկի մէջ երեք ամբողջ տարի շտապեց, հազա շուտ մը անապարեց վրան հասաւ : Հոտ. Ա. Գլ. ԺԵ. 167, 168 : Գարըզատին վրայ տես Բ. Գրքին Ա. Գլխոյն մէջ :

3. Հաս. Ա. Գլ. Բ. 71 : — «Նոյնը գրելով նոյն բառերով կը գրուցէ Լեւոն ալ. «Ասեղակը, կ'ըսէ, հայրական արտմութեամբ վրդոված արտի մը քաղցր խօսերեովը գրուած է : » Մտն Գ. Հոտ. Ա. Գլ. Ա. 17 : Գարեհալ Բլանք ալ նոյնը կը խոստովանի. «Անդակին մէջ, կ'ըսէ, կա-

առ, եւ լսեց որ Գերմանիայի քանի մը Համալսարանները ուրախութեամբ ընդունելու մէջը Հրամայուածները կատարել են, ալ անկէ ետեւ ինքը Լուտեր եւ իր մտերիմները չափը բալորովն կորսընցուցին: Լուտեր նախ անանկ ձեւացուց որ նոյն կոնդակին վաւերականութեան կամ բուն քահանայապետէն գրուած ըլլալուն վրայ կը տարակուսի. ետքը՝ երբ որ տեսաւ որ ալ աս հնարքը չի կրնար բանիլ, Նոյեմբերի 17ին, քահանայապետէն՝ առ ընդհանուր ժողովքը բողոքեց⁶: Ասկից զամ կոնդակին դէմ պլանդակ գրուածք մը դուրս հանեց⁷, որուն մէջ այսպէս կը խօսի: «Բարեպաշտ ընթերցող, ակնաջն լուր մը հասաւ որ ինձի դէմ կոնդակ մ'ելած է: Աս կոնդակը իմ ձեռքս հասնելէն յառաջ՝ գրեթէ բոլոր աշխարհք տարածուեցաւ, ուր որ մինակ ինձի դէմ ըլլալուն համար՝ ամենէն յառաջ ինձի գալու էր: Գուցէ գիշերուան ու մթութեան աս դուստրը՝ իմ երեսիս լոյսէն վախցաւ: Բայց վերջապէս նոյն շղկկը՝ իմ բարեկամներուս օգնականութեամբը՝ իր բոլոր գեղեցկութեամբը տեսայ: Ստուգիւ դեռ կը տարակուսիմ որ արդեօք պապականները զիս կատակել կ'ուզեն... չէ՛ նէ Հռոմայեցիք աս աստիճանի յիմարութեան հասած են: ... Ի վերայ այսք ամենայնի չեմ հաւատար որ Լեւոն Ժ. Հռոմայ եպիսկոպոսը իրեն հմուտ կարգինալներովը աս յիմարական գրուածքին հեղինակն ըլլայ. եւ այսպէս կարծելուս պատճառն ան չէ որ Հռոմայեցեաց պատիւը պահեմ, հապա ան է որ չըլլայ թէ մեծ հպարտութեամբ ուրիմ, եւ ինքը զինքս արժանի սեպեմ Աստուծոյ ճշմարտութեանը համար ասանկ գեղեցիկ ու փառաւոր (նախատինք) կրելու: Բայց թէ որ ստուգիւ Հռոմայ եպիսկոպոսը հետս այսչափ յիմարութեամբ կը վարուի, Աստուծոյ առջեւ ով Լուտերէն աւելի երջանիկ է, որն որ ասանկ յայտնի ճշմարտութեան համար այնպիսի բարձր տեղէ կը գատապարտուի: Եւ ինձի անկից աւելի ի՛նչ բաղձալի բան կրնայ գտնուիլ, որ ան ամենատգէտ, ամենամաքրիշտ, ամենակատաղի Նեոէն երբեք արձակում չընդունիմ, երբեք հետը չհաշտուիմ, երբեք հետը հաղորդութիւն չունենամ: ... Աս կոնդակը գրողն ով որ կ'ուզէ նէ ըլլայ, ես զինքը Նեո կը համարիմ... Եւ որպէս զի իղմէ ուզած բաներէն ամենեւին մէկը չընդունի, նախ՝ Աստուծոյ ու Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ իր սուրբ հրեշտակներուն ու բոլոր աշխարհքիս առջեւ կը յայտնեմ որ բոլոր սրտանց աս գատապարտութեան կոնդակին հետ ամենեւին չեմ միարա-

6. Սենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Բ. 80: Երն Գեկտեմբերի 1ին հրատարակեց:
 7. Սերենտորֆին (Գէրդ. Ա. Հաբ. Նոյն որը դուրս հանեց նաեւ կոն-
 ՀԱ. 117.) բաժնին նայելով՝ Լու- դակին մէջ գատապարտուած 41 յո-
 տեր աս գրուածքը նոյն (1520) տա- դուածներուն պաշտպանութիւնը:

նիր, մանաւանդ թէ կ'անիծեմ՝ ու կ'ատեմ, իբրև ֆրիստոսի Որդւոյն Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ դէմ գրուած ՏայՏոյութիւն. ամէն: Երկրորդ՝ նոյն կոնդակին մէջ դատապարտուած ամէն յօդուածները Տոգւոյս բոլոր վտտահութեամբ կը խոստովանիմ՝ ու կը դաւանիմ. եւ յախտնական անիծից պատիժ սպառնելով՝ ամէն քրիստոնէից կը յայանեմ որ նոյնները պէտք է խոստովանիլ, եւ կոնդակին հաւանութիւն տուողները՝ Նեա սեպելու է: . . . Աս ըլլայ իմ ետ կանչելս . . . 8:

«Կ'աղաչեմ քեզի, ո՛վ ամենատգէտ Նեոն, այնչափ սաստիկ տգիտութեան եւ անհնարին յանդգնութեան հասար, որ կը կարծես թէ բոլոր աշխարհք ապշութեան մէջ ինկած է, եւ պիտի կարծէ որ քու ցուրտ խօսքերովդ՝ Մ. Գրոց զօրաւոր խօսքերուն կը յաղթես: Այսպէս դատապարտելու կերպը Գտլնիայի ու Լոմանիայի վարդապետներէն սորվեցար: Թէ որ մուրուսութիւնները եկեղեցական կերպով դատապարտելն աս է, որ Ասիկա հաճելի չէ, կ'ուրանամ, չեմ ուզեր՝ ըսուի, ան ատեն ո՞ր խենթը, ո՞ր էջը, ո՞ր խլորդը, ո՞ր կոճղը չիկրնար դատապարտել: Լիբր երեսոգ չ'անընար՝ որ այսպէս հրապարակաւ եկեղեցւոյ մէջ ցուրտ ու տկար խօսքերու դմտովը՝ երկնաւոր խօսից կայծակներուն դէմ գնելու կը յանդգնիս: . . . Սակայն ասոր պատճառն ուրիշ բան չէ . . . բայց եթէ սաստիկ տգիտութիւն, որով մէկ կողմանէ իմ ըսածներու ճշմարիտ ըլլալը տեսնելով, եւ մէկալ կողմանէ ո՛չ թող տալ ուզելով եւ ո՛չ հերքել կրնալով՝ փուճ թղթի վախով մը զիս սարսափեցընել կ'ուզեն: Բայց Լուտեր պատերազմի վարժած ըլլալով՝ կոնդակներէ ամենեւին չի վախնար՝ 10:

«Ասարակօրէն կ'ըսուի որ էջը անոր համար անպիտան կ'երգէ, որովհետեւ շատ բարձր կը սկսի երգելու. նոյնպէս աս կոնդակն ալ լաւագոյն կ'երգէր, թէ որ իսկզբան ՏայՏոյիչ լեզուն մինչեւ երկինք չվերցընէր: . . . Չէք վախնար, ո՛վ կրնքեալ Նեոնիք, որ քարերն ու փայտերը աս ձեր զարհուրելի եւ այլանդակ ամպարշտութիւններն ու ՏայՏոյութիւնները լսելով՝ արեան քրտինք թափեն: Իսկ դուն ուր ես, ամենաբարի Կարողս կայսր. ուր էք, քրիստոնեայ թագաւորներ ու իշխաններ: Մկրտութեամբ ինքը զինքնիդ ֆրիստոսի տուած էք, ու Նեոնն աս դժոխական ձայնին կրնաք համբերել: Ո՛ւր էք, եւ պիտկոպոսք, ո՛ւր էք, վարդապետք, ուր էք դուք ամէնրդ՝ որ

8. Գործք Լուս. Լատ. Հատ. Բ. frons tua meretrica? որն որ ճիշդ 93. Բ. 94: թարգմանելու կ'ամբընանք:

9. Լուտերին բուն գործածած 10. Գործք Լուս. Լատ. Հատ. Բ. 94: բառերն ասոնք են. Non pudescit

գերիստոս կը խոստովանիր. աս պատական զարհուրելի հրէշները բերով՝ ինչպէս կրնաք լուռ կենայ: 11. . .

«Դուն, Լեւոն ծ. եւ դուք, Հռոմայ կարգինալք եւ ամէն Հռոմ եղողներ, համարձակութեամբ երեսնիդ կը զըուցեմ, թէ որ աս կոնդակը ձեր անուամբն ու ձեր գիտութեամբն ելած է, եւ կը խոստովանիր որ ձերն է, եւ ալ մկրտութեան ասեն Եսաուծոյ որդիութեամբը ինձի տրուած իշխանութիւնը՝ որով Եսաուծոյ որդի եւ Քրիստոսի ժառանգակից եղած եմ, կը գործածեմ: Հաստատուն վէմին վրայ հիմնուած ըլլալով՝ որ ոչ դժոխքին դռներէն, ոչ երկինքէն եւ ոչ երկրէն կը վախնայ, կը խօսիմ, կը խրատեմ եւ կը յորդորեմ զձեզ ի Տէր, որ դառնաք, աս սատանայական հայհոյութիւններնուդ, յանդրգնութիւններնուդ ու անպարշտութիւններնուդ. չափ դնէք, եւ շուտով: Եւ թէ որ աս բանս չէք ըներ նէ՛ գիտցած ըլլաք որ ես բոլոր քրիստոսապաշտներուն հետ մէկտեղ, ձեր գահը՝ որն որ սատանայէն բռնուած ու ճնշուած է, Նեոխ դատապարտեալ գահին տեղ կը դնեմ, որուն չէ՛ թէ միայն չենք հնազանդիդ կամ հպատակ եւ միաբան ըլլալ չենք ուղեր, հապա կ'ատենք եւ կը գարշինք ալ, Քրիստոսի գլխաւոր ու մեծ թշնամոյն տեղ դնելով, եւ պատրաստ ենք աս մեր վճռոյն համար ձեր անմտական նոզվքները չէ՛ թէ միայն ուրախութեամբ տանելու, հապա նաեւ աղաչելու որ երբեք գմեղ անկից չարձակէք: . . . Եւ թէ որ Քրիստոսի Հոգին ու մեր հաւատքին սաստկութիւնը զորութիւն մ'ունի նէ՛ աս գրուածքով, թէ որ ձեր կատաղութեան մէջ յառաջ երթալու ըլլաք, զձեզ կը դատապարտենք, եւ ան կոնդակովիդ ու բոլոր վճիռներովիդ մէկտեղ կը մտանենք սատանայի, ի կորուստ մարմնոյ, որպէս զի հոգինիդ Եսաուծոյ օրը մեզի հետ աղատի, յանուն Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ, որն որ դուք կը հալածէք, ամէն»,¹²:

Լուսեր աս անպարշտական մանաւանդ թէ յիմարական գրուածքը հրատարակելէն քանի մը օր վերջը՝ իրեն գրուածներուն ասդին անդին այրելուն վոէժն առնելու համար, յառաջագոյն առ Սիպարսոսի գրածը¹³ ուղեց իրօք կատարել: Գեկտեմբերի 10ին առտուանց Վիդզենպերկի հրապարակներուն մէջ թղթեր կ'պցնեն և տուաւ, որոնցմով կ'իմացնէր որ նոյն օրը ժամը 9ին կանոնական իրաւանց գրքերը պիտի այրին ու մեխիդ դառնան, եւ բոլոր քաղաքացիներն ու մանաւանդ համալսարանին ուսանողները կը հրաւիրէր որ գան հանդիսութեան

11. Գործք Լուս. շառ. Հատ. Բ. 95. Բ.

12. Նոյն տեղը, 96:
13. Տես էջ 46:

ներկայ գտնուին : Որոշուած ստեղծ սաստիկ բազմութիւն Լուսերին բնած տեղն եկան ժողովուեցան : Հոնտեղը Համալսարանին վարդապետներէն մէկը՝ դիպուած փայտերուն Լուսերին ակնարկութեամբ կրակ տուաւ . ինքն ալ տօնի զգեստները հագած ու ձեռքը քահանայապետին կոնդակը բռնած՝ յառաջ եկաւ , ու կոնդակը վեր վերցրնելով եւ ամենուն ցուցնելով՝ վառուած խարուկին մէջ նետեց եւ ըսաւ . « Որովհետեւ դուն Լստուծոյ Սուրբը խռովեցիր , զքեզ ալ մշտնջենաւոր կրակը խռովէ ու այրէ , » : Ըս որ եղաւ , Հոնտեղը մօտ ըլլողները՝ Լուսերին հրամանովը Հոն ժողովուած կանոնական իրաւանց գրքերը , քահանայապետաց վճիռներուն հաւաքմունքները , եւ իրեն գէժ գրուած բոլոր գրքերը կրակին մէջ ձգեցին ու այրեցին : Բազմութեան մէջէն ոմանք այրած գրքերուն կտորները կրակէն հանելով՝ օգին մէջ կը նետէին ու բարձր ձայնով կը կանչէին . կեցցէ՛ Լուսեր , կորիցն՝ պապականք ¹⁴ :

Վոյն օրը Լուսեր ժողովուած բազմութեան իմացուց օր կրկորդ օրը եկեղեցւոյ մէջ աս բանիս վրայ իրենց ճառ մը պիտի խօսի : Որոշուած ժամանակը եկեղեցւոյն մէջ սաստիկ բազմութիւն եկաւ ժողովուեցաւ . ինքն ալ բնմն ելլելով՝ ըսաւ . « Երեկ պապերուն սատանայական գրքերն այրեցինք . բայց անիկա տղու

14. Համառօտ պատմութիւն թէ Բնչպէս նետին վճող գրքերը Մ. Լուսերին ձեռքովն այրեցան . Գործք Լուս . զերմ . Հատ . Ա . 399 : Բլանք , Գիրք Գ . Հատ . Ա . 351 : Կուստա . Ֆեցեր , ԳԼ . Է . 134 : ՄենցԼ , Հատ . Ա . ԳԼ . Բ . 81 : Ռոսոյոյ ԳԼ . ԺԲ . Հատ . Գ . 22 , 23 : Օտէն , Հատ . Ա . ԳԼ . ԺԵ . 179 : — Լուսերին աւ անօրէն գործքին վրայ — ուրուն համար Մտօմեհեստ (Ճ — Բ . 19 , Բ .) հաւանականաբար բուն Լուսերին գրածէն (տ՛ի ա Քլեռն 17 . Ծանօթ .) առնելով՝ կ'ըսէ որ « Լստուծոյ հոգւոյն իր վրան իջնալովը » գործեց , — նոր մասնակցի մը աւ խորհրդածութիւնը կ'ընէ : Բողոքողներէն ոմանք՝ ինչպէս որ սովորութիւն ունին միշտ Լուսերին ամեն գործքերն արգարացընելու , նոյնպէս աւ ամպարին գործքն ալ ջատագովել կ'ուզին . մանաւանդ թէ դիցադանական գործքի մը պէս կը զովին ու մինչեւ երկինք կը բարձրացընեն : Բայց իրենցմէ մէկն ալ մինչեւ հիմա չկրցաւ ցուցընել թէ Լուսեր ինչ իրաւամբ աւ գործքը կրնար գործել : Գարնէալ ամենեւին մէկը չկրնար ցուցընել թէ երբ որ

մէկը իր մեծերուն զէժ ելլէ , եւ անոնք իրեն հետ ուղածին պէս չվառուին նե՛ ինք իրաւունք կ'ունենայ ինքը զինքը անոնց հնազանդութենէն ազատ կացուցանելու , եւ անոնց հրամաններն ու ընդհանուր օրէնքները հրապարակաւ ստի տակ առնելու եւ այրելու : Ըրեղօք Գրիստոս եւ առաքեալները այսպէս վարուեցան , կամ թէ Ս . Գրոց մէջ սասանկ հրաման մը տուին : Լուսեր ինքը զինքն արդար եւ անմեղ կը սեպէր նե՛ իր իրաւունքը ուրիշ կերպով մը չէր կրնար արեղօք հաստատել : Թէ որ հիմակուան ամենն սասանկ յանդգնութեան գործք մը պատահելու ըլլար նե՛ ընողը ջատագովող մարդ կը զանուէր , թէ՛ պէտ եւ արդար բուն մը պաշտպանելու համար ըրած ըլլար , եւ ոչ թէ Լուսերին պէս պարզպէս վերջ առնելու համար : Լուսերին ամենէն սաստիկ պաշտպանին կը հարցընէ՛ , յանն կ'առնէ արեղօք անոր օրինակին հետեւի : Կարձե՛մ թէ չե՛ . եւ աւ բանիս վրայ նախապարմանէ ազատ մտածողն ու կարգաւորութեան եւ խաղաղութեան սէր ունեցողը , թէ որ բերնով ալ չէ

խաղալիկ էր, Տիման անկից աւելի մեծ ու հարկաւոր գործք մը կայ ընելու, այս ինքննոյն ինքն պապն այրել : Սակայն տեսնելով որ աս խօսքը շատ սաստիկ է, վրան շուտ մը աւելցուց. «Սուղեմ ըսել՝ Հռոմայ գահը : Թէ որ բոլոր սրտանց պապին հայհոյական իշխանութեան դէմ չէք խօսիր նէ՝ չէք կրնար երանութեան հասնիլ : ... Ընոր համար ամէն քրիստոնեայ, թէ որ հոգւոյն փրկութիւնը կ'ուզէ նէ՝ պէտք է զգուշանալ որ զքրիստոս չուրանայ, որն որ ստուգիւ կը պատահի թէ որ պապականներուն հետ հաղորդակցութիւն ունենայ նէ,» 15 :

Վիչ մը վերջը Լուտեր գրուածք մ'ալ դուրս հանելով՝ քահանայապետին կոնդակը եւ ուրիշ գրուածներն այրելուն պատճառները կը ցուցնէր : «Ես, կ'ըսէ, Մարտինոս Լուտեր, Ս. Գրոց վարդապետ, Վիդզենպերկցի, Օգոստինեան, ամենուն կը ծանուցանեմ որ իմ կամքովս, խորհրդովս ու գործակցութեամբս ... Հռոմի պապին ու իր քանի մը աշակերտներուն գրքերն այրեցան : Թէ որ մէկը աս բանիս վրայ զարմանալու ըլլայ, ինչպէս կը կարծեմ, եւ հարցնելու ըլլայ որ ինչ պատճառի համար եւ որուն հրամանաւը աս բանս ըրի, ահա ասիկ աս է պատասխանս,» 16 : Ըս ըսելէն վերջը հինգ պատճառ կը բերէ, որոնց մէջ ըսածները՝ Մենցլ այսպէս կը համոռօտէ : «Հնուցմէ մնացած, նաեւ Գործոց առաքելոց մէջ գոյուած սովորութիւն մը կայ, որ գէշ ու վնասակար գրքերը կ'այրեն՝ իսկ ես՝ որովհետեւ մկրտեալ քրիստոնեայ, Ս. Գրոց երդուեալ վարդապետ եւ միանգամայն քարոզիչ եմ, կը վայլէր որ իմ անուանս, վիճակիս, պաշտօնիս ու փութոյս համար՝ խարէական, մոլորեցուցիչ ու քրիստոնէութեան դէմ եղող վարդապետութիւնները ջնջեմ ու խախտեմ : Բայց աս գործքս չէի կատարեր, թէ որ պապն ու պապական մոլորեցուցիչները՝ կուրութիւննին ու անպիտանութիւննին ան աստիճանի հասցուցած չըլլային, որ իրենց մոլորական վարդապետութիւններուն դէմ գրած հերքումներուս ականջնին գոցելէն զատ՝ իմ գրքերուս մէջի աւետարանական վարդապետութիւնն ալ չդատապարտէին ու չայրէին 17 : Եւ որպէս զի ցուցնէ որ այրած գրքերուն մէջ ստուգիւ վնասակար ու թունաւոր վարդապետութիւններ կան, անոնց մէջէն երեսուն նախագասութիւն կը բերէ, որոնք

նէ՝ գոնէ սրտին մէջէն ինծի պէս զատաստան կ'ընէ : Հին Լուտերու շնորհիւ աս նոր քաղաքացիական շարժումը 1844-էր 73 :
 — Տիւնտիս — Գլխին 18. Ծանօթ :
 15. Համառօտ պատմութիւն թէ ինչպէս նախնի վնաս գրքերը Մ. Լուտերին ձեռքը այրեցան. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ը. 399 :
 16. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ը. 394. Բ :
 17. Հոստեղս Մենցլին ըսածներուն վրայ աս միայն հարկ է աւելցնել որ Լուտեր հինգերորդ պատ-

Ղուտերին աշակերտները վարդապետներնէն աւելի պարկեշտ չէին: Քանի մը քաղաքներու մէջ ուսանողները քահանայապետ մը կը ձեւացընէին, եւ իշու վրայ հեծցուցած՝ առջեւնէն քշելով կը տանէին, ու ետեւէն կը պոսային թէ Մահ պապականութեան: Իշուն ետեւէն կարդինալի զգեստներ հագած ուրիշ մարդիկներ կու գային, իշուն վզէն քահանայապետին կոնդակին օրինակը կախուած կ'ըլլար, եւ երբ որ դիմացնին՝ ցեխոտ տեղ մը կամ կոյանոց մը կու գար, մէջը կը թաթխէին²⁰: Ասանկ անամօթ ու անվայել գործողութեանց դէմ Ղուտեր բերան մ'ալ չէր բանար. ինչ կ'ըսեմ՝ բերան բանայ ու դէմ խօսիլ, իրենց իրաւունք ալ կու տար: Ահաւասիկ իրեն՝ աս կամ ասոր նման բաներուն վրայ առ Սփալադին գրած խօսքերը. «Ան շուպտութեան օրերը Քէր երիտասարդները այսպէս կը զբօսնուին. պապը իրեն բոլոր զգեստներովն ու զարդերովը կը ներկայացընէին, ետքը իրեն հետ մէկտեղ կ'ելլէին փողոցները կը պտըտէին. եւ քաղքին երեւելի մէկ հրատարակը հասած տաննին՝ նախատական ու ծաղրելի խօսքերով պապին ետեւէն վազելով՝ կը հալածէին, որն որ իր կարդինայնեցովը, եպիսկոպոսներովն ու անոնց կողմնակիցներովը առջեւնեցնէն կը փախչէր: Բնորոշ ինչն ալ թագաւորները եւ նոյն իսկ Բրիտտոս կը թշնամանէ»²¹:

Ղուտեր եւ իր կողմնակիցներն ու աշակերտները աս ամէն բաները կ'ընէին Սաքսոնիայի կայսրընտրին ու Գերմանիայի ազնուականներուն պաշտպանութեան վրայ ապաւինելով, որոնք Ղուտերէն խաբուած եւ կամ աչքերնին՝ վանքերուն ու եկեղեցիներուն ինչքերը յափշտակելու անկած ըլլալով, եւ կամ աս շփոթութիւնները՝ իրենց իշխանութիւնը մեծցընելու յարմար առիթ սեպելով, ամէն կերպով իրեն եւ իր կողմնակիցներուն ձեռք կը բռնէին, պաշտպանութիւն ու օգնութիւն կը խոստանային, եւ չէին թողուր որ քահանայապետին կոնդակը Սաքսոնիա եւ ուրիշ մօտ տեղեր հրատարակուի եւ ի գործ գրուի²²:

Նոյն խորհրդածութիւնը Ռեֆէլ ալ կ'ընէ եւ հեղինակ վրան աս խօսքը կ'աւելցընէ. Բայց Ղուտերին դէմ եղածը Աստուծոյ Սրբոյն (Քրիստոսի) դէմ եղած նախատիք է. իսկ Ղուտերին ըրածը՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ տաճարին մէջէն վաճառականներն ու գնորդները վաճառուի, եւ իր վարդապետական պարտքը կատարել. ինչպէս ինք Ղուտեր կը գրէ: Գէր + Ե. ԳԼ. Ե. 179:

20. Օտեն, Հատ. Ա. ԳԼ. ԺԷ.

224: — «Քահանայապետական նըզվից կոնդակը, կ'ըսէ Բլանք, ժողովրդեան երգերու մէջ խոփուեցաւ, հրատարակական ծանուցման թղթերով նախատուեցաւ, եւ ամեն կարելի միջոցներով արհամարհուեցաւ»: Գէր + Գ. Հար. Ա. 376:

21. Առ Օտենի, Հատ. Ա. ԳԼ. ԺԵ. 178:

22. Բլանք, Գիրք Գ. Հատ. Ա. 337—344: Ռեֆէլ, Գիրք Ա. ԳԼ. Ե. 162. — 168:

Կ'երեւայ որ նոյն ասեմները կատարուած ըլլայ Լուսերին վրայ ան դէպքը՝ որն որ ինք պարծելով մը կը պատմէ: «Ինծի դէմ եղած ամէն Հակառակութիւններն ու առարկութիւնները յաղթելէն ետեւ, կ'ըսէ, միայն մէկ ընդդիմութիւն մը կը մնար յաղթելու, որն որ Յիսուսի Քրիստոսի օգնութեամբ մեծ զժուարութեամբ Հաղիւ կրցայ յաղթել. այս ինքն թէ ոչոք է էկեղեցւոյ անուշ,» 23: — Պոսիւէ՝ Լուսերին աս ամպարիշտ խօսքը յառաջ բերելով՝ վրան Հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ 24: «Կարծես թէ, կ'ըսէ, չնորհրդը աս չուսուականը չէր կրնար թողուլ Հեռանալ 25: Բայց վերջապէս ինք (Լուսեր)

23. Դատադատութեանց յառաջապանն մէջ. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Ը. Սկիզբները:

24. Գործք Ը. Համ. ԻԶ:

25. Լուսեր իր ըրած նորոգութեան վրայ երկայն ժամանակ ունեցած տարակոյսներուն ու անհանգստութիւններուն վրայ ուրիշ սեղ մը պայտէս կը բռտի. «... Ո՛հ, որչափ մեծ նեղութիւն ու աշխատութիւն կրեցի, մինչեւ որ Ս. Գրոց Հաստատուն վկայութեամբ Հաղիւ կրցայ ինքզնի Հանդարտեցընել, որ ես միայն առանձին կրնամ պայտէն դէմ ելլել, զինքը՝ Եւսեփն սեղ դնել, եպիսկոպոսները՝ անոր առարկաները սեպել, ու Համալսարանները՝ անոր անուսկոյթեան աները (Panania): Ո՛րչափ անդամ սիրտս զոյգ կ'էլէր, տարակուսի մէջ կը մտնէր եւ. զիս կը յանդիմանէր: Ըմնեն զօրուս որ առարկութիւնն աս էր. Գոնն միայն խոհեմ ես, ուրիշները ամենն ալ մուրթութեան մէջ են եւ այնչափ երկայն ժամանակ մուրթեալ մնացին. ինչ կ'ըլլայ թէ որ ցուն կը մուրթիս եւ այնչափ մարդիկ զու մուրթութեանց ետեւէն կը ձգես, որոնք որ յախտանս զատապարտութիւն: Ըսիցս այնչափ տեւեց, մինչեւ որ Քրիստոսը սեպական Հաստատուն խօսքով զիս Հաստատեց, այնպէս որ սիրտս ալ շերերի, Հաստատապահներուն ամեն իմաստակութեանց դէմ Հաստատուն կը կենայ, եւ ժայռերով ամբողջած ծոգափի մը պէս՝ ալիքներուն մրրիկը կ'արհամարհէ:» Պարտիս անուշութեան ըրայ. Գործք Լուս. 4: 27: Հատ. Բ. 9. Բ. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25.

Բայց աս վերջին բաժնը՝ որ ալ սիրտս չ'երեւիր, սոսոյզ չէ. ինչու

որ անկից ետքն ալ խղճմանքին ձայնը բուրբոյն չէր կրնար ճնշել. ինչպէս յայտնի կ'երեւայ ան խօսքերէն՝ որոնք 11 տարի վերջը (1532ին) նոյն կերպով տարակոյսներու մէջ եղողի մը կը գրէ: Թագաւոր Լուս. Հատ. Ը. 324: — Ռիֆէլ (Գէրդ Ը. Գլ. Զ. 232. — 243.) Լուսերին զանազան գրուածքներէն, եւ զլուսորարար խօսք սղանայ ըսուած գրքէն առնելով՝ կը յուցընէ որ աս տարակոյսները իր բոլոր կենացը մէջ կը տեսէին, եւ երբեմն երբեմն այնպէս կը սաստիկանային որ Լուսեր արեան քրտինքի մէջ կը մտնէր, եւ յուսահատութեան ու անձնասպանութեան խորհուրդներ կ'ուռնէր: Կանաւորասպէս կը յուցընէ որ աս տարակոյսները աւելի իր գլխուս որ մուրթութեան վրայ էր, այս ինքն թէ մարդը՝ միայն Հաստատով արգարանայ, եւ աս տարակոյսը չէր կրնար գրեթէ երբեք բուրբոյն յաղթել: Բայց Լուսեր աս խղճին զարնելովը՝ խելքը զլուսիւր բերելու սեղ՝ նոյն տարակոյսները միշտ սաստանայի փորձութիւն կամ ստատանայական երեւոյթի մը սեպր, եւ յաղթելու Համար զանազան Հնարներ կը բանեցընէր: Իր խոստովանածին նոյնը՝ շատ անգամ աս տարակոյսներէն կամ փորձութիւններէն ազատուլ կամ անոնց յաղթելու Համար՝ պարտուլու կ'երթար, կ'ուտեր, կը խմէր, կը խաղար, կը խնտար, կը զբոսնար, եւ ուրիշներուն ալ խրատ ու տար կ'ուռնէր դէպքերու մէջ իրենք ալ անանկ վարտին, ըսելով որ ասանք ծոմ բռնելէն ու պահք պահելէն շատ աւելի աղէկ ու զորանոր միջոցներ են ('): Բայց զլուսոր գէնքը՝ որով ան տարակոյսներուն դէմ, կամ իր

յաղթեց. սակայն ան աստիճանի կուրուձեանք հասած էր, որ իրմէ նախատուած Քրիստոսէն թող տրուիլն ու մերժուիլը՝ աւոր ձեռաց օգնութիւնը կը սեպէր: Այլ կրնար կարծել որ Քրիստոսի հրամանին հակառակ՝ իր եկեղեցւոյն չանապու յանդրդնութիւնը՝ իրեն շնորհացը գործքը սեպուի: Լուտեր աս այնչափ դժուարութեամբ ստացած շարաշար յաղթութիւնն ընկելէն ետեւ՝ նեղացուցիչ լծէ մը ազատած լի պէս, կը սխի Սաղմոսին խօսքը բերանն առնել ու կանչել. «Պղտեցուք զկապանս նոցա եւ ընկեցուք ի մէնջ զլուծ նոցա», եւ իրօք ալ աս խօսքերը գործածեց կոնդակին դէմ գրած ատեն, վերջին ճգամը մը եկեղեցւոյ իշխանութիւնը վրայէն թօթախելով: Եւ ամենեւին միտ չգրաւ որ ասիկա ան զարհուրելի երգն է, որն որ Պատիժ՝ ան ապստամբներուն բերանը կը դնէ, որոնք չար ժողովքներ ժողովելով՝ Աստուծոյ եւ անոր Օծելոյն դէմ դաւաճանութեան խորհուրդներ կ'ընէին», 26:

Լուդ այսպէս Լուտեր թէ սրտանց, թէ իր գրուածներովը, եւ թէ գլխաւորաբար քահանայապետին կոնդակն ու կանոնական իրաւունքները հրապարակաւ այրելով, գեռ յանուանէ շնորհուած՝ ինքը զինքը բոլորովին եկեղեցիէն բաժնեց 27: Աւստի թէպէտ մէկ կողմանէ հարկաւոր չէր երևար որ քահանայապետը զինքը նորէն յանուանէ նորով: Բայց որպէս զի չբլայ որ պարզամիտները՝ զինքը յանուանէ նորովուած չտեսնելով՝ խա-

խօսքը գործածելու համար՝ ստատանային դէմ կը կռուէր, եւ զորն որ ուրիշներուն աբ մասնաւոր կերպով մը կը յանձնէ, աս էր որ ստատիկ պիղծ ու աղտոյի խօսքեր կը գրուէր, եւ պատճառ կը բերէր որ ստատանն շատ հոգարտ բլայով՝ աս տեսակ խօսքերուն չիկրնար գիմանալ ու կը ձգէ կը վախճի:

26. Սողոյ թ որ աս խօսքը Լուտերին Գործոցը մէջ (Լուդ. Լուդ. Բ. 66.) ծանօթութեամբ սպուած քահանայապետական կոնդակին տակ գրուած է. բայց որովհետեւ նոյն ծանօթութիւնները բուն Լուդիկներն՝ Լուտերին արժանի պաշտպաններն են, անոր համար աւելի հաւանական է որ ինք Լուդիկն գրած բլայ, ջան թէ Լուտերի բայց ով որ կ'ուզէ նէ՝ գրած բլայ, որովհետեւ կամ Լուտեր կամ Լուտերակոնք աս խօսքը իրենց կը սեպհականեն, անոր համար Պատիճին խորհրդածութիւնը իր գործութիւնը բոլորովին չիկորսուցըներ: Եւ խօսքին վրայ նոյնպէս տաճանութեամբ կը

խօսի Մենցլ ալ: Լուդիկն, կ'ընէ, «Քահանայապետին կոնդակը դառն ծանօթութիւններով ու զրուանելով տպել առաւ, անանկ անմիտ եռանդեամբ մը, որ աս գրուածքին վերջը Պղտեցուք զկապանս նոցա եւ ընկեցուք ի մէնջ զլուծ նոցա», խօսքը զնկովը արդարացուց հակառակորդներուն՝ զինքն աննոց կարգը զնկը, որոնց համար Սաղմոսերգուն կ'ընէ թէ Աստուծոյ ու անոր Օծելոյն դէմ կ'ընէ», Լուդ. Բ. ԳԼ. Բ. 85:

27. Մասնաւոր կը զրուցե թէ Ով որ իշխանի մը օրինաց գրքերը կրակի մէջ կը ձգէ, նոյն իսկ ան գործքով կը ցուցընէ որ այլ անկէ ետեւ անոր իշխանութիւնը բանի տեղ չիգնիր. եւ Լուտեր, կ'ընէ, անոր համար քահանայապետական օրինաց գրքերն այրեց, որպէս զի յայտնապէս ցուցընէ թէ անկէ ետեւ Լուտայ քահանայապետին քաղաքացին կամ հպատակը չ'ուզեր բլայ: Դոր ժՁ. Լուդ. Բ. ԳԼ. Բ. Լուդ. Բ. ԳԼ. Բ. 85:

Պարսի աւագածողութիւն

Այնպիսիքն ճառը : Այսպէս հրաման կու տայ որ Լուսերը ժողովե կան-
չաւի : Լուսերը՝ կայսեր հրամանին զեմ՝ ճամբան աստղ ին- որայ : Երկու
անգամ ժողովե կու գայ ու մտորո-նկաննները յամառ-նկեմից կը պաշտ-
ողանի : Այսպէս կ'ուզէ Լուսերը անհիշողէս ետ կտարել : Աւագանին
միջնորդ կ'ըլլան եւ կ'ուզեն նորէն գործ մ'ընել : շարերը հետը առան-
նէն կը կտան, բայց օգուտ մը չըլլար :

1 5 2 1

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ նոր կայսրը թագադրութենէն քիչ մը վեր-
ջը քստ ստորութեան Պարսն քաղաքը աւագածողով մ'ըրաւ 1.
որուն մէջ չափէն աւելի շատ բազմութիւն գանուեցաւ, որով-
հետեւ բոլոր աւագանին (ամէն կայսրնափրններն ու իշխանները
եւ ազատ քաղաքներուն պատգամաւորները) մէկ կողմանէ նոր
կայսրը տեսնելու, մէկալ կողմանէ ալ Լուսերին պատճառաւ
եղած խռովութիւններուն ինչ վախճան ունենալըն անձամբ
իմանալու համար ջանացած էին ներկայ գանուիլ : Աս աւագա-
ծողովը 1521ին Յունուարի 28ին սկսաւ : Իսկզբան տերութեան
զանազան գործքերուն վրայ խօսելէն եւ որոշմունքներ ընելէն
վերջը, նոյն ատենուան կրօնի խռովութիւններուն վրայ խօսք
բացուեցաւ, որոնք կայսրը եւ աւագանւոյն մեծ մասը հանդար-
տեցրնել շատ կը բաղձային : Ասոնց մասնաւոր կերպով մը յոր-
դորիչ եղաւ Ալէանտոյ՝ քահանայապետին դեսպանը, որն որ
շատ անգամ աս նիւթին վրայ մասնաւոր խօսակցութիւններ
ընելէն զատ՝ անգամ մը երկայն ճառ մը խօսեցաւ, որուն
գլխաւոր մասունքներն ասոնք են :

«Մեծափառ կայսր, հզօր իշխանք եւ մեծարոյ պատգա-
մաւորք : Երբեք ժողովքի մը մէջ ունկնդիրները ատենախօսէն
խարուելու վտանգէն այնպէս ազատ եղած չեն, ինչպէս աս
աւագածողովին մէջ : Ատենախօսները հասարակօրէն իրենց
ունկնդիրներն անով կը խաբեն, որ կը ձեւացրնեն թէ բոլոր
իրենց փոյթը՝ ժողովականներուն օգտին համար է, եւ խօսած
նիւթերնէն՝ իրենց համար ամենեւին օգուտ մը կամ ակնկա-
լութիւն մը չունին . անոր համար ալ շատ անգամ աւելի ուրիշ-
ներուն՝ իրենց վրայ ունեցած վստահութեամբն ու սիրովը կը
յաղթեն քան թէ փաստերնուն զօրութեամբը : Իսկ ես յայտ-
նապէս կը խօստովանիմ՝ որ խօսած նիւթէս ինծի մեծապէս օ-

1. նոյն աւագածողովը բուն ժամտախտ ըլլալուն համար՝ Պարսն
Նիւնուարի պիտ'որ ըլլար . բայց հան քաղաքը ժողովուեցաւ :

գուտ կայ, եւ միանգամայն ան ալ կը զրուցեմ որ մեծ յօժարութեամբ ու սիրով կը խօսիմ. որովհետեւ վախճանս ան է որ իմ իշխանիս գլուխը իր պատուական թաղը հաստատուն պահեմ. անանկ որ իմ առանձնական յօժարութեանս ալ նայելով՝ աս բանիս համար յանձն կ'առնէի կենդանի կենդանի այլի, թէ որ գիտնայի որ նորածին հերետիկոսութեան հրէշն ալ ինձի հետ մեկտեղ կ'այրի²: Բայց միանգամայն յանձն կ'առնեմ որ մէջերնէդ ամենեւին մէկը խօսքերուս չհաւանի, թէ որ բերած պատճառներս աղէկ մը եւ զգուշութեամբ քննելէն ետքը՝ միտքը համոզուած չիմնար: Եւ չէ թէ միայն չեմ վախնար որ խօսքերս այսպէս զգուշութեամբ քննուին, հապա մանաւանդ կը բաղձամ որ քննուին. ինչու որ բերելու պատճառներուս հաստատութիւնն ան ատեն աւելի կ'երեւայ, երբ որ աւելի մտադրութեամբ ու սուր աչքով կը քննուին, որն որ ճշմարտութեան յատուկ է: . . .

«Վ՛ մէն բանէն յառաջ՝ մինչեւ հիմա շատերուն մտքին մէջ սիրած սխալ կարծիք մը կ'ուզեմ փարատել. աս սխալ կարծիքն ան է իրրեւ թէ Լուտերին ու Հռոմայ մէջ եղող բոլոր հակառակութիւնը՝ միայն քահանայապետին նպատակոր եղող քանի մը շնչին բաներու վրայ է, որոնք Լուտեր չ'ընդունիր: Բայց աս կարծիքն ան աստիճանի սխալ բան է, որ քահանայապետին՝ իր կոնդակովը դատապարտած 41 յօդուածներուն մէջ՝ քահանայապետական իշխանութեան գէւմ եղող միայն քանի մը յօդուած կայ: Եւ մէկը չկարծէ որ մէկալ դատապարտուած ամպարիշտ յօդուածները՝ զրպարտութեամբ Լուտերի վարդապետութիւնը սեպուած են: Ես հոստեղս իր լատիներէն ու գերմաներէն լեզուաւ գրած, տպել տուած ու տարածած գրքերը բերած եմ. բաւական է որ մէկը աչք ունենայ, որպէս զի տեսնէ թէ ինչպէս նոյն ամպարշտութիւնները իր գրքերուն մէջ կրկին կրկին կը վարդապետէ³: Բայց արդեօք ասոնք թեթեւ

2. Խօսքին սկզբնադիրն աս է. **Mi lascerei arder vivo, se meco insieme dovesse arder il nostro della nascente eresia.** Բալթիկէն, Գէրման. Գլ. ԻԵ. Հ. 4. Ա. 98: Աս գեղեցիկ խօսքը Գեալ ա' Օպինեէին մէջ այսպէս թարգմանուած է. «Պատրաստ եմ իմ մարմինս կրակի մէջ այրելու, միայն թէ՛ աս նորագոյն հերետիկոսները նաեւ ինչպէ՛ս որուն հետ եւ հիմա կը մտրուիմ, կարենայ նոյն կրակին մէջ այրիլ ու այսպիսի, ու անոր մեկիքը իմքին հետ խառնուիլ.». Հ. 4. Ա. 462.

որով Լուտերին հերետիկոսութեան վրայ բռնածը՝ անոր աչքն վրայ առնուելով՝ աստիկ ատերութենէ բնած խօսքի մը պէս յառաջ բերուած է: — Թեպէտ աս զբնին խորգոսի թարգմանութենէն քանի մը օրինակ բերելով (տես երես 5. 19. 23, 24.) մտքերնիս գրած է՛նչոր ալ չ'սխեշը, եւ իբրց ալ թէ՛ ուրիշ շատ տեղեր եւ թէ՛ աստանին՝ աս ճառին մէջ բոլոր փոփոխութիւններն, աւելցուցած ու պակսեցուցած խօսքերը շարժաատկեցիք, բայց ասիկա շիջցանք լուել:

3. Բալթաիկէնի կը պատմէ որ

ու շնչին բաներու վրայ են : Ինք կը հաստատէ թէ բարեգործութիւնները երկինք ստանալու համար ամենեւին հարկաւորութիւն եւ օգուտ մը չունին . կը հաստատէ որ մարդը բնական եւ աստուածային օրէնքները կատարելու աղատութիւն չունի . մանաւանդ թէ կը պնդէ որ ամէն գործքերնուս մէջ հարկաւ մեղք կը գործենք : Խղճմտանքին խայթերը շացընելու , ամօթոյն եւ րասանակը քակելու եւ յուսոյն գեղեցիկ գրգիռը տկարացընելու համար ասկից աւելի սատանայական վարդապետութիւն մը կրնայ գանուիլ : Նոյն իսկ առասպելներուն մէջ՝ մարդիկներն անասուն դարձընելու համար ասկէ աւելի վնասակար թոյն կը գանուի արդեօք : . . .

«Վրդ սասնկ գարշելի մոլորութիւն քահանայապետին օգտին կը վերաբերի . քահանայապետին շահուն կը վերաբերի արդեօք խորհուրդներուն շնորհք հեղուլը , զորն որ Ղուտեր խորհուրդներուն վրայէն կը վերցընէ : որով հաւատացելոց՝ աս Քրիստոսի խաչին վրայ իր արեամբը պատրաստած երկնային դեղերուն ունեցած վստահութիւնը կը քակէ կ'երգձանէ : Չեմ գիտեր ինչ բսեմ ան մինչև հիմա եկեղեցւոյ մէջ չչուած՝ մեղքերուն թողութիւն տալու իշխանութեան վրայ , որն որ Ղուտեր կը յանդգնի չէ թէ միայն աշխարհականներու հապա նա եւ կանանց ալ շնորհելու . որով քահանայական կարգին ունեցած գլխաւոր պատիւը կը վերցընէ , եւ ապաշխարութեան խորհրդոյն աղղեցութիւնը կը խախտէ : . . .

«Վայց այլ աւելի յառաջ երթանք : Քրիստոնէական ժողովորդեան մէջ ինչ աւելի սրբապղծական ու խոռովայոյղ ամպարը տութիւն կրնայ ըլլալ , քան կրօնաւորական ուխտերուն զօրութիւնն ու բանալը , եւ կրօնաւորները վանքերուն մէջ հաստատուն եւ անխոփոխ պահող սրբազան կապերը քակելը : Միայն աս վարդապետութիւնը՝ Ղուտերին ինչ տեսակ մարդ ըլլալը ցուցընելու բաւական է : Ամէն մարդ գիտէ որ ապստամբութիւն հանող խաբէբաներուն ու չարագործներուն առաջին հնարքն ան է որ իրենց ետեւէն գացողներուն՝ ամէն բան ընելու թոյլ կու տան , եւ ասիկա թողակի մը պէս կ'ըլլայ , որով ամէն տեսակ չարիք գործելու համար՝ ուղածնուն չափ բաղձութիւն գլուխին կը ժողվեն : Ամէն տեղ ինչ խոռվութիւն , ինչպիսի գայթակղութիւն , որչափ կոխներ կ'ըլլան , թէ որ տեսնուելու ըլլայ որ մինչև հիմա իրենց քարոզութեամբն ու բարի օրինակներովը

Վշտանարդ Ղուտերին քանի մը դէրժերը մկտեղ բերած էր , որոնց մէջ մոլորական տեղերը նշանակած ըլլալով՝ երբ որ ձառը խօսելու առան հարկ կ'ըլլար , գերբը կը բա-

նար ու մտ եղողներուն մէկիկ մէկիկ կը ցուցնէր . եւ սասնդ իր խօսքերուն հաստատուն միջոցութիւն կ'ըլլային : ԳԷԷ Ա . ԳԼ . ԻԵ . Հոպ . Ա . 97 :

ժողովրդեան աստուած պաշտուածիւնը պահողներն ու աւելցընողները՝ Տիմա ասանկ զգայուածիւններու համաձայն վարդապետութիւններէ խարուելով՝ մեծարելի զգեստներն մէկդի թող կու տան, երբեմն իրենց ձեռքովը շէն եղող եկեղեցիներէն կ'ելեն, և անարժան ու պիղծ ամուսնութեամբ աշխարհք կը մտնեն։ . . .

«Այսչափ վարդապետութեան վրայ բաւական է. Տիմա իշխանութեան ու իրաւանց վրայ խօսինք։ Լուտեր արտունջ կ'ընէ որ քահանայապետը որոր եկեղեցւոյ գլխաւորութիւնը յափըտակած իրեն առած է։ — Ինչ կերպով. արդեօք Աղեքսանդրին գնդերո՞վ կամ Աեսարին զօրքերո՞վ։ Մարդիկ՝ որոնք բնութեամբ հրամայել կ'ուզեն և ամենեւին մէկու մը իշխանութեան տակ մտնել չեն ուզեր, և ամենուն ալ արտոժանկերն ու սոփութիւնն իրարմէ տարբեր է, ինչպէս աշխարհքիս ամէն կողմը իրարու հետ միաբանելով՝ յանձն առին որ պզտիկ երկրի մը տէր եղող Հռոմոյ անդէն եպիսկոպոսը՝ Աստուծոյ փոխանորդ ճանչնան. ինչպէս ուրիշ եպիսկոպոսները իրեն հնազանդութեան տակ մտան. ինչպէս այնչափ թագաւորներ՝ որոնք իրարու թշնամի ալ էին, դէմ չդրին, հապա աս բանիս մէջ իրարու հետ համաձայնելով՝ անոր ոտքը խոնարհեցան. աս ամէն բաները կ'ըլային արդեօք թէ որ Տիմ աւանդութիւնը իրենց չցուցընէր որ Քրիստոսի կտակն ու կարգադրութիւնն աս է։ Բայց աւելի խորունկ թափանցե՛նք և գնե՛նք որ Քրիստոս պատրաստ ըլլայ իր եկեղեցւոյն կարգադրութիւնը մեր կամացը համաձայն փոխելու, և աս իմաստուն ժողովքին յանձնէ որ քահանայապետը՝ ունեցած գլխաւորութենէն մերկացընէ։ Կայինք որ ասկից օգուտ մը յառաջ կու գայ. և երբ որ կը տեսնե՛նք որ ասով ամենեւին շահ մը կամ օգուտ մը չ'ըլար, ան ատեն կ'իմանանք որ Քրիստոս իր եկեղեցին անանկ կարգաւորեց՝ ինչպէս որ հաւատացելոց նաեւ երկրաւոր երջանկութեան յարմար էր։ Անդաշեմ ասանկ երեւելի նիւթը աղէկ մտադրութեամբ մտիկ ըրէք։ Երբ որ քահանայապետին գլխաւորութիւնը վերցուելու ըլլայ, եկեղեցին ինչպէս պիտի կառավարուի։ Ամէն մէկ եպիսկոպոս իր թեմին մէջ ինքնագլուխ տէր պիտ'որ ըլլայ։ Թէ որ այսպէս ըլլայ նէ՛ մէկ բանաւորութիւն վերցընե՛նք ըսելու ատեն՝ անթիւ անհամար բանաւորութիւններ կը դնե՛նք։ Ինչպէս որ ըլլայ նէ՛ կրնայ յուսացուիլ որ մի միայն քահանայապետը գրեթէ միշտ անանկ մէկն ընարուի, որն որ իմաստութեամբ, բարութեամբ, փորձառութեամբ, և թէ որ ասոնք չունենալու ալ ըլլայ՝ իր պաշտօնաներուն գործակցութեամբ կամ մարդկային պատուոյ համար՝ Քրիստոսի հօտն աղէկ կառաւ

վարէ, կամ գոնէ իր կառավարութիւնը Տանդուրժեղի ըլլայ : Բայց ո՞վ կրնայ աս բանս այնչափ անթիւ անհամար փոքր եպիսկոպոսներէն յուսալ, որոնք չէ թէ կարգինաշներու ժողովքին մէջէն եւ անոնց ձեռքք կ'ընտրուին, հապա անանկ մարդիկներու մէջէն՝ որոնք քիչ եկամուտքով մը պղտիկ երկիր մը քաշուելու գոհ կ'ըլլան, եւ ընտրողներն ալ նոյն պղտիկ երկրին քանի մը քահանաներն են : Եկեղեցւոյ քահանայապետութիւնը այնչափ ազատ առաջնորդներու բաժնեւ տալը ուրիշ բան ըսել չէ, բայց եթէ ամէն մէկ պղտիկ սեպուհն իր առանձին կալուածին կամ երկրին վրայ ազատ եւ ինքնիշխան աշխարհական տէր ընել :

«Ախտի ըսէք որ եպիսկոպոսները ժողովոյ իշխանութեան տակ կ'ըլլան : Ես ալ կը հարցընեմ. Աս ժողովքը միշտ ժողվուած պիտի մնայ. այս ինքն արգեօք եպիսկոպոսները միշտ իրենց եկեղեցիներէն հեռու պիտի կենան : Թէ որ ըսուելու ըլլայ որ Չէ, ան ատեն կը հարցընեմ. ժողովքը չժողվուած ատեն պատահած դժուարութիւններուն կամ խնդիրներուն համար որոնք պիտի դիմուի : Նոյն ժողովքը որոնք հրամանաւր պիտի ժողվուի, երբ, ի՞նչ կերպով. ժողովքին մէջ գահերէց ո՞վ պիտ'որ ըլլայ : Աս համառօտ հարցմունքներէն ամէն մարդ գիւրաւ կրնայ իմանալ թէ որչափ խառնակութիւն, որչափ շիտթութիւն, որչափ հակառակութիւններ բոլոր եկեղեցին տակն ու վրայ կ'ընէին : ... Գարձեալ թէ որ ամէն մէկ հասարակութիւն իր մոլորական եպիսկոպոսին՝ իբրեւ Ս. Գրոց համաձայն իրեն առջեւը դրածին հաւատալու ըլլար, որչափ հակառակութիւններ չէին ելլեր օրինաց, ծէսերուն եւ մինչեւ հաւատոյ բաներուն վրայ : Ստուգիւ անկէ վերջը եկեղեցին չէր կրնար եկեղեցի, այս ինքն ժողով կոչուիլ, երբ որ այնչափ անգամներու կը բաժնուէր ու զինքն առաջնորդող եւ ուղղիչ ոգիէ մը միութիւն չէր ընդուներ : Ասկից ալ զատ՝ երբ որ ամէն եպիսկոպոս իր թեմին մէջ ազատ ու ինքնիշխան ըլլար նէ, ան ատեն ամէն մէկ աւագերէց ալ՝ անկից օրինակ առնելով՝ եպիսկոպոսին իշխանութիւնը կ'ուզէր իրեն սեպհականեւ ու ինքնիշխան եւ անկախ ըլլալ, նոյնպէս ամէն մէկ քահանայ իր աւագերէցին իշխանութենէն կ'ուզէր ազատ ու անկախ ըլլալ, որով իրօք ան Բարխոնը կը ծագէր, որն որ Ղուտեր ամբարշտութեամբ Հոմ կը գնէ : ...

«Վերջ միութեան ու կառավարութեան համար եկեղեցւոյ մէջ մինակ մէկ գլխաւոր գլուխ ու կառավար մը հարկաւոր ըլլալը ցուցուելէն ետքը՝ ինք իբմէ կը հետեւի թէ հարկ է որ աս գլխաւոր անձը ուրիշ իշխանի մը տէրութեան կամ երկրին մէջ

չբնակի, հասցա ինք իրեն տերութիւն ու երկիր ունենայ, իրեն առանձին արքունիք ու պաշտօնեաներ ունենայ . որպէս զի կարող ըլլայ առանց աչառութեան ու կողմնակալութեան ամենուն հայր ըլլալ : Իսկ ասոնց համար հարկաւոր եղած ծախքերն ըմպիտօր ընէ : Ամեն քաղաք իր քահանայն կը պահպանէ, ամէն թեմ՝ իր եպիսկոպոսը, ամէն ազգ՝ իր տէրը, ամէն տերութիւն իր իշխանը, եւ շատ տերութիւններ ու թագաւորութիւններ մէկտեղ իրենց թագաւորը կամ կայսրը : ... Ուրեմն ինչու բոլոր քրիստոնեայք իրենց գլուխն ու հայրը պիտի չպահեն, և : . . .

Ալէանարոյ աս կերպով երկայն խօսելէն ետեւ՝ ճառը լմբնցուց ըսելով որ Աս չարիքներն արմատէն խլելու համար ուրիշ

4. Աս հասեղք գրածնին՝ Ալէանարոյին ճառին միայն քանի մը հաստատանքն են : Բայց Բալլաւիինին (ԳԼԻԳ Ե. ԳԼ. ԻԵ. ՀԳԳ. Ա. 98. — 108.) ընդարձակ կերպով մը ամբողջ կը դնէ, եւ կը զրուցէ որ ինք աս ճառը վատիկանեան գրքատան մէջ եղող զբոյժ մը առած է . բայց «Որպէս զի, կ'ըսէ, անշունչ արձանի մը պէս ըլլայ, հասցա կենդանի մէտօլ, ուղղակի Ալէանարոյին թեմանը կը դնէմ» . այս ինքն ինչ զբոյժն մէջ պատմութեան պէս գտնուածը՝ ինք ճառի պէս ամբողջ ի մէջ կը բերէ, իրբեւ թէ Ալէանարոն ըստ ամենայն նոյն բաներով, նոյն կարգաւ եւ նոյն ձևով խօսած ըլլայ : Ասոր ստուգութիւնը շատ բողբոջ մատենագիրներ կը հաստատեն : Տե՛ս Միւլ ԳՕ՝ՆԻԷ, ՀԳԳ. Ա. 462 . Նուսթի Բ՛նձ, ԳԼԻԳ Գ. ՀԳԳ. Ա. 389 : Միւլը, ՀԳԳ. Ա. ԳԼ. Բ. 88 : Աս վերջին մատենագիրը կը զրուցէ որ Ալէանարոյ աս ճառին մէջ «Մանրամասն ցուցուց կամ հաստատանց (beweisen, démontrer) որ Լուտեր՝ ինք եկեղեցիին դատապարտած նախադասութիւններ կը վարդապետէ, . . . քրիստոնեաներն օրինաց ձեռնադրութենէն բոլորովին ազատ կը կացուցանէ . . . » — Ի վերայ այդ ամենայնի զեռ անանկ բողբոջող մատենագիրներ կը գտնուին, որոնք Սէրենուսին հետեւելով՝ կը զրուցեն որ աս ճառը Ալէանարոյ ժողովրդին մէջ խօսած չէ, եւ Բալլաւիինին ալ վատիկանեան գրքատան մէջ եղող զբոյժ մը առած է : Հասցա ինք իրմէ մակարեկով թէ Ալէանարոյ նոյն առիթին մէջ ինչ կ'ընար խօսել, բոլոր իր զիտէն չէ-

նած է : Թեպէտ եւ ասրածնին ամենեւին կերպով մը չեն կրնար հաստատել, եւ արդէն վերջ մնուած բողբոջող մատենագիրներն ալ աս բանն չեն ընդունիր, եւ Մեռլ ԵՕ՝Սպինեէ յայտնապէս կ'ըսէ որ «Լատիկայ (Բալլաւիինին ըսածը) բոլորովին մեթոլը՝ կողմնակալութիւն կ'ըլլար» . Ի վերայ այդ ամենայնի եւնթագրներ որ պնդուս ըլլայ . ստով իրենց ինչ օգուտ կ'ըլլայ . ճառին մէջ եղած խօսքերուն ճշմարտութիւնը ստով կը նուազի արեւոք . իրենց վարդապետ միակերպ խօսողստակիր թէ Ալէանարոյ խօսած ըլլայ, թէ Բալլաւիինին չէնած ըլլայ :

Բայց Ռոսոյ (ԳԼ. ժԹ. ՀԳԳ. Գ. 27, 28.) եւ Մեռլ ԵՕ՝Սպինեէ (ՀԳԳ. Ա. 467, 468.) Լուտերը ուրիշ կերպով մը կը ջանան շատագոյն : Թէ որ, կ'ըսեն, Լուտերը կամ իր նախանաւոր ու իմաստուն աշակերտներէն մէկը ժողովրդին մէջ գտնուելով՝ Ալէանարոյին ամբաստանութիւններուն պատասխանատու ըլլային, իր ճառին՝ ունիզիրներուն միայ ըրած ազդեցութիւնը շատ կը նուազեր : Սուսգիւ զարմանալի հասազգութիւն : Թէ որ նոյն սաներ ժողովրդին մէջ անանկ մէկը շտապեցանէ, (որն որսուող չէ, վասն զի ժողովրդին մէջ իր աշակերտներէն ու կողմնակիցներէն շատ մարդ կը գտնուէր .) արդեւ ետքն ալ նոյն զորքըր կատարել կրցող մէկը շտապեցան : Ինչու որոնէ իրենք Լուտերին մուրթութիւնները չեն արգարացներ ու Ալէանարոյին ամբաստանութիւններէն չեն սրբեր :

Հնարք չկայ, բայց եթէ աս որ կայսրը աւագաժողովին հաւանութեամբ զլուտեր տէրութենէն տարագիր ընէ: — Ժողովքին մէջ բլրողներէն շատերը Ալէանտրոյին խօսածներուն վրայ համոզուելով, ու Լուտերին ամպարչաութիւններէն ու անոնցմէ ծագած ու ծագելու չարիքներէն սոսկալով՝ կ'ուզէին որ ատենախօսին խնդրածին պէս՝ կայսեր վճռովը Լուտեր տէրութենէն տարագիր ըլլայ: Բայց Լուտերին կողմն ըլլող քանի մը իշխաններ խնդրեցին որ անիկա ժողովքը կանչուի եւ իրեն հարցուի որ «Արդեօք ան մեր ու նախնեաց Ս. հաւատքին դէմ՝ եղող կարծիքները կ'ուզէ պաշտպանել՝ չէ նէ ես կը կանչէ: Թէ որ ետ կանչելու ըլլայ նէ, ըսին, ան ատեն ուրիշ բաներու վրայ ալ լուռի ու պատշաճ սեպուածն որոշուի Իսկ թէ որ քրիստոնէական եկեղեցւոյ ու մեր Ս. հաւատքին դէմ՝ եղող կարծիքներուն կամ բողոքին կամ մէկ քանի մասին մէջ... յամառած կենալու ըլլայ, ան ատեն բոլոր կայսրնորհներն ու իշխանները... մեծափառ կայսեր հետ մէկտեղ՝ իրենց հարց ու նախնեաց հաւատքին մէջ... առանց վիճմանց հաստատուն մնան, եւ նոյն հաւատքը հաստատուն պահելու ջանան», 5: Թէպէտ Ալէանտրոյ շատ ջանաց որ կայսրը աս բանիս չհաւանի⁶, ի վերայ այսր ամենայնի կայսրը՝ աւագանւոյն խնդիրքին զիջաւ, կարծելով որ աս

5. Այսպէս բառ առ բառ կը գտնուի է Գործն Լուտ. էրթ. 2. 4. 481: — Կայսրը զեռ Վարմն չհասած՝ կայսրընորհին հրաման խաւրած էր որ Լուտերը մէկտեղ ժողովք բերէ. բայց կայսրընորհը աս բանը չուզելով՝ կայսրմէն խնդրած էր որ հրամանը ետ առնէ. եւ արդէն ինքնակալը նոյն միջոցին խմանալով որ Լուտերին՝ մտածելու եւ խելքը զուտը բերելու համար տրուած ժամանակը լրջնցած եւ որոշակի նշովքի տակ ինկած էր, ինք իրմ կայսրընորհին նորէն հրաման խաւրած էր որ մէկտեղ չբերէ: Սակայն եւ այնպէս՝ կայսրընորհը նոյն միջոցներուն թղթով մը Լուտերին հարցուցած էր որ արդեօք աւագաժողովը զալ յանձն կ'առնէ: Լուտեր ալ իրեն պատասխան տուած էր որ կանչուելու ըլլամ նէ, թէպէտ հիւանդ ալ ըլլամ, կու գամ: Կայսրընորհը Վարմն հասնելէն ետեւ Լուտերին նորէն հարցուց: Լուտեր աս երկրորդ անգամ ալ պատասխան տուաւ որ կ'երթամ: Թոյն վրան աւելցուց որ Երթայու համար պէտք է որ ինքի ապահովութեան թուղթ տրուի: Աւստի

եւ աս կողմանէ Լուտերին կողմակիցներն ապահով էին որ ինք ժողովք կու գայ: Տե՛ս է Գործն Լուտ. էրթ. 2. 4. 480: Սեռնորէ, Գեթտ Ե. 2. 147: Բլուս, Գեթտ Գ. 2. 377. — 382: ՌէէէէԼ, Գեթտ Ե. Գլ. Ե. 181, 182: Կոստոս Ֆէշէր, Գլ. ԺԵ. 186. — 191:

6. Ալէանտրոյ վարցաւ որ, կ'ըսէ Բայլուիլինի, Լուտերին հետ ժողովքին մէջ հրապարակաւ վիճարանութիւն կ'ըլլայ, որուն Լուտեր շատ կը բողոքար իր լիզամանութեան ու արտասութեան եւ ունկնդիրներուն ազիտութեան վրայ վտահանալով: Ընտր համար (Ալէանտրոյ) դէմ գրաւ. ըսելով որ պէտք չէ նորէն վէճի ու բնութեան տակ ձգել ան զատաստումն որուն վրայ քահանայապետը կրօնական նիւթերու մէջ գերազույն զատարը, արդէն վէճիս տուած էր: Բայց աս չըլլայ ալ նէ, ըսաւ, ի վերայ այսր ամենայնի աւագաժողովը չիկրնար աս նիւթին մէջ զատաստը ըլլալ, որովհետեւ աս բանը ամենեւին աշխարհականներու զատաստան տակ չ'էրնար: Գեթտ Ե. Գլ. ԻԶ. 2. 4. Ե. 108:

փոքր զինուժն ընելով՝ կրնայ հակառակորդները շահել, եւ վախնալով որ եթէ գէտ՝ գնելու ըլլայ նէ՝ գուցէ չարիքն աւելի կը մեծնայ 7, միայն թէ յայտնապէս բսաւ որ Լուտերը ժողովք կանչելս՝ իր վարդապետութիւնները քննելու համար չէ, հապա առջեւը միայն մէկ հարցում գնելու համար, այս ինքն թէ արգեօք իր վարդապետութիւնները ետ կը կանչէ, թէ չէ 8:

Աս որոշումն ըլլալուն պէս՝ Գասպար Շգուրմ կայսեր պատգամաբերը Ախդզենպերկ խաւրուեցաւ, որ Լուտերն առնէ Վորմն բերէ: Կայսրը Լուտերին համար ըստ սովորութեան՝ պատուաւոր կերպով գրուած ապահովութեան թուղթ տուաւ, որով կը խոստանար որ իրեն ամենեւին փնաս մը չի հասնիր: Նոյնպէս Փրեդերիկոս կայսրընտիրը՝ իր ու եղբօրը Յովհաննէս զբոսն անուամբը, ու Գէորդ դուքսը զատ զատ ապահովութեան թղթեր տուին, որոնց մէջ իրենց հպատակներուն կը հրամայէին որ Լուտերին թէ Վորմն գալու եւ թէ ետ դառնալու առնն ամենեւին արգելք մը չցրուի ու փնաս չըլլայ 9:

Պատգամաբերին Ախդզենպերկ հասնելէն մէկ երկու օր վերջը Լուտեր՝ իր ընկերներէն ու սիրելի եւ հաւատարիմ աշակերտներէն քանի մը հոգի հետք մէկտեղ առած՝ ճամբայ ելաւ: Շգուրմ ձի հեծած ասոնց առջեւէն կ'երթար: — Լուտերին ան առնն ինչ մտքի վրայ ըլլալը՝ ճամբայ ելլելէն յառաջ առ Սփալադին գրած մէկ թղթէն կ'իմանանք: Սփալադին իրեն նամակ մը գրած ու կայսրընտիրն հրամանաւը առջեւը իր մտըրութիւններէն քանի մը բան գրած էր, որոնք, կ'ըսէր, խաղաղութեան համար կրնաս ետ կանչել: Արդ Լուտեր՝ առ կայսրընտիրը գրելէն վերջը որ «Պատրաստ եմ ամենայն խոնարհութեամբ շոտոնց եկեղեցին յարգելու, եւ ամենեւին ոչ երկինքը եւ ոչ երկրի վրայ իրմէ վեր բան մը չըրնելու, բաց Աստուծմէ եւ իր խօսքէն, եւ անոր համար ալ «երբով եօր ինչ կ'անէ՞» ան «մէն քանիքը՝ որոնց մէջ մտրելու ինչ ինչ ցո՛ցո՛ւի», 10, Սփալադինին այսպէս կը գրէ. «Սիրելի Սփալադին. Ընդունեցայ

7. Ռիֆէլ, Գիրք Ա. ԳԼ. Ե. 199: — Նոյն մասնադիրը կը գրուցէ որ կայսրն աս բանն ընելով՝ եկեղեցւոյ ու քահանայապետին իրաւանց գէտ՝ չցործեց. ինչու որ, ինչպէս ետքը ժողովքին ժճույն մէջ կը գրուցէ, Լուտերը՝ միայն ան վախճանաւ բերել տուաւ, «որպէս զի հակառակութեան պատճառանքը վերցնէ, որովհետեւ շատերը կ'ըսէին որ Լուտերին անուամբը տարածուած գրքերը՝ իրենց չեն,» եւ աս ալ կ'աւելցնէ կայսրը որ ա-

սով չէինք ուզեր ամենեւին «իր դատը քննել կամ վրան դատաստան ընել, որն որ առանց տարակուսի Հոռոմեական քահանայապետին եւ առաքելական Գահին գործին է,» 8. Բլանք, Գիրք Գ. Հատ. Ա. 391: Ռոսդոյ, ԳԼ. ԺԹ. Հատ. Դ. 28, 29: 9. Աս գրուածքները տեսի Գործս Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 485. Բ. — 487: 10. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 481. Բ.:

ան յօգուածները՝ որոնք որ (կ'ըսես թէ) ետ կանչելու եմ... Բայց ասիւնքն մի կ'որձէր որ քան մը ետ կ'անչէր, որովհետեւ կը տեսնեմ որ պապականները ուրիշ պատճառի համար ետ կանչելու չեն ուզեր, բայց եթէ անոր համար որ... ետ եկեղեցւոյ անկարգութիւններուն ու սովորութիւններուն դէմ գրեցի: Ուստի եւ Վարդու կայսեր պատասխան կու տամ որ եթէ միայն ետ կանչելու համար զիս կը հրաւիրէ նէ՝ չեմ գար, ինչու որ... եթէ ետ կանչել ուզէի նէ՝ հոս ալ կրնայի ետ կանչել: Իսկ թէ որ կայսրը զիս անոր համար կը կանչէ որ մեռցընել տայ, ... դէմ չեմ կենար ու գալու պատրաստ եմ: Ամենեւին չեմ փոխելիք ու Քրիստոսի խօսքը փոանդի մէջ չեմ ձգեր. հասցա մինչեւ ցմահ կ'ուզեմ խոստովանիլ, միայն թէ Քրիստոս ինձի օգնէ: Գիտեմ որ արեան ծարուած շները, այս ինքն պապականները՝ զիս չմեռցուցած պիտի չհանգչին»,¹¹ ... Գարձեալ ուրիշ մէկու մը այսպէս կը գրէ. «Արմենէն կը լսես թէ ինչպէս ետ կանչեցի: Աս պիտ'որ ըլլայ ետ կանչելու. Իսկզբան պապը՝ Քրիստոսի փոխանորդ կ'անուանէի, հիմա խօսքս ետ կ'առնեմ ու կ'ըսեմ որ պապը՝ Քրիստոսի թշնամին է եւ սատանային փոխանորդը»,¹²:

Արդ այսպէս ընելիքը մտքին մէջ հաստատած՝ ճամբայ ելաւ. Լուսեր: Երբորդ հասած ատեն՝ գնաց Օգոստինեանց վանքն իջաւ, ուր որ նորընծայութեան ժամանակն անցուցած էր: Եւ թէպէտ կայսրը սաստիկ արգելած էր որ ճամբորդութեան ատեն ամենեւին քարոզ չտայ, ի վերայ այսր ամենայնի Լուսեր աս հրամանը բանի տեղ չդնելով՝ կիրակի օրը հօն եկեղեցւոյ մէջ քարոզ տուաւ,¹³ ու ետքը նոյն քարոզը տպել տալով՝ ամէն կողմ տարածեց: Քարոզ տուած ատեն՝ եկեղեցին սաստիկ շատ մարդիկ ժողվուած էին, որոնք առտուանց կանուխ եկած գիլուած էին, եւ հետաքրքրութեամբ կը սպասէին տեսնելու եւ լսելու ան մարդը՝ որուն անունը երեք տարիէ վեր ամենուրն բերանն ինկած էր: Լուսեր քարոզին մէջ բարեգործութեանց, մարդկան աւանդութեանց, կրօնաւորաց կարգերուն դէմ շատ բաներ խօսելէն զատ՝ ուղղափառ քահանայից ու ժառանգաւորաց դէմ ալ երկայն խօսեցաւ:¹⁴:

11. Նոյն տեղը, 482: Աս թուղթը Մարտի 19ին գրուած է:

12. Առ Օտենի, Հատ. Ա. ԳԼ. ԺԹ. 237: Ամենուն մէկու մը՝ Մարտի 24ին:

13. Նոյն (Երբորդ) քաղաքը եւ ուրիշ տեղեր ժողովրդեան առջեւը ճառեր խօսեցաւ. որովհետեւ հետը գացող պատգամաբերը՝ թէպէտ եւ պատուէր ունէր որ ճամբան իրեն քարոզ տալ չտայ, ք

վերայ այսր ամենայնի աչք կը դացեր, ինչպէս, ԳԼ. ԺԹ. Հ-Գ. Գ. 301:

14. Լուսերին աս գրողու խօսքերը ըստ մը պտուղնին բերին: Քիչ մը ետքը ժողովրդեան մէջէն անպիտան մարդիկ քաղքին ուսանողներուն հետ մկտեղ միանալով՝ գիշերով կանոնիկոս քահանայից աներուն վրայ յարձակեցան, շատ ստակ ընելու բաները թալեցին, մնացած կահքերը ըստ մեծի մասին

Անկից ճամբորդութիւնը յառաջ տանելով՝ Ապրիլի 16ին Վորսն հասաւ 15: Բաղրին մէջէն իրեն կողմն քլլողներէն շատերը եւ ուրիշ խել մը հետաքրքիր մարդիկներ առջեւն ելան, եւ ուրախութեամբ առին զինքը քաղաքը խոթեցին եւ Ղուտեր գնաց Հոռոպցի ասպետներուն տունը բնակեցաւ: Երկրորդ օրը աւագաժողովին կողմանէ երկու հոգի եկան, եւ ըսին որ նոյն օրը կէսօրէն ետքը ժամը չորսին ժողովքը գայ: Լուտեր իրենց աս պատասխանը տուաւ. Ըստուծոյ կամին ըլլայ, հրամանին կը հնազանդիմ՝ ետքը ճնկան վրայ իջաւ աղօթք ըրաւ:

Այլ օր որոշուած ժամանակն եկաւ նէ, զինքը հրաւիրող երկու հոգին նորէն եկան, եւ առին ժողով տարին, հրամայելով որ միայն իրեն հարցուած բաներուն պատասխան տայ եւ ամենեւին ուրիշ բան չխօսի: Լուտեր ժողովքին մէջ մտածին պէս՝ Գրիբերի արքեպիսկոպոսին դպրապետը Է.Ք (Յովհ. Է.Ք Ինկոլզդափ աստուածաբանը չէ.) քովն եկաւ ու ըսաւ իրեն նախ լատիներէն ետքը գերմաներէն. Այսպէս քեզն երկու բան կը հարցընէ. նախ՝ արդեօք քու անուամբ չորս կողմը տարածուած գրքերը դո՞ւն գրած ես. եւ երկրորդ՝ անոնց մէջ եղած վարդապետութիւններուն վրայ հաստատուն կը կեննամ, չէ նէ ես կը կանչես: Լուտեր տատասխան տալու չսկսած՝ Հերմիմու Շուրֆ՝ իրաւագիտութեան վարդապետը, որն որ Վերդենպերկէն Լուտերին հետ մեկտեղ եկած էր, եւ հոն ալ քովը կը կենար, խնդրեց որ ան յիշած գրքերուն անուններն ըսէ: Է.Ք ալ բոլոր գրքերուն անունները կարդաց, որոնք լիցի մը վրայ նշանակած էր: Ան ասին Լուտեր լատիներէն եւ գերմաներէն պատասխան տուաւ. թէ Ար խոստովանիմ որ բոլոր ըսած գրքերդ իմն են: Բայց երբ որ երկրորդ խնդրոյն եկաւ նէ, «Արծես թէ, կ'ըսէ Մենցլ 16, ան վտահութիւնը՝ որով եկած էր, զին-

պատուհաններէն վար նետեցին, եւ աներուն կրակ տուին սլոբեցին: Ասիկա Լուտերին քարոզութիւններէն ծագած շարկներուն գրեթէ երախայրիք մ'եղաւ: Նոյն դէպքը՝ ըստ մասին բողոքող մատենագիրներէ տունելով՝ անցնի ի տեղը կը պատմէ Ուլենպերկ, Գլ. Չ. Հմ. Բ:

15. Այնէ մինչեւ աս զիտոյն վերջը գրածնին՝ բոլոր ետեւի գրուածքներէն առած ենք: Լատերէի գիրք. Գործոց մէջ եւս չէլատերէի գիրք. Հմ. Գ. Լ. 487. — 496: Միւսն էլ, գործքքառուէն Արտի, էլ 29.—50: Միւսն էլ, ճառ Գ. 22. — 28: Այլոքն. Գիրք Գ. 32. — 35: Միւսն էլ, Գիրք Լ. Հոք 10. — Հոք 10Բ: — Եւ Ուլենպերկ, Գլ. Չ.

Հմ. Գ. Գ. — Ուլենպերկ, Գիրք Լ. Գլ. Ե. 201. — 210, արեւ ըստ Գիրքն զնապան զին բողոքող ժողովն գիրքէն զուրէն: Եւսիկա հոստեղը զնելը բաւական սեպելով՝ ամեն մէկ մասնաւոր հաստատուն սակը սեղը չենք նշանակեր:

16. Հատ. Լ. Գլ. Բ. 92: — «Արեւայ օր, կ'ըսէ Լուտե, ճամբորդութիւնը զինքն սլալլած, ընդունած սլոբեցութիւնները զինքը յոգնեցուցած ու վերջը ցրուած, եւ վերջապէս իջանայ քաղմութիւնը վրան մեծ ազդեցութիւն բրած էր. որով թիւ մը ասին իր վտահութիւնն ու հաստատութիւնը կործնեցուց, եւ մտածելու ժամանակ ուղեցուց: Մասն Գ. Հոք Լ. Գլ. Ե. 103:

քը թող տուաւ, 17, ուստի եւ պատասխանեց թէ Ասոր պատասխանը հիմա շուտ մը չեմ կրնար տալ. հապա պէտք է որ վրան աղէկ մը մտածեմ, որպէս զի չըլլայ որ ասանկ մեծ ու գժուարին նիւթի մէջ չափէն աւելի կամ պակաս խօսիմ:

Առտեր աս խօսքն ըսածուն պէս՝ լսողները սկսան շնչել ու արանջել, մանաւանդ անոնք՝ որոնք կը յուսային ու մարերնուն մէջ հաստատութեամբ դրած էին թէ Հոգին սուրբ շուտ մը անոր միտքը պիտի լուսաւորէ, եւ ժողովք մտած առնել զինքը կը քաջալերէին քրիստոսի խօսքն ըսելով թէ Մի հոգար որ ինչ պիտի խօսիս, վասն զի խօսելու ասնէ՛ն ինչ ըսելիքդ քեզի իմաց կ'ըլլայ¹⁸: Իրաւունք ալ ունէին արանջելու. ինչու որ աս Առտերի տուած պատասխանը, ճշտէ Մեմփուր¹⁹, ամենեւին չի համահայնիր ան մարդարեութեամբ Հոգւոյն հետ, որմէ ինքը զինքը լուսաւորուած կը կարծէր, եւ անոր համար ալ Միալուգինին գրած էր. «Ես ի յիս Աստուծոյ ազդեցութիւնը կը զգամ». Հոգին սուրբ զիս ստացած է, եւ անիկա է որ զիս կը վարէ,»²⁰: Աս խօսքերէն յայտնի կ'իմացուի թէ Առտեր այնպէս կը ձեւացընէր որ բոլոր ըսածները Հոգւով սրբով լուսաւորուած՝ կ'ըսէ, եւ իր աշակերտներէն շատերն ալ մոքերնուն մէջ այսպէս գրած էին: Եւ որովհետեւ հիմա մտածելու ժամանակ ուզելովն այնպէս կ'իմացուէր որ իր վարդապետութիւններուն վրայ բուրովն ապահով չէ, եւ կարելի է որ քանի մը բան ետ կանչէ, անոր համար լսողներուն վրայ գէշ ազդեցութիւն ըրաւ²¹:

17. Առտեր ճամբոյ շնչած՝ ան տատնանի վաստահութիւն ու հաստատութիւն կը ցուցընէր, մինչև աս խօսքն ալ ըսաւ. «Թեպէտ եւ Արմենի մէջ այնչափ աստանայ ըլլալը, որչափ որ յարկերուն վրայ կը մինար կայ, ի վերայ այսր ամենայնի հոն երթալէն ետ չէի քաշուեր,»: ՄԷԼՆՎԻՆ, էԼ 20: ՄԷԼՆՎԻՆ, ՃՊՊ Գ. 23: ԲԼՆՎ, ԳԷԻԳ Գ. ԼՊ. Ա. 397: ՏԷ ԱԷԳ, ԼՊ. Բ. 139:

18. Ռոսպոյ, ԳԼ ԺԹ. Լտտ. Դ. 31, 32: Կուստալ Գիցէր, ԳԼ ԺԲ. 212:

19. Գիբր Ե. 52:

20. Ա. Օսեանի, Լտտ. Ա. ԳԼ ԺԹ. 245:

21. Օսեան, վերը յիշուած տեղը. — Սեբեմարոֆ (ԳԷԻԳ Ա. ԼՊ. ԷԳ. 153.) եւ ուրիշ բողոքոջ մասնակիրներ, որոնց մէջ է նաեւ Ռոսպոյ (ԳԼ ԺԹ. Լտտ. Գ. 32.) իրենց վարդապետին ան վարմունքն արդարացընելու համար կը գրուցնէ

որ Առտեր երբեք այնպէս համարած չունէր որ Հոգւով սրբով լուսաւորուած, կամ թէ երկնային յայտնութիւններ ունեցած ըլլայ: Մեկը անոր վրայ շնչը ուզեր պնդել որ Առտեր աս համարումն ունեցած է. բայց ամենեւին տարակոյս չից որ ուրիշներուն շատ անգամ հաւտացընել ուզած է: Վերը գրուած խօսքէն զատ՝ որն որ մինչև հիմա իր նամակներուն մէջ կը կենայ, իր գրուածոց մէջ անիւր անհամար խօսքեր կան, որոնք կը ցուցընէ թէ Առտեր միտ այնպէս կը ձեւացընէր որ Հոգւով սրբով լուսաւորուած է, եւ իր վարդապետութիւնները քրիստոսի յայտնութեամբ ստրկած է. որոնց մէջէն մէկ քանին քիչ մը նսար (Բ. Գրքին Ա. Գիշույն մէջ) պիտի տեսնենք: Եւ նոյն խօսքերուն բուն միտքը մեր իմացածն ըլլալն՝ այնչափ յայտնի է որ Առտերի Գործոց քանազան հին տպագրութիւններուն մէջ մասնաորակ պէս լուսանցքին վրայ կը նշանա-

ուղղափառները վրան ունեցած փոքր համարումսին ալ բողոքովն կորսնցուցին, իսկ իր կողմնակիցներուն սիրտը շատ նեղացաւ:

Աւագանին աս բանին վրայ մէջերնին քիչ մը մտածելէն ետեւ՝ Է. ք նորէն Լուսերին քոյն եկաւ եւ ըսաւ. Դուն յառաջագոյն իմացած էիր որ կայսրը զքեզ ինչ պատճառաւ հոս կը կանչէ, եւ տալու պատասխանիդ վրայ մտածելու բաւական առանձնէիր, անոր համար ալ խնդիրդ կրնար մերժուիլ. ի վերայ պար ամենայնի կայսրը իր բարերար խնամքովը կը զննանի ու մինչև լազը քեզի ժամանակ կու տայ: Արդ պատրաստ եղիր որ վաղը աս առանձնորէն ժողովոյն առջեւը գաս պատասխան տաս, բայց գրով չէ՝ հապա բերնով: Եւ աս բնելով դուրս հաննց:

Արհարող օրը (Ապրիլի 18ին) Լուսերնորէն ժողովքը կանչունեցաւ, եւ Է. ք իրեն պսպէս խօսեցաւ. Որովհետեւ երեկ կայսեր քեզի բրած հարցման պատասխան տալ չուզեցիր, եւ ինքը քեզի օր մը ժամանակ շնորհեց, (Թէպէտ եւ կրնար աս շնորհքը չունել, ինչու որ ամէն մարդ պատրաստ պիտ'որ ըլլայ իր հաւատքին վրայ պատասխան տալու, մանաւանդ դուն որ աստուածաբան եւ՝ հարկաւորութիւն չունէիր բնելքիդ վրայ մտածելու.) արդ՝ պար ինչ պատասխան կու տաս. գրքերուդ մէջ գտնուած վարդապետութիւնները կը պաշտպանես՝ թէ չէ: — Աս խօսքին Լուսեր նախ գերմաներէն ու ետքը լատիներէն պատասխան տալով՝ փոքր յառաջաբանութենէ մը ետեւ պսպէս խօսեցաւ. Իմ գրուածներս երեք կարգ կրնան բաժնուիլ: Առաջին կարգիները՝ քանի մը բարեպաշտական գրքեր են, որոնց մէջ հաւատոյ ու բարուց վերաբերեալ նիւթերու վրայ պարզ ու յայտնի կերպով կը խօսիմ, եւ ասոնց վրայ պէտք է որ նոյն իսկ հակառակորդներս ալ աղէկ վկայութիւն տան. արդ ասոնք

կեն: Եւնայի տպագրութեան մէջ (որն որ Լուսերին մահուանէ 9—10 տարի վերջը հրատարակուած է) նոյն խօսքերէն մեկուն սկիզբն այսպէս գրուած է. «Ասիկա քրանդիկ գրուածք մըն է, որուն մէջ սուրբ պար Լուսուծոյ Մ. Լուսեր վարդապետը, ճամբիս երբորդ ու վերջին Եղիան, յայտնի խօսքերով կը զրուցէ որ էք լուսաբարձները հարկաւորութիւն չունէիք: Հասցուեցինք Յիսուսի վերջին Գործք Լուս. գիրք. Լուս. Բ. 56. Բ. — Ինք Սերենտորի (Գիրք Ա. Հատ. ԴԹ. 162.) Լուսերին առ Մեղանքիժոն գրած մէկ թուղթը բերելով՝ կ'ըսէ թէ Լուսեր գրեց

որ «Թէպէտ ես կորսուիմ» (մեռնիմ) ալ նե՛ աւետարանը կորստա մը չընեմ, եւ վրան կ'աւելցնէ թէ որովհետեւ «Ար յուսար որ Փիլիպոսը (Մեղանքիժոնը) Եղիան պիտ'որ ըլլար, ու Եղիպիին (Լուսերին) պիտի յաղորդէր,» Որմէ յայտնապէս կը տեսնուի որ Լուսեր ինքը զինքը Եղիպի սեղ կը դնէր: Դարձեալ Լուսեր ինքը զինքը Մովսէսի սեղ կը դնէր, եւ Յուստոսին կը գրէր թէ Լուսուծոյ կ'ազաւեմ որ է՝ հազիւ քեզի ալ տայ. դուն ալ, կ'ըսէր, Եհարոն եղիր, եւ իմ սեղս խօսէ ու գործէ: Առ ՏԷ Վերջի, Լուս. Բ. 19: Տե՛ նախ Ե. Գործք Գ. Գլխոյն 20 Երեսօն:

եա կանչելը՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ճշմարտութիւնը մտանել եւ հաւատքն ուրանալ: Երկրորդ կարգիներն անոնք են, որոնց մէջ պայտերուն եւ անոնց վարդապետութեանց դէմ կը խօսիմ, եւ որովհետեւ աս բանս ընելու պատշաճ եւ իրաւացի պատճառներ ունիմ, անոր համար ինծի կ'երեւայ որ անոնց մէջ ըսածներս ալ ետ չեմ կրնար առնել, ապա թէ ոչ ես իզմէ հակառակորդներուս բռնութիւններն ու ամպարշտութիւնները աւելի հաստատած կ'ըլլամ: Երրորդ կարգիներն ան գրքերն են, որոնց մէջ քանի մը՝ Հռոմայեցիներուն բռնութիւնները պաշտպանողներուն դէմ բաներ գրած եմ. արդ թէպէտ կը խոստովանիմ որ ասոնց մէջ շատ խստութեամբ ու դառնութեամբ խօսեցայ, որն որ քրիստոնէի մը չիվայելը, սակայն եւ պայտեւ եւ ոչ անոնք ետ կը կանչեմ, որպէս զի չըլլայ որ հակառակորդներուս բռնութեանց ու մոլորութեանց հետ միարանած երեւամ: Բայց որովհետեւ ես մարդ եմ ու մոլորական, անոր համար կրնայ ըլլալ որ սխալած ըլլամ, ուստի ան միայն կ'ըսեմ որն որ քրիստոս քահանայապետին ծառային ըսաւ. «Եթէ չար ինչ խօսեցայ, վկայեա վասն չարին», Երդ թէ որ ինք՝ որ Աստուած էր եւ բոլորովին անմոլորական, յանձն առաւ որ մարդիկ իրեն վկայութիւն տան, որչափ եւս առաւել ետ պետք է որ լսեմ, թէ որ մէկը վարդապետութեանցս դէմ բան մ'ուշի: Եւ թէ որ մէկը ստուգիւ Ս. Գրոց խօսքերովը ցուցնելու ըլլայ որ ես ճշմարտութիւնէ հեռացած ու գրքերուս մէջ մոլորութիւն սորվեցուցած եմ, ամենէն յառաջ ես իմ ձեռօքս անոնք կրակի մէջ կը ձգեմ²²:

Ի ռուտեր ասոնք ըսելէն ու խօսքը քիչ մ'ալ յառաջ տանե-

22. Թեպէտ հոս, ինչպէս նաեւ ասիկց յառաջ շատ անգամ, Լուսեր այնպէս կը ձեւացընէր որ յանձն կ'առնէ թէ իր վարդապետութիւնները քննուին, եւ խօսք կու տար որ եթէ սխալածը ցուցուի նէ՛ ետ կը կանչէ. բայց քիչ մը ետք սկսաւ ասոր վրայ ամբնալ, ու տեղ մը ասանկ կը գրէ. «Շատ կը ցախիմ որ Պորթի կայսեր առջեւ ան աստիճանի նուաստացայ, մինչեւ ուղեցի որ վարդապետութեանս վրայ դատաւոր ունենամ, եւ խոստացայ որ եթէ մէկը իմ սխալած ըլլայը կրնայ ցուցընել նէ՛ լսեմ: Արդհետեւ պարզ չէի ասանկ յիմարական խոնարհութիւն ցուցընել, մանաւանդ որ ըսածներուս վրայ ստոյգ էի, ու բռնաւորներուն ալ օգուտ մը չուներ: Մարդս իր բաներուն

վրայ այնպէս ստոյգ ու ապահով պիտ' որ ըլլայ, որ բոլոր աշխարհք ալ անոր դէմ գնելու ըլլայ նէ՛ ի վերայ սյար ամենայնի ինք հաստատուն կենայ», Գործք Լուս. գիրք Լուս. Բ. 135. Բ: Ընդհանրապէս Լուսեր աս տողովքին մէջ ցուցուցած խոնարհական կերպարանքին ու զիջման վրայ միշտ ցուցելով կը խօսէր, եւ կը գրուցէր որ նորէն նոյն վիճակին մէջ դատուելու ըլլայի նէ՛ աւելի շիտակ կը խօսէի, Բայց տեղ տեղ ալ կը զարմանայ թէ ինչպէս կրցաւ այնչափ համարձակութեամբ խօսիլ, եւ չեմ գիտեր որ, կ'ըսէ, հիմա նոյն համարձակութիւնն ու արիւթիւնը կ'ուրանային, թէ չէ: Արք. Գր. 152: Ռոտֆայ, ԳԼ. Բ. Լուս. Գր. 152: Ռոտֆայ, ԳԼ. Բ. Լուս. Գր. 36:

էն վերջը՝ Էք իրեն պատասխան տուաւ որ Աս ըսածներդ քեզ եղած Հարցմունքին հետ կապակցութիւն չունին. կայտը քեզմէ ուրիշ բան չ'ուզեր, բայց եթէ աս՝ որ յայտնի եւ որոշ կերպով մը պատասխան տաս որ արդեօք գրքերուդ մէջ՝ ընդհանուր ժողովքներուն ու կաթուղիկէ եկեղեցոյն դէմ վարդապետածներդ կ'ուզեն ետ առնել թէ չէ: Ըստ Լուսեր պատասխան տուաւ թէ Որովհետեւ կայսեր կամքն ան է որ յայտնի եւ որոշ պատասխան տամ՝, ահաւասիկ ըսածը կ'ընեմ. Թէ որ Ս. Գրոց խօսքերով ու հաստատուն պատճառներով չեցուցուիր որ ես մտրբամ եմ, գրածս ու վարդապետածս չեմ կրնար ու չեմ ուզեր ետ կանչել. ինչու որ ոչ պապին եւ ոչ ընդհանուր ժողովքներուն կը հաւտամ, որոնք, ինչպէս յայտնի է, շատ անգամ ճշմարտութենէ հեռացան եւ իրենք իրենց հակառակ բաներ հաստատեցին²³: Եւ երբ որ Էք աս խօսքիս անպատշաճութիւնն ու յանդգնութիւնը ցուցուց, եւ դիտաւորաբար աս ըսաւ որ եթէ ամէն մարդ՝ եկեղեցոյ վարդապետութեան ու ժողովոց վճիռներուն դէմ՝ ունեցած կարծիքներուն սխալ բնուիտն հաւանելու համար՝ պահանջէր որ Ս. Գրոց խօսքերը իրեն հասկրցածին պէս հասկընարով եւ իրեն մեկնածին պէս մեկնելով՝ զինքը համոզեն, ամենուին բան մը հաստատուն չէր մնար, Լուսեր ըսածը նորէն կրկնեց, ու կայսեր աղաչեց որ զինքը խղճմանքին դէմ՝ խօսելու չտրիպէ: Եւ որովհետեւ զիշերը կոխած էր, դեռ բան մը չորոշուած՝ նոյն օրը ժողովքը լմնցաւ²⁴:

23. Հոս ամեն մարդ ինք իրմ կրնայ տեսնել թէ Լուսեր ինչպէս աստիճան աստիճան վեր կ'ելլէր, եւ ամպարաւորութիւնն ու յանդգնութիւնը երբմայով միտ կ'աւելցնէր: Իսկզբան յանն ասաւ. ինքը զինքը քահանայապետական գեղարմնի մը գատատանին տակ ձգելու. անոր համար ալ Եւկարստի գնաց ու Կայեղանոսին առջևն ելաւ: Բայց երբ որ սեռաւ. թէ կարգիտաբ զինքը մոլորութիւնները ետ կանչելու կը ստիպէ, ալ ան ստեն անոր իշտանութիւնը ճանձնալ չուզեց, եւ բուն քահանայապետին գիմելով ու քահանայապետին գեղարմնէն կամ աղէկ շահեկեցած քահանայապետին բողոքելով, ցուցուց որ քահանայապետին իր վրայ ունեցած իշտանութիւնը կը ճանձնայ: Ետքը երբ որ իմացաւ. որ քահանայապետը իր մոլորութիւնները գատա-

պարտելու վրայ է; անկէ ետեւ անոր իշտանութիւնն ալ մերժեց, եւ սկսաւ ընդհանուր ժողովքին բողոքել. որով յայտնեց որ ընդհանուր ժողովքին իշտանութիւնը կ'ընդունի: Բայց վերջապէս երբ որ տեսաւ որ արդէն յառաջագոյն եղած ընդհանուր ժողովքները իր մոլորութիւնները մերժած են, ալ ընդհանուր ժողովքն ալ աչքին առջէր բան մը չերեցաւ: Եւ այսպէս սկսաւ միայն ինքը զինքը՝ քահանայապետէն, ընդհանուր ժողովքէն ու եկեղեցիէն վեր բռնել, եւ արխաջքիս մէջ անմուշար ու անսխալական՝ միայն ինքը զինքը զբաւ: Որով ցուցուց թէ յառաջագոյն ալ մեկէ մը մեկալին բողոքած ստեն՝ վախճանը ճշմարտութիւն փնտռել չէր. հասցա իր անձնական կարծիքները իրեն միակ ուղեարանական ճշմարտութիւն ընդունել տալ:

24. Բողոքող մատենագիրները

Հեռեւեալ օրը (Ապրիլի 19ին) երբ որ ժողովքը նորէն ժողվուած էր, ինքնակայն անձամբ չէկաւ, Հապա իր ձեռօքը

Լուսերին աս յամառութիւնը՝ Իրեն արտաքայ կարգի մեծ ու գոգնու եւ մեծարելու արժանի Հաստատութիւն մը կ'ուզէն ցուցնել: Մուտերին սաստիկ փութով ասարածել ջանացած աստուածարանական կարծեաց վրայ, կ'ըսէ Ռոսոյոյ, զանազան կերպով դատաստան կ'ըլլայ, որովհետեւ սմանք կ'ընդունին, սմանք կ'ը զատապարտեն, սմանք անոնցմէ շատերը իբրեւ շնչին ու զպրօցական եւ շինձու զանազանութիւններու վրայ հրեմուած բաներ կը Համարին, . . . սմանք ալ անխմանիբն բաներու տեղ կը զնեն. . . : Բայց ամէնքն ալ պէտք է որ միարան զարմանան ու յարզեն ան մարդը՝ որն որ կրցաւ միայն առանձին աներկիւղ ու Համարակ' ասանկ ժողովքի մը մէջ մտնել, եւ անդրջուակել արիութեամբ պաշտպանեց ան բանը՝ որն որ իրեն կրօնի, ազատութեան ու ճշմարտութեան Համաձայն կ'երեւնայ. եւ ուրիշ բանէ չվտխցաւ, բայց եթէ իրզմտամբին յանդիմանութենէն ու Ըստուծոյ անհաճոյ ըլլալէն: Ստուգելու Լուսերին՝ աս աւագժողովին առջեւն ելլելը՝ աս մեծ Կորուզին կենացը ամեն գործքերէն աւելի երեւելին ու փառաւորը սեպելու է. ինչու որ Հաստեղը չէ թէ միայն իր ուղղամտութիւնն ու անկեղծութիւնը, Հապա նաև իր խելացութիւնն ու մտաց Հաստատութիւնը յայտնի երեւցան: Գլ. ԺԲ, Հոգ. Գ. 35, 36: — Ըս զգովութիւններուն սրբաբ անտեղի ըլլայք անկողմնակալ ու առանց նախապաշարման մտածող մարդը կրնայ զիբաւ իմանալ: Բողոքողք Լուսերին աս ժողովքին մէջ ցուցուցած արիութիւնն ու քաջութիւնը կը զովեն. բայց իրենց հարցնենք, ի՞նչ պատճառունըր վախճալու: Միայն իր իխանին պաշտպանութիւնը բաւական էր ամենեւին մէկէ մը վախ չունենալու: Ըրդէն Բշարք (Գլ. Գ. Հոգ. Ե. 79.) Լուսերին ներողութեանց զեմ ելլելու ական ունեցած քեռ մը վախին վրայ խուելով՝ կը քրօցէ որ ՚իթէ Լուսեր միայն կարենար յուսալ որ իր տէրը, Սարսնիայի կայսրընախքը, զինքը

կը պաշտպանէ, աճե՛կա՛ն պարճաւ շէք աճե՛կա՛ք բահաւայտիքն ժառանգոր իբրով՝ մը վախճալ, թեպէտ եւ քահանայապետը քուր խորհրտիւն իրեն զեմ շարժման մէջ խոթէր, : Ըս ըսելէն վերջը կը զրուցէ որ Սարսնիայի կայսրընախքը տէրութեան մէջ մեծ իշխանութիւն ու զօրութիւն ունենալով՝ չէ թէ միայն կայսրը անոր կամայք զեմ բան մը չէր ուզեր ընել. Հապա նաև թէ որ քահանայապետը զիստքը իր կողմը շահէր ալ ըլլար, ի վերայայոր ամենայնի կայսրը՝ Փրեզիդիկտսն կամայք զեմ բան մը չէր կ'ընար ընել. որովհետեւ կայսրական իշխանութիւնը շատ տարացած էր, եւ աս իշխանութեան տկարանալուն շախ՝ իշխաններու զօրութիւնը մեծացած էր: Ըսով Լուսեր ամենեւին չէր վախնար որ կայսրը կարող ըլլայ կայսրընախքը ստիպել որ զինքը ձեռնասց: Բայց յոյն ստեղծ Լուսերին պաշտպանը միայն Փրեզիդիկտս չէր, ուրիշ շատ ազնուականներ եւ իշխաններ սաստիկ իրեն կողմը կը ընէին: ՚Իշխանները վրայէ վրայ Լուսերին այցելութեան կ'եկէին, կ'ըսէ Ռոստը. . . : Ըրդէն յառաջագոյն իրեն ըսած էին որ Հակաուսկորդներդ զբեղ սյրելն յառաջ՝ պէտք է որ մենք ամենքիս սյրինք: (Գլ. Գ. Գլ. Գ. Հոգ. Ե. 486): Վարտը աւագժողովին ատենը 400 ազնուականը (եւ միջին զարեբու զէնք ու զինուոր ունեցող եւ ամեն տեսակ շարքներ գործելու վարժած ազնուականը) հրապարակը թուղթ մը կ'ըցնենով՝ սպանացած էին որ եթէ Լուսերին փնտ մը Հասնելու ըլլայ նէ՛ Մոզունստիայի արքեպիսկոպոս կայսրընախքն զեմ պատերազմ կը բանան: Ռուստի, Գլ. Գ. Գլ. Գ. 486: Վառա՞գա՞ Ֆելչէր, Գլ. ԺԲ. 224: Յանդուգն ու Համարակ Փր. Սերինկենը եւ նախանաւոր Հուգզէնը սրն որ Լուսերը զօրաւոր թղթիցով բաջալեբած էր, կ'ըսէ Կուստաւ Ֆիցէր, մտադրութեամբ վարմնեկած բաներուն կը նայէին. եւ աս ինչպաշտունըր Լուսերին զեմ եկած թշնամական գործքը զժուարաւ առանց վրէժխնդրութեան թող կու

Ապանիայի թագաւոր, Գերմանիայի կայսր ու Աւստրիայի արքիդուքս եղողները՝ միշտ ուղղափառ հաւատոյ պաշտպան ու պատուպարան եղած, եւ իրենց արեամբն ու մահուամբը կրօնքին անարատ մնալուն փոյթ ունեցած են. ասկից զատ՝ անոր ալ զգուշութեամբ հոգ կը տանէին որ ամէն մարդ՝ եկեղեցւոյ ու քահանայապետաց վճիռներուն պատշաճ հնազանդութիւնն ընէ: Արդ մենք ալ աս գեղեցիկ օրինակները առջեւնիս ունենալով՝ մեր քաջ ու երեւելի նախորդներուն ետեւէն երթալ ու ժառանգութեամբ մեզի եկած հաւատքը ձեռքերնէս եկածին չափ պաշտպանել կ'ուզենք: Եւ որովհետեւ հիմա Օգոստինեան կրօնաւոր մը յանդգութեամբ՝ հաւատոյ եւ եկեղեցւոյ հրամաններուն ու կարգերուն դէմ ելեր է, եւ բոլոր քրիստոնէից գլխոյն դէմ կը դնէ, մտորութիւնները յամառութեամբ կը պաշտպանէ, եւ ըսածները ետ չ'առներ. անոր համար մեզի աղէկ երեւցաւ որ աս չարիքներուն առջեւն առնենք, թէպէտեւ հարկ ըլլայ արիւննիս, ինչքերնիս, պատիւնիս, նաեւ տէրութեան օգուտը վտանգի մէջ դնել. որպէս զի չըլլայ որ Գերմանիան՝ ստեղծութեան անօրէնութեամբ ազտեղի: Արդ ասկէ վերջը չենք ուզեր լսել Մարտինոս Լուտերը, որուն յամառութեան ու խստապարանոցութեան անբժշկելի ըլլալը աւագանին իմացաւ. եւ հրաման կու տանք որ քաղքէս ելլէ եւ ինչպէս որ եկաւ նէ՛նոյն ապահովութեամբ տեղը դառնայ, միայն թէ ճամբան քարոզ չտայ ու խուփութիւն մը չհանէ 25:

Թէպէտ եւ կայսեր աս թուղթը ժողովքին մէջ եղողներուն վրայ տարբեր տարբեր ազդեցութիւն ըրաւ, որովհետեւ Լուտերին կողմն ըլլողները կը արանջէին որ կայսեր աս ըրածը խստութիւն է, իսկ հակառակորդները կ'ըսէին թէ ասիկա չարեաց առջեւն առնելու համար բաւական զորաւոր միջոց մը չէ,

տեսանք, եւ ասէկ վերջը պիտի տեսնենք) կրնայ արդեօր ըսուիլ որ խղճմտանքին խալթերը եւ Աստուծոյ անհամայ ըլլալը բանի տեղ կը դնէ:

Ասկից ալ զատ՝ թէ որ յանգրջնութեամբ ու յամառութեամբ՝ օրինաւոր իշխանութեան դէմ՝ գնելը եւ ժողովքի մէջ իր կարծիքներուն վրայ յամառած մնալը՝ զգոյնութեան արժանի բան է ու մտաց հաստատութիւն եւ արիւնթիւն սեպուելու է նէ, ապա ուրեմն նոյն զոգոյնութիւններուն արժանի են ամէն գարբուր մէջ եղող հերձուածապետները: Աւրեմն զոգոյնութեան ու յարգանաց արժանի է Արիստ, որ Նի-

կիայ ժողովքին մէջ հայրապետներուն ու կայսեր դէմ կեցաւ. զոգոյնութեան ու յարգանաց արժանի են Մակեդոն, Նեստոր, Եւստիքս, Փոտ եւ սյն, վասն զի ամէն մէկերնին մէջ մէկ ժողովքի եւ կայսեր դէմ յամառած մնացին: Իսկ թէ որ բողոքողք աստեղջին յանգրջնի գոյնը ու յարգել, եւ Լուտեր գիրենք շատ տեղ կը պարտուէ եւ հերձուածապետ կ'անուանէ, ուրեմն ինչ երեսով իրենք Լուտերը մինչեւ երկինք կը վերցընեն:

25. Ռոմանաւ, Հատ. Ի. 321: Ռոսոզոյ, Գլ. ԺԻԹ. Հատ. Գ. 37: Տես նաեւ Գործք լուս. գերմ. Հատ. Ա. 492:

ինչու որ Լուսեր իր տեղը դառնայէն վերջը ուզածը կրնայ ընել. ի վերջոյ այսր ամենայնի կայսեր Տրամանին դէմ չկրցան դնել: Ուստի եւ անկից վերջը ալ Լուսերին հետ ժողովքին մէջ հրապարակաւ գործք մը չգործուեցաւ: Բայց աւագանին մէջերնին խորհուրդ ընելով՝ որոշեցին որ խաղաղութեան համար պէտք է որ առանձին ամէն ջանքն ի գործ դնեն, որ դուցէ Լուսերին յամառութիւնը կրնան յաղթել ու զինքը համոզել որ քահանայապետին հնազանդի եւ եկեղեցւոյ ծոցը դառնայ: Անոր համար կայսեր աղաչեցին որ իրենց հրաման տայ վերջին փորձ մ'ալ ընելու 26. ան ալ խնդիրքներնուն հաւանութիւն տուաւ, բայց պայման դրաւ որ Լուսեր անկէ ետեւ քաղքին մէջ երկք օրէն աւելի չկենայ 27: Աս ալ ըսաւ որ եթէ ամէն մոլորութիւնները մէկդի ձգելով՝ եկեղեցւոյ հետ հաշտուելու չըլլայ նէ՛ ես ձեզն գրով խնայուցած առջի կարծիքէս ետ չեմ դառնար:

Ան ատեն Գրիգորի կայսրնտիր արքեպիսկոպոսը Լուսերն իրեն կանչելով՝ շատ անգամ թէ՛ առանձին եւ թէ՛ ուրիշներու առջեւ հետը խօսեցաւ, եւ ուրիշներուն ալ խօսել տուաւ: Իրեն ցուցուցին որ թէ՛ ինքը զինքը եւ թէ՛ ուրիշները ինչ մեծ վտանգի մէջ կը գնէ. առջեւը կը գնէին իր յանդգնութիւնը մանաւանդ թէ՛ յիմարութիւնը, որով աշխարհքիս մէջ եղած ամենէն մեծ ու սրբազան բաներուն դէմ կ'ըլլեր, եւ թէ՛ եկեղեցական թէ՛ աշխարհական իշխանութիւնը ոտքի տակ կ'առնէր: Մեծ սիրով իրեն խրատ կու տային որ մոլորութիւնները մէկդի ձգէ, քահանայապետին հրամաններուն հնազանդի եւ ընդհանրական ժողովքներուն վարդապետութիւնն ընդունի: Բայց ինչպէս կրնային աս իմաստուն խօսքերը՝ հպարտութեամբ ու անձնահասձութեամբ կոյրցած հերձուածապետին վրայ աղղըցութիւն ընել: Լուսեր ամենուն դէմ կը գնէր, ու միշտ բերանը աս խօսքն ունէր թէ՛ «Աւելի Աստուծոյ հնազանդելու է քսն թէ մարդու», չեմ կրնար ես յանձն առնել որ, կ'ըսէր, Աստուծոյ խօսքը կապակքի տակ ձգեմ: Ղերջապէս անգամ մը արքեպիսկոպոսը իրեն ըսաւ որ Գուն մեզն հնարք մը ցուցուր, որով կարծես թէ չարիքներուն առջեւը կրնան առնուիլ: Լուսեր ալ անամոթութեամբ պատասխան տուաւ որ էս ան հնարքը պատշաճ կը տեսնեմ, որն որ Գամաղիէլ չըլից առջեւը

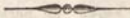
26. Ռոսդոյին պատմածին նայելով ըսէր իշխանները, թէ՛ Լուսերին կողմն ըլլողները եւ թէ՛ իրեն հակառակորդները, մկտեց կայսեր աղաչեցին որ Լուսերը մէյ մ'ալ լռէ. «պատճառ բերելով որ եթէ նոյն ատենն ալ ինք իր հերքով խոսէր զի

he persevered in his heresy.) ան ժամանակը անոր դէմ ի գործ դրուելու միջոցները աւելի եւս կըրնան արգարանաւ», Գլ. ԺԹ. Է. Գ. 38: 27. Անկէ ետքը կայսրը նորէն երկու օր ալ, մինչեւ Ապրիլի 25ը, ժամանակ չնորհեց:

դրաւ ըսելով. «Թէ որ աս դործքը (այս ինքն առաքելոց քարոզութիւնն ու քրիստոսի վարդապետութեան տարածուիլը) մարդիկն երէն է նէ՛ ինք իրմէ կը կործանի, իսկ եթէ Աստուծմէ է նէ՛ դուք չէք կրնար կործանել», 28: Արդ՛ աս կ'ուզէր իմացընել թէ պէտք չէ որ քահանայապետը կամ կայսրը կամ ուրիշ մէկը իրեն դէմ դառնայ, որովհետեւ ինք՝ եկեղեցին նորոգելու համար Աստուծմէ սահմանուած առաքելալ կամ մարդարէ է: Ասոր վրայ արքեպիսկոպոսը իրեն հարցուց որ ի՞նչ կ'ընէիր եթէ որ դըքերուդ մէջէն քանի մը խօսքեր ժողովին, որպէս զի ասկէ վերջը ժողովուելու ընդհանուր ժողովքին դատաստանին տակ ձգեն, մինչեւ որ նոյն ժողովքը անոնց վրայ վճիռ մը տայ նէ՛ անոնք վարդապետելէն ետ կը կենայիր: Լուտեր պատասխան տուաւ որ Այո, միայն թէ աս ժողովուած խօսքերը կոստանդէայ ժողովքին մէջ դատապարտուած բաները չըլլան: Եւ երբ որ արքեպիսկոպոսը կրկնեց թէ կարծեմ որ անոնք կ'ըլլային. ան ատեն Լուտեր պատասխանեց որ եթէ այնպէս է նէ՛ չեմ կրնար լսել, ինչու որ յայտնի գիտեմ թէ ան ժողովքին մէջ Աստուծոյ խօսքը դատապարտուեցաւ: Աս որ լսեց արքեպիսկոպոսը՝ իմացաւ որ բոլոր աշխատութիւնը պարապ դացեր է, եւ Լուտերը ուղղութեան բերելու ամենեւին յոյս չկայ, ուստի եւ գնաց բոլոր եղածը կայսեր պատմեց (Ապրիլի 25ին):

28. Թէ որ Լուտերին աս կանոնը ամեն տեղ ստոյգ ըլլար նէ, կ'ըսէ Բալլաիշինի, կը հետեւէր որ կոսպալաու թիւնն ու ամեն տեսակ ամպարիտ աղանդներն ալ, որոնք շատ դարեր հատատուած մնացին ու կը մնան, Աստուծմէ են: Բայց ան ալ ստոյգ է որ Լուտերին վարդապետութեանցը նայելով՝ աս բանն ալ ընդունելու ենք. որովհետեւ ինք կը վարդապետէ որ ամեն ամպարտու թիւնները Աստուծոյ գործքն են: Գլխ. Ա. Գլ. Իէ. Հ-ր. Ա. 114: Նոյն խորհրդածութիւնը նաեւ

բողոքող մտանդակի մ'ալ կ'ընէ: Լուտեր աս խօսքով, կ'ըսէ, «Երկար տեսողութեան անանկ մեծ զօրութիւն մը կու տայ, որն որ չպիտէն աւելի է. ինչու որ յայտնի է թէ Աստուած իր ծածուկ խորհուրդներով թող կու տայ որ նաեւ մուլթութիւնները, ինչպէս օրինակի համար Մ...ին վարդապետութիւնը, դարերով աշխարհքիս վրայ մնան...: Բայց Լուտեր իր եռանդեան սասուկութեամբը ասանկ խորհրդածող մտաց պատճառին միտ չէր դնել, Միշտ, Հ-ր. Ա. Գլ. Բ. 97:



Քուտեր վարդապուրկի մեջ

Կայրը ին հրամայե որ Լուսեր իր տեղը դառնայ : Ստահանելով կայսրը ընդդէմ հրամանաւ Լուսեր ճակատ ին բռնուի ու բերդէ մը մեջ ին պահուի : Աստիճակով շարժուի Լուսերը ին դարձուցարտ : Լուսերին Վարդապուրկէ մեջ անցուցած կեանքը եւ շինած գրքերը : Փորձելի հաստատունը Լուսերին գրքերը ին դարձուցարտ : Հենդիկոս Ը : Անդրէյայի խորհուրդը Լուսերին տե՛ս գրքէ մը ին շինէ : Լուսեր Փորձելի հաստատունին եւ Անդրէյայի խորհուրդին տե՛ս ին գրէ :

1521 — 1522

Երբ որ կայսրը Լուսերին յամառութիւնն իմացաւ, իրեն ըսել տուաւ թէ Որովհետեւ դուն մեր եւ աւագանւոյն խրատները ոտքի տակ առիր արհամարհեցիր ու չուզեցիր ուղղութեան գալ, մենք ալ կրօնին փաստարանն ու պաշտպանն ըլլալով պետք է որ մեր պաշտօնին պահանջածը կատարենք : Արդ կը հրամայենք քեզի որ շուտ մը ասկից ելլես, ու 21 օրուան մեջ տեղդ երթաս. եւ աս բանին համար քեզի նորէն ապահովութեան թուղթ կու տանք, բայց աս պայմանով որ ձամբան բան մը չգրես ու քարոզ չտաս : Լուսեր պատասխան տուաւ թէ կայսեր հրամանը կը կատարեմ, բայց չեմ կրնար յանձն առնել որ Աստուծոյ խօսքը կապուած մնայ. եւ երկրորդ օրը (Ապրիլի 26ին) իր ընկերներովը մեկտեղ դէպ ի Վիդգենպերկ ձամբայ ելաւ : Երբ որ Ֆրիտպուրկ հասաւ, հոն երկու նամակ գրեց, մէկ մը կայսեր մէջ մ'ալ աւագանւոյն : Աս երկու նամակին միտքն ալ գրեթէ նոյն է. Լուսեր անոնց մեջ աւագաժողովը եղածները պատմելէն ետե՛ս իր յամառու-

1. Բանի մը բողոքող մտանադիրներ կը գրուցեն որ թեպէս եւ ոմանք կ'ուզէին որ կայսրը տուած ապահովութեան թուղթը բանի տեղ չդնէ, ու Լուսերի հետ բռնութեամբ վարուի. բայց աւագանին ընդհանրապէս դէմ գրաւ, եւ կայսրն ալ չուզեց որ Գերմանիայի մէջ հրապարակաւ դարձած առաջին գործը՝ խոտման դէմ վարուին ըլլայ : Աս առթիւն մէջ կայսրը ան նշանաւոր խօսքը գրուցեց, կ'ըսեն, զորն որ Սերնտորքի կը բերէ. այս ինքն որ յեթե չսուսաբանութիւնն ու խօսք բռնելը՝ բոլոր աշխարհին մէջէն վերցուած ալ ըլլային, պետք էր որ իմ քովս (ըստ սմանց՝ իշխաններուն քովս) ապաստանարան մը

գտնէին : — Հասակա գարմանալու բանն ան է որ նոյն իսկ ան բողոքող մտանադիրները որոնք միշտ կը գրուցեն թէ Գերդ գուրբը Լուսերին մահուայի թշնամին էր, հոս կը խոստովանին որ անկեա առանձին կերպով մը եւ մեկալ իշխաններէն աւելի վերը գրուած առաջարկութեան դէմ կեցաւ, եւ պնդեց որ Լուսեր ազատ իր տեղը գտանայ : Մեռլ Թ Օւլիէի. Հոտ. Ա. 540 : Կոստան Գիշեր. ԳԼ. ԺԲ. 224 : Մեռլ, ԳԼ. Բ. 94 : — Ռիֆէլ բուշոր աս դէպքը տարակուսի տակ կը ձգէ, ըսելով որ Լուսերէն ուրիշ ժամանակակից մը ասք վըսյ յիշատակութիւն չընէր : Գիշեր Ա. ԳԼ. Ե. 225. Երանի :

Թիւնն ու կայսեր եւ աւագանւոյն խորհրդեանը դէմ՝ զնելը կը ջատագովէ : Գրքերս՝ աւագանւոյն կամ ընդհանրական Ժողովքի դատաստանին տակ ձգել չուզելս, կ'ըսէ, իմ օգտիս համար չէ, հապա հասարակաց օգտին ու հոգւոց փրկութեան համար : Ետքը կ'աղաչէ որ թող չտան որ հակառակորդները զինքը հարբատահարեն, եւ խօսք կու տայ որ զինքը քննութեան ու հարցափորձի կանչելու ըլլան նե՛՛ դէմ՝ չիղներ, որոշուած դատաւորներուն առջեւ կ'ըլլէ, միայն թէ անոնք արդար ըլլան ? : Նոյն թղթերը Շգուրմին ձեռքը տուաւ ու քովէն խրկեց, ինչու որ չէր ուզեր անկէ ետեւ զանիկա հետն ունենալ, որպէս զի՛միտքը գրածն ու որոշուածը կարենայ դիւրաւ կատարել :

Ընկից նորէն ճամբայ ելաւ, եւ Բուրնիգիայի Այդենախ քաղաքը՝ որն որ Վաքսոնիայի կայսրընտրին իշխանութեան տակն էր, քարոզ տուաւ, ու կայսեր եւ աւագանւոյն խաւրած նամակները տպեց ու չորս կողմը տարածեց : Երբ որ նոյն քաղքէն ելած՝ ճամբան յառաջ կը տանէր, թանձր անտառի մը մէջէն անցնելու տուն՝ մէկէն վրան երկու դիմակաւոր ձիաւորներ եկան, որոնք հետերնին երկու ալ ծառայ ունէին : Նոյն ժամանակը Լուտերին քովը միայն Ամստորֆ կար, ինչու որ մէկալ ընկերները յառաջագոյն զանազան պատճառներով քովէն հեռացուցած էր 3, նոյնպէս ապահովութեան համար քովը դրուած ձիաւորներն ալ ետ խրկած էր, ըսելով որ իրենց հարկաւորութիւն չունի : Արդ վրան եկող չորս հոգին՝ Լուտերին ու Ամստորֆին նստած կառքին վրայ յարձակելով՝ նախ կառապանը գետնը ձգեցին ու քիչ մը ծեծեցին. ետքը Լուտերը բռնութեամբ մը կառքէն քաշեցին հանեցին, զգեստները փոխեցին՝ ասպետի զգեստ հագցուցին, եւ հետերնին պատրաստ ունեցած ձիերնուն վրայ հեծցընելով՝ առին մէկտեղ տարին, կառապանին հրաման տալով որ ուղած տեղն երթայ : Եւ քիչ մը ատեն Լուտերը նոյն անտառին մէջ ասդին անդին պտտցընելէն ետեւ՝ գիշերով առին կայսրընտրին նոյն տեղերը գտնուող բերդերէն մէկը տարին, որն որ Աարդպուրկ կը կոչուի 4 :

Ըստ ամէն բաները պարզապէս ձեւ մըն էր. երկու դիմակաւոր ձիաւորներն ու անոնց ծառաները՝ Վաքսոնիայի կայսրընտրին կողմանէ խաւրուած մարդիկներ էին, որոնք՝ յառա-

2. Լուտերին աս երկու նամակները տես ի Գործս Լուտ. զերմ. Ա. 497. եւ 499 :

3. Առասաւ. Յիցերին (Գլ. Ժ. Գ. 231, 235.) ըսածին նայելով՝ ինք Ամստորֆին հեռ իր ազգականներուն սցցելութեան ուզեց երթալ, որոնք հոն մտերը կը բնակէին,

իսկ մէկալ ընկերները շտակ Այդգենպուրկ տանող ճամբէն զացին : Աս սցցելութենէն ետ զարձած տունն եղաւ յարձակումը :

4. Մտթեւոս, ճառ. Գ. 28 : Ասանկ կը գրէ նաեւ Լուտեր իր գտնազան բարեկամներուն : Տես Մ. Յ. Այրթէ, Հոգ. Բ. 3. 7. 89 :

յազոյն Լուսերին ու կայսրնարին մէջ որոշուածին համեմատ՝ զինքը ապահովանել մը պիտի պահէին⁵ : Կայսրնարին աս զգուշութիւնն ընելուն պատճառն ան էր, որ գիտէր թէ կայսրը քիչ մը վերջը հրովարտակով մը Լուսերը տարագիր պիտ'որ ընէ : Ուստի առանց մեծ շփոթութիւն մը հանելու՝ զինքը վտանգէն ազատելու համար աս միջոցը յարմար գտաւ : Ըն միայն չէր գիտեր կայսրնարինը թէ իր գործակալները Լուսերը իր որ բերդին մէջ պիտի պահեն, որպէս զի թէ որ ետքը կայսրը իրեն ասոր վրայ բան մը հարցընելու ըլլայ նէ, կարենայ ճշմարտութեամբ՝ Չեմ գիտեր, ըսել ինչպէս նաեւ ըրաւ ալ⁶ :

Երբ որ Լուսերին բռնուելուն լուրը Վորմն հասաւ, աւագանւոյն մէջէն իմաստունները եւ մանաւանդ կայսրը իմացան որ աս բանն անոր հակառակորդներուն գործքը չէ, հապանոր բարեկամներուն : Բայց Լուսերի կողմնակիցները ամէն կողմ գոյժ կը տարածէին որ հակառակորդները զինքը մեռցուցած են : ոմանք աս իրենց յանդուգն ստուծիւնը այնչափի հասցուցին, մինչև սկսան ըսել թէ վէրքերով ծածկուած մարմինը աչքովնիս տեսանք : ոմանք ալ կ'ըսէին թէ թշնամիները զինքը շղթաներու զարկած կը պահեն եւ շարաշար ներգութիւններ ու սանձաքներ կու տան : Ժողովողեան մէջ Լուսերին կողմն եղողները աս խօսքերէն այնչափ կատրեցան, մինչև Ելէանտոյ ու եպիսկոպոսները մեծ վտանգի մէջ էին : Ըս բաներուն վրայ կայսրը աւագանւոյն հետ խորհրդի մանելով՝ հաստատեցին որ Լուսերին դէմ հրովարտակ մը հանեն, եւ քիչ մը վերջը աս հրովարտակը Վորմնի մէջ Մայիսի 26ին տրուեցաւ ու գերմաներէն եւ լատիներէն լեզուաւ տպուած հրատարակուեցաւ : 7 : Ըրովարտակին միտքը համառօտիւ աս է : Իսկըզ-

5. Մենցլ (Հոտ. Ը. Գլ Բ. 98.) կ'ըսէ որ «Կայսրնարնարագէն Վորմն իրեն (Լուսերին) հետ աս բանին վրայ խորհրդակցութիւն մ'ընել առած էր, : — Կուստաւ Ֆիցեր ալ (Գլ. ԺԳ. 233.) Լուսերին՝ ճամբուն վրայ դրած մէկ նամակը կը բերէ, որուն մէջ այսպէս կը գրէ. «Քոզ կու տամ որ զիս դողցն ու ծածկեն, բայց չեմ գիտեր թէ ո՞ր : Եւ թէպէտ աւելի կ'ուզէի որ բռնաւորներուն ձեռքովք... սպաննուիմ, ի վերայ այսր ամենայնի պէտք է որ մինչև որ ժամանակը դայ նէ՝ ազէկ մարդիկնե՛րուն խրատը շարհամարհեմ», : Նոյն մասննազիրը աս նամակը զնեկէն ետէ՛ր բացայայտ կը զբուցէ թէ «Կայսրնարնար Լուսերին առաջար-

կած էր որ քիչ մը տան ծածկուի եւ ան ալ յանձն առած էր,» (234.) : — Նոյնպէս Մերենտորֆ կը պատմէ որ կայսրնարնար բանի մը հոգւոյ հետ խորհուրդ ընելով՝ որոշեց որ Լուսերը քիչ մը տան ծածկէ. եւ երբ որ աս բանն Լուսերին իմացուց նէ, ան ալ՝ կայսրնարնարնարը շնորհակցընելու համար՝ հաւանեցաւ, բայց միանգամայն ըսաւ որ ես աւելի կ'ուզեի յայտնապէս գործել : Գլ. 175 : 81- նոյն Լուսերին Գլ. 273 Ը. Գլ. 104 :

6. Մամեկիտ, Ճառ Գ. 28 :
7. Թէպէտ եւ հրովարտակին վրայ Մայիսի 8ի թուականը գրուած է, եւ Սէլյուանն ալ (Գլ. 36.) նոյն թուականը կը զնէ, բայց բա-

Քան կը խօսի թէ Ինչպէս Կարոյու ու բոլոր Գերմանիա ուղղափառ Հաւատքին մէջ Հաստատուն եւ Հոռմոյ Աթոռոյն Հետ

լոր ուրիշ բողոքող մասնակիցները եւ ուղղափառ հեղինակներուն մեծ մասը կը զրուցեն որ հրօժարտակը Գալիի 26ին հրատարակուեցաւ: Եսոր վրայ բանի մը բողոքող հեղինակներ՝ Սերենտորֆին հետեւելով՝ կ'ըսեն որ թուականանանոր համար յառաջ գրին, որպէս զի ցուրընեն թէ ան վճիռը բոլոր աւազանւոյն հաւանութեամբը տրուած է, ուր որ իշխաններուն Էթ Ժառարդէն հեռացած էին: Տե՛ս Սեթնորֆ, Գիէր Բ. Հոմ. ԴԿ. 158; Միշը. Հոմ. Ա. ԳԼ. Բ. 98: Ենչպէս Ալեյտան՝ որն որ թուականին փոփոխութեան վրայ յիշատակութիւն մը չ'ըներ, մանաւանդ թէ նոյն Գալիի 8ը հաստատուն կը համարի, ինչպէս որ վերը տեսնիր, կը գրէ որ՝ «Կ'ըստէ թէ աս վճիռը մէկ բանի հազույ գործք է. ինչու որ կայսրընտիրներն ամենեւեկն մէկը սասոր վրայ բան մը չէր դիտեր. ինչպէս որ ետքը Գոլուերիսի կայսրընտիրն վրայ կը զրուցենը, Գիէր Գ. 37: Եսոնցմէ յայտնի կ'երեւայ որ աս վճիռը տրուած ասնեւ աւագանւոյն ամենէն առաջ անմամբ ներկայ չէին. բայց ան ալ յայտնի է որ վերը յիշուած բողոքող մասնակիցներուն ըսածն ալ որ աւագանւոյն Էթ Ժառ հեռացած էր՝ բոլորովին սուտ է: Վճիռը տրուելէն յառաջ Վորմսի ելլողներուն մէջ յանուանէ յիշուած՝ միայն Սաքսոնիոյն ու Փայլի կայսրընտիրները կան. բայց անոնք ալ իրենց տեղապահներն ունէին. իսկ ուրիշ հեռացողներուն ըստ չ'ըլլալը յայտնի կը տեսնուի Իլտերին խօսքէն, որն որ միայն սյաշափ կը գրէ. «Սաքսոնոյն Էթ Էթ Էթ հոգի, որոնք որ զինքը (չ'ըստեր) ալ չէին կրնար պատպանել, ժողովքէն իրենց երկիրները զարկած էին, եւ Մայիի 26ին՝ Ալեանտրոյին ստաջարկած վճիռը հրատարակուեցաւ, Գիէր Գ. Հոմ. Ա. 405: Իսկ ուրիշ անց մը Լուստերական վարդապետութեանց ըսած յառաջագիտութեան վրայ խօսելով՝ նոյն վարդապետութեանց զեմ եղածները յիշատակելու ասեն՝ սա զատապարտութեան հրօժարտակին

վրայ կը զրուցէ որ բոլոր ժողովքին հաւանութեամբը տրուած էր. «Գիտութեան Բարե իշխանն որու Ժառքէ կո՛ւ ի՞նչու Գոմարտարտած . . . վարդապետութիւնը նոյն ժամանակը (1524ին) իր հետեւողներուն ըզգտութեամբը . . . սյնափ պտղաւոր եղած էր, Գիէր Գ. Հոմ. Բ. 138: Գարնեալ հրօժարտակին մէջ բանի մը տեղ յայտնապէս գրուած է թէ աս վճիռը կայսրընտիրներուն եւ իշխաններուն միարան հաւանութեամբն ու կամբը կը տրուի: Եւ ժողովքին մէջ եղող իշխաններն ամենեւեկն մէկը ետքը աս վճիռն վրայ խօսք եղած ու չ'իտարեւուն համար յանդիմանութիւն կրած ասան՝ ըսած չէ որ ստիկա մը չ'ըլլանալովը կամ՝ մեր կամեցը զեմ տրուած է. որն որ թէմ ստղգ ըլլար, իրենց ձեռքը իրեն զրուար զէնք մը կը զործածէին: Մեհնցին (Հոմ. Ա. ԳԼ. Ժ. 336. — 339) պատմածին նայելով՝ երբ որ կայսրընտիրն աւագածողովէն (1530) յառաջ գրով մը Բովհաննէս Սաքսոնիոյի կայսրընտիրն ըստ թէ Վորմսի աւագածողովին վճիռը բոլոր վեց կայսրընտիրներուն եւ ամեն ուրիշ իշխաններուն ու քաղաքներու երեսփոխաններուն հաւանութեամբը տրուած է. կայսրընտիր իր պատասխանին մէջ գրեց թէ «Վորմսի աւագածողովին վճիռն՝ բոլոր վեց կայսրընտիրներն, ուստի անոսմ Փրեզերիկոս կայսրընտիրէն (իմ նախորդէս) ընդունուած ըլլալուն՝ եւ չէ՛ ինչու հասանել, Երգ չէ թէ միայն կայսրն ասանկ երեւելի զեպէր մէջ աս խօսքը յայտնի ու ստանց հակառակութեան բանի մը պէս ըսելէն, հապա նաեւ նոյն իսկ կայսրընտիրն սյապէս ստաքիտական կերպով եւ վախնալով մը պատասխան տալէն կ'երեւայ որ նոյն ժողովքին վճիռը՝ զանէ վերը յիշուած բողոքող մասնակիցներուն ըսածին պէս՝ միայն Էթ Էթ Էթ հոգի հաւանութեամբը եւ չ'ատերուն չ'ըլլանալովը տրուած վճիռ մը չէ: Իսկ Ալեյտանին՝ Գոլուերիսի կայսրընտիրն վրայ ըսածն աս է: Ես կայսրընտիրը վերին ժամանակները

Իսկ Ալեյտանին՝ Գոլուերիսի կայսրընտիրն վրայ ըսածն աս է: Ես կայսրընտիրը վերին ժամանակները

միշտ սիրով կապուած են : Ետքը մէկիկ մէկիկ կը պատմէ թէ
 ինչպէս երեք տարիէ վեր Ղուտեր զանազան մոլորական վարդա-
 պետութիւններով ուղիղ հաւատքը խանգարելու կը ջանայ,
 թէ քահանայապետը զինքն ուղղութիւն բերելու համար որչափ
 բաներ ըրաւ, թէ ինչպէս հերձուածապետը ամէն բան ոտքի տակ
 առնելով ու մոլորութիւններուն մէջ յամառած մնալով՝ դա-
 տապարտութեան տակ ինկաւ : Բայց դատապարտուելէն ետքն
 ալ, կ'ըսէ, ուղղութեան նշան մը չցուցնելէն զատ՝ օրէ օր
 աւելի գէշնալով՝ շատոնցուրէն դատապարտուած մոլորութիւն-
 ները զանազան գրուածներով նորէն դուրս հանեց, վրան իր
 անձնական մոլորութիւններն ալ աւելցնելով՝ որոնք երբեք
 լսուած չէին : Այնչափ յանդգնեցաւ, մինչև բոլոր աշխարհ-
 քիս մէջ երեւելի ու անուանի կոստանդնուպոլիս Ժողովը՝ սատանայի
 Ժողով կանչեց, եւ Սիկիսմունդ ինքնակալն ու բոլոր Գերմա-
 նիայի իշխանները՝ որոնք նոյն Ժողովքն ընդունեցան, սատանա-
 ներուն առաքելները, մարդասպան ու փարիսեցի անուանեց :
 Անկէ ետեւ կարողոս կայսեր՝ Ղուտերին ուղղութեան համար
 ըրածները մանրամասն կը պատմէ, եւ կը յայտնէ որ նոյն կայ-
 սերը՝ բոլոր աւագանոցն հաւանութեամբն ու իր կայսերական
 իշխանութեամբը՝ զՂուտեր տէրութենէն տարագիր կ'ընէ, եւ
 սաստիկ սպառնալիքներով պատուէր կու տայ որ ամենեւին մէ-
 կը զինքը չընդունի ու գործքով կամ խօսքով չպաշտպանէ :
 Եւ որպէս զի, կ'ըսէ, ասկէ վերջը նոյն մոլորութիւնները չտա-
 րածուին, կայսրը կը հրամայէ որ մէկը անոր գրուածները չկար-
 դայ, մասնաւոր թէ ուր որ գտնուին նէ՝ պլուրին, միանգամայն
 մէկը չկարենայ հաւատոյ նիւթերուն վրայ՝ առանց տեղոյն եւ
 պիսկոպոսին հրամանին՝ գիրք մը տպել ⁸ :

բողոքողաց կողմը դառնալով՝ ինքը
 զինքը պաշտպանելու համար գրուածք
 մը հանեց, որուն մէջ այսպէս կը
 զրուցէ. «Գանք հիմա վերմանի վճռոյն՝
 որով որ Ղուտեր դատապարտուե-
 ցաւ, կ'ըսեն : Աս վճիռը լազուած՝
 եւ ամենեւին բան մը իմացած չէի :
 Ուտի եւ աս վճիռը իշխաններուն
 հաւանութեամբը արուած է ըսել-
 նին՝ ինձի ամենեւին չիփրարերիբ,
 որովհետեւ ասոր վրայ ինձի ամե-
 նեւին բան մը չէին հաղորդած :
 Սէպտեմբ, Գիշտ Ժ. 252. Բ : —
 Բայց աս խօսքին որչափ անհիմն ըլ-
 լալը Բեռլինի գրածներէն կ'երևայ,
 որն որ աս Գոլմիայի կայսրընորին՝
 բողոքողաց կողմը դառնալը յիշա-
 տակելու ասուն՝ այսպէս կը զրուցէ :
 Ետեւ Հերման՝ Գոլմիայի կայսր-

ընտիրը, . . . սիտու (1539ին) մի-
 սուտ ցուցնել նոր եկեղեցւոյն՝
 զորն որ իսկզբան շքաւոր չու-
 րեցէր : Իր հաւանութեամբը Գո-
 լմիայի մէջ Աստուծոս Քրիստոսի
 ու Պետրոս Քրիստոսի նորոգողները՝
 իրեւ հերետիկոս պարուած էին :
 Վերջին ճշմ. քահանայապետին (Ղու-
 տերին զեմ տուած) դատապար-
 տութեան վճռոյն, ու խոչընդո-
 չեցնելու խառնարանն ու խոչընդո-
 չեցնելու էր : Այսպիսով մէջ (բու-
 ղորողաց) Գաւանութիւնը արուած
 ասուն՝ անոր ստաբիլ հիւստիստ
 էր : Եւ, Բ. Գ. Լ. Ի. 125 :
 8. Աս վճիռը տես ի Գործս
 Ղուտ. զերմ. Հատ. Ա. 504. —
 511. եւ աս Ուսմանի, Տարեգր.
 Հատ. Ի. 323. — 327 :

Թե որ աս հրովարտակը ինչպէս որ փութով տրուեցաւ, այնպէս ալ փութով ի գործ դրուելու ըլլար՝ կրնար յուսացուիլ որ օգուտ մ'ընէ ու խոսովութիւնները դադրին. բայց գործունեայ կերպով մը աս բանին ետեւէն ինկող չեղաւ: Ասոր պատճառն ան եղաւ որ կայսրը ստիպուեցաւ շուտ մը Գերմանիայէն ելլել. իսկ իր բացակայութեան ատեն տէրութեան երեւելի գործքերը հոգայու համար դրուած կառավարութիւնը շատ տկար էր, մանաւանդ որ անոր անդամներէն ոմանք Ղուտերին կորմը միտած էին: Ասկից զատ՝ Ղուտերին գլխաւոր պաշտպանը՝ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, ինչպէս շատ անգամ բնած ենք, տէրութեան մէջ մեծ իշխանութիւն ունենալով՝ անոր կողմնակիցներուն շատ զորութիւն կու տար: Աս ամէն բան մեկտեղ դալով՝ հրովարտակը շատ թուլութեամբ ի գործ կը դրուէր. ոմանք հրովարտակին հնազանդելու չէին համարձակեր, ոմանք ալ չէ թէ միայն չէին հնազանդեր, հապա կատարել ուզողներն ալ կ'արդելէին⁹: Աս այսպէս ըլլալով՝ թէպէտ Ղուտեր Վարդպուրկի բերդին մէջ կայսեր հրովարտակը տեսաւ նէ՛ շատ բարկացաւ, բայց բանի մը տեղ չդրաւ, ու իր իշխանին եւ ուրիշ իր կողմն ըլլող ազնուականներուն պաշտպանութեան վրայ վրասահանալով՝ հանգստեամբ իր գործքը յառաջ տանելու կը նայէր:

Վոյն Վարդպուրկ բերդին մէջ (զորն որ Յովհաննէս աւետարանչին աքսորուած Պաղմոս կղզւոյն նմանցնելով՝ Ղուտեր իմ Պաղմոսս կ'անուանէ,) իրեն համար առանձին սենեակ մը պատրաստուած էր, ուր որ մեծ հանգստութեամբ ու ամէն կերպ դիւրութեամբ կը բնակէր. սեղանին վրայ միշտ աղէկ որսի մսեր ու ագնիւ գինիներ անպակաս էին. այնպէս որ բերդին պահապանը՝ որուն որ յանձնուած էր Ղուտերին հարկաւոր եղած բաները հոգալ, կը զարմանար որ բանտարկեալի մը պէս հոն բերուած մարդը ինչու այնչափ պատուով ու փառաւորութեամբ կը նայուի¹⁰: Մանաւանդ որ իրեն ազատութիւն ալ արուած էր դուրս ելլելու. ուստի եւ Ղուտեր ուզած ժամանակը ասպետի հագուստովը բերդէն կ'ելլէր ու մերձաւոր տեղերը կը պարաէր, երբեմն երբեմն ալ որսի կ'երթար¹¹, անգամ մը նաեւ գաղտուկ Վիդդենպերկ գնաց եւ հոնտեղը քանի մը որ Ամստորֆին տունը պահուրած մնալով՝ իրեններուն հետ տեսնուեցաւ¹²: Ասոր համար՝ զարմանալու բան մը չէ որ

9. Բլանք, Գիրք Դ. Հատ. Բ. 2:

10. Մաթեւոսիոս, Հառ. Գ. 28:

Բ. Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. ձ. Գ. 235:

11. Ղուտեր՝ առ. Սփառչոյն գրած

մէկ նամակին մէջ ասիլիս կը պատ-

մէ: Տե՛ս — Տը Վլէրէ, Հոփ. Բ.

43, 44. Ի — — Կոստ. Ֆիցերէ,
Գլ. ձ. Գ. 249:

12. Սերենտորֆ, Գիրք Ա. Համ.

ճձԱ. 183: Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ.

ձ. Ե. 288: Բլանք, Գիրք Դ. Հատ,

Բ. 17. Երանոյժ. 25:

Լուսեր՝ իր բարեկամներուն գրած թղթերուն մէջ շատ անգամ կը յայտնէ որ մեծ դիւրութեան ու հանդատեան մէջ է, եւ բուրբօրովն գոհ ըլլալու համար ուրիշ բանի չիրազմար, բայց եթէ իր սիրելի բարեկամները, Մելանթոն, Ըմստորֆ եւ ուրիշ ասոնց նմանները քովն ունենալու 13:

Ըստ իր առանձնութեան մէջ Լուսեր զանազան գրքեր շինեց, որոնց մէջ երեւելիներն են Պարբերիչ անբարեբան վրայ շինածը՝ որն որ Վիդզենպերկի Օգոստինեաններուն նուիրեց, ու Վրժառարկան ուրիշներն գէմ շինածը՝ որն որ լատիներէն լեզուա գրեց եւ իր հօրը նուիրեց: Առաջին գրքին գլուխը Ամոյս մարգարէին աս խօսքը գրաւ թէ «Առիւծ գոչեցէ, եւ ո՞վ իցէ որ ոչ սարսիցէ», 14. որով իբրև թէ կ'ուզէր իմացընել որ անանկ ձայն մը պիտ'որ հանէ ինք, որ բոլոր աշխարհք պիտի սարսեցընէ: Եւ ստուգիւ, կ'ըսէ Ուլենպերկ 15, նոյն գրքին մէջ ամենասուրբ հաղորդութեան խորհրդին եւ սուրբ պատարագին գէմ անանկ կը մնչէ, որ աստուածապաշտ մարդ մը առանց սարսելու ու դողալու չեկրնար կարգալ. եւ կարգալու ատեն այնպէս կը կարծէ մարդ որ ան առիւծուն ձայնը կը լսէ կոր, որուն համար Պետրոս առաքեալ կ'ըսէ թէ «Շքով եւ խնդրէ թէ զո՞ կլանիցէ», եւ զարմանալու բան մը չէ, ինչու որ, եթէ Լուսերին պատմածին հաւատալու ըլլանք, դժոխական առիւծին խրատին համեմատ է Լուսերին աս գիրքը, որուն հետ վիճարանելով՝ յաղժուեցաւ, ինչպէս ինք Լուսեր տասուերկու տարի վերջը մանրամասն կը պատմէ, եւ մենք ալ տեղը իր խօսքերը յառաջ կը բերենք: Երկրորդ գրքին մէջ Լուսեր կը ջանայ ցուցընել թէ կրօնաւորական ուխտերն անվաւեր մանաւանդ թէ ոչինչ են, եւ Աստուծոյ որդւոց ազատութեան բոլորովին հակառակ 16: Ըստ գրքով Լուսեր ամէն տեսակ պղծութեանց

13. Թղթի մը մէջ Լուսեր Սփառազինին այսպէս կը գրէ. «Դնծի այնպէս կ'երկուսայ որ եւ հօս մը կայրընտրին ծախօրը կ'ապրիմ. ապա թէ ոչ՝ եւ ոչ ժամ մը յանձն կ'անէի հօս մեալ, եւ աս մարդուն (այս ինն բերդին պահապանին) ստակն ուտել: Աղէկ դիտես դուն որ եթէ մկուն ինչքը զործածել եւ սպառել պէտք է նէ, իշխաններուն ինչքը զործածելու եւ սպառելու է. ինչու որ անկարելի է որ իշխան մը կամ բոլորովին կամ դոնէ բոս մասին յախտակիչ ու աւազակ ըլլայ. մանաւանդ թէ որչափ որ մէկը աւելի մեծ ու երեւելի իշխան է, այնչափ ալ մեծ աւազակ է: Աղէկ կ'ընես թէ որ ասոնց վրայ

ինծի հաստատուն եւ ստոյգ բան մը գրես նէ, 1. Առիւծարէի, Գէր Ը. 2-րդ. ճթ. 178. Խ — 82 Ախտէ, 2-րդ. Բ. 43. — Յայտն է որ Սփառազին ասանկ թղթերը կայրընտրին չէր ցուցընէր, որն որ այնչափ հոգով ու փութով Լուսերը կը իմնաւր, եւ ինքզինքն յափընաակիչ ու աւազակ կ'անուանէր:

14. Գործը Լուս. լատ. Հատ. Բ. 257:

15. Գլ. Բ. Հատ. Ը:

16. Գործը Լուս. լատ. Հատ. Բ. 284. Բ. — Ըստ բանին վրայ Մենցլ այսպէս կը խօսի. «Լուսեր իսկզբան մերժած էր Գարըշտարին ան կարծիքը թէ ամէն եկեղեցական ասանց զանազանութեան կրնայ

դուռ բացաւ, ու Գերմանիայի վանքերուն մեծ մասը պարպեց, ինչպէս որ քիչ մը ետքը 17 կը տեսնենք: Կոյն առանձնութեան մէջ սկսաւ Լուսեր նաեւ աստուածաշունչը գերմաներէն թարգմանել 18:

կորզուել. ինք կրօնաւորներն աս ազատութենէն դուրս հանած էր, եւ իրենց ուխտերը պարտաւորիչ կը սեպէր, միայն անոր համար որ իրենք իրենց կամքովը նոյն ուխտերը զրած են: Բայց անմիջապէս վերջը ուրիշ տեսակ սկսաւ խօսիլ, երբ որ միայն եկաւ թէ ուխտին վախճանն ան է որ քրիստոնէական կատարելութեան բարձրագոյն աստիճանն մը ու երանելիեան վերին զասի մը հասցընէ, որն որ իբր միայն հաւատքին տուած զօրութեան, ու գործերուն անզուտ ըլլալուն վրայ անեղանդ կարծիքին յայտնապէս հակառակ է: Առտի եւ շուտ մը բոլոր կրօնաւորական ուխտերը մերժելի մանաւանդ թէ գարշելի երեւցան իր առջեւը: Ըս նիւթին վրայ զրած զբի մը մէջ ըսաւ որ ըստ ամենայնի նոյն է Լատուճոյ ըսելը՝ Տեր Լատուած կ'ուխտեմ քեզի որ ըստ ի կանգնիս մէջ քեզի զեմ հայնչեմ, եւ ըսելը որ քեզի կ'ուխտեմ որ բոլոր կանգնիս մէջ ազատութիւն կամ ողջխոնհութիւն պահեմ, ան յուսով որ անով երանութեան հասնուի: — Հոգ. Ա. Գլ. Գ. 132:

17. Տես Բ. Գործն Բ. Գլուխը:
18. Ըստ բողոքող հեղինակներ մեծամեծ զոգութիւններ կու տան Լուսերին՝ աստուածաշունչը գերմաներէն թարգմանելուն համար: Ետպէս է Լուսեր աս թարգմանութեամբ գերմաներէն լեզուին սլոյճառութեան մեծ սլոյճառ ըրած, մանաւանդ թէ նոյն լեզուն՝ աստուականութենէ վերջընելով՝ զբաւար լեզուներու կարգ խօսած է: Բայց բողոքողը ասով զոչ ըլլալով՝ կ'ուզէն աս գործը կրօնական կողմանէ ալ շատ երեւելի բանի մը պէս ցուցնել: Կ'ըսեն թէ Լուսերին յոսանջ աստուածաշունչը բոլորովն մէկգի մըտած էր, միայն հին լեզուներով զրուած էր, ու նոր լեզուներու ամենեւին չէր թարգմանուած: Կոյն իսկ Լուսեր վեր վար աս բանիս վրայ կը պարծի ու կ'ընէ որ աստուածաշունչը զրուանին տակէն աս հանցի: — Բայց պատմութիւնը բոլորովն աս

տոր հակառակը կը սորվեցընէ եւ կը ցուցնէ որ տպագրութեան արուեստին գտնուելէն մինչեւ Լուսերին թարգմանութեան տակեր, որ ամուսն տարուան չափ միջոց է, զանազան նոր լեզուներով աստուածաշունչի թարգմանութիւններ տպուած են: Ըստ վրայ Բայցովն Ընդգիացի երեւելի վարդապետը այսպէս կը զրէ. «Մինչեւ հիմա աստուածաշունչի թարգմանութիւն մը կը գտնուի, որուն մէջ ոչ տպուած տարին եւ ոչ տեղը զրուած է. աս թարգմանութիւնը պէտք է որ շատ հին ըլլայ, որովհետեւ ինչպէս յայտնի է՝ պինտ յոսանջ տպուած գրքերուն մէջ՝ ոչ տարին եւ ոչ տեղը կը գնէին: Երկրորդ՝ Քուսկին մեռօքը աստուածաշունչի ուղղագրութեան թարգմանութիւն մը տպուած էր, 1472ին, Լուսերին թարգմանութեանն զրեթէ չէր արդէ յոսանջ, ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ արդէն 1467ին տպուած էր. ասոնցմէ զաս՝ շորրորդ ու հինգերորդ թարգմանութիւն մը կայ 1472ին եւ 1493ին տպուած: Երեսուցերկ 1477ին տպուած թարգմանութիւն մը՝ Լուսերին թարգմանութիւնը զուրս չելած՝ երէտ անէմ նախ զպատմէ էր: Կոյն տարին ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ Եկապարի տպուեցաւ, որն որ ասիւմ անէմ ալ նախ զպատմէ էր, երբ որ Լուսերին թարգմանութեան եւ ոչ խօսքը կար: Ըս ամեն թարգմանութիւնները գերմաներէն էին: Կոյն վարդապետը ուրիշ շատ գերմաներէն թարգմանութիւններ ալ կը միէ: որոնց վրայ շինք ուզեր մէկիկ մէկիկ խօսիլ, որ չըլլայ թէ կարգադրեալը ձանձրացընենք: Ետքը ուրիշ շատ լեզուներու թարգմանութիւններու վրայ ալ կը խօսի, որոնք Լուսերին թարգմանութեան զուրս ելլելէն շատ յոսանջ տպուած էին. թարգմանութիւն մը Երեսուցերկ լեզուաւ, որն որ 1478ին տպուած էր. վեց Իտալերէն թարգմանութիւն, որոնցմէ մէկը մինչեւ 1500՝ քոստանդնուպոլիս տպուած էր. չորս զազգիերէն թարգմանութիւն, որոնք

Լ՛ս միջոցներուն՝ Լուսերին մոլորութիւններուն դէմ՝ Գերմանիայէն դուրս նոր ակոյցեաններ կ'լած էին: Մինչև և Հիմա տեսանք որ Լուսեր մէկ քանի առիթներու մէջ իր դատն ու իր վարդապետութիւններուն քննութիւնը Փարիզի Համալսարանին դատաստանին տակը ձգած էր, յուսալով որ նոյն Համալսարանը իր կողմը կը բռնէ: Բայց իր ակնկալութեան բոլորովին հակառակն եղաւ. ինչու որ Համալսարանին աստուածաբանները իր վարդապետութիւնները՝ իբրև վնասակար, գայթակղեցուցիչ ու հերետիկոսական՝ դատապարտեցին¹⁹: Գարձեալ Հենրիկոս Ը. Անգղիայի թագաւորը նոյն ատենները Լուսերի վարդապետութիւններուն դէմ գիրք մը հրատարակեց: Աս թագաւորը խնդրեան շատ ջանաց որ Լուսերի մոլորութիւնները իր տէրութեան մէջ չմտնեն. եւ որովհետև երիտասարդութեան փառանակը աստուածաբանութիւն սորված էր, անոր համար ուղեց նոյն մոլորութեանց դէմ գրել: Իր բաղձանքին միայն մէկ արգելք կար, այս ինքն թէ քահանայապետը Լուսերը դատապարտելու ատեն՝ անոր գրքերը կարգաւ արգելած էր, եւ ինքան գրքերը չկարդացած՝ չէր կրնար անոնց դէմ գրել. ուստի քահանայապետէն հրաման խնդրեց որ Լուսերին դէմ գրել ուղղորները՝ անոր գրքերը կարենան կարդալ: Եւ հրաման առածին պէս՝ եկեղեցւոյ խորհուրդներուն վրայ գիրք մը գրեց, որուն մէջ Լուսերին դէմ կը ցուցնէ որ աս խորհուրդները եօթը հատ են, եւ ուրիշ բաներէն զատ՝ Հռոմայ քահանայապետին գլխաւորութեան վրայ աղէկ կը խօսի: Աս գիրքը թագաւորը քահանայապետին նուիրեց, որն որ շատ ուրախութեամբ ընդունեցաւ, թագաւորը կարդինալներուն ժողովքին մէջ գովեց, եւ անոնց հաւանութեամբը առանձին կոնդակով մը հրա-

մինչև 1512 ապուած էին, եւ այլն, եւ այլն: Եւ խօսքը այսպէս կը վերջացընէ. «Իսկ թէ որ Ս. Գիրքը անտանները հիմակուան պէս շատ ասորածուած չէր նէ, պատճառը՝ սպարաններուն ու կարգաւ դիտողներուն քիչութիւնն էր»: Ասոր կը վկայեն քանի մը բողոքող մասնակցիքներն էր, որոնցմէ մինակ մեկուն վկայութիւնը բաւական կը սեպկեր. «Իբձէ (Լուսերէն) յորտէ կ'ըսէ Մենցլ (Հոգ. Ա. Գլ. Գ. 134) աստուածաբանը վուխոգային վրայէն լսո՞ւ ա՛նք՝ գերմաներէն թարգմանուած ու ապուած էր. բայց կ'երեւայ որ շատ ասորածուած չէր»: — Աւսլովմէն պէս երեւելի ու գիտուն մարդու մը խօսքը, որն որ հաստատուն գործքեր յառաջ

կը բերէ, եւ Մենցլին վկայութիւնը բաւական են ցուցնելու որ աստուածաբանը Լուսերին եւ իր աշակերտներուն ըսածին պէս՝ այնպիսի անձանօթ բան չէր: — Բայց թէ արդեօր Լուսեր իր գերմաներէն թարգմանութեամբը կրօնին օգնու բրած է՝ թէ ֆուս, ան ալ Բ. Գրքին Ա. Գլխոյն մէջ բեկիւններէն աղէկ ու բացայայտ կը տեսնուի:

19. Համալսարանին վարդապետները աս վճիռը սուած են 1521ին, Բարիլի 15ին: Լատիներէն սկզբնագիրը Խ. Գործ. Ա. Կ. Լ. Կ. 194. Բ. — 201. Բ. իսկ գերմաներէնը՝ որն որ Լուսեր անձամբ թարգմանած է, էր Գործ. Գործ. Գ. Կ. 572. Բ. — 581.

Լուսերին աս գրքէն օրինակի համար մէկ երկու հա-
տուած կը գնենք: Կերկու տարի յառաջ, կ'ըսէ, Բարխիմեական
գերութիւնն անուամբ լատիններէն գիրք մը հանեցի, որն որ պա-

խենթ եմ եղեր որ այնպէս վա-
րուեր եմ: Ա՛ն Ուրբէրէն, ԳԼ Թ.
Հժժ. Գ. Խ առ Կառար. Փիշորէ,
ԳԼ ԺԸ. 374: — Բայց թէպէս
նոյն աստիճանը իր աշակերաններն
ամանք առ իրենց վարդապետին դրած
նախասական կերպը եւ իրեն բար-
կութիւնը չէին հասներ. սակայն
քիչ մը ետքը սասնի խօսքերը չէ
թէ միայն չէին պարսուեր, հայտ
մինչեւ Հոգւոյն սրբոյ ազգեցու-
թեամբ դրուած կը սեպէին: Կիչ
մը ժամանակ այնպէս կը կարծէի,
կ'ըսէ Փամբ՝ Լուսերին երեւելի
աշակերաններն ու մեծ բարեկամե-
րէն մէկը, որ Լուսեր մը հայրը՝
Անդրոնիկ թագաւորին հետ շափեն
ուսելու ստատուութեան վարուած
ըլլայ: Բայց հիմա կը տեսնեմ որ
սխալեր եմ, մանաւանդ թէ շափեն
ուսելի անուրախեմանք վարուեր է
եղեր. իր բոլոր խօսքերը՝ երկնաւոր
հօգի մը իրեն շնած է, սրբութեան,
ճշմարտութեան ու ճշտատուութեան
հօգին: Սեքեմտորի (Պիշտ Ա. Հժժ.
ՃԺԵ. 188.) Փամբին աս խօսքը
իրեւ. Լուսերի ճատագոյնութիւն՝
Վայտնութիւն կը բերէ:

Հասուող պատանւ կը սեպէր
նոյն իսկ Լուսերին գրուածոցը մե-
ջէն խօսք մը բերել, որմը ընթեր-
ցողները յայտնապէս կը տեսնեն
թէ իր հակառակորդներուն հետ
մեղպիտի հոգւոյ ազգեցութեամբ կը
վարուի եղեր, եւ իր պաշտպանածն
ու վախճանն ինչ է եղեր: «Մար-
դիկ կան, կը գրէ Լուսեր, որոնք
կ'ըսեն թէ անունն ու պատիւը՝
միայն Աստուծոյ վր ժողովէ . . . եւ
թէ ամեն բաններուն մէջ միայն
Աստուծոյ փառքը կը փնտնեն, ու
գրեթէ երբու՞մ ալ կ'ընեն որ իրենց
անշնչութեամբ քառու չէն քառու . . .
Բայց իրենց պաղտն ու գործոցը
միտ գիր, եւ կը տեսնես որ եթէ
նեպ զարկած բաներնին չիցաջողիր
նէ, կը սփոյն ստատիկ արանել . . .
այնպէս որ հետեւին մէկը չիկրնար
խօսիլ: Կ'ըսեն թէ գրեւոր արգե-
լողները գէշ կ'ընեն, եւ աս իրենց
եղած նախատիքը՝ չեն կրնար մտա-
նալ, ի՞նչ որքանի՞նչ որ Աստուծոյ քառու

վորքութեամբ եւ իրենց ուզած ու փըն-
տած բարւոյն գեմ կը գրուի . . .
Առկ կը տեսնուի թէ իրենց փըն-
տածն ինչ էր. կ'իմացուի թէ ա-
նոր հաւանք չէն քառուեալ որ քառու
ու Աստուծոյ քառու ինչ քառուեալ,
հոգու անոր հաւանք՝ որ իրենց քառու
ու քառուեալ յառու չէրքառու: Իրեւ.
թէ կարելի չըլլար որ իրենց կար-
ծիքը գէշ ըլլար, եւ այնպէս աղկ
ըլլար՝ որ եւ ոչ Աստուած կարենար
մերթեմել: Վասն զի ինչ որ ան քառու
իրենց քառուեալն չէրքառուեալ, ինչ-
հաւանքի չէր քառուեալ իրենց քառու
արգելին: Սակայն խորին բարձրա-
մտութիւնը չ'ուզէր գէշի ու յիմարի
տեղ գրուիլ, անոր համար սխալար
է որ ուրիշները գէշ ու յիմար
ըլլան: . . . Թէ որ . . . Կիչ իրենց պա-
ռուեալն քառու ինչ, չէրքառու քառու
որչէ չէրքառու, իրենցմը բան մ'առնէ,
կամ իրենց ինչ եւ ինչ հակառակ
բան մը պատահելու ըլլայ նէ, ալ
ան ժամանակը արուեստը շուտ մը
կը մտացուի, ու փիչ տանելի՞ իր
պտուղը կը բերէ, այսինքն փոշ
ու ստատակ: Ան ասեն ինչուն ականջ
ները առիճին մերթեմել տակէն է
բերանալու կը սեպէ. կը սեպին կան-
չէլ. Տէր Աստուած, նայէ երկին-
քէն, աս ինչ մեծ անիրաւութիւն
է որ ինծի կ'ըլլայ: Եւ ան ստա-
նանի մեծ յիմարութեան մէջ կ'ից-
նան, մինչեւ կ'ըսեն թէ Աստուծոյ
համար իրենց անիրաւութիւն կ'ըլ-
լայ: Ո՛ր է անոր մեծ իմաստութիւնը
որ կ'ըսէ իր թէ Ամեն բան Աստու-
ծոյ ու Աստուծոյ է: Ո՞վ սորովի
մարդ. թէ որ միայն Աստուծոյ է
նէ, ինչու համար սխալ չիբոյայ ա-
ռանց արգելքի չեղմէ ասնել, ու
որիքն ասլ է ան աղկն անգլն նե-
տել: Թէ որ իրենն է նէ, պէտք է
որ դուն հաւաքար ի՞նչու ու թողու
որ ինք ուզածին պէս գործէ. ինչու
որ իրեն բանն ասնելու ըլլայ նէ,
քեզի անիրաւութիւն եղած ըլլար:
Սիմեոնի մէջ Հոգի Գրի. Ա. Հոգի-
Գործք Լուս. Գրի. Հոգ. Ա. 73.
Բ. 74: — Կարծես թէ Լուսեր առ
խօսքով իրեն անին անարարու-
թիւնը կ'ընէ եւ իր բուն ճամբուն

պահանները աննոացուց... : Եւ թէպէտ ես լոյսը չեմ ատեր ,
 ի վերայ այսր ամենայնի նոյն գրքին գերմաներէն թարգմանուե-
 լուն չՏաճեցայ , սս պատճառաւ որ իմ ամենէն սաստիկ թշնա-
 միս թարգմանեց՝ զիս նախատելու համար... : Վերջապէս շին-
 րիկոս՝ Աստուծոյ բարկութեամբը՝ Անգղիացուց թագաւորը լա-
 անիներէն լեզուաւ ասոր դէմ՝ գրուածք մը հանեց :... Կը զու-
 ցուի որ Անգղիայի թագաւորին սս գրուածքին վարձք ըլլալու
 համար՝ Հռոմէն իրեն տիտղոս տուած ըլլան որ Պաշտօն է Է-
 դեցոյ անուանուի :... Իսկ ես Աստուծոյ կ'ողաչեմ որ զիս ան
 եկեղեցւոյն անդամ չընէ՝ որուն պաշտպանն է Անգղիայի թա-
 գաւորը : ԱրովՏեան երբ որ ես Վիզգենպերկ եմ ու ինք՝
 Անգղիա , կամ երբ որ կը քնանայ եւ կամ ուրիշ գործքի մէջ
 է , իմ հոգիս ինչ կ'ըլլայ :... Շատերը այնպէս կը կար-
 ծեն որ նոյն գիրքը շինրիկոս թագաւորը գրած չէ : Ասիկա իմ
 հոգս չէ . կ'ուզէ շինրիկոս թագաւորը , կ'ուզէ Կոնրատոս թա-
 գաւորը գրած ըլլայ , սատանան կամ զժողբը չինած ըլլայ ,
 ամենն ալ նոյն է : Այլ որ սուտ կը խօսի՝ սուտղրուց է , եւ ես
 անոր համար իրմէ չեմ վախնար :... Թէ որ ես թագաւորի մը
 ինծի դէմ գրելէն վախնալու ըլլայի նէ , աւելի եւս պէտք էր
 որ վախնայի պապի մը ինծի դէմ գրելէն :... Բայց ես իմ վար-
 դապետութիւնս Աստուծոյ շնորհքը չէ թէ միայն երկինքէն
 ընդունեցայ , հապա անանկ մէկէ մը՝ որն որ իր պզտիկ մատովը
 հաղար պապէ , թագաւորէ , իշխանէ ու վարդապետէ աւելի
 կարող է գործել²³ : Անոր համար ալ պէտք է որ իմ վարդա-
 պետութիւնս յախտեան հաստատուն կենայ , եւ ես կ'ուզեմ
 Աստուծոյ անուամբը իրենց ամենուն ալ դէմ դնել²⁴ :...

“... թէ որ Անգղիայի թագաւոր մը կրնայ անամօթ ու թեմամբ
 իր ստութիւնները դուրս ժայթքել , ես ալ կրնամ զանոնք իր
 վեղը փաթթել : Եւ որովՏեան ինք իմ բոլոր քրիստոնէական
 վարդապետութիւններս կը հայհոյէ , եւ (թողութիւն ընեն ըն-
 թերցողները՝ Լուտերին անամօթ ու անպարիշտ խօսքերուն
 համար) իր աղբը իմ փառաց թագաւորիս , այս ինքն Բրիտ-
 տոսի , թագին վրայ կը քսէ , որուն վարդապետութիւնն ունիմ
 ես , չզարմանայ որ ես ալ աղբը իմ թագաւորիս թագէն առ-
 նելով՝ անով իր պսակն օծեմ , ու բոլոր աշխարհքին առջեւն

դատապարտութեան վճիռ կու տայ :
 Երանի թէ մտադրութեամբ կար-
 դային Լուտերին սս խօսքը անոնք՝
 որոնք որ կ'ընեն թէ Լուտերին
 պաշտպանած բանը իր բանը չըլլա-
 լով՝ հապա Աստուծոյ , չէր կրնար
 թողուլ որ հակառակորդները իրեն

դէմ գնեն եւ Աստուծոյ գործքն ար-
 դելեն , եւ գրածները՝ աստուածայ-
 ին նախանշայուղութեամբ կը գրէր :
 23 . Տես սս Գրքին Ը . Գլխոյն 21 .
 Ծանօթ :
 24 . Գործք Լուտ . դերմ . Հաս .
 Բ . 132 . Բ . 133 . Բ :

ըսեմ որ Անգղիայի թագաւորը սուտղըուց է: ... Զ իս կը յանգիմանէ որ ատելութենէն ու նախանձէն գրգուռելով՝ պային դէմ գրած ըլլամ: ... Բայց ասիկա ի՞նչ վերաբերութիւն ունի: ... Պապականութիւնն անոր համար աղէկ կ'ըլլայ, վասն զի ես դէշ եմ եւ անոր դէմ կը դնեմ: Թէ որ այնպէս ըլլար նէ՛ ան ատեն պէտք էր որ Անգղիայի թագաւորն իմաստուն մարդ մ'ըլլար, որովհետեւ ես զինքը խենթի տեղ կը դնեմ: Եւ թէ որ աշխարհք ուղելու ըլլար նէ՛ զստանան կրնար սուրբ ընել, միայն թէ զինքը շատ ատէր ու դէմ ելլէր: Ասոր հակառակ թէ որ բանն անով աղէկ եւ օրինաւոր կ'ըլլայ՝ որ պապը գովուի, ան ժամանակը Աստուծոյ օգնականութեան կարօտութիւն չունի, հապա բաւական է որ Անգղիայի թագաւորը զինքը գովէ եւ իրեն պաշտօնան ըլլայ²⁵: ...

«Բայց ես Հենրիկոս թագաւորին այսպէս վարուելուն չեմ զարմանար, որով կը ցուցնէ թէ հաւատոյ ու բարեգործութեան ինչ ըլլալուն վրայ՝ հաստ կոճղէ մը քիչ ծանօթութիւն ունի, որն որ գոնէ բնութեամբ զԱստուած կը զգայ. որովհետեւ պէտք է որ Հենրիկոս թագաւորն ալ ան առակին հաստատուն ու ճշմարիտ ըլլալը ցուցնէ, որն որ կ'ըսէ թէ «Թագաւորն երէն եւ իշխաններէն աւելի մեծ խենթ չկայ»: Հապա ստանային վրայ կը զարմանամ որ իր Հենրիկոսին ձեռքովը ինծի դէմ այսպէս կը ճամարտակէ, ուր որ գիտէ թէ ասիկա իմ առջեւ բան չէ: Զինքը կըրցընողն ու յիմարցընողը՝ Աստուծոյ գործքն է, որպէս զի իմ ձեռքովս ինք եւ իր յիմարութիւնը դուրս ելլէ: ... Պէտք է որ հիմա այսչափով գո՛հ ըլլամ, ու զինքը թողում. ինչու որ աստուածաշնչին գերմաներէն թարգմանութիւնը եւ ուրիշ գործքերը զիս կը ստիպեն, ուստի եւ չեմ կրնար աւելի երկայն ատեն Հենրիկոսին աղբին մէջ խառնուիլ: Բայց թէ որ Աստուած կ'ուզէ նէ՛ ժամանակ մը կը գտնեմ, ու Հենրիկոս հայհոյիչ թագաւորին ստախոս բերանը կը գոցեմ եւ կատարեալ պատասխան կու տամ: ... Ես այնպէս կը կարծեմ որ ինք աս գիրքը անոր համար գրած է, որպէս զի խղճմանալը հանգարտեցրնէ: Վասն զի գիտէ թէ ինչ խղճով Անգղիայի թագաւորութիւնը ստացած է, թագաւորական ցեղը սպաննուելէն ու թագաւորական արիւնը ջնջուելէն ետեւ: Իր կեանքին համար կը վախնայ, որ չըլլայ թէ արեան վրէժն իրմէ խնդրուի: Անոր համար կ'ուզէ պապին հետ միանալ ու զինքը շողորթութել, որպէս զի հաստատուն մնայ: Յառաջ աս կերպով կայսեր հետ կապուած էր, հիմա ալ Գաղղիայի թագաւորին հետ. ինչպէս որ բռնաւորներուն ու գէշ խիղճ ունեցող-

25. Նոյն տեղը, 135. Բ. 136. Բ.:

ներուն սովորութիւնն է: Շատ աղէկ կը յարմարին իրարու պատն ու Անդղիայի Հենրիկոսը, ինչու որ առջինն ալ նոյնպէս աղէկ խղճով ստացած է իր պապութիւնը, ինչպէս որ Հենրիկոս իր թագաւորութիւնը: Անոր համար իրար կը քորեն, ինչպէս որ ջորիները մէկըմէկ կը քորեն:

«Վուցէ մէկը զիս յանդիմանէ որ թագաւորական փառաւորութեան հետ այսչափ անխնայ վարուեցայ ու շատ խստութեամբ գացի. բայց գիտնայ որ աս բանս անոր համար ըրի, որովհետեւ բուն ինք (թագաւորն) ալ իր անձին չինայեց: Այնպէս յայտնի եւ կամօք սուտ կը զրուցէ, ինչպէս սրիկաները, այնպէս սաստիկ, դառն, թունաւոր կերպով կը վարուի, որ հրապարակական բարկասիրտ բոզ մը չիկրնար ընել. այնպէս որ յայտնի կը տեսնուի թէ երակներուն մէջ թագաւորական արիւն չկայ: . . . Իսկ դուք, պնայականք, ինչ ընէք ընէք՝ ուզածնիդ չէք կրնար գրուի տանիլ: Պէտք է որ պապը, եպիսկոպոսը, քահանայք, կրօնաւորք, իշխանք, սատանան, մահը, մեղքը, եւ ինչ որ Քրիստոս եւ ի Քրիստոս չէ, տեղի տան եւ յաղթուին ան Աւետարանէն՝ զորն որ ես Մարտինոս Լուսեր քարոզեցի»,²⁶: — Ստուգիւ Առաքելոյ եւ Նորոգչի արժանի գրուածք:

26. Գարնեալ նոյն տեղը, 147, 148:



Գ Ի Բ Վ Բ

ԼՈՒՏԵՐԻ ՎՇԵՂՊՈՒՐԿԱՆ ԵԼԼԵԼԻՆ

Մ Ի Ն Զ Ե Ի

ԵՒԿՍՊՈՒՐԿԻ ԵՒԵԳԵԺՈՂՈՎՐ

1522 — 1530

Գ Ի Ր Վ Ի

ԼՈՒՏԵՐԻ ՎԱՐԳՊՈՒՐԿԷՆ ԵԼԼԵԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՒԿՍՊՈՒՐԿԻ
ԱՒԱԳԱԹՈՂՈՎԸ



Գ Լ Ո Ւ Խ Ե

Քուտեր վիդ-դենպերկ կը դառնայ

Գորչաբար : Լուտերի հեռաորոնքնան արեւն վիդ-դենպերկի մէջ պարահանները : Լուտեր՝ խոյրընորէն խոհացը դէմ՝ վարդարիւնէն էլեւէ : Ճամբան ու վիդ-դենպերկի հասնելէն ետեւ՝ խոյրընորէն նստի էլ ը գրէ : Գորչաբարին եւ անոր կողմնակիցներուն դէմ՝ բարոյներ կու գայ : Գորչաբարը էլ հաւածէ : Եւր կ'որակարանին քերականներն խորհրդանունքնանը որպէս կու գայ : Լինչոյն խորհրդանունքնան Ստեփաննի էլ ինքնաներուն խորհրդանունքնան որ Լուտերէն դէմ դնեն : Լուտեր էլ կողմնակիցնան կարգէն դէմ ինքնանէ :

1521 — 1522

ՄԻՆՉԵՒ Տխմա Լուտերը միշտ իրրեւ առանձնական մարդ տեսանք . ոչ ուրիշները եւ ոչ ալ ինք՝ գոնէ զբանց՝ մինչեւ Վարդապետիկէն ետ դառնալը իրեն Տրապարակական անձի նկարագիր չէին տար . հասցա ամէն գործածներն ու գրածները՝ իրրեւ միայն իր կողմանէ եւ միայն իր անուամբն եղած կամ գրուած բան կը սեպուէր : Բայց Վարդապետիկէն ելլելուն պէս՝ ալ զինքը իրրեւ նոր աղանդի գլուխ կը տեսնենք , մանաւանդ թէ նոյն իսկ Վարդապետիկէն իրրեւ աղանդի գլուխ դուրս կ'ելլէ . եւ անկէ ետեւ իր բրածները՝ առանձնական մարդու մը պէս չ'ընենք , հասցա իրրեւ կողմնակցութեան մը գլուխ , եւ ուրիշներն ալ զինքը իրրեւ իրենց առաջնորդն ու գլուխը կը նկատեն : Լուտեր՝ մինչեւ նոյն ատեն յարգած եւ դեռ աւերելու չ'յանդգնած կարգերն ու սովորութիւնները՝ աս իր առաջնորդութեան աստիճանաւ կը կործանէ , եւ նորանոր կարգադրութիւններ կ'ընէ , որոնց իր կողմնակիցները յարգութեամբ կը հպատակին . աս իր աստիճանին զօրութեամբը զանազան հրամաններ կու տայ ու վճիռներ կը հանէ , եւ կը պահանջէ որ ամէն մարդ կուրօրէն անոնց հնազանդի , եւ դէմ դնողները պատժոյ տակ կը ձգէ : — Բայց աս բաները մեր ընթերցողներուն առջեւ չ'արած՝ հարկ է որ իր առանձնութենէն ելլելուն պատճառը լլօղ դէպքերը պատմենք :

Լուսերին վարդպուրկ եղած ասենը՝ վիզդենպերկ շատ շիտթու թիւններ ու խոռոպութիւններ պատահած, եւ կրօնի վերաբերեալ նիւթերու մէջ շատ փոփոխութիւններ եղած էին: Աս խոռոպութիւններուն պատճառ եղողը՝ գլխաւորաբար Գարջըղասն էր: Աս մարդը Լուսերէն տարեւոր, մանաւանդ թէ աւնոր վարդապետութեան խոյրը տուած ըլլալով՝ սկսաւ անոր գաած պատուոյն եւ հասած իշխանութեան վրայ նախանձիլ. եւ թէպէտ Լուսերին մոլորութեանց կը հետեւէր, բայց չէր ուզեր որ անոր աշակերան երեւայ ու հնազանդի: Լուսերին լուծը ծանր կու գար իրեն փառասիրութեանը, անոր համար ուղեց նոյն լուծը վրայէն նետել: Աս բանը յաջողութեամբ գլուխ տանելու համար ամենէն յարմար ճամբան Լուսեր իրեն սորվեցուցած էր, եւ Գարջըղատին ուրիշ բան չէր մնար, բայց եթէ ճշգիւ անոր ընթացքին հետեւիլ, որն որ ըրաւ ալ: Տեսնելով որ անիկա քահանայապետին եւ եպիսկոպոսաց տասնուհինգ դարէ վեր հաստատուած օրինաւոր իշխանութեան դէմ ելլելու յանդգնած էր, զիւրաւ անկից հետեւցուց որ ինքն ալ Լուսերին քանի մը ամիսէ վեր յափշտակած իշխանութեան դէմ կրնայ ելլել: Շատ անգամ Լուսերին բերնէն լսած եւ աւնոր գրուածքներուն մէջ կարդացած ըլլալով որ կրօնի վերա-

1. «Գրեթէ ընդհանրապէս ընդունուած նախադաշարում մըն է, կ'ըսէ Բլանք, թէ Լուսերին գաած պատուոյն ու հասած իշխանութեանը վրայ ունեցած նախնայն էր, որն որ աս փոռուէր մարդը (գարջըղատ) կը դրդուէր որ . . . ինքը զինքը երեւելի ընելու ջանայ, որպէս զի աւնով կամաց կամաց անոր (Լուսերին) անունը մտցընել տայ, կամ զանէ անոր համարը մի ընցընէ: (Աս նախադաշարումն ունեցողները) որպէս զի բոլորովն անկողնակալ երեւան, աս ալ կը զրուցեն որ Գարջըղատին ըրածներուն դէմ Լուսերին ունեցած դժկամակութիւնն ալ նոյն պատճառէն (նախանձէն) կը ծագէր. եւ ստով կը ջանան մեկնել թէ ինչո՞ւ համար Լուսեր իր յառաջունան բարեկամին հետ այնպէս ստասիկ դառնութեամբ կը վարուէր: Գէրգ Գ. Հոգ. Բ. 37: Աս ընդհանուր կարծիքը յառաջ բերելէն ետեւ՝ նոյն մտանադիրը կը զրուցէ թէ «Որչափ որ ստոյգ է թէ ետքը — հոգիս հոգիս — քահանայութեան իրենց վէճերուն մէջ մասն ունեցաւ, նոյնչափ ալ ստոյգ է () որ իսկզբան աս խոռ-

պութիւններն ելլելու ասնն՝ նոյն վախճանը կամ նիստումը չունէին, բայց Բլանք ինչ որ ըսէ նէ ըսէ, Գարջըղատին աս բաններուն ձեռք զարնելուն պատճառը՝ Լուսերին վրայ ունեցած պատճառն ու իր պատուասիրութիւնն էր: Իրենթման կ'պատմէ որ Գարջըղատ ըսած ըլլայ թէ «Ես ալ կը բաղձամ որ մեծ ըլլամ եւ մեծ սեպուխմ, ու Լուսերէն վար չմնամ»: Եւ վրան կ'աւելցընէ որ «Եթիկա փոռուէրս — ինչ, նախնայն — էս հոգիս — ինչ, նայն էր»: Եւ Ռիչէնէ, Գէրգ Բ. Գլ. 2. 270. Չունի: Լուսեր նոյն Գարջըղատին վրայ կը դրէ որ «Ինք ալ շուտ մը նոր վարդապետ ըլլալու կը բաղձար, եւ իմ էլեւն — նախնայն — զողորմեան մէջ իր հրամաններն ու կարգաւորութիւնները բանեցընել կ'ուզէր»: Եւ որք վիճի, Հոգ. Բ. 178: Իրեւ ԵՕպիսեէ (Հոգ. Բ. 45.) Գարջըղատին ըրածներուն վրայ խօսելու չսկսած՝ իրրեւ անոնց պատճառը զնելով՝ կը զրուցէ որ «Բիւ մը սնափառութիւնը որ սերեր», 81-ն նախնայն ընէ Երգ (Եր. 137.) Ռունի Բերսնայն զայնպէս:

բերեալ նիւթերու մէջ չափաւորութեամբ վարուելով բան մը չեկրնար գլուխ ելել, եւ տեսնելով որ Լուտեր մինչեւ նոյն ատեն աս սկզբունքին համեմատ եւ ամենեւին առանց ակնածութեան գործելով՝ ուզածը գլուխ կը տանի. ինքն ալ միտքը դրաւ որ ամենեւին մէկէ մը նկատում չընէ եւ ամենեւին առանց վախի գործէ: Մէկ խօսքով ըսելու համար՝ Լուտերին սկզբունքներուն վրայ հիմնելով եւ անոնց հետեւելով՝ անոր անձին եւ վարդապետութիւններուն հետ այնպէս վարուեցաւ, ինչպէս որ անիկա եկեղեցւոյ հետ եւ հաստոյ վարդապետութիւններուն հետ վարուած էր²: Արդէն ալ ասանկ գործքի մը ձեռք զարնելու շատ յարմար բնութիւն ունէր. ինչու որ, ինչպէս Ռանքէ կը զրուցէ, «Ան մարդիկներէն էր, որոնք մէկ կողմանէ սեւամողձութեան բնական բերում մը կ'ունենան, եւ մէկալ կողմանէ այնպէս յանդգնութեան տէր են, որ ամէն հաստատուած բաները կը մերժեն եւ ամէն մերժուած բաները կը հաստատեն»,³: Գարշդատ ասանկ մարդ մ'ըլլալով՝ մանաւանդ թէ զարմանալու բան է որ այնչափ ատեն համբարած ըլլայ. բայց ասոր ալ պատճառը նոյն Ռանքէ կ'իմացընէ ըսելով որ թէպէտ եւ 1520էն զանազան արտառոց կարծիքներ ունէր, բայց «նոյն ատենները դեռ Լուտերի ներկայութիւնն առաւելութիւնը զինքը կը բռնէին. իսկ հիմա (Լուտեր հեռու ըլլալով) ալ մէկը չկար որ զինքը ետ կեցընէր, եւ իր աստիճանի համար ազատ դաշտ մ'ունէր»,⁴:

Երբ Գարշդատ ասանկ յարմար ատեն գտնելով, մանաւանդ որ նոյն ատենները Վիդդենպերկ ու մօտ տեղերն եղող Կրկնակնունքները եւ առանձինն Մունզեր 5 իրեն մեծապէս օգնու-

2. Երբ որ մէկ Գարշդատին զէմ կը կենար եւ կամ զինքը կը յանդիմանէր որ Լուտերի վարդապետութիւններուն զէմ կը գործէ կամ կը խօսի, ինք շուտ մը Լուտերին ասանկ առիթներու մէջ տեսնան ունեցած խօսքը կը կրկնէր թէ Աւելի Ըստուծոյ հնազանդելու է բան թէ մարդու: Եւ երբ որ մէկը իրեն կ'ըսէր թէ աս բարձրագոյն մեր հասարակաց հօրը (Լուտերին) սկիսելու համեմատ ըլլայ (եւ Լուտերին ասանկ առիթներու մէջ ըսած ուրիշ ստանդան խօսքերը կը գործածէր: Այսպէս ամեն առթի մէջ Լուտե-

րին խօսքերը բանեցընելով՝ անոնցմով ինքը զինքը ջատագովելու եւ բռնած ճամբան արգարացընելու կը ջանար. եւ կը ցուցընէր որ ինք իր ամեն բրածներուն եւ ըսածներուն մէջ Լուտերը իրեն օրինակ առած է եւ անոր զլսուար սկզբունքը կը հետեւի: Տե՛ս 2-րդ Գրքի:

- 3. Գիրք Գ. ԳԼ. Ա. 18:
- 4. Նոյն տեղը, 19: Գրեթէ նոյն կերպով կը խօսի նաեւ Մեռլ ա'Օպինեէ, Հատ. Բ. 45:
- 5. Մունզեր իսկզբան Լուտերին նախանշողոյ աշակերտներէն մէկն էր, եւ Մարտինյայի մէջ անոր մշտնութիւնները անանկ մեծ եռանդով կը տարածէր, որ անունը Լուտերին փոխանորդը գրած էին. բայց ետքը իրմ բաժնուեցաւ ու

Թիւն կ'ընէին, Լուտերի աշակերտներէն ոմանք իրեն հետ միաբանեց, եւ անոնց հետ մէկտեղ իր կատարի ու բարբարոսական նորոգութեան սկսաւ: Խել մը ուսանողներու եւ բանուորներու գլուխն անցած՝ եկեղեցիներուն մէջ կը մտնէր, խաչերն ու արձանները կը կտորէր, պատկերներն ու քահանայական զգեստները կը պատռէր, ոտքի տակ կ'առնէր կը կոխկոտէր: Ինք եւ իր կողմն ըլլողները սկսան նոր կերպով գերմաններէն պատարագ ընել: Վերացուցում չէին ըներ, հաղորդութիւնը երկու տեսակաւ կը մատակարարէին, սրբութիւնը՝ աշխարհականներուն ձեռք շոշափել կու տային, խոստովանանք չեղած՝ սրբութիւն առնել կու տային, եւ ամենուն խրատ կու տային որ պահքի օրեր միս ուտեն: «Գարըզատ... սս կարծիքն ալ ունեցաւ որ, կ'ըսէ վերը յիշուած մատենագիրը, անկէ վերջը ալ գիտուն մարդ, համալսարաններու մէջ ուսում եւ մանաւանդ աստիճան հարկաւոր չէ: Գաս տուած ժամանակը ունկնդիրներուն խրատ կու տար որ ամէն մարդ տեղն երթայ ու երկրագործութեան ետեւէն իյնայ. որովհետեւ, կ'ըսէր, մարդը պէտք է որ երեսին քրտինքովը հացն ուտէ: Իրեն հետեւողներէն մէկը... ժողովուած քաղաքացիներուն՝ դպրատան պատահանէն վար կը պուար որ գաւկրներնին դպրատանէն հանեն: Ըսկէ վերջը ուսումնականութիւնն ինչ բանի կը ծառայէ, կ'ըսէր» 7: «Նոյն իսկ համալսարանը սկսաւ լուծուիլ, կ'ըսէ Մենցլ, որովհետեւ Գարըզատ բոլոր աշխարհային կամ արտաքին գիտութեանց դէմ պատերազմ հրատարակած էր, ու կը վազէր խաղախորթներուն ու կոշկակարներուն խանութները կ'երթար, որպէս զի Ս. Գիրքն անոնց մեկնել տայ: Եւ երբ որ ասոնք կ'ըսէին թէ մենք տգէտ մարդիկ ենք, չենք հասկընար, ինք աւետարանին խօսքը ձեռք կ'առնէր թէ իմաստուններէն ու գիտուններէն ծածուկ մնացած բաները՝ Լստուած պարզամիտներուն յայտնած է: Կ'ըսէր թէ բոլոր եկեղեցականք՝ Պօղոս առաքելոյն օրինակին համաձայն՝ պէտք է որ հացերնին իրենց ձեռքի աշխատութեամբը վաստրկին. ուսանողներուն խրատ կու տար որ ատեննին պարսպ ուսումնականութեամբ կորսուցընելու տեղ՝ երթան արուեստ մը կամ ճարտարութիւն մը սորվին» 8:

Ըս բաներէն գրգռուելով՝ քանի մը քաղաքներու մէջ ուսանողները դպրոցներէն կ'ելլէին, եկեղեցիներուն բակերուն

Կրկնակնուներուն զլիսաւորներէն մէկն եղաւ: — Կրկնակնուց եւ Մունգերին վրայ ուրիշ անգամ խօսելու առիթ կ'ունենանք:

6. Ըս բաները գրեթէ բառ առ բառ կը պատմեն Մաթեւիոս (Ճար

Գ. 33. Բ.), Մենցլ (Հար. Ա. Գլ. Գ. 114.), Բլանք (Գլ. Գ. 27. Բ. 34.), Ռիֆել (Գլ. Գ. 2. 267, 268.):

7. Ռանքէ, Գիլք Գ. Գլ. Ա. 23:

8. Հատ. Ա. Գլ. Գ. 124, 125

մէջ ուսմանց գրքերը ժողովելով՝ կ'այրէին ու մոխիրն օդին մէջ կը ցրուէին, եւ նախատական խօսքերով չէ թէ միայն քահանայապետն ու եպիսկոպոսները, հապա նոյն ինքն Լուտերը կը թշնամանէին: Ասոնք ան երիտասարդներն էին, որոնք քիչ մը յառաջ Լուտերը Աստուծոյ խաբուած աւետարանչի կամ մարդաբէի պէս կը յարգէին, եւ անոր խօսքերէն գրգռուելով՝ քահանայապետը ամէն կարելի եղանակներով կը նախատէին, Լուտերի դատապարտութեան կոնգակը կոյանոցներու մէջ կը խօթէին, ու քահանայապետական գրուածներն եւ կանոնական գրքերն այրելու ատեն՝ կեցցէ՛ Լուտեր, կը կանչէին. եւ Լուտեր իրենց անամոթութիւնն ու յանդգնութիւնը գովութեան արժանի կը համարէր: Արդ հիմա նոյն նախատինքը Լուտերին ալ կ'ընէին, եւ մէկը չէր կրնար կամ չէր ուզեր դէմ կենալ ու արգելել⁹:

Թեպէտ եւ աս բաները Լուտերին վարդապետած կրօնական ազատութեան ճշմարիտ պտուղը եւ իր սկզբանցը ուղիղ ու ճիշդ հետեւութիւններն էին¹⁰, ի վերայ այս ամենայնի ինք վարդապետական մէջ ասոնք լսած ատեն՝ սաստիկ կատղեցաւ, ու միտքը դրաւ որ առանձնութենէն դուրս ելլէ, որպէս զի թէ իրմէ ապստամբած աշակերտներուն յանդգնութիւնը զսպէ, եւ թէ թող չտայ որ Գարըզատ կրօնը կործանելու պսակն իր ձեռքէն յափշտակէ: — Երբ որ կայսրընտիրը Լուտերին միայն իմացաւ, սիրտը նեղանալով՝ թղթով մը խրատ տուաւ որ ինքը զինքը վտանգի մէջ չդնէ, եւ քիչ մը ժամանակ ալ առանձնութեան մէջ կենայ: Բայց բոլոր խրատներն ու սպառնալիքները փուճ եղան. վասն զի Լուտեր նոյն ատենները անանկ յանդգնութիւն ու յանձնադաստանութիւն մը ստացեր էր, որ ամենեւին չէր կրնար իր կամքը ուրիշին կամուցը տակ ձգել կամ մէկուն զինանիլ¹¹: Արդ իր իշխանին հրամանը բանի տեղ չդնելով՝ ճամբայ ելաւ Վիդզենպերկ դառնալու: Բայց ճամբան

9. Օտեն, Հատ. Ա. ԳԼ. ԻԸ. 365.

10. Լեւոն (Ման Գ. Հոթ Ա. ԳԼ. Ա. 109.) աս բաներուն վրայ խօսած ատեն՝ կը զրուցէ որ ասոնք ընդունելը Լուտերին ընդհանուր սկզբունքներուն՝ նոյն իսկ Լուտերէն աւելի ճշգիւ կը հետեւէին. որովհետեւ Լուտեր շատ անգամ իր սկզբունքներուն՝ աս կամ ան առանձին դէպքին մերձեցումն անպատեհութիւնը տեսնելով՝ նոյն դէպքերուն մէջ իր սկզբունքը դէմ կը դրածէր: Եւ խօսքը Մելանթոն-

նին վրայ դարձնելով՝ կը գրէ թէ «Տեսնելով որ աս մարդիկները անոր (Լուտերին) սկզբանցը շատ համաձայն կը գործեն, չէր կրնար անոնք դէմ բան մ'ըսել»: Այնպէս Կուստու Ֆիցեր ալ (ԳԼ. ԺԵ. 288, 289.) նոյն նիւթերուն վրայ խօսելով՝ կը զրուցէ որ աս բաները Լուտերին սկզբունքներէն ծագած էին, միայն թէ Գարըզատ եւ անոր կողմնակիցները քիչ մ'ալ մէկալ զին կ'անցնէին: Տե՛ւ Ն-Կ-Յ. Երանգ: 2.

11. Մենցլ, Հատ. Ա. ԳԼ. Գ. 125, 126:

մտածելով որ խոհեմութիւն չէ պայտէս իր գլխաւոր պաշտպանին դէմ ընելով՝ ինքը զինքը անոր աչքէն ելլելու վտանգի մէջ գնել, դեռ Ախդզեանցի չհասած նամակ մը գրեց (Մարտի 5ին), որուն մէջ ինքը զինքը Աստուծակ խրկուած առաքելոյ կամ մարգարէի մը տեղ գնելով՝ կը ջանար իշխանին սիրտն առնել, մանաւանդ որ ճամբայ ելլելէն յառաջ գրած մէկ տմարդի թղթովը զինքը բարկացուցած էր: «Ես Աւետարանը մտագիկներէն առած չեմ, կըսէր, հապա երկինքէն՝ Յիսուսի Քրիստոսի ձեռքովը»¹²: Քու պաշտպանութենէդ շատ բարձր ու զօրաւոր պաշտպանութեան տակ քաղաքս կը դառնամ. եւ քու օգնութեանդ ու պաշտպանութեանդ կարօտութիւն չունիմ, որովհետեւ դուն հաւատքի մէջ տկար ես ու չես կրնար զիս պաշտպանել, մանաւանդ թէ անոր հակառակ ես կրնամ զքեզ պաշտպանել»,¹³:

Լս. նամակը գրելէն մէկ երկու օր վերջը (Մարտի 8ին) Լուտեր Ախդզեանցի հասաւ, եւ շուտ մը կայսրընտրին ուրիշ թուղթ մը գրելով՝ առջեւը գրաւ թէ ինչ պատճառաւ իրեն հրամանին դէմ՝ քաղաքը դարձած էր¹⁴: Գրած նամակին միտ-

12. Տես Ա. Գրբին Է. Գլխոյն 21. Ծանօթ:

13. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 56. Բ:

14. Լուտեր Ախդզեանցի հասածին պէս՝ կայսրընտիրը Հերոնիմուս Շուրթին նամակ մը գրեց, որուն մէջ իրեն կը պատահեր որ իր կողմանէ Լուտերին շատ բարեւունէ, եւ զինքը համոզէ որ իրեն (կայսրընտրին) թուղթ մը գրէ, ու անոր մէջ զինքը Ախդզեանցի դառնալու ստիպող պատճառները դնէ, իմացընելով միանգամայն որ առանց իր (կայսրընտրին) հրամանին դարձած է, եւ նամակն անանկ գրէ որ կարող ըլլայ ուրիշներուն ցուցուիլ. եւ առ բանը մէջերէն գաղտուկ մնայ: Գործք Լուտ. 4: Էր. 2. Հատ. Բ. 58. Բ: Լուտեր Շուրթին բերնէն առ հրամանն առածին պէս՝ կայսրընտրին ուզած նամակը գրեց. թայց մէջը պզտիկ թուղթ մ'ալ գրաւ, որուն վրայ գրած էր որ առ թուղթս կայսրընտրին հաճելի չ'ըլլար նէ, թող ինք ուրիշ մը ջինէ ու ինծի խորէ, որ անոր համեմատ գրեմ: Գործք Լուտ. 4: Էր. 2. Հատ. Բ. 61: Թուրքի առ նամակը իր առանձին թղթովը կայսրընտրին խաւրեց, որուն որ կայսրընտրինը Լուտերին

նամակը եւ խաւրեց, բանի մը փոխելու տեղեր նշանակելով, եւ առ առ թին մէջն ալ կրկին կրկին կը յանձնէր իրեն որ առ բաները մեջերէն ծածուկ մնայ, մանաւանդ թէ իր (կայսրընտրին) գրած երկու նամակն ալ նորէն իրեն դարձնէ: Գործք Լուտ. 4: Էր. 2. Հատ. Բ. 61. Բ. Է- 62. Բ: Ասոր վրայ Լուտեր իրմէ պահանջուած փոփոխութիւններն ընելով՝ նորէն կայսրընտրին խաւրեց:

Սերենտորթի (Գլխ. Է. Էր. 2. ԸԻ. 195.) առ բաները մանրամասն կը պատմէ. եւ ետքը Լուտերին՝ առ բաներուն վրայ առ Սփառողին (Մարտի 13ին) գրած թղթին մէկ մասը կը բերէ, որուն մէջ Լուտեր՝ կայսրընտրին իրեն ընել տուած փոփոխութեանցը վրայ կը տրտնջէ, եւ մանաւանդ անոր համար որ կայսրընտրինը զինքը ստիպած էր կայսեր վրայ յարգութեամբ խօսելու: Ահա հաւաստի Լուտերին խօսքերը. «Աս բանս զիս կը վտառնէ որ կայսրը՝ ամենայնպէս առնաւաճակաւ ստիպուեցայ, ու որ ըստ աշխարհք գիտէ թէ ինծի ստատիկ թշնամի է, եւ առ յայտնի կեղծաւորութեան վրայ ամեն մարդ պիտի ծեծադի: Բայց ես աւելի կ'ուզեմ որ

քը համառօտիւ աս է: Ամէն բանէն յառաջ, կ'ըսէ, զիս ան յորդորեց, որ Ախիզդենայերկի եկեղեցին զիս գրով կանչեց. եւ որովհետեւ ես Աստուծոյ ան եկեղեցւոյն պաշտօնեայ գրուած եմ, անոր համար չէի կրնար երեսէ ձգել իմ հօտս՝ որն որ ինձի կը բաղձայ: Գարձեալ իմ հետաւորութեանս աւերը ստառանս ինձի յանձնուած փարախը մտեր եւ շատ խուփութիւն ու շփոթութիւն հաներ է, որն որ միայն իմ ներկայութեամբս կրնայ հանդարտիլ: Արդ որովհետեւ ասանկ երևելի ու մեծ պատճառներ զիս կը ստիպէին, իշխանի մը շնորհացը կամ բարկութեան եւ կամ աշխարհքիս ցասման միտ չէի կրնար դնել: Ասկից զատ՝ ինձի կ'երեւայ մանաւանդ թէ ստուգիւ գիտեմ որ Գերմանիայի մէջ մեծ ապստամբութիւն մը պիտ'որ ելլէ: Եւ թէպէտ մինչեւ հիմա այնպէս կը կարծէի որ ան ապստամբութիւնը՝ միայն քահանայից եւ հոգեւոր առաջնորդաց դէմ ըլլայ, եւ ես իմ գրքերուս մէջ՝ Վայն անոր փոքր կը գրէի որ անոց բռնաորոշիւնը որոշանայ. բայց հիմա կը տեսնեմ որ աշխարհական իշխանութիւնն ալ՝ ուղէ չուղէ՝ պէտք է որ աւետարանէն կարգի գրուի: Անոր համար հարկ եղաւ որ հօս դառնամ ու մերիններուն հետ խորհուրդ ընեմ, որպէս զի ճար մը դատենք եւ կերպով մը Աստուծոյ վերահաս զատաստանը ետ գարձընենք: Թղթին վերջերը իշխանին կ'աղաչէր որ իր կամացն ու հրամանին դէմ քաղաքը դառնալուն վրայ շատ չբարկանայ, բայց միանգամայն իրրեւ թէ ցուցնելու համար որ անոր բարկութիւնն ալ բանի տեղ չի դնէր, վրան կ'աւելցընէր. իշխանը՝ ընչից ու մարմիններուն տէր են, իսկ Քրիստոս հոգիներուն տէրն է, որոնց որ առաջնորդելու համար ես եկած եմ՝ 15:

Լուտեր Ախիզդենայերկ հասնելուն պէս՝ սկսաւ ետեւէ ետեւ քարոզ տալ, ու եղած խոսքութիւններուն եւ իր հակառակորդներուն դէմ խօսիլ (Մարտի 9 — 15): Ան ճառերուն մէջ այնպէս կը հասկըցընէր որ իր հոն չեղած ատեն եղած փոփոխութիւններն ըստ ինքեան չի պարսաւեր, մանաւանդ թէ շատ կը հաւնի. եւ սիրտը միայն անոր նեղացած է որ Գարըզաս եւ ուրիշները՝ իր իշխանութիւնը ոտքի տակ առնելով՝ իրենք

վրաս ծիծաղին ու կեղծաւորի տեղ գնեն, քան թէ իշխանին (կայսրընտարին) որոշութեան որոշութեան ընտանիսկ ինչո՞նք աս կեղծաւորութեան վրայ անով կը հանգարտեցընեմ թէ սովորութիւնն ան է, որ կայսրը իրրեւ իր սեպհական անուանով կամ արտգոտովը այսպէս անուանեն,

նաեւ անոնք՝ որոնց ինք ստատիկ թշնամի է: 15. Հոս գրածնիս՝ Լուտերին առջի անգամ գրածն է. Գրք. Լուս. 59. Բ. Իսկ սրբագրելէն ու փոփոխելէն վերջը երկրորդ անգամ խաւարած՝ 2-րդ տեղը. 63. Բ:

իրենց գլուխներնուն ան բաներն ըրած են¹⁶ : Նոյն ժամանակները խօսած ճառերը շատ մտադրութեան արժանի են, անոր համար հոստերս աննցմէ քանի մը համառօտ հատուած կը գնենք : «Էս առաջինն եղայ, կ'ըսէ Լուսեր, որն որ Աստուած աս ասպարէզին մէջ հաստատեց... : Էս առաջինն եղայ, որուն Աստուած հաճեցաւ յայտնել՝ ձեզի քարոզուած բաները, եւ ստոյգ գիտեմ որ Աստուծոյ անարատ խօսքն ունիք»,¹⁷ : — «Պատարագը վերցընելու խրատ տուողներն ու օգնական ըլլողները՝ մեծ սխալմունք բրին : չէ թէ անոր համար որ ըրած գործքերնին արէկ չէր, հապա անոր համար որ արէկ ու կարգաւորութեամբ չբրին»,¹⁸ : — «Գիւրաւ կրնամ պատկն... առջեւը զձեզ ջատագովել... բայց չեմ գիտեր սատանային առջեւը ինչպէս պաշտպանեմ, երբ որ անիկա մահուան ատենը Ս. Գրքին խօսքը աս բաներուն գլուխ ըլլողներուն առջեւը գնէ թէ «Խլխսցի ամենայն տունկ՝ զոր ոչ անկեաց Հայր իմ», եւ դարձեալ ան խօսքը թէ «Ընթանային՝ եւ իմ չէր առաքեալ զնոսա», : Ի՞նչ պիտ'որ ըսեն ան ատեն, ամենեւին տալու պատասխան մը չունին, ու պէտք է որ դժոխքը կործանին»,¹⁹ : — «Աս բաներուն վրայ կրնայիք ինծի խորհուրդ հարցընել, ձեզմէ այնչափ փարսաններով հեռու չէի, որ կամ նամակով կամ պատգամաւորի ձեռքով հետս չկարենայիք խօսիլ»,²⁰ : — «Թէ որ ուզելու ըլլաք այսպէս աշխարհի խորհուրդը փորձել, ես առանց դէմ գնելու՝ բոլոր գրածներս ու վարդապետածներս թող կու տամ, ամէնն ալ ես կը կանչեմ, ու զձեզ կը ձգեմ կ'երթամ : Ասիկա մէկ անգամ՝ ընդ միշտ կ'ըսեմ՝ ձեզի, դուք ալ մտքերնուդ մէջ հաստատուն պահեցէք»,²¹ : — «Իզմէ օրինակ առէք :... Էս Աստուծոյ խօսքը՝ միայն աւետարանեցի ու գրեցի, ուրիշ բան չբրի : Աս խօսքը իմ քնացած, Փիլիպպոսին (Մելանթիմոն)

16. Ունիք, Գիրք Գ. Գլ. Ա. 31 :
 17. Գործք Լուս. լատ. Հատ. Է. 274 :
 18. Նոյն տեղը :
 19. Գործքեալ նոյն տեղը : — Լուսեր միշտ աս կը զրուցէր որ հակառակորդները սատանայէն զբրդառուելով կը գործեն, սատանային առաքելներն են : Ունիք կը պատմէ որ Լուսեր Վիզգենայիցի դառնալէն ետեւ՝ երբ որ անգամ մը հոնտեղը գահուողները խրատել կ'ուզէր, որոնք կը պարծէին թէ անսխալներ կը տեսնենք, Վննք իրեն պատասխան տուին թէ մեր երկնաւոր առաքելութիւնը ցուցնելու համար՝ հիմա մտքդ ինչ անցածը քեզի կրնանք զրուցել : Էրբ որ Լուսեր իրենց ըսածին հասնեցաւ նէ, ըսին որ Հիմա սրտդ մէջ մեզի միտում մը կ'ունենան : Լուսեր աս ըսելուն պէս վերցատքեց, եւ սկսաւ պոռալ թէ Աստուած զբեզ պատժէ, սատանայ : Ետքէն խառտովանեցաւ որ ստուգիւ նոյն ատենը սրտին մէջ նոյն խորհուրդը կ'ունենար : Բայց նոյն իսկ իր խորհուրդը գտնելին՝ սատանայական զօրութեան եւ ոչ եթէ աստուծային զօրութեան նշան սեպեց : Գլխ. Գ. Գլ. Ա. Հատ. Բ. 13 :
 20. Գործք Լուս. լատ. Հատ. Է. 274 :
 21. Հոն, 275 : Բ. 8 եւ Ա. Գրքին Ը. Գլխոյն 24. Ծանօթ. վերջերս :

ու Ամստորֆին Հեռ Վիդգենպերկի գարնջուրը խմած ատենս՝ պապականութեան՝ ամէն ինքնակալներէն ու իշխաններէն աւելի վնաս Հասցուց։... Թէ որ ես խոսուածիւն Հանել ու գործքը բռնութեամբ յառաջ ասնիլ ուղէի, Գերմանիայի մէջ շատ արիւն կրնայի թափել տալ, մանաւանդ Վրոմս անանկ խալ մը կը սկսէի, որ եւ ոչ կայսրը Տոն ապահով կ'ըլլար,»²² :

Ըս խօսքերը՝ Լուտերին փառասիրութիւնը, ամէն բանի մէջ առանձին հրամայել ուղելը, մէկ խօսքով ըսելու համար՝ կրօնական նիւթերու մէջ բռնակալութիւն ընել ուղելը՝ այնպէս յայտնի կը ցուցնեն, որ ամենեւին մեկնութեան կարօտութիւն չունին : Ըս խօսքերուն համաձայն էին իր գործքերն ալ, որով իրեն իշխանութեան դէմ գնողներուն կամ զինքն ուղածին չափ չարագողներուն հետ աստիկ խստութեամբ ու բռնութեամբ կը վարուէր : Եւ որովհետեւ իր հեռաւորութեան ատեն՝ իրենք իրենցմէ կրօնական փոփոխութիւններ ընողներուն մէջ զլուստրը Գարըզաան էր, ինչպէս վերը տեսանք, որն որ նաեւ Լուտերին Վիդգենպերկ գալէն եւ իր ապստամբ աշակերտներուն մեծ մասը նորէն իր կողմը վասարկելէն ետեւ ալ²³, չէր ուզեր իրեն

22. Նոյն տեղը :

23. Ինչպէս աս զիտու սկիզբները (եր. 138.) ըսինք Լուտերի աշակերտներէն շատերը՝ իրենց վարչապետին Վարդպուրկ եղած ատենը՝ Գարըզաանին կը հետեւէին : Նոյն իսկ Մելանթոն, Լուտերին թեւ թիկունքը եւ ամէն աշակերտներէն աւելի սերին, թէ որ բուրովին ալ չէ նէ՝ զանէ ըստ մասին իրենց հետ միասնած էր, ինչպէս որ Մելնցլ (Հ-տ. Ը. Գլ. Գ. 123.) յայտնապէս կը զրուցէ, եւ Սերենարֆ (Գիլտ Ը. Հ-ժ. ՃԺԸ. Գ-ԽԼ. 192. — 195.) ու Բլանդ (Գիլտ Գ. Հ-տ. Բ. 35, 35. եւ 47, 48.) ծածուկ խօսքերով կը խոստովանին : Բայց երբ որ Լուտեր Վիդգենպերկի դարձաւ նէ, մեծ մասը նորէն իրեն հետ միացան : Լուտեր զիրենք աւելի եւս իր հետը կապելու համար՝ հետերին շատ սիրով կը վարուէր, եւ մանաւանդ Մելանթոնին հետ, որն որ արատրայ կարգի կը շողորթութ ար ալ, ինչու որ զիրեն թէ Մելանթոնի պէս մարդ մը իր կողմն ունենալը՝ իրեն շատ օգտակար է : Հաստեղս Լուտերի շողորթութիւններէն մէկ հասը զնէր : Մելանթոն Լուտերին հետ բարեկամանալուն պէս՝ Հոսանյեղաց թղթի միջոցով

թիւններ գրած էր. եւ յունարէն լեզուի ու քերականութեան ուսուցիչը, յառաջողոյն աստուածարանական դիտութիւն մը շորթած ու Ս. Հարց գրքերը շխարհացած, Լուտերի աշակերտածին պէս՝ մեկէն Հոգւով սրբով լուսաորուելով՝ աստուածանշի մեկնելը եղած էր : Արդ Լուտեր զինքը շատ անգամ կը յորդորէր որ իր մեկնութիւնները ապել տայ. եւ որովհետեւ մեկնելը միշտ դէմ կը գնէր, Լուտեր դադարուեց ապել տանալ, եւ յառաջորան մ'ալ չեկնելով՝ միջո աշակերտին այսպէս կ'ըսէր. Մեկնութիւններդ ապել տայուս վրայ մի նեղանար : Թէ որ դուն բու զբիշ լես հաւնիք նէ, աղէկ կ'ընես. բաւական որ մենք հաւնիք : Բայց անորէն թոփոխականներուն իրենց վարչապետին վրայ ստութեամբ ըսածը թէ «Պողոսին վրայ իրմ (Ս. թուսմասէն) աղէկ մէկը գրած չէ,» եւ քու վրայ շշմարտութեամբ կ'ըսեմ : Գուն կ'ըսես որ Ս. Գիլքը ասանձին առանց մեկնութեան կարգալու է. աս խօսքը Հերոնիմոսին, Որոգինոսին, թոփոխին եւ անոնց նմաններուն մեկնութեան վրայ ստույգ է, ինչու որ անոնք անանկ մեկնութիւններ գրեցին, որոնց մէջ աւելի իրենց վարչապետութիւնները սոր-

անսալ, անոր համար Լուսեր ասոր հետ շատ սաստկութեամբ ու դժնդակութեամբ վարուեցաւ: Ամենեւին թող չէր տար որ անիկա՝ գոնէ ինքը զինքը պաշտպանելու համար՝ հրապարակաւ խօսք մը խօսի կամ բան մը տպել տայ²³. Եւ վերջապէս ստիպեց որ Վիդդենպերկէն փախչի: Գարլըդատ ալ իր կողմանէ հանդարտ չէր կենար, եւ որպէս զի Լուսերէն յաղթուած չերեւայ, սկսաւ զանազան նոր մոլորութիւններ վարդապետել: Լուսերէն տարբեր վարդապետած մոլորութիւններէն գլխաւորն ան էր, որ սուրբ հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը կ'ուրանար, որն որ Լուսեր ուղղափառներուն հետ կը պաշտպանէր: Գարլըդատ՝ աս մոլորական վարդապետութիւնը սկսաւ յայտնապէս քարոզել Օրլամունտ քաղաքը, ուր որ քաղաքացիները զինքը կանչեցին ու ժողովրդապետ ըրին:

Երջն ատենէն Լուսերին ու Գարլըդատին մէջ սաստիկ թըրշնամութիւն մը մտաւ, որն որ միշտ մինչեւ վերջը տեսեց: Բայց Գարլըդատին գործքերուն մէջ մէկ բան մը կար, որն որ Լուսեր շատ հաւանեցաւ, այս ինքն անոր աշխարհք մտնելը: Լուսեր իր առանձնութեան մէջ եղած ատեն՝ Գարլըդատ որ քահանայ ու ծեր մարդ մըն էր, մեծ փառաւորութեամբ հարմիր ըրած էր: Արդ որովհետեւ Լուսեր անոր օրինակին հետեւիլ կ'ուզէր, որն որ ըրաւ ալ, ինչպէս որ վերջը պիտի տեսնենք, շատ ուրախացաւ երբ որ աս բանս լսեց: Վարդապետիկէն Յունուարի 14ին գրած թղթի մը մէջ Ըմստորֆին այսպէս կը գրէր. «Ան կայանքը (Գարլըդատին կարգուիլը) զիս շատ ուրախացուց. Տէր հաստատուն պահէ Գարլըդատը՝ պապական անառակութիւնը վերջացնելու համար ըրած գործքին մէջ»,²⁵: Իսկ պապական անառակութիւն կը կանչէր կուսութիւնը, որուն համար՝ կրօնաւորական ուխտերուն դէմ գրած գրքին մէջ կ'ըսէր թէ Պապերուն հնարքն ու Աստուծոյ կամեցը հակառակ բան է:

վեցուցին քան թէ Պօղոսի ու Քրիստոսի վարդապետութիւնները: Ստուգիւ պէտք է որ Պօղոսի փառքն ու պատիւը անարատ պահենք ու չնուստացնենք. անոր համար մէկը շքտէ որ Մեկանթթոն՝ Պօղոս առաքելէն բարձր կամ անոր հաւասար է. աս միայն բաւական է որ Պօղոսէն ետեւ անմիջապէս դուն գաս ու անոր երկրորդն ըլլաս: Եւ Ուլինդիլէ, Էւրօ՝ Միւլթիւնէ, Գլ. Բ. Հա՛. Գ. — Ելայպէս շողորթութեամբ Մեկանթթոնը կը գովէր, ու ան աստիճանի կը բարձրացնէր, մինչեւ բարձր Ս. Հայրերէն վեր կը բռնէր, եւ Պօղոս առա-

քելէն ետեւ առաջին աստիճանն իրեն կը շնորհէր, անշուշտ իր մեծ խոնարհութեան համար իրեն անձին վրայ յիշատակութիւն չընելով: (Տես Ե. Գրքին Գ. Գլխոյն 20. Ծանօթ) Ասկից ալ զսա՛՛ անոր քանի մը գրքերուն վրայ խօսելով՝ կը գրուցէր որ անմահութեան արժանի են, ու աստուածայնին կանոնական գրքերուն հետ մեկտեղ մի եւ նոյն աստիճանի մէջ կրնան սեպուիլ:

24. Բլանը, Գիլըր Գ. Հաա. Բ. 75. Ծանօթ. 81:

25. Սեքենտորֆ, Գիլըր Ե. Հաա. ճԻ. 196:

Ընցած գլխուն մէջ բսինք որ Լուսեր վարդապետի եղած
 ատեն՝ աստուածաշունչը գերմաներէն թարգմանելու սկսած
 էր. արդ աս ատենները նոր կտակարանը տպեց դուրս հանեց :
 — Ըստ վրայ Օտէն կ'ըսէ թէ Որովհետեւ Լուսեր կը վար-
 դապետէր որ նոր օրինաց քահանայութիւնը՝ ամէն մկրտեալ
 մարդիկներուն, արանց ու կանանց, իմաստուններուն ու տղեւո-
 ներուն հասարակ է, կամ թէ ամէն մկրտեալ մարդ քահանայ
 է, պէտք էր որ ձեռքերնին տար ան գիրքը՝ որուն մէջ իրենց
 պաշտօնին պարտքերը Լստուծոյ ձեռօքը գրուած էին : Ընտր
 համար իր թարգմանութիւնն ամենուն առջեւը դնելով, ըսաւ .
 Եհաւասիկ կենաց գիրքը . ասիկ ետքը աս գրքին միտքը ձեզի
 մի՛թին կամ ծածուկ չէ, անոր իմաստներուն դասաւորը դուք
 էք ²⁶ : — Բայց Լուսեր Ս. Գիրքը ինչպէս որ է նէ՛ պնդակէ շտուաւ
 իրենց ձեռքը . ինչու որ իր թարգմանութեան մէջ շատ սեղ
 Ս. Գրոց խօսքերը բուն իրենց իմաստէն բոլորովին տարբեր,
 մանաւանդ թէ հակառակ կը գնէ . շատ սեղ Ս. Գրոց բացա-
 յայտ խօսքերը կամու եւ մտադրութեամբ կը փոխէ ու կը խան-
 գարէ, եւ իրեն մոլորութիւններուն կը համաձայնցընէ ²⁷ . որուն

26. Հաս. Ա. ԳԼ. ԻԵ. 325 :
 27. Աս բանը կէս մը ծածուկ
 խօսքերով կէս մ'ալ յայտնապէս
 կը խոստովանի Բլանք (Գիշտ Գ.
 Հոգ. Բ. 95, 96.) «Գիրքաւ կրնայ
 ցուցուի որ, կ'ըսէ, Լուսերին
 սուած թարգմանութիւնը՝ մէջի ա-
 մէն սխալութիւն . . . նարդութեան
 յառաջագիտութեան, որով եւ գո-
 նէ անուղղակի՝ ճշմարտութեան տա-
 բոժման շատ աւելի օգնեց քան
 զոր աւելի հասարակութեամբ որ
 էր—իբրեք եղած թարգմանութիւն
 մը կրնար ընել . . . Բիշ վերջն ալ
 կ'ըսէ որ Լուսերի թարգմանու-
 թիւնը «կարելի եղածին չափ՝ հաւ-
 ատարիմ» է . բայց «փոյն էր (Լու-
 տիէն) կարճէնէրո՞ւմ հո՞նցոյն՝ կա-
 րելի եղածին չափ հաւաատարիմ» :
 Գարնեալ կ'ըսէ թէ «Ստոյգ է որ
 (Լուսեր) ճշմարտութիւնը շատ ան-
 զամ Ս. Գրքին պնդման տեղերովը կը
 ցուցընէր, որոնք ցուցուած բա-
 նին հետ ամենեւին կապակցութիւն
 չունէին կամ քիչ կապակցութիւն
 ունէին . . . բայց աս փաստը՝ միայն
 անցողական փաստ մըն էր . . .»

Հարկաւոր կը սեպներ աստուա-
 ծաշնին մէջ Լուսերին՝ ուղիւով
 ու գիտութեամբ ըսած փոփոխու-
 թեանց ու խանդարմանց մէջ քանին
 հաս զնել, որպէս զի յայտնապէս

տեսնուի թէ ինչպէս իր սխալ ու
 ծուռ թարգմանութիւններովը իր
 մոլորութիւնները կ'ուղէր հասա-
 տել ու արարծեւ . — Յայտնի է
 որ Լուսերին զվարձար վարդապե-
 տութիւններէն կամ մոլորութիւն-
 ներէն մէկը մանաւանդ թէ ամենէն
 զվատարն ու ամենուն հիմն աս է
 որ մարդս՝ միայն հաւաարով կ'ար-
 դարանայ, բարեգործութեան ամե-
 նեւին հարկաւորութիւն չունի, մա-
 նաւանդ թէ ըստ ինքեան ամենեւին
 բարեգործութիւն չկայ, հապա նոյն
 իսկ արդար մարդիկներուն ազեկ
 գործքերն ալ մեղք են : Բայց Ս.
 Գրքին մէջ անթիւ անհամար տե-
 ղեր ասոր հակառակ կը քարոզուի :
 Լուսեր ասոր ճարը կը գտնէ, եւ
 «բոլոր վարդապետութիւններս՝ մի-
 այն Ս. Գրքէն կ'առնեն, ըսողը՝ Ս.
 Գիրքը խանդարելով՝ իր մոլորու-
 թիւններն անոր մէջ կը խոխէ : Ե-
 հաւաստի քանի մը օրինակ :

Յակոբոս առաւելալ իր կամեա-
 ղիկէ թղթին մէջ ցուցընելով որ
 հաւատքն առանց գործոց մեռեալ
 է, օգուտ մը չունի, «Բոց ինչ
 զհաւատան քո արանց քործոց կ'ը-
 սէ : Յ՛— Բ. 18 : Լուսեր տեսնե-
 լով որ աս խօսքը իր վարդապետու-
 թիւնը ի հիմանց կը գործանէ, այն-
 պիսի նարտարութեամբ մը կը

Համար թէ նոյն ստեղծները եւ թէ ետքէն շատ երեւելի ու իմաստուն մարդիկ, եւ նոյն իսկ բողոքողք զինքը պարսաւեցին ու կը պարսաւեն :

Թարգմանէ, որ մանաւանդ իր վարդապետութեան Հաստատութիւն կ'ըլլայ, այս ինքն 'Beuge dich zu mir, o Gott, mit deinem Glauben mit deinen Werken.' Քայց թէ ասով Առաքելոյն խօսքը՝ ըստ ամենայնի Հակառակին կը դառնայ եղբր, Նոքր չէ :

Պետրոս առաքելաւ Բ. կաթուղիկէ թղթին մէջ Հաստատեցանքը յորդորելով որ բարեգործութեանց հետեւէ իյնան, եւ ցուցնելով որ անոնք փրկութեան Հարկաւոր են, 'Առաւել փութաջիր զի բարեման քորդով Հաստատուն զձեր կոչումն եւ զքնարութիւն պահեցէք, կ'ըսէ : Բ. Պետր. Ը. 10 : Լուսեր տեսնելով որ աս խօսքով ալ իր վարդապետութիւնը կը կարծանի, իր Հնարիմաց մտքը մար կը դանէ, ու բարեման քորդով բաւերը մկիկ թող կու տայ, եւ այսպէս կը թարգմանէ. 'Առաւել փութաջիր զի Հաստատուն զձեր կոչումն եւ զքնարութիւն պահեցէք : (Thut desto mehr Fleiß, euren Beruf und Erwählung fest zu machen.) Արով եւ բարեգործութեան Հարկաւորութիւնը յայտնադէս ցուցնող խօսքը աս կերպով խնայարուելով՝ ալ բան մը չի նշանակեր :

Քայց այսպէս դուրս Հանած բառերուն տեղը լեցընելու Համար՝ Հարկաւոր եղած տեղը բառ ալ կ'աւելցընէ : Պողոս առաքելոյն Հաստատեցանք թղթին մէջ հին օրինաց խորհրդան զորքերուն վրայ խօսած ասին՝ 'Համարիմք Հաստատք արդարանալ մարդոյ առանց գործոց օրինաց, Լուս. Գ. 28. ըսածը՝ Լուսեր ուղղելով իր մտքութիւնը Հաստատելու գործածել, իր թարգմանութեան մէջ հին բառը կ'աւելցընէ ու կ'ըսէ. 'Համարիմք Հաստատք հին արդարանալ մարդոյ, առանց գործոց օրինաց : (So halten wir es nun, daß der Mensch gerecht werde, ohne des Gesetzes Werk, alleine durch den Glauben.)

Կրօնականք առիշ շատ օրինակներ ալ բերելու, որովհետեւ շատ հեղինակներ կը ցուցնեն որ Լուսեր նոր կատարանին մէջ 100 տեղէն

աւելի այսպէս խորագրաւ ու սխալ թարգմանութիւն ըրած է՝ բայց աս բերուած երեք օրինակները՝ բառաներունս ստուգութիւնը ցուցնելու Համար բաւական են :

Եւ որովհետեւ վերը բոկնք թէ Լուսեր աս փոփոխութիւններն ու խանդարմունքները կամքը ու մտադրութեամբ կ'ընէր, ասիկա ալ կ'ուղեղը ցուցնէ, որով միանգամայն իրեն սաստիկ Հպարտութիւնն ու անամթութիւնը աղէկ կրնայ խմացուիլ : Ինչո՞ք իր աշակերտներէն մէկը (1530ին) նամակով մը իրեն կը Հարցընէր թէ ինչո՞ւ Համար թարգմանութեանց մէջ Պողոս առաքելոյն խօսքին վրայ հին բառն աւելցուցիր Պապականին մէկը աս բանիս Համար զիս սաստիկ յանդիմանեց, կ'ըսէ, եւ եւ չէի գիտեր թէ եւ ինչ պատասխան ասով : Լուսեր նոյն թղթին պատասխան տալու ասին (նոյն տարին, Առաքելներէ 8ին) ուղղափառները՝ ըստ սովորութեան՝ սաստիկ նախատելէն եւ բռնելէն ետքը որ եթէ ամենքն ալ մկիկանց ժողովուրդը ըլլային՝ Ս. Գրքին եւ ոչ մի զուտը կրնային թարգմանել, եւ թէ ես նոր կատարանը մեծ փութով թարգմանեցի, ու թէ որ սխալած եմ՝ եւ ալ չեմ կրնար տանիլ որ պապականք իմ դասաւորներս ըլլան, վասն զի ամենքն ալ էշ են, ու էշէն աւելի ալ աղէտ, եւ չեն գիտեր թէ առաւանձաւոր թարգմանելու Համար ինչչափ ծարարութիւն ու փոյթ պէտք է, խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի. 'Բայց թէ որ ջու պապականք՝ հին բառին վրայ նորէն Հակառակութիւն մը Հանելու ըլլայ, դուն այսպէս պատասխան տուր իրեն. Լուսեր այսպէս խօսէ՝ եւ ասոր վրայ Հաստատուն կը կենայ, ու կ'ըսէ որ պապական եւ էշ բռնելը՝ մի եւ նոյն բանն է : Այսպէս խօսէ, այսպէս էլ հրատարակէ, դարձեալ որ ինչ ինչ ըլլաւ : Վասն զի պապականներուն աշակերտն ըլլալ չենք ուղեր, Հաստատանց վարդապետն ու դասաւորը : Եւ որպէս զի ես ալ անգամ մը աս էշերուն գեմ ելլեմ, կ'ուղեմ Պողոս առաքելոյն Հետ բռնել. 'Պապականք իցեն, եւ ես . . . : Աւելի

Չի կրնար խօսքով բացատրուիլ թէ՛ սամիկը ինչպիսի յօ-
 փարութեամբ Լուսերին աս թարգմանութիւնն ընդունեցաւ :
 Ս. Գիրքը ամենուն նաև կանանց ձեռքը կը պարտէր, եւ բո-
 լորն ալ Լուսերին տուած իշխանութեան համաձայն՝ սկսան
 աստուածային խօսքերուն՝ ուղածնուն պէս մեկնութիւն տայ :
 Շատ կանայք կը յանդգնէին կրօնի վրայ վիճարանութիւններ
 ընել, չէ՛ թէ միայն իրենք իրենց մէջ, հասցա նաև երեւելի
 ուղղափառ վարդապետներուն հետ, զորոնք սաստիկ կը նախա-
 տէին, ըսելով թէ Արովհեստեւ դուք ոչ երրայեցեալն եւ ոչ
 յունարէն գիտէք, Ս. Գրոց միտքն աղէկ չէք կրնար հասկընալ,
 եւ Լուսեր միայն է որ Ս. Գրոց գիտութիւնն ունի՝ 28 :

Ըրք աս կերպով Լուսեր շատերն իր կողմը որսաց, որոնք
 Ս. Գրոց մէջ անոր վարդապետած մոլորութիւնները տեսնելով,

ալ առաջ երթալով՝ կրնայի պար-
 ծիլ եւ բեւ... որ սաղմունս ու մար-
 զարէները կը թարգմանեմ ու կը
 մեկնեմ, որ արուեստին որ իրենք
 բողոքովն անտեղեկն են... Եւ
 որպէս զի աւելի եւս իրենց մարտե-
 նամ՝ կը զրուցեմ որ իրենց վիճա-
 զութիւնն ու փիլոսոփայութիւնը
 առելի աղէկ գիտեմ, աւելի աղէկ
 ստղծած եմ, քան թէ բոլոր ան է-
 շերը մեկանդ... Կ'աջալեմ՝ քեզի
 ան էշերուն՝ Ժոն բառին վրայ բրած
 հսկանակութիւններուն ուրիշ պա-
 տասխան մի տար, բայց աս միայն
 որ Լուսեր աշուխ Կ'աշէ, աշուխ
 է՛ ճշմարտի, եւ թէ ինքը՝ բոլոր
 պատկանութեան մէջ գտնուած
 վարդապետներէն մեծ եւ երեւելի
 վարդապետ մին է, ու թողալէ Լու-
 տիքէ. Հոգ. Ե. 211. 212 :

Աղէկ կարգան ու մտազրուեմամբ
 լսեն աս խօսքը անոնք որոնք կ'ըսեն
 թէ Լուսեր ճշմարիտ ու սրասնց
 կը խօսէր երբ որ կը պարծէր թէ
 ես՝ ան միայն կը վարդապետեմ որն
 որ Ս. Գրոց մէջ կայ. ուր որ յայտ-
 նի կը տեսնենք, եւ ինքն ալ վերը
 դրած խօսքերնուս մէջ կը խօստո-
 վանի, թէ ան միայն կը վարդապե-
 տէ ինչ որ ինք կ'ուզէ, եւ Ս.
 Գիրքն ալ անոր կը համաձայնցընէ :
 (Տես նաև աս Գրքիս Ե. Գլխոյն
 23. Երեսօթի) — Գարձեալ լսեն
 աս խօսքը անոնք՝ որոնք կը կարծեն
 թէ Լուսեր սրասնց կը խօսէր երբ
 որ կը գրէր. «Չսկսասկարգներուս
 կ'աղաչեմ որ ներքեւ արտմութեամբ
 որով սաստիկ կը նեղիմ ու կը տազ-

նապի՛մ երբ որ կը տեսնեմ թէ
 քրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ անտեղ
 բաներ կը վարդապետուին, որոնք
 երբեք զբուած ու հաստատուած չեն.
 Ինչու որ կը տեսնենք թէ Ս. Հարց
 յառաջադրոյն շատ ֆառսակար բան
 կը սեպէին շարուած բան մը վար-
 դապետել, ինչպէս Ս. Հելարիան կը
 գրէ : Եւ Ս. Սիբիլիոսիան՝ Կիպրոսի
 եպիսկոպոսը նոյն բանին այնպէս
 սաստիկ ջատագով էր, որ անգամ
 մը իր աշխարհը քարոզ առողջ քա-
 հանան լռեցընել առաւ, միայն
 անոր համար որ Ը. զոնիքն յո եւ
 զնա ըսելու տեղ՝ Ը. զոնիքն
 յո եւ զնա, ըսած էր, ու յանդի-
 մանութիւն տուաւ քահանային պն-
 պիտի բանի մը համար՝ որն որ խօս-
 քին նշանակութիւնն ամենեւին չէր
 փոխեր, Ը. խօսքերը զորոց Լու-
 տերն է. Իսկ Սեբեմարթի (Գլք. Ը.
 Հոգ. ԻԳ. 34, 35.) տարիս վկայու-
 թիւն կը սերէ իր վարդապետին
 ինչ տարիձանի ճշմարտասեր ու եր-
 կիւզած ըլլալը ցուցընելու համար :
 Սակայն աս խօսքն Արիշ բանի չե-
 ծառայեր, բայց եթէ Լուսերին առ-
 բութիւնը աւելի եւս յայտնելու :
 որովհետեւ ստով կը ցուցուի որ
 Ս. Գրոց նաև անտարբեր խօսքերը
 փոխելն ինչպէս մեծ յանցանք ըլլալը
 ճանչնալէն ու խտտովանելէն եւ
 տեւ՝ ինք այնչափ սնոցամ պնդուս
 յանդգնութեամբ ու անաճօթ ու-
 թեամբ կամակար կը փոխէ ու կը
 խանդարէ :

28. Օտեն, Հատ. Ե. Գլ. ԻԵ. 328, 329 :

(որովհետեւ, վերը ըսածնեմնուս պէս, Լուտեր իր մոլորութիւնները Ս. Գրոց մէջ խոթելու ջանացած էր, մանաւանդ թէ ասով ալ գո՛հ չը լլալով՝ շատ տեղ լուսանցքը դրած համառօտ մեկնութիւններովը նոյները կը հաստատէր,) իրենց նախնեացը սուրբ կրօնքը թող տալով՝ կու գային անոր մոլորութիւններուն կ'աշակերտէին: Եւ թէպէտ Հենրիկոս Անգլիայի թագաւորը՝ Փրեզերիկոս կայսրընտրին, անոր եղբօրը Յովհաննէս դքսին ու Գէորգ դքսին թուղթ գրելով՝ վտանդն առջեւնին դրաւ. բայց արգէն բանը բանէն անցած, եւ Լուտերի թարգմանութիւնը ամէն տեղ տարածուած ու ամենուն ձեռքն էր. մանաւանդ որ երկու առաջին իշխանները բողոքովին Լուտերին կողմն ըլլալով՝ Հենրիկոսին իմաստուն խրատները բանի տեղ չգրին: Միայն Գէորգ գուքսը իր հպատակներուն Լուտերի թարգմանութիւնը կարգաւն արգելեց, եւ անոր տեղը ուրիշ ուղղափառ թարգմանութիւն մը տարածեց:

Ընգլիայի թագաւորը՝ իշխաններուն գրած թղթին մէջ Ս. Գրոց թարգմանութեան վրայ՝ միայն վեր ի վերոյ մը կը խօսէր. իսկ բուն թղթին միտքն աս էր. Լուտերին վարդապետութիւններուն ամպարշտութիւնն ու մոլորական ըլլալը կը յայտնէր, եւ կը ցուցնէր որ աս վարդապետութիւններէն ինչպիսի չարիքներ կրնան յառաջ գալ: Անոնց վրայ մէկիկ մէկիկ խօսելէն ետեւ՝ իշխաններուն կ'աղաչէր որ փոյթ տանին որ աս անիծեալ աղանդը՝ եթէ կարելի է նէ՛ առանց արիւն թափելու՝ ջնջուի վերնայ: Իսկ թէ որ, կ'ըսէ, հակառակորդներուն յամառութեան համար՝ ասիկա անկարելի կ'ըլլայ նէ, ամէն կերպով ջանալու է որ ջնջուի, եւ պէտք չէ թողուլ որ օրէնքն ու իշխանութիւնը, եւ ամէն աստուածային ու մարդկային կարգադրութիւնները ոտքի տակ իյնան ու կործանին: — Բայց, ինչպէս վերը զրուցեցինք, թագաւորին խրատները՝ իշխանները մի եւ նոյն կերպով չառին: Գէորգ գուքսը թագաւորին խօսքերէն աւելի եւս յորդորուելով՝ ամէն ճիգն ի գործ կը դնէր որ հերետիկոսութեան թոյնն իր երկիրներուն մէջ չմտնէ. իսկ կայսրընտրին ու իր եղբայրը ամենեւին առջի վարմունքնին չփոխեցին եւ Հենրիկոսին թղթին վերիվերոյ պատասխան մը տուին 29:

Ընգլիայի թագաւորէն զատ՝ ուրիշ երեւելի մարդիկ ալ գտնուեցան, որ կայսրընտիրը աս բաներուն վրայ զգուշացուցին: Ասոնցմէ մէկն էր Լուդովիկոս Հունգարիայի թագաւորը,

29. Թագաւորը նամակը 1523ին Փետր. 20ին գրած էր, իսկ իշխանները նոյն տարին Ապրիլի մէջ պատասխան տուին: Առջի նամակը Գեորգ 1-րդի նամակը 1523ին

է Գեորգ 1-րդ. Գեորգ 1-րդ. Բ. 187. Բ. իսկ երկրորդը՝ նոյն տիւրէ, 191: Տե՛ս նաեւ Բլաշտ, Գլորի Գ. Հ-րդ. Բ. 105, 106:

որն որ առանձին թղթով մը իրեն խրատ տուաւ որ ալ Լուսե-
րը չպաշտպանէ, եւ թող չտայ որ արձակ համարձակ ու լրբու-
թեամբ ամէն մարդ նախատէ, եւ կրօնի դէմ՝ մոլորութիւններ
վարդապետէ ու հայհոյութիւններ խօսի. հապա ըստ արժան-
ւոյն զինքը պատժէ, եւ աւելի եկեղեցւոյ խաղաղութեան միտ
դնէ քան թէ հաւատքն ուրացող մարդու մը: Բայց աս թուողն
ալ կայսրընորին վրայ երեւելի աղբեցութիւն մը չբրաւ. անոր
համար ալ թագաւորին գրած պատասխանին մէջ՝ կը ջանար
ցուցնել որ ինք Լուսերին պաշտպանը չէ, եւ թէ մինչև նոյն
ատենը Աստուծոյ շնորհօքը՝ եկեղեցւոյ հնազանդ եւ հաւատա-
րիմ որդի եղած է, եւ անկէ ետքն ալ նոյնպէս հաստատուն
պիտի մնայ³⁰:

Բայց թէպէտ եւ պայպէս կը ջանար Փրդեբրիկոս որ Լու-
տերի պաշտպան ըլլալու գէշ անունը վրայէն վերցընէ, ի վերայ
այսր ամենայնի ինքն ալ կը տեսներ որ կարելի չէ, եւ թէ նոյն
պատճառին համար բոլոր բարեպաշտ մարդիկներուն աչքէն
կ'ելլէ: Անոր համար թղթով մը Լուսերին հրամայեց որ անկէ
ետեւ բերնին չտի դնէ եւ ամենեւին մէկու մը դէմ, մանաւանդ
իշխաններուն դէմ, նախատական խօսքեր չխօսի ու չգրէ: Սա-
կայն Լուտեր պատասխան տուաւ որ թէպէտ ես ամենց դէմ
չատ դառնուիմ եմբ ու խստութեամբ խօսեցայու գրեցի, բայց
ասիկա տանց պատճառի չէր: Աս ալ աղէկ գիտեմ որ, ըսաւ,
չատ անգամ ինծի հրամայեցիր որ նախատական ու խոստացող
խօսքերէն ետ կենամ. բայց հակառակորդներս՝ զիս հետերնին
միշտ աս կերպով վարուելու կը ստիպեն: Ի վերայ այսր ամե-
նայնի ինչպէս որ ըլլայ նէ՝ հաստատուն գիտեմ որ իմ վարդա-
պետութիւններս ու գրքերս Աստուծմէ են, եւ բոլոր սատա-
նաներուն դէմ կրնամ զանոնք պաշտպանել³¹:

Լուտերին աս ժամանակները դուրս հանած գրքերը աս իր
դառնութեան ու ամբարտաւանութեան հօգուով տողորուած
են. ասոնց մէջը՝ ալ իսկզբան ըրածին պէս՝ միայն նախատելով
գոհ չըլլալ, այլ ամէնքը յայտնապէս ուղղափառաց եւ մանա-
ւանդ եպիսկոպոսաց դէմ կը գրգռէ: Նոյն գրուածոց մէջ
մենէն աւելի յիշատակելու արժանի է Գրքի մէջ ինչպէս
գրածը: Արժեք թէ աս գրուածքին մէջ ըսածներուն հաստա-
տութիւն մը տալու համար՝ սկիզբը ինքը զինքը՝ «Մարտինոս
Լուտեր շնորհօքն Աստուծոյ՝ եկեղեցիատէս ի մեզ գեղեցիկ,
կ'անուանէ. եւ աս հպարտական անունն արգարացընելու համար

30. Սերենտորֆ, Գիրք Ա. Համ. Գրքի Լուտ. Գիրք. Լուտ. Բ. 261.
Ձեռն. 278:

31. Իշխանին նամակը Գիրք Գ. Գիրք. 261. Բ.

Քուտեր վտայերը ջնջելու կը ջանայ

Լուսերին Մարդկային վարդապետութիւններէ զգուշանալու վրայ
 գրած գիրքը: Աս գիրքին ըրած ուղեցոյցն է: Լուսերի հեղեղներէն
 ղեկը վանել ղ ինչ իստանդ ին գիտելէ: Փլուրեղութիւնն վանելն գիտ-
 ղելը: Կորգորաց իրօնորները Լուսերի ղուրսութիւնները որործելու
 ղիգներն: Լուսեր ունեց ազրոսոր հոգելու ին ղնայ: Անդերուան է-
 ուրիշ ելիգեցոյցն ինչերուն ղրայ գրածը: Ինչուան վաներուն ու-
 ղեղութիւններն ինչերը ին ղուրսութիւն:

1522 — 1524

ԼՈՒՏԵՐ ազէկ զիտնալով որ կրօնաւորական կարգերուն
 Տաստատուն մնալը իր ջանքերուն ու վախճանին որչափ վնասա-
 կար է, մանաւանդ որ իրեն դէմ գրողներուն շատերը կրօնաւոր
 էին, սկսաւ մեծ փութով ետեւէն իյնալ որ վանքերը ջնջէ: Աս
 վախճանին Տասնելու Տամար մինչեւ նոյն ատենը կրօնաւորաց
 դէմ գրածները բաւական չտեսնելով՝ առանձին գիրք մ'ալ Տրա-
 տարակեց (1522ին), որուն անունն էր Մարդկային վարդապետ-
 ութիւններէն ղիգելու ղրայ: Յաւաջարանութեան մէջ կ'ըսէ թէ
 Աս գիրքս անոնց Տամար գրեցի, որոնք որ իրենք զիրենք մարդ-
 կային օրէնքներով (կրօնաւորական ուխտերով) կապելով՝ տեղ
 տեղ վանքերուն մէջ կը բնակին¹: Իսկ բուն գրքին մէջ անոնց
 ազատ ու ընդարձակ դուռ մը կը բանայ, եւ կը վարդապետէ
 որ առանց մեղք գործելու կրնան ուխտերնուն կապանքը խզել,
 եւ վանքերնէն դուրս ելլելով՝ իրենք զիրենք մարմնական Տեղ-
 տութիւններու տալ, մանաւանդ թէ կը ջանայ ցուցնել որ
 կրօնաւոր ըլլալը՝ աշխարհքիս մէջ ամենէն մեծ մեղքերէն մէկն
 է: — Լուտերին աս խօսքերը պարապի չգացին. ինչու որ շատ
 կրօնաւորներ եւ ուխտաւոր կուսանքներ անոր տուած խրատնե-
 րուն Տեսնելով՝ ետեւէ ետեւ վանքերնէն կ'ելլէին ու կու գային
 Աիդղենպերկ կը լեցուէին. այնպէս որ իրաւամբ շատ Տեղնակ-
 ներ նոյն քաղաքը՝ աղբանոց կը կանչեն, ուր որ, կ'ըսեն, մտաւոր
 վանքերուն աղան ու ժանտութիւնը կը լեցուէր²:

Երազմոս՝ որ նոյն ժամանակները Գերմանիա կը գտնուէր,
 Լուտերին գրքին պատճառած անպիտանութիւններն ու անառա-
 կութիւնները կը պատմէ: Քանի մը քաղաքներու մէջ, կ'ըսէ,
 ուրացող ու Լուտերի վարդապետութեանց ետեւէն գացող քա-
 Տանանքն ու կրօնաւորները գուճող գուճող ժողովուրդով կուսանաց

1. Գործք Լուս. գերմ. շատ. 2. Ուլենպերկ, Գլ. Ժ. շամ. Գ. Բ. 96. Տեսնակ. 8. Ծանօթ:

վանքերուն վրայ կը յարձակէին, եւ կուսանքները յափշտակելէն ետեւ՝ յիմարի պէս պողալով եւ անառակ երգեր երգելով՝ քաղքին Տրապարակներէն ու փողոցներէն առած կը տանէին: Շատ անգամ Լուտերի Տեսուող կրօնաւորներ տեսայ, կ'ըսէ, որ եկեղեցիներէն յափշտակուած զարդերով զարդարուած ու գինովցած՝ ճամբաներէն անցնող կանանց վրայ կը յարձակէին: Շատերը՝ զիրենք ներսէն մղող հոգւոյն դէմ չկրնալով գնել՝ բարձր տեղեր կ'ըլլէին, եւ իրենց վարդապետին՝ կրօնաւորական ուխտից դէմ վարդապետածը՝ հոն ժողովրդեան կը քարոզէին: Աղօթքներուուն մէջ ուրիշ բան չէին խնդրեր, բայց այնչափ ստակ որ բոլոր կանքերնին կարող ըլլան Տեշտութեամբ անցընել, եւ իրենց ցանկութիւնները կատարելու համար կանայք: Աուսաստաններուն մէջ բաւական կին կը գտնէին, եւ թէ որ անոնցմով գոհ չէին ըլլար նէ՝ կ'երթային անպիտան տներուն մէջ իրենց կին կ'ընտրէին: Քահանայի ալ կարօտութիւն չունէին որ զիրենք ամուսնացնէ, բաւական էր որ ամուսնացողները հաւանէին. շատ անգամ ան ալ հարկաւոր չէր սեպուեր, հապա հերիք էր որ զօրաւոր կողմն ուզէր, եւ անկէ ետքը ան անօրէնութեան կապանքն՝ օրինաւոր ամուսնութիւն կը սեպուէր: Ան աստիճանի յանդգնեցան ոմանք, մինչեւ երկու կին մէկտեղ կ'առնէին, կամ ուղածնուն պէս կիններնին կը փոխէին³: Երազմոս ասոնք պատմելէն ետեւ՝ խօսքը կը լսնցընէ բնելով որ Հիմա աւետարանը ծաղկած ու պայծառացած կը սեպուի, երբ որ կրօնաւոր մը աշխարհք մտնելու ըլլայ⁴:

Ի՞նչ բաներուն վրայ Մենջլ⁵ պսպէս կը խօսի: «Շատ քիչերը կ'իմանային, կ'ըսէ, ան կրօնական⁶՝ գաղափարը՝ որուն համար Լուտեր կրօնաւորական կեանքը կը մերժէր. բայց որով՝ Տեսու վանքերու մէջ բնակողներէն շատերը կապանքէն ձանձրացած էին... անոր համար նաեւ չուզէր զոմանքէն հանձնելով խումբ խումբ վանքերէն դուրս կ'ըլլէին⁶: Շատերուն առաջին գործըր՝ կին առնել կ'ըլլար. եւ շուտ մը նոյն իսկ Լու-

3. Ըստ վրայ տես նաեւ աս Գրքին Բ. Գլխոյն 20. Ծանօթի:
 4. Թուղթք Երազմոս, առ Օտենի, Հատ. Բ. Գլ. փԼ. 156. — 158:
 5. Հատ. Ը. Գլ. Գ. 133:
 6. «Չի կրնար ուրացուիլ, կ'ըսէ Բլանք, եւ նոյն իսկ Լուտեր ասոր վրայ արտունջ կ'ընէ, որ ասոնցմէ շատերը չէ թէ հաւատմէ... հապա կրօնաւորական կապանքներէն ձանձրացած ըլլալուն եւ անոնցմէ ազատութիւն արտաշու հանալ՝ վանքերէն

դուրս կ'ըլլէին եւ աշխարհք կը մտնէին... Գլխոյն Գ. Հատ. Բ. 52:
 Աս մատենագիրը նոյն իսկ Վիզգենայրիկի Օգոստինոսեանց վրայ խօսելով՝ կը գրուցէ որ իրենց «Բեմ մասը՝ որ հոն վանական կարգերուն խառնութենէն ազատել կ'ուզէր, Լուտերի վարդապետութիւնը իրբեւ զոտարանի առնելով՝ ուզեց լուծը վրայէն նետել... եւ մջերունն անոնք վանք թող տալով՝ ասոցին անգին կը պարտէին... Գլխոյն Գ. Հատ. Բ. 7:

տեր սկսաւ տրտնջել, որ աս ամենեւին գործքի մը չյարմարող մարդիկ, որոնք որ միայն իրենց որովայնէն ու մարմնոյ ցանկութենէն կ'առաջնորդուէին, Աւետարանին քաղցրահոտութեան մէջ սաստիկ չարահոտութիւն կը խառնեն,, 7 :

Թէպէտ աս խօսքէն այնպէս կ'երեւայ որ Լուտեր իր գրուածքներուն ու խրատներուն ըրած ազդեցութեան եւ ունեցած հետեւութեանց վրայ աժգոհ ըլլայ. բայց չէ, մանաւանդ թէ սաստիկ կ'ուրախանար 8, ասիկա ետեւի քանի մը առանձնական դէպքերէն ազէկ կը յայտնուի: — Կուսաստանի մը մէջ գանուող աշուտական անէ քանի մը կուսանքներ Լուտերին գրքերէն գրգռուելով՝ մաքերնին դրին որ վանքէն ելլեն. եւ իրենց ազգականներուն նամակ գրեցին որ գան զերեսը կրօնաւարական կենաց ծանրութիւններէն ազատեն: Մենք, կ'ըսէին, ալ չենք կրնար առանց խղճմտանքնիս արատելու եւ հոգիներնուս փրկութիւնը վտանգի մէջ զնելու հոս կենալ: Բայց որովհետեւ իրենց ազգականները խօսքերնուն միտ չդրին, անոր համար Լէոնարտ Գոբ անունով մէկը՝ որն որ Լուտերի վարդապետութեամբը տողորուած եւ անոր մտերիմ բարեկամն էր, իր վարդապետէն խրատուելով՝ գիշեր մը գաղտուկ կուսաստանը մտաւ, ու նոյն կուսանքներէն ինը հոգի հետն առնելով՝ փախցուցուց Ախդզնպերկ բերաւ: Ասոնց մէջն էր Կատարինէ Պորէ, որուն հետ երկու տարի վերջը Լուտեր ամուսնացաւ, ինչպէս վերջը պիտի պատմենք: Աս կուսանքներուն վանքէն փախչելը՝ 1523ին աւագ շաբթուն մէջ պատահեցաւ 9: Լուտեր շուտ մը գրուածք մը դուրս հանեց, որուն մէջ աս դէպքը՝ սուրբ եւ արդիւնաւոր գործքի մը պէս կը գովէր, յափշտակիչը մեծ վարձուց արժանի կը սեպէր ու երանելի աւազակ կ'անուանէր, որովհետեւ, կ'ըսէր, բարեպաշտ օրիորդները ծանր ու անտա-

7. Լուտերին բուն խօսքն սա է. «Վը տեսնեմ որ կրօնաւորներէն շատերը ուրիշ գործքով հաւոր չէ. . . հողա փոյն որովայնի եւ մարմնիս առաջնորդութեան հաւոր վանքերէն Իլլեն»: Եւ աստանան իրենց ձեռքովը մեր խօսքին քաղցրահոտութեան դէմ սաստիկ ժամաահոտութիւն մը պիտի հանէ,,: Ը-ՏԸ Այլ-քի, Հ-Գ. Բ. 154. 157: Մեյնըթթիւնն ալ գրեթէ նոյն խօսքերով նոյնը կը գրուցէ:

8. Կուստաւ Ֆիցեր (Գլ. ժլ. 333, 334.) սա բանիս վրայ կը գրէ որ թէպէտ Լուտեր կրօնաւորներուն ու կուսանքներուն վանքէն ելլելուն վրայ շար Լուտերի, բայց

մէկալ կողմանէ ալ սաստիկ կը արամբ, տեսնելով որ անոնց մէջէն խիտ շատերը՝ բարի ու զովելի վախճանաւ վանքերէն չէին ելլեր, հասաւ ձանձրացած ըլլալուն համար: Ախդզնպերկ, կ'ըսէ, ասոնցմով լեցուեցաւ, որոնք վանքէ ելլելին իբրեւ ապրուստ ընդունելու արժանաւորութիւն մը կը սեպէին, եւ ամուսնանալ կ'ուզէին. բայց ինչպէս նոյն իսկ Լուտեր ալ կը գրուցէ՝ ամենեւին գործքի մը չէին գար:

9. Ալբրէտարֆ, Գիբր Ը. Համ. շժԳ. 272: Կուստաւ Ֆիցեր, Գլ. ժլ. 334: Ուլենպերկ, Գլ. ժ. Համ. Գ.:

նելի շղթաներէն աղասեց ¹⁰: Մանաւանդ թէ ան աստիճանի ամպարչտութեան հասած էր, մինչև աս կուսանաց յախշտակութիւնը՝ Քրիստոսի չարչարանօքը հոգիներուն աղատուելուն կը նմանցընէր: Եւ կարգուրաց կուսանքներուն անունները, նոյնպէս զիրենք փակցընողին անունը մէկիկ մէկիկ զգուշութեամբ նոյն գրուածքին մէջ նշանակեց, որպէս զի իրենց մշտնջենաւոր պարծանք ըլլայ ¹¹:

Բայց իր անամօթութիւնն ու ամպարչտութիւնը անով աւելի յայտնի կ'ըլլայ, որ ասանկ գործքերը հրաշքի տեղ կը դնէր, ինչպէս իր (1524ին) գրած Փլորենտինեէն պատմութիւնը կը ցուցընէ: Աս Փլորենտինեէն՝ որն որ կուսանաց վանքի մը մէջ ուխտաւոր էր, շատ անգամ Լուտերին գրեքերը կարդալով՝ սկսաւ կրօնաւորական կեանքէն ձանձրանալ, ու միտքը դրաւ որ վանքէն փախչի. անոր համար ալ գաղտուկ Լուտերին թուղթ մը գրեց եւ միտքն անոր յայտնեց: Վնաց մայրը աս բանս իմանալով՝ զգուշութիւն ընել կու տար որ վանքէն չփախչի: Բայց երբ որ վրայէն քիչ մը ժամանակ անցաւ, յուսալով որ խելքը գլուխն եկած է, ալ անկէ ետեւ զգուշութիւնը մէկդի թողտուաւ: Ան ասեմն աս Լուտերի գրուածներուն ձեռքով լուսաւորուած կոչոյ՝ վանքէն ստակ ու աղնիւ բաներ գողնալով՝ փախաւ դուրս ելաւ: Երդ Լուտեր ասոր վանքէն փախչելուն պատմութիւնը շուտ մը գրեց չորս կողմը տարածեց, եւ նոյն պատմութեան մէջ անանկ բաներ կը զրուցէ, որոնցմով յայտնի կը ցուցընէ որ աս դէպքը հրաշքի տեղ դրած է. եւ աս վերջին ժամանակները, կ'ըսէ, Աստուած աս տեսակ հրաշքներ շատ ըրաւ: Եւ թէպէտ, կ'ըսէ, Աւետարանը չձանչցողները՝ ասոնք հրաշքի եւ աստուածային բաներու տեղ չեն դնէր, հապա սասանայական բան կը սեպեն. բայց հոգ չէ: Ինծի եւ Աւետարանին զօրութիւնն աղէկ ձանչցողներուն՝ արեւուն լոյսէն աւելի լուսաւոր կ'երևուայ որ աս գործքը՝ Աստուծոյ մեծփայելութեան հրաշքն է ¹²:

Լուտեր մեծապէս իրաւունք ունէր աս բաներուն վրայ ուրխամանալու եւ հրաշքի տեղ դնելու, որովհետեւ իր վարդապետութիւններուն տարածուելուն եւ իր աշակերտներուն շատնալուն գլխաւոր նպատառը բաներէն մէկն ալ աս էր: Ասոր վրայ

10. Թեւ որ Լուտերին աս խօսքերուն դատապարտութեան համար ուրիշ բան չգտնուէր նեւ, միայն՝ Քիւ մը յառաջ իրմ եւ իրեն հետեւող բողոքող մատենագիրներէն բերուած վկայութիւնները բաւական էին:

11. Աս գրուածքը՝ որ նոյն 1524-նարտ Գորին նուիրուած է, Գորին Լուտ. Էրթ. Հար. Բ. 221. — 224:

12. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 378. — 381: Տես նաեւ Ուլենպերկ, ԳԼ. ԺԱ. Համ. Գ:

բողոքող մատենագիր մը ասանկ կը խօսի. «Աս բանս (քահանայից ու կրօնաւորաց ամուսնանալը) քահանայից մէջէն Ղուտերին շատ կողմնակիցներ կը ստանար. որովհետեւ չիկրնար ուրացուիլ որ շատերը՝ Բաշա Զառ Զառ կը կողմը կը բռնէին, որովհետեւ անով ձեռուրնին առիթ կ'անցնէր՝ զիրենք ճնշող լուծէն ազատելու: Բայց անով իրեն եղած շահին ամենէն մեծն աս չէր. նոյն կերպով իր ստացած կողմնակիցները՝ անհամեմատ հաստատութեամբ իր կողմը կը կապուէին, իրենք իրենցմէ մեծ եռանդեամբ ետեւէ կ'իյնային որ իրենց կողմն ուրիշ մարդիկներ ալ ստանան եւ Ղուտերի կարծիքները տարածեն»,¹³: — Աս կարգուրացները Ղուտերակամութեան տարածուելուն տարբեր կերպով մ'ալ կ'օգնէին: Մէջերնէն շատերը ուրիշ միջոցով ապրուստ չկրնալով գտնել՝ ապարանները կը մտնէին, Ղուտերակամներուն գրքերը կը տպէին, կամ ան գրքերը քաղքէ քաղք պարտոցընելով կը ծախէին: Ան ատենուան ապարաններէն շատերուն մէջ՝ Ղուտերին եւ անոր կողմնակիցներուն գրքերէն ուրիշ բան մը չէր տպուեր: Եւ երբ որ մէկը անոնց դէմ գիրք մը տպել տալ ուզէր նէ, յանձն չէին առնել տպելու, կամ թէ տպելու ալ ըլլային նէ՝ այնչափ սխալներով կը լեցընէին եւ անանկ անպիտան կերպով կը տպէին, որ ամէն ձեռք առնողը կը սկսէր ուղղափառ մատենագրին վրայ ծիծաղել եւ անոր տգիտութիւնը ծաղր ընել¹⁴:

Բայց որովհետեւ անկարելի էր որ վանքերէն ելլող ամէն կրօնաւորները աս կերպով ապարաններու մէջ գործելով կամ Ղուտերակամներուն գրուածները ծախելով ապրուստնին կարենային հոգալ, մանաւանդ որ մէջերնէն ամենք կարդալ ալ չէին գիտեր, անոր համար շատերն ապրուստնին գտնելու համար մուրալէն ուրիշ ճար մը չէին գտներ: Արդ Ղուտեր աս բանս տեսնելով՝ ուղեց դարման մը ճարել եւ իրենց ապրուստ հոգալու ետեւէն կ'իյնար, որպէս զի չըլլայ որ ուրիշ կրօնաւորներն ալ ասոնց որորմելութիւնը տեսնելով՝ անոնց հետեւելէն ետ կենան: Ասոր համար յայտարարութիւն մը դուրս հանեց (1523ին), որուն մէջ կը վարդապետէր որ բոլոր վանքերը ջնջելու, եւ անոնց ամէն ինչքերը ինչպէս նաեւ բոլոր եկեղեցակամներուն ստացուածները ձեռուրններէն առնելու եւ բոլոր ժողովուած ստակը հետեւեալ կերպով գործածելու է: Հասարակաց արկղ մը դնելու է, կ'ըսէր, ուր որ բոլոր վանքերուն, եպիսկոպոստներուն եւ առհասարակ ամէն եկեղեցական ստացուածներուն

13. Բշառք, Գիրք Գ. Հատ. Բ. Թիֆլիզ, Գիրք Բ. Գլ. 2. 263: 77.

14. Թուղթք Երազմայ, առ ՃԼ. 157. — 160:

մուտքերը ժողովուհի. եւ աս ստակը ետեւէն եկած մարդիկնե-
րուն բաժնելու է: Առաջին մասը կամ՝ բաժինը՝ հովիւներուն,
քարոզիչներուն եւ հասարակաց արկեղ վերակացուներուն տա-
լու է. երկրորդը՝ ուսուցիչներուն, որոնք որ, կ'ըսէր, մէջէն
կրօնաւորները հանած վանքերը պէտք է որ սկսին վարպետու-
թիւն ընել. երրորդը՝ ծերերուն, հիւանդներուն ու գործքի մը
զբաղել չկրցողներուն. չորրորդը՝ որբերուն ու առն անզ չունե-
ցողներուն. հինգերորդը՝ աղքատաց ու պարտքերնին վճարել
չկրցողներուն. վեցերորդը՝ օտարներուն ու պանդուխտներուն.
Եօթներորդը՝ շինուածներուն նորոգութեան ու պահպանու-
թեան. ութերորդը՝ ցորենի շտեմարաններ շինելու¹⁵: — Ամէն
մարդ կրնայ ինք իրմէ հասկընալ թէ զո՞վ կ'իմանար Ղուտեր՝ հո-
վու, քարոզիչ, ուսուցիչ, ծեր, հիւանդ, գործքի մը զբաղել
չկրցող, որբ, առն անզ չունեցող... ըսելով, ինչու որ աս
ամէն բաները կրնայ վանքերէն դուրս ելլող կրօնաւորներուն
ու կուսակներուն վրայ առնուիլ:

Ղուտեր թէպէտ եւ աս բոլոր հոգացողութիւնն ըրաւ,
բայց չկրցաւ բաղձանքին հասնիլ եւ ան որորմէրները վերջին
թշուառութենէ ազատել: Ինք ասոր վրայ այսպէս կը տրտնջէ
(1524ին): Ինձի կ'երեւայ որ, կ'ըսէ¹⁶, բանն անաստիճանի պի-
տի հասնի որ դպրոցներուն վարպետները, ժողովող պատեաներն
ու քարոզիչները՝ կարօտութիւննին լեցընելու եւ ապրուստին
հոգալու համար ձեռագործի պատահելու պիտի ստիպուին: Յա-
ռաջագոյն անթիւ անհամար կրօնաւորներուն, կուսակներուն,
քահանաներուն պէտքը՝ ժողովուրդը հարկաւոր եղածէն աւելի
կը հոգար. բայց հիմա ճշմարտութեան վարդապետները՝ որոնք
Աստուած կը խառէ եւ որոնք աշխարհքիս ծայրերէն մեծ ծախ-
քերով ըրելու տալու էր, բոլորովին երեսի վրայ թող տրուած
են: Աւր որ յառաջագոյն հարիւր լիտի մարդիկ յղիութեամբ
կ'ապրէին, հիմա կարելի չէ որ նոյն անզը երեք յարգելի ու
գիտուն քարոզիչ կարենան ապրիլ¹⁷:

Ի այց ի՞նչ էր ասոր պատճառը, եւ ի՞նչ բանի գործածուե-

15. Առ Օտենի, Հաս. Բ. ԳԼ. ծԲ. 167:

16. Գործք Լուտ. գերմ. Հաս. Բ. 386. Բ.

17. Մենջլ՝ Ղուտերին աս նիւ-
թին վրայ գրածն՝ ընդարձակ յա-
ռաջ կը բերէ եւ վրան աս խօսքը
կ'աւելցընէ: «Որչափ որ յառաջա-
գոյն եկեղեցականաց հարստութեան
ու սեփականաց որ ընչից զէմ աստ-
տկութեամբ խոսած էր ղէ, նոյնչափ

ալ ետքը աստակ կը նեղուէր որ
ազնուականներն իրենք զիրենք հա-
րստացընելու համար աս ինչքերուն
վրայ կը յարձակէին, եւ ամենեւին
մէկը պատարաստութիւն չէր ունե-
նար եկեղեցւոյն պահպանութեան
... համար բան մ'ընելու»: Հաս.
Ե. ԳԼ. Զ. 231: — Տե՛ս նաեւ աս
Գրքն թ. Գլխոյն ԲԷԼ Լուսարեւնի աս
նիւթն լրջ: Գրքն Գրքն:

ցան կամ ինչ եղան վանքերուն ու եկեղեցիներուն ան մեծ ա-
 մեծ հարստութիւնները, որոնց վրայ խօսելով՝ Լուսեր իշխան-
 ներուն կ'ըսէր թէ Չեր երկիրները գտնուած ամենէն պղտիկ
 վանքին մէջն ալ ոսկոյ, արծաթոյ եւ պատուական քարերու
 սաստիկ առատութիւն կը գտնուի 18: Ասիկա պատմութիւնը
 աղէկ կը ցուցնէ: Թէպէտ եւ Լուսեր իր յայտարարութեան
 մէջ իշխաններուն՝ աս ստակներէն մասն չէր հաներ, բայց ի-
 րենց սպանալիքներ կ'ընէր թէ որ վանքերուն ու եկեղեցիներ-
 րուն ստակներ կրօնաւորներուն ու քահանաներուն ձեռքէն
 չվերցնելու ըլլային 19: Արդ իշխանները՝ որոնք երկայն ժամա-
 նակէ վեր Լուսերին խօսքերէն զրգուելով՝ վանքերուն ու ե-
 կեղեցիներուն հարստութեանց աչք տնկած էին, եւ շատերն
 ալ արդէն անոր համար իր ետեւէն կ'երթային ու իրեն կողմն
 զորանալուն կը բաղձային, որ աս ստակներ կարենան յտիրը-
 տակել, երբ որ Լուսերին վերջին յայտարարութիւնը գուրս
 ելաւ նէ, իրենց իրաւունք կը սեպէին աւարին բաժանումն ան-
 ձամբ ընել, եւ արդէն Լուսեր ալ իրենց աս իրաւունքը տուած
 էր 20. եւ չէր կրնար ըլլալ որ իրենց ալ մաս չհանէին: Բայց
 ասոնք չէ թէ միայն իրենց մաս հանեցին, հապա նաեւ բոլորն
 իրենք յափշտակեցին, եւ հազիւ վանքերէն ելլող կրօնաւոր-
 ներուն ձեռքը՝ միայն այնչափ ստակ կու տային, որ կրօնաւորա-
 կան զգեստներն փոխելով՝ կարենան ձամբաները պտրտիլ ու մու-
 րանալ 21: Աս իշխաններէն շատերը՝ դէնքով ու զօրքով՝ եկե-
 ղեցիներուն ու վանքերուն վրայ կը յարձակէին, եւ բոլոր գտած
 արծաթներն, ոսկիներն եւ ուրիշ աղնիւ բաներնին կը յափշտա-
 կէին կ'առնէին, շատ անգամ սաստիկ արիւն ալ կը թափէին 22:

18. Ա. Օտեմի, Հատ. Բ. Գլ. ԺԲ. 167:

19. Նոյն տեղը:

20. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Բ. 249:

21. Լսենք զարեւալ հոս ալ՝ շատ անգամ յիշուած բողոքական մատենագրին խորհրդածութիւնը: «Երբ որ, կ'ըսէ, մեծամեծ ու սա-
 րին մարդիկներուն առջեւ այնչափ անպատճառ բողոքուած էր որ եկեղե-
 ցական կարգին՝ Քրիստոսի եւ ա-
 յարելոց սրբնական համեմատ՝ միայն
 խանարհութիւն ու աղքատութիւն
 կը մայլէ, եւ թէ եկեղեցականք՝
 սնիրաւութեամբ իշխանութիւն ու
 հարստութիւն ստացած են. զար-
 մանալու բան մը չէր որ մեծամեծ-
 ները սգանս եկեղեցականներուն
 ինչոքը՝ իրբւ. սնիրաւութեամբ

ստացուած բանը՝ կրցածուն չափ
 յափշտակել. իսկ ստորին մարդիկ-
 ները՝ նաեւ եկեղեցականներուն աղ-
 քատիկ ապրուստին համար հար-
 կաւոր եղած աւարքերն ու հարկերը
 շտալ: Մեծը, Հատ. Բ. Գլ. 2.
 231:

22. Փրանկ. Սիրենկէն՝ Լուսերին
 մեծ բարեկամն ու բողոքողութեան
 սաստիկ պաշտպանը, որն որ վարձ-
 սի աւագածողային ստե՛ն Հուզդե-
 նին եւ ուրիշ աղնուականներուն հետ
 մէկտեղ՝ Լուսերը պաշտպանելու
 պատրաստ կեցած էր (Ինչ Գլք
 Բ. Գլ. Բ. Ծանօթ. 24.) ստաու-
 երկու հազար հողով Գրիգորի ար-
 թեպետիկոսին երկրին վրայ ին-
 կաւ, շատ արեւն ըրաւ ու սաստիկ
 աւար տաւած տեղը դարձաւ: Սի-
 րենկէնին եւ ուրիշ իրեն պէս մար-

Չէին ալ ամբնար աս կերպով յափշտակած բաներնին վրանին իրբեւ զարդ կրել կամ անոնցմով իրենց կանայքն ու աղջիկները զարդարել, եւ եկեղեցիներուն սրբազան անօթները սեղաններուն վրայ գործածել:

Ըրգ թէպէտ աս բաները մէկ կողմանէ Նորոզէին կամացը դէմ էին, բայց մէկալ կողմանէ ալ իրեն շատ հաճութիւն պէտք էր որ պատճառէին, որովհետեւ աղէկ զիտէր ու կը տեսներ որ աս եկեղեցիներուն ու վանքերուն ընչից յափշտակութիւնը՝ իր կողմն ըլլողները հաստատուն բռնելու համար ինչ զօրաւոր միտք է: «Վանքերուն ինչքերը, կ'ըսէ Օտէն²³, Տերտուղիանոսին բսած արեան սերման կը նմանէին, որոնք Նորոզութեան՝ ամէն օր նոր նոր աշակերտներ կը ծնանէին»: Աս բանս այնչափ յայտնի է, մինչեւ ինք Լուտեր ալ կը խոստովանի. Շատերը, կ'ըսէ, անոր համար Աւետարանին (իր մտորութիւններուն) ետեւէն կ'երթան, որովհետեւ եկեղեցիներուն ու վանքերուն մէջ գեո շատ ինչք ու հարստութիւն կայ²⁴: — Այլերգ Պրանտնիպոլի սահմանակալ կոմսը՝ որն որ Տեւտոնեան կարգի ասպետներուն գլուխն էր, հաւատքն ուրանալով՝ Լուտերին կողմն անցաւ, միայն անոր համար որպէս զի կարենայ Պրուսիայի մէկ մասը՝ որն որ նոյն կարգին ստացուածքն էր, իրեն սեպհականել. եւ ուղածն ալ ըրաւ: Աս բանս իրեն իրատ տուողը՝ Լուտերն էր. անգամ մը հետը տեսնուած ասնէ՝ Լուտեր «իրեն խրատ տուաւ որ, կ'ըսէ Ռանքէ, կարգին կանոնները մէկդի թողու, կարգուի, եւ Պրուսիան՝ աշխարհական փառանգական իշխանութեան դարձընէ»²⁵:

գիկներուն՝ որոնց մէջ շատ երեւելի է Լուզգէն, բրած աւարտութեանց, յափշտակութեանց, եւ ուրիշ անօրէնութեանց, Գերմանիայի քանի մը իշխանաց եւ մանաւանդ եկեղեցական իշխանաց զէմ՝ բրած անիրաւ պատերազմներուն, առանց պատճառի՝ անոնց երկիրներուն վրայ յարձակելուն . . . վրայ երկայն կը խօսի Ռանքէ, Գիբէ Գ. Գլ. Գ. 2-րդ. Բ. 101. — 124. — Յովհաննէս Սարսնիայի կոյսընտիրը. Փրեզերիկոս կոյսընտիրն եղալըը, եւ անկից ասէլ ըսողորդութեան պաշտպանը, զորով շատ վանքեր կողողոտեց: Վանքի մը վրայ երթալէն քանի մը որ յառաջ մարդ կը խաւերէր ու վանքին մէջ դառնուած ամեն բաներուն ցանկը կ'ուզէր: Ետը նոյն ցանկը ձեռքն առած՝ զորով վանքը կ'երթար, առաջնորդն առջեւ

կը կանչէր, եւ թղթին մէջ գրուած բաներն ուզածը կը յափշտակէր կ'առնէր: Եւ վայ ան առաջնորդին՝ որն որ զէմ գտնալու կը յանդրդնէր. յանդրութիւնն արեամբը պէտք էր որ ջնջէր: Շատ բողոքով մասնապիւրներ նոյն փամանակերը Գերմանիան՝ աւազակներու սյրի պէս կը ստորաբերէ. եւ շատ իշխաններուն վրայ կը պատմեն որ եկեղեցիներէն ու վանքերէն յափշտակած հարստութիւններուն համար շատ անգամ իրարու Տեւ կը պատերազմէին:

23. Լատ. Բ. Գլ. ԺԲ. 166:

24. Ա. Օտենի, Լատ. Բ. Գլ. ԺԲ. 166:

25. Վիլքը Գ. Գլ. Ե. 180: Տեւ նաեւ Մենցլ, Լատ. Ա. Գլ. Զ. 218. — 221: Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. ԺԸ. 359, 360:

Նիւննպերկի աւագածողովները

Նիւննպերկի մասնաժողովը: Լոսթեր՝ աշխարհական իշխանութեան վրայ գրեթէ ինչ հասնէ: Ամբաստանութեան բնական սահմանը չէր: Լոսթեր սո շնորհ իր Բիւրոյի մասնաժողովը՝ սակայն իր Բիւրոյի վրայ: Աս մասնաժողովը չէր, եւ Լոսթերին նոյն ժամանակ Բիւրոյի վրայ: Ուստի ինչպէս ինչպէս ինչպէս ինչպէս, իսկ Լոսթերին չէր: Շտապէր:

1523 — 1524

ԳԻՆՐՄԱՆԻԱ Լուսերի վարդապետութեանց պատճառաւ տակնուվրայ եղած ատեն՝ Նիւննպերկ քաղաքը աւագածողով մը ժողովուեցաւ (1522ին, Գեղեցիկների մէջ): Կայսրը՝ Սպանիա ունեցած գործքերուն համար աս ժողովքը չկրնար զալ իր տեղը Փրեզերիկոս Ֆայցի կամ Պալատական կոմսը իր փոխանորդը դրած էր: Լեւոն Ժ. քահանայապետը յառաջագոյն (1521ին) մեռած էր, եւ իր տեղը նստած էր Ագրիանոս Զ. գիտուն եւ արդար՝ քահանայապետը, որն որ Հոլանտայէն ուստի եւ գերմանացի էր, եւ ատենօք կայսեր ուսուցիչն եղած էր: Աս քահանայապետը Փրանկ. Քերակազին իր կողմանէ աւագածողովը գեապան իրկեց, եւ անոր ձեռքով աւագանւոյն առջեւը դնել տուաւ որ Լուսերի տարածած մտորութեանց պատճառաւ Գերմանիա ինչպիսի վտանգի մէջ է, ցուցուց որ Լուսեր եւ իր կողմնակիցները չէ թէ միայն եկեղեցական հասարակական իշխանութիւնը ջնջել կ'ուզեն ու յորոք եկեղեցական ինչքերը յափշտակելու ետեւէ են. եւ զիրենք յորդորեց որ փութան ժամ մը յառաջ ճար մը հոգան որ աս չարիքը խափանուի: — Փրեզերիկոս Սարսոնիայի կայսր-

1. Աս անունը կու տայ Ագրիանոսին՝ Մենցլ (Հոգ. Ա. Գլ. Բ. 105.) ու նոյն քահանայապետին վրայ երկայն դավաճութիւններ գրելէն ետեւ իր մահուան վրայ խօսած ատեն՝ պատկառ կը զրուցէ. «Աս բարեպաշտ անձը՝ որուն որ աշխարհքս արժանի չէր, մեռաւ, եւ այլն. 111: Նոյնպէս Բլանը ալ աս քահանայապետին վրայ մեծ գովութիւններով կը խօսի, եւ շատ տեղ զինքը արդար, աստուածապաշտ, անձին շահը չփնտռող կ'անուանէ: Գլ. Գ. Հոգ. Բ. 136. — 159:

2. Քահանայապետին՝ աւագածողովին իրկած թուղթը Գր. Ի. Լոսթ. Գր. Բ. 166. Բ: Ասկից զատ թուղթ մ'ալ Սարսոնիայի կայսրընորին գրեց, որն որ Ռայնաւտ ամրոյն կը թերէ. Հոգ. Ի. 365: — Ասլի նամակին մէջ քահանայապետը իշխաններուն առջեւը կը գնէ որ Լուսերի վարդապետութիւնը՝ միայն քաղաքական կողմանէ նայելով ալ Գերմանիայի սրբափ զնասակար է. իշխանները կը յորդորէ որ գոնէ հիմա յորոք զօրութեամբ ետեւէ իշխան նոր հերետիկոսութիւնը ջնջելու, որովհետեւ

ընտիրը ժողովքի եկած չէր, բայց իր տեղապահները խօսուած կամ գործուած բաները շուտ մը գրով իրեն կ'իմացընէին. Սիխլազինն ալ անմիջապէս բոլորը Լուսերին ակամօք կը հասցընէր:

տեւ իրենց առջի թուլութեամբ՝ առ աստիճանի սաստկանալուն եւ զորանալուն պատճառ եղան. իրենց կը ցուցընէ որ եկեղեցական յեղափոխութեան ետեւէն պետք է որ աւելի սաստիկ քաղաքական յեղափոխութիւն մ'ելլէ: «Չէր տեսներ, կըսէ, որ առ ամէն բաները՝ Լուսերի եւ իրեն հետեւողներուն գիտած շարիքներուն սկիզբն է: Կը կարծէր որ ան ստեղծարարութեան որդիք ուրիշ բան մը կը գիտեն, քան թէ ազատութեան անուամբ՝ բոլոր հնազանգութիւնը մէկգի նետել, եւ ամէնքն ալ ան աստիճանի յանդգնութեան հասցընէլ որ ամէն մարդ իր ուզածն ընէ: Ինչպէս կրնայ ըլլալ որ ձեր օրէնքներն ու հրամանները յարգեն ու պահպանեն անոնք՝ որոնք Ս. Հարց որոշմունքները եւ նոյն իսկ Ս. Ժողովներուն կանոնները չէ թէ միայն կ'արհամարհեն, հապա նաեւ սաստանալական կատաղութեամբ կը պատանեն ու կ'այրեն, որոնք որ քահանայից, եպիսկոպոսաց, քահանայապետին հնազանդիլ չեն ուզեր: Կը յուսաք որ Ըստուծոյ նուիրուած ինչքերը ձեր աչքին առջեւ կողոպտողները՝ սրբապիղծ ձեռքներին նաեւ աջարհանաց ինչքերուն ալ չեն երկընցըներ: Ինչպէս կրնան ձեր դուրսներուն ինչպէլ անոնք՝ որոնք որ զՍժեանք Տեսան անարգեցին: Ըստնք մէկիկ մէկիկ առջեւնին զնեւէն ետեւ՝ կը յորդորէ որ զոնէ իրենց անձնական շահին համար՝ Լուսերն ու անոր հետեւողները կամ ուղիղ ձմբուրներն եւ կամ տէրութեան օրէնքները անոնց զէմ է գործ զնեն:

Իսկ երկրորդ նամակին մէջ նոյնպէս Լուսերին մտորութիւններուն պատճառած ու պատճառելու մեծամեծ շարիքները յիշելէն ետեւ՝ խօսքն այսպէս յառաջ կը տանի: «Գուցէ պիտ' որ ըսես. Օձը զիս խաբեց: Ինք որ ալ՝ զիմքը ծոցիդ մէջ մտնանելուդ համար՝ արմանի վարձը մ'ընդունեցար: Բայց ինչպէս կրնաս անանկ անմիտ ու անտիրա ըլլալ, որ մանաւանդ առ կերպ նիւթերու

մէջ՝ որոնց մէջ մտորութիւնը յաւանական դատապարտութեան կը տանի, մեղքով արատաւորուած մարդու մը աւելի հաւատք կ'ընծայես քան թէ հնուցմէ մինչեւ հիմա եղած այնչափ Ս. Հարց, որոնք որ զիւր ցորկ յօրէն Տեսան կը խորհէին, քան թէ այնչափ ընդհանուր ժողովներուն՝ որոնց զէմ ան հայհոյիչ բերանը բաց գերեզմանի մը պէս՝ անամթութեամբ թնշամանք կը թափէ, քան թէ սուր եւ կաթողիկէ եկեղեցոյն՝ որուն առաքելաց ժամանակէն մինչեւ հիմա անարատ պահած սիրտութիւնները, ձեւերը եւ որոշմունքները ան մէջ հոգին սրբապիղծ յանդգնութեամբ կը գրատապարտէ: Բայց արդեօք անոնք խաբուեցար որ ան նեղաւոր Լուսերն ու իրեն հետեւողները վարդապետութիւնին Ս. Գրոց վկայութիւններով հաստատելու կը ջանան: Բայց որ հերտիկոսը նոյն բանն ըսած չէ: . . . Ինչ նոր սու շուտակ կարտութիւն: Կարգուրաց մարդ մը կարող ըլլաց համոզել որ իրմ առջէ կողմները ամենն ալ մոլորած են, եւ միայն իրեն եւ իրմ խարուղներուն տրուած է Ըստուծոյ թագաւորութիւնը, աստուածային սորմութեանց բոլոր հարստութիւնը եւ ընդհանրութեան շնորհքը: . . . Իբայց ակամօք պտուղները զեւ շայտանուեցան: Ըստուծոյ քահանայից զէմ կը կատարէ, առանց զանազանութեան բոլոր աշխարհականները կը յորդորէ որ ձեռքներն անոնց արեան մէջ լուան . . . եւ ազատութեան պատրուակին տակ ծածկուելով՝ կ'ուզէ անտանձ, ամենեւին օրէնքէ մը չկապուած եւ գրեթէ անասնական կեանք մը խոթել . . . Բայց ենթադրենք որ իր գործքերն եւ անոնցմէ յառաջ եկած պտուղներն կարող չըլլաւ զանազանել թէ ինչ հոգիէ կ'առաջնորդուի: ասկից ալ չէր կրնար իմանալ որ բոլոր իր խօսքերը՝ զառն ու թիւնաւոր են, եւ անձերներով, նախապիւններով, հայհոյութիւններով ու ժանտախտական ծագարանութիւն:

Ըրդ Լուսերն աս ընդունած տեղեկութիւններէն կասկածի երթալով որ չըլլայ թէ աւագաժողովին մէջ իրեն դէմ բան մը սահմանուի, Աշխարհիսն իշխանութեան վրայ գիրք մը դուրս հանեց, որուն մէջ գլխաւորաբար անոր ետեւէն կ'իշխայ որ իրեն դէմ գնող իշխաններն անարգ ու արհամարհ չուցընէ, եւ անոնց իշխանութիւնն ու պատիւը ժողովրդեան առջեւը նուազցընէ: Աստուած, կ'ըսէ գրքին սկիզբները, Գերմանիայի իշխանները յիմարեցուց, որով կը կարծեն որ ուզածնին՝ հպատակներուն կրնան հրամայել, պատճառ բերելով որ կայսրը անանկ պատուիրած է, եւ թէ իրենք անոր հրամանը կը կատարեն: Քայց խելք ունեցողը՝ ասոնց նենգութիւնը կրնայ իմանալ: Յառաջագոյն աս կերպ մարդիկները՝ ստահակ կամ չարագործ կը կոչուէին, բայց հիմա քրիստոնեայ ու կամակատար իշխան կ'անուանուին: Ըրդ ասանկ մարդիկներ են, որոնք Գերմանիան կը կառավարեն. անոր համար ես միաբարդրած եմ որ գոնէ խօսքով իրենց դէմ գնեմ, որ ամպարիշտ խորհուրդնին չլինան գլուխ ասնիլ: Թէ որ պապէն՝ Հռոմայ կուռքէն՝ չվախցայ նէ, որչափ եւս առաւել անոր թեփերէն ու պղպղակներէն (ուղղափառ իշխաններէն) չեմ վախնար 3:

Գիրքն աս կերպով սկսելէն վերջը՝ մարդիկները երկու կարգ կը բաժնէ: Մէկ կարգը, կ'ըսէ, Աստուծոյ թագաւորութենէն կամ արքայութենէն է, ու Քրիստոսի կը հնազանդի, իսկ մեկալը՝ աս աշխարհքիս իշխանութենէն է ու աշխարհական իշխաններուն կը հնազանդի: Առաջին կարգին մէջ ըլլողները՝ որոնք ճշմարիտ քրիստոնեաները կամ հաւատացեալներն են, աշխարհիսն իշխանութեան, զէնքի եւ իրաւունքի հարկաւորութիւն չունին, ու մէջերնին մէկը չկայ՝ որ ուրիշներէն վեր ըլլայ, բայց միայն Քրիստոս: Իսկ քահանաներն ու եպիսկոպոսները ուրիշ հաւատացեալներէն վեր չեն, հապա անոնց հաւասար են, ու միայն իրենց պաշտօնովն անոնցմէ կը դանազանուին. ուստի եւ չեն կրնար օրէնք մը գնել կամ հրաման մը տալ մինչեւ որ հաւատացեալները չհաւանին: Մանաւանդ որ աստուածային օ-

ներով լեցուն են, ու Էստ քահանայապետը Լուսերին՝ առաքելական Եթովպիոյն, համալսարաններուն, բարձր եւ ստորին աստիճանի եկեղեցականներուն դէմ գրած նախատական խօսքերը կը յիշատակէ, համառօտ խօսքերով՝ անոր կողմն ըլլողներէն շատերուն բնութեան ու ընթացքին միտ գնել կու տայ, որով աւելի՛ յափշտակիչ ասպետները զիտած կ'երեւայ, եւ խօսքը կը լմնցընէ բոնելով. սգը պազատիք բեզի, սի-

րելի՛ որդեակի ի Քրիստոս, եւ կ'ազանք մը Փրկչին ու Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի սիրոյն համար, քրիստոնեական միութեան սիրոյն համար, հայրենեաց սիրոյն համար, քու եւ քու կիներու գրկութեան համար, ողորմէ Քրիստոսի եկեղեցւոյն, . . . ողորմէ մեր հայրենեացը, . . . ողորմէ քու անձինք եւ քու մտրեալ Սարսնիայիդ . . .

3. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Բ. 193. Բ. 194:

բէնքներն ալ աս հաւատացեալներուն համար չեն, հապա ան-
հաւասներուն համար, որոնք երկրորդ կարգին մէջն են 3 :

Ա՛ս ապտամբութեան, անիշխանութեան եւ անկրօնութեան
գրգռող խօսքերը գրելէն ետեւ՝ ալ բարկութեան սանձը բո-
լորովին կ'արձակէ, ու Անդղիայի թագաւորին դէմ գրած ատեն
քովը պահած նախատական խօսքերը՝ Գերմանիայի իշխաններուն
գլուխը կը թափէ : «Աշխարհքիս սկիզբէն, կ'ըսէ, քիչ գրա-
նուող թռչուն մին է իմաստուն իշխանը, իսկ բարեպաշտ իշ-
խան՝ աւելի եւս դժուարագիւտ է . վասն զի ամէնքն ալ բոլոր
մարդիկներէն աւելի սաստիկ յիմար են, եւ ամենէն աւելի ան-
պիտան չարագործ : Անոր համար մարդս անոնցմէ միշտ ամենէն
գէշ բաները կրնայ վախնալ, եւ քիչ բարիք կրնայ յուսալ,
մանաւանդ աստուածային բաներու մէջ, որոնք հոգւոց փրկու-
թեան կը վերաբերին : Ասոնք Աստուծոյ կալանաւորակապներն
ու դահիճներն են, եւ Աստուծոյ բարկութիւնը՝ չարերը պատ-
ժելու եւ արտաքին խաղաղութիւնը պահելու համար զերկնք
կը գործածէ : Ինչու որ մեր Աստուածը մեծ տէր մին է, եւ
անոր համար ալ ասանկ ապնուական, երեւելի ու հարուստ դա-
հիճներ կ'ընտրէ իրեն . եւ իր աստուածային կտօնն այնպէս
կ'ուզէ . . . որ իր դահիճները՝ բարերար տէր անուանենք : . . .
Աշխարհքս շատ չար է, եւ արժանի չէ որ շատ խոհեմ ու բա-
րեպաշտ իշխաններ ունենայ, » 5 :

«Վայց պիտի ըսեն որ աշխարհական իշխանութիւնը հաւա-
տալու չխտիպէր, հապա միայն արտաքուստ կը խափանէ որ
մոլար վարդապետութիւններով ուրիշները չմոլորցունին . ապա
թէ ոչ՝ հերետիկոսները ի՞նչպէս կրնային խափանուիլ : Ասոր պա-
տասխան կու տամ որ աս բանը պէտք է որ եպիսկոպոսներն
ընեն, աս պաշտօնն իրենց յանձնուած է, չէ թէ իշխաններուն :
. . . Հերետիկոսութիւնը հոգեւոր բան մըն է, ուստի ո՛չ երկա-
թով կրնայ կործանիլ, ո՛չ կրակով այրիլ, ո՛չ ջրով ընկզմիլ : Հա-
պա միայն Աստուծոյ խօսքը կրնայ աս բանս կատարել 6 . . . : Բայց

4. Նոյն տեղը, 195 :
5. Գրարձեալ նոյն տեղը, 203 .
Բ. 204 :
6. Լուսեր կ'ուզէ որ, կ'ընէ
Ռիֆէլ, հերետիկոսութիւնը՝ միայն
խօսքի զօրութեամբ արգելուի . բայց
մէկ կողմանէ՝ միայն խօսքով վա-
րուելու է ըսած ատեն, մէկալ կող-
մանէ՝ թէ ինք եւ թէ իրեն հե-
անաղները գործքով ամենամեծ ան-
խրաւութիւններ կ'ընէին . եպիսկո-
պոսներն զրուած որինաւոր ժո-
ղովրդապետներ եկեղեցիներուն մե-

ջէն բռնութեամբ կը հեռացնէին
եւ տեղերին իրենց ուզած ուրիշ
մարդիկները կը զնէին, կամ անհաւ-
ատարիմ ու կարգաւրաց եկեղեցա-
կանները անոնց օրինաւոր մեծերուն
դէմ բռնութեամբ կը պաշտպա-
նէին . եկեղեցականները կը ստի-
պէին որ հազարգութեան խորհուր-
դը երկու տեսակով մատակարարեն,
պատարագի զգեստ չգործածեն, պա-
տարագ չընեն . տասանորդները չէին
տար, որոնցմով որ զպորցնէրը, ե-
կեղեցիները, ազբանները կը պա-

ասանկ աշխարհքը պէտք է որ ասանկ ալ իշխաններ ունենայ, որ մէկն ալ իր պաշտօնը չհոգայ: Պէտք է որ եպիսկոպոսները Աստուծոյ խօսքը մէկդի ձգեն, եւ հոգիները անով չկառավարեն. հասցա աշխարհական իշխաններուն հրամայելու են, որ զանոնք սրով կառավարեն: Ասոր հակառակ պէտք է որ աշխարհական իշխանները՝ վաշխառութիւնը, յախշտակութիւնը, ... սպանութիւնը եւ ուրիշ չար գործքերը անպատիժ ձգեն եւ իրենք ալ գործեն. եւ թողուն որ եպիսկոպոսները նյովքի կոնդակներով պատժեն... ոգիները երկաթով ու մարմինները կանդակներով կառավարեն. աշխարհական իշխանները՝ հոգեւոր պէս, եւ եկեղեցական իշխանները՝ աշխարհօրէն կառավարեն, 7...:

Խօսքը քիչ մ'ալ աս կերպով յառաջ տանելէն վերջը՝ բուն իշխաններուն կը դառնայ, եւ անոնց հպատակները յայտնապէս ապստամբելու կը յորդորէ: «ՅԱստուած կ'երդնում, կ'ըսէ, թէ որ դուք ձեզմէ պատճառ առաւ ըլլաք որ (Սաղմսին) աս խօսքը վրանիդ կատարուի, թէ «Եկն անարգութիւն ի վերայ իշխանաց», կը կործանիք, թէպէտ եւ ամէն մէկերնիդ ծածկին չափ զօրաւոր ըլլաք...: Աս չարքն արդէն շատերուն վրայ հասած է. վասն զի իշխաններուն մէջ շատ քիչերը կան, զորոնք մարդիկ յիմարի կամ շարագործի տեղ չգնեն, ինչու որ իրենք զիրենք պնդէս կ'երեւցընեն...: Մարդիկ ասկէ վերջը ձեր բռնութիւններն ու անպիտանութիւնները պէտէ պէտէ, ինչ կըսէր -- ինչ ունէր +ւնէլ, ... որովհետեւ Աստուծոյ ալ չունէր որ -- քան -- էրիցն -- որէն -- րէտէ: Հիմա աշխարհքս առջի ժամանակներուն պէս չէ, որ ժամանակները որ մարդիկներուն հետ իբրեւ անխօս անասուններու հետ կը վարուէիր. հիմա շատ տարբեր է, 8:

Աս ու ասոր նման ապստամբեցուցիչ խօսքեր կը գրէ Լուսեր աս գրքին մէջ. եւ թէպէտ անդ անդ աշխարհական իշխանու-

հուէին. ճամբաներու վրայ կրօնաւորներն ու կուսակները կը նախատեսին ու կը շարշարեն, եւ զիրենք իրենց բնակարաններուն մէջ հանդիսա չէին թողուր: Իրենք աս բաները հարձու կը կատարեն, եւ կ'ուզէին որ միայն իւրաքանչիւր իրենց դէմ գրուի. եւ երբ որ անդ անդ եպիսկոպոսները՝ աշխարհական իշխաններուն ձեռքով կամ իրենց աշխարհական իշխանութիւնը գործածելով՝ կը ջննային որ հարստահարները պարտպանեն կամ նոյն յանցանքները գործողները պատժեն, անմիջապէս Լուսեր կը սկսէր

պառաւ. իր ճամբաներու վրայ բռնութիւն կ'ըլլայ, հոգիները կը մտնուին, աւետարանական ազատութիւնը կը ճնշուի. իր կողման իշխանները կը զրգուէր՝ որ իշխանութեան մէջ իրենց հասարակ եղող իշխանները զսպեն, եւ իրաւացի կերպով պատժուողները՝ ճամբարութեան նահասակ կ'անուանէր, զանոնք գովեստներ, ջատագովութիւններ կը շինէր: Գէրք Ա. Գլ. Է. 424, 425:

7. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Բ. 204:

8. Նոյն տեղը, 204. Բ. 205:

Թեան՝ Աստուծմէ հաստատուած ըլլալը կը ցուցնէ, ու հաւատացեալները անոնց հնազանդելու պարտական են, կ'ըսէ, գուցէ իրեն հետեւող եւ իր կողմը բռնող իշխանները չբարկացընելու համար. բայց ասոնցմով մէկալ ապստամբեցուցիչ խօսքերուն ըրած ազդեցութիւնը չիկրնար ջնջել: Եւ արդէն աս ապստամբեցուցիչ խօսքերը քիչ մը ետքը իրենց պատուները բերին, ինչպէս որ իր տեղը կը տեսնենք⁹:

Բայց Լուսեր իշխաններէն այսչափ վախնալու կամ իրենց դէմ այսպէս կատարելու եւ ասանկ բաներ գրելու պատճառ չունէր. որովհետեւ իրենք ժողովքին մէջ անոր դէմ մեծ փոյթ մը չէին ցուցըներ: Աս իշխաններէն շատերը՝ կրօնի բաները երեւելի բանի տեղ չէին դներ, եւ Օտէնին ըսածին պէս¹⁰, իբրեւ թէ կը սպասէին որ Լուսերին՝ Գրիէրի արքեպիսկոպոսին ըսած խօսքը կատարուի. այս ինքն "Թէ որ աս գործքս Աստուծմէ է նէ՛ դուք չէք կրնար դէմ դնել, իսկ թէ որ մարդիկն երէն է՛ ինք իրմէ կը կործանի"¹¹: Գարձեալ շատերը արդէն անոր կողմը միտած էին, ու փանքերուն եւ եկեղեցիներուն աւարը, որոնք որ կողոպտած էին եւ կամ կողոպտելու յոյս ունէին, աշուրնին կը շացընէր: Ոմանք ալ թէպէտ եւ Լուսերին կողմը միտած չէին, մանաւանդ թէ անոր վարդապետութիւններէն ծագած ու ծագելու շարիքները տեսնելով՝ կը բաղձային որ աշուրն աւանուի, բայց անոր կողմնակից եղողներէն կը վախնային. մանաւանդ նոյն իսկ Լուսերէն կը դողային, որովհետեւ ինչ բանի որ լեզուն կամ գրիչը կը դպցընէր նէ՛ շուտ մը կ'այրէր կը տոչորէր: Կային ստուգիւ նաեւ ոմանք ալ՝ որոնք ուղղափառութեան ու ճշմարտութեան սիրովը բորբոքած ըլլալով՝ շարիքները խախտելու համար ամեն միջոց գործածել կ'ուզէին, մանաւանդ թէ արդէն ձեռք ալ զարկին աս մտքերնին դրածնին գլուխ տանելու. բայց բազմութիւնն իրենց դէմ կեցաւ: Եւ իրօք ալ ինչ կրնային ընել քանի մը իշխաններ այնչափ բազմութեան դէմ¹²: Ուստի աւագածորովն ուրիշ բան չկր-

9. Լուսեր աս իր գիրքն այնչափ կը հաւնի որ տեղ մը վրան յիշատակութիւն ընելով՝ կը գրէ որ "Գրեթէ կրնայի պարծիլ թէ աւարելոց ժամանակէն վեր աշխարհական սուրն ու իշխանութիւնն ամենեւին այնպէս յայտնի նկարագրուած եւ այնչափ շատ գոյուած չէ ինչպէս իմ ձեռքովս, եւ ասիկա թշնամիներս ալ պէտք է որ խոստովանեն": Բայց անմիջապէս ուրիշներուն նոյն գրքին վրայ ունեցած համարուան ալ կ'աւելցընէ,

եւ այսպէս կը գրէ. "Սակոյն ասոր փոխարէն իբրեւ վարձք շատ մեծ շնորհակալութիւն կ'ընդունիմ, որովհետեւ վարդապետութիւնս՝ իբրեւ ապստամբեցուցիչ եւ իբրեւ իշխանութեան դէմ գրգռող կը բամբասուի ու կը դատապարտուի": Ա- Գ-տ- Գիշրէ, ԳԼ ԻԸ. 499. 500: Տե- ն-տ- է Գ-տ-ն Լ-տ- Գիշր. 2-տ. 2. 6:

10. Հատ. Բ. ԳԼ. Ե. 69:

11. Տես եր. 117, 118:

12. Օտէն, Հատ. Բ. ԳԼ. Ե. 72-76:

ցաւ կամ չուզեց ընել, բայց աս միայն՝ որ կայսեր անուամբ վճիռ մը հաննց, որուն մէջ կը հրամայէր որ աւետարանը՝ Ս. Հարց մեկնութիւններուն համաձայն քարոզուի ժողովրդեան, եպիսկոպոսները՝ Ս. Գրոց հմուտ մարդիկ որոշեն, որոնք մուրեակները սիրով խրատեն, եւ մողորութիւններնուն մէջ յամառած մնացողները պատժեն. մինչեւ որ ընդհանուր ժողովք մը ժողովուի նէ՝ ամենեւին գիրք մը չտպուի, առանց յառաջագոյն առաջնորդներուն սահմանած մարդիկներէն բնութելու. իսկ ամուսնացող քահանաներն ու կրօնաւորները՝ կանոններուն համաձայն պատժուին¹³:

Լուտեր աս վճիռը տեսաւ նէ՝ շատ ուրախացաւ, ինչու որ մէջի խօսքերը ծումատկելով՝ բոլոր իր կողմը կրնար առնել կամ ուզածին պէս մեկնել. եւ իրօք ալ վճռոյն վրայ մեկնութիւններ գնելով՝ շուտ մը տպել տուաւ եւ ամէն կողմ տարածեց: Եթէ որ, կ'ըսէր, աս վճիռը կատարուելու ըլլայ նէ, ես պապին նղովքէն ու կայսեր տուած տարագրութեան վճռէն ազատ եմ: Աս վճիռը, կ'ըսէր զարձեալ, իշխաններէն չէ, հապա Աստուծա՛ն է, որ զերեկը աս վճիռը տալու ստիպեց: — Միայն անոր կը բարկանար որ վճռոյն մէջ՝ ամուսնացող քահանաներուն ու կրօնաւորներուն պատիժ սահմանուած էր¹⁴:

Այսպէս նիւռնպերկի աս աւագածողովը առանց օգուտ մը ընելու լմրննպէն վերջը (1523ին, Մարտի մէջ), երկրորդ տարւոյն (1524ին) սկիզբը նոյն քաղաքը նորէն աւագածողով մ'եղաւ: Աս անգամ կայսեր փոխանորդը՝ իր եղբայրը Փերդինանդոսն էր: Կղեմէս Է. քահանայապետը՝ որն որ Ազրիանոս Զ.ին տեղը նստած էր (1523ին, Նոյեմբերի 19ին), նոյն աւագածողովը գետպան խաւրեց Լաւրնտիոս Գամբեճճիոն, որն որ ժո-

13. Սեկտան, Գիրք Գ. 47. Բ. 48: Բլանք, Գիրք Գ. Հատ. Բ. 164, 165: Ռիֆէլ, Գիրք Ա. ԳԼ. 2. 378. 379: Կուստու Ֆիցեր, ԳԼ. Ժ. 2. 322, 323: Իսկ բուն վճիռը տես ի Գործն Լուտ. լատ. Հատ. Բ. 385. Բ: — Նոյն ժողովքին մէջ Լուտերին կողմն եզրղ իշխանները գրուածք մը տուին քահանայապետին գետպանին, որն որ Հարիւր գանդաւառ (Centum gravamina) կ'անուանուէր: Ասոր մէջ հարիւր զրկանք կամ անիրաւութիւն գրած էին, որոնք որ, կ'ըսէին, քահանայապետները Գերմանացոց ազգին զեմբրած են, եւ սաստիկութեամբ կը խնդրէին որ աս զրկանքներուն տեղ իրենց հաստուցուի՝ եւ իրաւունք

ըլլայ: Եւ թէպէտ գետպանը չուզեց ան գրուածքն ընդունիլ, եւ խնդրեց որ դանկ խօսքին եղանակը փոխեն ու շատ բաներ մջեն հանեն, որոնք յայտնապէս քահանայապետին իշխանութիւնը չ'ընկու. համար գրուած էին, բայց իշխանք ամենեւին եւ առնել կամ մջեն բան մը փոխել չուզեցին, մանաւանդ որ արդէն տպած էւ ամէն կողմ տարածած էին: Բողոքողներն աս գրուածքը ետքը շատ անգամ աւագածագողներուն մէջ կը բերէին, եւ սաստիկ յամառութեամբ կը պահանջէին որ մէջը գանուած բաները կատարուին:

14. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Բ. 387. Բ. — 390:

ղովքին մէջ ճառ մը խօսելով, նախ քահանայապետին՝ Գերմանացուոց ազգին վրայ ունեցած սէրը ցուցուց. ետքը Լուսերին մոլորութիւններէն ծագելու մեծամեծ միջամտելուն վրայ խօսեցաւ, եւ քահանայապետին անուամբը իշխաններուն խրատ տուաւ որ նոյն չարքներուն առջեւն առնելու ջանան, որոնք, ըսաւ, չէ թէ միայն կրօնին հապա նսեւ տէրութեան կործանման պատճառ պիտ'որ ըլլան: Չարքներուն առջեւն ալ առնելու միակ հ'նարքն ան է որ, ըսաւ, Լեւոն Ժ.ին կոնդակն ու Վորմսի աւագաժողովին վճիռը կատարուի¹⁵: Նոյն բանը կայսեր անուամբը խնդրեց Յովհաննէս Հաւնարդ՝ կայսեր ճարտարախօսը. եւ անոր կողմանէ իշխաններուն դէմ արտունջ ըրաւ որ բոլոր Գերմանիայի աւագանոյն հաւանութեամբը Վորմսի աւագաժողովին մէջ արուած վճիռը՝ այնչափ ժամանակ կատարելու փոյթ չեն ունենար¹⁶:

Երկայն ատենն աս բաներուն վրայ խորհելէն ու խօսելէն ետեւ՝ վերջապէս որոշեցին թէ քահանայապետին աղաչէն որ շուտ մը Գերմանիայի քաղքի մը մէջ ընդհանուր (եկեղեցական) ժողովք մը գումարել տայ, որն որ որոշում տայ ան նիւթերուն վրայ որոնց պատճառաւ այնչափ խռովութիւններ ու շփոթութիւններ կ'ըլլան: Աս ալ որոշեցին որ իրենք ալ նորէն Նոյեմբերի 11ին Շփայէր քաղաքը ժողովին, եւ հետեւը հաստատեն թէ մինչեւ որ ընդհանուր ժողովքը ժողովուի նէ՛ ամեն մարդ ինչպէս պիտի վարուի: Գարձեալ որոշեցին որ իշխանները, մանաւանդ երկիրներուն մէջ համալսարան ունեցողները, երեւեկի վարդապետներուն քննել ասն թէ Լուսերի գրքերուն մէջէն ինչ բան կրնայ ընդունուիլ եւ ինչ բան պէտք է մերժել, որպէս զի Շփայէր ժողովուած ասանինն՝ ասոր վրայ կարենան որոշմունք մ'ընել: Իսկ Վորմսի վճռոյն համար ըսին թէ իշխանները կրցածուն չափ ջանան իրենց երկիրներուն մէջ նոյն վճռոյն հրամանները կատարել¹⁷:

Ըստ որոշման դէմ դարձաւ քահանայապետին դեսպանը, եւ իրաւունք ալ ունէր, որովհետեւ անգամ մը Ս. Եթոռէն դատապարտուած անձը՝ նորէն քննութեան տակ կը ձգէր, ան ալ աշխարհական մարդիկներու քննութեան ու դատաստանին տակ¹⁸: Գեռ նոյն որոշմունքը կամ վճիռը չհրատարակուած՝

15. Սեքենտորֆ, Գիրք Ե. Համ. ԵկԳ. Յաւել. Ե. 289:
 16. Բլանք, Գիրք Գ. Հատ. Բ. 170: Ուլենպերկ, Գլ. ԺԲ. Համ. Ե.
 17. Սելյաան, Գիրք Գ. 57:
 Ռանքե, Գիրք Գ. ԳԼ. Գ. Հատ. Բ. 142: Մենցլ, Հատ. Ե. ԳԼ. Գ. 152: Ուլենպերկ, ԳԼ. ԺԲ. Համ. Ե.

18. Մենցլ (Հ-Գ. Ե. ԳԼ. Գ. 153.) կը ցուցնէ որ աս վճիռը եկեղեցոյ սովորութիւններուն որչափ հակառակ էր: — Քահանայապետն ալ կայսեր թուղթ մը գրելով (1524ին, Մայիսի 17ին) աս վճռոյն դէմ արտնջեց: Եւ Բ-Մ-Ե յի-ս-Ռ-Յ-Լ-Ե, Տ-Դ-Է-Է. Հ-Գ. Ի. 404:

իրենց ցուցուց որ մէջի բաները անպատշաճ ու փնասակար են .
 աս ալ առջեւնին գրաւ որ Աորմնի աւագաժողովին վճիռը կա-
 տարուի ըսելնին՝ օգուտ մը չունի, որովհետեւ «Իշխանները
 կրցածնուն չափ կատարելու ջանան», ըսելով՝ ամենուն ձեռքը
 իշխանութիւն կու տային աս վճիռն արհամարհելու : Բայց աս
 իմաստուն խրատներուն լսող չեղաւ : Սակայն եւ ոչ Ղուտեր
 նոյն վճռոյն վրայ գոհ եղաւ . ձեռքն առած կարդացածին պէս՝
 սկսաւ իշխաններուն ու նոյն իսկ կայսեր դէմ գրել : Շուտ մը
 Աորմնի ու Նիւուպերկի աւագաժողովներուն վճիռները տպել
 տուաւ, եւ վրան այնպիսի խօսք մ՝ աւելցուց, «որուն նման
 տմարդի խօսքեր երբեք կայսեր մը զրցուած չէր», կ'ըսէ Ղեւոն 19 :
 «Աս կայսերական վճիռներն անոր համար տպել տուի, կ'ըսէր
 Ղուտեր, . . . որ գուցէ Աստուած իշխաններէն ոմանց սիրան
 ասով շարժէ, որպէս զի ձեռք շօշափեն եւ զգան (չեմ ըսեր՝
 տեսնեն, վասն զի խոզն ու էշն ալ կրնայ տեսնել,) [Թէ որչափ
 կտր ու խստապարանոց են : Ստուգիւ մեծ ամօթ է որ կայսրն
 ու իշխանները հրապարակաւ սուտ խօսին . սակայն աւելի մեծ
 ամօթ է որ մի եւ նոյն ժամանակ իրենք իրենց հրամանին հա-
 կառակ հրաման կու տան : . . . Աս իշխանները գինով են եւ կը
 մոլին», 20 :

Հոստեղս խել մը ուրիշ խօսքեր խօսելէն ետեւ՝ որոնք
 զինքը ստուգիւ գինով կամ յիմար կը ցուցնեն, երկու վճիռ-
 ները կը բերէ, քովերին զանազան մեկնութիւններ գնելով,
 ու ետքը բոլոր գրուածքն ասանկ կը լմնցնէ : «Ամէն քրիստո-
 նեաներուն կ'աղաչեմ որ բոլորը մէկտեղ ասանկ ողորմելի ու
 կոյրցած իշխաններու համար աղօթք ընեն, որոնց ձեռքովն Աս-
 տուած իր սաստիկ բարկութեան մէջ զմեզ կը պատժէ : Ահ-
 նեմն իրենց ետեւէն վերհան, [Թէ պատերազմի երթալու ըլլան,
 [Թէ անհաւատներուն դէմ մեր օգնութիւնը խնդրեն, ինչու որ
 անհաւատները մեր իշխաններէն իմաստուն ու արդար են : Ինչ
 կրնան ընել անհաւատներուն դէմ աս խենթերը՝ որոնք այնպէս
 սաստիկ զԱստուած կը փորձեն ու կը հայցոյն : Ահաւասիկ՝
 [Չուստական, մահկանացու եւ որդանց ծրար՝ կայսրը, որուն
 վեճէն եւ ու վէճի բողբ մը պատճառովն մեջ է, անամօթու-
 թեամբ կը պարծի որ քրիստոնէական հաւատքին պաշտպանն
 է . . . : Արդ աս ամէն բաներուն համար բոլոր սրտանց հեծու-
 թիւնս բոլոր քրիստոնէից առջեւ կը դնեմ, որ ինձի հետ մէկ-
 տեղ աս բախած, անմիտ, յիմար, կատաղի ու մոլի մարդիկնե-
 րուն (այս ինքն իշխաններուն ու կայսեր) ողորմին : . . . Աստուած

շէլ է իրենց Եւրոպէն աշուրէ եւ իր շնորհէրը որով իւր-իւրեանց Գրքերը 21 :

Ամէն մարդ յայտնի կը տեսնէ որ Լուտեր ամենուն ձեռքը տուր կու տայ որ իրենց օրինաւոր իշխաններուն ձեռքէն ազատելու ջանան : Ստոյգ է մէկ կողմանէ իրաւունք ունէր բնելու որ իշխանները մի եւ նոյն ատեն իրարու հակառակ հրամաններ կու տան : որովհետեւ Մեմֆուրին ըսածին պէս՝ թէ որ իրենց վճռոյն համեմատ՝ Վորմսի աւագաժողովին Լուտերը իբրեւ հեռախօս դատապարտող վճիռը կատարելու է նէ, ինչու ուրեմն միանգամայն կը հրամայեն որ անոր գրքերը նորէն քննուին : Իսկ թէ որ վարդապետութիւնը քննելու է նէ, ինչու միանգամայն կը հրամայեն որ աս քննութիւնը չեղած՝ Լուտեր պատժուի, ինչպէս որ Վորմսի աւագաժողովին վճիռը սահմանած էր 22 : — Բայց թէպէտ եւ Լուտեր աս կողմանէ իրաւունք ալ ունենայ, ի վերայ այսր ամենայնի օրինաւոր իշխաններուն դէմ աս կերպով խօսելն ու ժողովուրդը անոնց դէմ յայտնապէս ապստամբութեան գրգռելը՝ աւետարանչի, առաքելոյ, նորոգչի գործք է արդեօք . . . :

Իշխանները աս վրան խօսուած վճիռը սուածնուն պէս՝ շուտ մը աւագաժողովը լուծուեցաւ (1524ին, Ապրիլի 18ին), եւ ամէն մարդ իր տեղը դարձաւ : Իսկ Գամբեճճիոյ ապահովութեան համար մինչեւ Շքուղկարդ՝ կայսեր եղբօրը հետ դնաց : Եւ որովհետեւ, ինչպէս տեսանք, կրօնի բաներուն վրայ աւագաժողովին մէջ աղէկ մտադրութեամբ ու փութով մտածուած ու երեւելի բան մը որոշուած չէր, անոր համար Գամբեճճիոյ ու կայսեր եղբայրը մէջներին խօսք ըրին որ եպիսկոպոստներէն ու անկեղծութեամբ ուղղափառ կրօնքին կողմն ըլլող իշխաններէն քանի մը հոգի մեկտեղ ժողովուին, եւ խորհուրդ ընելով՝ հնարք մը գտնեն, որով կարենան ամէն մէկը իր երկիրը նոր մուրրութեանց թոյնէն եւ անոնց հետեւութիւններէն պահպանել : Արդ աս բանիս համար շատ իշխաններ Ռեկենսպուրկ քաղաքը ժողովուելով՝ երկայն ատեն խորհուրդ ընելէն վերջը՝ հաստատեցին որ Վորմսի աւագաժողովին վճիռը իրենց երկիրներուն մէջ ի գործ դնեն : Թող շտան որ աստուածային պաշտամանց, խորհուրդներու մատակարարութեան, եկեղեցւոյ ծէսերուն եւ աւանդութեանց մէջ ամենեւին փոփոխութիւն մը չլայ : ամուսնացող քահանաներն ու վանքերէն դուրս ելող կրօնաօրները օրինաց համաձայն պատժեն : աւետարանը Ս. Հարց ու եկեղեցւոյ վարդապետներուն աւանդութեան համե-

մատ քարոզել տան. իրենց հպատակներէն՝ ուսում սորվելու համար Ալիդէնայերի համալսարանը գտնուողներն ետ դարձրնեն, եւ թէ որ մէկը դառնալ չ'ուզեր նէ՝ բոլոր ստացուածքը ձեռքէն առնուի ու անկէ ետեւ պաշտօնի կամ իշխանութեան մը չկրնայ հասնիլ: Բոլոր խօսքերնին աս բառերով կը լսնցընեն. «Իսկ թէ որ մէկընէս մէկը կամ ոմանք՝ աս մեր քրիստոնէական գործողութեան պատճառաւ՝ հակառակութեան, անհնազանդութեան կամ ապստամբութեան մը պատահելու ըլլայ իր հպատակներուն կողմանէ, ան ատեն կ'ուզենք իրարու օգնական եւ խորհրդակից ըլլալ: Բայց ասով ամենեւին չենք ուզեր փնաս հասցընել ուրիշ իշխաններու հետ կամ ուրիշ որու հետ որ ըլլայ նէ՝ ունեցած միաբանութիւններնու, նիզակահցութիւններնու եւ դաշնակցութիւններնու, որոնք որ հաւատարմութեամբ եւ առանց փնասելու կ'ուզենք հաստատուն պահել»²³:

Ուղղափառ իշխանք ասոնք Ռեկենսպուրկ ըրած ատեննին՝

23. Ալէյուան, Գիրք Գ. 58: Ռանբէ, Գիրք Գ. ԳԼ. Ե. Հատ. Բ. 158. — 161: Մենցլ, Հատ. Ե. ԳԼ. Գ. 165, 166: Բլանք, Գիրք Ե. Հատ. Բ. 173, 174: Օտէն, Հատ. Բ. ԳԼ. Զ. 88: Ռիֆէլ, Գիրք Բ. ԳԼ. Ը. 342, 343. Եւանջիստ — Ուղղափառ իշխաններուն աս միաբանութիւնը, կ'ըսէ Ռիֆէլ, որն որ ճշդիւ խօսելով եւ ոչ դաշնակցութիւն մը կրնայ ըսուիլ, (որովհետեւ ասով իշխանները տերութեան օրինաց եւ սահմանադրութեան մէջ հաստատուն մնալով՝ իրենք գիրենք ան բանին միայն կը պարտաւորելն, որուն որ արգեն ամէն իշխան ի խղճէ մտաց կը պարտաւորի.) Լուսերի կողմակից եւ զող իշխաններն առիթ առին՝ ետքը մէջերնին իրական պաշտպանողական եւ յարձակողական դաշնակցութիւն մը գնելու, որուն զօրութեամբ նաեւ կայրաթէ ապստամբացան եւ անոր գէժ պատերազմի ելան: Ըս եղածները ստուգելու շատ արտաձի բաներ են. բայց քանի մը բողոքող մատենագիրներուն ըրածն անկէ եւս արտական է, որոնք բոլոր նոյն շարիներուն պատճառը՝ ուղղափառ իշխաններուն աս միաբանութիւնը կը գնեն: Ըյսպէս կը գրէ Ռանբէ, որն որ ըսածին ճշմարտութիւնը երկայն խօսքերով կ'ուզէ ցուցնել. սակայն ըսածները՝ պարզ

խօսք են, եւ մէջը ամենեւին իրական բան մը չկայ: Եւ շատ ցաւալի բան է որ Ռանբէի պէս երեւելի մատենագիր մը ասանկ ենթադրութիւն մը պաշտպանէլէն զատ, առանց հիման՝ ուղղափառ իշխաններուն զանազան փնասակար ու յանցաւոր դիտումներ կու տայ, որոնք անոնց մտքէն ալ անցած չէին: — Զարմանք. Գերմանիայի մէջ պատահած բոլոր շարիներուն ու երկպառակութիւններուն պատճառը՝ միայն ուղղափառ իշխաններուն աս միաբանութիւնը կ'ըլլայ կոր, եւ բողոքող իշխանք ամենեւին յանցանք չեն ունենար կոր: Բողոքական իշխանները սուրբ եկեղեցիէն բաժնուելովնին եւ եկեղեցիներուն ու վանքերուն ինչքերը յաբխակելովնին՝ բոլորովին առանց յանցանքի կը դառնային կոր. իսկ ուղղափառները՝ ուղղափառ մնալ եւ եկեղեցու ու իրենց իշխանութիւնը պաշտպանել ուզելովնին՝ բոլոր յանցանքին տէր կ'ըլլան կոր: Ստուգելու նոյն իրաւունքով կրնար մարդ գտնուիլ իրական մը յանցանքը՝ բոլորովին զողջենոյն տալ. ըսելով որ յանցաւոր է, որովհետեւ իր ստացուածքը պաշտպանել ուզելու անկէ կ'ուզէ կամակար ձեռքը տալ: Ըստ զողջ յանցանքէն բոլորովին ազատ ընել: Գիրք Բ. ԳԼ. Ը. 342, 343. Եւանջիստ:

մնացած իշխաններն ալ Շփայէր ժողովուելով՝ կրօնի վրայ զանազան բաներ որոշեցին, որոնք ուղղափառութեան շատ փնասակար էին: Բայց բան մը չկրցան գլուխ հանել. որովհետեւ կայսրը՝ որն որ գեռ Սպանիա էր, Նիւոնպերկ որոշուածները լսելով՝ շատ բարկացաւ որ եւ ոչ ան անգամ Վորմնի աւագաժողովին վճիռն ի գործ դնել տալու փոյթ ունեցեր են. ուստի եւ Յուլիսի 15ին թուղթ մը գրելով՝ կը յայտնէր որ Նիւոնպերկի աւագաժողովին մէջ հաստատուածները կը ջնջէ ու կ'եղծանէ. նոյնպէս նոյն աւագաժողովին որոշմանը համեմատ՝ Նոյեմբերի 11ին Շփայէր ժողովուելու ժողովքն ալ կ'արգելէ, եւ վերջապէս կը հրամայէր որ անկէ ետեւ մէկը՝ քահանայապետին հրամանն ու հաւանութիւնը չառած՝ կրօնի վերաբերեալ բան մը կարող չըլլայ սահմանել²⁴:

24. Սերենտորֆ, Գիրք Ա. Համ. Բուն նամակը տես առ Բայնալտի, ՃԿԸ. 293; Սլեյտան, Գիրք Դ. 59; Տարեգր., Հատ. Ի. 407; Մենցլ, Հատ. Ա. ԳԼ. Գ. 154:



իրական ներկայութիւնը բողոքովին կ'ուրանար, եւ կ'ըսէր որ քրիստոսի Այս է մարմին իմ, եւ Այս է արիւն իմ, ըսելը՝ այլաբանական մտքով է, ուստի եւ է բառը՝ նշանակ է, կը նշանակէ, օրինակ է բառին իմաստն ունի: Գարձեալ նոյն ատենները Գարլ-

զարձեալ թէ ամենեւին մէկ օտար տեղ եւ օտար մարդիկներու պէտք չէ որ քարոզէ. եւ խօսյն իր վրայ զարձնելով՝ ինքը զինքը կ'արգարացնէ, ըսելով որ ես Ս. Գրոց վարդապետ ըլլալովս՝ կայսրմ ու պապէն իշխանութիւն անում եմ վարդապետելու, եւ թէպէտ Տիմոթէոս կայսրն ու պապը աս իշխանութիւնը իզմ կը վերցընեն, ըսելով որ եթէ աս սկիզբն ընդունելու ըլլանք նե՛՛ ուրիշներն ալ եւ զան զարքշատ՝ որն որ Լուսերին պէս Ս. Գրոց վարդապետ էր, իրաւունք կ'ունենան քարոզելու, որն որ Լուսեր չ'ընդունիր, եւ այն (.) խօսքը այսպէս կը լինցընէ. «Այսպէսով նոր եկեղեցին» զբխել է Տիմոթէոսի սկզբունքին զարձած էր, եւ այնպէս կը զնէր որ հասարակ աւարտագործութեանը որպէս որչափն որչափն (այս ինքն՝ եկեղեցւոյ իշխանութեան կամ անսկզբութեան) կարողութիւն: Հոգ. Ա. Գլ. ԺԴ. 464:

Թեպէտ վերջ Լուսերն բերում զպատմութիւնը բաւական կը ցուցնէ որ հաւատայ նիւթերուն մէջ՝ միայն Ս. Գրքը չ'իրնար կանոն ըլլալ, հասալ եկեղեցին եւ անսկզբութիւնն ալ. ի վերայ այս ամենայնի աղէկ կ'ըլլայ որ հիմնական բողոքողներուն բանած ճամբն ալ ցնցընենք որ ինչքան իրենց սկզբունքին զեմ կը զործեն: Եւ ստուգել թէ որ իրենց խօսքին կամ սկզբունքին համեմատ՝ միայն Ս. Գրքին է հաւատող կանոն, եւ ամեն քան քառ ամենայնի նոյնպէս եւ նոյն կարգաւ ընելու է, ինչպէս որ Ս. Գրոց մէջ կը գտնուի, եւ ոչ այնպէս՝ ինչպէս որ եկեղեցւոյ սկիզբն՝ անսկզբութեամբ մեզի հասած է, ինչո՞ւ համար հաղորդուելէն յառաջ ստորոշին չեն լուսը, ինչու համար յառաջ կերպով չեն ուտեր ու ետքը հաղորդութիւն աններ, ինչո՞ւ կեօսքն յառաջ կը հաղորդուին եւ ոչ կեօսքն ետքը, որովհետեւ

Ս. Գրոց մէջ յայտնապէս կը տեսնուի որ քրիստոս այնպէս չ'ըրաւ: Գարձեալ ինչ բանի համար հիւանդներն եղով չեն օժեր, որն որ Ս. Գրքը բացայայտ կը հրամայէ. ինչու աղաքները կը մկրտեն, ու չեն սպասեր որ շարահաս ըլլան, որպէս զի իրենց քարոզելն ու ետքը մկրտեն, կամ որպէս զի մկրտուողը նախ հաւատայ ու ետքը մկրտուի, ինչպէս որ քրիստոս յայտնապէս կ'ըսէ: Ըստ հակառակ թէ որ Ս. Գրքին մէջ եղած բանէն ուրիշ բան մը խօսմելու կամ հակառակ չէ նե՛՛ ինչու կիրակի ու քանի մը ան օրերը կը պահեն, ինչու իրենցմէ շատերը եկեղեցիներուն կամ ազգութեանցներուն մէջ խաչ ու խաչքան ունին, որովհետեւ Ս. Գրոց մէջ ասոնց վրայ բան մը չկայ: Եւ ամեն բանէն աւելի՛ ինչու Ս. Գրոց հիմնարարութեան կը հաւատան, կամ թէ աս կամ ան զիրքը, օրինակի համար՝ չորս աւետարանը, կ'ընդունին, եւ ուրիշ զիրքեր՝ որոնք հերձուածողներն անմտք հին մասնակները զուրս հանեցին ու Ս. Գրքը է, կ'ըսեն, չեն ընդունիր, արդեօր Ս. Գրոց մէջ անեղ մը կոյ՛ որ սորվեցընէ թէ աս կամ ան զիրքը իրեւ աստուածաշունչ ընդունելու է: Եայտնի է որ ասանկ բան մը չկայ, եւ իրենք ալ միայն անոր համար Ս. Գրքը՝ իրեւ Ս. Գրքը կ'ընդունին վասն զի եկեղեցին կ'ընդունի եւ անսկզբութիւնն այնպէս կը սորվեցընէ: — Ըս ալ բաւական չէ՛ կեր որ մէկը իրենց զեմ կը դառնայ ու իրենց ընդունած մէկ բանը չ'ընդունիր, շատ անգամ իրենք զիրքը ուրիշ կերպով չ'ընդունով պարտապանել անսկզբութեան կը զիմեն, եւ անո՞վ կը լուսնան ցուցնել թէ զիմացինն մուլտրութեան մէջ է: Ինչպէս քիչ մը յառաջ տեսանք՝ Լուսեր անսկզբութեամբ միայն՝ խորհրդակցանքուն բերանը զօրքուն կը լուսար, նոյնպէս Արիմանուարներուն զեմ ալ նոյն զենքը կը զործածէր: Հիմա ալ բողոքողները, ուրիշ օր-

շղատ կը վարդապետեր որ քրիստոս՝ Այս է մարմին իմ ըսած
 ատենը՝ բուն իր մարմինը կ'իմանար, որով աշակերտներուն հետ
 սեղան նստած կերակուր կ'ուտէր, եւ ոչ ան մարմինը՝ որն որ
 ըստ ուղղափառ վարդապետութեան՝ հացին տեսակին տակ կը
 գտնուի³։ Եւ աս երկուքին վարդապետութենէն ծնաւ խորհրդ-
 դականաց⁴ արանդը։ Նոյն ժամանակները շատ շփոթութեանց
 եւ մեծամեծ խռովութեանց պատճառ եղան նաեւ Արկնա-
 կնունքները⁵, որոնք Լուտերականներէն տարբեր մտքու-
 թիւններ ունէին, եւ գլխաւորաբար աս մտքութիւնը՝ որ կ'ը-
 սէին թէ բանավարութիւննին բացուելէն յառաջ մկրտուողն-
 բուն մկրտութիւնը՝ մկրտութիւն չէ, ուստի եւ ասանկները նո-
 ղէն մկրտելու է, եւ ասոր համար ալ անուննին Արկնակնունք
 դրուեցաւ։ Միանգամայն աս ալ ունէին որ իսկզբանէ յայտնա-
 պէս ամենեւին աշխարհական իշխանութիւն մը չէին ուզեր
 ձանձնալ։ Ըս վերջին աղանդաւորներուն գլխաւոր քարոզիչնե-
 րէն եւ երեւելի առաջնորդներէն մէկն էր Թովմաս Մունգեր⁶։

Նակները մեկի ձգելով, Եզրուս ա-
 նունով բողբող վարդապետը՝ աւ-
 անդու թեմար կը հերքեն, որն որ
 կը հայհոյէ թէ Եւստարանը շին-
 փառ առասպել մըն է, քրիստոս
 խաւերայ մըն էր, որն որ թէպէտ
 խալ կ'ուս, բայց չմտաւ, հայապ
 աշակերտները զիմը ծածուկ վար
 ինցուցին, եւ սլէն։ — Ըպա ու-
 բնեմ թէպէտ եւ խօսքով չեն ըն-
 դունէր, բայց գործքով կ'ընդունին
 որ Ս. Գիրքը՝ միայն առանձին բա-
 ւական չէ հաստոյ նիւթերուն մէջ
 կանոն եւ առաջնորդ ըլլալու, հա-
 պա եկեղեցւոյ ու անդու թեման
 ալ նայելու է։ Ո՛ր ձգելը ան ալ
 որ ինչպէս Մենցլ (Հոփ. Ա. Գլ.
 Ա. 25. — 30.) զեկեղեցի կը ցուցնէ
 ինչպէս առաջին դարէն ի վեր
 Ս. Գիրքը միայն չէր գործող
 գործը ըլլալը։

զելով որ աս իր մարմինը... թէ մը
 վերջը պիտի սպաննուէր. բայց ի-
 բնեք աս գործը՝ որով ինք հացը
 կը բեկանէր, պէտք էր որ իր յիշա-
 տակին համար սահման ու կրկնէին,։
 Ըս այլանդակ մեկնութիւնը կար-
 գալու ատեն՝ որն որ Լուտեր իրա-
 ւամբ իրբեւ բռնաբարեալ ու մտւո-
 բական մեկնութիւն կը մերժէ ու
 ծաղր կ'ընէ, ստուգու ամեն մար-
 դուն միայն եկած պիտ'որ ըլլայ իր
 (Լուտերին)՝ քրիստոսի ասոր նման
 մէկ խօսքին, այս ինչն յՊա եւ
 վեմ, եւ ի վերայ այդք զիմի շինե-
 ցից զեկեղեցի իմ,՝ առեւած այլան-
 դակ մեկնութիւնը։ (Տես Գիրք Ա.
 Գլ. Ե. եր. 67. եւ Ծածոթ. 10.) Եւ
 արդէն Մենցլ աս բանս կը յիշէ
 եւ սոյսպէս կը գրէ. «Լուտեր ալ
 նոյն կերպով Լիսիսիայի վիճաբա-
 նութեան ատեն յՊա եւ վեմ, եւ
 ի վերայ այդք զիմի շինեցից զեկե-
 ցիցի իմ,՝ խօսքին իմաստը՝ երկու
 պարբերութիւններն իրարմ բաժ-
 նելով ու վերջին մտքը քրիստոսի
 վրայ առնելով՝ փոխած կամ սլէ-
 սլեմ էր,։ Եւ նոյն իսկ խորհրդա-
 կանք աս բանս զոս անգամ կը յի-
 շեն, եւ երկու մեկնութեանց ըստ
 ամենայնի նոյն ըլլաց կը ցուցնեն։

3. Գարըշտաս կը վարդապետեր
 որ, կ'ըսէ Մենցլ (Հոփ. Ա. Գլ.
 Ե. 252), քրիստոս հարգողութեան
 խորհուրդը հաստատելու ատեն ը-
 սած խօսքին «Առաջին կէս մասովը,
 այս ինչն «Աւեր կերբ», բառերով՝
 (առաքեալները) կը յորգորէր որ
 մատուցած հացն ուտեն։ Բայց աս
 բառերը՝ ետեւէն եկած խօսքին
 հետ, այս ինչն «Այս է մարմին իմ»
 ամենեւին կապակցութիւն չունի.
 որովհետեւ քրիստոս աս վերջին
 խօսքով ինքը զինքն աշակերտնե-
 բուն կը ցուցնէր, նշանակել ու-

- 4. Sacramentaires.
- 5. Anabaptistes.

6. Ըս մարդուն վրայ տես աս
 Գրքին Ա. Գլխոյն 5. Ծածոթ. եւ
 2. Գլխոյն 19. Ծածոթ.։

Լճոց այսպէս ան առեւտրային գերմանիայի մէջ երեք գլխաւոր աղանդ կար. առաջինն ու գլխաւորը՝ Լուտերականներունը, երկրորդը՝ Խորհրդականներունը, եւ երրորդը՝ Կրկնակնուներունը: Թեպէտ եւ վերջին երկու աղանդին հետեւողները Լուտեր կ'անարգէին ու կը թշնամանէին, եւ ինքն ալ իր աշակերտներուն ու հետեւողներուն հետ մեկտեղ զանոնք կը հաւածէր ու շարունակ անոնց մոլորութեանց դէմ կը քարոզէր ու գրուածներ կը հանէր, եւ այսպէս մէջերնին միշտ կուիւ կար, ի վերայ այս ամենայնի ամէնքն ալ կը խոստովանէին թէ հասարակաց ամենուն հայրը ինք Լուտեր է, եւ թէ երկու վերջին աղանդները՝ առաջին աղանդին ծնունդներն են: Մանաւանդ թիմ որդիքներս ու դարձեալ զիրենք՝ իմ Արեստողմներս եւ Յուդաներս կ'անուանէր, այս ինքն՝ ապստամբ որդիքս եւ մասնիչ կամ անհաւատարիմ աշակերտներս: Շատերը մէջերնին մտնելով՝ կ'ուզէին որ գոնէ Լուտեր ու Գարլըգատ իրարու հետ հաշտուին. բայց անկարելի էր, որովհետեւ հաշտուելու համար հարկ էր որ կամ մէկը կամ մէկալը՝ զիմացնին գլուխ ծռէ, որն որ երկուքն ալ չէին ուզեր: Գարլըգատ չէր ուզեր գլուխ ծռել անանկ մարդու մը՝ որմէ որ տարիքով շատ մեծ էր. իսկ Լուտեր չէր ուզեր անկէ ետեւ Գարլըգատի հետ իրրու մեծի հետ վարուիլ:

Լսոնց պատճառաւ բոլոր Գերմանիա ամէն ու վրայ կ'ըլլար: Մունգէր իր ընկերներուն ու աշակերտներուն հետ մեկտեղ քաղաքներն ու գեղերը պտըտելով՝ ռամիկ մարդիկները ապստամբեցրնելու կը ջանար: Շարունակ թէ ինք եւ թէ իր կողմնակիցները ժողովողեան առջեւ տեսիլքներ ու յայտնութիւններ կը պատմէին. շատ անգամ բազմութեան առջեւ մեռածի պէս անշունչ ու անշարժ գետինը փռուած կենայէն ետեւ՝ վեր կ'ըլլէին ու կ'ըսէին թէ մեզի հրեշտակ երեւցաւ, ու խելքերնին փշածը՝ հրեշտակէ լսածի պէս կը պատմէին: Ռամիկ ժողովուրդն ալ բանը գործքը թող տուած՝ բազմութեամբ չորս կողմերնին կը ժողովուէր եւ զերենք սիրով մտիկ կ'ընէր: Կրնց մոլորութիւններն ու ապստամբեցուցիչ խօսքերը գլխաւորաբար գեղացիներուն առջեւ կը խօսէին, որոնք արդէն իրենց խօսքերը սիրով ընդունելու պատրաստուած էին, որովհետեւ յառաջագոյն շատ անգամ Լուտերի բուն աշակերտներուն բերնէն լսած եւ իրեն գրուածքներուն մէջ կարդացած էին որ քրիստոնեան՝ մեկու մը իշխանութեան տակ չէ, քրիս-

տոնէից մէջ մէկը չկայ որ մէկպէն մեծ կամ վեր ըլլայ : Տեսած էին որ Լուտեր ինչպէս միշտ առաջնորդներուն ու իշխաններուն հետ նախատելով կը խօսէր եւ անոնց դէմ կը գրէր, [Թէ ինչպէս անոնց իշխանութիւնը ոտքի տակ կ'առնէր, մինչև կը յանդգնէր բնել Թէ Մարդիկ զձեզ ալ պիտի չքաշեն, եւ դարձեալ Թէ Աստուած զմեզ անոնց ձեռքէն ազատէ, եւ ասոնց նման խօսքեր : Մունգէր եւ իրենները՝ որ արդէն Լուտերի աս խօսքերէն օրինակ ու համարձակութիւն առած էին, խօսքերուն գտած բնորոշելութենէն՝ աւելի եւս յայտնի խօսքերով նալով՝ սկսան գեղացիներուն աւելի եւս յայտնի խօսքերով քարոզել Թէ պէտք է որ զէնք աննէք, ու ձեր հոգեւոր եւ մարմնաւոր տէրերուն մանաւանդ Թէ բռնաւորներուն ձեռքէն ազատելու ջանաք, որոնք սաստիկ բեռերու տակ զձեզ կը նեղեն, ուր որ Աստուած կը հրամայէ որ ամէն բան հասարակաց ըլլայ, ինչպէս որ էր եկեղեցւոյ սկիզբները : Գեղացիներն աս խօսքերը լսելով՝ սկսան իրենց տէրերուն դէմ ոտք ելլել⁸ :

Արտհետեւ այնպէս խօսք մ'ելլած էր որ Գարըզատ ալ Կրկնակնունքներուն կողմնէ եւ ինքն ալ գեղացիներն ապստամբութեան կը գրգռէ, անոր համար Սաքսոնիայի կայսրընտիրը Լուտերին հրամայեց որ Օրլամոնտ երթայ, ուր տեղ որ Գարըզատ, ինչպէս յառաջ ըսինք, Ժողովող պակտ էր, ու ջանայ աս խռովութիւնները դադարեցնել⁹ : միանգամայն նոյն քաղքին գլխաւոր բնակիչները թղթով մը իրեն աղաչած էին որ հոն գայ : Անոր համար Լուտեր շուտ մը ճամբայ ելաւ որ Օրլամոնտ երթայ : Ենա քաղքէն անցնելու ատեն՝ իր սովորութեանը համաձայն՝ Կրկնակնքոց դէմ շատ սաստիկութեամբ քարոզ մը տուաւ : խօսքին մէջ Թէպէտ յայտնապէս Գարըզատին անունը չտուաւ, բայց ծածուկ կերպով իմացուց որ զինքն ալ Կրկնակնքոց ու Մունգերի հետ միաբան կը կարծէ : Նոյն օրը Լուտեր հոն պանդոկի մը մէջ կերակուր ուտելու ատեն՝ Գարըզատ, որն որ իր քարոզը լսած էր, ներս մտաւ, եւ սկսաւ զանիկա՝ իրեն դէմ խօսած խօսքերուն համար յանդիմանել : Ես, ըսաւ, Մունգերին հետ առնելիք տալիք չունիմ, եւ եղած խռովութիւններուն ամենեւին մասնակից չեմ : Գարձեալ Լուտերին երեսը զարկաւ անոր մոլորութիւնները կամ իր (Գարըզատին)

8. Աս բաներուն վրայ տես աս Գրքին Զ. Գլուխը, իսկ Լուտերին մասնակցութեան վրայ՝ նոյն Գլխոյն 1. Ծանօթ :

9. Սաքսոնիայի կայսրընտիրը եւ Վերդենայերկիցիք, անշուշտ Լուտերին գրգռելովը, բանի մը անգամ Օրլամոնտացոց ետեւէն ինկած եւ

հրամայած էին որ Գարըզատը մերժեն, եւ պատկերներն ու արձանները շեղարակեն. բայց անոնք նոյն իսկ Լուտերին խօսքը գործածելով՝ պատասխան կու տային որ Աւելի Աստուծոյ հնազանդելու է քան թէ մարդիկներուն : Բէ՛ռ, Գէ՛ր Ե. Զ. Գ. Բ. 207, 208 :

կարծիքներէն տարբեր կարծիքները, մանաւանդ Հաղորդութեան մէջ քրիստոսի իրական ներկայութիւնը քարոզելը: Ետքը խօսքը իր Վեդդենպերկի մէջ բրածներուն դարձնելով՝ ըսաւ որ Ես անոնք ինք իրմէս չըրի, հապա քաղքին երեք խորհրդականներուն խրատովը եւ քու աշկերտներուդ գործակցութեամբը, որոնք ետքը քեզմէ վախնալով՝ իզմբ բաժնուեցան: Իսկ նոյն տեղերը քարոզութիւնս յառաջ շտանելուս պատճառը դուն ես, որովհետեւ ձեռուրներս եւ ոտուրներս կապեցիր, ու ետքը զես անզէն գտնելով՝ բոլոր զօրութեամբդ վրաս յարձակեցար. այս ինքն՝ ինձի գրելն ու քարոզելը արգելել եւ գրուածներս տպարաններէն վերցընել տուիր. ուր որ ասոր հակառակ՝ դուն միշտ ինձի դէմ կը գրես: Իմ քարոզութեան պաշտօն ունենալս՝ շիկընար ուրացուիլ, որովհետեւ ես ալ քեզի պէս Ս. Գրոց վարդապետ եւ աւագսարկաւազ ընտրուած եմ:

Քիչ մը ատեն այսպէս իրարու հետ խօսելէն ու վիճելէն ետքը՝ Գարըզատ յանձն առաւ որ ըսածները հրապարակաւ ցուցնէ, եւ խոստացաւ որ կարծիքները ետ կը կանչէ թէ որ մէկը իր սխալած ըլլան իրեն ցուցնէ նէ: Լուտեր սկսաւ զինքը ծաղրընել. թէ որ կրնաս նէ, ըսաւ, ուզածդ գրէ, եւ եթէ ինձի դէմ գրելու ըլլաս նէ՝ ես քեզի ոսկի դահեկան մը կու տամ: Գարըզատ աս բանս յանձն առաւ, Լուտեր ալ իրեն ոսկին տալով՝ ըսաւ. «Մտ ասիկա, եւ ինձի դէմ քաջութեամբ կուռէ»:
Գարըզատ ոսկին ձեռքն առաւ եւ պանդոկին մէջ ըլլողներուն ցուցընելով՝ Ահաւասիկ, ըսաւ, Լուտեր վարդապետին դէմ առած իշխանութեանս գրաւականը. կ'աղաչեմ որ ամէնքդ ալ ինձի վկայ ըլլաք: Ետքը դաշնագրութիւնն աւելի հաստատունընելու համար ձեռք ձեռքի տուին եւ խոստացան որ իրարու հետ քաջութեամբ կուռին. Լուտեր Գարըզատին կենդանութեան գինի խմեց, Գարըզատ ալ՝ Լուտերին կենդանութեան: Եւ այսպէս պանդոկի մէջ հրապարակաւ գինի խմելով կատարուեցաւ աս երկու Նորոգողներուն կամ Նորոգութեան երկու հիմունքներուն իրարու դէմ կուռելու դաշնագրութիւնը¹⁰:

Ասկից ճամբայ ելաւ Լուտեր Օրլամունտ երթալու համար, ուր որ անձկանօք իրեն կը սպասէին: Քաղաք չմտած՝ ընկերներէն մէկը առջևէն խաւրեց, որ իր գալը քաղաքապետին իմացընէ եւ աղաչէ որ իր խորհրդականները ժողովէ, որպէս զի

10. Աս պատմութիւնը ընդարձակ կը գտնուի ի Գործս Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 491. Բ. — 494. Բ.: Տես նաեւ Բլանք, Գիբբ Ե. Հատ. Բ. 208. — 213: Կուստու Ֆիցէր, Գլ. Ի. 436. — 439: Մենցլ, Հատ.

Ա. Գլ. Է. 254, 355: Ռիֆէլ, Գիբբ Ա. Գլ. 2. 305. — 307: Ուլենպերկ, Գլ. ԺԳ. Համ. Գ. Գ. Օտէն, Հատ. Բ. Գլ. Ժ. 139. — 147:

ամենքը մէկտեղ կամբերնին իրեն յայտնեն: Քաղաքապետն ու
 խորհրդականները մինչև քաղքին դուռը Լուտերին ղիմացը
 գացին ու զինքը պատուով եւ յարգութեամբ ընդունեցան:
 Լուտեր երեսը կախած էր ու բարկացած դէմք մը կը ցուցընէր,
 եւ երբ որ քաղաքապետը հետք խօսիլ սկսաւ նէ՛ ինք պատաս-
 խան տուաւ որ խորհրդեան տեղը խօսելու բաւական ժամանակ
 կ'ըլլայ, եւ այսպէս լուծեամբ քաղաք մտան: Երբ որ խոր-
 հրդեան տեղը հասան, քաղաքապետը նորէն սկսաւ խօսիլ, եւ
 Լուտերին գալուն համար շնորհակալ ըլլալէն վերջը՝ խորհրդա-
 կաններուն ու բոլոր ժողովրդեան անուամբ աղաչեց որ Աստու-
 ծոյ խօսքը իրենց քարոզէ: Լուտեր պատասխան տուաւ թէ Ես
 քարոզելու համար հոս եկած չեմ, հապա ձեզմէ ընդունած մէկ
 թղթիս վրայ հետերնիդ խօսելու: Ըն ատեն ամէնքն ալ սեղա-
 նին առջեւը նստեցան, գարեջուր բերել տուին, ու սկսան մէկ-
 տեղ խմել. եւ որովհետեւ Լուտերին հասնելուն լուրը ամէն
 կողմ տարածուած էր, շատ բազմութիւն եկաւ հոն ժողովուե-
 ցաւ, ինչու որ ամէնքն ալ զինքը տեսնելու կը բաղձային: Շա-
 տերը կ'ուզէին իր քարոզը լսել, անոր համար իրեն ըսին. Գի-
 տենք որ վրանիս կասկած ունիս ու միտքդ դրած ես որ մենք
 ճշմարտութենէն հեռացած ենք. արդ ել մեզի քարոզ տուր,
 եւ թէ որ խօսքերդ ճշմարիտ են՝ աչուքնիս կը բացուի ու մն-
 լորութիւններնիս կը ձանձնանք: Բայց Լուտեր իրենց ալ՝ քա-
 ղաքապետին տուած պատասխանը տուաւ. այս ինքն թէ Ես
 հաստեղս քարոզ տալու համար եկած չեմ: Ըս ըսաւ ու ծոցէն
 իրենց գրած նամակն հանելով՝ հարցուց որ Ստուգիւ աս նամա-
 կը դո՛ք գրած էք: Եւ երբ որ իրենցմէ ստուգեց թէ իրենք
 գրած են եւ Գարլըզատ մէջը ամենեւին ձեռք չունի, սկսաւ
 նամակը բարձր ձայնիւ կարդալ: Ըս թղթին մէջ Օրլամունտցիք
 զինքը կը յանդիմանէին որ զիրենք հերետիկոսի տեղ կը դնէ,
 եւ իրենց հօգին չբննած ու հետերնին չխօսած՝ զիրենք մոլորա-
 կան ու խաղութիւն հանող հօգի կ'անուանէ: Եւ ետքը կը
 հրաւիրէին որ գայ ու հետերնին աս բաներուն վրայ խօսի¹¹:

Թուղթը կարդալէն ըմբոսընելէն ետեւ՝ Լուտեր այսպէս ը-
 սաւ. Գուք կ'ուզէք որ ձեզի յայտնեմ թէ ինչ բանի մէջ սխա-
 լեր էք: Նախ ասոր մէջ սխալած էք որ Գարլըզատը՝ Սաքսո-
 նիայի կայսրընտիրն ու Վիդզենպերկի համալսարանն իրեն իշ-
 խանութիւն չտուած՝ ձեզի առաջնորդ ընտրած էք: Հոն եղող-
 ներէն մէկը պատասխան տուաւ որ Եթէ Գարլըզատ մեր ժողո-

11. Օրլամունտցոց նամակը տես մունա եղածներուն պատմութիւնը
 Ի Գործա Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. կը գտնուի նոյն տեղը, 494. Բ. —
 495. Բ. Նշնպէս բոլոր աս Օրլա- 497. Բ.

վարդապետը չէ նէ, Պօղոսի վարդապետութիւնը սուա է եւ քու գրուածներդ մտորական են • ինչու որ մենք քու վարդապետութեանդ համաձայն՝ Գարըզատը մեզի ժողովրդապետ ընտրեցինք¹² • ինչպէս որ աս բանիս վրայ Աւիդղենայերկի համալսարանին գրած թղթերնուս մէջ իմացուցինք : Ասով Լուտերին բերանը գոցուեցաւ ու չկրնարով պատասխան տալ՝ խօսքն ուրիշ բանի դարձուց եւ ըսաւ • Երկրորդ ասոր մէջ սխալեցաք որ պատկերներն ու արձանները կոտրեցիք հանեցիք :

Աս խօսքը Լուտերին բերանն եղած ատեն՝ մէյ մ'ալ յանկարծ Գարըզատ ներս մտաւ, Լուտերին մօտիկցաւ ու յարգութեամբ մը բարեւ տարով՝ «Յանձն կ'առնես արդեօք, տէր վարդապետ, ըսաւ, որ քու գայտեանդ ուրախակից ըլլամ» :

Լուտ. «Չէ, յանձն չեմ առներ, չեմ կրնար ամսիլ» :

Գարը. «Կ'ուզես յանձն առ, կ'ուզես մ'առներ, հոգս չէ» :

Լուտ. «Կ'ուզն իմ թշնամիս ես, եւ ես ասոր համար քեզի սոսկի մը տուած եմ» :

Գարը. «Ստուգիւ յաւիտեան քու թշնամիդ ու հակառակորդդ կ'ուզեմ ըլլալ, եւ չէ թէ միայն քու, հապա ամենուն ալ՝ որոնք Աստուծոյ հակառակ են, որչափ որ ճշմարտութեան ու աստուածութեան դէմ կը դնեն» :

Լուտ. «Տէր վարդապետ, հոսկից դուրս պիտ'որ ելլես • ես չեմ ուզեր որ աս բանիս մէջ դուն քոփս ըլլաս» :

Գարը. «Վ'սիկա հասարակաց ունկնդրութեան տեղ չէ մի • գործածդ ուղիղ է նէ՝ ինչո՞ւ իղձե կ'ամբշնաս ու կ'ակնածես» :

Լուտ. «Որովհետեւ ինձի կասկածելի ես, մանաւանդ թէ թշնամի իսկ» :

Գարը. «Կասկածելի ալ ըլլամ՝ ի վերայ այսր ամենայնի դատաւորդ չեմ, եւ կարծեմ թէ թշնամիդ ալ կրնայ հակառակորդներուդ մէջ նստիլ ու խօսուած խօսքերը մտիկ ընել» :

Գարըզատ աս խօսքս ըսելու ատեն՝ հոնտեղն եղողներուն մէջէն երեւելի մարդ մը ոտք ելաւ ու իրեն ըսաւ • «Գուն մեզի հրաժարական ողջոյն տուիր որ Ենա երթաւ, անոր համար աս, կից դուրս ել» : — Ասոր Գարըզատ պատասխան տուաւ որ «Գուն իմ իշխանս չես՝ որ հետս այսպէս իշխանութեամբ կարենաս խօսիլ • իսկ թէ որ իշխանէն հրաման ունիս նէ՝ բեր որ տեսնեմ» : Ան ատեն Լուտեր սխաւ պոռաւ • «Չիկրը լծեցէք, ձիերը լծեցէք • ես Գարըզատին հետ բան չունիմ, թէ որ ինք դուրս ելլել չ'ուզեր նէ, ես կ'ելեմ կ'երթամ» : Լուտեր աս

12. Որովհետեւ Լուտեր իր գրքերուն մէջ շատ տեղ վարդապետած էր որ քրիստոնէից ամեն մէկ ժողովը կամ հասարակութիւնը իրեն հովիւը կամ պատանեան ընտրելու իշխանութիւն ունի :

խօսքերն ըսածին պէս՝ Տոն եղողներէն մէկ քանի հոգի ելան Գարըզգատին ահանջն ի վար քանի մը խօսք ըսին, ան ալ ելաւ դուրս գնաց:

Լուսեր իր թշնամին աս կերպով դուրս վաճառելէն ետեւ՝ նորէն սկսան վիճել որ պատկերները վերցընելին աղէկ էր թէ գէշ: Աս վիճարանութիւնը քանի մը ժամ տեսց, եւ երկու կողմէն ալ կարծիքնին Ս. Գրոց խօսքերով հաստատելու կը ջանային: Լուսեր իրենց հարցուց թէ Ս. Գրոց մէջ ուր գրուած է որ պատկերները պատուելու հանելու է: Խորհրդականներէն մէկն աս խօսքին պատասխան տուաւ թէ Տէր վարդապետ, կ'ընդունին որ Մովսէս օրինաց մեկնիչ է. եւ երբ որ Լուսեր պատասխան տուաւ թէ կ'ընդունիմ, պառջինը նորէն ըսաւ. Արդ Մովսէս կը գրէ թէ «Մի ունիցիս դու աստուածս օտարս», եւ դարձեալ թէ «Մի աւնիցես քեզ դրօշեալս»: Ասոր Լուսեր պատասխանեց թէ Աս խօսքերը կոոց համար ըսուած է, որոնց երկրպագութիւն կ'ըլլուի: Ի՞նչ փնաս ունի, ըսաւ, երբ որ մէկը որմին վրայ խաչի պատկեր կ'ունենայ, թէ որ անոր երկրպագութիւն չ'ընեն: Երբ որ Լուսեր աս խօսքս կը խօսէր, մէջ մ'ալ անդիւն հօշակար մը ոտք ելաւ, ու մէջանդը գալով՝ Շատ անգամ, ըսաւ, ես խաչին պատկերին առջեւը գլուխս կը բանայի, ասիկա կոսպաշտութիւն է ու մարդիկներուն մեծ փնաս կու տայ. անոր համար պատկերները ջնջելու վերցընելու է: Աս կերպով խօսքը յառաջ տարին, բայց մէջերնին չկրցան միաբանիլ ու բան մ'որոշել. մանաւանդ թէ վերջերը կոխն ան աստիճանի սաստկացաւ, մինչև Լուսեր ստիպուեցաւ ելլելու շուտ մը փախչելու, եւ քիչ մնաց քաղաքացիները զինքը կը քարկոծէին: Բազմութեան մէջէն ոմանք սկսան ետեւէն պոռայ, Գնա, գնա յանուն հազարաւոր դիւաց. երանի՜ թէ քաղքէն դուրս չելած՝ վիզդ կտորի: Ոմանք ալ վրան քար ու տիղմ՝ նետեցին 13:

Լուսեր խաղք ու խայտառակ եղած՝ վիզդեն-

13. Սեբեհտորֆ՝ Լուսերին Գարըզգատի հետ նստաւ եւ Օրլամունտ ըրածներուն վրայ իր սովորութեանը հակառակ՝ համառօտ ու քանի մը խօսքով կ'անցնի, ուր որ ուրիշ թէ ուղղափառ եւ թէ բողոքող մասնադիւններն ընդարձակ կը գրեն, եւ գրելով ամէնքն ալ աս պատմութեան զխաւոր ազդեր կ'առնեն Լուսերին գրուածոց մէջ գրուած նկարագիրը: Երբ որ վերը (11. Գրանոթ. մէջ) յիշեցինք. — Ուրիշ հեղինակներէն զաստուս Մեհալ ա՛Օպինեէ, (Հ-Գ. Բ. 165. —

169.) որն որ թէպէտ բոլոր պատմութիւնը հաւատարմութեամբ կը պատմէ, բայց վերջ կարծես թէ ըրածին վրայ զգջալով՝ գէթ Լուսերի պատուոյն համար ամենէն աւելի նախատական եղող մտքը տաւ բակուսի սակ կը ձգէ եւ ծանօթութեան մէջ պայտէս կը գրէ. «Երկու խիտա երեւելի գերմանացի պատմիչներ կը գրեն թէ Օրլամունտ քաղաքին մարդիկը՝ Լուսերին վրայ քարեր ու տիղմեր նետեցին. բայց Լուսեր բոլորովին ասոր հակառակ կը կը գրուցէ»:

պերկ դարձաւ, եւ Օրլամունացոց իրեն դէմ ըրածին սաստիկ բարկանալով՝ միտքը գրաւ որ ռի առնէ: Բայց որովհետեւ կը կարծէր թէ բոլոր աս չարիքներուն պատճառը Գարըզատն է, սկսաւ ետեւէն իյնալ որ քէնը գոնէ անկից հանէ¹⁴: Եւ թէպէտ անոր ոսկի մը տալով՝ իրարու դէմ գրելու գաշնագրութիւն ըրած ատեննին խոստացած էր որ իրեն վնաս մը չի հասցընէր, ի վերայ այսր ամենայնի այնչափ ըրաւ որ վերջապէս Սաքոնիայի կայսրընարին երկիրներէն դուրս վաճնաւ տուաւ: Ըսկից ալ զատ՝ ամէն գացած տեղերը իր գրուածներովն ու նամակներովը զինքը հալածեց եւ թող չտուաւ որ տեղ մը հանդիսա գտնէ: Իմանալով որ Սղրաղպուրկ փախեր է, շուտ մը հոնտեղաց քաղաքացիներուն նամակ մը գրեց, եւ վրան զանազան չարախօսութիւններ ընելով՝ ջանաց որ զինքն ան թեթեւ միտիմարութիւնէն ալ զրկէ, որն որ մարդ պստորանաց մէջ կրնայ գտնել¹⁵: Ետքը Գարըզատին մալրութեանց դէմ դիրք մ'ալ շինեց, եւ գրքին վերջերը ամենուն խրատ կու տար որ զգուշանան ու անկէ եւ անոր մարդիկներէն փախչին, վրան պատճառն ալ աւելցընելով՝ կ'ըսէր թէ Որովհետեւ ասոնք իրենք իրենցմէ վարդապետ եղած են, Ըստուած զիրենք ան պաշտօնին խաւրած չէ եւ ոչ ալ մարդիկ զիրենք կանչած են, ուստի եւ յայտնի է որ ասոնք ալ ան մարդիկներէն են, որոնց վրայ Ըստուած Երեմիա մարգարէին բերնովը կ'ըսէ թէ՝ «Ոչ առաքելի զնոսա, եւ նորա ընթանային, ոչ խօսեցայ ընդ նոսա, եւ նորա մարգարէանային», անոր համար ալ Քրիստոս զիրենք գող եւ աւազակ կ'անուանէ¹⁶:

Գարըզատ աս բաները տեսնելով՝ իմացաւ թէ քանի որ Լուսեր իրեն թշնամին է, տեղ մը հանդիսա եւ ապահովու-

14. Չէ թէ միայն Գարըզատն ռի առաւ, հապա նաեւ ուրիշներէն ալ, եւ որովհետեւ Ենա եւ մանաւանդ Օրլամունա պատահածներէն իրեն մեծապէս նախատական բաներ էին, անոր համար երբ որ ասոնց պատմութիւնը տպուած հրատարակուեցաւ նէ, արտադրչ կարգի կատարեցաւ, մինչեւ Ենայի քարոզիչներէն մէկը՝ որն որ նոյն քաղաքին մէջ պատահած բաներուն հրատարակողն էր, կայսրընարին հրամանաւը քարոզութեան պաշտօնէն վար առնել ու Սաքոնիայի երկիրներէն արտօրել տուաւ: Միշու, շոթ. Ը. Գլ. Է. 256: Ուէֆէլ, Գիշր. Ը. Գլ. 2. 309:

15. Ըստ վրայ ինք պարծելով մը Ըստորոջին այսպէս կը գրէ. «Կը տեսնես, կ'ըսէ, թէ ես՝ որ

երբեմն մարտիրոս պիտ' որ ըլլայի, հիմա ուրիշները մարտիրոս կ'ընեմ», Ը. Միշուէ, շոթ. Ը. Գլ. Է. 257: Ի — Կոստ. Փիշեբէ, Գլ. Ի. 442:

16. Գործք Լուս. զերմ. Լատ. Գ. 101. Բ. — Բայց նոյն խօսքը իր հակաակորդներն ալ իրեն եւ իրեններուն դէմ կ'ըսէին. Ինչպէս Սուենիկը լիտ յայտնապէս կը գրէ որ «Իրենցմէ, այս ինքն Լուսերականներէն, շատերը չեն գիտեր թէ ինչ է Քրիստոս եւ ինչ Լուսին սուրբ, եւ էլ չեն գիտէր ի՞նչ է սառն շոթի սոսքէն ընդհանր ըլլալու, եւ իրենց անմահական օգտին համար... մէկը մէկուն դէմ կը քարոզեն, ասնմարդ իր շահը կը գնտուէ, թէ աղնուական եղբր է թէ ժողովրդապետ»: Ը. Միշուէ, շոթ. Ը. Գլ. ԺԳ. 474:

Թիւն գտնելիք չունի. անոր համար միտքը դրաւ որ ինչ կերպով որ ըլլայ նէ՛ հետը հաշտուի: Աս վախճանաւ երկու համառօտ գրուածք դուրս հանեց, որոնցմէ առաջինին մէջ կը ցուցնէր թէ խռովութիւն ու ապստամբութիւն հանողներուն հետ ամենեւին մասն չունի. իսկ երկրորդին մէջ՝ Լուտերին իսկզբան բռնած ընթացքին հետեւելով՝ կ'ըսէր թէ մինչև հիմա հաղորդութեան վրայ գրածներս կամ խօսածներս հաստատելով չըրի, հապա տարակուսելով՝ որպէս զի ճշմարտութիւնն իմանամ: Լուտեր աս երկու գրուածքը տպել տալով չորս կողմը տարածեց, վրան ալ յառաջաբանութիւն մը աւելցուց, որուն մէջ նոյն գրուածոց գովութիւն կու տար, եւ այնպէս կը ձեւացընէր թէ յաղթած մարդուս հետ շատ գթութեամբ կը վարուիմ, եւ թէ խօսքով թէ գործքով իրեն օգնութիւն կ'ընեմ՝ 17: Անկէ ետեւ Գարլըզատին հրաման տրուեցաւ որ տեղը դառնայ, բայց աս թէութեամբ որ հաղորդութեան վրայ Լուտերի դէմ ունեցած կարծիքը ամենեւին ո՛չ գրով եւ ո՛չ խօսքով վարդապետէ: Այսպէս վերջացաւ ան կռիւը՝ որն որ Էնայի պանդոկին մէջ մասնաւոր դաշնադրութեամբ ու գրաւականով սկսած էր: Գարլըզատ դարձաւ Սաքսոնիա եկաւ, եւ սաստիկ աղքատութեամբ պղտիկ քաղքի մը մէջ կ'ապրէր, միայն անոր միտ գնելով որ իշխանին հրամանին դէմ բան մը չընէ եւ Ղեղզենապերկցիններուն ու մանաւանդ Լուտերին՝ տրտնջման պատճառ չտայ: Բայց Լուտեր ասկից վերջն ալ զինքը երկայն ատեն խաղաղութեան մէջ չձգեց 18:

17. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Գ. 164:

18. Մենցլ (Հոփ. Ա. Գլ. Է. 268. — 270.) աս վերջին դէպքերը մէկիկ մէկիկ պատմելն ետեւ. Գարլըզատին քանի մը գրուածները յոռաջ կը բերէ, որոնց մէջ կը տըրտընիէ որ Լուտեր՝ կրօնական ազատութեան նահատակը՝ իր վրայ բռնանալով՝ թող չիտար որ կարծիքը յայտնապէս խօսի, եւ թէ վերջին աստիճանի նեղութեան ու աղքատ-

ութեան հասած է, մինչև շատ անգամ զաւկըներուն հետ անօթութեաննէն մեռնելու վտանգի մէջ կ'իյնայ, եւ ամենեւին մէկը չի գանուիր որ իրենց ողորմի: Մասնեհտ (Ճոս. Զ. 53.) կը պատմէ որ Գարլըզատ տարիպուեցաւ մինչև խոզարած ըլլալ: — Լուտերին Գարլըզատին դէմ բրածներուն վրայ ընդարձակ կը գրէ Բանք ալ, Գէրտ. Հոփ. Բ. 249. — 251. Երեւ. 83:

Հուտերի բռնաւորութիւնն ու յամառութիւնը

Ախորհնակեցի՛ Օրոսորինսն՝ Լուսերին ճշտաւորութեան արեւ պարտեց ին ջերջընէն : Կայսրը՛ որէրը առ Բանը Բնել ին որայ եւ ին նախկնտերուն ի՛րբեիք որ իրենէ՛ ալ չջերջընէն : Լուսեր երկոյն արեւն երեւնէն ին՝ ին ջերջը՛ սպասնալնէրով ին արեւի որ պարտեց ին զուն եւ ին դրած ի՛րբերուն երեւնէն երեսն : Պոսեւէն՝ զի ինսոց : Որոհոյն՝ Լուսերին Բռնաւորութեան եւ յամառութեան զորայ ըրած ի՛րորդածութիւնը :

1524

ԹԻՊԻՏ Լուսեր միշտ այնպէս կը ձեւացնէր որ իր նպատակը՝ կրօնական նիւթերու մէջ ազատութիւն խոթելն է, այնպէս որ ամէն մարդ ուղածին հաւասար, բայց իրօք՝ միայն անոր ետեւէն կ'իյնար որ ինք եկեղեցւոյ մէջ գլխաւոր մանաւանդ թէ միակ իշխանութիւնն ունենայ : Ստոյգ է մէկ կողմանէ աստուածաշունչը ամենուն ձեռքը կու տար, ամէն՝ նաեւ անուս մարդիկնեան իշխանութիւն կու տար որ նոյնը ուղածին պէս հասկընան ու մեկնեն, Ս. Գիրքը մեկնելու համար՝ եկեղեցւոյ ըրած զգուշութիւնները, զրած կանոնները՝ իբրեւ քրիստոնէական ազատութեան դէմ բան մը, իբրեւ բռնաւորութիւն՝ կը մերժէր, եւ ան բաները՝ Ս. Գիրքը գրուանին տակ ծածկել, Աստուծոյ խօսքն արհամարհել, Քրիստոսի վարդապետութեան տեղ՝ մարդկային աւանդութիւններ խոթել, կ'անուանէր. բայց մէկալ կողմանէ երբ որ մէկը աստուածաշնչին մէկ խօսքին՝ իրմէ տարբեր միտք մը տալու, իրմէ զատ կերպով մը հասկընալու եւ մեկնելու ըլլար նէ, անմիջապէս ան մարդը խաբեայ, հայհոյիչ, մոլորեալ, ամպարիշտ կը սեպէր. պէտք էր որ միշտ իր մեկնութիւնը՝ Աստուծոյ հոգւոյն համեմատ, ու իր հակառակորդին տուածը՝ սատանայական հոգւոյ մեկնութիւն ըլլար¹ :

1. «Լուսեր՝ իր հետեւողներուն համար՝ ուղղափառ եկեղեցւոյ հիմունքն ու հաստատութիւնը կործանելով, եւ իր ունեւոր կարծիքները հաստատելու համար՝ միշտ իր խղճին եւ իր ուղղիչ ոգեւ Ս. Գրքոյ մեկնութիւնն տալու ապաւինելով, ամենուն ձեռքը արտաքոյ կարգի մեծ եւ ընդարձակ իշխանութիւն մը տուաւ որ իրենք ալ իրենց անձնական կարծիքը հաստատելու համար նոյն կերպով վարուին : Բայց ետքը առ իշխանու-

թիւնն անոնց ձեռքն յովոյնտակելու ուրիշ հնարք չգտաւ, բայց եւ թէ կրօնական նիւթերու վրայ իր ունեցած ունեւոր իրաւիքներն ստորանախնդրէ Բռնաւորութեան յանցանքները զի իբրեւ ըստ ինքեան հաստատումն էն վրայն ճշմարիտ իրաւիքն ստորանախնդրէ անոնց ընդարձակ տալու : Լիւն, Ման Գ. շտ Ե. Գլ. Ե. 108 : Գարձեալ նոյն մասնագիրքը նոյն բանը քիչ մը ետքը (Իր. 139.) ուրիշ խօսքերով կը կրկնէ :

Ստուգելու կ'ուզէր որ ամէն մարդ ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութեանց դէմ՝ դնելու, քահանայապետին եւ եպիսկոպոսներուն իշխանութիւնը ոտքի տակ առնելու ազատութիւն ունենայ. բայց կը պահանջէր որ իրեն անձին ճշդիւ ու սաստիկ հնազանդուի, իր ամէն հրամաններն ու ակնարկութիւնները կատարուին: Անոր համար երբ որ մէկը իրեն կամացը դէմ բան մ'ընելու կը համարձակէր նէ, ամէն միջոցն ի գործ կը դնէր եւ ամէն կերպ խստութիւնը կը գործածէր, մինչեւ որ դիմացինը՝ ուզէր չուզէր՝ իր վարդապետած մողորութիւններուն եւ գրած կարգերուն ետեւէն երթար:

Այլ թէպէտ ինք շատ անգամ եւ ամէն առիթներու մէջ կը պարծէր որ ամենեւին բռնութիւն ըրած չունի, իր վարդապետութիւնը՝ միայն կը քարոզէ, եւ մէկը չի բռնադատեր որ իր ուսումն ընդունի, բայց չէ թէ միայն իր գործքերը ըսածին ստութիւնը կը ցուցնեն, հապա նաեւ իր զանազան գրուածները, որոնց մէջ ետեւէն կ'իյնայ որ իր հակառակորդներուն դէմ՝ բռնութեամբ վարուելով՝ զանոնք լռել տայ: «Աս բանս Աւետարանին եւ մեզի ամենուս մեծ նախատիք է, կը գրէ տեղ մը, . . . որ այսչափ թեթեւամիտ ու ստահակ քարոզիչներ ելլեն: Աս անմիտ մարդիկ՝ որոնք պատուասիրութեամբ լեցուած են եւ իրենք զիրենք մեծ բանի տեղ կը դնեն. . . նոր հոգածափ չունեցած՝ հիները մէկդի կը նետեն, ու նոր գինին հին տակառի մէջ դնել կ'ուզեն: Բայց միամիտ ժողովրդեան վրայ մէկէն յարձակելու չէ, յառաջագոյն Քրիստոսը իրեն քարոզելու է: Անոր համար պէտք է որ մեծերն ու իշխանները սասնի խաղաղութեան (Գարըզափն եւ անոր կողմնակիցներուն վրայ կը խօսի) դէմ դնեն եւ հոգան որ զգուշութեամբ վարուին: Աս բանս յանցանքն է զորքն է որ լռելու սորիտութիւն պէտք է իրենց առջեւն առնել, որովհետեւ բերաննին ստութեանն ու հայհոյութեանն ուրիշ բան չունին, եւ ճշմարտութիւն ըսած բանը քովերնին չի գտնուիր: Պէտք է որ բռնութեամբ մերժուին, իմ սորիտութիւն որ էր իմնէն. . . բռնութեանը բռնութեամբ էլ մերժուին: Իրենք գործքով կը վարուին. անոր համար հետեւնին մինակ խօսքով վարուիլը բաւական չէ, հապա գործքով գործքին դէմ դնելու է. լռող սասնիցէ մէկը իմ մէջը մէկն բռնութիւնս ու ծակը ներսնս, անտան սատանան ինքը զինքն ուրիշ կերպ կը փոխէ,»²: — Լու-

2. Իր զանազան նամակներուն մէջ. ՏԻ - ու ՏԷ Վէրքի, Հ-տ. Բ. 422. 438, 439. Է - Հ-տ. Գ. 257: — Լուսեր՝ իրմ տարբեր կարծիք ունենալը չէ թէ միայն բանտերով ու կապանքներով պատժուելու,

հապա նաեւ յաւիտեական դատապարտութեան արժանի եղեան կը սեպէր: Տեղ մը այսպէս կը գրէ. «Աս բաներուն (սոս քնք՝ Տաւադոյ ու բարեգործութեանց, կամաց ազատութեան, . . .) մէջ ինչպէս որ

տերին աս վերջին սկզբան համաձայն վարուիլը՝ թէպէտ եւ մինչեւ հիմա գրածներնէս շատ անգամ տեսնուեցաւ եւ ասկէ վերջն ալ պատմութեան ընթացքին մէջ յաճախ պիտի տեսնուի. բայց աս ատենները պատահած մէկ դէպքը շատ երեւելի ըլլալուն համար՝ պէտք է որ հոստերս մանրամասն պատմենք, պատմութիւնը քիչ մը յառաջութեան անելով:

Այլ երբ³ համառօտ մը յիշած ենք որ Լուտեր վարդապետը եղած ատեն պատարագը ջնջելու վրայ գիրք մը շինած ու վիզդենպերկի Օգոստինեանց նուիրած էր: Արդ աս Օգոստինեանք՝ որոնք բոլորովին Լուտերին կողմն էին, նոյն գիրքը շատ սիրով ընդունեցան, որովհետեւ իրենք արդէն քիչ մը յառաջ իրենց եկեղեցւոյն մէջէն պատարագը վերցուցած էին⁴: Բայց Փրեդերիկոս կայսրընտիրը վախնալով որ աս փոփոխութեան ունորածեութեան համար մեծ խռովութիւն մը չելլէ, մանաւանդ որ վանքին առաջնորդն եղածներուն դէմ ըլլալով՝ իրեն տրտունջ մը գրած էր⁵, Վիզդենպերկի համալսարանին հրամայեց որ քննէ թէ Օգոստինեանք աս բանս ինչ պատճառաւ ըրին, եւ նոյն նիւթին վրայ իր (համալսարանին) կարծիքն ալ իմացընէ: Համալսարանին վարդապետներէն Յուստոս, Հերոն, Շուրֆ, Գարըդատ, Նիկող. Եմետորֆ ու Փիլիպ. Մելանթին, որոնք ամենն ալ Լուտերի հաւատարիմ՝ աշակերտներն ու սիրելի բարեկամներն էին, դացին Օգոստինեանց հետ խօսեցան, եւ պատճառներն լսելէն ետեւ՝ իշխանին տեղեկութիւն տուին. միանգամայն խնդրեցին որ հրաման հանէ թէ իր տէրութեան ուրիշ եկեղեցիներուն մէջէն ալ պատարագը վերցուի. եւ չըլլայ որ, ըսին, աս բանիս համար վրադ գալու նախատիքէն, այս ինքն Հուսեան կամ հերետիկոս անունէն վախնաս. վասն զի Աստուծոյ խօսքին համար ասանկ նախատիքները համբերութեամբ կրելու է⁶: Կայսրընտիրը աս պատասխանով գոհ չըլլալով՝ իրենց նորէն հրամայեց որ մէյ մ'ալ՝ աւելի զգուշութեամբ քննեն, եւ այնպէս շուտ մը դատաստան չընեն եւ չվերցընեն անանկ սովորութիւն մը, որն որ շատ դարերէ վեր եկեղեցւոյ մէջ հաստատուած էր: Բայց անոնք դարձեալ առաջին պատասխաններն

վարդապետեցի նէ՝ յախտեան կ'ուզեմ հաստատուն մնալ, եւ կը գրուցեմ թէ Ով որ աս բաներուն մէջ է՝ լռութեամբ մտաբեր կերպով կը վարդապետէ, եւ կամ աս բաներուն մէջ է՝ լռութեամբ կը դատապարտէ, անիկա զԱստուած կը դատապարտէ, եւ պէտք է որ դժտեաց որդի մնայ, Գործք. Լուս. Գործք. Լուս. Բ. 131: Յես նաեւ

աս Գրքին Ը. Գլխոյն մէջ Լուտերին գրուածքներէն բերուած ուրիշ վկայութիւն մ'ալ. Եր. 150:
 3. Երես 125:
 4. Սերենտորֆ, Գիրք Ը. Համ. ճիթ. 214: Բլանք, Գիրք Գ. Համ. Բ. 7, 8:
 5. Բլանք, Գիրք Գ. Համ. Բ. 9:
 6. Սերենտորֆ, Գիրք Ը. Համ. ճի. 215:

տուին, եւ վրան աս ալ աւելցուցին թէ Սատանան է որ մեր գործած բարեպաշտութեան գործքը խափանելու համար դքեղ վախցընելու կը ջանայ: Աս բաները Լուտերին դեռ Վարդպուրկ եղած ժամանակը պատահեցան, եւ «Բիչ մը ետքը Գարլշդատ իր բռնական փոփոխութիւնները... խոթեց», կ'ըսէ Սեփնտորֆ⁸:

Վրեղերիկոս թէպէտ աս անգամ ալ համալսարանին վարդապետներուն պատասխանէն չհամոզեցաւ, ի վերայ այսր ամենայնի եղածին դէմ կենալ ալ չուղեց: Միայն քաղքին ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն կանոնիկոս քահանաներուն հրամայեց որ հներուն բռնած ճամբէն չխոտորին, ասուածային պաշտօնին մէջ փոփոխութիւն չընեն եւ նոր բաներ չխոթեն: Կանոնիկոսները կայսրընտրին հրամանին սիրով եւ ուրախութեամբ հնազանդեցան. բայց Լուտեր եւ իրենները շատ բարկացան, եւ անկէ ետեւ կանոնիկոսներուն դէմ սրտերնուն մէջ միշտ ոխ կը պահէին: Նորոգիչ՝ կանոնիկոսները միշտ Բահաղու քուրմ կը կանչէր, եւ ամենայն սրբոց անուամբ Աստուծոյ նուիրուած եկեղեցին՝ ամէն սատանաներու մեհեան կ'անուանէր: Գլխաւոր բարկութեան պատճառն ան էր որ Վիդլենպերկ քաղքին մէջ՝ զորն որ ինք հին եկեղեցւոյն աւերակներուն վրայ շինուած նորոգեալ եկեղեցւոյն կենդրոնը կը սեպէր, հին կրօնին հաւատարիմ հպատակներ եւ նախնեաց սովորութիւններն ու ձէսերը հաստատուն պահողներ կը գտնուէր: Ուստի ամէն կերպով կը ջանար որ կանոնիկոսները՝ ուղեն չուղեն՝ ուղղափառութիւնը թող տան եւ իրեն հետեւին⁹:

Բիչ մը ատեն ասանկ պարապ տեղ ջանք ընելէն ետեւ՝ տեսնելով որ քաղցրութեամբ պիտի չկրնայ ուղածը յառաջ տանիլ, միտքը գրաւ որ բռնութեամբ կատարէ: Իսկզբան Սիալադինին թուղթ մը գրեց (1523ին), որուն մէջ կը զօուցէ որ

7. Աս նիւթին վրայ եղած բոլոր գրուածքները կը գտնուին է Գորշուս. 447. Բ. 1. — 8. Տե՛ս նախ Ռէֆէլ, Գիշտ Ա. Գլ. 2. 258. — 261. Ի՛նչ Ուրախութիւն, Գլ. ԺԱ. 2. Ե. 8. Գիրք Ա. 2. 216. 8. Գիրք Ա. 2. 216. 8. Գիրք Գ. 37. Բ. — 38. Բ. — Ռանքէ կը զօուցէ որ ոչ բոլոր Օդոստիկեանք եւ ոչ ալ համալսարանին ամէն անգամները աս բանիս մէջ միաբան էին: Նշոյնը կը հաստատէ նաեւ Բյանք (Գիշտ Գ. 2. 216. Բ. 8.): Անոր համար, կ'ըսէ Ռանքէ, կայսրընտրին ալ իրենց զօուցեց որ Եթէ նայն իսկ

Վիդլենպերկի մէջ ամենքը մեկտեղ չէր կրնար միաբանիլ նէ, յայտնի է որ բոլոր աշխարհքը բրած փոփոխութիւններուն վրայ տարբեր գաւառատան պիտ'որ ընէ: Ուստի եւ որոշեց որ աս բանիս վրայ զրքեր կարգան, զինն, քարոզեն. բայց միշտ հին սովորութիւնը հաստատուն պահեն եւ մէջը ամենեւին փոփոխութիւն չընեն: Աս ըսելէն վերջը կը պատմէ որ ինչպէս Գարլշդատ աս հրամանին դէմ սկսաւ անմիջապէս տարբեր նոր կերպով պատարաք ընել: Գիշտ Գ. Գլ. Ա. 2. 216. Բ. 17:

9. Ուլենպերկ, Գլ. ԺԱ. 2. 216. Ե. 8.

միտք ունիմ իմ պաշտօնիս համաձայն՝ ապստամբ կանոնիկոսները զսպելու¹⁰ : Աս այսպէս Սփառադինին գրեց, որպէս զի անիկա իշխանին սիրտն առնելու ջանայ, որովհետեւ գիտեր թէ կանոնիկոսներուն դէմ ընելիքը՝ կայսրընտրին սիրտը շատ պիտի նեղացընէ : Իսկ քանի մը օր ետքը կանոնիկոսներուն այսպէս թուղթ մը գրեց : Աս օրերս ձեզմէ երկու հոգի մեռան, որոնց զնջանելու համար ես մինչեւ հիմա ձեր եկեղեցւոյն մէջ Աւետարանին դէմ եղած բաներուն կը համբերէի : Բայց հիմա այնպէս կը կարծեմ՝ որ բաւական ժամանակ ձեր տկարութեանը հետ խնայելով վարուեցայ, եւ որովհետեւ կը տեսնեմ որ իմ խնայելա՛ զձեզ յամառութիւններնուդ մէջ աւելի եւս կը հաստատէ, մինչեւ Աւետարանն ալ ծաղր կ'ընէք, անոր համար իմ պաշտօնս զիս կը ստիպէ որ ձեզի ազդարարութիւն ընեմ որ եթէ Աւետարանին դէմ եղող սովորութիւնները չվերցընէք ու խօսքերուս չհնազանդիք նէ, ան ատեն բեմէն ժողովողեան առջեւը կը խօսիմ, եւ անանկ բաներ կը խօսիմ, որ ձեզի հաճելի չեն բլլար¹¹ :

Կանոնիկոսները՝ կայսրընտրին պաշտպանութեան վրայ վրստահանալով՝ Լուտերին աս սպառնալիքն ալ բանի տեղ չգրին, եւ իրենց սովորութեան մէջ հաստատուն մնացին : Ան ատեն Լուտեր սպառնալիքը կատարելով՝ եկեղեցւոյ մէջ ժողովողեան առջեւն այսպէս խօսեցաւ : Կանոնիկոսներուն երկու անգամ ազդարարութիւն ըրի՛ մէյ մը լատիներէն մէյ մ'ալ գերմաներէն, որ պապական անպիտան սովորութիւնները մէկդի ձգեն, եւ Աւետարանին համաձայն կարգեր գործածեն : Բայց որովհետեւ անոնք խելքերնին գլուխնին բերել չեն ուզեր, հասցա անոր հակառակ՝ անանկ ճամբաներ կը բռնեն, որով կ'երեւայ թէ ամպարչտութիւնին բռնութեամբ ալ կ'ուզեն պաշտպանել, անոր համար աս երրորդ անգամ հրապարակաւ իրենց ազդարարութիւն կ'ընեմ, ու զձեզ ամէնքդ ալ վկայ կ'առնեմ : Գուցէ կայսրընտրին հրամանը պատճառ կը բռնեն, որն որ աստուածային պաշտօնին կերպը փոխելն իրենց արգելեց. «Բայց աս բանիս մէջ իշխանին հրամանն ի՞նչ գործք ունի : Իշխանը՝ աշխարհական դատաւոր է, որն որ միայն սրոյ հոգն ունի եւ ոչ քարոզութեան : Մանաւանդ որ աս ալ աղէկ գիտեն թէ Աւելի Աստուծոյ հնազանդելու է քան թէ մարդկան... : Եւ որովհետեւ ես ձեզմէ աս պաշտօնին կանչուած եմ, եւ Աստուծմէ հրաման ունիմ որ աս եկեղեցին սուրբ խօսքով արածեմ, անոր համար ինձի կ'իյնայ ի պաշտօնէ հոգ տանիլ որ կանոնիկոսներ

10. Գործք Լուս. գերթ՝ Հատ.

11. Նոյն տեղը, 278 :

րուն եկեղեցւոյն մէջ տիրող գայթակղութիւնը վերցուի, որպէս զի չըլլայ որ օտարին մեղաց ու պատժոյն հաղորդ ըլլանք: ... Թէ որ մեր խրատներուն հետեւելու ըլլան, զիրենք հարազատ եղբօր պէս կ'ընդունինք. ապա թէ ոչ՝ թէպէտ մենք թող տալու ալ ըլլանք որ աս ամպարիշտ գործքը յառաջ տանին, պէտք է խոստովանին թէ ճշմարիտ Աստուծոյ ծառայութիւն չեն ընել, հապա չար սատանաներուն պաշտօն կը մատուցանեն, 12:

Առտեր այնպէս կը կարծէր որ ալ կանոնիկոսները իրեն դէմ կենալու չեն համարձակիր, մանաւանդ որ կայսրընտրին հրամանն այնպէս արհամարհած ու ոտքի տակ առած էր, որ յայտնի կը ցուցնէր թէ նոյն իսկ իշխանն ալ իր առջեւ բան մը չէ: Բայց աս անդամուն ալ ակնկալութիւնը փուճ ելաւ. որովհետեւ կանոնիկոսները հաստատուն կեցան եւ քաջութեամբ իր յարձակմանը դէմ դրին: Քիչ մը ժամանակ ալ զիրենք թող տուաւ Առտեր. բայց վերջը շատ աւելի կատարութեամբ վրանին յարձակեցաւ ու յաղթեց ալ: Աս ամենէն վերջին փորձն ասիկա եղաւ. իրենց սաստիկ նամակ մը գրեց (1523ին), որուն մէջ այսպէս կը խօսի: Արովհետեւ յայտնի կը տեսնեմ թէ դուք չարաչար կը զեղծանիք իմ համբերութեամբս՝ որով մինչեւ հիմա ձեր սատանայական սովորութեանց ու ամպարըտութեանց համբերեցի, եւ Աստուծոյ ժողովուրդը իրարմէ կը բաժնէք, ուսկից զանազան խռովութիւնք կրնան ելլել, անոր համար ես՝ որ աս եկեղեցւոյն օրինաւոր հովիւն ու քարոզիչն եմ, խղճմտանքս հանդարտեցնելու եւ հրդեհը շատ չմեծցած մարելու համար՝ ձեզի դէմ ելլելու կը պարտաւորիմ: Ուստի կ'աղաչեմ ասանկ բաները վերջացուցէք. պատարագները, ննջեցելոց համար աղօթք ընելը, պահքերը եւ ուրիշ անպիտան սովորութիւնները, որոնք Աւետարանին դէմ են, մեկդի ձգեցէք, եւ անոնց տեղ անանկ սովորութիւններ խոթեցէք, որոնք որ ես իմիններուս հետ Աստուծոյ ու մարդիկներուն առջեւ կարենամ պաշտպանել: Իսկ թէ որ դէմ դնելու ըլլաք, ամենեւին չեմ դադրիր ու չեմ հանգչիր, մինչեւ որ նաեւ կոտորեալ դէմ զնեզ վե՛ս սպիտե՛ր աս բանս ընելու: Չեզի երեք օր ժամանակ կու տամ, որպէս զի մտածէք եւ ինձի պատասխան տաք որ կ'ուզէք հնազանդիլ չէ՛ նե՛՛ չէ՛ 13:

Այլ որպէս զի աս իր բռնաւորական հրամանին աւելի եւս զօրութիւն տայ, համալսարանին վարդապետները, քաղքին ծերակոյտն ու ժողովուրդը գրգռեց որ երթան ամենքը մէկանդ աս բանը գլուխ տանելու ջանան: Ասոր համար համալսարանին

վարդապետներն ու ծերակուտէն ոմանք կանոնիկոսաց թուղթ մը խաւրեցին, որուն մէջ Լուտերին գրուածքներէն առնուած շատ մը պատճառներ զրած էին, եւ իրենք ալ կը հրամայէին որ շուտ մը մէկտեղ գան եւ Խորհուրդ ընելով՝ իրենց պատասխան մը տան¹⁴ : Կանոնիկոսները աս վերջին յարձակմամբ սաստիկ նեղը մասն, ինչու որ իրենց տրուած ժամանակին կարծութեան համար կայսրընտրին ալ չէին կրնար դիմել եւ անկից օգնութիւն խնդրել : Ասանկով վախէն եւ Լուտերի սաստիկ բռնաւորութենէն յաղթուելով՝ գլուխ ծռեցին, եւ իրենց այնչափ ժամանակ հաստատուն պահած հին սովորութիւնները թող տալով՝ Լուտերականաց սովորութիւններուն ու կարգերուն սկսան հետեւիլ¹⁵ :

Ահաւասիկ աս է ան ճշմարիտ աւետարանական ազատութիւնը՝ որուն վրայ կը պարծի Լուտեր ըսելով թէ ես եկեղեցւոյ մէջ խոթեցի. ահա աս է ան քրիստոնէական երկայնատութիւնը՝ որն որ, կ'ըսեն Նորոզեայք, մենք ամենէն աւելի եւ ամենուն հետ կը բանեցընենք : Բայց աս ազատութիւնը միայն խօսքով էր, եւ ազատութեան բաղձալով Լուտերին ետեւէն գացողները՝ անհնարին գերութեան մէջ ինկան : «Լուտերական եկեղեցին, կ'ըսէ Պոսիւէ, . . . օրինաւոր իշխանութեան դէմ ելլելուն պատիժը՝ երկայն ատեն քաշեց . ինչու որ երբեք Լուտերի պէս խիստ ու դժնդակ տէր մը եղած չէ, եւ ոչ ալ կրօնի բաներու մէջ իրեն բանեցուցած բռնաւորութեան պէս՝ բռնաւորութիւն : Այնպէս յայտնի էր անոր հպարտական յան-

14. Գործք Լուա . գերմ . Հատ . Բ . 507 . Բ :

15. «Լուտերը կայսրընտիրը ստիպելն եւ կանոնիկոսները խիստ խօսքերով հալածելն չդադրեցաւ, մինչև որ իր (կայսրընտիրն) եկեղեցւոյն մէջն ալ պատարազը կատարեալ վերցուեցաւ . կ'ըսէ Բլանք . Գիլբ Գ . Հոս . Բ . 147 : — Բայց բանը՝ միայն խօսքով չբեցաւ, հասցա գործքի ալ սկսուած էր : Մենքը՝ որն որ Լուտերին կանոնիկոսաց դէմ բրած բռնութեան վրայ պատմածնիս ըստ մեծի մասին կը պատմէ, կը գրէ որ «Գիլբեր մը կանոնիկոսաց դիտարին պատուհաններուն ապակիները քարերով կտրեցին, ցուցնելու համար որ եթէ խօսքերն օգուտ չընելու ըլլան յէ՛ գործքերն ալ պիտի չպակսին» : Հոս . Ե . Գլ . Գ . 164 : Աս բանը Լեւան ալ կը պատմէ, եւ խօսքը կը լճեցընէ ըսելով որ «Բռնաւորու-

թիւնը ազդեցութիւններն ըրին, եւ . . . կանոնիկոսաց եկեղեցւոյն մէջն ալ նոր պաշտամանց կերպը մտաւ . . . » : Ման Գ . Հոս Ե . Գլ . Ե . 114 : — Կոյն դէպքը Սերենտորֆ ալ կը յիշատակէ (Գիլբ Ե . Հոս . ՃԾԳ . Յատ . Բ . 276 .) եւ թէպէտ բուն գիտուածքը կրցածին չափ Լուտերին նպատատւոր կերպով կը ջանայ պատմել ու զիտը բռնաւորութիւն բանեցուցած ըլլալն կ'ուզէ արգարացընել . բայց ամեն իր ջանքը պարտ է, որովհետեւ չէ թէ միայն գործքերը յայտնի կը ցուցնեն, եւ թէ ուղղափառ թէ՛ բողոքոզ մատենագիրները յայտնապէս կը զրուցեն որ աս բանիս մէջ Լուտեր բռնութեամբ վարուեցաւ . հասցա նոյն ինչն Լուտեր ալ իմ խոստովանի . «Մեր կանոնիկոսները, կ'ըսէ, վերջապէս բռնաւորութիւնն որ պատարազը ընելու համարն» : Ե . Տէ Վիտի . Հոս . Բ . 572 :

զրգնութիւնը՝ մինչև Մուսկէր կ'ըսէր թէ Երկու պապ կայ, մէյ մը Հռոմոյ պապը մէյ մ'ալ Լուտեր, եւ Եղիքինը՝ առաջիննէն աւելի խիստ է 16: Թէ որ Լուտերին վրայ աս դատաստանն ընողը՝ միայն Մուսկէր ըլլար նէ... գուցէ Մեկանքթոն կրնար մխիթարուիլ. բայց Չուխնգլ, Կալուին եւ բոլոր Խորհրդականները յայտնապէս կը զրուցէին թէ Լուտեր նոր պապ մ'եղած է, եւ Մեկանքթոն՝ որ զիրենք կը յարգէր, չէր կրնար ըսածնին ուրանալ 17: Ըսեն մարդ գիտէ Կալուինին՝ իր բարեկամներէն մէկուն գրածը. «Ըլ Լուտերի բունութեանց ու գաղանութեանց «Տամբերելը՝ կարելի բան չէ. անձնասիրութիւնը իրեն թող «չհտար որ իրեն պակասութիւնները ճանչնայ եւ յանձն առնէ որ «մէկը իրեն դէմ կենայ», ... Բանն ան աստիճանի Տասաւ, մինչև Կալուին նոյն իսկ Մեկանքթոնին պայպէս կը գրէ... «Կը «խոստովանիմ որ իրեն (Լուտերին) շատ պարտական եմք, եւ «գիրաւ յանձն կ'առնեմ որ մեծ իշխանութիւն ունենայ, միայն «թէ էր անձին վրայ տիրել գիտնայ...: Ըսեն բան տակն ու «վրայ կ'ըլլայ, երբ որ մէկ Տոգի առանձին աւելի կարողութիւն «կ'ունենայ, քան թէ ուրիշներն ամէնքը մէկտեղ, մասնաւանդ «երբ որ ան մէկ Տոգին չիմաստար իր բոլոր իշխանութիւնը գոր- «ծածել...: Ստուգի մեզմէ ետքը Եկողներուն շատ մեծ չար «օրինակ թող կու տանք, եթէ որ աւելի կ'ուզենք մեր պալ-

16. Գրեթէ նոյնը տարբեր բաւերով կը զրուցէ Մենցլ ալ (Հոփ. Ե. Գլ. ԺԳ. 466. — 469). Թէ Լուտերին եւ թէ անոր աշակերտներուն վրայ: «Օտիանգր, Ըմստորփ եւ անոնց նմանները, կ'ըսէ, իրենցմէ տարբեր կերպով մտածողներէն կը պահանջէին որ կարծիքնին ետ կանեն եւ հպատակին, ինչպէս որ երբեք Կայնտմաու (Լուտերէն) պահանջած էր: Լուտեր ալ գրեթէ երբեք չհեռացաւ աս կարծիքն, այս ինքն՝ թէ պէտք է որ ուրիշները՝ իրմէ տարբեր կարծիքնին ետ կանեն ու իրեն հպատակին: Հոստեղս Լուտերին երկայն մէկ խօսքը յառաջ բերելէն ետեւ (որուն մէջ Կորոզիքը կը պահանջէ որ ամեն մարդ՝ իր (Լուտերին) հաղորդութեան վրայ ունեցած կարծիքն ընդունի) խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի. «Ըս Լուտերականաց վարդապետութեան վրայ տիրել ու շեղել չար ստիճիքս ու չար ստիճիքս: Երբ էր քան թէ Հոստեղս Իմիջանցը, եւ նորանոր գաղափարներ ստանալու ու վարդապետու-

թիւնը՝ մտաւորական կերպով ըմբռնելու եւ վրան խօսելու արգելք կը դնէր: Եկեղեցւոյ առաջին հինգ զարուց մէջ եղող Հարց, մասնաւանդ թէ նոյն իսկ միջին դարերուն մէջ գտնուող վարդապետներուն շատ անգամ հաւանքաւորութիւնը ստուգելով՝ քրիստոնէական կրօնից բարձր մտաւորական իմաստովք խօսածը նոր Եկեղեցւոյն մէջ գրեթէ կամ բաւերու շեղմանը կարողեցաւ. եւ թէ որ մէկը յանդգնելու ըլլար նոյն կերպով (համարակալութեամբ ու ազատորէն) խօսելու՝ իրրեւ կամայական մեկնութիւններ հանող զրգոյի, մասնաւանդ թէ իրրեւ դժոխական ոգիներու զօրութեամբ խօսող կը սեպուէր...»

17. Սուենիֆէլտ տեղ մը կը գրէ որ Լուտեր «Քրիստոսի ճշմարիտ ծանօթութեան դէմ կը դնէ... բունասիրութիւն կ'ընէ, մարդիկները՝ իր վարդապետութեան կապել կ'ուզէ, եւ Հոգւոյն սրբոյ պաշտանին դէմ զնկրու կը սեպի»: Ըս Մեկանքթոն, Հոփ. Ե. Գլ. ԺԳ. 472:

“տուժիւնը թողուլ քան թէ թեթեւ թնամանօք մըն ալ մէկը
 “բարկացընել: (Լուտերին) Բնութիւնը սաստիկ է, կ'ըսեն, եւ
 “իր կիւրքերը զօրաւոր. բայց երբ որ ամէնքն ամէն բանի մէջ իրեն
 “հաճելի ըլլալ կ'ուզեն, ան տտեն ինքն ալ աւելի եւս
 “սաստիկութեամբ ու բռնութեամբ կը վարուի: Համարձա-
 “կի'նք գոնէ անգամ մը ազատութեամբ հեծել,” 18: Ինչ-
 պիտի սաստիկ գերութեան մէջ ինկած կ'ըլլայ մարդ, այսպէս
 կը վերջացընէ Պոսիւէ իր խօսքը, երբ որ եւ ոչ կը հա-
 մարձակի ազատութեամբ հեծել...: Ինչ կրնայ յուսացուիլ
 երբ որ միայն մէկ մարդ, եւ անանկ մարդ՝ որ ուրիշներէն աւելի
 իշխանութիւն մը գուցէ ալ ուրիշներէն աւելի գիտութիւն
 մը հունի, չ'ուզեր ամենեւին մէկու մը լսել, եւ հարկ կ'ըլլայ
 որ ամէն բան իր ուզածին պէս կատարուի,” 19:

18. Բայց կալուին՝ որն որ ինչ-
 պէս ծանօթ է, բողոքողաց ուրիշ
 մէկ զվաւոր մասին գլուխն ու ա-
 ռաքնորդն է, թէեւ պատ Լուտերին
 բռնաւորութեան վայս պայտէս կը
 արտնջէր, բայց ինքն ալ անկից քիչ
 բռնութիւն չէր բանեցընէր ամէնը
 իր կարծիքին դարձընելու: Թէ որ
 մէկը իրեն զէմ բան մը խօսելու
 կամ գրելու ըլլար, եւ կամ թէ
 իր վարդապետածին զէմ կամ իրմ
 սարբեր բան մը վարդապետելու
 յանդգնէր նէ, կալուին ալ Լուտե-
 րին պէս ամէն տեսակ սաստիկու-
 թեամբ ու գանազան բռնութիւն-
 թով կը ջանար ստիպելու որ ան ա-
 ռանձնական կարծիք թողու եւ ի-
 իրեն համակցի: Գաւառացի թէ
 կրնայ ըսուիլ որ կալուին Լուտե-
 րէն աւելի սաստիկութեամբ ու բռնա-
 ւորութեամբ կը վարուէր: Ասոր
 յայտի նշան կրնայ ըլլալ Սերուեզի
 զարհուրելի մահը, որն որ կալուին
 ճինեւրա քաղաքը ոչջ ոչջ սյրել
 սուաւ, միայն անոր համար որ Եր-
 բողոքութեան վայս իր կարծիքներէն
 սարբեր կարծիք վարդապետած էր:
 Եւ մասնաւոր զիրք մ'ալ շինեց, ու-
 բուն մէջ՝ ըրածը կը ջատագովէր եւ
 կ'ուզէր ցուցնել թէ հերետիկոս-
 ներն սյրելու է: Եւ նոյն իսկ Մե-
 ւանթեմն՝ առ կալուին գրած մէկ
 թղթին մէջ ալ գործըր մեծապէս
 կը գովէ: “Վարդաքի, կ'ըսէ, քու
 գրուածքդ՝ որուն մէջ Սերուեզին
 զարհուրելի հայհոյութիւնը կը մեր-
 մեսու... Եկեղեցին հիմա ու վերջը
 քեզի շնորհակալ պետք է որ ըլ-

լայ... Նաեւ կը հաստատեմ որ
 ձեր գառաւորներն ազէկ ըրին որ
 բանը ազէկ մը քննելէն վերջ՝ առ
 հայհոյիք մեղացին, Ա- Մեյնչէ,
 Հոթ. Բ. Գլ. Ա. 9. Եւստի: —
 Բայց առ միայն չէ, ուրիշ շատ
 մարդիկներ ալ կրնին բանբուն վայս
 իրենց կարծիք համարձակ քարոզել:
 Նուն համար բողոքողներէն սպան-
 նուեցան: Յովհ. Ճինգիլիս կատու-
 ինի աշակերտներէն մէկ՝ առ պատ-
 ճառաւ Պեռնի մէջ զխտակցաւ.
 Գաւթ. Արիպալտի անունով մէկը,
 ճինեւրա նոյն պատճառի համար
 բանս գրուեցաւ եւ պիտի սպան-
 նուէր, բայց մահը վրան հասնելով՝
 պատճեն ազատեցաւ. Յովհ. Ամ.
 պանոս՝ նոր կարծիքներ հանելուն
 համար՝ Քիււ քաղաքը բողոքողնե-
 րէն բանս գրուեցաւ ու մինչեւ մա-
 հը հոն մնաց: Ասոնք մէկիկ մէկիկ
 կը պատմէ Մեյնց (վերջ յընթաց-
 քէլ) եւ կը զրուցէր որ “Պարտապ
 տեղ առ մարդիկները՝ կարծիքներն
 պաշտպանելու համար Ս. Գրքէն
 վիսյութիւններ կը լերէին, պարտապ
 տեղ կը զրուցէին որ նոյն իսկ նո-
 րոգիները մեզի այսպէս օրինակ
 սուած են, որովհետեւ անոք ալ
 իրենցմէ յառաջ եղած հաւատայ
 մասունքներուն ու վարդապետու-
 թիւններուն շատ մերժած ու ա-
 նոնց հակառակ բաներ վարդապե-
 տած են: Նոր եկեղեցւոյն զուխ-
 ները աւելի կ'ուզէին իրենք իրենց
 զէմ գործել, քան թէ ամենուն ալ՝
 եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը փո-
 խելու իրաւունք տալ, Նոյն տէրէ:

Սենք հաստեղս մտադրութեամբ երեւելի բողոքող մատնագրի մը աս բանիս վրայ գրածը ²⁰: «Ղուտերին վարմանց ու ընտնութեան վրայ ճիշդ համարում մ'ունենալու համար՝ պէտք է որ զինքը երկու այլեւայլ նկատմամբ մտածենք: Նախ՝ իբրևու Հռոմաց Բժռոխն հպարտական կարծիքներուն ու մեծամեծ զեղծմունքներուն դէմ պատերազմող մէյ մ'ալ իբրև նոր եկեղեցւոյ մը հիմնիչ, որուն կրնայ ըսուիլ որ մինչև իր մահուան ժամանակը (1546), այս ինքն 30 տարիի չափ, գլուխ եւ աւաջնորդ էր: Առաջին նկատմամբ միտ գնելու ըլլանք, կը գտնենք որ (եկեղեցական) ժողովոց եւ քահանայապետաց իշխանութեան տեղ՝ Ս. Գրոց ու մարգկային մտաց իշխանութիւնը հաստատուելու կը ջանայ, եւ կը պահանջէ որ ամէն մարդ վերջին աստիճանի ազատութիւն ունենայ Ս. Գիրքը կարդալու եւ մեկնելու. որովհետեւ միշտ աս կը զրուցէ որ Ս. Գիրքը կապելու չէ, հապաթող տալու է որ ամէն մարդ իմացածին պէս մեկնէ...: Իսկ իբրև նոր եկեղեցւոյ մը հիմնիչ՝ Ղուտերի ընտնութիւնը բոլորովին ուրիշ կերպով մը կ'երեւայ: Ինչու որ երբ որ մէյ մը Հռոմաց Բժռոխէն բաժանուամբ գլուխ տարաւ, առջեւն ուրիշ աւելի դժուարին գործք մը կար, այս ինքն՝ հաւատոյ ու աստուածային պաշտաման դրութիւն կամ շինուած մը կանգնելու էր, որն որ առանց պապական եկեղեցւոյն հերքուած վարդապետութիւններն ընդունելու, կարենար ազատ մնալ ան անկարգութիւններէն՝ որոնց մէջ կը վախցուէր թէ իշնայ բոլոր եկեղեցական կապերը վերցընելով: Աս գործքին ալ նոյն հաստատութեամբ ձեռք զարկաւ, որով որ Հռոմեական եկեղեցւոյն դէմ ելած էր, բայց աս երեւելի տարբերութեամբ՝ որ առաջին դէպքին մէջ (այսինքն՝ Հռոմաց եկեղեցւոյն դէմ պատերազմելու ատեն) սաստկութեամբ կը հաստատէր թէ հաւատոյ նիւթերուն մէջ ամէն մարդ ազատ գտաստան ընելու իրաւունք ունի, եւ անով յաղթեց իսկ երկրորդ դէպքին մէջ (այս ինքն՝ իր եկեղեցին հաստատուելու ատեն) կը պահանջէր որ ամէն իր կողմն անցնողները՝ իր բոլոր վարդապետութիւնները առանց զանազանութեան ընդունին: Եւ որովհետեւ քանի մը նիւթերու վրայ իր միտքն որոշած էր, ամենեւին բան մը չկրցար զինքը աս կարծիքներէն շարժել: Աս նիւթերուն երեւելիներն էին սուրբ հաղորդութեան մէջ Բրիստոսի իրական ներկայութիւնը, եւ մարդուն՝ միայն հաւատքով արդարանալը: Ով որ աս երկու վարդապետութիւնները չէր ընդուներ նէ, իր եկեղեցւոյն անգամ չէր կրնար ըլլալ:

20. Կ'աղայենք որ ընթերցողներին աս հաստուածք կարդալու ատեն՝ բողոքող մատնագիրներէն բերուած վկայութիւններուն վրայ

յառաջարանութեան մէջ ըսածնիս իշեն, եւ աս մատնագրին խօսքերն ան մտքով կարգան:

Եւ թէպէս միշտ պատրաստ էր իր վարդապետութիւնը Ս. Գրքէն առնուած վկայութիւններով պաշտպանելու, բայց երբ որ աս վկայութիւնները բաւականապէս չէին ցուցնէր, շոթմէ՛մ ի՛նչն ի՛նչ վեր ընէր զիսկ Քրիստոսն յիշուելու 21: Ասոր կատարեալ օրինակը կը տեսնուի իրեն բարեկամ Գարշաղատին դէմ բրածովը, որն որ Հռոմայ եկեղեցւոյն վարդապետած գոյացափոխութեան ու լուսերին դրած իրական ներկայութեան մէջ զանազանութիւն չկրնալով դանել՝ Զուինգլիին պէս ընդունած էր որ Հացն ու գինին՝ Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը չեն, հապա միայն անոնց նշանը 22: Լուսեր մեծ յամառութեամբ իր կարծեացը մէջ մնաց, որով մշտնջենի գրով սաստիկ կոխ մը սկսաւ. եւ աս կռուոյն վախճանն ան եղաւ որ Լուսեր՝ որուն որ աշխարհական իշխանութիւնը պաշտպան էր, Գարշաղատն արտօրել տուաւ. եւ Գարշաղատն աստիճանի խղճութեան հասաւ որ վերջին տունները ստիպուեցաւ գործափարի պէս աշխատելով իր հացը վատարկիլ: Լուսերին մէկ անգամ ընդունած կարծեացը մէջ սաստիկ յամառութեամբ կենայը՝ Գերմանացի ու Հելլուեացի Նորոգիչներուն (Լուսերին ու Զուինգլիին) իրարու հետ միարանելուն իրական արգելք դրաւ. եւ հաղորդութեան մէջ՝ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնն ուրացողներուն դէմ ունեցած ոխն ան աստիճանի հասցուց, որ Հելլուեախոյի ու Գերմանիայի ան քաղաքները՝ որոնք Զուինգլիին ու Բուկերին կարծիքն ընդունած էին, շուրջ ամենեւին բողբոջական եկեղեցին պաշտպանելու համար դրուած դաշնակցութեան մէջ առնել: Եւ այսպէս յանձն առաւ աւելի իր բոլոր գործքը կորստեան վտանգի մէջ դնել, քան թէ իրեն օգնական առնել անոնք՝ որոնք հաւատոյ ամէն մասունքներուն մէջ իրեն հետ համաձայն չէին:

“Կշնպէս նախասահմանութեան եւ միայն հաւատքով արդարանալու վարդապետութեան մէջ Լուսեր այնպէս յամառ էր ինչպէս հաղորդութեան վարդապետութեան մէջ: Աս վարդապետութիւնը պաշտպանելու համար սաստիկութեամբ Երազմոսին դէմ յարձակեցաւ, որն որ մարդկային կամաց ազատութիւնը կը պաշտպանէր. եւ երբ որ աս մեծ իմաստունն ու ճշմարիտ քրիստոնեան՝ իր Պաշտպանիչ ըսուած գրքովը՝ Լուսե-

21. When these proved insufficient, he seldom hesitated to resort to more violent measures.
 22. Լուսեր կը զրուցէր որ հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ Քրիստոսի մարմինն, արիւնն ու աստուածութիւնը՝ իրարեւ ամբողջ կը զրո-

նուին. ուստի եւ աս մասին մէջ ուղղափառ վարդապետութեան համաձայն էր: Միայն աս մարտութիւնը կ'աւելցընէր թէ նոյն իսկ քահանայագործութիւնէն վերջն ալ Հացին ու գինւոյն պոյացութիւնը խորհրդեան մէջ ամբողջ կը մնայ:

րին պատասխան տուաւ, Լուսեր իր առջի սաստիւթեան վրայ ծաղրածութիւն եւ նախատական խօսքեր ալ աւելցուց: ... Իսկ մարդուն՝ միայն հաւատքով փրկուելուն վարդապետութեան մէջ՝ բանն աւելի եւս անդին տարաւ. վասն զի աս բանիս մէջ՝ քահանայապետներուն, եկեղեցւոյ ժողովրդներուն եւ Ս. Հարց դէմ դնելէն զատ՝ առաքելոյ մը իշխանութեան ալ հակառակ էլաւ, եւ կ'ըսէր թէ Յակոբայ թուղթը՝ որուն մէջ բարեգործութիւններուն հարկաւոր ըլլալը բացայայտ կը հաստատուի ու գեղեցիկ կերպով մը կը մեկնուի, Պետրոսի եւ Պողոսի թղթերուն քով յարգեաց (անպիտան) գիրք մըն է: 23:

«Այս գրքիս սահմանուած չափը կ'անցնէի, թէ որ ուղէի մէկիկ մէկիկ յիշել ան ամէն հակառակութիւնները՝ որոնց պատճառ եղաւ Լուսերին մէկ քանի կարծիքներուն մէջ ունեցած անմեղկեի պնդութիւնը, կամ թէ որ ուղէի նկարագրել ան խտուութիւնը՝ որով որ դժբախտութեամբ իրմէ Ի՛նչ Ի՛նչ Ի՛նչ է:»

23. Նոյն բանը արդէն Լուսերին ժամանակը ուրիշ մէկ երեւելի բողոք մը (Սուենկիւլտ) իրեն երեւող կը զարմեր: «Լուսեր, կ'ըսէր, բարեգործութիւններն ու Բառուձոյ օրէնքները շատ կը տկարացնեն, եւ անոր հակառակ (Ս. Գրոց) բաւերէն կամ գրեւէն՝ մտեալ եւ անհաստատ հաւատք մը կը կանգնէ. ինչպէս որ Յսկորոս առաքելոյն աստեր ոմանք կ'ընէին, (որոնց դէմ կը գրէ Ս. Բարեալը,) անոր համար ալ Լուսեր անոր թուղթը աստուածաշնչին մէջ ընդունել չուզեր: Եւ՝ Մէլքիէ, Հոգ. Ե. Գլ. ԺԳ. 472: — Նոյն բանին վրայ պարտաւելով կը խօսի նաեւ Բլանք, (ԳլԻԷ Գ. Հոգ. Բ. 97, 98.) եւ կը զրօցէ որ Լուսեր գրքի մը կանոնական կամ ճշմարիտ Ս. Գիրք ըլլալը՝ անոր մէջ վարդապետութեան կ'որոշէր, եւ նոյն Գրքին աստուածային ըլլալուն աստիճանը՝ իր (Լուսերին) վարդապետութեանց նոյն Գրքին մէջ դասուելուն աստիճանաւ կը չափէր: Արն որ՝ սարբեր խօսքերով ըսելու համար՝ ուրիշ բան չէ, բայց իճէ Ս. Գիրքն իր վարդապետութեանց կանոն անելու սեղ. իր վարդապետութիւնները Ս. Գրոց կանոն ասնել: — Ինչպէս Բլանքին ըսածն էր տեսնուի, Լուսեր աստուածաշնչին զանազան Գրքերուն մէջ աստիճանաւորութիւն մը կը գնէր, մէկը մէկալէն մէկ կամ

աղնի կը սեպէր: Պրոֆհեսեւ, կը գրէ տեղ մը, Յովհաննէս՝ Քրիստոսի շատ քիչ գործերը կը գրէ ոչառ խօսքը, իսկ ուրիշ աւետարանիչները իր գործերէն շատերը կը գրեն ու խօսքերէն քիչերը, անոր համար Յովհաննէսի աւետարանը՝ միակ... ճշմարիտ զվարտար աւետարանն է, եւ ուրիշ աւետարաններն աւելի նախապատիւ ընելու ու բարձր սեպելու է: Նոյնպէս Պողոս ու Պետրոս առաքելներուն թղթերը՝ Մատթէի, Մարկոսի ու Ղուկասու աւետարաններէն շատ վեր են: Վերջապէս Ս. Յովհաննէսի աւետարանն ու իր Ե. թուղթը, Ս. Պողոսի թղթերը, եւ մասնաւորապէս Հռոմայեցոց, Գաղատացոց եւ Եփեսացւոյ թղթերը եւ Ս. Պետրոսի Ե. թուղթը՝ անանկ զբեր են, որոնք բնիկ գրքերու կը զուցընեն, եւ դիտանալու հարկաւոր եղած ամէն... բաները կը սորվցընեն, թէպէտ եւ ամենեւին ուրիշ գիրք կամ վարդապետութիւն մը չտեսնես կամ չսես, Եւ անմտական խօսքերը գրելէն ետեւ՝ Ռոմային յոռակ քերած մտնոր կուտայ: Անոր համար ալ, կ'ըսէ, Ս. Յսկորոսին թուղթը՝ ասոնց հետ համեմատելով՝ ճշմարիտ յարգեաց (անպիտան) թուղթ մըն է, եւ ամենեւին աւետարանական եղանակ չունի: Եւ՝ Ո՛րի՛նք է: ԳլԻԷ Բ. Գլ. Բ. 41. Երանօր:

կամ հիւսիսեան հաւատացողներուն եւ կամ իր ցուցուցած ճամբէն հեռու գնացողներուն հետ կը վարուէր: ... Աս միայն բաւական է ըսել թէ... քանի որ Հռոմայ եկեղեցւոյն դէմ կը պատերազմէր նէ, հաւատոյ նիւթերուն մէջ ամէն մարդուն ազատ դատաստան ընելու իրաւունքը նահատակի մը քաջութեամբ ու վստահութեամբ հաստատեց. բայց հազութե իրեն հետեւողները պայպական տէրութեան շրջաններէն ազատած էր, ինք անոնց այնպիսի շրջայ մը շինեց, որն որ շատ նկատմամբ նոյնչափ անտանելի էր. եւ իր կենացը վերջին տարիները գործածեց առաջին տարիներուն մէջ ըրած բարիքն իր ձեռքը քակելու: Սակայն իր տուած ազատութեան մեծ օրինակը այնչափ շուտով չէր կրնար մոռցուիլ. եւ Հռոմայ ամբողջ լուծը խողովները՝ չէին ուզեր խղճմտանքնին անանկ կրօնաւորի մը իշխանութեան տակ ձգել, որն որ Ս. Գիւրքը մեկնելու իրաւունքը՝ միայն իրեն կ'ուզէր սեպհականել, ուր որ ինք վարդապետած էր թէ ամէն մարդ ազատ է Ս. Գիւրքն ուզածին պէս հասկընալու եւ մեկնելու: Մեկնութեան չափաւորութիւնն ու անկեղծութիւնը Լուտերին վարդապետութեան խստութիւնը քիչ մը քաղցրացուցին. բայց Լուտերի օրինակը ժառանգութեամբ իր յաջորդներուն անցաւ: ... Մեծ երջանկութիւն կ'ըլլար թէ որ մեծ Նորոգիչը (Լուտեր) միտ դնելու ըլլար որ... մարդկային իրաւանց դէմ եղած բռնաւորութիւններուն մէջ ամենէն վտանգաւորն ու ամենէն ատելին է՝ որունց հետեւ ըլլաւ ինքը զինքը Աստուծոյ եւ մարդիկներուն խղճմտանքին մէջ միջնորդ ընելու:

Լուտերոս մատենագիրը քանի մը օգուտներ կը յիշատակէ, որոնք կը կարծէ թէ Լուտերականութենէն ծագած ըլլան, ու ետքը խօսքն այսպէս յառաջ կը տանի: «Բայց աս ալ չի կրնար ուրացուիլ թէ աս եւ ասոր նման օգուտներուն դիմացը՝ ասոնց հաւասար չարիքներ ալ կան. այս ինքն ան սաստիկ թշնամութիւնները՝ որոնց որ Նորոգութիւնը պատճառ եղաւ՝ չէ թէ միայն բողոքողաց եւ ուղղափառաց մէջ, հապա նաեւ նոյն իսկ բողոքողաց զանազան մասունքներուն կամ բաժիններուն մէջ: Եւրոպայի ան ժամանակուան պատմութիւնները՝ առջեւնիս պատերազմներու, աւարառութիւններու, արիւնհեղութիւններու գծնգակ նկարագիրներ կը դնեն, որոնք աս բաժիններուն՝ իրենց կարծիքը պաշտպանել կամ ընդունելի ընելու ջանքն ծագած են: Երբ որ մէկը յիշելու ըլլայ որ Արկնակնունքներուն, Սոկինեաններուն եւ ուրիշ քանի մը քրիստոնեաններուն դէմ ինչպիսի անագորոնութիւններ կ'ըլլային՝ միայն անոր համար վասն զի երկրի մը մէջ տիրող եկեղեցւոյն կարծիքներ-

րէն կը շեղէին. կամ երբ որ միտ զնելու ըլլայ որ լուտերական ու կալուինական ազգերուն պատժական օրէնքները՝... տիրող եկեղեցւոյ վարդապետութենէն քիչ մը հեռացողներուն վրայ ինչպիսի պատիժներ կը դնէին, ... պէտք է որ խոստովանի թէ մտաց ազատութիւնը պաշտպանողները՝ դեռ կատարելապէս իրենց վախճանին շնն հասած. եւ թէ մարդկային միտքը՝ որ ամէն դարերու մէջ կապանքի տակ էր, իր տէրը փոխած է, բայց ազատութեան հասած չէ՝²⁴ :

Այսչափս բաւական կը սեպենք Լուտերի բռնաւորութեան եւ յամառութեան վրայ. վասն զի շատ երկայն կ'ըլլար թէ որ ուղէինք մէկիկ մէկիկ ի մէջ բերել ան ամէն բողոքող մատնագիրներուն խօսքերը՝ որոնք որնոյն բռնաւորութիւնն ու յամառութիւնը եւ անոնց պատճառ եղող կամ անոնցմէ ծագող մոլութիւնները կը խոստովանին, թէ որ ուղէինք նկարել «Ան Լուտերի մտաց սաստկութիւնն ու գաղանութիւնը, ան իր կարծիքները պաշտպանելու համար գործածած յանձնապաստանութիւնը, ան ամբարտաւանութիւնն ու արհամարհութիւնը՝ որով որ իրմէ տարբեր կարծիք ունեցողներուն հետ կը վարուէր»²⁵, արդէն պատմութիւններնուս մէջ յառաջ բերուած ամէն մէկ գէպքը՝ գրեթէ ասոնց մէջ մէկ օրինակ են :

24. Ռոպպ, ԳԼ ԺԹ. Հատ. Դ. 46. — 61 :

25. The impetuosity and fierceness of Luther's spirit, his confidence in asserting his own opinions, and the arrogance and

contempt wherewith he treated all who differed from him. Աս խօսքերը բառ առ բառ կը գրե Ռոպբրգսըն, Գէրտ Բ. Հատ. Բ. 114, 115 :

Պիեղացիներու պատերազմը

Գեղացիները ապարդիւթեամբ մտնելն յայտարարութիւնն ՚ն ինչ
չենէն էւ Լուսերին իտարելով՝ իբր թէ ինչ հարգելն է Լուսերին գե-
ղացիներուն էւ ինչ ինչ հասնելուն դեմ գրաստի ՚ն Գորգոս ին հանել:
Գեղացիները Մուսիկի ին ման ճարտարներուն իտարելն գրա-
տարելով՝ ստորի չարիւնք ին գործելն, ու ինչ հասնելն ին ջարդարելն:
Լուսեր ինչ հասնելը գեղացիներուն դեմ ին գրգռել:

1 5 2 5

Լ ՈՒՏԵՐԻՆ քանի մը տարիէ վեր անձամբ եւ իր հաւատա-
րիմ կամ ապստամբ աշակերտներուն ձեռքը սերմանած խոռ-
վութեան ու ապստամբութեան սերմանքը՝ բուսած, աճած, մե-
ծամեծ ծառեր եղած էին, եւ աս տունները իրենց դառն ու
մահաբեր պտուղները սկսան տալ, որոնք բոլոր Գեղամանիան սզող
ու արամութեամբ պատեցին, եւ ամենուն աշուքներն արցուն-
քով լեցուցին: Լուսերի գրուածքներէն շատերը, նոյն իսկ
բողոքող հեղինակներուն ըսածին նայելով, ապստամբութեան
գրգռող երգեր էին: Ինչպէս որ ուրիշ անգամ զրուցեցինք,

1. Ըսածներունս ստուգութիւնը
ցուցնելու համար քանի մը բողո-
քող մասնագիտներու վկայութիւնը
կը բերենք: Առաջ իր Ա- ու-
ն- ու- Վերջին գրուած գրքին
մէջ (Գեղ. էջ. 80. — 82.) աս կար-
ծիրը յայտած էր որ, կըսէ Վեռն,
աշխարհական իշխանները իրաւունք
եւ պարտք ունին եկեղեցւոյ անպի-
տան կառավարութիւնը շտկելու...:
Եւ յայտն աս կարծիքին համեմատ՝
աշխուհականաց արուած իշխանու-
թիւնը... եւ ան արհամարհական
կերպը՝ որով Լուսեր չէր ամբնագ
իշխաններուն մասնաւոր թէ կայ-
սեր հնա վարուելու, կըր որ անոնք
իր ուզածին պէս չէին գործեր, հա-
սարակ ժողովրդեան մէջ ընդհանուր
գրգռութիւն մը պատճառած էին,
եւ Լուսերին կարծիրը հոգեւոր բա-
ներէն նաեւ աշխարհական բաներու
կը տարուէր՝ գլխաւորաբար ան ան-
զիւր որ որ աշխարհական իշխա-
նութիւնը եկեղեցական պարտի իշ-
խաններու ձեռքն էր... (Ճորճ-
վուրջն պայտն կը մտածէր.) Թէ
որ եկեղեցական նիւթերու մէջ՝ ե-
տեւէ ետեւ յառաջ եկած ու հի-
մակուան իրաւանց համաձայն եղած

բաները՝ ո՛ր ամենեւին զօրութիւն
չունին նէ, ինչո՞ւ համար աշխար-
հական նիւթերու մէջ ալ նոյնպէս
պիտի չըլլայ... Թէ որ հոգեւոր
նիւթերու մէջ առաջին բրիտանեկեց
աւետարանական վարդապետու-
թիւնն ու աւետարանական հաւա-
սարութիւնը հինա իրեւ հիմն ու
որէնք առնելու էնէ, ինչ բանի հա-
մար աշխարհական նիւթերու մէջ
ալ պիտի չառնուին... Ընոր հա-
մար ամեն տեղ զեղացիները՝ որոնք
ընդհանրապէս ազէկ ու հանգիստ
փիճակի մէջ էին, սկսան աշխարհա-
կան ճանրարեւոտութիւններուն ու
վրանին գրուած շափաւորութիւն-
ներուն դեմ գրգռուի... Եւ յայտնով
զեղացիները զիւթէ բնականապէս
հոն հասան՝ որ սկսան աստուածային
իրաւանց ուղնել ու զէլ...: Կա-
տանագիրը՝ նոյն դարուն սիկորդ գե-
ղացւոց քանի մը տեղ փոքր խոռ-
վութիւններ հանելով յաղթուելին
յիշատակելէն ետեւ՝ խօսքը պայտն
յառաջ կը տանի: Կոյն ասեւ ա-
սոնց վոյ պկան Լուսերին գրգռու-
թիւնները, որն որ իշխանները յի-
մար ու զինով մարդիկ, կայրը
մահկանացու որդանց քսակ կ'անուա-

գեղացիներէն շատերը աս խօսքերը սիրով կը լսէին, եւ այնպէս կը կարծէին որ Հասամ ըլլայ ան արշալուսը՝ որն որ իշխանաց բռնութենէն ազատուելուն առաւօտը կ'աւելուէ. ուստի եւ

նէր եւ շատ տարածուած գրքի մը մէջ Աստուծոյ կ'աղաչէր որ Գերմանիան այսպիսի սոգրմովի կառավարներէն կամ իշխաններէն ազատէ (ԳԽ Էրթ 168, 169)։ Ուստի եւ զարմանք չէ որ գեղացիներն առնէին ասանկ օրինակներ ունենալով։ . . չէին ուզէր ետ կենալ կամ զիջանիլ, եւ գրեթէ Գերմանիայի ամէն կողմերը գեղացւոց մեծ պատերազմին կրակը բորբոքեցաւ,։ ԳՄ Գ. ԶԳԷ Ե. ԳԼ. Ե. 114. — 116։

«Լուսերին՝ քրիստոնէական ազատութեան վրայ գրած գրքէն (ԳԽ Էրթ. 87.) մասնաւոր կերպով մը զրդուուելով, կ'ըսէ Մենցլ, Գերմանիայի շատ կողմերը մարդիկ էլան, որոք ան սկզբունքները՝ որոնցմով պայականութեան լուծը մէկ-գի ձգուած էր, նաեւ աշխարհական հնազանդութեան վրայ ալ գարծնացին,։ ԶԳԳ. Ե. ԳԼ. Գ. 115։ Նոյն մասեւնագիրը քիչ մը վերջը աւելի բացայայտ կը խօսի։ «Կարծեալ թէ, կ'ըսէ, իբրոյս հետ խօսք բրածի պէս՝ Գերմանիայի շատ կողմերը ստորին աստիճանի ժողովուրդը՝ մեծերուն, եւ զիսաւորաբար գեղացիները՝ ազնուականներուն զէմ էլան, եւ աւետարանական ազատութեան վարդապետութիւնն ու Ս. Գրոց ազատ գարծածութիւնը, որոնցմով Լուսեր . . . հոգեւոր իշխանութեան զէմ եղած ու խախտած էր, անանկ կերպով մ'առին, որով նաեւ աշխարհական իշխանութիւնն ալ քահանայութեան հետ միակեղ . . . կ'ուզէին կործանել։ . . Բնական բան էր որ եկեղեցական իշխաններուն հպատակները՝ Լուսերին՝ հոգեւոր իշխանութեան զէմ դուրս հանած սաստիկ գրուածները՝ աշխարհային մտքով աւնէին, եւ անոր քահանայոց ու կրօնաւորաց լուծը թօյմափելու համար տուած յորդորանքները՝ իրենց առ արքաները եւ առ եպիսկոպոսներն ունեցած պարտականութեանց, տալու ստանաորդներուն ու հարկերուն վրայ գարծնէին։ Ես ալ չիկրնար ուրացուիլ որ Լուսեր երբեմն այնպիսի խօսքեր բրած է, որոնցմէ քա-

ղաքական դիմաճարներ կ'երևան, եւ որոնք շատ յարմար չէին ժողովրդեան մէջ եղած գրգռութիւնը մեղմելու։ Նիւսնայրկի աւագածողովին զճռէն պատճառ առնելով՝ ժողովրդեան համար հանած գրքուածքին մէջ (Լուսեր)՝ Աւետարանը (իբ վարդապետութիւնը) չալածող կայսրն ու իշխանները բռնաւոր կը կանչէ, իրենց զէմ սպառնալիներ կ'ընէ աստուածաշնչին անանկ խօսքերովը՝ որոնցմով հպարտներուն ու զօրաւորներուն՝ իրենց իշխանութեան մերձաւոր կործանումը կը գուշակուի,։ ԶԳԳ. Ե. ԳԼ. Գ. 167. — 169։

«Շատ յայտնի ու բացայայտ կը տեսնուի, կ'ըսէ Բլանք, որ (գեղացւոց) ազատամբութիւնը՝ կերպով մը՝ Կարծութեան շարժմանքներէն յառաջ եկած ու պատճառած էր. ժողովրդեան ոչին զիսաւորաբար աս շարժմանքներով պատրաստուած էր ազատամբութեան հիւանդութեան բռնուելու . . . ։ ԳԻԷԷ Ե. ԶԳԳ. Բ. 179, 180։ Քիչ մը վերջը նոյն մասեւնագիրը յայտնի կը զբուցէ որ գեղացիներուն ապրտամբութիւնը՝ միայն կրօնական շարժմանքներէն ծագած է, եւ վրան կ'աւելցրնէ թէ՛ բոլորովին սուտ ու սխալ խօսք է ըսելը որ աս ապրտամբութիւնը գեղացիներուն կրած բռնաւորութենէն ծագած էր, որովհետեւ ըստ մեծ մասին իրենց աւերներն գրեթէր շատ ազէկ կը նայէին։ Նոյն ԳԻԷԷ, 181։ Ետնք գրելէն վերջը խօսքը Լուսերին վրայ կը գարծնէ եւ այսպէս կը խօսի։ «Լուսերի ամէն գրուածներուն մէջ տիրող սաստիկ կերպը . . . պէտք էր որ ոգիները ավփէն աւելի գրգռուէր։ Բայց սակից զատ ինչ շատ օգնեց որ բոցն իբրք ալ նոյն կողմը դիմէ, որն որ կ'ուզէր խափանել։ Քրիստոնէական ազատութեան միայն անունը՝ որն որ ինք նորէն ժողովրդեան մէջ խոթեց, ասոր պատճառ ըլլալու բաւական էր. որովհետեւ ստորին ժողովուրդը չիբնալով աւնոր (Լուսերին) պաղափարներն բռնութեւ՝ ընական էր որ աս անուան հետ ուրիշ իմաստներ միացընէր։

իրենք ալ անձամբ կ'ուզէին աս երևելի փրկութեան գործքին գործակից ըլլալ:

Թէպէտ եւ շատ սեղ զեղացիներն ոտք ելան, բայց ամենէն յառաջ Սուարիա գաւառին մէջ աս գրգռութիւններն ու իւրութիւնները յայտնի ապստամբութեան դարձան: Իսկողման վէնք առնելով իշխաններուն զէմ ելլողները՝ երկու պատճառ կու տային. նախ, կ'ըսէին, կ'ուզենք պաշտպանել Լուտերին քարոզած Ըւետարանը՝ որն որ մինչևս վերջին ժամանակները գրուանի տակ ծածկուած էր 2. եւ երկրորդ՝ զմեզ շա-

Ուրեմն ինչ ազնեցութիւն չէր կրնար ունենալ ան կերպը՝ որով որ մեծերուն հետ կը վարուէր. ան խիստ ճամբարութիւնները՝ զորոնք որ չէ թէ միայն եկեղեցական հասցա նաեւ աշխարհական իշխաններուն զէմ ժողովրդեան առջեւ այնչափ բարձրակայն կը գրուէր, ան դատավճիռները՝ որոնցմով իրենց զէմ իրրեւ բռնաւորներու եւ Ըւետարանը հաւանդներու զէմ՝ մարգարէի մը գտահայտութեամբ ու ճամբարակութեամբ կը ստանար...: Շատ գիւրին էր իմանալ ան հետեւութիւնները՝ որոնք որ հետեւեցան, եւ արդէն երկու կողման ալ խեղացի մարդիկները եւ նոյն իսկ Լուտեր յառաջագոյն ըսած էին որ ասիկա սոսկապէս պիտ' որ ըլլայ: Լուտեր 1522ին կը գրէր թէ «Այ գտնեմք որ քիչ մը վերջը այնպիսի շփոթութիւն մը պիտ' որ ելլէ Գերմանիայի սեւջ, որ բոլոր իշխաններն ու կառավարութիւնները եւ բոլոր կղերականները պիտի կործանէ»: Սոյն տեւք, 182. — 184. Ի — Ծ — 202. 16:

Վերջը որ (ապստամբութեան) կատաղութիւնը ան գաւառներն անցաւ, կ'ըսէ Ռոզմարտը, ուր որ Եւրոպայի իշխաններուն անստանաւ էր, մասնաւոր պարագաներէ նոր զորութիւն ստացաւ, եւ յիմարութեան աւելի մեծ աստիճանին հասաւ: Ըսեն սեղ՝ ուր որ Եւրոպայի իշխանները կ'ընդունուէր, ան նորոգելու յարգուողն ոչին՝ որն որ իրեն (Եւրոպայի իշխաններուն) ծնանելուն պատճառ եղած էր, կը սաստկանար. եւ ստացէ որ այնպիսի մարդիկ՝ որոնք վերջի աստիճանի յարգելի ու մեծարելի զորութեամբ հաստատուած գրութիւն մը կործանելու լափ աբխութիւն (կամ յանդգնութիւն) ունեցած էին, չէին կրնար զսպառի-

ամենեւին մէկ իշխանութեան մը որչափ որ մեծ ու յարգելի ալ ըլլար: Իրենք զիրենք կրօնին ամենէն երևելի վարդապետութիւններուն մէջ իրրեւ գառաւոր բռնելու, զանոնք ազատութեամբ քննելու, եւ ամեն սխալական սեպածնին՝ առանց խզի մերժելու վարժած մարդիկ բնականապէս պէտք էր որ կառավարութեան մը ալ նոյն յանդուգն ու հետազոտող առարկանով նայէին, եւ ամեն դատած անկարգութիւններն կամ անկարգութեաններն շակելու ետեւէ ի յմային: Եւ որովհետեւ շատ սեղեր կրօնական անկարգութիւններն առանց իշխանաց կամ դատաւորաց հրամանին ուզուած էին, ասիկց ալ զիրաւ մը հոն կ'անցնուէր որ նաեւ յազարական անկարգութիւնները նոյն կերպով շիտկելու ետեւէ ի մտնէ: Գլխի Գ. Լաթ. Բ. 258, 259:

2. Բլանքին (Գլխի Ե. Լաթ. Բ. 200.) ըսածնի պէս աս Եւրոպայի իշխան Սամնտեղ պատարաւկ միայն կամ պատճառներ չէր, հասցանաւ իրօր ալ ապստամբութեան վախճանը կամ նպատակը: Եւ արդէն զեղացիները չէ թէ միայն խորով հասցանաւ գործքով ալ իրենց՝ աս Լուտերին աւետարանը պարտպանելու վախճանը կը յայտնէին: Ըստնցմեմ օմանք կոստանդիա քաղքին քովերը իրենց իշխանն եղող Եւրոպայի միայն անոր համար ապստամբեցան, որովհետեւ իրենց լուտերական հովիւ չէր ուզեր սալ: Մէշլ, Լաթ. Բ. Գլ. Գ. 169: Ուրիչ սեղ մը սաստիկ բազմութեամբ զէնք առնին՝ բնաւորուած լուտերական բաժանաց որ ապստամբ համար: Սոյն զն: Գլխի Լաթ. Բ. 169: Ուրիչ սեղ մ'ալ ժողովուրդը՝ երկրի տէր Եւրոպայի մը վրայ յարձակեցաւ, ու վանքը թալանէն ետեւ՝

բաշար գերութեան ու բունութեան տակ բունող իշխաններուն ձեռքէն ազատիլ կ'ուզէնք: Սուարիայի գեղացիները 1525ին սկիզբները տասուերկու յօդուածով յայտարարութիւն մը շինեցին, որուն մէջ ուղածնին մեկիկ մեկիկ կը դնէին: Ամէն բանէն յառաջ, կ'ըսէին, կ'ուզէնք որ ասկէ վերջը ազատ ըլլանք եկեղեցական պաշտօնեաները մեզմէ ընտրելու, որոնք Աստուծոյ խօսքն անարատ ու սուրբ պահեն, եւ վրան մարդկային պատուիրաններ ու վարդապետութիւններ չաւելցընեն. նոյնպէս ազատ ըլլանք զիրենք մերժելու՝ երբ որ վարքերնին Աւետարանին համեմատ չըլլայ: Երկրորդ, ասկէ ետեւ տասանորդ չէնք տար, բայց միայն ցորենի տասանորդ, ան ալ՝ կ'ուզէնք որ մեզմէ գրուած մարդիկները պարտին ժողովն, եւ եկեղեցիներուն, աղքատներուն ու հասարակաց պիտոյից համար գործածեն: Երրորդ, մինչեւ հիմա կրածնիս՝ շատ անգորոյն ու անվայել բան է, որովհետեւ իշխանները զմեզ ստրկով գնուած գերիի տեղ կը դնեն, ուր որ Քրիստոս զմեզ իր արեամբը գերութենէն փրկեց. արդ որովհետեւ Ս. Գիւրքը կը ցուցընէ որ մենք ազատ ենք, կ'ուզէնք իրօք ալ ազատ ըլլալ, բայց այնպէս որ Աստուծոյ պատուիրաններուն հնազանդիք եւ իշխանութիւնը չմերժենք: Չորրորդ, կ'ուզէնք որ Աստուծոյ՝ աշխարհքիս սկիզբէն անասուններուն, թռչուններուն ու ձկներուն վրայ մարդկան տուած իշխանութիւնը՝ որն որ իշխանները ձեռքերնէս առած են, նորէն ստանանք. բայց թէ որ իշխան մը իր ստրկովը տեղւոյ մը իրաւունքը գնած է նէ՛ թող գրով ցուցընէ: Ասոր նման ուրիշ եօթը պահանջմունքներ դնելէն ետեւ՝ վերջապէս աս տասուերկուերորդն ալ վրան կ'աւելցընեն. Թէ որ աս յայտարարութեան մէջ բան մը կայ, որն որ Աստուծոյ խօսքին համաձայն չըլլայ, կ'ուզէնք որ գորութիւն չունենայ եւ ջնջուի. իսկ թէ որ ասկից ետքը Աստուծոյ օրինաց դէմ՝ ուրիշ բան մ'ալ պատահելու ըլլայ նէ, կ'ուզէնք որ ան ալ աս տասուերկու յօդուածներուն վրայ աւելցուի 3:

Գեղացիները աս յայտարարութիւնը գրելուն պէս՝ Լուտերին խաւրցիցին, եւ հարցուցին որ վրան ինչ կարծիք ունի, այնպէս կարծելով որ իր զանազան գրուածքներուն մէջ շատ անգամ բացայայտ վարդապետած սկզբանցը համեմատ՝ ասոր իր

բունութեամբ գիրքը ստիպեց որ Իրաւունքներն հրատարակուի: Գրքերն չունէ: Այսպիսի գէպքեր շատ պատահեցան. եւ ինչպէս նոյն մասնագիրը կը գրուի, երբ որ գեղացիները իշխաններուն կողմէն ազատնալը կամ յանդիմանութիւն մը կը

լսէին, պատասխաններն աս կ'ըլլար թէ «Մեր վարձանը՝ մեզ վշտացընել չէ. հոգ Աւետարանը հասարակ զոհել է ու անորոշութիւն կրուող բաները պարզապէս կ'աւելնուի»: 3. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 115. Բ. — 117. Բ.:

Հաւանութիւնը կու տայ: «Իւրաքանչիւր քրիստոնէին ազատութիւնը այնպէս ճարտարութեամբ քարոզողէն, ու Ս. Գրոց խօսքերով՝ երկրի վրայ ամենէն բարձր իշխանութիւններուն դէմ դնողէն ամենայն փտահաւթութեամբ կը յուսային որ իրենց ձեռք զարկած գործքը կը պաշտպանէ», կ'ըսէ Մենցլ: — Աս բանս Լուսերը շատ նեղը խոթեց. բոլորովին գեղացւոց իրաւունք տալ չէր ուզեր, վախնալով որ եթէ մտքերնին դրածնին գլուխ տանիլ չկրնան նէ, ինքն ալ՝ իրեւ ապստամբ ու գեղացիներուն կամակից՝ իշխաններէն չպատժուի. բայց բացառապէս ալ գեղացիներուն դէմ դնել չէր ուզեր ու չէր կրնար, մէյ մը՝ որ անոնց դէմ խօսելու համար՝ իր անձին ու իր սկզբանցը հակառակ գործելու էր, մէյ մ'ալ որ կը վախնար թէ գեղացիները ձեռք զարկածնին գլուխ տանելու ըլլան նէ՝ ինքն ալ անոնց բարկութեան առարկայ կ'ըլլայ: Անոր համար իսկզբան ինքը զինքն անորոշ ցուցնելու ջանաց, որ ետքը ուղած կողմը կամ աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ վրայ ելող կողմը միտէ, ինչպէս որ ըրաւ ալ: Արդ գեղացիներուն յայտարարութիւնը ձեռքը հասնելուն պէս՝ շուտ մը տպել տուաւ, ու վրան խօսք մ'աւելցուց, որուն մէջ նախ առանձին իշխաններուն, ետքը առանձին գեղացիներուն, եւ վերջապէս երկուքներուն մէկտեղ կը խօսի. եւ թէպէտ, ինչպէս ըսինք, աս խօսքերուն մէջ ինքը զինքն անորոշ կը ձեւացնէ եւ երկուքներուն ալ դէմ կը խօսի, բայց միշտ յայտնի կը տեսնուի որ աւելի գեղացիներուն կողմը միտած է: Իսկզբան իշխաններուն այսպէս կը խօսի: «Աս խառնութիւնն ու ապրտամբութիւնը ուրիշ մէկու մը պէտք չէ տալ, բայց եթէ ձեզի, իշխաններ, եւ մանաւանդ ձեզի, կոյր եպիսկոպոսներ եւ յիմար քահանաներ ու կրօնաւորներ, որ յամառութեամբ սուրբ Աւետարանին դէմ կատարելէն ու մոլեգնելէն մինչեւ հիմա չէք դադրիր, թէպէտ աղէկ ալ գիտէք որ ստոյգ է եւ չէք կրնար հերքել: Ասկից զատ՝ աշխարհական կառավարութիւններու մէջ ուրիշ բան չէք ընել, բայց եթէ աւար առնել ու գանձ գանձի վրայ դիզել՝ ձեր շաւղութիւնն ու սնտառութիւնը կատարելու համար, մինչեւ աղքատ ու հասարակ մարդը ալ չիկրնար ու չ'ուզեր աւելի երկայն համբերել: Յուրը վզերնուդ վրայ հասած է, եւ գուք կը կարծէք որ տեղերնիդ հաստատուն պիտի կե-

4. Հատ. Ա. Գլ. Գ. 174: — Ռիֆել (Գիէր + Ա. Գլ. է. 140. — 150.) Գեղացւոց 12 խնդիրները բերելով, Լուսերին՝ զանազան դրուածներու մէջ նոյն նիւթերուն վրայ բաձնելուն հետ կը համեմատէ, եւ կը ցուցնէ որ չէ թէ միայն ընդհան-

բայէս իմաստին կողմանէ նման են, հազա նաեւ շատ անգամ բացարտութիւններն ու խօսքերն ալ նոյն են. այնպէս որ կարծես թէ նոյն խնդիրները բառ առ բառ Լուսերին դրուածներէն հաւարտած կամ անոնց մեկնութիւնն են:

նաք ու մէկը պիտի չկրնայ զձեզ անկից հանել: Աս վստահութիւնն ու յանդուգն ժպրհութիւնը վզերնիդ պիտի խորտակէ: ... Արդ որովհետեւ դուք Աստուծոյ ասանկ բարկութեան պատճառ էք, պէտք է որ ան բարկութիւնը վրանիդ հասնի, թէ որ չէք շահուիր նէ: ... Աղէկ գիտցէք Աստուծոյ յանգիստը որ պէտք է որ պէտք է: Կորեւի վէ որ ասկէ ետեւ մէկը ձեր գազանութեանց համբերէ, եւ մարդիկ ալ չեն ուզեր համբերել: Ասոր համար պէտք է որ բոլորովին փոխուիք եւ Աստուծոյ խօսքը մտիկ ընէք. թէ որ սիրով ու կամօք չէք ընել որ, բռնութեամբ եւ չուզելով պիտի ստիպուիք: Եւ թէ որ գեղացիները աս բանս չընեն ալ նէ՝ ուրիշ մարդիկ պէտք է որ ընեն. եւ թէպէտ ամէնքն ալ մեղքընէք, ... անոնց անդ Աստուած ուրիշները ոտք պիտի հանէ, վասն զի կորեւի զորեւիք զբռնէ եւ ուրիշ զորեւիք: Եւ մի կարծէք որ ձեզն դէմ ելողները գեղացիք են, հասցա նոյն ինքն Աստուած է, որ ձեզն դէմ ելած է: Մէջներեզ ոմանք ըսին որ երկիրնինն ու մարդիկնինն պիտի դնեն Լուսերին վարդապետութիւնը ջնջելու համար: Ի՞նչ կը կարծէք. չիկրնար ըլլայ որ աս խօսքով անձամբ ձեր վրայ մարգարեացած ըլլաք, եւ երկիրնիդ ու մարդիկնիդ վտանգի մէջ ըլլայ: Աստուծոյ հետ կատակ չ'ըլլաք. Հրեայք ալ ըսին թէ Մենք թագաւոր չունինք, եւ աս խօսքը իրօք կատարուեցաւ, այնպէս որ յաւիտեան առանց թագաւորի պիտի մնան: ... Աստուծմէ վախցէք, եւ ձանձնցէք որ իր բարկութիւնը հասած է. թէ որ ինք ուզելու ըլլայ զձեզ պատժել, ինչպէս որ արժանի էք եւ ինչպէս որ կը վախնամ, ստուգիւ կը պատժէ, թէպէտ եւ գեղացիները հիմակ եղածներնէն հարիւր անգամ նուազ ըլլան, մանաւանդ թէ քարերէն գեղացիներ կրնայ հանել, եւ մէկ գեղացոյ ձեռքով ձեզմէ հարիւր հօգի մեղքընել տալ, այնպէս որ ձեր զրահն ու զօրութիւնը ամենեւին օգուտ մը չունենայ», 5:

Աս ամէն բաները եւ ասոնցմէ աւելի սաստիկ խօսքեր խօսելէն ետեւ, որոնք կարծես թէ գեղացիներն աւելի եւս գրգռելու համար գրուած են, իշխաններուն խրատ կու տայ որ Աստուծոյ բարկութեան զիջանին, գեղացիներուն հետ քաղցրութեամբ վարուին ու խնդիրքնին կատարին: «Գեղացիները տասուերկու խնդիր հանեցին, կ'ըսէ, որոնց հոգիս չ'ըսէ որ չ'ըսէ եւ իբրեւ թէ, որ... ճի: (ՃԶ.) Սաղմոսին խօսքը կը ճըշմարտեն, այս ինքն թէ «Եկն անարգութիւն ի վերայ իշխանաց»: ... Ինծի մնալու ըլլար նէ՝ առջեւնիդ ուրիշ խնդիրներ կը դնէի, որոնք բոլոր Գեղամանիայի ու կառավարութիւններուն կը վերաբերին, ինչպէս որ արդէն ըրի ալ իմ Աստուծոյմէն Գեղ-

մանացոյ անուանով հանած գրքիս մէջ . . . : Բայց որովհետեւ դուք նոյները բանի տեղ չդրիք, անոր համար պէտք է որ հիմա ասանկ իրենց անձնական շահին վերաբերած խնդիրները լաւք ու համբերէք. եւ արժան եւ իրաւ է . . . : Առջի խնդիրնն՝ որուն մէջ կը խնդրեն որ Աւետարանը լսեն, ժողովրդապետներն իրենք ընտրեն, չէք կրնար իրաւամբ մերժել, ինչու որ թէպէտ եւ ասոր մէջն ալ իրենց անձնական շահը կայ, որովհետեւ կը զրուցեն թէ ան ժողովրդապետները տասանորդներով պիտի պահեն, որն որ իրենցը չէ. ի վերայ այսր ամենայնի գլխաւորն ան է՝ թէ իրենց թող տրուի որ Աւետարանը քարոզուի : Ամենեւին իշխանութիւն մը ասոր դէմ չիկրնար դնել եւ պէտք չէ որ դնէ : Մանաւանդ թէ իշխանութիւնը պէտք չէ որ ամենեւին մէկը խափանէ ուզածը վարդապետելէն եւ քարոզելէն, ի՞նչ տեղադրանքն ըլլայ ինչ որոշման 6, բաւական է որ ապստամբութիւն ու վրդովեցուցիչ խօսքեր վարդապետելը խափանէ : Որքէն ինքիքնէն ալ՝ որոնք մարմնաւոր բաներու վրայ են, . . . որոշած է՝ ինչպէս էն : Որովհետեւ իշխանութիւնն անոր համար դրուած չէ որ իր հպատակներէն իր շահը փնտռէ եւ ամէն ուզածը կատարէ. հապա անոր համար որ իր հպատակներուն օգուտն ու աղէկութիւնը հոգայ : Ասիէ վերջը ալ չիլինք որ որոշուի որ ինչպէս ինչ տեղիս յարմարէն է՝ ապակուէն : Ինչ օգուտ կ'ունենար թէ որ գեղացւոյ մը անդաստանն այնչափ ոսկի բերէր, որչափ որ խոտ կամ ցորեն կը բուսցընէ, երբ որ մեծերը իրմէ ասոր համար շատ աւելի ստակ առնէին, եւ անով իրենց շտայլութիւնն աւելի մեծցընէին, եւ այսպէս ինչքը՝ զգեստուց, ուտելու խմելու, շէնքեր շինելու եւ ուրիշ ասոնց նման բաներու գործածէին, իրբեւ թէ ոչինչ բան մ'ըլլար : Պէտք է որ չափ դրուի շտայլութեան ու ծախքերը նուազին, որպէս զի աղքատ մարդն ալ քիչ մը բան կարող ըլլայ պահել» 7 :

6. Տես եր. 185. եւ աս Գրքին Բ. Գլխոյն 12 Ծանօթ :

7. Այն տեղը, 119. Բ. 120 : — Լուսեր՝ որ հասեցա իշխաններուն գրած ատեն՝ զեղացիներուն խնդիրները ընդհանրապէս արդար եւ օրինաւոր կ'անուանէ, զեղացիներուն գրած ատենը՝ նոյն խնդիրներուն մէջ շատ անիրաւութիւններ կը գտնէ, եւ օրինաւոր բաներ չեն, կ'ըսէ : Ասիկա չենք զիտեր ինչպէս մկնենք, եւ իր ջատագովներն ալ աս հակասութիւնն արդարացընելու համար բան մը չեն ըսեր : Իսկ Կուստաս Քիցէր այնպիսի կերպով մը կը խօսի, որով Լուսերին՝ ամեն

բանի մէջ՝ միայն աստուածաշնչին հետեւիլը զետինք կ'իշխայ : Նոյն մասնապիւրը զեղացւոց երբորդ խնդիրքն վրայ խօսելով, (որով կը խնդրէին որ ծառայ կամ գերի չըլլան, եւ որուն համար Լուսեր՝ զեղացւոց զէմ գրածին մէջ կ'ըսէր թէ «Ասիկա քրիստոնէական ազատութիւնը բոլորովին մարմնաւոր ընել է», եւ թէ «Աս յօդուածը ուզատի Աւետարանին դէմ ու յափշտակութիւն է» : Գործք Լուս. 24. 24. Գ. 126. Բ.) կ'ըսէ որ Լուսեր իշխաններուն խօսելու ատեն՝ անոնց (զեղացիներուն) խնդիրներն ընդհանրապէս օրինաւոր ճանցած

Լուսեր իշխաններուն ասոնք խօսելէն ետքը՝ խօսքը գեղա-
 ցիներուն կը դարձնէ, եւ անոնց ալ այսպէս կը խօսի: «Սիրելի
 բարեկամք, մինչեւ Տիմա տեսաք որ ես ալ կը խոստովանիմ թէ
 դժբախտութեամբ շատ ստոյգ ու ճշմարիտ է որ Աւերաբանին
 Կարգաւորութիւնը -- հարգութեան անորմէն ինչպէ՛ս է՛ն
 Ինչպէ՛ս -- արեւելք արժանի է՛ն -- Կարգաւորութիւնը որ Աւերա-
 բանին Կարգաւորութիւնը, որովհետեւ թէ Աստուծոյ եւ թէ
 մարդկան դէմ վերջին աստիճանի մեծ մեղաց պարտական են,
 եւ ամենեւին ջատագովութեան տեղի չունին: Ի վերայ այսր ա-
 մենայնի դուք ալ պէտք է աղէկ նայիք որ բարի խղճով եւ ի-
 բաւամբ բաներնուդ ձեռք զարնէք: Որովհետեւ բարի խղճ
 ունիք նէ՛ աս միտմարական առաւելութիւնը կ'ունենայք որ Աս-
 տուած ձեզի պիտ' որ օգնէ ու ձեռք զարկածնիդ յառաջ պիտի
 տանի: Եւ թէպէտ քիչ մը ժամանակ յաղթուիք կամ մանա-
 ւանդ թէ աս բանիս պատճառաւ մահ ալ կրէք նէ, ի վերայ
 այսր ամենայնի պէտք է որ ի վախճանի վաստակիք, ե-
 յաւերջինս Բարեւորութեան անոր ինչպէ՛ս է՛ն: Իսկ թէ որ իրաւունք
 եւ աղէկ խղճ չունիք նէ՛ պէտք է որ յաղթուիք. եւ թէպէտ
 քիչ մը ատեն յաղթէք ալ եւ բոլոր իշխանները զարնէք մեռ-
 ցնէք, ի վերայ այսր ամենայնի ի վախճանի պէտք է որ հոգևով
 ու մարմնով յաւատեան կորսուիք: ... Եւ ասոր պէտք է որ
 միտ դնէք եւ բոլոր մտադրութեամբ նայիք, չէ թէ որ Գ-
 Լ Ո Ի Խ Ձ զորս որ է՛ եւ անոնք որքան մեծ անբարեբանութիւն ըրած են,
 հապա որչափ աղէկ եւ իրաւացի խղճ ունիք: Անոր համար,
 սիրելի եղբարք եւ տեարք, սիրով եւ եղբայրբար ձեզի կ'աղա-
 շեմ, աղէկ նայեցէք որ բրածնիդ ինչ է, եւ ամենայն հոգևոյ
 ու ամեն քարոզչներուն մի հաւատաք, որովհետեւ շար սատա-
 նան Տիմա Աւետարանին անուամբ՝ շատ մը խոսովութեան ու
 սպանութեան հոգիներ որք հանած եւ անոնցմով աշխարհքս
 լեցուցած է: Արեւմտ լսեցէք, եւ յանձն առէք որ խրատուիք,
 ինչպէս որ շատ կերպով կը խոստանայք» 8:

Շու Լուսեր երկայն բարակ կը ջանայ ցուցնել որ գեղա-
 ցիներուն ըրածն աղէկ չէ. թէպէտ եւ մեծերնին իրենց անի-
 բաւութիւն ըրած ըլլան իրենց շիջողեր որ վրէժ առնեն, հա-
 պա պէտք է որ վրէժխնդրութիւնն Աստուծոյ թողուն. քրիս-
 տոնէից վայել բան չէ, կ'ըսէ, իրարու դէմ կռուիլ. ասիկա
 հեթանոսաց եւ հրէից գործք է: Ըսածը զանազան օրինակնե-

էր. որով միանգամայն նոյն (եր- րայ այդ անունից արդէն ան-
 բարդ) խնդիրն ալ. Ասիկց կը տես- րե՛մ չէր արեւմտ: ԳԼ ԺԹ. 413:
 նուի որ թէպէտ եւ ան ինչպէ՛ս Ս. 8. Գործք Լուս. գերմ. Հասա. Գ.
 Գրոյ ԳԼ արդարացի չէր, է ին- 120, 120. Բ:

բով կ'ուզէ ցուցնել, եւ ըստ սովորութեան՝ իր օրինակն ալ բերելով՝ անանկ կը խօսի: «Պապն ու կայսրը ինձի դէմ ելան ու սկսան աղմուկ հանել: Բայց ես բաներն ինչօ՞վ ան աստիճան հասցուցի, որ որչափ պապն ու կայսրը աղմուկ հանեցին նէ՛ պնչափ ալ Աւետարանը ծաղկեցաւ: Իս երբեք սուր չբաշեցի ու զիժ չխնդրեցի⁹. ոչ խոռովութիւն եւ ոչ աստամբութիւն մը հանեցի¹⁰. Հապա աշխարհական իշխաններուն՝ նաեւ Աւետարանն ու զիս հալածողներուն ալ՝ պատիւն ու զօրութիւնը ձեռքէս եկածին չափ պաշտպանելու ջանացի¹¹. միշտ բաներս Աստուծոյ յանձնեցի, եւ վստահութեամբ ինքը զինքս անոր ձեռքը թողուցի: Անոր համար ինք ալ պապին ու բռնաւորներուն դէմ զիս պաշտպանեց, եւ չէ թէ միայն կեանքս պահեց, (որն որ մեծ բան է, եւ պաշտած է որ մեծ հրաշքի տեղ զրուի, եւ ես ալ պէտք է որ ասանկ խոստովանիմ,) Հապա իմ Աւետարանս միշտ ծաղկեցուց ու տարածեց: Բայց դուք Տիմա մէջը կը մանեք եւ կ'ուզէք Աւետարանին օգնել, ու չէք տեսներ որ ասով սաստիկ արգելք կը դնէք ու կը ճնշէք,¹²:

«... Ընոր համար ձեզի նորէն կը զրուցեմ, կը հասնեմ որ Գործերիդ «ընդ որ կ'ուզեմ նէ՛ բարեւորութիւնս: Բայց որովհետեւ կ'ուզէք անձամբ պաշտպանել, եւ բռնաւորին ու անբարեւորին վէ՛ր ուղիք կը դնէ... անոր համար կը զրուցեմ որ... գլուխ պիտի չկրնաք հանել: ... Բայց ասով չեմ ուզեր իշխաններն ու մեծերը՝ իրենցմէ կրած անտանելի անիրաւութիւններնուդ մէջ արդարացնել կամ պաշտպանել: Մանաւոր ի՛նչ կը խոստովանեմ որ ասորի՛ն անբարեւոր է ու ի՛նչ որ շէ՛ն անբարեւորին կ'ընէ: Հապա միայն աս կ'ըսեմ որ եթէ երկու կողմանրդ ալ չէք ուզեր խրատ ընդունիլ, եւ իրարու դէմ կ'ելլէք ու կը կռուիք (որմէ Աստուած պահէ,) ան ատեն եւ ոչ մէկ կողման մարդիկները քրիստոնեայ ըսուելու արժանի են, ... Հապա արժանի են որ հասարակօրէն ըսուածը վրանին կատարուի, թէ Աստուած մէկ չարագործն ու իշ չարագործի ձեռքով կը պատժէ: Իս ալ զձեզ պայսիսիներու կարգ կը դնեմ. ուստի թէ որ (Աստուած չընէ,) կռուրացուելու ըլլայ նէ՛ մեծերը գիտնան որ քրիստոնեաներու դէմ

9. Լուտեր կը զգուշանայ յիշատակելու որ իր սեղոյ իշխաններն ու ազնուականները սուրը քաշած էին: Ռեֆէլ, Գիրք Ա. Գլ. Է. 461:

10. Գնդացիները չէին գիտեր Լուտերին՝ Հուգոյնին, Սիբիլիէնին եւ ուրիշ ասոնց նման մարդիկներուն հետ ունեցած կապակցութիւնը, եւ Սիբիլիէնի անիրաւ պատերազմներուն հետ ունեցած մտանակցու-

թիւնը. Լուտեր ալ իրենց աս բաներուն վրայ խօսք ընելը պատշաճ չէր սեպեր: Նո՞՞ճ, հո՞՞ն:

11. Ասոր օրինակ կրնան ըլլալ Ալզենպուրկի կանոնիկոսները, ուղղափառ եպիսկոպոսները, Հենրիկոս Անդղիայի թագաւորը, Գեորգ Սաքսոնիայի զուլարը, եւ այլն Վերջ, հո՞՞ն:

12. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Գ. 120. Բ. — 123. Բ.:

չեն կուիր, հայա հեթանոսներու դէմ, եւ դուք ալ գիտնաք որ չէ թէ իրեւ թրիստոնեայ կը պատերազմիք, հայա հեթանոսներու պէս իշխանութեան դէմ կը պատերազմիք, 13 :

Եւ յուր հաստեղս գեղացիներուն խնդիրներուն վրայ գատաստան կ'ընէ, զանոնք ընդհանրապէս վար կը զարնէ. կը զրուցէ որ գորդը բարեպաշտ եւ իրաւասէր մարդ չէ, հայա խոռվեցուցիչ մը՝ որն որ գեղացիներուն ձեռքովն Աւետարանը կը թշնամանէ : Եւ թէպէտ Ս. Գրքէն շատ վկայութիւններ բերած է, կ'ըսէ, բայց բերածները՝ ցուցընել ուղածներուն հակառակը կը ցուցընեն : Եւ գլխաւորաբար ան խնդիրներուն գալով՝ որոնց մէջ ծառայութեանէն ազատութիւն եւ այլն կ'ուզէին, կը զրուցէ որ աս բաները իրաւագէտներու կը վերաբերին չէ թէ աւետարանչի եւ թրիստոնէի՝ որն որ թող կու տայ որ ուղղը յափշտակէ, առնէ, հարստահարէ, բռնանայ, հալածէ, ուտէ, բարկանայ. որովհետեւ ինք երկրի վրայ մարտիրոս է 14 :

Մտէ վերջը Եւսեբը խօսքը երկու կողման ալ մէկտեղ կը դարձնէ եւ այսպէս կը խօսի : Երկու կողմանէ ալ ձեռք զարկած գործքերնիդ Աւետարանին չի վերաբերիր ու թրիստոնէի վայել բան չէ. թէ գեղացիքդ եւ թէ տեարքդ հեթանոսներու պէս իրաւունքի ու անիրաւութեան եւ աշխարհքիս հարստութեանց վրայ կը կուիր : Երկու կողմն ալ Աստուծոյ դէմ կը պատերազմի, եւ երկուքն ալ աստուածային բարկութիւնը վրան կը գրգռէ : . . . Գուք, իշխաններ, քանոնքն է զի զիստոնէի զիստոնէի զիստոնէի, ուստի եւ ուրիշ բանի ակնկալութիւն չէք կրնար ունենալ, բայց եթէ քանոնքն էր զիստոնէի զիստոնէի զիստոնէի : Իսկ դուք, գեղացիք, որ իշխանութեան դէմ կը դնէք, յիշեցէք Ս. Գրոց խօսքը թէ՛ «Որ սուր առնու, սրով անկցի» : Աստուծոյ բարկութիւնը վրանիդ ծանրացած է, անոր համար կ'ուզէ որ իրար մեացընէք. քոյց զիստոնէի որ քանոնքն էր զիստոնէի զիստոնէի զիստոնէի : Ինչու որ «Ես արդէն ձեզի ըսի թէ երկու կողմն ալ իրաւունք չունի եւ անիրաւութեամբ կը կուիր : Գուք, տեսիք, թրիստոնէից դէմ չէք կուիր, ինչու որ թրիստոնեայք ձեզի դէմ բան մը չեն ըներ, ամէն բան կը կրնն. հայա հրապարակական յափշտակիչներու եւ թրիստոնէի անունը թշնամանողներու դէմ կը կուիր. ուստի եւ անոնց մէջէն զիստոնէի որքն էր զիստոնէի զիստոնէի զիստոնէի : Գարձեալ դուք ալ, գեղացիք, թրիստոնէից դէմ չէք կուիր, այլ քանոնքն էր, Աստուծոյ ու մարդկան հալածիչներու, եւ թրիստոնի սուրբերը մեացընողներու :

դէմ՝ ուստի եւ աննոցոյ մեղքներն ալ յաւերանս դարձուցաւ ասոնք էն : Ահաւասիկ երկու կողմն ալ ձեր Աստուծով ընդունելու վճիռն ունիք, ասիկա ես աղէկ գիտեմ» 15 :

Ինչպէս աս ամէն խօսքերէն յայտնի կ'երևուայ, թէ պէտ լուստեր գեղացիները հանդարտեցընելու կը ջանար կամ ջանալ կը ձեւացընէր, բայց իրենց պատամբութեան պատճառներուն ալ իրաւունք տալով, իշխանները՝ բռնաւոր, Աւետարանին հակառակորդ անուանելով, իշխանութիւննից պէտք է որ կործանի, գուր պէտք է որ մեռնիք, գեղացիներուն ձեռքովը գործողն Աստուած է, ըսելով՝ գեղացիները կը գրգռէր ալ : Աւստի թէ պէտ ընդունինք ալ որ սրտանց զիրենք հանդարտեցընել կ'ուզէր, պէտք է ըսնք որ գոնէ խոհեմութեամբ չվարուեցաւ, եւ մէկ ձեռքով շինածը՝ մէկալ ձեռքով աւերեց : Եւ այսպէս արդէն յառաջագոյն իր ձեռքը բռնկեցուցած հրդեհը մարելու տեղ՝ աւելի սաստկացուց : Բայց թէ որ ստուգիւ ամէն կերպով հանդարտեցընելու ալ աշխատէր՝ պարագ էր, ինչու որ արդէն բանը բանէն անցած էր : Ո՞վ կրնար չարեաց առջեւն առնել, երբ որ դաշտերը գեղացիներուն վրաններովը լեցուած էին, որոնք պատերազմական երգերու տեղ՝ հոգեւոր երգեր կ'երգէին, ու Աւետարանին եւ Աստուծոյ պատերազմը կը պատերազմինք ըսելով՝ զինքն օգնութիւն կը կանչէին, ու հաստատութեամբ մտքերնին դրած էին որ պատերազմին ժամանակը ստուգիւ իրենց պիտ' որ օգնէ, եւ իրենք անտարակոյս թշնամիներնուն պիտի յաղթեն : Մանաւանդ որ իրենց քարոզիչները զիրենք միօրինակ կը գրգռէին, եւ շարունակ տեսիլքներ, յայտնութիւններ, գուշակութիւններ կը պատմէին : Մունգէր բլուրներուն վրայ ելլելով՝ զիրենք կը քաջալերէր, Աստուծոյ անուամբ իրենց ստոյգ յաղթութիւն կը խոստանար : — Աս մարդուն ու իր ընկերներուն հոգին իմացընելու համար՝ իր մէկ յորդորական խօսքին իմաստը հոս կը դնենք :

Ո՞րն է երբ, կ'ըսէր, թանձր քնոյ մէջ մտած կը քնանաք. քաջալերուեցէք, ձեռքերնիդ գործքի զարկէք ու Աստուծոյ պատերազմը պատերազմեցէք. ժամանակը հասած է : Ելէք համբեցէք ան քաջ պատերազմողները՝ որոնք ձեզի հետ միաբան նոյն գործքին ետեւէն իսկած են, թէ որ կրնաք համբել նէ, վասն զի անթիւ անհամար են : Բայց քիչ ալ ըլլայինք, յաղթութեան վրայ ամենեւին տարակուսելու չէինք. վասն զի թէ որ միայն Աստուծոյ վրայ վստահինք եւ միայն իր փառքը փնտռենք նէ՝ թշնամիներնիս մեր առջեւը չեն կրնար գիմանալ կը յաղթուին : Բռնաւորներէն ամենեւին մեկուն մի խնայէք, սրտերնիդ մի

կակղացընէք . թէպէտ լան, աղաչեն ու առջեւնիդ խոստմունքներ դնեն՝ մի հաւատաք : Սրերնիդ արիւնէ մարուք մի թողուք . ինչու որ եթէ մէջերնէն մինակ մէկն ալ ազատելու ըլլայ՝ դուք մարդկային վախէ աղատ չէք ըլլար : Աճապարեցէք փութացէք քանի որ ցորեկ է . Աստուած անձամբ ձեր առջեւէն կերթայ եւ կ'առաջնորդէ, միայն թէ դուք իր ետեւէն երթաք : Աստուած հետերնիդ է, ամենեւին մի վախնաք, քաջախրուեցէք, զօրացէք ու Աստուծոյ օգնութիւնը յայտնի կը տեսնէք : Ինչու որ ըրած պատերազմնիդ ձեր պատերազմը չէ, հասպա Աստուծոյ, անոր համար ալ պատերազմողը դուք չէք, ինքն է 16 :

Վեղացիները չորս կողմէն գունդ գունդ Մուսղերին եւ անոր նմաններուն գլուխը կը ժողվուէին, յարմար տեղեր բանակ դնելով՝ կառքերով կ'ամրանային, ու անառիկ բերդերու մէջ նստածի պէս՝ ապահով կը կենային, յուսալով որ Աստուած իրենց օգնական պիտ'որ ըլլայ : Կարգաւորեալ զէնք չունէին, հասպա խօսիւն ու գերանդիները զէնքի տեղ առած էին, շատերն ալ միայն գաւազան ունէին : Ասով բոլոր Գերմանիա սաստիկ ահու գողի մէջ ինկաւ, եւ ամէն կողմ՝ սուգ ու տրտմութիւն կոխեց, ինչու որ ապստամբ գեղացիները ամէն հասած տեղերնին կ'աբրջտրկէին, եւ չլսուած անաղորուսութիւններ կը գործէին . ինչպէս նոյն ատենուան բոլոր մատենագիրները միաբերան կը վկայեն : Փռանկոնիա գաւառին մէջ երկու հարիւր վաքէ ու զղեակէ աւելի աւար առին ու քանդեցին : Ազնուականներէն ու քահանաներէն ոմանք անկուր տանջանքներով կը մեռցընէին . իրենք երկու կարգ բաժնուած կը կենային, եւ զանոնք մէջերնէն անցընելով՝ ամէն մէկերնին ձեռքի գործիքներովն կամ զէնքովն կը զարնէին կը վիրաւորէին, եւ այսպէս բոլոր մարմիննին պատառ պատառ կ'ընէին 17 : — Աս բաներէն ամէն մարդ իմացաւ որ աս Լուտերի Աւետարանին ճշմարիտ աշակերտները բոլոր ձեռքերնին անցած ազնուականներուն հետ ալ այսպէս պիտի վարուին, եւ ամենուն վրայ ալ իրենց վարդապետին սորվեցուցած բաները գլուխ պիտի հանեն : Եւ թէպէտ երբ որ նոյն վարդապետութիւններուն մինակ առաջին մասը կը կատարէին, այս ինքն երբ որ ուղղափառ քահանաները կը շարժարէին ու երկրի տէր եկեղեցականներուն դէմ կ'ապստամբէին, եւ անագորուսութիւննին ու յախշտակութիւննին՝ միայն անոնց վրայ կը բանեցընէին, Լուտեր իրեններովը մէկտեղ կը ծիծա-

16. Գարձեալ հան, 139 : Ալեյտան, Գիրք Ե . 66, 67 : Բլանք Գիրք Ե . Հատ . Բ . 198 . Երանոթ . 38 : Օտեն, Բ . Հատ . ԳԼ . Թ . 124, 125 :

17. Ալեյտան, Գիրք Դ . 63 : Մենցլ, Հատ . Ե . ԳԼ . Դ . 182 : Բլանք, Գիրք Ե . Հատ . Բ . 199 . — 200 :

դէր ու կ'ուրախանար, եւ իշխաններէն մէկն ալ ձայն չէր հաներ 18. բայց երբ որ Լուսերին՝ իշխաններուն վրայ ալ առած իշխանութիւնը սկսան բանեցընել նէ, ան ասոն ասոնք սկսան ոտք ելլել ու դէմ դնելու ջանալ: — Գլխաւոր իշխաններէն ոմանք շուտ մը զօրք ժողվելով՝ ապստամբ գեղացիներուն վրայ ելան ու սաստիկ մեծ կոտորած բրին. կը պատմուի որ մինակ մէկ իշխան իր առանձին զօրքովը՝ երեք անգամ գեղացիներուն հետ զարնուելով՝ անոնցմէ տասնուութը հազար հոգի ջարդեց: Բոլոր Գերմանիայի դաշտերը գեղացիներուն արեամբը ներկուեցան, եւ գետերը՝ անոնց մարմինները ուրիշ գաւառները ամանելով՝ եղած չարիքներուն ու կոտորածներուն դոյժը կու տային: Մուռներ եւ ուրիշ գլխաւորներն ալ ձեռք խնայով՝ սպանուեցան 19:

Երբ որ ապստամբ գեղացիները եկեղեցականներէն զատ՝ աշխարհական իշխաններու ալ դէմ սկսան կռուիլ ու բաներնին սկսաւ գէշ երթալ նէ, ան ասոն Լուսեր ձայնը փոխեց, եւ ուր որ խկղբան անորոշ կերպով մը կը խօսէր, մանաւանդ թէ ի ծածուկ գեղացիներուն իրաւունք կու տար եւ անոնց կողմը կը բռնէր, նոյն ասոն իրենց սաստիկ դէմ ելլելու սկսաւ 20: Չի-

18. Չէ թէ միայն դէմ չէին գնէր եւ կ'ուրախանային. հասարակեցաւ շատ հեղինակներ եւ առանձին Գլխացի (Լ. Գլ. Գ. 187.) կը գրուցէ, շատ իշխաններ կամակարգեցաւ իրենքուն կողմը կ'անցնէին, յուսաւով որ ան միջոցով կը մեծանան ու կը հարստանան, եւ անձամբ անոնց հ'ոգնէին ու կ'առաջնորդէին: Յաստատուեցան արդէն Սիբիւրիէն ու պաշտպանները զանոնք շատ անգամ եկեղեցականաց դէմ կը զբընդուէին, անոր՝ եկեղեցականաց դէմ գրածներն առջևնին կը կարդային ու կը մեկնէին, եւ եկեղեցիներուն ու վանքերուն ինչքերը կտրուաւ: Ըստ ասոն իրենէ գործիք զանոնք կը գործածէին:

19. Ինչպէս որչէր անգամ (Գլխ. Բ. Գլ. Ե. Ծանոթ. 5.) բոնքը, Մուռներ խկղբան Լուսերին աշխարհաբունէն ետեւ՝ անկից պատամարտեցաւ, եւ անոր Արարչութիւնը եղած ասոնն՝ Գարլըգատին հետ ձկանի միակարգով Ա իրզնուպիկ պատահած անկարգութիւններուն զլիսաւոր պատճառներէն մէկն էր: Երբ որ Լուսեր Ա իրզնուպիկ զարձաւ, Մուռները թող տուաւ փախաւ, եւ քիչ

մը վերջը Թուրինգիայի Այլշտատ քաղաքը սկսաւ քարոզութիւնը բնել: Գնքն ալ Լուսերին պէտ կը նստար, կ'ըսէր Գլխացի (Լ. Գլ. Ե. 197.) իր կարծիքները ամեն կերպով ուրիշներուն ընդունել տալու: . . . Եւ որովհետեւ Ս. Գրոց մեջ քաջ էր, անոր համար զիրաւ կրնար ինքը զինքը պաշտպանել: Երբ որ Մուռներ պատերազմին մէջ բռնուեցաւ, ու իշխանները զինքն ըրածներուն վրայ կը յանդիմանէին, պատասխան տուաւ թէ «Շատ աղէկ ըրի, որպէս զի իշխանները պատասխան, որովհետեւ իրենք Աւետարանին դէմնին, Բայց թէպէտ իսրըզբան սյուպէս յանդուգն ու յամուռ էր, բայց ետքը սխալուելը ճանաչաւ, ու զղուժեանս եկաւ. սակայն իրեւ ապստամբութեան գլուխ՝ զահճի մեռնով սպանուեցաւ: Գլխացի, Լ. Գլ. Ե. 209. — 212:

20. Լուսերի աստիկ ջատագով հեղինակներն ալ աս բանն կը խոստովանին: «Երբ որ գեղացիները, կ'ըսէր Մաթեւոս, . . . չէին միայն լռեցին, ու ինչպէս լռեցին, հառա ձեռն լռեցին, ինչպէս լռեցին ու զի ինչպէս լռեցին, ու արեւ Լուսեր սկսաւ Աստուծոյ կարգա-

րենք ոտք հանողն Աստուած է՝ որ անոնց ձեռքովը իշխաններն. ամոռներնէն վար առնել կ'ուզէ ըսողը՝ երբ որ տեսաւ որ իշխանք զանոնք կը ջարդեն, ինքն ալ անոնց բախտին չպատահելու համար՝ սկսաւ իշխանները յորդորել որ զեղացիներուն ամենեւին չինսպեն, ջարդեն, կոտորեն ու մէկը չապատեն: Աս նիւթին վրայ մասնաւոր գրուածք մ'ալ հանեց, որուն մէջ այսպէս կը խօսի: Գեղացիները երեք մեծ անօրէնութիւն գործեցին, որոնց համար վրանին եկած շարիքներուն, մասնաւոր թէ յաւիտենական դատապարտութեան արժանի են: Առաջին անօրէնութիւնն ան է որ իրենց իշխաններուն՝ երգմամբ խոստացած հաւատարմութիւններուն գէմ բրին: Երկրորդ՝ որ իշխաններուն գէմ ելան, եւ անոնցմէ ապստամբելով՝ անհամար սպանութիւններ, աւարաութիւններ ու աւաղակութիւններ բրին: Երրորդ անօրէնութիւնն ալ ան է որ իրենց ամպարշաութիւնն ու անագործութիւնը՝ Աւետարանին անուամբ կը ծածկեն, եւ իրենք զիրենք բրիտանեայ եղբայր կանչելէն զատ՝ ուրիշներն ալ կը յորդորեն մասնաւոր թէ կը բռնազաւթեն որ ինչոց հետ միաբանին, ու անօրէն երդումներով իրարու հետ կը կապուին 21: Ասոնք զրկէն վերջը՝ իշխանները կը յորդորէ որ ինչ եւ իցէ կերպով գեղացիները մեռցնեն: Եւ թէպէտ իսկզբան բաժէր որ աս բաներուն համար երկու կողմանէ ալ մեռնողները բոլոր պիտի դատապարտուին, բայց հիմա նոյն նիւթին վրայ ալ կարծիք կը փոխէ: «Այլ որ ամենէն յառաջ զիրենք կրնայ խղզել նէ, կ'ըսէ, աղէկ եւ իրաւացի գործք կը գործէ. որովհետեւ հրապարակական ապստամբի մը գէմ ամեն մարդ թէ վերին դատաւոր թէ դահիճ է: Ինչպէս որ կրակ մը ելած ատեն՝ ով որ ամենէն յառաջ կրնայ մարել նէ՝ անիկա ամենէն աղէկ գործ կը գործէ: Ինչու որ ապստամբութիւնը հասարակ սպանութեան

ւորութիւններն ու իշխանութիւնը պաշտպանել, զեղացւոց անպիտան գործքերը ստատիկ խիտ գործով մը դատապարտեց, եւ իշխանները խրատեց որ այնպիսի ամոթալի բանը որոյ գործութեամբ կրնան արգելել ու պետք է որ արգելեն: Ը- 54: Գրեթէ նոյն կերպով կը խօսի Սէլջոտան ալ. «Գեղացիները, կ'ըսէ, . . . սկսան պատերազմ ընել չէ թէ հոյն դաշտաւորան, հոգնախնայութեամբ զուարթութեամբ. . . Ը- 20: հոգնախնայութեամբ. . . զամենք յորդորեց ու կանչեց կրակի կանչելու պէտ՝ որ աս շար աւազակները կոտորեն: Գ: 77: Եւ 76: Իսկ Ուիլիէլ (Գ: 77: Եւ Գ: Է. 468.) կը զրուցէ

թէ մարդ անոր շատ կ'այլապիտի որ Լուսերին գեղացիներուն զէմ առջի գրուածներն հանելէն ետեւ՝ ոչ ինչացիները փոխուած էին եւ ոչ իշխանները: Գեղացիները արդէն յառաջ կը տանէին. իսկ իշխանները ամենեւին չէին փոխուած, հապա նոյն իշխաններն էին, զորոնք որ Լուսեր բռնաւոր եւ անտանկի մարդիկներ կը կանչէր: Ուստի եւ աս խտտութեան ուրիշ պատճառ մը չիկրնար գտնուիլ, բայց եթէ գեղացիներուն յաղթուելու սկիզբը: Տ- 2- 24. ու 29. Ծրուէի: 21. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Գ. 129, 130:

ալ անձամբ միաբան զինքը գեղացիներուն արեան պարտապան կը սեպեն: «Աերթին դատաստանին օրը, կ'ըսէ Գորէնոս, Մունգէր եւ գեղացիները՝ զԱտուած եւ զՏրեշտակները Լուտերի դէմ վրէժխնդրութեան պիտի կանչեն»,²⁶: Երազմես այսպէս կը յանդիմանէ Լուտերը. «Հիմա քու ոգւոյդ պտուղները կը քաղենք: Անտարակոյս դուն կ'ըսես որ ասիկա Ատուածոյ խօսքին յատկութիւնն է. բայց ես կարծեմ որ Ատուածոյ խօսքը քարոզելու կերպէն ալ շատ կախում ունի: Գունն աս ապրտամբները չեն ուզեր ճանշնալ. բայց իրենք զքեզ կը ճանչնան, եւ ամէն մարդ գիտէ որ Աւետարանին անուամբը պարծեցողներուն շատերը՝ աս ահագին ապստամբութեան պատճառ եղան: Ստոյգ է գեղացիներուն դէմ գրած խիստ զբքիդ մէջ բոլոր ապստամբութեան կարծիքը վրայէդ նետելու կ'աշխատիս, բայց փուճ է, պարապ է. ամէն մարդուն մտքէն աս համոզումը չէս կրնար հանել որ դուն քու գրքերովդ, մանաւանդ գերմաններէն լեզուաւ՝ աւետարանական աղատութեան անուամբ՝ քահանաներուն, կրօնաւորներուն, եպիսկոպոսներուն եւ մարդկային բռնաւորութեան դէմ գրածներովդ՝ աս ամէն խոռովութիւններուն պատճառ եղար»,²⁷:

Բայց ուղղափառ եւ բողոքող ամէնքն ալ գլխաւորաբար ասոր վրայ կը արանջէին որ Լուտեր գեղացիները գրգռելէն ուսոք հանելէն ետեւ՝ երբ որ տեսաւ թէ բաներին դէշ կ'երթայ, չէ թէ միայն զիրենք թող տուաւ, հապա նաև անոնց դէմ գրած խօսքերովը իշխանները սաստիկ գրգռեց, եւ յորդորեց որ ամենէն վերջին գեղացւոյն արիւնը չթափած՝ սրերին տեղը չգնեն²⁸: Աս բանիս վրայ նոյն իսկ իր աշակերաններ

ժամանակներն ինչպէս ընդհանուր ըլլալը շատ բողոքող մատենագիրներ ալ կը խոստովանեն: «Աս բանս Լուտեր շատ կը նեղէր, կ'ըսէ Բլանք, որ եղած ապստամբութիւնն այնպէս շեղահարկի իր վարդապետութեան կը տրուէր, Գիէր Ե. Հար. Բ. 190: Եւ քիչ մը վերջը կը գրէ որ «Թեպէտ եւ շատ անհիմ խօսք էր ան ամբաստանութիւնը որ ծագած ապստամբութիւնը իր (Լուտերին) գործքն ու իր վարդապետութեան պտուղն է, ի վերայ այսր ամենայնի սիրտը շատ կը ցաւէր որ աս խօսքը անչէն ինչ լեզու: Նոյն տեղը, 201: Կուստու ֆիցեր՝ բնիկն վերջը որ ամենք գերմանիայի մէջ պատահած բուրք քաղաքական շփոթութիւններուն մէջ Լուտերին յետէ իւր, կ'ըսեն, խօս-

քը այսպէս յտաջ կը տանի. «Բայց աս անհիմն կասկածէն աւելի շեղահարկ եւ աւելի ծանր էր՝ 1524ին ու 1525ին պատահած գեղացիներուն ապստամբութեան պատճառաւ իրեն դէմ եղած տրտունջը», Գլ. ժ.Բ. 391: — Ստոյգ է Լուտերին սաստիկ կատաղով ու կողմնակից մատենագիրները զինքը աս բռնէն արդարացընելու կը կանան. ի վերայ այսր ամենայնի իրենք ալ զոնէ կը խոստովանին որ իր ատարածած վարդապետութիւնները աս բանիս շատ նպաստաւոր եղած են: Տե՛ս — Գլխաւ 1. Երանթի: 26. Ա. Օտենի, Հատ. Բ. Գլ. Բ. 136: 27. Աս խօսքս յտաջ կը բերէ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Գ. 184: 28. Նոյն տեղը:

րէն շատերն ալ կը տրանջէին, և կ'ըսէին որ յայտնի կը տեսնուի թէ Լուսերի առաջնորդողը որ հոգին է, որն որ զինքը գրկեց որ յառաջագոյն իր խօսքերովն իշխաններուն դէմ ապրտամոխելու և պատերապմի երկըւ յորդորած խնդճ մարդիկը՝ ետքը կատաղի շներու նմանցընելով՝ մեռցընելու յորդորէ : Աս խառութիւնն ու անագորունութիւնը, կ'ըսէին, յայտնի նշան է որ Հոգին սուրբ, ինչպէս երբեմն զՄաւուղ՝ նոյնպէս հիմա ալ զԼուսեր թող տուած է, և անոր տեղ՝ մահ ու արիւնհեղուութիւն ազդող հոգի մը եկած իր սիրտը մտած է²⁹ : — Բայց ինչ հարկ կայ օտարին վկայութեան, Լուսեր ինք իրմե ալ կը խոստովանի որ բոլոր շարեաց պատճառն ինքն է : «Անոնց (գեղացիներուն) արիւնը բոլոր իմ վզես վրայ է, կ'ըսէ : Բայց խօսքը պայպէս յառաջ կը տանի . . . «Վահայն ես նոյն արիւնը՝ Քրիստոսի Տեառն մերջ ևւ Աստուծոյ վրայ կը ցանեմ, որովհետեւ ինք ինծի հրամայեց որ խօսածներս խօսիմ»,³⁰ : Ո՛հ անհարին հայհոյութիւն :

29. Ուշեմտերկ. Գ. Ժ. Է. Համ. Գ. : Ըլանք. Գիրք. Բ. Հատ. Բ. 202 : — «Մարդ չիկրնար շիտատովանիլ . . . որ Լուսեր աս բանիս մէջ ուղիղ չափը կորսընցուցած ու սաստիկ կերպով մը բռնած չըլլայ : Կուստու Ֆիցեր (Գ. Ժ. Բ. 428.) աս խօսքը գրելէն վերջը կ'ըսէ որ չիկրնար աղէկ մ'իմացուիլ թէ արդեօք Լուսեր իր սաստիկ խօսքերովը կը պահանջէր որ իշխանը գեղացւոց զէմ պատերապմին ևւ զանոնք պատերապմի մէջ մեռցընեն, չէ նէ՛ միանգամայն ան ալ կ'ուզէր որ սղջ ձեռքերնին ինչամենին ալ մեռցընեն : Ետքը երկու կողման ալ Լուսերին զրուսածընելէն վկայութիւն բերելով ևւ անենելով որ երկրորդ կարծիքը բոլորովն չիկրնար մերժել, Լուսերի աս բարբարոսական խոստովանը կը ջանայ արգարացընել ըսելով՝ որ ինք սպաստմբութեան ստատիկ թշուար լլալուն համար՝ բերնէն անանկ սաստիկ խիստ խօսքեր էլան, «որոնցմով պատուած սահմաններէն չափէ զուրս անդին անցաւ : Եւ ստուգիւ, կ'ըսէ, մարդ պետք է որ շատ խիստ ևւ անպատշաճ սեպէ իր բռնած ծամբան, որ մէկէն ի մէկ ևւ իրրեւ թէ իշխանաց ու տերանց բռնատարութեան ևւ հարբուսահարութեան վրայ իր նախատելով ըսածները մտախաբ (գեղացիներուն) սպաստմբութիւնը՝ միայն իրրեւ ստահութեան ևւ անձին

դիւրութեան զործք մը կը նկարագրէ . . . իր եւանդն ան սատիմանի տարու մինչև կ'ուզէր որ ոչորմութեամբ վարուի խրատողներն ալ պատժուին : 428, 429 :

30. խօսք սեզանդ, 276. Բ. : — Լուսեր աս խոստովանութիւնը միայն մէկ անգամ չբուս, հասա շատ անգամ . . . բայց իր վարդապետութիւններուն պատճառած խռովութիւնները իրեն անոնց ստոյգ ըլլալուն նշանը կը սեպէր : Ահաւս սիկ ազանդապետին բուն խօսքերը՝ որոնք որ 1520ին Միսիսպոլիսին կը գրէ : «Չըլլայ որ մէկը՝ եղած խռովութիւնները երես զարնէ : Մեք ժամանակը հանդարտութեամբ ընել ուզուած բանը շուտ մը կը մտցուի, ու մէկուն հոգը չըլլար . . . Ես ապագային զրբին մէջ կը կարգամ թէ ինչպիսի միտիկ պէտի փրթի . . . բայց ինչ ընեմք . . . մէկը չիկրնար խռովութեան խօսքն ասանց խռովութեան ու վտանգի բարոզել . . . Մարգա կամ խաղաղութեան կամ Աստուծոյ խօսքին եւ պիտի կենայ Քրիստոս պատերապմ՝ ձեկըւ համար եկած է, չէ թէ՛ խաղաղութիւն ձեկըւ համար . . . Չարմամալուրան մըն է որ աշխարհսը Աստուծոյ խօսքին խռովի . . . Հերովդէս ու բոլոր Երեսուցեանցիները՝ միայն Քրիստոսի ծննդեան լուրն աննելով՝ խռովեցան . . . իրեն մեռնելու ժամանակն ալ արեգակը լնաւարեցաւ, երկիրը

Ըստպէս լինեցաւ զեղացիներուն ապստամբութիւնը : Եւ թէպէտ աս խռովութիւնները քիչ տեսցին, բայց կրկու կողմանէ՛ Տարիւրհազարէն աւելի մարդ մեռաւ : 31 : Եւ թէր քաղքի պարիսպ կործանեցաւ, հազար վանք քանդեցաւ, ու երեք հարիւր եկեղեցի այրեցաւ : Ընդին պատկերներ, սքանչելի արձաններ, հին ու տեղը չլեցուցու ձեռագիրներ, եւ ուրիշ երեսելի արուեստարներու ճարտար գործուածքներ՝ որոնք որ շատ դարերէ վեր ժողովուած էին, աս քիչ ժամանակուան մէջ ապականեցան, կործանեցան, կորուսեցան : — Ըստ մէն բաները՝ Լուսերի եկեղեցւոյն մէջ խոթել ուզած աղատութեան առաջին պտուղներն են . այնչափ մարդիկներուն մահը եւ այնչափ մե-

շտասանեցաւ : Մտնաւանդ թէ աս ամեն բաները յայտնի նշան կը սեպեմ որ իմ գորդապետութիւնս սուրբ է, երբ որ շատերը եւ մտնաւանդ մեծամեծներն ու իշխանները զէմ՝ զնկու ըլլան . վասն զի գրուած է թէ «Սա կայ ի գլորուսն եւ ի կանգնուսն բազմոց ի մէջ Իսրայէլի եւ ի նշան հակառակութեան» : Լու Օրօնէ, Հ-Գ . Ը . ԳԼ 3Գ . 156 :

Ըստիս մինակ Լուսեր շէր ըսեր, հապա Չուինդի ալ, Կարուին ալ, եւ ամեն հերձուածապաններն ալ աս խօսքը բերաննին ունէին թէ Քրիստոս աշխարհքին մէջ սուր ու բաժանուած ձգելու համար եկած է . եւ սուր միտ չէին զներ որ խռովութիւն եւ ապստամբութիւն հանդները՝ իրենք եւ իրենց աշակերտներն էին, եւ ոչ թէ իրենց զէմ հալածուած կ'ելէր, ինչպէս ազէկ կը գրէ Պատրէ : «Վայրը, կ'ըսէ, որ չէին տեսներ կամ չէին ուզեր տեսնել թէ Քրիստոսի ձգած սուրբ որն է, եւ թափել տուած արիւնը՝ որուն արիւնն է : Ստուգիւ ան յափշտակիչ գայլերը՝ որոնց որ իր աշակերտները կը խաբէր, անմեղ գառիներն արիւնը պիտի թափէին . բայց տեղ մը ըսաւ արգեոք Քրիստոս որ աս գառիներ՝ գառն ըլլալնին թող աայրով՝ ապստամբութիւններ պիտի հանեն, ու գայլերուն արիւնը պիտի թափեն : Բռնաւարներն իր հաւատացեալներուն զէմ սուր կը գործածէին . բայց հաւատացեալները արգեոք երբեք ձեռու ընին սուր տակն, չէմ ըսեր զիրենք հայածողներուն վրան յարձակելու համար, հապա նաեւ իրենք

զիրենք պաշտպանելու համար : Մէկ խօսքով ըսելով՝ ստուգիւ Քրիստոսի աշակերտներուն զէմ շատ սարստամբութիւններ կ'այն . բայց Քրիստոսի աշակերտները՝ երբ հարիւր տարի սասակի հալածանք կրած մամանակին՝ եւ ոչ մէկ խռովութիւն հանեցին : Ըւետարանը զիրենք հանգստու եւ խաղաղասէր կ'ընէր, իրենց կը սորվեցընէր որ իրենց օրինաւոր իշխանները մեծարեն, թէպէտ եւ անանք իրենց հաւատքին թշնամին էին . զիրենք ճշմարիտ նախանշաւութեամբ կը լինցընէր, եւ ոչ ի՞նչէ ան գառն նախանշաւութեամբ՝ որն որ դաժանութեան զէմ զաժանութիւն կը գործածէ, զէնքը՝ զէնքով կը մերժէ, եւ զորութեամբ՝ զորութեան զէմ կ'ելլէ : Երբ զներ թէ՛ հակառակորդներուն ըսածին պէս՝ ուղղափառներն աներաւ հալածիչ ըլլան, ի վերայ այսր ամենայնի գանձոր տապալական եկեղեցւոյն համաձայն ուղղութեան պիտի բերենք ըսողները՝ պէտք է որ իրենց նորութեան թեան եւ ուղղութեան՝ անյայտելի համբերութեամբ ձեռք գարնէին : Ըստ հակառակ Եւրպոսոս որն որ Նորոգութեան սկիզբները տեսած է, կը զրուցէ որ կը տեսնէի թէ իրենց քարոզները՝ գեղեցակ ու վայրենի զէմով՝ զուրս կ'ելլէին եւ ապամտախիչ կերպարանքներով, իրբեւ այնպիսի մարդիկ՝ որ սասակի թշնամանք եւ աղտոտմանցուցիչ խօսքեր ըսած ըլլան, : Գլխէ՛ Ը . 2-7 . 1Գ :

31 . Բյանքին ըսածին նայելով՝ միայն վերին Գերմանիայի մէջ 50,000էն աւելի մարդ մեռաւ : Գլխէ՛ Ե . 2-Գ . Բ . 179 :

ծամեծ կորուստները՝ պտուղ են ան ազատութեան՝ որն որ
 Լուսեր իր վարդապետութեանցը հետեւողներուն կը խոստա-
 նար: Բողոքողութեան պատճառած աս ու ստոր նման մանա-
 ւանդ թէ ասկէ շատ աւելի մեծ կորուստներն ու ապականու-
 թիւնները անսնելէն վերջը՝ թող անկողնակալ բողոքողները
 իրենք իրենցմէ դատաստան ընեն որ ան մինչև երկինք բար-
 ձրացուցած Նորոգութիւննին՝ արդեօք իրենց պարծածին պէս՝
 մարդկութեան երջանկութեան եւ գիտութեանց ու արուես-
 տից ծաղկելուն պատճառ եղած է, չէ նէ մարդկան թշուառու-
 թեան եւ գիտութեանց ու արուեստից ետ մնալուն ու խախ-
 նուելուն:



Ֆուտերի կարգուիլը

Լուսեր միտք էլ որ հնէ որ երկայն արեւնէ վեր ունեցած Բաղնիստէ
կարտրէ ու կարգուիլ: Մոգոսանդիայի արեւոյնիստայանին խրատ կոս որոյ
որ ուղեւորստ միտք: Իրօտ ալ միտք որոսած էլ կարտրէ: Լուսերի
աշխարհներուն՝ իրենց վարդապետին սա գործիքն իրոյ ունեցած կար-
ծիքը: Լուսերի ինքն զինքն արդարացընելու էլ ջանայ, ու ոստիկ
որորոսութեան մեջ կ'իջնայ:

1 5 2 5

Երբ որ դեռ բոլոր Գերմանիա գեղացիներուն շփոթու-
թեանց վախին մէջ էր, ամէն կողմը արիւնը վտակի պէս
կը վազէր, որբերուն ու այրիներուն արցունքը գէպ ի երկինք
կ'երէր, եւ ամէն մարդ խոր արտուութեան մէջ ընկզմած էր,
Լուսեր սա ամէն իր պատճառած չարիքները բանի տեղ չզնե-
լով՝ իր ցանկութիւնը կատարելու ետեւէն կ'իջնար. ուստի եւ
քահանայութիւնն ու կրօնաւորութիւնը մէկդի ձգելով՝ Աս-
տուծոյ նուիրուած կուսի մը հետ կարգուեցաւ: Աս բանը եր-
կայն ժամանակէ վեր միտքը գրած էր, եւ սաստիկ կը բաղձար
որ իր զանազան գրքերուն մէջ գոված եւ ուրիշներուն խրատ
տուած բանը՝ ինքն ալ անձամբ կատարէ. ի վերայ այսր ամենայ-
նի Փրեզերիկոս կայսրընտրին կենդանութեան ժամանակը չէր
յանդգնէր, որովհետեւ գիտէր որ սա իշխանը՝ կարգուող քա-
հանաներն ու կրօնաւորները շատ կ'անգունէր ու կ'արհամար-
հէր: Բայց երբ որ Փրեզերիկոս մեռաւ (1525ին, Մայիսի մէջ)
Լուսեր ալ արգելք մը չունենալով՝ այնչափ բաղձացածը
գրուի տանիլ ուղեց¹:

Իսկ որպէս զի ամպարչտութեան մէջ երեւելի մարդ մ'ալ
իրեն հաղորդակից ունենայ, յառաջագոյն Ալպերդ Մոգուս-
տիայի արքայակոպոս կայսրընտրին թուղթ մը գրեց, որուն
մէջ ընտանեկան կերպով մը երիտասարդ հայրապետը կը յոր-
դորէր որ քահանայի ու եպիսկոպոսի պարտաւէլը մէկդի թու-
ղու, եւ աշխարհք մանելով՝ եպիսկոպոսութեան թեմը՝ աշ-
խարհական ժառանգական իշխանութեան փոխէ: Որչափ որ

1. Օտեն (Հաթ. Բ. Գլ. ժ. 2. 192.) մէկ Լուսերական քարոզչի
մը խօսքը մէջ կը բերէ, որն որ կը
պատմէ թէ Լուսեր նորոգութեան
ձեռք գարնելէն ետեւ՝ այրոյ մը
տուն այցելութեան կ'երթար, ու
որ ուղիկ մ'ալ կար. եւ անգամ

մը Սփառագինին զրուցեց թէ ոչեռ
գիտեր անիկա որչափ սիրտս կը
շարժէ. շեմ ուղեր մեռնիլ մինչեւ
որ բաները ան սաստիկանի հասցը-
նեմ, որ ես ալ կարող ըլլամ ա-
նանկ ազուտը աղջկան մը հետ կար-
գուիլ¹:

ամպարիշտ ըլլայ Լուտերի աս առաջարկութիւնն ու զինքն աս առաջարկութիւնն ընելու գրգռող պատճառք, ի վերայ այս ամենայնի թղթին մէջ արքեպիսկոպոսին առջևը դրած պատճառանքը աւելի եւս իր ամպարշտութիւնն ու անամթութիւնը կը յայտնէ : Երդ Նորոգիչը՝ արքեպիսկոպոսը ամուսնանալու յորդորելէն վերջը՝ խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի : Աս խրատը քեզի անոր համար կու տամ, որպէս զի ասով Աստուծոյ բարկութիւնը՝ որ Գերմանիայի վրայ գրգռուած է, իջնայ, եւ ստանային պատճառ չտրուի աւելի մեծ խռովութիւններ հասնելու : որովհետեւ քահանայութեան կարգը՝ ի նախատինս Աստուծոյ հաստատուած է, եւ քանի որ ասանկ դարչելի կարգ մը չի վերնար նէ, պէտք չէ յուսալ որ իր բարկութիւնը վրաներնէս անցնի : Անոր համար պէտք է որ Աստուծոյ բարկութեան առջևն առնես ու ձեռքէդ եկածին չափ աս կարգին ջնջուելուն օգնես, որովհետեւ մարդիկ ուզեն չուզեն՝ պէտք է որ ջնջուի վերնայ : Շատերը մինչեւ հիմա նոյն ճամբան բռնեցին, անոր համար ալ Աստուած հետեւնին շատ սիրով ու մարդասիրութեամբ վարուեցաւ : Երդ թէ որ դուն ալ՝ որ աս երկրին գլխաւորներուն մէջ առաջինն ես, իրենց գեղեցիկ օրինակին ետեւէն երթալու ըլլաս, շատերուն շինութիւն կ'ըլլաս, եւ ուրիշ շատ եպիսկոպոսներ ալ ասանկ ցանկալի գործքի ձեռք կը զարնեն : որով ստուգիւ մեր երկրին՝ մեծամեծ բարեաց պատճառ եղած կ'ըլլաս : Բայց թէ որ աս հասարակաց բարւոյն ալ միտ չգնելու ըլլաս նէ՝ միայն աս միտքդ բեր որ Աստուած զքեզ անոր համար մարդ ստեղծած չէ, որ աշխարհքիս մէջ առանձին ապրիս, հասպա որպէս զի կնոջ ընկերութեամբ ապրիս : Չեմ կրնար ես իմանալ որ ինչպէս մէկը աշխարհքիս մէջ կին չունենալով առանց մեղքի կրնայ ապրիլ² : Ահագին բան է երբ որ մարդ մահուան ատեն առանց կնոջ գտնուի, որովհետեւ ինչ պատասխան կրնայ տալ, երբ որ Աստուած իրեն հարցընէ թէ ես զքեզ մարդ չստեղծեցի³, կնոջ հետ մէկտեղ ապրելու չորոշեցի՞ արդ ո՞ւր է կինդ : Եւ արդ՝ աս ամէն պատճառները աղէկ մտածէ, եւ խորհուրդս գլուխ տար, որովհետեւ ժամանակը հասած է, որն որ ձեռքէ փախցընելու ըլլանք նէ՝ չենք կրնար նորէն գիւրաւ ձեռք ձգել³ :

Լուտեր աս նամակը Յունիսի 2ին գրեց, եւ իր բարեկամներէն մէկուն խրկեց որ արքեպիսկոպոսին տայ. եւ թէ որ,

2. Կ'աղաւներ որ Լուտերին աս արարկէյոյ անոր անձին վրայ մեկնեն իր աշակերտները, որովհետեւ կարգուած ասինքը քառասունուերկու տարուան էր, ինչպէս որ քիչ

մը ետքը (էջ 219.) պիտի տեսնենք :

3. Ուլենպերկի, Գլ. 3. Զ. 2ամ. Ե. Գործք Լուտ. դերմ. 2ամ. Գ. 145. Բ. — 147. Բ :

ըսաւ, ինք կ'ուզէ նէ՝ ուրիշներուն ալ ցուցուր ու տպել տուր : Իսկ թէ որ հարցընելու ըլլայ թէ ինչու ես՝ որ ուրիշներուն խրատ կու տամ, չեմ ամուսնանար, պատասխան տուր որ մինչեւ հիմա կը կատկած էի թէ գուցէ աս բանիս բաւական յարմար չեմ : Բայց թէ որ իմ ամուսնանալովս՝ իրեն ալ յօժարելուն յոյս կ'ըլլայ նէ, չեմ դանդաղիր, հասպա շուտ մը իրեն օրինակ կու տամ ⁴ :

Լուսեր մեծ յոյս ունէր որ երիտասարդ արքեպիսկոպոսը դիւրաւ իր որոգայթին մէջ կ'իյնայ, ուստի շատ բարկացաւ երբ որ տեսաւ որ ակնկալութիւնը պարագ կ'լաւ, մանաւանդ որ Ալպերդ՝ ասանկ անամօթ գրուածքի մը պատասխան տալը՝ իր եպիսկոպոսական պատուոյն անարժան սեպելով՝ բողբոջին լուեց ⁵ : Բայց արքեպիսկոպոսին աս բռնած ճամբան Լուսերին որոշման վրայ ազդեցութիւն մը չըրաւ, մանաւանդ թէ իր անարժան թուղթը գրելէն վերջը ալ երկայն չսպասեց, հասպա քանի մը օր ետքը (Յունիսի 14ին) իր մնորեցուցած ու վանդէ հանած կուսանքներուն մէջէն կատարինէ՛ Պորէն իրեն կին առաւ ու մինակ քանի մը վկայից առջեւ հետն ամուսնացաւ : Ան առնն Լուսեր քառասունուերկու տարւան էր, իսկ կինը՝ քսանուվեց տարւան ⁶ :

4. Նոյն տեղը, 147. Բ :

5. Ան ժամանակէն ետքը Լուսեր նոյն արքեպիսկոպոսին վրայ սաստիկ նախասական կերպով կը խօսեր ու կը գրէր, իրեն շատ նախասական անուններ կու տար, զինքը՝ Գոթոսական կարգինալ, կարգի-նալական զահճ, նննդաւոր ծառայ, խնեթ, հոռոմայցի սասանայ, մարգասպան եւ արիւնխախնն չուն, կատաղի եւ շարագործ, անամօթ որդ, գող եւ առաջակ, որդի կայնի... կ'անուանէր. եւ ասոնցմ ուրիշ անանկ պիղծ ու անամօթ անուններ կու տար, որ չենք համարձակիր հաստեղ կրկնելու : Գարնալ վրան իսկ մը անամօթ առասպելներ կը հնարէր, կամ ուրիշներուն հնարածը ինք գրի կ'անցընէր, որոնց վրայ Կենց կը գրուցէ թէ Գոստաովանելու է որ Նորոգչին կիրքերը զները աս բանին մէջ չափէն անդին անցուցին, որով Բամական խօսքերը իրիւր ճշմարտութիւն առաւ. օրով նաեւ անկարելի է որ կարգի-նալ անանկ բաներով... իր եկեղեցական աստիճանը կամակար անարգանայ սակ նգան ըլլայ, : Ըսկից զատ նոյն մասննագիրը կը գրուցէ

որ Լուսերին՝ արքեպիսկոպոսին զեմ հանած սաստիկ գրուածքը՝ նոյն իսկ Սարսոնիայի կայսրընարին պալատին մէջ ահաճութիւն պատճառեց, թէպէտ եւ շատ արդիւնք վեր արքեպիսկոպոսին հեմ՝ քաղաքական խնդրոյ մը պատճառաւ՝ գժտութեան մէջ էին : Ըտ. Ը. Գլ. 9. 228 :

6. Կուստա Յիցեր, Գլ. ԻԳ. 585 : — Քանի մը ամիս յառաջ (1524ին, Նոյնմերթի սկիզբները) Լուսեր կրօնաւորական զգեստները հանած ու ախարհականի զգեստ հագած էր : Բայց չէ թէ միայն մինչեւ նոյն տարին վաճար կը բնակէր, հասպա մինչեւ վերջը հոն բնակեցաւ. ինչու որ բոլոր կրօնաւորներուն վանքին ելլէն վերջը՝ Լուսեր ուղեց նոյն շինուածը կայսրընարին յանձնել, իրմ խնդրելով որ ան մտքը՝ ուր որ ինք կը բնակէր՝ իրեն մնայ : Բայց կայսրընարը բոլորն ալ իրեն բնակելու առաւ : Լուսեր պտուղն բնակարան ունենալէն զատ՝ թէ կայսրընարին ու իր յաջորդները եւ թէ ուրիշ իր կողմ ըլլող իշխանները իր սպարաւոր կը հոգային, այնպէս որ առ կայսրընարը գրած

Վարդուրաց կրօնաւորին աս անօրէն գործքը՝ որմէ որ ուղ-
ղափառները կը զղուէին ու կը դարչէին, իր աշակերտներուն
մէջէն՝ քիչ մը ամօթ ու խելք ունեցողներուն ալ՝ շատ անխել
բան կ'երևար, եւ զինքը աս բանիս համար՝ մանաւանդ այն-
պիսի խոռվութեանց ատեն կարգուելուն համար՝ սաստիկ վար
կը զարնէին⁷ : Արդէն յառաջագոյն Շուրֆ՝ իր երևելի աշա-
կերտներէն մէկը, որն որ Վորմնի աւագածողովն ատենը քո-
վը կեցած եւ իրեն օգնած էր, քանի մը նշաններէ մակա-
բերելով որ պիտի կարգուի, այսպէս ըսած էր. «Թէ որ աս
կրօնաւորը կին աննելու ըլլայ, բոլոր աշխարհքս եւ նոյն
խկ սասանան՝ իր վրան ծիծաղել կու տայ, եւ բոլոր ըրած-
ները կ'ոչնչացնեն»,⁸ : Իսկ ամուսնանալէն վերջը գրեթէ ա-
մէնքն ալ շատ այլայլեցան : Մեյլնքթոն՝ իր ամենէն սիրելի ու
երևելի աշակերտը, աս բանս լսեց նէ՝ շանթէ զարնուածի
պէս երկոյն ատեն անշարժ ու լուռ կեցաւ, եւ ամիսներով չէր
կրնար միտիմարուիլ : Վուտեր՝ որ իրմէ բան մը ծածուկ չէր պա-
հեր, ամուսնանալուն վրայ յառաջագոյն հետը բան մը խօսած
չէր : Մեյլնքթոն իր վարդապետին աս գործքին վրայ ինչ կար-
ծիք ունենալը՝ քիչ մը ետքը իր կամերարիտս բարեկամին գրած
թղթին մէջ կը յայտնէ : «Վուտեր, կ'ըսէ, չկարծուած ատեն՝
յառաջագոյն բարեկամներուն բան մը չըսած՝ Պորէին հետ կար-
գուեցաւ : . . . Ստուգիս ամէն մարդ պիտի զարմանայ թէ ասանկ
դժբախտ ատեն՝ որ բոլոր բարի մարդիկ այնչափ նեղութիւն կը
քաշեն, ինք անոնց վշտացը վշտակից ըլլալու քաջութիւնը չու-
նեցաւ . մանաւանդ թէ ատր հակառակ այնպէս ցուցուց որ
վրանիս հասած շարիքներն ու թշուառութիւնները բանի տեղ
չիղներ : Ասով իր համբաւն ալ շատ նուաստացուց, այնպիսի
ժամանակ մը՝ երբ որ Գերմանիա ամէն ժամանակէ անլի իր
իշխանութեան եւ խոհեմութեան հարկաւորութիւն ունի»,⁹ : Եւ
թղթին վերջը այսպէս կը գրէ . «Աս ամէն բաները քեզի գրեցի,
որպէս զն չըլլայ որ ուրիշներէն լսելով՝ շատ խոռվիս ու վհա-
տիս⁹ : Յուստոս՝ Վուտերին ուրիշ մէկ երևելի աշակերտը՝

մէկ թղթին մէջ՝ խրկած զԿեսանե-
րուն վրայ շնորհակալ ըլլալով՝
կ'ըսէ որ հարկաւոր եղածէն աւելի
ունիմ : Կոստոս՝ Ֆիշէր, Գլ. Ի Գ .
580 . 591 . 592 :

7. «Աս գործքը, կ'ըսէ Բոսպորոսը,
նաեւ իր հետեւողներուն մէջէն շատ
վերստանդները անպատշաճ բան մը
սեպեցին, այնպիսի ժամանակ մը՝
որ երկիրն այնչափ թշուառութեանց
տակ ինկած էր : Գլ. Գլ. Գ . 204 .
Բ . 262 : Տես նաեւ Բլանք (Գլ. Գլ. Ե .

204 . Բ . 203 . Ծածուկ . 47.) , որն որ
Վուտերին աս անօրէն գործքը կէս
բերնով մը շատագովելու ատեն՝ կը
խոսատմանի որ շատ անարմար ա-
սան ընտրեց :

8. Մեյնցլ . Հաս . Ա . Գլ . 2 .
229 : Կուստու Ֆիցէր, Գլ. Ի Գ . 582 :

9. Ա. Պոսելէի, Գիրք Բ . Համ .
Ճ . Գ . — Մեյնցլ (Հոս . Ա . Գլ . 2 .
230 . Ծածուկ .) աս թղթին վրայ
խօսելով՝ կ'ըսէ որ Վուտերին ա-
մուսնութեան նաեւ իր բարեկամե-

Սփառադիման պայտէս կը գրէ. «Աս թուղթս քեզի նոր լուր մը պիտի տայ. Լուսերնիս կատարինէ Պորէին Տեա կարգուեցաւ. երէկ ես հարսնիքին ներկայ էի: . . . Աս տեսնելով՝ արցունքս չկրցայ բռնել: Եառ կը վախնամ՝ ու կը ներդուիմ. չեմ գիտեր արդեօք Աստուած մեզի ինչ պահած է. . . : Աստուած իր խորհուրդներուն ու գործքերուն մէջ պահելի է»¹⁰:

Լուսեր երբ որ իմացաւ որ նոյն իսկ իր բարեկամներն ու աշակերտներն ալ աս անօրէն ամուսնութեան համար իրեն տարբեր աչքով մը կը նային, սկսաւ զանազան շինծու պատճառանքներով ինքը զինքը ջատագովել: Աս պատճառները՝ իր բարեկամներուն գրած թղթերուն մէջ կը գտնենք: Եառոնց է որ, կ'ըսէ անոնց մէջ, կ'ուզէի չմեռած՝ կին առնել, թեպէտ եւ կնոսս Տեա ուրիշ հաղորդութիւն չունենամ, բայց եթէ Յովսէփայ եւ ամենասուրբ կոյս Մարեմայ մէջ եղած հաղորդութիւնը: Արդ որովհետեւ հաստատուն գիտեմ որ մահս մտնեցած է, անոր համար հարկ եղաւ որ փութամ, որպէս զի մահը՝ խորհուրդներս պարապի չճանէ¹¹: Ասկից զաս՝ մինչեւ հիմա խօսքով ու գրով սորվեցուցած վարդապետութիւնս՝ գործքով ալ հաստատուն ընել, ու պապականութենէն՝ զեռ վրաս եղած մնացորդներն ալ իրօք մեկդի ձգել ուզեցի, որպէս զի չերեւայ որ վարդապետածէս տարբեր կը գործեմ: Աս կինս մարմնոյ ցանկութեան համար չառի, հասպա ամուսնութեան վիճակին ունեցած բարի յօժարութեանս համար¹², ու կատարինէ Պորէ՝

բուն վրայ ինչ ազդեցութիւն ըրած ըլլաւ՝ Մեկամբմանն առ կամբարտիսս գրած թղթէն կ'երեւայ: Աս նամակը Մեկամբման ըստ սովորութեան լատիներէն չգրեց, հասպա յունարէն. . . իրրեւ թէ աս բանս այնչափ անթափ կը սեպէր, որ ամենուն ծանօթ եղած լեզուս գրել չուզեց, որպէս զի ըլլայ որ շատ մարդիկ խնայան:

10. Առ Օտենի, Հատ. Բ. ԳԼ. ԺԶ. 195: — Լուսեր անձամբ կը խոստովանի աս իր աշակերտներուն իր ամուսնութեան վրայ ունեցած կարծիքը: Վաս աշխարհի իմաստունները, կ'ըսէ անանուն բարեկամի մը գրուած թղթի մը մէջ. Նոյն հիշատակէն, աս բանին վրայ ցատկի բարկացած են: . . . Բայց թէ որ ամուսնութիւնս Աստուծոյ գործքն է նէ, կ'ակնցընէ վրան՝ ինքը զինքը ջատագովելու համար, ինչ գործանք որ աշխարհքս անոր վրայ գայթակղելն: Գործք Լուսեր

հիշէ. Հատ. Գ. 148. Բ. — Թե որ Լուսերին ինքը զինքը ջատագովելու համար բերած աս պատճառը ստոյգ ըլլար նէ՝ պէտք էր հետեցընել որ աշխարհքին մէջ պատահած ամեն անթափ եւ անպիտան գործքերը՝ ազեկ ու զովելի գործք կ'ըլլան, միայն թէ մարդիկ պարտաւեն:

11. Լուսեր իր անօրէն ամուսնութենէն ետեւ՝ քոստուսիկ տարի ալ ապրեցաւ, ու վեց որդի ունեցաւ:

12. Աս պատճառին որչափ սուս ու շինծու ըլլալն անկից յայտնի է, որ ինք շատ անգամ թէ իր խօսակցութեանց եւ թէ նամակներուն մէջ խոստովանած է որ մարմնոյ ցանկութիւնը զինքը շատ կը նեղէ: Պարկեշտութիւնը շինեբեր որ իր պատմած բանի մը զեպէրը, որոնց իրեն աշակերտները զրի անցուցած են՝ հասակը յիշենք. միայն վարդապետիկն աս Մեկամբման գրած մէկ

առաքինի կուսին հետ սրանչևի կերպով մը Աստուծոյ ձեռքովը կատուեցայ : Աս գործքս սուրբ ու աստուածային է . եւ թէպէտ ըստ աշխարհի միտք ունեցողները ինչ ըլլալը չեն կրնար հասկընալ ու չեն գիտեր , մանաւանդ թէ ամպարչտութիւն ու ստատանայական գործք կը սեպեն . բայց ես նոյն իսկ աշխարհքիս պսպտե կարծելուն համար՝ աւելի եւս աս վիճակը կը հաւնիմ : Ան ալ հոգս չէ որ զեւ մոլորութեան խաւարին մէջ յամուսած կեցողները իմ աս գործքիս վրայ կը գայթակղին : Ստոյգ է մարդիկ զիս իմ ամուսնութեանս համար կարգուրացի տեղ կը զնեն . բայց ես կը յուսամ որ երկինքը հրեշտակներուն մեծ ուրախութեան պատճառ եղած է , եւ չար ստատաններուն՝ սաստիկ խռովութեան եւ դառնութեան առիթ : Աս ու ասոր նման շատ բաներ գրեց Լուսեր իր բարեկամներուն¹³ :

Բայց թէպէտ եւ աս կերպով իր անօրէնութիւնը բարեկամներուն առջևը ջատագովելու կը ջանար , ի վերայ այս ամենայնի ինքն ալ աս գործքին վրայ շատ խռոված էր , ու խրդմտանքէն տանջուելով՝ մեծ արտուութեան ու սրտաբեկութեան մէջ ինկաւ . այնպէս որ նոյն իսկ իր ամուսնութիւնը չհաւնող աշակերտները սկսան զինքը մոխիթարել : Գլխաւորաբար Մելանթիմոն ձեռքէն եկածին չափ կը ջանար զինքը մոխիթարելու եւ զանազան պատճառներով կ'ուզէր հաւանեցընել որ չխռովի ու վհատութեան մէջ չէլնայ¹⁴ : Ո՞վ գիտէ , կ'ըսէր Լուսերին եւ

Նամակին հատուածը հոս կը զնենր , ուսկից որ ըսածնիս բացայայտ կ'իմացուի : « Հոս անգործ կը կենամ , քիչ ազովք կ'ընեմ ու աւելի քիչ կը հեճեմ , սրովհետեւ անուշ հոգնայ ստարի՛ ճիւղը ! » Եւ զիս շարժելու : Ուր որ պէտք էր Հոգւով արող վառուիլ , եւ հոգնել , ջանութիւններով , . . . քառասնիցէ ի վեր . . . : Ուր որ է որ բան մը գրած չունիմ , աջովք մը չեմ ըրած , ու հոգնայ ջանութիւններէն ի վեր : » : Եւ Օտիլիէ , Հոգ . Ե . Գլ . Ի . 273 : Տե՛ւ նոյն աս Գլխոյն 1 . Երանջ :

13. Աս նամակներէն ոմանք կը գտնուին էր 417 . Գործք 422 , Հոգ . Գ . 148 . Բ . 149 . 158 . Բ . 159 . 159 . Բ . 161 . Բ : Կուստու Փիցէր ալ անոնցմէ՝ ընդարձակ հատուածներ կը բերէ : Գլ . ԻԳ . 582 . — 585 :

14. Կուստու Փիցէր (Գլ . ԻԳ . 586.) թէպէտ կը գրէ որ Մելանթիմոն կ'ըսէ թէ Լուսեր արտուութեան ու սրտաբեկութեան մէջ ին-

կած ըլլայ . բայց ինքսոր հաստալ չուզելով՝ վրան կ'ուսեցընէ որ Մելանթիմոն կրնայ խորուած ըլլալ , որովհետեւ ինք Լուսերին կարգուելուն հաճած չըլլալով գիտաւ կրնար երեւակայել որ Լուսեր ալ արտած ըլլայ . սակայն Լուսերին գրուածքներուն ու նամակներուն մէջ անանկ բան ամենեւին չ'երեւար : — Ի վերայ այս ամենայնի ինք քիչ մը վերջը Լուսերի եւ ուրիշ մարդիկներուն խօսքերն ի մէջ կը բերէ , որոնցմէ յայտնի կ'երևայ որ Լուսեր շատ անգամ արտուութեան ու սիրութեան մէջ կ'իյնար : Ե՛հաւատիկ աս խօսքերուն մէկ երկուքը . Լուսեր աւել մը կը գրէ . « Հաւանքը կը կարծեն թէ որովհետեւ ես երբեմն արտաբեր վարձուներն մէջ ինքը զինքս ուրբան կը ջուցընեմ , միայն վարդերու վրայ կը պաշտիմ . բայց Աստուած գիտէ որ է՛ լուսնայ համար ինչ կը քաղեմ » : Գլ . ԻԳ . 611 : Գուստու Լուսերի աշակերտը կը պատմէ որ « Կերակրէն վերջը Լուսեր պարտեղս իջաւ , որպէս

Քուտեր երեւելի թշնամիները ողորկու կը ջանայ

Անգղիայի Ռեֆորմըն շողորմական նախնի մը ին գրէ, որուն՝ Ռեֆորմըն սասորմութեամբ պարտական իր որայ: Գեորգ Ստեֆանայի որտէն ալ իտնաբնական նախնի մը ին գրէ: Իշխանին ճեղքելի պարտախանը: Լուտեր երազման ալ հետը հաշտեցընելը՝ ին ջանայ: Բայց աշխարհայ պարտոյ ինքնայ: Ամէն ինքնան ժերտնելով՝ Լուտեր յարաջնելն աւելն սասորմութեամբ ժերտնելը ին ունի:

1525 — 1527

ԼՈՒՏԵՐ տեսնելով որ իր սաստիկ կատաղութիւնը ամէն առն իր Աւետարանին տարածուելուն չօգնէր, աս ասնները՝ իր սովորութեան հակառակ՝ սկսաւ խստութեանը չափ դնել ու կեղծաւորիլ, եւ գլխաւորաբար իր զորաւոր ու երեւելի թշնամիներուն սիրան առնելու ետեւէ իյնալ: Ամէն բանէն յառաջ ջանաց որ Անգղիայի թագաւորին բարկութիւնն իջեցընէ, զորն որ, ինչպէս ասանք, քանի մը տարի յառաջ սաստիկ անարգած ու նախատած էր: Կը պատմուի որ քանի մը Անգղիացիք զինքը աս բանիս յորդորած ըլլան, ըսելով որ թագաւորը հիմա քու վարդապետութեանցդ շատ միտած է: Արդ Լուտեր ելաւ նոյն թագաւորին աս խոնարհական կամ շողորմութեան նամակը գրեց (1525ին, Սեպտեմ. 1ին): «Բեպէտ եւ պէտք է որ քեզի թուղթ գրելէն վախնայի, վնհատիս թագաւոր, որովհետեւ գիտեմ որ գրեզ շատ բարկացուցի ու թշնամանցի գրքով մը՝ որն որ չէ թէ իզմէ, հասպաքեզի թշնամի ըլլողներուն գրգռելովը՝ շուտ մը ու առանց միտ դնելու գրեցի՞ 2. բայց քու ամենէն գրով ու խօսքով գովուած թագաւորական գթութիւնդ զիս համարձակեցուց որ գրեմ...: Ասկից զատ՝ ան ալ զիս յորդորեց գրելու, որ շատ հաւատարիմ մարդիկներ վկայեցին թէ ան քու անուամբդ ինծի գէմ հրատարակուած գիրքը՝ քու գործքդ չէ, ինչպէս որ կը ձեւացընէին նենգաւոր մարդիկ... մանաւանդ ան հրէշն ու մար-

1. Կուստալ Ֆիցեր՝ Լուտերին աս թուղթը գրելուն պատճառը այսպէս կը պատմէ: «Հենրիկոս՝ քահանայապետին հետ աւրուած էր, եւ կ'երեւար որ նորոգութեան խորհուրդներու մէջ ըլլայ: Իր Լուտերականներուն կողմն անցնելը՝ քահանայէն Գերմանական Կորագութեան շատ օգուտ կրնար ընել. աւոր համար Լուտեր՝ գլխաւորաբար Գանդիայի թագաւորին խօսքին ան-

սալով՝ որոշեց որ... թագաւորին իրենց կողմն անցնելու արգելք եղած բաները՝ ձեռքէն եկածին չափ վերցընէ»: Գլ. ԺԸ. 376: Նոյն բանը Լուտեր ալ կը յիշատակէ. Ցե է Գործ. Լուտ. 477. Հար. Գ. 363. Բ:

2. Աս խօսքերը՝ Ա. Գործին Բ. Գլխոյն 22. Եսմոթմ. սկզբները գրուած Լուտերին խօսքերուն հետ համեմատելու է:

դիկներուն եւ Աստուծոյ ասեփն՝ Երորակի (Եորկի) կարգինպը՝ թագաւորութեանդ ժանտախտն ու սպականութիւնը: Այնպէս որ սաստիկ ամօթէս չեմ համարձակիր աչուրներս քեզի վերջնելու, որ ես անարգ ու անպիտան մարդս, մանաւանդ թէ որդ իսկ, ան ժանտ մարդիկներէն գրգռուելով, թեթեւութեամբ՝ քեզի պէս մեծ թագաւորի դէմ ելայ...: Գարձեալ ան ալ զիս շատ յորդորեց աս թուղթը գրելու, թէպէտ եւ անարգ ու արհամարհ ըլլամ, որ լսեցի թէ դուն հիմա Աւետարանին կողմը միտելու սկսեր ես եւ ան անպիտան ու չար մարդիկները կ'ատես: Աս լուրը իմ սրտիս աւետում կամ ուրախութեան լուր մ'եղաւ. անոր համար աս թղթովս ամենայն կարելի խոնարհութեամբ քու ոտուրներդ ինկած՝ Քրիստոսի շարչարանաց, խաչին ու փառացը համար կ'ազաչեմ ու կը պաղատիմ որ շնորհք ընեա՝ քեզի դէմ բրածներս բոլոր ներեա, ինչպէս որ Քրիստոս ալ ազաչեց ու հրամայեց որ իրարու յանցանքը ներենք: Եւ թէ որ քու վեհափառ տէրութիւնդ կը հաճի որ հրապարակական գրուածքով մը իմ առաջին գիրքս ետ կանչեմ ու քու անուանդ պատիւ տամ, շնորհք ըրէ կամքդ ու հաճոյքդ ինծի իմացուր, եւ ես կը փութամ շուտ մը կատարելու. վասն զի թէպէտ քու վեհափառութեանդ հետ բազդատուելու ըլլամ նէ՛ ես անարգ ու ոչինչ մարդ մըն եմ, ի վերայ այսր ամենայնի Աւետարանին տարածուելուն եւ Աստուծոյ փառացը համար շատ օգտակար բան կ'ըլլայ, թէ որ կարենամ Անգղիայի թագաւորին՝ Աւետարանին իրողութեանցը վրայ գրել:

«Աստուած տայ որ ինչպէս սկսար նէ՛ այնպէս յառաջ երթաս, եւ հոգւով լեցուելով՝ Աւետարանին թէ օգնական ըլլաս թէ հնազանդիս, եւ թող շատս որ ոչ ականջներդ եւ ոչ սիրտդ մուտ ունենան ան թուճաւոր ու չարախօս քաղցրաբան շոգոթորթները՝ որոնք Լուսերը հերեւիկոս կանչելէն ուրիշ բան չեն գիտեր: Քու մեծափառ տէրութիւնդ ինք իր մարին մեջ մտածէ, որ ինչ գէշ բան կրնամ ես վարդապետել, որովհետեւ ուրիշ բան չեմ վարդապետեր բաց եթէ աս՝ որ մեզի համար շարչարանք քաշող, մեռնող ու յարութիւն առնող Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյն Աստուծոյ հաւատալով՝ պէտք է որ երանութեան հասնինք, ինչպէս որ սուրբ Աւետարաններն ու Առաքելոց գրուածները յայտնապէս կը ցուցնեն: Աս է իմ վարդապետութեանս գլխաւոր մասն ու հիմը, որուն վրայ ետք կը հիմնեմ ու կը վարդապետեմ ընկերաց սերը, քաղաքական մեծերու հնազանդութիւն, մեղանշական մարմինը մահացուցանել, ինչպէս որ քրիստոնէական վարդապետութիւնն ալ կը պա-

տուիրէ : Աս վարդապետութիւններուն մէջ ինչ գէշ բան կայ : Թող յառաջագոյն քննեն, լսեն ու ետքը գատեն : Ինչու զիս չչսած ու չյաղթած՝ կը դատապարտեն :

«Իսկ թէ որ եպիսկոպոսներուն շարաշար գործքերուն ու բանաւորութիւնն գէ՛մ կ'ելլեմ' նէ՛, որոնք վերը գրուած քրիստոնէական վարդապետութիւններէն տարբեր բաներ մանաւանդ թէ անոնց Տակառակր կը վարդապետեն, եւ միանգամայն տասանորդներու, մուտքերու, շքեղութիւններու, մարմնոյ ցանկութիւններու, եւ նոյն իսկ թագաւորութիւններու, իշխանութիւններու եւ բոլոր աշխարհքիս հարստութիւններուն կը բաղձան, զարմանալի բան մը չէ՛, որովհետեւ նոյն իսկ ռամիկն ալ աս բաներս կը տեսնէ ու կը դատապարտէ. մանաւանդ թէ իրենք ալ խոստովանելու կը ստիպուին : Թէ որ ատելութիւնէն ու պատժէն ազատ ըլլալ կ'ուզեն նէ՛ ինչու իրենք զիրենք չեն շիտկեր եւ ուղիղ չեն վարդապետեր :

«Ենտարակոյս քու մեծախառ տէրութիւնդ կը տեսնէ որ Գերմանիայի մէջ որչափ մեծ իշխաններ, որչափ հասարակութիւններ ու քաղաքներ, եւ որչափ իմաստուն մարդիկներ ինծի հետ միաբան են, եւ Աստուծոյ շնորհքովը անարատ կը պահեն ան աւետարանական վարդապետութիւնը՝ որն որ Քրիստոսի մասնաւոր խնամքովը իմ ձեռքս մաքրուեցաւ : Անոնց թուին մէջ երանի՛ թէ Քրիստոս զքեզ ալ գնէ եւ ան հոգւոց բունաւորներէն բաժնէ :

«Իսկ ինչ զարմանալու բան է որ կայսրը եւ ուրիշ քանի մը իշխաններ ինծի գէ՛մ ելլած են : Սաղմոսին մէջ գրուած չէ որ «Ընդէր խոռովեցան հեթանոսք եւ ժողովուրդք խորհեցան «ի սնոսիս : Յանդիման եղեն թագաւորք երկրի եւ իշխանք ժողովեցան ի միասին վասն (Տակառակ) Տեսուն եւ վասն Օծելոյ «Նորա» : Անոր համար մանաւանդ զարմանալու է թէ որ իշխան մը կամ թագաւոր մը Աւետարանին կողմը միտելու ըլլայ : Երգ ես մեծապէս կը բաղձամ որ աս զարմանալի բանը քու վրադ կատարուի : Եւ Աստուած՝ որուն առջեւը եւ որուն ուզելովը աս թուղթս կը գրեմ, իմ խօսքերուս գործակից ըլլայ, որ Անդղիացւոց թագաւորդ շուտ մը Քրիստոսի կատարեալ աշակերտ, Աւետարանի խոստովանող ու Լուսերի բարեգութ տէր ըլլաս : ամէն : Թէ որ քու մեծախառ տէրութիւնդ կը հաճի նէ՛ դժարիւր ու քաղցր պատասխանուց մը կը սպասեմ»³ :

Ես թղթին պատասխանը չսուած՝ տարւոյն վերջը՝ Գեորգ Սպարսնիայի գրքին ալ, զորն որ շատ անգամ նախատած էր, շողորթթական՝ բայց միանգամայն յանձնապատասխանութեամբ

խառն թուղթ մը գրեց՝, որուն գլխաւոր մասերն ասոնք են : «Գիտե՛նք որ Ս. Գրոց ըսածին համեմատ՝ Աստուած մարդիկնէրուն հետ խկզբան խստութեամբ ու սաստկութեամբ կը վարուի՝ իսկ ետքը՝ հօր պէս ու քաղցրութեամբ : ... Նոյնպէս ես ալ շատերուն ու քու բարձրութեանդ հետ վարուեցայ, ու խիստ եւ սաստիկ գրուածներով ձեզի դէմ ելայ : Բայց միանգամայն շատ ալ աղօթք ըրի որ Աստուած գրեց ինձի հետ հաշտեցնէ, եւ շատ աղէկ ու մտիթարական գրուածքներ ալ դուրս հանեցի, որոնցմէ ամէն մարդ կրնայ իմանալ որ ես ամենեւին մեկու մը չարիքը չեմ ուզեր. հապա ամենուն ալ բարիք ընել կ'ուզեմ : Բայց տեսնելով որ գուն բարկութենէ զիջանիլ չես ուզեր, հապա միտքիսնակ նոյնպէս կը մնաս, միտքս դրի որ մէյ մ'ալ խոնարհութեամբ ու բարկամութեամբ ազատեմ, աս գրով՝ որն որ գուցէ վերջինը կ'ըլլայ, որովհետեւ ինձի այնպէս կ'երուայ որ Աստուած մէջերնէս շատերը պիտի կանչէ, եւ ասկից կը կասկածեմ որ գուցէ Գեորգ գուքնն ու Լուսեր ալ անոնց մէջն ըլլան : Ըսո՛նք քու բարձրութեանդ գրելուս վախճանն ան է որ ... պաշտօնիս պարտականութիւնը կատարեմ, որն որ զիս քու հոգւոյդ փրկութիւնը հոգալու կը ստիպէ. որովհետեւ ինքը զինքս պարտաւոր կը ճաննամ՝ աս բանը նաեւ թշնամիներուս ալ ընելու : Աստի թէ խրատներուս հետեւիս թէ չհետեւիս, քիչ մը ետքը պիտ'որ իմանաս որ ես նաեւ խստութեամբ գրած ատենս ալ՝ աւելի քու օգուտդ կ'ուզէի քան թէ գրեց գովողներն ու շողորթողները :

«Ասոր համար եկած՝ սրտիւ քու ոտուրներդ կ'իյնամ, ու ամենայն խոնարհութեամբ կ'աղաչեմ որ մինչեւ հիմա բռնած թշնամութեան ճամբադ թողուս, եւ իմ վարդապետութիւնս չհալածես . չէ թէ անոր համար որ կը կարծեմ թէ քու հալածելովդ՝ իմ վարդապետութեանս մեծ վնաս մը կը հասնի, ... ինչու որ արդէն շատ աւելի մեծ թշնամի մը ունիմ, այս ինքն սատանան իր բոլոր հրեշտակներովը, եւ Աստուած մինչեւ հիմա ինձի ... սիրտ տուաւ որ իր առջեւ՝ հաստատուն կեցայ : Եւ թէ որ իմ շահս խնդրելու ըլլամ նէ, ինձի սաստիկ հալածուելէն աւելի աղէկ բան մը չիկրնար ըլլալ . որովհետեւ մինչեւ հիմա հալածանքներուն ինչպիսի օգտակար եղած ըլլալը չեմ կրնար խօսքով բացատրել, այնպէս որ պատշաճ է որ թշնամիսն-

4. Արտատու Փիցեր (Գլ. ԺԷ. 347.) կը գրուցէ թէ Լուսերին աս թուղթը գրելուն պատճառն ան էր որ Փիլիպպոս Հեստենի աշխարհաւոր կոմսը՝ որն որ Գեորգ գրեցին փետան էր, ու հոգւով եւ մարմնով

Լուսերի վարդապետութիւններուն ետեւէն կ'երթար, բողջալով որ իր աներն ալ իրենց կողմը ձգէ, Լուսերին յանձնեց որ անոր աս թուղթը գրէ. եւ Լուսեր շիրմալով դէմ գնել յանն առաւ :

բուս շնորհակալ ըլլամ : Եւ թէ որ քու բարձրութեանդ դժբախտութիւնն ինծի հաճելի ըլլար, պէտք էր որ զքեզ աւելի գրգռէի եւ բաղձայի որ զես աւելի հալածես : Բայց մինչեւ հիմա եղածը բաւական է... հիմա ուրիշ տեսակ վարուելու ժամանակ է... Իմ անձիս նուաստութեան մի նայիր. ինչու որ Աստուած երբեմն իշու մը ձեռքով ալ խօսեցաւ :... Բայց ոչ դուն եւ ոչ ալ ուրիշ մէկը իմ վարդապետութիւնս կրնար խափանել կամ արգելել . յառաջ պիտի երթայ եւ պէտք է որ երթայ, ինչպէս որ մինչեւ հիմա գնաց . ինչու որ իմ վարդապետութիւնս չէ : Սակայն շատ կը ցաւիմ տեսնելով որ ինչպէս դուն զՔրիստոս՝ զգլուխ անկեան՝ անագործուութեամբ կը հալածես, դուն որ Աստուած յնչպէս յանձնեց ինչպէս յերթով շարժողութեան : Աստուած այս որ աս թողմն աղէկ ատեն մը ձեռքդ հասնի ու գրուածքս առջեւդ շնորհք գանձ . ինչու որ եթէ (Աստուած չընէ) իմ խոնարհական ու սրտէ բխած աղաբարութիւնս չես ընդունիր նէ՛ շատ դէշ կ'ըլլայ :

«Բայց ես Աստուծոյ ու քու բարձրութեանդ առջեւ խիղճս ասով կը հանդարտեցընեմ՝ որ պարտքս կատարեցի . եւ ասկէ վերջն ալ քեզի ամէն հաճոյ եղած բանը կատարելու կամ զիջանելու պատրաստ եմ, բաց ի վարդապետութեանէս՝ որն որ ըստ խղճի մտաց չեմ կրնար թողուլ : Ասկից զատ՝ կ'աղաչեմ ու թողութիւն եւ շնորհք կը խնդրեմ, եւ կը պաղատիմ որ քու բարձրութեանդ դէմ գրով կամ խօսքով բրածներս ներես : Ես ալ քու բարձրութեանդ ինծի դէմ բրածներուն սրտանց թողութիւն կու տամ, եւ կ'ուզեմ Յիսուսի Քրիստոսի աղաչել (ստոյգ ալ գիտեմ՝ որ խնդրածս կ'ընդունիմ) որ իր խօսքին դէմ բրածներուդ ներումն շնորհէ : Միայն աս մէկ բանին մէջ զիջում՝ բռէ, ու ամէն բան կարգի կը մննէ, այս ինքն թող տուր որ իմ աշխարհք բերած՝ Քրիստոսի խօսքը ազատ ըլլայ : Թէ որ աս բանս ընելու ըլլաս, ստուգիւ բոլոր հրեշտակները երկիրքը քու բարձրութեանդ վրայ կ'ուրախանան : Աս ալ պէտք է որ գիտնաս թէ մինչեւ հիմա քեզի համար եռանդեամբ աղօթք կ'ընէի եւ հիմա ալ կ'ընեմ, եւ աս թողմովս կ'ուզեմ առջեւն առնել որ չստիպուիմ քեզի դէմ աղօթք ընելու . ինչու որ եթէ աս բանս ընելու ըլլամ նէ... ստուգիւ անկէ ետեւ յաջողութիւն չես գաներ . որովհետեւ գիտենք որ Քրիստոս մեզի խոստացածը կը կատարէ : Եւ դուցէ փորձով կ'իմանաս

5. Լուսեր անուշտ իր աւետարանէն սորվելով՝ աս սպառնալիքը սկսաւ ետքը ի գործ դնել, որն որ ինք բանի մը տարի վերջը՝ նոյն Գեորգ դ. բախն դէմ գրած մէկ գրքին մէջ պատկան կը խոստացանի : Երեւ

որ Լուսերին դէմ կուտիր՝ Մուսգերին դէմ կուտելուն հետ նոյն է: Բայց ես կը բաղձամ որ ասոր փորձը չառնես: Ես իմ աղօթքս սատանայէն զորաւոր կը սեպեմ. եւ թէ որ աս ասանկ չըլլար նէ՝ Լուսերին բանը շատոնց բուսած էր. թէպէտ եւ ուրիշները Աստուծոյ աս մեծ հրաշքը իմ վրաս չեն տեսներ:

«Վաստէն բաները մեծ խոնարհութեամբ ու հաւատարմութեամբ գրեցի (եւ Աստուած տայ որ վերջին անգամը չըլլայ): Երանի թէ քու բարձրութիւնդ քրիստոնէի վայել կերպով մը աւերի կենդանի գործքով քան թէ մեռեալ նշանագիրներով ինծի պատասխան տար,» 6:

Լուսեր աս թուղթը Գեկտեմբերի 22ին գրեց, որն որ Գէորգ դուքար նոյն ամսոյն 25ին ընդունելով՝ 28ին աս պատասխանը տուաւ: «Թուղթդ քրիստոսի ծննդեան օրն ընդունեցանք, եւ իրմէ քեզի համար շնորհք ու խաղաղութիւն կը խնդրենք, ինչպէս որ դուն ալ մեզի համար խնդրած էիր. աս կից զատ՝ կը խնդրենք իրմէ որ ինքը զինքդ ճաննաս: — Մէն բանէն յառաջ՝ Աստուծոյ փրկչին առջեւը կը վկայենք որ... աս թուղթը ատելութեան հողում մը չենք գրեր, հապա բաղձալով որ ինքը զինքդ քեզի ճանչցրենք. եւ ասոր համար բուրոյզին առանց շողջորթութեան կը գրենք: Եւ որովհետեւ դուն մեր վրայ կասկած ունիս որ չօրս կողմերին շողջորթներով լեցուն է, քեզի աս նշանակը կու տանք. թէ որ աս գրուածներնուս մէջ զքեզ շողջորթելու ըլլանք նէ՝ ան ատեն համարձակ բռէ որ վարժածներնուս պէս ալ կը վարուինք? Իսկ թէ որ չենք շողջորթեր նէ՝ ան ատեն շողջորթները անտեղերը փնտռէ, ուր որ զքեզ մարդարէ, Գանիէլ, Գերմանիայի առաքեալ ու աւետարանիչ կ'անուանեն: Երկրորդ աս ալ կը վկայենք որ աշխարհական մարդ ըլլալով՝ քեզի հետ Ս. Գրոց վրայ

կրնար աղօթք ընել, կ'ըսէ, առանց քրիստոնէական սեկտէ կարգալու: Երբ որ Սուր կեղեցի անուն քո բռելու ըլլամ, պէտք է որ միանգամայն ըսես՝ Անիծեալ, դատապարտեալ, նախատեալ ըլլայ պապականներուն եւ բոլոր քու անունը հայհոյողներուն անունը: Երբ որ Եկեղեցի արքայութիւն քո բռելու ըլլամ, պէտք է որ միանգամայն ըսես՝ Անիծեալ, դատապարտեալ ըլլայ եւ կործանի պապականութիւնը եւ երկրիս ամեն ան թաղապարտութիւններն ու տէրութիւնները, որոնք քու թագաւորութեանդ գէմ են: Երբ որ Եկեղեցի կամ քո բռելու ըլլամ, պէտք է որ միանգամայն ըսես՝ Անիծեալ, դատապարտեալ, անթագարտեալ

ըլլան եւ ոչնչանան պապականներուն ու քու կամեաց ու խորհրդաց դէմ ըլլողներուն մտածմունքներն ու խորհուրդներն: Ստուգիւ ամեն օր անպազար ասանկ կ'աղօթեմ թէ՛ ըրնով թէ՛ մտքով, քրիստոսի ամեն հաւատարեայներն ալ ինծի հետ ասանկ կ'աղօթեն, եւ աղէկ ալ գիտեմ որ աս աղօթքին կը լսուի: Տէրապէ՛ շարժողունքս քե՛զ շարժէ քե՛զն ի՛նչ: Դ՛ն թէ՛ քե՛զ, Գէորգ Բ. Գլ. Ժ. 448, 449:

6. Գործք Լուս. գերմ. 51ա. Գ. 208. լատ. Լատ. Բ. 531. Բ:

7. Բնագրին մէջ՝ Unser Wein schmeckt nach dem Faß; գինինիս՝ տակառին հաշի ունի, կ'ըսէ: Գործք Լատ. քէր. Լատ. Գ. 210:

վիճարանութիւն չենք ուզեր ընել : Եւ քնչպէս որ երբեմն Գաւիթ՝ Գողիածին Հետ մենամարտութիւն ընելու ասեն՝ Սաւուղին զրահներն ու զէնքերը՝ որոնց որ վարժած չէր, մէկդի ձգեց եւ իր սովորական քսակը, պարսափինն ու դաշտին վրայ եղած քարերն առաւ, որոնք որ գործածելու սորված էր, ու անտնցմով Գողիածը յաղթեց : այսպէս ալ մենք աս գրուած քիս մէջ՝ միայն ան կ'ուզենք գործածել որն որ սորված ենք, եւ աս ալ իրաւացի ու քրիստոնէութեան պատշաճ է : Նամակն աս կերպով սկսելէն վերջը՝ Ղուտերին թղթին ամէն մէկ մասերուն պատասխան կու տայ : «Մեզի Հետ խստութեամբ ու դառնութեամբ վարուիլդ, կ'ըսէ, աստուածային ու աւետարանական օրինաց գէժ՝ ըլլալը՝ յայտնի է : ... Չմեզ զուր տեղ ... բռնաւոր եւ Վետարանին թշնամին կանչեցիր եւ ուրիշ նախատական անուններ դրիր վրանիս ... որոնք որ ստուգիւ Աւետարանին եւ Ս. Գրոց ուրիշ մասերուն մէջ չէիր գտած : ... Ի՞նչ Հարկաւորութիւն ունէիր զմեզ ստախօս անուանելու, որ բերներնէս սուտ մը լրած չունէիր : ... Ստուգիւ քեզմէ այսպէս նախատական խօսք լսելը՝ մեզի ծանր ու խիստ է : ... բայց թէ որ Աստուծոյ աղաչեցիր որ մեզի խաղաղասէր ու քաղցր հօգի տայ, որ քեզի Հետ սիրով վարուինք, գիտնաս որ շատոնց աս աղօթքդ լսուած է :

«Վայց պարապ տեղ կը յուսաս որ Հետը ներողամտութեամբ վարուինք, քնչու որ դուն նոյն իսկ կայսրը՝ որուն որ հաւատարմութեան երդում՝ ըրած ենք, սաստիկ կը նախատեսն ու կը թշնամանես, եւ իր հրամանները ողբի տակ կ'առնես : Ասկից զատ՝ Ախղղենպերկ քաղաքը ապաստանարան մը դարձուցիր, ուր որ կրօնաւորներն ու կուսանքները՝ եկեղեցիներնիս ու վանքերնիս կողոպտելէն ետեւ՝ կը փախչին կը պատասպարին, եւ դուն անանկ տաճարակողոպուտ սրբապիղծ մարդիկը կ'ընդունիս ու քովդ կը պահես. այնպէս որ Ախղղենպերկ քաղաքը՝ բոլոր մեր երկրին կարգուրացներուն ապաւինութեան տեղն եղած է :» 8 :

Իշխանը հաստիզ կը ցուցրնէ թէ քնչպէս Ղուտերին իսկըզբան դուրս հանած գրքերը ըստ մասին հաճութեամբ կը կարդար, թէ քնչպէս Ղիփսիայի վիճարանութիւնն ընել առաւ, յուսալով որ օգուտ մը կ'ընէ, եւ թէ քնչպէս իրեն բարիքը սրտանց ուզելով՝ ամէն միջոցն ի գործ դրաւ զինքը ճամբայ բերելու, Հետը առանձին խօսեցաւ, եղբօր պէս խրատ տուաւ : բայց երբ որ, կ'ըսէ, հաստատուն խնայց որ մուրումնութիւններուդ մէջ յամուած ես, ալ չէի կրնար Հետդ առջինին պէս վարուիլ : քնչու որ պղտիկութենէ այնպէս կրթուած եմ որ հաւ-

զանգութեան դէմ ընդդէմն ու Քրիստոսի եկեղեցիէն բաժնուողները՝ հերետիկոսի ու հերձուածողի տեղ զննմ: Ասոնք բսելէն ետեւ՝ խօսքն այսպէս յառաջ կը տանի. «Գարձեալ աս ալ կ'ըսենք որ քու Աւետարանդ հոգեբնիս չէ. ինչու որ քրիստոնէական կրօնքին գլխաւորներէն դատապարտուեցաւ. եւ անոր համար ալ մեծ փութով զգուշացանք որ մեր հպատակները չընդունին: Եւ աս զգուշութիւնն ընելու՝ քու Աւետարանէդ ծագած շարաշար պտուղները ստիպեցին զմեզ: Արտի-հետեւ ոչ դուն եւ ոչ ալ ուրիշ մէկը կրնասք ուրանալ որ քու վարդապետութենէդ՝ Աստուծոյ, սուրբ հաղորդութեան խորհրդին, ամենասուրբ Աստուածածնին եւ ամէն սրբոց դէմ հայհոյութիւններ եւ նախատինքներ կը բղխին: Քու վարդապետութեամբդ եւ քու աշակերաներուդ վարդապետութեամբը՝ եկեղեցւոյն իսկզբանէ դատապարտած ամէն հերետիկոսութիւնները նորոգուեցան, եւ բոլոր աստուածային պաշտօններն ան աստիճանի աղաւաղեցան ու տակն ու վրայ եղան, որ եկեղեցւոյ սկիզբէն վեր անանկ բան եղած չունէր: Եւ իրօք ալ երբ արդեօք այնչափ սրբապղծութիւններ եւ Աստուծոյ նուիրուած կուսանքներու պղծութիւններ եղած են, որչափ հիմա՝ քու Աւետարանդ քարոզուելու սկսելէն ետեւ կ'ըլլան: Ե՛րբ իշխաններու դէմ այնչափ ապստամբութիւններ, երբ այնչափ սրբաղան տեղերու յափշտակութիւններ, երբ աւելի զողութիւն ու աւազակութիւն եղաւ. երբ Ախղանպերկի մէջ աւելի կարգուրաց կրօնաւորներ ու կուսանքներ գտնուեցան. երբ այնչափ կանայք իրենց էրիկներէն բաժնուելով՝ ուրիշներու հետ կարգուեցան, որչափ հիմա քու Աւետարանդ քարոզուելու ատեն: Ե՛րբ ամուսնական հաւատարմութեան դէմ այնչափ պղծութիւններ պատահած էին, որչափ կը պատահին ան ժամանակէն ետեւ՝ որ դուն գրեցիր թէ Երբ որ կին մը իր էրկանէն զաւակ չունենար, պէտք է որ ուրիշ մարդու մ'երթայ, եւ անիկց ունեցած զաւակը պէտք է որ բուն իր էրիկը պահպանէ. նոյնպէս ալ էրիկը պէտք է որ վարուի»⁹: Արդ աս ամէն պտուղները ան քու

9. Ստուգիւ բոլոր աս ու սակեց աւելի պիտի բաները յայտնի բաներով եկեղեցւոյ մէջ ամէն տեսակ մարդիկներու առջեւ աւստիւրէն լեզուաւ խօսած է Լուտեր, վարդգուրկի առանձնութենէն դաւանալէն ետեւ. որոնք իր գործոցը հաւաքումներուն մէջ մինչեւ հիմա կը կենան: Ըստ տեղ Լուտեր անանկ պիտի ու անամսթ կերպով կը խօսի, որ շատ հեղինակներ միայնութիւն բերելու ստիպուած ատեններն՝

չեն կրնար աւստիական լեզուներով (չպաղիերէն, գերմաներէն...) զննել հապա լատիներէնը կը զննել. շատ հեղ ալ նոյն իսկ լատիներէնին մէջէն կտորներ թող կու տան. որոնք որ արտաքայ կարգի պիտի ու անպիտան բաներ ըլլալուն համար՝ եւ ոչ լատիներէնը զննելու կը համարակին: Այնպիսի պիտի խօսերք շատ հեղ Լուտերի ընտանեկան նամակներուն մէջ ալ կը գտնուին: Բայց աս անամսթ խօսքերուն բուն

Աւետարանէդ ծագեցան, որն որ դուն գրուանին տակէն դուրս
 Հանեցիր: . . . Բայց աւելի լաւագոյն կ'ըլլար որ քու Աւետարանդ
 միշտ ծածկուած մնար: Եւ թէ որ ասանկ ուրիշ Աւետարան
 մ'ալ Հանելու ըլլաս նէ, ստուգիւ գեղացի մը չիմնար: Թէ որ
 Քրիստոս ասանկ Աւետարան ուզած ըլլար նէ՝ Խաղաղութիւնը
 Տեառնիդ ըլլայ՝ չէր ըսեր. եւ ոչ ալ Պետրոս ու Պօղոս առա-
 քեայները կ'ըսէին որ իշխաններուն ու մեծերուն Հնազանդե-
 լու է: Աս քու Աւետարանիդ պտուղները գմեղ կը ստիպեն որ
 քու Աւետարանէդ ու վարդապետութենէդ զոգնիք ու գար-
 շինք. իսկ բուն Քրիստոսի Աւետարանը, թէ որ Աստուած կ'ու-
 չէր նէ, Տօգալ եւ մարմնով, ինչքովնիս ու պատուովնիս կ'ու-
 զնէք պաշտպանել, եւ կը խնդրենք որ իր ՀնորՏքը աս բանիս
 մէջ մեզի օգնական ըլլայ:

«Պ՛նզի մահը կը յիշատակես, որն որ արդէն գիտենք թէ
 վրանիս պիտի գայ: Բայց վիճակնիս ինչ կ'ըլլար, թէ որ քու
 Աւետարանդ ընդունէինք եւ այնպէս մեռնէինք: Աստուած իւ-
 րաւալը չէր ըսեր. Ասկից կու գայ կոր ասիկա ան նոր Աւե-
 տարանով՝ որն որ այնչափ գէշ ու վնասակար պտուղներ բե-
 րաւ. ես չըսի՝ որ ծառը պողէն կը ճանչցուի: Եւ թէ որ պա-
 տասխան տարու ըլլայինք որ Լուտեր ըսաւ թէ աս ան Աւետա-
 րանն է՝ որն որ գրուանին տակ ծածկուած էր, Աստուած մեզի
 չէր ըսեր մի. Բայց Քրիստոսի եկեղեցին քեզի ուրիշ տեսակ
 կը զրուցէր. . . , ինչո՞ւ ուրեմն Լուտերին Հաւատացիր ու եկեղեցոյ
 չՏաւտացիր: Արդ՝ գրուանին տակէն Հանած Աւետարանդ քե-
 ղի պահէ. մենք Քրիստոսի Աւետարանին կ'ուզենք Հաւատարիմ
 մնալ, որն որ կաթողիկէ եկեղեցին ընդունած է ու մինչեւ Տի-
 մա Հաստատուն կը պահէ. եւ Աստուած մեզի օգնական ըլլայ
 որ աս բանս կարենանք կատարել»¹⁰:

Ասոնք գրելէն ետեւ՝ Տօր պէս իրեն խրատ կու տայ որ
 բռնած չար ճամբէն դառնայ ու շարաշար ընթացքը փոխէ, եւ
 ետքը նամակն այսպէս կը լընցընէ: «Թէ որ խրատներուս կը
 Տեառնիս ու Հաստատուն կենայով միշտ կը յարատուես, դքեղ
 ապահով կ'ընենք որ Աստուծմէ մեծ վարձք կ'ընդունիս ու
 յաւիտենական կենաց արժանի կ'ըլլաս: Ենչպէս մեր բազմա-
 դուրս տիրոջ՝ կայսեր առջևը ձեռքերնէս եկածին չափ կը ջա-

գանձարանը՝ Խօսք սեզանոյ բուսած
 Հաւարումն է, որուն վրայ յառա-
 քարմութեան մէջ խոսած ենք: Ան
 աստիճանի սրբութեան Հասած էր
 աս կրօնի՝ Կորոզիք, որ ասանկ պղղ-
 ծու թիւններ կը սորվեցնէր. ան
 աստիճանի սրբութեան Հասած էին
 նաեւ իր ձեռքը Կորոզեաները, որ

ժամերով իրենց եկեղեցիներուն մէջ
 կեցած՝ մտազբուխեամբ աս պիղծ
 խօսքերը մտիկ կ'ընէին, ու մէջքնին
 մէքր բերուն չէր բանար ու զինքը չէր
 յանդիմաներ. մասնաւոր թէ աս-
 տուածային խօսքի պէս կ'ընդունէին:
 10. Գործք Լուս. գերմ. Հատ.
 Գ. 212:

նանք ու կ'աշխատինք որ շնորհքի ու թողութեան հասնին . իսկ մեզի դէմ ըրածներուդ համար մի կարծես ամենեւին որ չարիք մը գայ վրայդ, հասցա մանաւանդ ամէն բարիք կրնաս յուսալ մեզմէ, 11 :

Իսկ Անդղիայի թագաւորին պատասխանը՝ որն որ երկրորդ տարին Լուսերին ձեռքը հասաւ, թէպէտ եւ Գէորդ դքսին պատասխանին քով շատ սաստիկ է, բայց ան ալ իմաստութեամբ մանաւանդ թէ չափաւորութեամբ գրուած է : Թագաւորին ընդարձակ թղթին մէջէն մինակ քանի մը հատուած կը դնենք հոս : «... Ձեմ գիտեր որ գրած գրքիս վրայ կ'ամբընամ ըսածդ ստոյգ է արդեօք . միայն աս գիտեմ որ բաւական պատճառ ունիս ամբընալու չէ թէ միայն ինծի դէմ գրած գրքիդ, հասցա մինչև հիմա գրած բոլոր գրքերուդ վրայ . որովհետև անոնց մէջ անամթ մոլորութիւններէ ու անմիտ հերետիկոսութիւններէ ուրիշ բան չկայ :... Գարձեալ ան ալ չեմ կրնար իմանալ որ ինչպէս կրնայ ճշմարիտ ըլլալ մէկալ գրածդ թէ ինծի թշնամի ըլլողներէն գրգռուելով՝ ինծի դէմ գրած գիրքդ տպել տուիր . որովհետև այնպէս կ'երեւայ որ աւելի քեզի թշնամի ըլլողներէն գրգռուելով տպել տուած ըլլաս, ինչու որ ան գիրքդ այնպէս բան մըն է, որ միայն հեղինակին նախատինք կը բերէ, իսկ իմ գրքիս պատիւ ու մեծարանք կու տայ :... Եւ թէպէտ դուն այնպէս կը ձեւացընես որ կը կարծես թէ ան իմ անուամբ տարածուած գիրքը՝ իմն չէ :... Ի վերայ այսր ամենայնի շատ մարդիկ կը վկայեն որ նոյն գիրքը ես շինած եմ : Եւ անոնք՝ որ կ'ըսեն թէ ես շինած եմ, քու վկայութիւն կոչած մարդիկներէդ աւելի հաւատարիմ են : Եւ որչափ որ աւելի ան գիրքը քեզի անհաճոյ է, այնչափ ալ աւելի ուրախութեամբ կը խոստովանիմ որ իմն է :... Գուն չարախօս բերնովդ կը նախատես մեծարոյց Երորակի կարգինալը մեր առաջին խորհրդականն ու Անդղիայի զիւանադպիրը . իսկ ես իր խոհմութեան վրայ մեծ համարում ունենալով՝ չեմ կարծեր որ ամենեւին բանի տեղ դնէ ան մարդուն նախատինքը, որն որ բոլոր եկե-

11. Նոյն տեղը, 214 : — Սէյ-տան՝ Լուսերին առ Գէորդ զուրս գրած նամակին բարբ իմաստը գնելէն վերջը՝ գրքին աս գեղեցիկ ու ճշմարիտ քրիստոնէական սիրով գրուած պատասխանին վրայ բարբ բոլոր աս երկու իտարը կը գրէ . «Գէորդ զուրս, կ'ըսէ, Լուսերին առած պատասխանով՝ անոր դէմ ունեցած ստեղծութիւնն ու սիրը յուշուցո՛ւ : Գէր Զ . 80 : Նոյնպէս

Սերենտորֆ ալ՝ Լուսերին առ Գէորդ զուրս գրած թղթին մեծ մասը մեծամեծ գոպութիւններով դնելէն վերջը՝ գրքին տուած պատասխանին վրայ վեր ի վերջ պայն յիշատակութիւն մը կ'ընէ ըսելով որ՝ «Նշովէս պատասխան մը տուաւ, որմէ յայտնի կ'երեւայ որ Լուսերին դէմ ունեցած բարեութիւնը գեւ իջած չէր ու՛ Գէր Բ . 2-ում . ժԳ . 37 . — 39 :

ղեցին կը նստատէ, Ս. Հարքը կը թշնամանէ, բոլոր աստուածային բաները կը հայհոյէ, Քրիստոսի առաքելալները կ'արհամարհէ, Քրիստոսի ամենասուրբ մայրը կ'անպատուէ, եւ նոյն իսկ ՂԱստուած՝ իբրեւ եղեռնագործութեանց աղբիւր, պատճառ եւ գրգռիչ կը հայհոյէ: Եւ աս քու հայհոյութեանց գլուխը կոյտը՝ ուրիշ բանէ այնչափ յայտնի չ'երևար, որչափ ան վնասակար գրքերէն՝ որոնք որ քրիստոնէական ժողովողեան վնասուն համար գրեցիր, եւ միանգամայն ան չարիքներէն՝ որոնք որ քու հերետիկոսութեամբդ գազան դարձած գեղացիները Գերմանիայի ամէն կողմերը կատաղութեամբ կը գործեն: . . .

«Աը գրես որ աշուրներդ ինծի վերցընելու կ'ամբշնաս, որովհետեւ չարագործ եւ անօրէն մարդիկներէ գրգռուելով՝ ինծի դէմ գրեցիր: Բայց ես անոր կը զարմանամ որ ինչպէս չես ամբշնար աշուրներդ վեր վերցընելու եւ Աստուծոյ կամ բարեպաշտ մարդու մը երեսը նայելու: որովհետեւ ստատանայէն գրգռուելով՝ ան աստիճանի անպիտանութեան հասար որ կրօնաւնասութեան նուիրուած կուսի մը հետ կարգուեցար: Թէ որ աս բանը կատապաշտ Հոռոմայեցիներուն մէջ ըրած ըլլայիր նէ՛ կոյտը կենդանի կենդանի կը թաղուէր, իսկ դուն մահաւորդ անամթութեամբդ պատիժը կը կրէիր: . . . Բայց ամենէն աւելի դէշն ան է որ ամթեղ գետինն անցնելու տեղ՝ աս անօրէն գործքիդ վրայ կը պարծիս ալ, ու թղթով եւ գրով ուրիշներն ալ քեզի հետեւելու կը յորդորես. . . :

«Ինծի կը խոտանաս որ եթէ հաճիմ նէ՛ գիրք մը դուրս հանես, որուն մէջ՝ ինծի շատ գովութիւններ տաս եւ առջի գրքովդ ինծի դէմ բոլոր գրածներդ ետ կանչես: Բայց ես շատ յօժարութեամբ զքեզ աս աշխատութեանէն ազատ կ'ընեմ. վասն զի ան աստիճանի հպարտութեան եւ ընդունայնութեան մէջ ինկած չեմ որ քու գրքերուդ մէջ իմ վրաս գրուած գովութիւններուն բաղձամ: Հապա միայն անոր կը բաղձամ որ մոլորութիւններդ ճանչնաս, ու հերետիկոսութիւններդ ետ կանչելով՝ խելքդ գլուխդ բերես, եւ ճշմարտութեան դատնալով՝ գրով ու գործքով ուղիղ հաւատքդ յայտնես, որով կարենաս ՂԱստուած պատուել ու փառաւորել. . . » 12:

12. Ա. Ռ. Ընդերկի, ԳԼ. ԺԷ. Համ. Գ. — Ասանկ խոտանուն թագաւոր մը, որն որ ուրիշներուն խելքը գլուխը բերելու համար այսչափ խրատներ կու տայ, իր պաշտօնին մէջ գտնուող օրիորդի մը պատճառ

աւ. նոյն ատենը սրգեն եկեղեցիէն բաժնուած էր, ու բոլոր Անդղոսյն հերետիկոսութեան մէջ իշխանուն պատճառ եղաւ: Հենրիկոս նոյն օրիորդին հետ կարգուել ուղիւով սկսաւ ըսել թէ առջի ամուսնու

Վրջն առնեները Լուսեր սկսաւ ետեւէ իյնալ որ հաշակաւոր երազմանն ալ շողորթթութեամբ ու կեղծաւորութեամբ հետք հաշտեցնել ու իր կողմը ձգէ : Քանի մը տարի յառաջ իրարու հետ անձնիշխանութեան վրայ գրով կուտան էին 13. և Լու-

թիւնս անվուեր է, և քիչ մը ետքը բուն կնիկը թող տալով՝ անոր հետ կարգուեցաւ. և ևրբ որ շատ անգամ իրատուէլէն ետեւ խելքը գլուխը շերտաւ նէ՝ քահանայապետն նզովուեցաւ. որուն բարկանալով՝ եկեղեցիէն բաժնուեցաւ. և սկսաւ բնել թէ Ընդդիմացի մէջ կրօնին զլուին ես եմ (1533) : Բայց թէ առաջին կնիկէն բաժնուելուն պատճառը ամուսնութեան անվուերութիւնը չէր, հայտ էր անսանձ կերբը, անկից յայտնի է որ երեք տարի վերջը թեթեւ կասկածի մը համար նոր կնիք մեռցընել տալով՝ ուրիշ մը հետ կարգուեցաւ : Ես երբորդ կինն ալ քիչ մը ետքը մեռցընելով՝ շորթորդ կին մ'առաւ. ու վեց ամիս վերջը անիկա ալ արձակելով՝ ուրիշ հնիզերորդ կնոջ մը հետ կարգուեցաւ : Իսկ քանի մը տարի վերջը (1542ին) ասոր վրայ ալ զրպարտութեամբ յանցանք ձգելով՝ մեռցընել տուաւ. ու վեցերորդ կին մ'առաւ :

Բայց թեպէս և Էնրիկոս այսպէս ամսթայի կրից համար եկեղեցիէն բաժնուեցաւ, և Երարգութեան ետեւէն զացող ուրիշ իշխաններուն պէս եկեղեցիներուն ու վանքերուն ինչերքը յափշտակեց առաւ. մանաւանդ թէ ուղղափառութեան մէջ հաստատուն կեցողները և զիւրն իրբև եկեղեցւոյ զլուի շրջանայինքը մեռցընել տուաւ. սակայն թող շատաւ որ հետտայ վարդապետութիւնները զոխուին ու Լուսերի մայրութիւնները ներս մտնէն : Բայց ինչ պուտ որ անարժ գիւթն բաժնուելէն ետեւ հաստատուն մտնել անկարելի ըլլալով՝ իր յարթորդներուն առնները բոլոր հաստայ վարդապետութիւնները տակն ու վրայ եղան, ու ան ժամանակէն վեր Ընդդիմաւ ամեն մուրթութեանց տեսարան մ'եղան է :

13. Լուսեր աս նիւթին վրայ գրած գրքին մէջ կը վարդապետեր Չիկոնար ըլլալ որ Բատուձմ զատ մէջը պատ ըլլայ կամ անձնիշխանութիւն ունենայ. Բատուձմը նա-

խազիտութեամբ և աստուածային նախախնամութեամբ սնուլէս կ'ըլլայ որ ամեն բան՝ Բատուձմ անփոփոխ, յաւիտենական ու անհրաժեշտ կամարը կը կատարուի, որն որ անձնիշխանութիւնը կը քայքայէ ու կը ջնջէ : Ընոր համար անձնիշխանութիւն բառը՝ միայն Բատուձմ կը վայլէ, և մարդիկներէն կամ հրեշտակներէն մէկուն կամ արարածի մը ամենեւին անձնիշխան չիկրորտուի : Էնրանից արտապետան աս խոսքերէն ինք իրմէ կը հետեւեր որ ուրեմն ամեն մեղքերուն պատճառն Բատուձմ է. Լուսեր աս բանս ալ չէր ուրանար, հայտ ինք իրմէ աս հետեւութիւնն ալ կը հաներ ու կ'ըրէր որ Բատուձմ է որ ի մեզ շարքին ալ բարիքն ալ կը գործէ : Ընոր համար, կ'ըրէր, հաստատին կատարելութիւնն ան է որ հաւատանք թէ Բատուձմ արգար է, թեպէս ինք զմեզ իր կամարը զատարտութեան արժանի կ'ընէ, և այնպէս կ'երևայ որ զատարտելոց ամենաներէն հաճութիւն կը զգայ : Բատուձմ պատուիրանները միայն անոր համար արուած են, որպէս զի մարգար իր անկարողութեան ու ազատ շըլլալուն վրայ համոզուի : Բատուձմ երբ որ մարտուն կը պատուիրէ որ իր պատուիրանները պահպանէ և իրեն հաճութեան արժանի ըլլայ, զմարդը մարդ կ'ընէ, որովհետեւ անկարելի է որ մարդ իր բերձմար բարին ուզէ : Ես առարկութեան որ Ս. Գրքը շատ անկ զատուարտութեան յանցանքը մարդկային կամայ կու տայ, ու կը յայտնէ որ Բատուձմ մեղաւորին մահը չ'ուրիշ, հայտ կ'ուզէ որ զատուայ ու փրկուի : Լուսեր պատասխան կու տար՝ Բատուձմ կամք երկու բաժնելով, որանց մէջը, կ'ըրէր, մեզ յայնուամէն է, իսկ մէկալը յայնուամէն է : Բատուձմ մեղաւորին մահը չ'ուրիշ ան կամքով՝ զորն որ խոսքով մեզ յայտնած է. բայց կ'ուզէ որ բիշ մէկմահուի ու անբանեկի կամքով, որն որ մեր ամենեւին չ'երձանշար : Գար-

տեր իր գրուածոց մէջ զԵրզմանսր այնպէս սաստիկ նախատած էր, մինչև Երևանք թն կ'ըսէր որ "Երանի թէ Լուտեր բողոքովն լուծ ըլլար: Ես կը յուսայի թէ որչափ որ տարիքը կ'առնէ նէ՛նէ՛, այնչափ ալ բարքը կը քաղցրանայ. բայց կը տեսնեմ որ օրէ օր աւելի կը սաստկանայ: . . . Այս ամենայն զիս սաստիկ կը նեղէ, եւ թէ որ Բատուած չ'օգնենք նէ, աս կոխներուն վերջը դժբախտ պիտ'որ ըլլայ,"¹⁴: Իսկ Երզման տեսնելով որ Լուտեր Տեառ ինչպէս խստութեամբ ու դառնութեամբ կը կռուի, այսպէս կ'ըսէր. Շատ կը ցաւիմ որ ծերութեանս ատեն ասանկ մայրենի գաղանի ու կատաղի վարպղի մը Տես կռուելու կը ստիպուիմ¹⁵:

Ընդ Լուտեր տեսնելով որ Երզմանի պէս երեւելի ու աւուանի մարդը թշնամի ու հակառակորդ ունենալը՝ իր կողման որչափ վնաս է, ելաւ անոր նամակ մը գրեց, որուն մէջ միայն անոր կը նայէր որ զինքը Տեառ հաշտեցնէ: Երզման թույլ թն առած օրը անմիջապէս պատասխան տուաւ, ու Լուտերի կեղծաւորութիւնն ու հպարտութիւնն երեսը զարնելէն ետեւ ըսաւ թէ քանի որ մտրութիւններդ մէկգի չես ձգեր նէ՛ մի յուսար որ Տես կարենաս հաշտուիլ¹⁶:

Ըստպէս Լուտեր ամենէն ալ պարտալ ելելով՝ տեսաւ որ կեղծաւորութիւնն ալ օգուտ մը չ'ընենք, եւ սկսաւ ըրածին վրայ յաւիտ, որովհետեւ ցուցուցած խոնարհութիւնը իրեն մեծ նախաօրէք բերած էր¹⁷: Եւ թէպէտ կը բաղձար որ աս նախա-

ձեւալ այսպէս կ'ըսէր. Բատուած թեզի հաճոյ կ'ըլլայ, երբ որ անարժաններուն պակաս ու վարձը կու տայ. ինչու ուրեմն հաճոյ չ'ըլլար, երբ որ անմեղները կը դատապարտէ: Եւ աս սլաւնական մտրութիւններն ու հայհոյութիւնները այնպէս հաստատուն կը սեպեր, մինչև աս ալ կը գրէ որ Ըս գրածներս քննելու համար չգրեցի, հասցա հաստատուելով եւ վճռելով. անոր համար ալ ամենեւին մէկու մը դատաստանին տակ չեմ ձգեր, հասցա ամենուն իրատ կու տամ որ մտրութիւնն ատնոց հնազանդեցնենէն — Լուտերին աս բաները յայտնի ու բացայայտ վարդապետելը այնչափ ստոյգ է որ բողոք բողոքու ճառանագիրները կ'ընդունին, եւ Բլանք կը զրուցէ որ աս խօսքերը վիճարանութեան տարութեան ատեն թերեւն իսխած կամ մէկ երկու անգամ բուռած բաներ չեն. հասցա կարգաւորեալ ու հիմնական կերպով գրուած եւ միշտ հաստատուն պահուած վար-

դպետութիւն. եւ որովհետեւ, կ'ըսէ, նոյն իսկ մեր (բողոքողներուն) մէջն շատերը ետքը աս իսխ վարդապետութիւնը մերժեցին, անոր համար կը ջանան կերպով մը Լուտերին աս բանս հաստատութեամբ վարդապետած ըլլալն ուրանալ, եւ կը կարծեն որ Լուտերին աս տկար կողմը ծածկելու է. բայց պարտալ բան է, ամենեւին չիկրնար ուրաքուր կամ՝ ծածկուիլ: Տե՛ գի՛րք Գ. Հոգ. Բ. 107. — 138: Տե՛ նո՛ւ Երեմ. 2. Գլ. Գ. 136. — 148: Ըս երկու մասնազտիւններն ալ իրենց աս ընդարձակ հաստատաններուն մէջ իրատուները գրիմէ բողոքովն Երզմանին կու տան ու Լուտերը վար կը զարնեն. բայց միշտ կրցածնուն չափ շատապօխելով:

14. Առ Պոսիւէի, Գիկրք Բ. Համ. ԺԶ:

15. Երջմանից:

16. Ուղեւորի, Գլ. ԺԷ. Համ. Ե՛:

17. Լուտերի աս կեղծաւորեալ խոնարհութեան իրեն օգուտ մը

տանաց վրէժն առնէ, բայց բաղձանքը շուտ մը չուղեց կատարել, հասպա քիչ մը առնելուց ու յարմար ժամանակի կը սպասէր: Ինք աս մտաց վրայ եղած առնել՝ լսելով որ Անգղիա՝ մէկը իրեն առ թագաւորը գրած թուղթը եւ թագաւորին տուած պատասխանը տպած՝ ամէն կողմը կը տարածէ, արտաքայ կարգի կատրոնցաւ: Ի վերայ այս բաննայնի աս ալ չիմանալու զարկաւ, եւ իսկզբան դէմ բան մը չգրեց: Բայց երբ որ իմացաւ որ նոյն գրուածքները նաեւ գերմաններէն թարգմանուեր են եւ ամենուն ձեռքը կը պտրտին, ալ անկէ վերջը կատարութեանը վրայ չկրնայով տիրել, 1527ին սկիզբները գրուածք մը գուրս հանեց, որն որ թէպէտ կարճ բան մըն էր, բայց սաստիկ խիստ ու դժնդակ, որով յայտնապէս ու առանց կեղծաւորութեան՝ իր ժանտութեան թոյնը չէ թէ միայն Անգղիայի թագաւորին, հասպա նաեւ Գէորգ դքսին ու Երազմոսին, մանաւանդ թէ բոլոր ուղղափառներուն դէմ կը թափէ: «Վ՛ուղէի մեծ բարձրամտութեամբ լուել, կ'ըսէ, եւ ինչպէս որ անանկ թիւնաւոր գրքերու հետ վարուելու սովորութիւն ունիմ՝ վրան աղէկ մը զուարճանալ, թէ որ ան գրքին մատենագիրը՝ ով որ է նէ՛ այնպէս չձեւացընէր որ ես (Անգղիայի թագաւորին գրած) թղթովս իմ վարդապետութիւնս ետ կանչած բլամ: Ատիկա ամենեւին չեմ կրնար յանձն առնել: որովհետեւ աս բանս իմ անձինս չիվերաբերիր, որն որ պէտք է որ լուէ ու չարչարուի, հասպա վարդապետութեանս կը վերաբերի, որն որ պէտք է որ բարձրաձայն յառաջանայ ու պրացէ: Միայն աս բանին մէջ Ատուած ինծի համբերութիւն ու հեղութիւն չտայ, աս բանին մէջ կ'ըսեմ Չէ, չէ, չէ... թէպէտ եւ թագաւորները, կայսրները, իշխանները, սատանան եւ ով որ կ'ուղէ նէ՛ զայրանայ:

«Տէր Ատուած, որչափ փութով ու զգուշութեամբ զիս կը փնտռեն, որչափ նենգութեամբ ինծի որոգայթ կը լաբեն: Ես արեղական տակ եղող մարդիկներուն մէջ ամենէն երեւելին չեմ արդեօք: Ստուգիւ հաղար տարւան միջոցին մէջ Աուտերէն աղուազոյն մէկը գանուած չէ: — Ինչո՞ւ, պատճառն ի՞նչ է: — Գուն քեզմէ մտածէ: Այնչափ քահանայապետներ, այնչափ թագաւորներ, այնչափ իշխաններ, այնչափ կարգիւնալներ, այնչափ եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու կրօնաւորներ, այնչափ իմաստուններ, մանաւանդ թէ բոլոր աշխարհք՝

չընեն զատ՝ քնաս ալ ընելը՝ նոյն իսկ բողոքող մատենագիրներն ալ կը խոստովանին: Առտուա Ֆիցեր: (Գլ. ԺԸ. 376.) առանձինն Անգղիայէ թագաւորին գրած թղթին վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ որ «Իր ամար-

դութենէն աւելի իրեն երեսը զարկին իր շափազանց խոնարհութիւնն ու բողոքաւորութիւնը, իսկ Բլոյնք (Գլ. Գ. 200. Բ. 106.) նոյն գործը՝ «Աններկէ սկարութիւն կ'անուանէ:

սատանային եւ անոր արքանեակներուն հետ միաբանած՝ Լուսերին մատնիչն ու դահիճը եւ սպանողն են, եւ անոր արեան կը ծարաւին : . . . Ես ողորմելի մարդ մըն եմ, եւ ասանկ դահիճներ ունենալու արժանի չեմ : Բայց որովհետեւ իրենք այնպէս կ'ուզեն, պէտք է յանձն առնեմ որ ինձի աս պատիւնը նեն, եւ իրենց բարկութիւնն ու կատաղութիւնը՝ ինձի զբօսանք սեպեմ եւ զուարճանամ : Այա թէ ոչ՝ աս բարեկենդանի օրերը ինձի այնչափ զբօսեցուցիչ չէին ըլլար, թէ որ ասանկ մեծագոր, աղուական, իմաստուն միմասներ ու հոգիաներ չունենայի : Բայց աղքատ ըլլալովս՝ ուրիշ վարձք չեմ կրնար իրենց տալ, միայն աս կրնամ ընել որ աղաչեմ թէ ըրածնին շարունակեն եւ աւելի սաստկացնեն¹⁸ :

« . . . Ես ողորմելի մեղաւոր մըն եմ. թող հակառակորդներս սուրբ եւ հրեշտակ ըլլան, երանի՛ իրենց թէ որ կրնան այնպէս մնալ նէ. բայց չէ թէ աշխարհքիս ու անհաւատից առջև մեղաւոր եմ, հապա Աստուծոյ եւ իրեն հաւատարիմ ծառանքուն առջևը : Բայց աշխարհքիս առջև կ'ուզեմ անմեղ ըլլալ, եւ եմ ալ, եւ ան աստիճանի՝ որ զիրենք հաղու իմ կօշիկներուս խրացը քակելու արժանի կը սեպեմ¹⁹ : . . . Իսկ պաշտօնիս ու վարդապետութեանս նայելով, մանաւանդ թէ վարուցս կողմանէ ալ՝ միայն թէ վարդապետութեանս հետ միաբան ըլլայ, ամենեւին մէկը իլըմէ երբեք խոնարհութիւն կամ համբերութիւն մը չպատէ, մանաւանդ բռնաւորներն ու Աւետարանը հալածողները : Աւզն չուզեն՝ պէտք է որ խոտտօմանին որ ես կենդանի սուրբ մըն եմ²⁰, միայն թէ մինչեւ մահուանս ատենը վարդապետութեանս մէջ հաստատուն մնամ : Եւ թէ որ վարդապետութիւնս՝ Անգղիայի թագաւորէն, Գէորգ զքսէն, պպէն եւ անոնց ընկերներէն . . . ուրիշ թշնամի չունենար նէ, շատոնց Հայրմերով մը բանը լմնցուցած կ'ըլլայի²¹ : . . .

« Ի՛նչ ինչո՞ւ պապականներուն կը բարկանամ, որոնք ինձի դէմ յայտնապէս պատերազմի ելած են եւ հետս այնպէս կը վարուին՝ ինչպէս որ թշնամեոյ հետ սովորութիւն է վարուիլ : Ինձի աւելի մնասակար են իմ սիրելի որդեակներս, անձկալի եղբայրներս ու մտերիմ բարեկամներս, այս ինքն ապստամբ ու գիները՝ Խորհրդականները, որոնք որ կարծեմ՝ Լուսերին

18. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Գ. 361. Բ. 362. լատ. Հատ. Բ. 534. Բ. 535 :

19. Ut illos vix dignos cenaeam, qui mihi calceamenti corrigiam solvant. Գործք Լուս. ԸԴ. 27. Բ. 535. Բ. :

20. Denn da sollen sie mich für einen lebendigen Heiligen halten. Գործք Լուս. 41. 27. Հատ. Գ. 365 :

21. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Գ. 365. լատ. Հատ. Բ. 537 :

գրելէն յառաջ՝ Աւետարանին ու Քրիստոսի ինչ ըլլալը չէին գիտեր, եւ չէին կրնար իրենց հնարքովը պայտն լուծը վզերնէն հանել, եւ ան ազատութեան ու լուսաւորութեան հասնիլ որուն մէջ հիմն կը գտնուին. եւ թէ որ կարողութիւն ալ ունենային՝ գործքի ձեռք զարնելու չէին համարձակեր: Երբ որ ես իսկզբան առանձին՝ պայտն ու կայսեր եւ ուրիշ պապականներուն դէմ կը գնէի, եւ այնպէս բոլոր պատերազմին ծանրութիւնը կը քաշէի, իրենք իրենց սաստիկ քաջութեան համար՝ ձկերէն ու գորտերէն աւելի լուս կը կենային: Իսկ երբ որ Աստուծոյ օգնականութեամբը բաներն ան աստիճանի հասուցի, որ ամէնքս ալ կրնանք շունչ առնել, եւ կը յուսայի որ պայտն հետ պատերազմը գլուխ տանելու համար ինծի օգնական կ'ըլլան, անոնք յանկարծակի ետեւի կողմանէս վրաս կը յարձակին, ուր որ ես ողորմելի ու յոգնած եմ, եւ նոյն իսկ պապականներէն աւելի կը մոլեգնին: . . .

«Վրդ եկէք վրաս ինկէք ամէնքդ ալ մէկտեղ, սասանաներ, պայպականներ, Խորհրդականներ, գունդ գունդ Լուտերի վրան դիմեցէք, ճեպեցէք, ստիպեցէք, նեղ խոթեցէք: . . . Բայց ինչ որ ընէք նէ՝ պարտաւ է, պէտք է որ իր վարդապետութիւնը հաստատուն մնայ: . . . Մարմինս կրնաք գիւրաւ ջնջել վերցընել. բայց վարդապետութիւնս զձեզ պիտի սպաննէ ու կտոր կտոր ընէ»,²²: — Մարդ չի գիտեր աս յիմարական գրուածքին վրայ ծիծաղի, չէ նէ գրողին յանձնապատանութեան եւ ամբարտաւանութեան վրայ ցաւի:

²². Գործք Լուս . գերմ . Հատ . Գ . 365 . — 366 . լատ . Հատ . Բ . 537 . Բ . — 539 :

Թէ միայն եկեղեցի երթալը, աստուածային պաշտամանց ներկայ գտնուիլը, քարոզ մտիկ ընելը, խորհուրդներու մերձենալը մեկդի թող տուաւ, հապա շատերը եւ ոչ զաւկընին դպրոց խաւրել, ուսում սորվեցընել առ կ'ուղէին: Ասով եկեղեցիներն ու բոլոր ուսումնական շէնքերը ամայի անապատ դարձան, մանաւանդ թէ տեղ տեղ բոլորովին գոցուեցան 2: Հատ տեղ ոչ արտաքին ուսում եւ ոչ ալ քրիստոնէական վարդապետութիւն սորվեցընող մը կը գտնուէր. այնպէս որ նոյն իսկ Լուտերին բաժին նայելով՝ «Տղաքն անառի ծառերուն պէս կը մեծնային, եւ անօգուտ միայտի կը նմանէին, որ պրելէն ուրիշ բանի չէր կրնար գալ»: Նոյն հոգեւոր բաներու ազիտութիւնն ան աստիճանի հասած էր, մինչեւ դարձեալ նոյն Լուտեր կը գրէ: Հասարակ մարդիկ «քրիստոնէական վարդապետութեան վրայ տեղեկութիւն չունին, ոչ հաւատար (հաւատամքը) դիտեն, ոչ հպարտբեր, ոչ աստը պատուիրանները. հապա անասուններու կամ անմիտ խոզերու պէս կ'ապրին, եւ Աւետարանին զգէն ուրիշ բան սորված չէն, բայց երէ շարժարարութեան տէն ապարտելինը շարժար քործածէլ» 3: Իսկ քարոզիչներուն քարոզած վարդապետութեանց կողմանէ՝ խեղճութիւնն ու անկարգութիւնն աւելի մեծ էր: Ամէն մարդ Ս. Գիրքը ձեռքն ունենայով, եւ Լուտերին տուած իշխանութեան համեմատ՝ կրցածին կամ ուզածին պէս հասկընալով ու մեկնելով՝ իր անձնական կարծիքը եւ շատ անգամ բերանն եկածը՝ իրբեւ Աստուծոյ զուտ ու անարատ խօսքը կը քարոզէր, եւ ամենեւին իշխանութիւն մը չկար որ աս բաները կարող ըլլար կարգի դնել: Հաւատոյ վարդապետութիւնը եւ ուսումն ու կրթութիւնը աս վիճակի մէջ գրտնուելով, եւ Լուտերական քարոզիչներուն մեծ մասը սաստիկ սոգէտ մանաւանդ թէ խառնակեաց մարդիկներ ըլլալով 4, ամէն մարդ ինք իրմէ կրնայ մակարեբել որ ժողովրդեան բարուց ապականութիւնը քիչ ատենուան մէջ ինչ աստիճանի հասած էր:

Եւ Լուտերականութեան տարածուած տեղերուն եւ մանաւանդ Սաքսոնիայի կայսրընտրին երկիրներուն մտաւորական,

է որ փախչին: Ինչու որ ամենեւին բան մը չունին, շար կողմէ թափառական կը պտուտին, ու շորցած ողիներու կը նմանին»: Նոյն տեղէ, 342. Ծանօթ. 3:

2. «Յառաջագոյն շատ տեղ գոյրոցներ կային, կ'ընէ Մենցլ, որոնք քաղաքները իրենց ծախրովը շինել տուած էին. . . իսկ աւելի բարձր գիտութիւնները զանդերու մջ կը սորվեցընէին: Արդ երբ որ եկեղեցական բաները փոխուեցան նէ՛ աս

գոյրոցներն ալ գոցուեցան», Լու. Գլ. Զ. 235:

3. Լուտերին Գորք քրիստոնէական վարդապետութեան յառաջաբանին մէջ. Տեա՛ս Ուրիշէ, Գիրք Բ. Գլ. Ա. 4:

4. Տես առ Գրքիս Բ. Գլխոյն մէջ (երես 152. — 154. եւ 155, 156.) գրածնես, նոյնպէս քիչ մը ետքը (եր. 244.) Բլանդէն բերուած փկայութիւնը եւ աս Գլխոյն 20. Ծանօթ:

Տողեւոր եւ բարոյական վիճակը Բլանք ընդարձակ կը ստորագրէ : Սօքրատեսի կայսրընտրին երկիրներուն մէջ գրեթէ ակազ մը չկար՝ որ Ղուտերի նախանձամեղիւր հետեւողներ շուննար, ըսելէն վերջը, աս բողբոջ հեղինակը խօսքն այսպէս կը շարունակէ . «Ասոնցմէ շատերը, գուցէ ալ մեծ մասը ստուգիւ եւ ոչ հաւատոյ հիմնական մասանց վրայ Ղուտերին վարդապետածին ինչ ըլլալը գիտէին . չէին գիտեր որ Ղուտերին հետեւելով ինչ բանի պիտի հաւտան . . . հապա զինքն անոր համար կը յարգէին, վասն զի անիկա անկարգութեանց դէմ ելած, կրօնաւորները լռեցուցած, եւ պապին ու եպիսկոպոսներուն, նաեւ երբեմն իրենց աշխարհական որէրէրուն ու իշխաններուն յանդուզն ճշմարտութիւններ խօսած էր, 5. հայերէն խօսելով՝ անոնց դէմ ելած ու իշխանութիւննին ոտքի տակ առած էր : Քիչ մը ետքն ալ կը զրուցէ որ աս կրօնական նիւթերուն մէջ այնչափ տգէտ էին, որ բաւական թէ քահանանին կարգուած ըլլար, թէպէտ եւ բոլոր քարոզածը հին (ուղղափառ) վարդապետութեան համեմատ, ու Ղուտերի վարդապետութեան բողբոջին հակառակ ըլլար, մէջերնէն մէկն ալ չէր տարակուսեր որ Ղուտերի վարդապետութիւնը չըլլայ, միայն անոր համար վասն զի կարգուած էր 6 :

Վրջնպէս Ղուտերական երէցներուն վրայ խօսելով՝ կը զրուցէ որ անոնք ալ ժողովուրդէն աւելի գիտուն չէին : «Ասոնցմէ ումանք, կ'ըսէ, նորութեան ուղիսին ետեւէն կ'երթային, եւ բեմերուն վրայէն՝ Ղուտերին չափ սաստկութեամբ՝ պապին ու կրօնաւորներուն դէմ կը խօսէին, եւ կամ իրենց օգտակար կը սեպէին Ղուտերին քանի մը սկզբունքներն ընդունիլ, եւ աշխարհք մտնելով՝ իրենք զիրենք Աւետարանի քարոզիչ կ'անուանէին, բայց առանց Աւետարանէն բան մը հասկընալու . . . : Ուրիշներ ալ կային որ իրենց ունկնդիրներուն միտման կը հետեւէին, ոմանց՝ ըստ նոր վարդապետութեան կը քարոզէին, ումանց ալ՝ ըստ հին վարդապետութեան. մանաւանդ թէ մինչեւ մէկը գտնուեցաւ, որ երկու եկեղեցւոյ երէց ըլլալով՝ մէկուն մէջ հաղորդութիւնը երկու տեսակաւ կը մատակարարէր, մէկային մէջ ճշդիւ հին ծիսով պատարագ կ'ընէր 7 : . . .

«Բարոզինն իրենք իրենցմէ ընտրելու իրաւունք ունեցող հասարակութիւնները իրենք զիրենք երջանիկ կը սեպէին, թէ որ այնպէս պատահէր որ ասանկ ատեն մը (քարոզիչ փնտռած ատեննին) վանքէ ելած կրօնաւոր մը թափառական պտրտելով՝ իրենց կու գար, եւ գտած ապտուութիւնը վայելելու համար՝

5. Գիլք 2. Հատ. Բ. 336 :

6. Նոյն տեղը :

7. Գարնեալ նոյն վերջ յիշուած տեղը, 337 :

քիչ մը ժամանակ աշխարհքին մէջ ասդին անդին թափառելէն ետեւ՝ այնպէս կը ձեւացընէր որ Աւետարանին պատճառաւ հալածանք կը քաշէ եւ նաեւ անէն տեղէն մերժուած է: Ասանկները երկինքէ խարուած մարդիկներու պէս՝ ուստի եւ առանց քննութեան կ'ընդունուէին. որովհետեւ թէ որ մանաւանդ կնիներն ու զաւկններն մեկտեղ առած կը պտըտցընէին նէ, ինչպէս որ շատ անգամ կը պատահէր, ալ անկէ վերջը իրենց վարդապետութեան անարատ ըլլալուն՝ ուրիշ ամենեւին ցուցում մը հարկաւոր չէր սեպուեր: Աս յանձնարարութեան թղթերը (այսինքն՝ քարոզչի մը հետը կին ու զաւակ ունենալը) շատ անգամ նաեւ քարոզիչ կամ երէց փնտոզ անուակամներուն առջեւն ալ մեծ զօրութիւն կ'ունենար...: Ամենէն աւելի խիղճ ունեցողները Ղուտերին ու Մելքիթեանին կը դիմէին... Բայց ասոնք ուսկից կրնային միշտ անանկ մարդիկ գտնել, որոնք ժողովրդեան կրթութիւն տալու բոլորովին անյարմար ըլլալու չափ գիտութիւն ունենային: Համալսարանին ուսանողներուն մէջ... ստուգիւ երեւելի գրութիւններ կային, բայց ասոնք մատի վրայ կրնային համրուիլ. եւ թէ որ ուսմունքնին չմընցած թող չէին տար երթար նէ ալ՝ պէտք էր որ մեծ քաղաքներու եւ համալսարաններու համար պահուէին: Գեղերու քարոզիչ ըլլալ՝ միայն շատ տկարներն ու աղքատները կ'ուզէին. ասոնք ալ կամ անանկ մարդիկ էին, որոնք յառաջագոյն ամենեւին ուսմանց ետեւէ ինկած չէին, հապա տարիքնին առնելէն ետեւ՝ իրբեւ թէ մեկէն աստուած արանութեան կոչում մը կը զգային, եւ արուստնին կամ ձեռագործնին թող տալով՝ աստուած արան կ'ըլլային, ... կամ վանքէ ելած կրօնաւորներ ու վերնասուած քարոզիչներ էին, որոնք գունդ գունդ Ախիդներու պէրկ կու գային, որպէս զի Ղուտերին վարդապետութիւնը սորվին եւ ապրուստնին իրմէ ընդունին: Ասանկ մարդիկներուն մեջէն պէտք էր որ հասարակօրէն՝ Ղուտեր ընտրէր, եւ շատ անգամ ասոնք ալ ունենալուն վրայ կ'ուրախանար, որովհետեւ ժողովրդեան կարօտութիւնը շուտ օգնութիւն կը պահանջէր:...

«Ղրդ յայտնի է որ ասանկ քարոզիչներուն մէջ ամենէն աղէկներն ալ հասարակօրէն չէ թէ միայն աստուած արանական գիտութիւն չէին ունենար, հապա եւ ոչ կրօնի վրայ զուտ ծանօթութիւն. աւելի եւս զուրկ կ'ըլլային խօհմութեանէն, փորձառութեանէն եւ ան ամեն հանգամանքներէն՝ որոնք ժողովրդեան առաջնորդ ըլլողը պէտք է որ ունենայ, որպէս զի օգուտ կարենայ ընել: Մէջերէն ամենէն աղէկները՝ Ախիդներու պէրկ Ղուտերէն յաճոնին՝ իրենց գեղերուն բնմին վրայէն կը խօսէին, պապականներուն ու Խորհրդականներուն դէմ կը ճառէին, ու

րով՛Տեատեւ Ղուտերէն լսածնին՝ ըստ մեծի մասին ասոնց վրայ էր, եւ իրենց պարզմտութեամբն անանկ կը կարծէին որ իրենց ունկնդիրներուն աւելի օգտակար բան մը չեն կրնար խօսիլ՝ քան թէ ան բանը որն որ իրենց այնչափ շատ անգամ ըսուած էր: Աւելի շատերը՝ նոյն նիւթերուն վրայ խօսելու չափ ալ դիտութիւն չունէին. ասկից զատ՝ շատերուն վարձուէքն անանկ տմարդի, եւ վարքերնին ու քաղաքավարութիւննին այնպէս անպիտան էր որ նաեւ հին ու չմարում եկեղեցւոյն քարոզիչներէն ալ շատ վար էին: Մէկ խօսքով ըսելու համար՝ ստորին ժողովողեան կրթութիւնն աւելի գեշ հոգացուած չէր կրնար ըլլալ. իսկ գպրոցները կարգի դնելու վրայ եւ ոչ կրնար մտածուիլ, թէպէտ եւ ասիկա ամէն բանէն աւելի հարկաւոր էր: Շատ տեղ գպրոցներուն մէջ ամենեւին ուսուցիչ չկար. եւ քիչ քարոզիչ կը գտնուէր որ վարպետներուն տեղը կարող ըլլար բռնել,» 8:

Ըստ սքանչելի նկարագիրը կը ըրացնէ Ղուտեր իր աս նիւթերուն վրայ զանազան անգամ գրածներովը, որոնցմէ մէկ հատուած հոս կը զննէք: «Չարմանալի բան մը չէր ըլլար, կ'ըսէ, թէ որ Աստուած դժոխքին պատուհաններն ու դռները բանար ու մէջերնիս սասանայ թափէր, կամ երկիրքէն ծծումբ ու դժոխական կրակ տեղար, եւ ամէնքնիս մէկտեղ Սողոմոն ու Գոմորայ պէս դժոխքին անդունդը կործանէր: . . . Որով՛Տեատեւ նոյն աստիճանը բնութեան Գերեմիայն ուսուցիչ չէր եմ. ինչու որ իրենք Աստուծոյ խօսքն ու քարոզութիւնը չունէին. իսկ մենք երկուքն ալ ունինք, բայց պարպ տեղ, եւ այնպէս կը վարուինք իրրեւ թէ ուղէինք որ Աստուած, իր խօսքը, բոլոր կարգն ու կանոնը եւ պատիւը ոչնչանայ: Խռովաբարները Աստուծոյ խօսքը զսպելու կը ջանան. աղնուականներն ու հարուստները՝ կարգն ու կանոնը եւ պատիւը կործանելու ետեւէ կ'իյնան: . . . Իսկ ուրիշները ձեռուրնին կը քաշեն, ոչ ժողովողապետ եւ ոչ քարոզիչ կ'ուզեն պահպանել կամ անոնց ապրուստին համար բան մը տալ. ասկից զատ՝ տղաքն ալ անոնցմէ կը հեռացնեն, որպէս զի քարոզութեան պաշտօնը շուտ մը կործանի: . . . Ի վերայ այսր ամենայնի վտահալութեամբ կը վարուին, ամենեւին խիղճ չեն ըներ, ասանկ դժոխական մանաւանդ թէ դժոխականէն աւելի մեծ ապերախտութեան եւ չզրոյսելու մեղքերուն ու մղութիւններուն վրայ ամենեւին

8. Գիրք Չ. Հատ. Բ. 338. — Ղուտերին սեպհական նախնիներէն 340. — Բլանք ասոնք գրելէն ետեւէ՝ 3. Դանօթ. մէջ կը գրուցէ որ «Բաւր սս ստորագրութիւնը ներով լեցուն են,»

զղջում չունին, Աստուծոյ բարկութենէն ամենեւին չեն վախնար ու բարերար փրկչին սէր ըսած բանդ չունին: . . . Եւ աս ամէն զարհուրելի ապականութիւններն ընելէն ետեւ՝ կ'ուզեն աւետարանական ու քրիստոնէայ սեպուիլ: Թէ որ Գերմանիա ասանկ պիտի շարունակէ նէ, շատ կը ցաւիմ որ գերմանացի ծնած, գերմաներէն խօսած ու գերմաներէն գրած եմ, եւ թէ որ խիղճս ներելու ըլլար նէ՝ կ'ուզէի ետեւէ խնայ եւ ջանայ որ պայտն իր բոլոր ապականութիւններովը նորէն մեր վրայ գայ, եւ յառաջունէ աւելի ճնշէ, հարստահարէ ու ապականէ:

«Յառաջագոյն երբ որ սատանային կը ծառայուէր ու քրիստոսի արեւը կը նախատուէր նէ՝ ամէն քսակները բաց էին, եւ եկեղեցիներուն, դպրոցներուն եւ ուրիշ անպիտանութիւններուն համար տրուած ստակը չարի չունէր: Ան ատեն տղաքը կրնային վանքերը, վարժատունները, եկեղեցիները, դպրոցներն երթալու ստիպել, եւ սաստիկ շատ ծակք կ'ըլլար, թէպէտ եւ ամէն ալ փուճ տեղ: Իսկ հիմա որ ճշմարիտ դպրոցներ ու ճշմարիտ եկեղեցիներ հիմնել կ'ուզուի, մանաւանդ թէ հիմնել չէ, հապա եղածները պահել. . . բոլոր քսակները երկաթի շղթաներով կապուած են, ամենեւին մէկը բան մը չկրնար տալ: Աս ալ բաւական չէ. տղաքը բռնութեամբ կը հեռացընեն, ու թող չեն տար որ եկեղեցիները զանոնք սնուցանեն եւ անանկ պաշտօններու հասցընեն, որոնց մէջ՝ առանց իրենց գործակցութեան՝ նաև ժամանակաւոր պիտոյքնին կրնայ հողացուիլ: . . . Աստուծոյ կ'աղաչեմ որ իր շնորհքովը զիս աս աշխարհքէս հանէ, եւ թող չտայ որ Գերմանիայի վրայ գալութիւնաւորութիւնը տեսնեմ: Ինչու որ այնպէս կը կարծեմ որ եւ թէ տասը Մոսկէս ելլէր ու մեզի համար աղօթք ընէր նէ, բան մ'ալ զրուս հանելիք չունէր: Աս բանս ես անձամբ ալ կը փորձեմ. երբ որ իմ սիրելի Գերմանիայիս համար աղօթք ընել կ'ուզեմ նէ, բերանս չիբացուիր եւ աղօթքը բերնէս ելլել չ'ուզեր. ուր որ ուրիշ բաներու համար աղօթք ընել ուղած ատենս՝ աղօթքն ինք իրմէ դուրս կ'ելլէ: Անոր համար Աստուած զՂովտ (գուցէ ինքը զինքը կ'իմանայ) պիտի փրկէ, իսկ Գոմարը պիտի կործանէ: Աստուած տայ որ ըսածներս սուտ ըլլան, եւ ես աս բանիս մէջ սուտ մարդարէ ըլլամ», 9:

Արդ Աշտեր աս բաները բոլոր կը տեսնէր, կ'իմանար որ իր Աւետարանին պատուոյն որչափ փնասակար են: Մտոյդ է իր հպարտութիւնը թող չէր տար որ խոստովանի թէ ասիկա իր գործքը, իր դրած սկզբանց ու քարոզած վարդապետութիւն-

9. Ճառ կամ քարոզ թէ Տղաքը դպրոց խաբելու է. Գործք 1, 1-7.

Էրբ. Հոտ. Ե. 183: Տես նաև 157 երեսին մէջ բերուած վկայութիւնը:

ներուն ճիշդ հետեւութիւնն է, բայց կը ճանչնար որ աս չարիքներուն աւելի սաստկանալն արդելելու համար պէտք է որ զօրաւոր հնարքներ բանեցուին եւ շուտով ի գործ դրուին: Եւ թէպէտ մէկ կողմանէ կը տեսնէր որ ամենէն յարմար միջոցն է՝ ուղղափառ եկեղեցւոյն ան սքանչելի կարգադրութիւնները, զորոնք ինք իսկզբան կործանելու եւ քնջելու ետեւէ ինկած էր, նորէն հաստատել. բայց մէկալ կողմանէ չէր կրնար եւ չէր ուզեր անոնք մէկէն եւ բոլորովին իր եկեղեցւոյն մէջ խոթել: — Աստուծոյ ձեռօքը հիմնուած գեղեցիկ ու հոյակապ շէնքը, կ'ըսէ Ռիֆէլ, Լուսերի եւ իր աշակերտներուն ջանքովը թող տրուած էր. նորէն նոյն տեղը դառնալու համար հարկաւոր եղած զօրութիւնն ու արիութիւնն ալ կը պակէր, որովհետեւ նոյն բաժանման պատճառ եղող հպարտութիւնն ու անձնատիրութիւնը չէ թէ միայն վերցուած չէր, հապա շատ աւելի սաստկացած էր: Աւստի եւ ուրիշ միջոց չէր մնար, բայց եթէ բռնութեամբ կործանուած եկեղեցւոյն մնացորդները¹⁰, իսկզբան կատարութեամբ ամէն բան կործանելու ատեն՝ մինակ պրելու յարմար սեպուած քանի մը գերանները քովէ քով բերելով, ազբատին ու անպիտան հիւղ մը շինել, որպէս զն անոր մէջ ամրանալով՝ մարդկային մոլութիւններուն ու մոլորութիւններուն մրրկին դէմ՝ իրենք զիրենք կարենան պաշտպանել: Ըստ ինքն հին եկեղեցւոյն՝ իրրեւ անպիտան ու միասակար մերժուած սովորութիւններէն, արարողութիւններէն, կարգաւորութիւններէն քիչ մը բան առնել, եւ անոնք քովէ քով յարմարցընելով՝ նոր եկեղեցի մը կազմել¹¹: — Արդ՝ Լուսեր աս միջոցն ուզեց գործածել, եւ ձեռք ալ զարկաւ ուղածը կամաց կամաց գլուխ ասնելու: Բայց յայտնի է որ այսպէս մարդկային ձեռքով շինուած եկեղեցին՝ չէ թէ միայն առաջին ճշմարիտ եկեղեցւոյն աստուածային վայելչութիւնն ու ամրութիւնը չէր կրնար ունենալ, հապա եւ ոչ քիչ մը ատեն հաստատուն մնալու չափ զօրութիւն. ուստի եւ պէտք էր որ ինք իրմէ կործանէր եւ ամէն հովերուն խաղաղին ըլլար:

Լուսեր աս բանն ճանչնալով՝ ուղեց իր խախուտ եկեղեցւոյն արտաքին նեցուկ մը գտնել. ուստի ջանաց որ իր դրած կամ գնելու նոր կարգաւորութիւններուն՝ աշխարհական իշ-

10. Ռիֆէլին աս խօսքին համեմատ կը գրէ նաեւ Լուսեր բողոքող մասնազինն ալ: «Լուսեր, կ'ըսէ, բուն եւ պատերազմող բազկաւ կործանած էր մարդկային մտաց նարտար մէկ հրաշակերտը՝ որն որ յաճախ յայտնապէս աստուածային առաջնորդութեամբ հազար տարւան

մէջ շինուած էր, եւ որուն փառաւորութիւնն ու ներքին խորութիւնն իմանալու համար Լուսեր թէ ինչքի թէ կրթութեան կողմանէ շատ ստորին էր»: Գլխ. Գ. 272 Ե. ԳԼ. Ե. 96:

11. Ռիֆէլ, Գիրք Բ. ԳԼ. Ե. 6, 7:

խանութեան ձեռքովը հաստատութիւն տայ: — Երգէն յառաջագոյն ալ շատ անգամ իր կողմը միտող իշխանները կը ստիպէր որ «Անկարշատութիւնը խախտեն եւ թող չտան որ Աստուծոյ խօսքին զէմ գործուի», այս ինքն՝ ուղղափառութիւնը կործանեն եւ իր աղանդէն զատ կամ իր աղանդին մէջն ելած օտար աղանդները զսպեն¹²: Բայց երբ որ մէյ մը տեսաւ որ շատ իշխաններ եւ ազատ քաղաքներու մեծեր իր կողմը միտած են, ալ անկէ վերջը՝ քահանայապետին ու եպիսկոպոսներուն ձեռքէն յափշտակած հոգեւոր իշխանութիւնը, զորն որ մինչեւ նոյն ատեն իրեն անձին սեպհականած էր, գրեթէ բոլոր նոյն աշխարհական իշխաններուն ձեռքը տուաւ, որպէս զի անոնց ձեռքովը թէ ուղղափառաց եւ թէ աղանդաւորաց զէմ կարող ըլլայ գնել¹³: — Ըս հոգեւոր իշխանութիւնը բոլորովին աշխարհական իշխանաց ձեռքը յանձնելը՝ 1525ին վերջերն եղաւ, երբ որ Լուսեր Սարսնիայի կայսրընտրին երկիրներուն մէջ եղած անկարգութեանց դարման տանելու համար՝ Յովհաննէս կայսրընտրէն խնդրեց որ նոյն երկիրներուն մէջ այցելութիւն մ'ընել տայ: Յատաջաղոյն շատ անգամ՝ նոյն վախճանաւ զանազան առաջարկութիւններ ըրած էր, բայց տեսնելով որ անոնք երեսելի օգուտ մը չեն ըներ, վերջապէս այցելութեան առաջարկութիւնն ըրաւ, ըսելով թէ քահանայապետին իշխա-

12. Լուսերին աս նիւթին վրայ գրած անթիւ անհամար խօսքերէն՝ մինակ մէկ հատը կը գնենք: «Պաշտութիւն վարդապետոններուն հետ, կ'ըսէ, շատ վիճարանելու չէ. հայտ նաեւ — ունի շէրիւտ քիչ ընելու, — ունի ինչ քաջաւ որ դարձանք քան, քաջապարտելու է: Արտհետեւ լիւրհարհար իշխանք էր — ընտրութիւնը անոր լիւրհարհար որ լիւրհարհարութիւնը անարար, անարարութիւնը զարմուտ զարմուտ անարարութիւնը, եւ իտպադարութիւնն ու միութիւնը հաստատուն մնան», 28. Սարսնի լիւրհարհար զէմ Գարշտ Լուս. զէմ. Հայ. Ե. 75: (Տես նաեւ 185. երեսին մէջ Լուսերէն ընտրած ուրիշ մէկ վկայութիւնն ալ. եւ աս երկու խօսքը բազայատէ 163, 164 եւ 204 երեսներուն մէջ իրմբ բերուած վկայութիւններուն հետ) Ըստիկ գրողն ան մարդն է՝ որն որ միշտ արտունջ կ'ընէր որ եկեղեցին — ունի շէրիւտ քիչ ընելու քաջապարտէջ, ուր որ ինչ յանձն չէր տաներ որ եկեղեցոյն զինքը պատասխան տալու համար կանչած

ատեն երեւայ: Ըն մարդն է՝ որն որ նոյն արտունջ կ'ընէր երբ որ՝ իր երկու օրինաւոր եւ անկողմաւ կալ առաջարկած եւ որոշման անստալու խոտաջարտ հաստարը (Փարիզի համալսարանը) իր վարդապետութիւնը ընենելն ետեւ՝ զատապարտեց:

13. Թեպէտ եւ Լուսեր իր ստացած իշխանութեան վրայ զատահանալով՝ կը յուսար որ իշխանները իր կամքէն զօրք չեն կ'ընէր, եւ ձեռքերէն տուած իշխանութիւնը՝ միայն իր ուզածին շարք եւ ուզած վախճանին համար գործածելով՝ իրեն իրրեւ զործիր կ'ըլլան. բայց իր կարծածէն շատ ատարեւր եղաւ: Ինչու որ իշխանները իրենց արուած իշխանութիւնն առնելն ետեւ՝ չէ թէ միայն ալ ավանուին թող առ շուրջեցին, հայտ նաեւ շարքն ալ բոլորովին անցուցին, եւ ան ստախճանի հասաւ, մինչեւ լուսերական եկեղեցականները անոնց զերին եղան: Ըս բաներուն վրայ ուրիշ անգամ աւելի ընդարձակ խօսելու առիթ կ'ունենանք:

նութիւնը քու երկիրներուդ մէջէն վերցուած ըլլալով՝ բոլոր
 եկեղեցական ու կրօնական բաները հոգալը քեզի կ'իյնայ: "Աւ
 ռիւնիս Աստուծոյ երկիրն է՝ կարգի մանչ չմտց, կը դրէ Լուսեր
 կայսրնարին, ինչպէս որ պատմէն նշուող վերջոյն, եւ մէկ մարդ
 ուղարկէ ինչ: Բայց որովհետեւ մեր ամեննուս եւ մասնաւորաւ
 պէս էլ հաւանքով պարտքն է որ ամէն բանէն յառաջ խեղճ
 տղաքը... կրթներ, եւ իրենց կարգ կանոն ու Աստուծոյ եր-
 կիրդ սորվեցընենք, անոր համար պէտք է որ դպրոցներ, քա-
 ռոզիւներ ու ժողովոգապետներ դրուի: Թէ որ ծնողք չեն ու-
 զեր նէ, թող սասանային երթան. բայց ուր որ տղաք հոգա-
 ցուած ու անկիրթ կը մնան նէ, յանցանքը իշխաններունն է: ...
 Արդ որովհետեւ ձեր իշխանութեան մէջէն պատկական ու հո-
 գեւորական բռնութիւնն ու կարգը վերցուած է, եւ ամէն վան-
 քերն ու վարժոցները՝ իրրեւ վերին գլխոյ ձեռք՝ ձեր ձեռքն
 ինկած են, անոր համար նաեւ աս բաները կարգի դնելու պար-
 տաւորութիւնն ու յանցանքը ձեզի կ'իյնայ. ինչու որ ուրիշն է
 նոյնն է, ինչպէս ըստ էր պէտք է որ ըստ: Ասոր համար հարկ
 է որ դուք՝ որ Աստուծոյ աս բանիս որոշուած էք, բոլոր ձեր
 երկրին մէջ չորս հոգի պցելութեան հանէք, որոնցմէ երկուքը՝
 սասանորդներուն եւ ինչքերուն, եւ երկուքը՝ վարդապետու-
 թեան տեղեակ ըլլան. եւ անոնք չէր հրահանուէր հոգան որ հարկ
 եղած տեղերը դպրոցներ ու խորհրդակցութիւն ունի նէ, որո՞ւ էլ
 նոյնն ունի՞ որ պարտքն է որ դպրոցներ, արհեստներ, խորհրդակ-
 ցութիւն դնէ: Թէ որ իրենք իրենց վերլուծեան համար աս
 բանս ընել չեն ուզեր նէ, դուք՝ տղոց ու բոլոր կարօտու-
 թիւն ունեցողներուն վերին ինսամական ըլլալով՝ պէտք է որ
 բռնադատէք զիսկէս որ հրահանուէր ընելու. ինչպէս որ կա-
 մուրջներու, ձամբաներու եւ երկրին ուրիշ կարօտութիւննե-
 րուն օգնելու բռնութեամբ կը ստիպուին: ... Թէ որ կարողու-
 թիւն չունին նէ, վանքերուն ինչքերը կան, որոնք արդէն գլխա-
 ւորաբար աս բաներուն համար դրուած են, եւ պէտք է որ աս
 բաներուն գործածուին, որպէս զի հասարակ մարդիկներն այն-
 չափ ձեռնուին: Արնաք մտածել որ աս բաները կրնան վերջա-
 պէս շատ գէշ հետեւութիւն ունենալ... թէ որ թող արուի
 որ զանազան տեղեր առանց դպրոցի ու ժողովոգապետի մնան,
 եւ աղուականները վանքերուն ինչքերն իրենց առնեն, ինչպէս
 որ կը խօսուի եւ արդէն ոմանք կ'ընեն: Արդ որովհետեւ աս
 ինչքերը անանկ ալ ձեզի օգուտ մը չեն ունենար կոր, եւ ար-
 դէն աստուածային պաշտաման համար դրուած են, պատշաճ է
 որ ամէն բանէն յառաջ նոյն վախճանին գործածուին: Անկից

Թերու մէջ վճիռ տալու կամ որոշում ընելու: անոր համար ժողովքի անունն իրեն այնպէս ատելի էր՝ ինչպէս անձնիշխանու- թեան անունը 16: Ուստի եւ աւելի կ'ուզէր որ ամէն մէկ հասարակութիւն ուղղածն ընելու ազատութիւն ունենայ, քան թէ որ ժողովքի մէջ ամենուն հաւանութեամբ բան մ'որոշուի 17: Բայց որովհետեւ ասով ալ մէջերնին արտաքոյ կարգի մեծ տարբերութիւններ կ'ըլլային, որուն պատճառաւ ժողովուրդը արբտունջներ կ'ընէր, ժողովուրդապետներուն եւ իրենց ժողովուրդը մէջ եւ շատ անգամ նոյն իսկ ժողովուրդապետաց մէջ սաստիկ վէճեր ու կռիւներ կ'ելլէին, անոր համար ուզեց որ աս նիւթին մէջն ալ աշխարհական իշխանութեան օգնութեամբ ինք հաստատուն բան մ'որոշէ: Արդ Լուսեր ուղղած որոշումներն ու կարգադրութիւնները շինեց, եւ իր գրածը կայսրընտրին առ ջնւր դրաւ, որ ան ալ իր իշխանութեամբ հաստատէ: Իշխանը Լուսերին գրածը քննելէն կամ քննել տալէն ետեւ՝ հաւանութիւն տուաւ: որով եւ հաստատուելով՝ Վիդգենպերկի մէջ հրատարակուեցաւ: Եւ աս կերպով դուրս ելաւ Գեորգուհու պարտքի է սարսաղին պաշտօնեց կարգադրութեան ըսուած գիրը 18:

Թեպէտ եւ Լուսեր 1525ին վերջերը Սաքսոնիայի կայսրընտրէն խնդրած էր որ իր երկիրներուն մէջ այցելութիւն ընել տայ, բայց նոյն այցելութիւնը հազու երկու տարի վերջը սկսաւ: որովհետեւ կայսրընտրը՝ Լուսերէն աւելի խոհեմութեամբ մտածելով՝ կը վախնար որ թեմական եպիսկոպոսները՝ որոնց գլխաւոր պաշտօններէն մէկն է այցելութիւնը, աս իրենց պաշտօնը յախտակելուն համար՝ իրեն դէմ կայսեր արտունջ կ'ընեն 19: Սակայն վրան երկու տարիի չափ ժամանակ անցնելէն ետեւ՝ ալ չ'ընալով դէմ դնել՝ հաւանութիւն տուաւ: ուստի եւ

16. Ինձի ապահով բան չ'երեւար, կ'ընէ Լուսեր, որ մերինները արարողութեանց մէջ միակերպութիւն հաստատելու համար ժողովք ընեն: Թեպէտ եւ աս բանս ազէկ եւանդեամբ ալ փորձուի, ի վերայ այդ ամենայնի շտ օրդմի է, ինչպէս որ իսկզբանէ վեր բոլոր եկեղեցական ժողովքները կը ցուցնեն: Այնպէս որ նոյն իսկ Առտիւնց թողութեան մէջ աւելի զօրօրեալու եւ աւանդութիւններու վրայ խօսուեցաւ, քան թէ հաւատքի վրայ: իսկ վերջին ժողովքներուն մէջ երբեք հաւատքի վրայ չէր խօսուեր, հապա միշտ կարծիքներու եւ խնդիրներու վրայ կը վիճուեր:

Անոր համար ժողովքի անունը ինձի այնչափ ատելի է, որչափ ատելի է անձնիշխանութեան կամ ազատ կամ մայ անունը: Ա՝ Տէ Վիթի, Հոպ. Բ. 562:

17. Բայց աս տղատութեամբ Լուսերին ընդհանրապէս ինչ իմացածը՝ Վիդգենպերկի կանոնիկոսաց դէմ բրածներէն՝ ազէկ կրոնայ իմացութիւն: Տէ -- Գրդիս Ե. Գլուից:

18. Աս բաները Լուսեր անձամբ կը պատմէ իր զոմագան նամակներուն մէջ: Տէ -- Տէ Վիթի, Հոպ. Գ. 31. 36. 88: իսկ բուն գրուածքը՝ է Գորդիւ Լոպ. Գիլի. Հոպ. Գ. 295. Բ:

19. Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Զ. 237:

1527ին իր հրամանաւր բոլոր իր երկիրներուն մէջ ետեւէ ետեւ այցելութիւն սկսաւ ըլլալ, որն որ գրեթէ երեք տարի տեւեց : Բոլոր երկիրը չորս մաս բաժնուեցաւ, եւ ամէն մէկ մասին համար մէկերկու աստուածարան եւ մէկերկու օրէնսգէտ սահմանուեցաւ : Աստուածարաններուն մէջն էին Լուտեր, Մելանքսթոն, Յուստոս, Սփալադին : Ասոնք ելան բոլոր երկիրը պտտեցան, եւ բողոքող մատենագիրներուն ըսածին նայելով՝ քարոզիչներուն բարքն ու հաւատքը կը քննէին, մոլութեան մէջ ըլլողները կը խրատէին եւ ուղղութեան կը բերէին²⁰, շատ կատաղները չափաւորութեան կը յորդորէին կամ պաշտօններէն կը հանէին, եւ մոլութիւն (այս ինքն՝ Լուտերէն տարրեր բան մը) վարդապետողները տէրութիւնէն դուրս կ'աքսորէին : Քարոզիչներուն խրատ կու տային որ ժողովրդեան մոլութիւնները շիտկեն, եւ յամառած մնացողները՝ որոշ ժամանակէ մը ետեւ՝ եկեղեցական պատժոյ տակ ձգեն, այս ինքն՝ հաղորդութենէ կտրեն : Ասկից զատ՝ զպրօցներուն ու եկեղեցիներուն եկամուտները կը կարգաւորէին : Եւ աս ամէն բաներուն վրայ հսկելու համար՝ Վերատեսուչներ²¹ կը դնէին, որոնք չէ թէ միայն ժողովրդապետներուն ու քարոզիչներուն վարդապետութեան վրայ պիտի հսկէին, հապա նաև անոնց վարուց վրայ, որպէս զի ժողովրդեան գայթակղութեան պատճառ չտան : Վերատեսուչները՝ աս երկու բանէն մէկուն մէջ պակտող քարոզիչները խրատելէն ետեւ՝ երբ որ տեսնէին որ օգուտ մը չ'ընեն, բանն աշխարհական պաշտօնատէրներուն պիտի ծանուցանէին, անոնք ալ քննելէն ետեւ՝ կայսրնտրին պիտ'որ իմացնէին, որպէս զի ինք ալ պատշաճ սեպածն անոնց վրայ որոշէ²² :

20. Աս Այցելուաց բարոյակա-նին՝ Բնչակս Աւետարանին համա-նայն ըլլալուն, եւ ժողովրդապետ-ներուն մոլութիւնները Բնչակս ուղղելուն՝ միմակ մէկ օրինակ բե-րեր : Սերենտորֆ կը պատմէ որ Գեորգ զբոյն հպատակներէն Մե-քայէլ Գրամեր անունով քահանայ մը՝ Լուտերին կողմ ըլլալուն համար՝ 1523ին բռնուեցաւ ու՝ Նիւռնպերկի եպիսկոպոսին խառնեցաւ : Բայց ծամբան՝ չեմ գիտեր ինչ կերպով՝ փախչելով, Վիզնիսպերկ եկաւ, եւ Լուտեր զինքը մաս տեղւոյ մը ժո-ղովրդապետ դրաւ : Ասկիս ետեւէ ետեւ երկու կին առած էր, բայց երկուքն ալ բիւ մը վերջը զինքը թող տուած փախած էին, եւ չղբ-նայով առանց ամուսնանալու ա-յրիւ, Լուտերէն խորհուրդ ինքզան

էր, ան ալ իրեն հրաման տուած էր որ երբորդ կին մ'ալ առնէ : Երգ երեք տարի վերջը, այցելութեան ժամանակ, աս երէցին վրայ ամուս-տանութիւն եղաւ որ երէտ ինչ-որ մէ-կու, եւ Այցելուք ուղեցին վրան քննութիւն ընել : Բայց երբ որ ինք Լուտերին թուղթն անոնց ցուցուց նէ, անոնք զինքը յանցան-քէ աղաս կացացին կամ արձակում տուին : Եւ այսպէս երէտ ինչ-որ մէ-կու շու շուրջ՝ ժողովրդապետութեան ու քարոզչութեան պաշտօնին մէջ հաստատուն մնաց : Գեորգ Բ. Լու- թ. 31 :

21. Superintendent.

22. Գործք Լուս. Գեորգ. Լուս. Գ. 357, 357. Բ. Ռիֆէլ, Գերք Բ. Գլ. Բ. 59, 60 : Մեկնը, Լուս. Ե. Գլ. 2. 238 :

Այս պայելութիւնը ամէն տեղէն յառաջ թուրինգիայի մասին մէջ սկսաւ, եւ պայելուներուն մէջ գլխաւորն էր Մելանքթոն, որուն՝ իր ընկերներուն հետ մէկտեղ՝ ըրած կարգաւորութիւնները, սուած որոշումներն ու խրատները բոլոր գրի անցուցաւ, եւ ետքը կարգի գրուելով՝ Հրահանգի այնչափ արարածը ըսուած գրուածքը դուրս ելաւ, որուն վախճանն էր՝ Լուտերականներուն մէջ միակերպութիւն մը հաստատելը²³։ — Աս գրուածքին մէջ Լուտերին խիստ մոլորութիւններէն քանի մը հասը այնչափ փոխուած ու չարաւորուած էին, որ ուղղափառները սկսան ուրախանալ թէ Լուտերականք կամաց կամաց իրենց մոլորութիւնները կը ծանշան եւ կ'ուղղեն. իսկ խիստ Լուտերականք սկսան տրտնջել ու տահաճութիւն ցուցնել, ըսելով որ Լուտերի վարդապետութեանց եւ Աստուծոյ անարատ խօսքին վնասակար է։ Երկու կողման ալ (ըստ մտացին) իրաւունք ունենալը ցուցնելու համար՝ աղէկ կը սեպելք նոյն գրուածքին մէջ քանի մը նիւթերուն վրայ համաձայն տեսութիւն մ'ընել, որմէ միանգամայն յայտնի կրնայ տեսնուիլ թէ Լուտերին մոլորութիւնները որչափ վնասակար եղած են, եւ թէ ուղղափառաց աս բաներուն վրայ ըսածները որչափ ստոյգ եւ հիմնական խօսքեր են եղեր։

Մելանքթոն զանազան տեղերու քարոզաց ընթացքը քննելով՝ տեսաւ որ շատերը (Լուտերի վարդապետութեանց եւ օրինակին ճշգիւ հետեւելով) միայն հաւատքով արդարանալուն կամ արդարացուցիչ հաւատքին վրայ կը խօսին, եւ ամենեւին չեն խօսիր կամ խիստ քիչ կը խօսին ապաշխարութեան, զղջման եւ Աստուծոյ երկիւղին վրայ։ «Պապին դէմ կը զուցեն որ, կ'ըսէ Մելանքթոն, Ս. Գրոց վրայ բաներ կ'աւելցնեն, (այս ինքն՝ Ս. Գրոց մէջ չեղած բաներ կը վարդապետէ,) որն որ դժբախտութեամբ շատ ճշմարիտ է. բայց ապաշխարութիւն չբարոզողներն ալ՝ Ս. Գրքէն մեծ մաս մը դուրս կը հանեն կամ թող կու տան, եւ անոր տեղ՝ միս ուտել եւ ուրիշ սասոր նման փուճ բաներ կը քարոզեն. . . այս ինքն՝ մժղուկները դուրս կը հանեն եւ ուղտերը կը կլեն»,։ Անոր համար ինք ժողովապետներուն խրատ կու տայ որ ժողովուրդը՝ ապաշխարութեան, մեղքերնուն վրայ զղջալու եւ ցաւելու, եւ Աստուծոյ դատաստանէն վախնալու յորդորեն. «Եւ ան աներկիւղ ընթացքը զսպեն, որն որ հին աշխարհքիս մէջ մտած է, եւ ըստ մասին՝ հասարակ վարդապետութիւնն ալ չ'ընէ շահաւէտ է»,։ Բայց պիտի ըսուի եղեր որ, կ'ըսէ, ասանկ վարուելով՝ վստայի մէջ կը մանենք որ մեր հակառակորդները սկսին խօսիլ թէ առջև

վարդապետութիւննիս ետ կը կանչենք. սակայն աւելի լաւագոյն է ան վտանգին մէջ մտնել, քան թէ աւելի երկայն ասան Տիմակոսան անկարգութեան վիճակին մէջ մնալ: Իսկ նոյն վիճակին վրայ պատկէս կը տրտնջէ. «Շատերը լսելով որ, կ'ըսէ, բաւական թէ հաւատան, մեղքերնին կը ներուի, իրենց հաւատք մը կը հնարեն, եւ անով կը կարծեն որ արդար են, որով պահճով ու յանդուգն կ'ըլլան: Ասանկ հարձուորս պատմութիւնը յառաջան ժամանակն էր զանազան հարձուորսներն աւելի թէլ զանազան է», 21:

Տեսնելով որ շատ քարոզչներուն՝ բարեգործութեանց վրայ չխօսելովը, կամ մանաւանդ բարեգործութեանց դէմ խօսելովը՝ ժողովուրդը ինքը զինքը ամէն պատուիրաններու պահպանութենէն եւ ամէն օրինաց հնազանդութենէն ազատ կը սեպէր, եւ առանց խղճի ամէն կերպ շարիքը կը գործէր, Մեղանքմոն կը զրուցէ թէ «Պէտք է որ տասը պատուիրանները մտադրութեամբ քարոզուի, որովհետեւ անոնց մէջ ամէն բարեգործութիւնները կը գտնուին», : «Բայց հարկաւոր չէ, կ'աւելցրնէ վրան, որ արդեանց վրայ երկայն բարակ վիճուի թէ արդեօք Աստուած մեր բարեգործութեանց համար մեղի վարձք կու տայ, բաւական է որ ժողովուրդը կրթուի թէ Աստուած ասանկ գործքերը կը պահանջէ, ու վարձք կու տայ՝ որովհետեւ խոստացած է, առանց մեր արդեանց: . . . Բայց շատերը կը պահան որ Բարեգործութիւնները բան մը չեն արդիւնաւորիր: Աւելի լաւագոյն կ'ըլլար որ ժողովուրդը բարեգործութիւն ընե-

21. Նոյն տեղը, 344, 350. Բ. եւ Ռեֆէլ, Գիրք Բ. ԳԼ. Բ. 54, 55: — Աս դրուածքը զեռ դուրս չելած՝ Ազրիկոզոյցու, Լուսերին երեւելի ու սիրելի աշակերտներն մէկը, որուն վրայ ուրիշ անգամ աւելի երկայն խօսելու առիթ կ'ունենանք, Մեղանքմոնին՝ զլիաւորաբար սպաշխարութեան վրայ ըսածներուն ստատիկ դէմ ելաւ, ըսելով որ Լուսերի վարդապետութեան հակառակ է, եւ փայն հաւատքով արդարանայուն վարդապետութեան փեսա կը հասցընէ: Լուսեր թեպէտ եւ սա կարծեաց հետ բոլորովին համաձայն էր, ի վերայ այս ամենայնի Մեղանքմոնին ալ դէմ ընել չուզելով՝ Ազրիկոզոյցու խրատաց որ հանգարտ կենայ, եւ զլիաւորաբար սա կը զրուցէր թէ «Բրիտանոս անանկ կ'ընէ որ ամէն բան աղէկի կը դառնայ. ալխարհք եւ մարգկային իմացութիւնը չեն կրնար

սա ծանր մտածմունքն ըմբռնլ՝ թէ Բրիտանոս մեր արդարութիւնն է, եւ բարեգործութեանց յիմարութիւնը՝ մեղի հետ մրացած, բնածին եւ բնութիւն եղած բան մըն է., : Տը Ա՛խտ, Հոփ. Գ. 196: Բայց Ազրիկոզոյցու չհնազանդեցաւ, եւ ասոր դէմ Մեղանքմոնին անունով դրուածք մը հրատարակեց: Աս վեճը չբուկ հանեց, այնպէս որ կայսրընտիրը միջը մտաւ, ու հրամայեց որ Լուսեր, Մեղանքմոն, Ազրիկոզոյցու եւ ուրիշ քանի մը հոգի Գորկաւ տողուին եւ միջերին միարանին ժողովքն եղաւ. եւ թեպէտ Ազրիկոզոյցու չհամազուեցաւ, (ինչպէս որ վերջէն ըսելիներէն կը տեսնուի), ի վերայ այս ամենայնի նոյնատենը ձայնը բաւելու ստիպուեցաւ: Տես ա Տը Ա՛խտ, Հոփ. Գ. 242: Տես նախ Մեղանք, Հոփ. Ա. ԳԼ. Ձ. 249:

լու յորդորուէր, եւ նուրբ վէճերը մէկգի թող տրուէր: Արով-
 Տէտեւ թէպէտ սառչդ է որ Աստուած իր խոստմանց համար
 բարիք կու տայ՝ չէ թէ մեր բարեգործութեանց համար, բայց
 պէտք է որ Աստուծոյ հրամայած բարեգործութիւններն ալ
 կատարուին: «Նոյնպէս կը զրուցէր Մեկնքթոն որ Աուտերի ան
 վարդապետութիւնն ալ թէ Մարդուն ամէն գործքերը մեղք
 են, ուսմիկ ժողովուրդը չիկրնար հասկրնալ, եւ անոր համար
 խրատ կու տար որ աս բանս ալ քարոզութեանց մէջ մէկգի
 թող տրուի 25:

Գարձեալ Մեկնքթոն տեսնելով որ քարոզիչները Աուտե-
 րի օրինակին հետեւելով՝ բերանին քրիստոնէական ազատու-
 թիւն մըն է առեր անցեր են, եւ ժողովուրդն անով մեծամեծ
 մոլութիւններու եւ չարիքներու մէջ կ'իյնայ, ասոր ալ դէմ
 կ'ելլէ: «Շատերը, կ'ըսէ, քրիստոնէական ազատութեան վրայ
 ալ անզգուշութեամբ կը խօսին, որով մարդիկ ըստ մասին կը
 կարծեն թէ անանկ ազատ են որ ալ ասկէ ետեւ ամենեւին իշ-
 խան կամ մեծ պէտք չէ որ ունենան, եւ ունեցած պարտքեր-
 նին հարկ չէ որ հատուցանեն. իսկ ուրիշները կը կարծեն որ
 քրիստոնէական ազատութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ միս
 ուտել, խոստովանանք չըլլալ, պահք չըսնել, եւ պին: Արդ
 պէտք է որ քարոզիչները ժողովուրդեան ասանկ անպատշաճ մո-
 լրութիւնը յանդիմանեն ու շիտկեն, եւ պնայիտի կերպով սոր-
 վեցնեն որ ուղղութեան ծառայէ, չէ թէ չարիքներու պատ-
 ճառ ըլլայ»: Աւտի եւ վարդապետելու է որ, կ'ըսէ, քրիստո-
 նէական ազատութիւնը՝ սատանային իշխանութենէն ազատ ըլ-
 լայն է, այս ինքն՝ առանց մեր արդեանցը միայն ի ձեռն քրիս-
 տոսի՝ մեղքերնէս ազատիլը, Մովսիսական օրինաց դատաստա-
 նական կարգադրութիւններէն եւ արարողութիւններէն ազատ
 ըլլալը, եւ վերջապէս ան է որ մարդս եկեղեցոյ մարդկային
 կարգաւորութիւնները կատարելու պարտական չէ 26:

Ս) Երջապէս՝ որովհետեւ Աուտերական քարոզիչներուն բե-
 մին վրայէն՝ քահանայապետին, եպիսկոպոսաց եւ ընդհանրա-
 պէս բոլոր ուղղափառաց դէմ՝ խօսած նախատական խօսքերը
 չայն ու սահմանն անցած էր, անոր համար Մեկնքթոն իրենց
 խրատ կու տայ որ ամէն նախատական խօսքերէն ետ կ'ենան, եւ
 միայն ընդհանրապէս ու անորոշ կերպով՝ իրենց ունկնդիրնե-
 րուն մոլութեանց դէմ՝ խօսին, չէ թէ ներկայ չըլլողներուն,
 այս ինքն՝ պապին, եպիսկոպոսներուն եւ ուրիշ ասոնց նմանն-

րուն դէմ: Սակայն կարծես թէ վախնալով որ ասով քարոզիչները իրենց մէկ պարտքին դէմ ընելու յորդորած ըլլայ, վրան կ'աւելցընէ. Բայց եթէ ժողովուրդն անոնցմէ զգուշացընելու եւ օրինակ տալու համար 27:

Աս բաները գրուելէն ետեւ՝ կայսրընտրին առջեւը գրուեցաւ, որ՝ իրբեւ եկեղեցւոյ վերին տեսուչ՝ զանոնք իր իշխանութեամբը հաստատէ. ինքն ալ իր հաւանութիւնը չտուած՝ Լուտերին խաւրեց եւ կարծիքն հարցուց: Իսկ Լուտեր իր կարծիքն աս կերպով տուաւ. «Շատ պարզ գրուած է (աս գիրքը) եւ ժողովողեան յարմար է: Բայց թէ հակառակօրդները պիտի պարծին եղեր որ ետ կը դառնանք, անիկա բանի տեղ դնելու չէ, ան ալ կը հանդարտի: Աստուածային բանի մը ձեռք զարնողը պէտք է յանձն առնել որ սատանան անոր դէմ խօսի, ինչպէս որ հարկ եղաւ որ ես ալ մինչեւ հիմա ընեմ: Մենք ամէն բանէն յառաջ անոր պիտի նայինք որ մերիններուն մէջէն քարոզիչներուն դէմ ըլլողները՝ ասկից առիթ չառնեն նոյն քարոզչաց հակառակ ելլելու եւ զանոնք ստիպելու որ իրենց ուղածը քարոզեն, ինչպէս որ քանի մը տեղ արդէն եղած է»:
 Ի վերայ այսր ամենայնի նոյն գրուածքին մէջի մէկ քանի բանին չի հաւանիր, ինչպէս է Մեթանթոնին՝ քահանայապետին ու եպիսկոպոսաց դէմ նախատական խօսքեր խօսիլը արդէն ըլլաւ: Լուտեր կ'ուզէ եւ կը հրամայէ որ «քարոզիչները» . . . պապականութիւնն ու անոր հետեւողները սաստիկ դատապարտեն ու վար զարնեն, որովհետեւ, կըսէ, յայտնի է որ ասոնք Աստուծոմէ դատապարտուած են, ինչպէս նաեւ սատանան եւ իր թագաւորութիւնը, 28:

Ասկից զատ՝ Լուտեր նոյն գրուածքին յառաջարանութիւն մը շինելով՝ հրատարակեց, որուն մէջ աս մտադրութեան արժանի խօսքերը կը գանտին: «Թեւեւտ եւ աս գրուածքը խիստ պատուերի մը պէս չենք կրնար հրատարակել, որպէս զի չըլլայ որ նորէն պապական վճիռներ հանած ըլլանք, հապա պատմութեան մը պէս եւ միանգամայն իրբեւ մեր հաւատքին դաւանութիւնը. ի վերայ այսր ամենայնի կը յուսանք որ ամէն բարեպաշտ ու խաղաղասէր ժողովողապետները՝ ուրոնք իրօք Լուտարանին սէր ունին, եւ մեզի հետ միաբան ու միասիրտ մնալու կը բաղձան, . . . աս մեր իշխանին ու ամենաբարեբար տիրոջը (կայսրընտրին) փոյթը եւ մեր սէրն ու

27. Նոյն տեղը, 355. Բ. — Աս 28. Աս 8ը վէդի, Հատ. Գ. նիւթերուն վրայ համառօտ բայց 211: Տես նաեւ Մենցլ, Հատ. Ա. աղէկ կը խօսի նաեւ Մենցլ, Հատ. ԳԼ. 2. 248: Ե. ԳԼ. 2. 245. — 248:

բարի կամքը՝ ապերախտութեամբ ու հպարտութեամբ չեն
արհամարհեր. հապա կամակար ու առանց բռնութեան սիրով
աս Այցեղութեան (հրահանգին) կը հպատակին, եւ մեզի հետ
մեկտեղ խաղաղութեամբ նոյնին ետեւէն կ'երթան, մինչեւ
որ Հոգին սուրբ Աստուած կամ իրենց կամ մեր ձեռքով աւերի
աղէկ բան մ'որոշէ: Բայց ի՞նչ որ ունէ՛ր յանդիմանութեամբ դեմ
դնէ՛ն, եւ առանց բռնական պարտաւէ պարբեր կերպով մը վարուե-
լաւ ըլլա՛ն ձէ, ինչպէս որ շատերը կան՝ որոնք միայն չարութեան
համար՝ միարան կամ հաւասար եղած բանը չեն կրնար տանիլ,
հապա սրտերնին ու վարքերնին անմիաբան ու ինքնահաւան
են, աննո՛ր պէտք է որ մեզմէ բռնաւին, ինչպէս որ յարգը կ'ալին ինչ
բռնաւին: Եւ չենք կրնար մենք իրենց համար մեր միարանու-
թիւնը թող տալ: Բայց աս բանիս մէջն ալ պէտք է որ մեր
անհասկացողութեամբ (կայսրընտրին) օգնութեամբ ու խորհրդին
դիմէն: Ինչու որ թէպէտ եւ մեր կայսրընտիր տէրը վարդապե-
տելու եւ հոգեւորապէս կառավարելու իշխանութիւն չունի, ի
վերայ այսր ամենայնի իրրեւ աշխարհական տէր կամ գլուխ
պարտաւոր է զգուշանալու որ իր հպատակներուն մէջ երկպա-
ռակութիւն, խռովութիւն ու ապստամբութիւն չեղլէ՛ն: 29:

Անսկիով աւասիկ Լուտերի ձեռքը՝ քահանայապետին ու
եպիսկոպոսաց, կամ մանաւանդ եկեղեցւոյ օրինաւոր իշխանու-
թեան տակէն ելլողներուն, կամ նորոգչին բուն խօսքերը
գործածելու համար՝ Աւետարանին յետօրէ՛ պայման է- ինչ շուտօրէն-
ներուն բռնաւինն աւար ըլլա՛նք ուն: Լուտեր իր վերին իշխա-
նութեամբը եւ Սպարսնիայի կայսրընտրին օգնութեամբը նոր
հաւատոյ կանոն եւ նոր միակերպ աստուածային պաշտամանց
կարգ մը զբաւ, որուն ամենքն ալ պէտք էր որ կուրակերպ
հնազանդէին, եւ դեմ՝ դնողները՝ պիտի պատժուէին աշխար-
հական իշխանին հրամանաւը, որն որ՝ Լուտերի ըսածներուն եւ
ըրած կարգաւորութիւններուն նայելով՝ կրօնական նիւթերու
մէջ անանկ իշխանութիւն մը կ'ունենար՝ զորն որ ինք ոչ ուղ-
ղափառ եպիսկոպոսաց, ոչ քահանայապետին եւ ոչ իսկ ընդ-
հանուր ժողովներուն կու տար: Բայց ինչպէս յայտնի է աս
իշխանութիւնն ունեցողը եւ ի գործ դնողը՝ այնչափ աշխարհա-
կան իշխանը չէր, որչափ նոյն ինքն Լուտեր:

Շփայերի աւագածողովները

Դորդուեան քաղնիցայինները : Շփայեր աւագածողով մը ին ժողովուրդի : Լուսորդուեան իշխաններուն նոյն քաղաքը բաւական չըրողորդուեան : Բազմաթիւ իշխանները աղագածու իշխաններուն որեւ զբէր ին ժողովն : Լուսորդին՝ առ Բանին իբրոյ սուկեցոյ իբրձիւր : Շփայեր քաղաքը նորին աւագածողով մը իբրուայ : Լուսորդուեան առ աւագածողովն ինքնին որեւ ին Բազմաթիւ, առ Բազմաթիւն ինքնանին :

1526 — 1529

ԳՆԻՄԱՆԻԱՅԻ գլխաւոր եկեղեցականներէն ու իշխաններէն շատերը՝ որոնց մէջն էր կայսեր եղբայրը Փերդինանդ, տեսնելով որ Լուսորդի մողորութիւնները սաստիկ կը տարածուին, եւ իշխանները՝ որոնք գեղացւոց ապստամբութեան ատեն իրարու հետ միացած էին, զանոնք յաղթելուն պէս՝ առջի երկպառակութիւնը նորէն ձեռք առին¹, կարծեցին որ աւագածողով մը ժողովելը՝ ասոր դէմ պատշաճ ճար մըն է : Ուստի եւ կայսեր անուամբը՝ Փերդինանդ հրաման տուաւ որ իշխանները Եկսպուրկ քաղաքը դան ժողովուին : Իշխաններէն ոմանք առ հրամանին հետեւելով՝ 1525ին վերջերը եկան նոյն քաղաքը ժողովուեցան. բայց որովհետեւ գեղացւոց ապստամբութեան հետեւանքները գեւ բողոքովին դադրած չըլլալով՝ աւագանւոյն մեծ մասը չէր եկած, անոր համար ժողովականները քանի մը անգամ խօսելէն ետեւ՝ որոշեցին որ երկրորդ ասորին (1526ին) Մայիսի սկիզբները Շփայեր ժողովուին :

Լուսորդի կողմն եղող իշխանները եւ մանաւանդ մէջերնէն երկու գլխաւոր նախանձախնդիրները, Յովհաննէս Սարսնիայի կայսրընտիրը, որն որ իր եղբորը Փրեդերիկոս կայսրընտիրն ատելն անցած էր, ու հոգւով մարմնով լուսորդականութիւնը կը պաշտպանէր, եւ Փիլիպպոս՝ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը, վախճալով որ նոյն աւագածողովին մէջ իրենց դէմ բան մը չորոշուի, ուղեցին բոլոր զօրութիւններն մեկտեղ ժողովել, եւ անոր համար որոշեցին որ արդէն յառաջագոյն սկսած միաբանութիւններն կամ դաշնակցութիւններն նորէն հաստատեն ու զօ-

1. Սաւանց կրօնական գաւառանդեամբ թշնամոյն դէմ գէնը նու.թեան (կրօնի տարբերութեան) առած էին : Բայց երբ որ թշնամին միտ գնելու : կ'ըսէ Սանրէ, առնչին յաղթութեան նէ՛ անկէ ետեւ առաջապատմութեան դէմ կ'ուսած ին թշնամութիւնը կրկին սաստկութեան գոյր կ'ուս : Գէրթ Գ. Գլ. 1. 2-րդ. Բ. 225 :

րացրնեն: Ուստի եւ Աւկապուրկի մէջ իրենց դեսպաններուն ձեռքով եղած խօսակցութիւններուն համաձայն՝ Յովհաննէս կայսրընտիրն ու Փիլիպպոս աշխարհատէր կոմսը կոթա քաղաքը մէկտեղ եկան, ու Փեարուարի վերջերը մէջերնին աս դաշինքը դրին, որ «Բոյոր զօրութեամբ իրարու օգնեն, թէ որ Աստուծոյ խօսքին (Ղուտերի վարդապետութեանց) կամ անկարգութիւնները վերցրնելուն համար վրանին յանձակում մ'ըլլայ»: Իսկզբան աս իրենց դաշնակցութեան ժամանակ մը դրած էին, ըսելով որ աս միաբանութիւննիս այնչափ ժամանակ պիտի տեսէ, մինչեւ որ ըլլայու աւագածողովին մէջ քրիստոնէական հաւասարութիւն մ'ընդունուի: Բայց ետքը աս որոշումը վերցուցին, եւ անոր տեղ աւելցուցին որ ամէն մէկը իր սեպհական ինչքովն ու վնասովը՝ ընկերին պիտ'որ օգնէ:

Թէպէտ աս դաշինքն ընող երկու իշխանները Աւտակահաններուն մէջ ամենէն երեւելիներն էին, բայց միայն իրենց միաբանութիւնը մեծ օգուտ մը չէր կրնար ընել, անոր համար նոյն տեղը որոշեցին որ յաւաքագոյն մտածածնուն պէս՝ որչափ որ կարելի է նէ՝ ուրիշներն ալ իրենց դաշնակցութեան մէջ առնեն: Աս որոշումն ընելէն ետեւ անմիջապէս իրարմէ բաժնուեցան. Փիլիպպոս՝ Գերմանիայի վերի կողմերը դնաց, իսկ Յովհաննէս՝ վարի կողմերը, որպէս զի ամէն մէկը իր բարեկամները նոյն դաշնակցութեան մէջ մտնելու յորդորէ: Աշխարհատէր կոմսը երեւելի գործ մը չկրցաւ տեսնել. ասոր հակառակ կայսրընտիրը շատ մարդ իրեն ձգեց, որոնցմէ գլխաւորներն աւստր են. Եռնեստ՝ Արմենպուրկի դուքսը, Փիլիպպոս՝ Կրուպենհակենի դուքսը, շերիկոս՝ Մեքլենպուրկի դուքսը, Վոլֆ՝ Ընհայդի իշխանը, Ալպերդ՝ Մանսֆելտի կոմսը:

Ասոնք ամէնն ալ Յունիսի սկիզբը Մակապուրկ քաղաքը ժողովուեցան, եւ բանի մը օր վերջը կայսրընտիրն ալ իր որդւոյն ու աշխարհատէր կոմսին հետ մէկտեղ հոն հասաւ: Ամայն 10ին սկսան մէջերնին խօսիլ. կայսրընտիրը առջեւնին դրաւ թէ ինչ մեծ վտանգի մէջ են, եւ թէ ինչպէս հարկաւոր է որ Եփայէրի աւագածողովին մէջ ամէնքը միաբան խօսին ու միաբան գործեն: Ետքը իրենց յայտնեց որ ի՞նչ ու շետտէնի աշխարհատէր կոմսը մէջերնին դաշնակցութիւն մը դրած են, եւ առաջարկեց որ իրենք ալ նոյն դաշնակցութեան մէջ մտնեն: Աս բանիս ամէնքն ալ հաւանեցան, եւ ամայն 12ին դաշնակցութեան թղթոյն ստորագրեցին ու իրենց կնքովը կնքեցին: — Թէպէտ աս դաշնակցութիւնը, ինչպէս տեսանք, կոթա սկսուեցաւ ու Մակապուրկ ամրոցըացաւ, բայց հասարակօրէն Գորկաւեան դաշնակցութիւն կ'անուանուի, որովհետեւ (Մարտի

Կին) Սաքսոնիայի կողմանէ Գորկաւ քաղաքին մէջ Հաստա-
առւած էր 2:

Ղուտերական իշխանները այսպէս պատրաստուելէն ետեւ՝
անմիջապէս Շիպայէրի աւագաժողովը գացին, որն որ Յունիսի
25ին սկսաւ: — Իսկզբան Վարդուտին տեղապահներէն մէկը
յայտնեց թէ կայսեր կամքն ան է, որ ամէնքս ալ մէկտեղ ուղղա-
փառ հաւատքն ու մեր նախնիներէն եկած կարգերն ու սովոր-
ութիւնները հաստատուն պահելու համար հարկաւոր միջոց-
ները գտնելու ետեւէ իշխանք, ու դէմ՝ դնողներն ըստ արժան-
ւոյն պատժենք. եւ համառօտիւ ըսելու համար՝ Վերմնի աւագ-
աժողովին վճիռն ու հրովարտակը կատարենք: Բայց որովհէ-
տեւ աւագանւոյն գլխաւորներէն ոմանք Ղուտերին կողմն էին,
եւ Մենցլին ըսածին պէս «Իրենց դրած գաշնակցութեամբը
մեծ զօրութիւն ստացած էին», 3, անոր համար ժողովքին մէջ
շատ շփոթութիւններ ու հակառակութիւններ ելան, եւ միա-
բան խորհրդով բան մ'որոշեն անկարելի եղաւ:

Ուղղափառ կողմն եղող իշխանները վախնալով որ աս խռո-
վութեանց մէջ իրենց հակառակորդները զօրանայով՝ կրօ-
նի փնասակար բան մը կ'որոշեն, կայսեր կողմանէ եկած թուղթ
մը դուրս հանեցին, որով անիկա կը հրամայէր որ աւագաժո-
ղովին մէջ՝ եկեղեցւոյ հին սովորութեանց դէմ՝ բան մը չհաստա-
տուի, հապա միայն Վերմնի աւագաժողովին վճիռը կատարել
տալու միջոցներուն վրայ մտածուի: Ղուտերական իշխանները ա-
սոր պատասխան տուին որ Մեր ուղածն ալ ան է որ կայսեր հրա-
մանը գլուխ տարուի. բայց որովհետեւ հակառակութիւնները
օրէ օր կ'աճին, եւ Ղուտերի կողմը բռնողները շատուոր են,
անոր համար կը վախնանք որ Վերմնի աւագաժողովին վճիռը
կատարել ուղուի նէ՝ ապստամբութիւն մը կը հանեն, եւ չարիքն
ու շփոթութիւնները աւելի կը մեծնան: Ուստի, ըսին, մեզի
աղէկ կ'երևայ որ կայսեր պատգամաւորութիւն մը խաւրենք
եւ աղաչենք որ ազգային եկեղեցական ժողովք մը ժողովել ապ,
որն որ աս չարիքներուն առջեւն առնելու ետեւէն իշնայ 4:

Երկրորդ օրը Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսէնի աշ-
խարհաւոր կոմսը ժողովքին մէջ խնդրեցին զր Մուրացող ա-
նուանուած կրօնաւորներուն թիւը քիչնայ, եւ անոնց մէջէն
ուրիշ վիճակ մանել ուղղողները՝ ազատ ըլլան կամբերնին կա-
տարելու. տնի օրերը քիչնան. եկեղեցական պահոց օրէնքը

2. Աս Գորկաւեան գաշնակցու-
թեան պատմութիւնը՝ ամբողջ Ռան-
բէէն առած էնք. Գլխ. Գ. Գլ. Բ.
Հ-դ. Բ. 350. — 353: Տիւ Ն-տ-
Բ-նէ, Գլխ. Գ. Գլ. Բ. 374. — 378:

3. Հատ. Ա. Գլ. Բ. 294. Նոյնը
կը զրուցեք Բշմբք ալ, Գիրք 2. Հատ.
Բ. 354:

4. Ուտերէ, Գիրք Գ. Գլ. Բ.
Հատ. Բ. 364. 365:

ջնջուի, ամէն մարդ կրօնի մէջ ուզած սովորութիւններուն եւ կարգերուն ետեւէն երթալու ազատութիւն ունենայ, եւ վերջապէս ամէն մարդ իշխանութիւն ունենայ ուզած տեղը Աւտարանը քարոզելու: Գարձեալ խնդրեցին որ իրենց եկեղեցի մը տրուի, որուն մէջ աղանգներնուն համեմատ աստուածային պաշտօնները կարենան կատարել: Աւագանոցն մեծերը պատասխան տուին որ Աս բաներուն վրայ հիմն չիկրնար որոշում մ'ըլլալ. մանաւանդ վերջին խնդրոյն համար ըսին որ բարոյովն քաղքին եպիսկոպոսին ձեռքն է: Աս որ լսեցին՝ լուտերական իշխանները եպիսկոպոսին դիմեցին. եւ երբ որ անիկա ալ խնդիրքնին մերժեց նէ, բարկացան ու սկսան իրենց պալատներուն մէջ հրապարակաւ քարոզութիւն ընել տալ, ու լուտերին դրած կարգադրութիւններուն համաձայն՝ աստուածային պաշտօն կատարել հու տային: Ամէն օր շատ բազմութիւն հոն կ'երթար, լուտերի կողմն ըլլողները կրօնական եռանդ մը ցուցնելու, իսկ ուրիշները՝ հետաքրքրութեան համար: լուտերական իշխանները պահքի օրերը հրապարակաւ միս կ'ուտէին, եւ թէ իրենք թէ իրենց կողմնակիցներն ու ծառաները միշտ աս խօսքը բերանին ունէին թէ «Աստուծոյ անարատ խօսքը», նոյն ծառաներուն զգեստներուն թեւին վրայ ալ՝ «Բան Տեառն մնայ յաւտան», խօսքին առջի գրերը բանել տուած էին 5:

Ազիներն ասանկ գրգռութեան մէջ ըլլալով՝ ուղղափառ իշխաններուն անկարելի եղաւ որ ուզածնուն պէս բան մ'առաջ տանին: Միայն աս հաստատեցին (Օգոստոսի 27ին) որ կայսեր մարդ խաւրն եւ ազաչն որ երկրին թշուառութեան վրայ գլխայ ու շուտ մը Գերմանիա դալով՝ ընդհանուր կամ աղգային (եկեղեցական) ժողով մը գումարել տայ: Իսկ մինչեւ որ նոյն ժողովքը գումարուի նէ, ըսին, իշխաններէն ամէն մէկը Արմօսի աւագած ժողովին վճիռը ջանայ այնպէս կատարել, որ Աստուծոյ ու կայսեր առջեւը կարող ըլլայ համար տալ 6: — լուտերական իշխաններուն ուզածն ալ աս էր. որովհետեւ իրենք աս որոշումն կը հետեւեցնէին որ ամէն մարդ իրեն աղէկ երեւցած վարդապետութեան ետեւէն երթալու եւ կրօնի նիւթերու մէջ ուզածն ընելու իշխանութիւն ունի:

Աս աւագած ժողովը լմիննալէն քանի մը ամիս վերջը (1527ին) մեծ շփոթութիւն մ'եկաւ, եւ քիչ մնաց ուղղափառ եւ լուտերական իշխաններուն մէջ սաստիկ պատերազմ մը պիտի բացուէր: Աս բաներուն պատճառ եղաւ Գէորդ զքսին մարդիկնե-

5. Բւնըք, Գիրք Զ. Հատ. Բ. 383, 384: Մենցլ, Հատ. Ա. ԳԼ. Բերնարդի, Գիրք Բ. Համ. ԺԵ. Ը. 294: Մեռլ ա՛Օպիներէ, Հատ. 45: Մենցլ, Հատ. Ա. ԳԼ. Ը. 296: Բ. 225. — 227:

րէն մէկը՝ Բար անունով, որն որ հոգւով մարմնով Լուտերի հոգմն էր, եւ որուն համար Սեքենտորֆ կ'ըսէ թէ՛ «Կենդաւոր ու շաղլ մարդ մըն էր, եւ աս մոլութիւններով նաև ուրիշ շատ մոլութիւններու մէջ ինկած էր», 7: Ասիկա Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին գնաց իմացոց որ ուղղափառ իշխանները մէջերնին ծածուկ միացած դաշինք դրած են որ զձեզ նուաճեն ու կրօնիդ ջնջեն: Աս խօսքը հաւատացնելու համար դաշնագրութեան թղթի մը օրինակ տուաւ իրեն, որն որ ինքը շինած էր, եւ խոստացաւ որ հարկ ըլլայ նե՛՛ր մուն սկզբնագիրն ալ կը ցուցնենք. եւ աս բանիս համար աշխարհատէր կոմսէն 4000 Փիորին առաւ 8: — Փիլիպպոս աս խաբեբայ ու նենգաւոր մարդուն խօսքին հաւատալով՝ շուտ մը գնաց Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու անոր որդին համոզեց, եւ երեքը մէկտեղ ետևէն իշխանով՝ Գորկաւեան դաշնակցութեան մէջ ըլլող Լուտերական իշխանները սկսան զօրք ժողովել եւ ամէն կողմ իրենց հաւատակիցներուն թղթեր գրելով՝ գրղեցին ռաք հանեցին: Աս ալ որոշեցին որ Լեհերու թագաւորին ու Պրուսիայի դքսին թուղթ գրեն ու զիրենք գրգռեն որ Փերդինանդին երկիրներուն վրայ յարձակին 9:

«Ըղղափառ իշխանները աս բաները տեսնելով՝ սկսան զար-

7. Գիրք Բ. Համ. Իե. 94: — Բոլոր բողոքող մասնագիրները աս մարդուն պարտաւական անուններ տալէն չեն զազրիր. Ռանրէ զմըրը «Զգտահացուելու, խաբեբայ ու գէշ մարդ, կ'անուանէ: Գէրտ Ե. Գլ. Բ. Հոգ. Գ. 44: 'Նոյն կարծիքն ունի նաև Սեռլ ա՛՛Օսինսէ (Հոգ. Բ. 269.): բայց չեմ գիտեր ուսկից իմացիք է որ նոյն մարդը 'րաքեկարգութեան (լուտերականութեան) գլխաւոր թշնամիներէն մէկն, է եղեր:

8. Սեքենտորֆ, Գիրք Բ. Համ. Իե. 95: — Ռիֆէլ (Գիրտ Բ. Գլ. Ը. 357. Ծանօթ.) նոյն դաշնակցութեան շինծու թուղթը քննելով՝ կը ցուցնէ որ մէջը զանազան մեծ սխալ մտնքներ կան. եւ կը զրուցէ որ զուցէ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու իր որդին առանց միտ զնելով՝ արգէն իսկզբանէ անոր հարազատ ըլլալուն վրայ կը տարակուսէին, ուստի եւ պատրաստութիւննին՝ աշխարհատէր կոմսին ուղածին շափ ետևով շէկն տեսներ, որով զանէ քիչ մը առան սն քաղաքական պատերազմն արգելուեցաւ, որն որ ետ-

քը Գերմանիայի դուռը սյնափ մեծ շարիքներ բերաւ:

9. Բլանք, Գիրք Զ. Հատ. Բ. 420: — Ռիֆէլ՝ ՌուճԼ բողոքող մասնագրէն առնելով՝ ստոնց վրայ ետևի պարագաներն ալ կ'աւելցընէ: Կայսրընտիրն ու աշխարհատէր կոմսը իրենց դաշնագրութիւնը նորոգեցին, եւ յանձն առին որ 26,000 հոգի, եւ պատերազմի ծախսց համար 60,000 թուլեր ստան. Պրուսիայէն, Գամիայէն, Սեքենպուրկէն, Լիւնսպուրկէն եւ Փամբուրկէն օգնութիւն ինզրեցին, որոնք խոստացան սալ: Ասկից զատ՝ աշխարհատէր կոմսընեղաւոր Բարք Եովհ. Յարդեային խաբեց, որն որ Հունգարիան Փերդինանդոս թագաւորին ձեռքէն առնել կ'ուզէր, եւ ասիկա խոստացաւ որ իսկզբան 100,000 թուլեր տայ, եւ ետք ամէն ամիս 20,000 թուլեր, եւ միանգամայն՝ Փերդինանդին զեմ զնելու համար Գաղղիայէն ու Վենետիկէն առած օգնութեան կէսն ալ իրենց խաւրէ: Նոյն աշխարհատէր կոմսը նաև Գաղղիայի հետ խոսակցելու սկսաւ: Գիրտ Բ. Գլ. Ը. 357. Ծանօթ:

մանալ, եւ քանի մը անգամ Լուսերականաց զխաւորներուն հարցուցին որ աս պատերազմի պատրաստութեանց պատճառն ու վախճանն ի՞նչ է: Անոնք քիչ մը ատեն անորոշ ու ծածուկ պատասխաններ կու տային. բայց վերջապէս երբ որ պատերազմի պատրաստութիւնին լմնցաւ նէ, Հեսանի աշխարհատէր կոմսը ան Բարէն առած շինձու դաշնակցութեան թուղթը հրատարակեց, եւ յայտնեց որ աս դաշնակցութեան թուղթը հրատարակուի մերիններուն հետ կը միաբանիր: Ան ատեն ուղղափառ իշխանները խնդրեցին որ նոյն թղթին ուսկից իր ձեռքն անցած ըլլալն իմացնէ: Ասով բանը դուրս ելաւ. եւ երբ որ տիրաննեզը ստիպեցին որ խոստացածին համեմատ՝ դաշնադրութեան թղթին սկզբնագիրը ցուցնէ, խայտառակեցաւ ու խարէութիւնն իմացուեցաւ¹⁰: Ի վերայ այս ամենայնի Լուսերական իշխանները եւ զխաւորաբար աշխարհատէր կոմսը աս ալ բաւական չսեպեցին, հասա բսին որ Զօրքերը չենք ցրուեր, մինչեւ որ եպիսկոպոսները՝ զօրք ժողովուր համար ըրած ծախքերնիս չեն հատուցաներ¹¹: Աս պահանջները թէպէտ բոլորովին անիրաւ էր, ի վերայ այս ամենայնի եպիսկոպոսները՝ խաղաղութեան սիրոյն համար, եւ որպէս զի թէ հայրենեաց եւ թէ կրօնին մեծագոյն վնաս չըլլայ, յանձն առին, եւ Լուսերականներուն ուղածին չափ ստակ տուին: Արով եւ աս խոսովութիւնները տարի մը տուելէն ետեւ՝ 1528ին Յունիսի մէջ լմնցան¹²:

10. Երբ որ Գեորգ զուրան իմացաւ որ բողոքող իշխաններուն տեսած պատրաստութեան պատճառն ինչ է, զրեց որ աս բանն հնարոյն անամօթ, ստախոս ու խարերայ է, եւ զբան աւելցուց որ եթէ աշխարհատէր կոմսը նոյն մարդը չառնուաներ նէ՝ ամեն մարդ տարակուսի կ'երթայ որ ինք (աշխարհատէր կոմսն) ըլլայ բոլոր հնարոյն: Ասով Փիլիպոս ստիպուեցաւ Բարք ձեռքէ թողուլ: Աս տիրաննեզին վրայ Գասէլ քաղաքը՝ զանազան իշխանաց երեսփոխաններուն առջեւ զատաստան եղաւ. չարագործը նեղ մտաւ, իրարու հակառակ պատասխաններ տուաւ, եւ նենգութիւնն ան աստիճանի յայտնուեցաւ, մինչեւ աշխարհատէր կոմսը շատ անգամ կ'ըսէր թէ կեանքիս մէջ երբեք զլուսիս աս գործքին պէս անհաճոյ բան մ'եկած չուներ: Տե՛ս Բլանք, Գէրք Զ, Էօփ. Բ. 425. — 429. Ուէլէ, Գէրք Բ. ԳԼ. Բ. 360.

11. Բլանք, Գիբր Զ, Էստ. Բ. 432:

12. Սերենտորֆ, Գիբր Բ. Էստ. Ին. 94. — 96: Սէլյամն, Գիբր Զ. 90, 91: Մենցլ, Էստ. Ը. ԳԼ. Թ. 313. — 315: Կուստա Ֆիցեր, ԳԼ. Ժ. 362: Տես նաեւ Բլանք, Գիբր Զ, Էստ. Բ. 415. — 435. եւ Մեռլ տ'Օպլենկէ, Էստ. Բ. 269. — 277: — Թեպէտ Սերենտորֆ, չեմ գիտեր ինչ հրաշքով, աս զեպքին մէջ ուղղափառ իշխանաց իրարունք կու տայ, Բարք վար կը զարնէ, ըսած գործքը՝ նենգութիւնն ու խարէութիւնն կ'անուանէ, ի վրայ այս ամենայնի կը ջանայ որ Լուսերն ու անոր կողմնակիցներն ալ պարտապան: Միայն աշխարհատէր կոմսին անխահմութիւնն ու Բարի պէս մարդու մը հասարքը չեմայելը կը պարտաւէ, եւ պատմութիւնն աս խոսքով կը լմնցնէ. «Աս զեպքէն իշխաններն ու անոնց խորհրդակցանները խրատ կրնան տանել թէ մարդս՝ որչափ զգուշութեամբ եւ կիրքերը չափաւորելով գործք գործելու է: Ինչ որ ըսուի

Մերանքթոն աս բաները ամենեւին չէր ուզեր, եւ եղածներուն վրայ շատ կ'ամբընար ու կը տրտմէր. անոր համար ալ յառաջագոյն աշխարհատէր կոմիտն գրած էր որ Ամէն չարիք կրելը՝ Աւետարանին համար զէնք առնելէն աւելի կ'ուզեմ: Բայց Լուսերին կարծիքը բոլորովին ասոր հակառակ էր. վասն զի թէպէտ եւ իր կարծիքը հարցուած ասնն՝ պատասխան կուտար թէ Պէտք չէ մէկէն պատերազմի ելլել, սակայն միշտ կը զրուցէր որ պատրաստուելու, դաշնակցութիւն ընելու, մարդ ժողովելու է. եւ թէպէտ ետքը բոլոր Գերմանիայի մէջ յայտնուեցաւ որ ան ուղղտիւտներուն դաշնակցութիւնը սուտ ու շինծու բան է, ի վերայ այսր ամենայնի Լուսեր այնպէս երեւակայելով կամ այնպէս հաւատալ ուզելով որ ստոյգ է, իրեն կողման իշխանները ուղղտիւտաց եւ մասնաւորապէս Գէորգ զբսին դէմ կը զրգռէր: «Խաղաղութիւնը հաստատուելէն ետեւ, կ'ըսէ Բլանք, Լուսեր դաշնակցութեան պատճառաբուն պատերազմ մը սկսաւ 13: Յայտնապէս կը զրուցէր թէ ես աղէկ գիտեմ որ Բաբին ըսածները խաբէութիւն չեն, իր բարեկամներուն գրած ամէն նամակներուն մէջ կ'ըսէր որ (ուղղտիւտ) իշխաններուն իրենք զիրենք ջատագովելու համար տուած պատճառները՝ անհիմն բաներ են. եւ Գէորգ զբսին ասոր վրայ պատշաճ ծանրութեամբ ըրած տրտուեցնելուն՝ սաստիկ ամարդի, խիստ դառն եւ բոլորովին նախատական ու արհամարհական կերպով պատասխան կու տար»,¹²: — Աւտի եւ մէկ նկատմամբ իրաւունք ունէր Մերանքթոն գրելու թէ «Երբ որ կը մտածեմ որ աս բաներուս համար մեր բարի ու իրաւացի

նէ ըսուի, ամենեւին տարակոյս չկայ որ աշխարհատէր կոմիտն երիտասարդական եւսանդը՝ Բաբին նենդաւարութեան խորուեցաւ:

13. Գրեթէ նոյնը բառ առ բառ կը զրուցէ նաեւ Մեռալ տ'Օպինեէ, Հատ. Բ. 276, 277:

14. Գիրք Զ. Հատ. Բ. 434:— Նոյն մտանապիւրը ուրիշ տեղ մ'ալ (Գիրք Է. Հատ. Գ. Մատ Ե. 27. Եւստ. 22.) աս նիւթին վրայ այսպէս կը խօսի. «Չիրնար ուրացուիլ որ Լուսեր աս բանիս (Գէորգ զբսին) Լուսերին զէմ զրգռուելուն՝ չափէ զուր անպատշաճ կերպով մը պատճառ եղած ըլլայ: Լուսեր՝ Բաբին պատճառաւ եղած խոսովութիւններուն վրայ՝ առ Լինը նամակ մը զբած էր, որուն մէջ Գէորգ զբսին վրայ սաստիկ խառութեամբ կը խօսէր. եւ նոյն թուղթը զժբախտու-

թեամբ զբսին ձեռքն անցաւ: Արովհետեւ Լուսեր նոյն թղթին մէջ յայտնապէս կը զրուցէր որ զուրքը Բաբին ըսած զաշնակցութեան այնչափ անմասն չէ, որչափ որ կը ձեռացնէ, անոր համար զբուածքի մը մէջ զուրքերը զինքն արգարացուցայց նոյն գրուածքին մէջ Լուսերին վրայ արտաքոյ կարգի շարժաբութեամբ կը խօսէր. իսկ Լուսեր՝ առանց ուրիշ բանով զրգռուած ըլլալու. . . զբսին դէմ գրուածք մը զուրք հանեց, որուն մէջ ամենասաստիկ խիստ նախատական կերպով անոր վրայ կը յարձակէր: Լուսերին աս անխաճեմութեան վրայ նոյն իսկ կոյսրընտիրը (սրմ զուրք հասուցում խնդրած էր) այնչափ նեղացաւ. որ Լուսերին հրամայեց թէ անկէ ետեւ բան մը հրատարակել ուզէ նէ՝ չապաճ միշտ իրեն խաբէ:

կողմը որչափ պիտի արատաւորի, գրեթէ կը վհատիմ, եւ աս վշտերուն ու նեղութիւններուն տակը կը ճնշուիմ»,¹⁵։

Այսպէսով Գերմանիային վիճակն երթալով աւելի կը գէշնար, եւ անմիաբանութիւնն ու խռովութիւնները օրէ օր կը մեծնային։ Ստոյգ է Շփայէրի (1526ին) աւագածողովէն վերջը քանի մը անգամ նորէն ժողովքներ եղած էին։ Բայց ամենեւին օգուտ մը չէին ըրած։ Անոր համար կայսրը 1528ին Նոյնմիւրերի վերջերը հրաման հանեց որ երկրորդ տարին Նոյն Շփայէր քաղաքը նորէն աւագածողով մ'ըլլայ։ Աս հրամանին համաձայն շատ իշխաններ ու Գերմանիայի ազատ քաղաքներու պատգամաւորներ եկան Նոյն տեղը ժողովուեցան (Մարտի 15ին), եւ սկսան մտածել թէ աս կրօնի համար եղած խռովութիւններն ինչպէս կրնան դադրեցընել։ Աճճն ու մարտամունքը երկայն ժամանակ տեսեցին, եւ առջեւնին մեծամեծ դժուարութիւններ ելլելով՝ չէին կրնար իրարու հետ միաբանիլ։ Երեք տարի յառաջ (1526ին) Նոյն քաղաքը գումարուած աւագածողովին վճռոյն վրայ խօսք բացուեցաւ. ուղղափառները սկսան տրանջել թէ Նոյն վճիռը շատ անկարգութիւններու եւ չարիքներու պատճառ կ'ըլլայ, որովհետեւ շատերը աս վճռոյն վրայ հիմնելով՝ իրենց տէրութիւններուն մէջ նոր ու չլուծած մոլորութիւններ կը տարածեն¹⁶։ Իսկ Ղուտերի կողմնակիցները կը պնդէին թէ ան վճռէն հեռանալու չէ։ Երկայն ատեն աս բանին վրայ խօսելէն ու վիճելէն ետքը՝ վերջապէս կայսեր եղբայրը՝ Փերդինանդոս, որն որ աւագածողովին մէջ կայսեր տեղապահն էր, աւագանւոյն մեծ մասին հետ¹⁷ ուրիշ նոր վճիռ մը հանեցին, որն որ իբրեւ թէ առջի վճռոյն մեկնութիւն պիտ'որ ըլլար։

Աս վճռոյն մէջ նախ կը հաստատէին որ ան տեղերը՝ ուր որ Արմսի աւագածողովին վճիռն ընդունուած է, հաստատուն մնայ, մինչեւ որ կայսեր խոստացած եկեղեցական ժողովքը գումարուի։ Երկրորդ, ան տեղերը՝ ուր որ նոր ազանդք տարածուած է, եւ առանց մեծ խռովութիւն հանելու չիկրնար թող տրուիլ, դոնէ ասկէ վերջը մինչեւ որ եկեղեցական ժողովքը գումարուի նէ՛ նորէն փոփոխութիւններ չըլլայ։ Երրորդ, ամենեւին մէկը

15. Ա. Ռեֆէլէ Գիբբ Բ. Գլ. Բ. 360. Ծանօթ. եւ առ Պոսիւէի, Գիբբ Բ. Համ. ԽԳ։

16. «Այսպէս էր որ, կ'ըսէ Սէլյաման, շատերը ասիկա (Շփայէրի աւագածողովին վճիռը) շարաշար կը գործածէին, եւ աս վճռոյն անուամբը՝ ամէն տեսակ նոր ու զարհուրելի վարդապետութիւնները

կը պաշտպանուէին ու կը ջատագովուէին»։ Գիբբ Զ. 94։

17. Աս վճռոյն համար կուստու Գիբբը կը խոստովանի որ «Չայնից կամ քուէից բազմութեամբ», արուեսցաւ։ Գլ. ԺԶ. 326։ Նոյնպէս Բլանք (Գիբբ Զ. Հար. Բ. 444.) ալ կը գրուցէ որ «Մեծագոյն առաւելութեամբ քուէից» արուեսցաւ։

Խորհրդականաց՝ սուրբ հաղորդութեան վրայ ունեցած կարծիքը չընդունի, ամենեւին տեղէ մը ասկէ վերջը պատարագ ընելը չվերցուի, եւ Լուտերականներուն աղանդը տարածուած տեղերն ալ մէկու մը պատարագ ընելը կամ պատարագ տեսնելը չարգելուի: Չորրորդ, Կրկնակնունքները՝ թէ որ իրենց խոտորնակ աղանդին եւ ապոստմական շարժմունքներուն մէջ հաստատուն մնալու ըլլան նէ՝ մահուան պատիժ ընդունին: Հինգերորդ, քարոզիչները Նիւռնպերկի երկու աւագածողութներուն վճիռները հաստատուն պահեն, ճառերնուն մէջ մէկը շնախատեն, ժողովոյ կեան՝ իրենց իշխաններուն դէմ ապստամբելու ասոխիթ չտան, ու Աւետարանը Ս. Հարց վարդապետութեան համաձայն քարոզին: Վեցերորդ, աւագածողութն մէջի իշխանները իրարու հետ խաղաղութեամբ վարուին, կրօնի պատճառաւ մէկը մէկային փնաս չհասցնէ. ամենեւին մէկը ուրիշին հպատակը իր պաշտպանութեան տակը չառնէ. եւ թէ որ մէկը ասոնց հակառակը գործելու ըլլայ նէ՝ իշխանութենէն վար իյնայ¹⁸:

Թեպէտ եւ աս վճիռը շատ չափաւորեալ եւ ազատական, մանաւանդ թէ աւելի Լուտերի կողմն ըլլողներուն նպաստաւոր էր, որովհետեւ՝ Մենցլին ըսածին պէս¹⁹, աս վճիռն նայելով՝ նոր կրօնքը կամ Լուտերի աղանդը մինչեւ ընդհանուր կամ ազգային (եկեղեցական) ժողովքի մը վճիռ տալը՝ Տանալարտ եւ խաղաղ պիտի մնար, ու Լուտերականք բողոքովին կրօնական ազատութիւն եւ ուղղափառաց հետ հաւասարութիւն պիտ'որ ունենային, ի վերայ այս ամենայնի լուտերական իշխանք ասով ալ գոհ չեղան. եւ Յովհաննէս՝ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, Գէորդ՝ Պրանսոպուրկի սահմանակալ կոմսը, Եռնեստ ու Փրանկիսկոս՝ Պրանշուայի-Լիւնսպուրկի դքսերը, Փիլիպպոս՝ Հեսսէնի աշխարհատէր կոմսը, Վոլֆհանկ՝ Անհալթի իշխանը, եւ 14 ազատ քաղաքներու պատգամաւորներ նոյն վճիռն սաստիկ դէմ դարձան. եւ ժողովքին մէջ հրապարակաւ քննուելով՝ յայտնեցին որ աս վճիռը չենք ընդունիր (Ապրիլ 19ին), վասն զի աւետարանական ճշմարտութեան հակառակ է: Խօսքով բողոքելուն ալ գոհ չըլլալով, նոյն բողոքումնին՝ կայսեր ու գումարուելու ընդհանուր կամ ազգային (եկեղեցական) ժողովքին ուղղուած գրուածքի մը մէջ գրին, եւ անմիջապէս երեք դեսպանի ձեռքով կայսեր խաւրեցին:

Խողբման թղթին մէջ բերած պատճառներն աս էր թէ որովհետեւ Շփայէրի առաջին (1526ին) աւագածողութը՝ Վորմսի

18. Ալլաման, Գէորդ 2. 91: Կուստուս Ֆեցեր, ԳԼ Ժ2. 327: Մենցլ, Հաս. Ա. ԳԼ. Թ. 316: 19. Հաս. Ա. ԳԼ. Թ. 317:

աւագածորովին վճիռն անգործ թող տալու համար ամենուն հաւանութեամբը վճիռ տուած էր, հիմա նոյն վճռոյն հակառակ վճիռ մը տալու համար՝ մեծ մասին հաւանութիւնը բաւական չէ, հասցա պէտք է որ ամէնքը մեկտեղ միաբանին: Գարձեալ աս կը զրուցէին որ ըստ խղճի մտաց չնկը կրնար յանձն առնել որ Աւետարանը կամ Աստուծոյ խօսքը (այս ինքն՝ Լուսերի մոլորութիւնները) ընդունուած տեղերը՝ հին կրօնքը հաստատուն մնայ ու նոյն կրօնքին ծէսերը պահուին, եւ գլխաւորաբար պատարագ ըլլայ, հասցա պէտք է ջանանք որ ջնջուի 20:

20. Առջի պատճառին վրայ Բենցլ այսպէս կը խօսի. «Աս բանն վրայ որոշակի օրէնք մը չար. միայն աս կ'ըլլար որ կայսերական իշխանութեան տկարանալէն վերջը ան իշխանները՝ որոնք ուրիշներուն տուած վճիռը չէին հաւաներ, նոյն վճիռը ի զօրծ դնելէն՝ ձեռքերնէն եկածին չափ՝ իրենք զիրենք ազատ կը կացուցանէին, Իսկ երկրորդ պատճառներին վրայ այսպէս կը զրուցէ. «Աս ընդգէմ դառնալին այնպիսի վճռոյ մը՝ օրն որ ըստ ինքեան նոր կրօնին ու նոր եկեղեցոյ կարգին՝ թալու հրաման կու տար, եւ միայն ան կ'ուզէր որ ուրիշներն ալ իրենց կրօնին մէջ հանգարտ ձգեն, . . . պէտք է որ արտաքին կարգի բան չ'երեւայ. որովհետեւ հասարակօրէն նոր եկեղեցոյ մը կողմնակիցները մեծապէս զոհ կ'ըլլան թէ որ կուտայ ստացած սոսճաններուն մէջ ազատութեամբ թալու եւ գործելու հրաման առնեն: Բայց նոյն ասեւ բողոքողներուն կողմը աս յանգուցի ու անհամբեր. . . հոգին ունէր, որ կը կարծէր թէ իր ըրած նորութիւնը՝ երանութեան հասնելու ճամբարն ու ընդհանուր ճամբան է . . . եւ թէ պէտք է որ նոյն ճամբան՝ բոլոր երկրի վրայ եւ զոչ առնէ քրիստոնէականութեան շնորհը ամէն ժամանակ: Լ. Գ. Բ. 318, 319: Եղիպէտ Բլանք ալ այսպէս կը խօսի. «Առջի բերան մտքը կը զարմանայ թէ ինչպէս զոհ չ'են ըլլար այնպիսի վճռով՝ օրն որ իրբեւ թէ զիրենք ամէն հալածմանը երկն կ'ապահովեցնէր, եւ իրենց կարգադրութիւնները իրբեւ թէ օրէնքով մը կը հաստատուէր: Այնպիսի սխալման պէտք չ'էր պարտաւոր տեղ խնդրած ու բողոքած բաներին հիմա իրենց կը տրուէր: Իրենց հիմա անսկի

բաներ կը շնորհուէր, որոնք ութը տարի յառաջ Լուսեր եւ իր բարեկամները մտքերնէն ալ չէին կրնար անցընել, եւ կամ ստուգիւ շնորհակալութեամբ եւ ուրախութեամբ ընդունած կ'ըլլային: Իրենց կը խոստացուէր որ զիրենք նոր կրօններուն մէջ հանգարտ ու նոր կարծիքներուն մէջ հանգարտ թող կուտան. եւ իրենցմէ ուրիշ բան չէր խնդրուէր բայց ան միայն որ իրենք ալ ուրիշները իրենց կրօնին ու կարծիքներուն մէջ հանգարտ թողուին: Ասկայն այնպէս ալ աս թէ երբեք իրենց խիստ կու գար: Ստուգիւ իրենց բանած ճամբան աս կերպով մտածելով՝ չէ թէ միայն անհաւան ու յանգուցի հասցա նսեւ շատ ալ ասեղի կրնայ ցուցուիլ, բայց բարեբախտութեամբ աս ալ ստացէ է որ նոյնպէս զիւրին է զիրենք արգարտացնելը: Թեպէտ եւ իրենց կեցած առաջարկութիւնը նպատակաւոր ու արգար կ'երեւար, բայց իրենք ալ բաւական պատճառներն կարծելու որ գրուած թէ երբեք իրենցմէ անանց իրենց խղճին, պատուոյն ու օգուտն զէմ ընելու չ'են կրնար ընդունիլ»: Գրք. Զ. Լ. 444, 445: Ասանք զրեւին վերջը՝ բողոքողներուն պատճառները կը բերէ, որոնք վերջ յիշատակեցին, ու ետք վրան խօսք մը կ'ուրեցընէ, որով բողոքողներուն՝ աս վճռոյն զէմ էլլելուն միակ ու ճշմարիտ պատճառը կը յայտնուի: Սարսանիայի կայսրըմտիքը, կ'ըսէ, աս աստուածաբանական պատճառներէն զատ՝ բողոքողական պատճառն մ'ալ ունէր, այս ինքն՝ յայտնի կը տեսներ որ աս որոշմամբ՝ իրենց կողմնակիցութեան մէջ անկէ ետեւ ուրիշներն ալ ընդունեն ու զօրանալը անկարելի կ'ըլլայ: 448, 449:

Որ է ըսել՝ մէկ կողմանէ իրենք իրենց համար կրօնի ազատութիւն ընդունելէն ետեւ՝ նոյն ազատութիւնն ուղղափառաց կը զլանային. որով կրօնի ազատութեան անուամբ՝ ուրիշ բան չէր իմացուեր, բայց եթէ Լուտերական բլաշու ազատութիւն:

Ըսանկով Շփայերի աս երկրորդ աւագածորօյն այ՛ առաջինէն աւելի բան մը չկատարած՝ լմրեցաւ: — Բայց աս աւագածորօյն Լուտերականաց մանաւանդ թէ բոլոր Աորպանդներուն պատմութեան մէջ շատ երեւելի է. որովհետեւ նոյն ժամանակէն է որ աս բողոք ընող իշխաններուն եւ անոնց կողմնակիցներուն՝ Բողոքող կամ Բողոքական (Բրոզեսդան) անունը դրուեցաւ. եւ անկէ վերջը նախնեաց սուրբ կրօնքէն բոլոր զատուողներուն ալ սեպհականուեցաւ նոյն անունը:



Քարայուրի բաժանցութիւնը

Լուսերախնայներուն ու Խարհրախնայներուն մէջ եղած տնտեսական
բնական ու քաղաքականը: Լուսերին ներքին տնտեսական բնայ
խարհրաքառնային: Հետեւին աշխարհաբեր իմաստ երկու աշխարհներն
երբոս ներ տնտեսել կ'որդէ: Երկու ինքնակէտ ալ երբեք չեն
Մարդոսը կը ժողովն: Առանձին ու հրապարակաւ լինելով՝ ասին
բանն մէջ երբոս ներ կը տնտեսին: Գլխաւոր խնդրոյն մէջ ներ-
նայով տնտեսել՝ մերկեւոյ խաղաղութեան մը կ'ընեն, որն որ երկուսն
չենտեւեր ու նորէն կ'աւարտին:

1 5 2 9

ԿԲՄԱԿԱՆ խոռոչութիւնները երթալով կը զայրանային
ու տարբեր կերպարանք մը կը ստանային: Այլ հիմա յառաջունան
պէտք կրօնի նորոգիչ Լուսեր միայն չէր, հապա ուրիշ հեր-
ձուածապետներ ալ գլուխ վերցուցած՝ իրեն չափ ալ չէ նէ՝
գոնէ անկից քիչ մը նուազ յանդգնութեամբ ամէն մեկերնին
ինքնիշխան ըլլալ ու խօսքերնին յառաջ տանիլ կ'ուզէին, որով
մինչեւ նոյն ատեններն եղած չարիքները աւելի եւս կը մեծ-
նային: Չուրիշ իրականք կամ խորհրդականք, Կրկնակնուքները
եւ ուրիշ աղանդաւորներ՝ չէ թէ միայն ուղղափառներէն, հա-
պա նաև Լուսերականներէն բողբոջին տարբեր եւ անանձին
աղանդներ կամ բաժիններ կը կացուցանէին, եւ թէ զուղղա-
փառները թէ զլուսերականները հաւասարապէս կ'ատէին,
եւ իրարու հետ միշտ սաստիկ կռուոյ մէջ էին: Միշտ իրարու
դէմ սաստիկ դանձութեամբ, խտուրտեամբ ու թշնամութեամբ
կը խօսէին ու կը գրէին, միշտ մէկըմէկ՝ քրիստոսի թշնամի, ու-
րացող, սատանայի ծառայ ու դիւահար կը կանչէին. եւ ամէն
մէկ աղանդ կը պարծէր որ քրիստոսի Հոգին՝ մենք միայն ու-
նինք, միայն մենք Աստուծոյ խօսքը ճշմարտութեամբ ու անա-
բատ կը քարոզենք, միայն մենք Աւետարանին պաշտպանն ու
ջատագոյն ենք: Գլխաւորաբար Լուսեր միշտ ուրիշ աղանդա-
ւորաց դէմ շատ սաստիկութեամբ կը գրէր, եւ սաստիկութեամբ
ու բռնութեամբ կը վարուէր. միանգամայն անոնց դէմ զնել
կրնալու եւ զանոնք յաղթահարելու համար այնպիսի սկզբանց
ետեւէ երթալու կը սկսէր, որոնց որ՝ իր նորոգութեան ձեռք
զարկած ատեն բողբոջին հակառակ ելած եւ իրրեւ կրօնական
աղատութեան ու Ս. Գրոց խօսքերուն հետ չհամաձայնող բա-
ներ մերժած էր: Լուսերին բռնած ճամբան բացառապա իմա-
նալու համար՝ հարկ է որ նոյն սկզբունքները հոստեղս զնենք:

Հուրդները կը մատակարարեն, առանձնակամաց վարուց վրայ կը հսկեն, և պատժոց վերին իրաւունքը կը գործածեն, այս ինքն՝ հաղորդութենէ կը կարեն կամ կը նորովն: Աս պաշտօնն Աստուծմէ գրուած է, և Քրիստոսի անգին արեւակն ու իր գառն մահուամբը հաստատուած է. եկեղեցականք՝ Աստուծոց պատգամաւոր, փրկիչ, իշխան, թագաւոր և հրեշտակ են: Անոր համար անոնց վրայ կ'աւնելի Քրիստոսի խօսքը թէ «Ար զձեզ անարգէ՝ զիս անարգէ», Ինչու որ հաւատացեալոց գրուիք՝ Քրիստոսն է, որն որ եկեղեցականաց ձեռօքը կը քարոզէ և անոնց միջնորդութեամբը խորհուրդները կը մատակարարէ⁴:

Աս չորս գաղափարները կամ սկզբունքները՝ որոնց Աւուտերին ընդհանրապէս քարոզած վարդապետութիւններուն հակառակ ըլլալն այնչափ յայտնի է, որչափ յայտնի է թէ ուղղափառ վարդապետութեան համաձայն են, հարկաւ Հինգերորդ սկզբունք մ'ալ կ'ենթադրէ, այս ինքն թէ Աս եկեղեցւոյն՝ աներեւոյթ կամ անտեսանելի գլխէն (Քրիստոսէն) զատ՝ նաև Կենտրոնէն մ'ալ պէտք է: Աւուտեր թէպէտ և աս գաղափարը արդարեւ միշտ կը մերժէր, և չէր ուզեր աս անունը վրան առնել, բայց մտքին մէջ հաստատուն դրած էր որ ինք ամէն կողմանէ իրաւունք ունի նոյն տեսանելի գլխոյն պաշտօնը կատարելու և իրօք ալ կը կատարէր:

Այսին ասով կրնանք իր բռնած ընթացքը մեկնել: Այսպէս ընտրին երկիրներուն մէջ ըրածները, ժողովքի մը իշխանութեան տակ ձգել չօրգած բաները՝ (որովհետև ժողովք ըլլար նէ՝ ուրիշներն ալ իրեն չափ իշխանութիւն պիտ'որ ունենային,) ինք իրմէ որոշելը, ուրիշներուն՝ արդէն իր անուամբն ու իր հրամանաւր գործածներուն՝ իր հաստատութեանը կարօտութիւն ունենալը, և աս պատճառաւ ալ՝ առանց իր գիտութեան ու հաւանութեան եղած բաներուն՝ ապօրինաւոր ու ոչինչ սեպուիլը, ամէն բանի մէջ իր ունեցած կարծիքէն տարբեր կարծիքները՝ մոլորական և Աւետարանին դէմ սեպելը, իրմէ ուրիշ կարծիք ունենալը՝ յաւիտենական դատապարտութեան արժանի յանցանքի տեղ գնելը, ամէն կողմ տարակոյտ մը, վէճ մ'իւրելուն պէս՝ իր կարծիքն ու որոշումը խնդրուիլը, և իր որոշածին իրբև Աստուծոց պատգամ՝ ընդունուիլը, — աս ու ասոր նման բիւրաւոր երեւոյթները ամենեւին ուրիշ կերպով չեն կրնար մեկնուիլ: Աս ենթադրութեան ամենեւին վնաս մը չ'ընենք, թէ որ Աւուտեր ինքը զինքը Քահանայապետ անուանելու տեղ՝ Շնոր-

4. Ասոր վրայ տես Աւուտերին գրուածոց մէջ ճշմարտութեան քարոզիչութեան և և Երկր ժողովքի մասին

13. — 22. համարներուն մեկնութիւնը: Աւուտերէն, Գլխի Բ. Գլ. Բ. 68, 69:

Տգրն Աստուծոյ եկեղեցիաստէս Ախղզինպերկի, եւ կամ Գերմանիայի մարդարէ կամ աւետարանիչ կ'անուանէ. ինչու որ ինք աս վերջին անուններն ալ ունենալով՝ պատշաճ կը սեպէր քահանայապետի մը գործքերը գործել, մանաւանդ թէ քահանայապետէ մը աւելի իրաւունքներ կը բանեցնէր: Աս բան այնչափ յայտնի է որ չէ թէ միայն իր հակաաւորդները իրեն նոյն յանդիմանութիւնը կ'ընէին եւ զինքը Աւետարանական եկեղեցւոյն պապը կ'անուանէին, հապա նաև նոյն իսկ իր հաւատարիմ աշակերտներն ալ աս բանին վրայ սաստիկ կը տրանջէին 5:

Իսպց Լուսերին՝ ըստ մասին իր հակաաւորդները յաղթահարելու եւ ըստ մասին իր հպարտութիւնը յազնցընելու համար՝ աս սկզբունքներն ընդունելէն աւելի զարմանալին ան է, որ շատ անգամ անոնց դէմ դնելու կամ զիրենք խայտառակելու եւ զտելու համար՝ կը սկսէր ուղղափառ ճշմարտութիւնը պաշտպանել եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ մեծամեծ գովութիւններ կու տար: «Ար լսեմ ու կը տեսնեմ, կը գրէ տեղ մը, որ շատերը անոր համար (մկրտուած տղարք) նորէն կը մկրտեն, որպէս զի պապը վշտացընեն, իբրև թէ նեոին հետ ամենեւին հաղորդակցութիւն մ'ունենալ չուղէին. ինչպէս որ նաև Խորհրդականները՝ միայն անոր համար հաղորդութիւնը լոկ հաց ու զինի է, կ'ըսեն, որպէս զի պապին վիշտ ու նեղութիւն հասցընեն, ու կը կարծեն որ ասով պապականութիւնը կը կործանեն 6:

5. Մուսդեր կը զրուցէր որ Լուսեր Պապին օրէնյուններն ու հրամանները՝ միայն անոր համար մերժեց, որպէս զի ինչ զինք պոպ ընէ: Եւ Մեծընէ շատ Ե. Գլ. Ե. 197: Տես նաև աս Գրքին Ե. Գլխոյն միջ գրուած՝ Մուսդերին եւ Վալուսինին խօսքերը (Եր. 191.) եւ աս Գլխոյն 23. Եւսնօթ. վերջը:

6. Լուսեր պապին կը յանգեմանէ իր հակաաւորդները եւ շարժութիւններն գուր կը հանէ. իսպց թէ որ մէկը իր գործերն ու խօսքերը բնեկու ըլլայ նէ՛ կը տեսնէ որ ինքն ալ անոնցմ տարբեր կերպով չէր վարուեր: Ինք տեղ մը պապին կը գրէ. «Թե որ փոքովք մը հրամայելու ըլլար կամ թոյլ տար որ հաղորդութեան խորհուրդը երկու տեսակով մտախարարուի, մէկը քահանայութիւնը համար միայն մէկ տեսակով կ'ընդունինք, կամ ոչ մէկ տեսակով ոչ մէկալ տեսակով, եւ կը նզովենք զանոնք՝ որոնք աս հրամանին համար երկու տես-

ակն ալ կ'ընդունին»: Եւ Պատմութի, Գլխոյն Բ. շատ. Ժ. Ուրիշ տեղ մը պայտէս կը գրէ. «Թե որ եւ վերացուցման (հաղորդութիւնը վերջերջընելու) դէմ գրի նէ՛ պապականութեան դէմ ընելու համար էր. եւ թէ որ մինչև հիմա նոյն բանը հաստատուած պահած էի նէ՛ Գաղղաղութիւնը դէմ ընելու համար էր. Եւ կերպով խօսելէն ետեւ՝ կարծես թէ վախճալով որ խօսքն ու մտքը ազէկ չհասկըցուիր, աս ալ կը զրուցէ. «Նոյն սովորութիւնը պահելու է՛ կըր որ ուրիշները ամպարտութեան մը պէս կը մարտնէ, եւ մարտնէ է՛ կըր որ իրենք հարկաւոր բանի մը պէս կը հրամայեն որ պահուի»: Նոյն տեղը, Գլխոյն Զ. շատ. ԼԳ: Եւ ալ բաւական չէ՛ միայն ուղղափառ եկեղեցւոյ դէմ ընելու համար կը բաղձար որ աս կամ ան բանը փոխէ կամ ուրանայ. եւ միայն անով կը խափանուեր որ չէր կրնար կամքը կատարելու համար զօնէ ասեքուելով պատճառ մը գտնել: Եւ յիշէ

Բայց ստուգիւ ասիկա անհիմն պատճառ մըն է, որուն վրայ ամենեւին բան մը չեն կրնար շինել: Թէ որ այնպէս էր նէ՝ նաև բոլոր Ս. Գիլքն ու քարոզութեան պաշտօնն ալ ուրանալու էին, որովհետև մենք աս բաները պապէն առինք, ու նոր Ս. Գիլք մը շինելու էինք... Կը խոստովանինք որ պապականութեան մէջ շատ քրիստոնէական ու բարի բաներ կան, մանաւանդ թէ ամէն քրիստոնէական բարիք հոն կը գտնուի, եւ հոնկից մեզի անցաւ: Կը խոստովանինք որ պապականութեան մէջ ճշմարիտ Ս. Գիլք կայ, ճշմարիտ մկրտութիւն, ճշմարիտ հաղորդութեան խորհուրդ, ճշմարիտ բալլիք՝ մեզայ թողութեան համար, ճշմարիտ քարոզութեան պաշտօն, ճշմարիտ քրիստոնէական վարդապետութիւն...: Պապին իշխանութեան տակը ճշմարիտ քրիստոնէութիւն, մանաւանդ թէ քրիստոնէութեան ուղղելու ծուծը կայ, եւ շատ բարեպաշտ ու մեծ սուրբեր: ... Երբ թէ որ պապին իշխանութեան տակը ճշմարիտ քրիստոնէութիւն կայ նէ՝ ուրեմն պէտք է որ Քրիստոսի ճշմարիտ մարմինն ու անդամն ըլլայ, եւ թէ որ անոր մարմինն է նէ՝ պէտք է որ ունենայ ճշմարիտ Հոգին, Աւետարանը, հաւատքը, մկրտութիւնը, (հաղորդութեան) խորհուրդը, բալլիքը, քարոզութեան պաշտօնը, աղօթքը, Ս. Գիլքը եւ ան ամէն բաները՝ որոնք քրիստոնէութեան մէջ գտնուելու են: ... Ընոր համար մենք ապստամբ հոգիներուն (կրկնակնուներուն) պէս վարուելով՝ պապին իշխանութեան տակ գտնուած ամէն բաները չենք մերժեր. ապա թէ ոչ՝ քրիստոնէութիւնն ու Աստուծոյ տաճարն ալ՝ Քրիստոսէ ունեցած ամէն բարիքներովը պէտք էր որ մերժէինք, 7: — Ըս խօսքերը հերձուած ապետի եւ Լուտերի պէս հերձուածապետի մը բերանը շատ մեծ զօրութիւն ունի: Բայց մենք պատմութեան կարգին դառնանք:

|| Եղղափառ եկեղեցիէն բաժնուող աղանդներուն մէջ եղած

շատ հաճելի բան կ'ըլլար, կ'ըսէ, թէ որ մէկը հնարք մը ցուցնելու ըլլար՝ որ աս բանս (սուրբ հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրապէս ներկայ ըլլալը) ուրանամ. ինչու որ չկայ բան մը՝ որն որ ինծի կարնայ պնդաւ օգնել պապականութեան ֆնաս հասցընելու ունեցած զիտաւորութեան՝ ինչպէս աս բանը, 1: Ըս Բլանայ, Գիլք Ե. Հոթ. Բ. 231. Եւ Պոլսէի, Գիլք Բ. Հոթ. Ե. Գիլքը յայտնապէս կը գրուցէ որ Լուտերին՝ իրական ներկայութիւնը այնպէս սաստիկ պաշտպանելուն պատճառով՝ Գարլըգափ կարծիքին մեծ ընդունելութիւն գտնելը

էր: Հոթ. Ե. Գիլք Ե. 257: Իսկ Բլանք (Գիլք Ե. Հոթ. Բ. 211. — 213.) թէպէտ շնորհունի, բայց կը խոստովանի որ շատերը կ'ըսեն թէ Լուտեր Գարլըգափն զէժ ունեցած թշնամութեան ու ատելութեան համար՝ անոր հաղորդութեան խորհուրդին վրայ վարդապետած կարծիքին զէժ ելաւ եւ իրական ներկայութիւնը այնչափ սաստիկութեամբ պաշտպանեց:

7. Ըս գրուածքը Լուտեր 1528ին կրկնակնուներուն զէժ գրեց, եւ երկու անաւուն ժողովրդապետներու խօսքեց: Գորշե Լուտ. Գիլք. Հոթ. Գ. 408. Բ. 409:

գժտութիւններն ու կոխները՝ որոնք օրէ օր աւելի կը սաստկանային, Նորոգման անունը կ'աւրեփն եւ անոր գլխաւոր Տիմր կը կործանէին: Ինչպէս ուրիշ անգամ ըսած ենք, Նորոգման գլխաւոր Տիմր կամ սկիզբը՝ ուսկից որ ամէն ուրիշ մտորութիւնները իրրեւ աղբիւրէ կը բխէին, աս էր որ կրօնի վերաբերած բաներու մէջ մի միայն կանոն եւ սուաջնորդ՝ Ս. Գիրքն է, եկեղեցւոյ մէջ Ս. Գրքէն ուրիշ դատաւոր չկայ, եւ աս Ս. Գիրքն այնպէս յայտնի ու բացայայտ է, որ ամէն մարդ կրնայ հասկընալ: Բայց իրենց կոխներէն՝ ամենուն առջեւը յայտնի կ'երեւար որ Ս. Գրոց խօսքերուն մտքին կամ նշանակութեան վրայ կը վիճեն, եւ ան ալ Քրիստոսի՝ հաղորդութեան խորհուրդը հաստատելու ատեն ըսած խօսքին վրայ, որն որ հարկ էր որ Ս. Գրքին ուրիշ ամէն խօսքերէն աւելի բացայայտ ըլլար, ինչու որ Քրիստոսի կասկն էր: Աղանդաւորները միշտ իրարու աս կ'ըսէին թէ Ս. Գրքին մէջ ամէն բան բացայայտ է, ու հասկընարու համար՝ միայն աչք ունենալ բաւական է. բայց աս յայտնի խօսքերը՝ Լուտեր ուրիշ կերպ կը հասկընար ու կը մեկնէր, Զուխդի ու Խորհրդականք՝ ուրիշ կերպ, մանաւանդ թէ իրարու բողոքովն հակառակ: Առաջինը կ'ըսէր որ Քրիստոսի «Այս է մարմին իմ. Այս է արիւն իմ», խօսքերը՝ բուն կամ նկարագրական մտքով առնելու է. իսկ երկրորդը կը պընդէր թէ այլբանական մտքով առնելու է. եւ մէկը՝ մէկալին կարծիքը՝ այլանդակութիւն, Տերեւտիկոսութիւն, հայհոյութիւն, ամպարչուութիւն կը կանչէր⁸: Երազմոս՝ զորն որ երկու կողմն ալ իրեն ձգելու կը ջանար, իրենց այսպէս կ'ըսէր. Գուք ամէն բան Աստուծոյ անարատ ու սուրբ խօսքին կը ձգէք, եւ կը կարծէք որ Ս. Գրոց հաւատարիմ մեկնիչներն էք: Արդ զուք նախ եւ յառաջ Ս. Գրոց մտքին վրայ իրարու հետ միարանեցէք, ու ետքը աշխարհքիս վարդապետ ըլլալու ջանացէք⁹:

8. Լուտեր 1526ին Քրիստոսի «Այս է մարմին իմ», ամենաբացայայտ խօսքին արուած ութը զատ զատ իմաստներ կը բերէր: Երեսուն տարի վերջ աս խօսքիս վրայ ութսունուօրեք տարբեր տարբեր իմաստներ կային, կամ աս ամենաբացայայտ խօսքը՝ ութսունուօրեք իրարմ տարբեր եւ ըստ մեծ մասն իրարու հակառակ կերպով հասկընողներ կային, որոնք որ Օտեն (Հաս. Բ. Գլ. ԻԳ. 287.) յառաջ կը բերէ:

9. Առ Պոսեւէի, Գիրք Բ. Համ. ԽԳ: — Հաս պատշաճ կը սեպնք Երազմոսին աս նիւթին վրայ դրածներուն մէջն մէկ հասուածը ամ-

բողջ զնէլ, որմ թէ՛ բողոքողներուն սկզբունքին անպատշաճութիւնը եւ թէ միանգամայն մտտեւազրին շարտարութիւնն ու դրուածներուն մէջ պահած չափաւորութիւնը յայտնի կը տեսնուի: «Ի՞նչը Աստուծոյ խօսքին զէմ չեղտանար, կ'ըսէ Երազմոս՝ Լուտերին, հասպա բու առած մեկնութիւններու: Ես Աստուծոյ խօսքը բոլոր սրտ կը յարգեմ. բայց չեմ հաւտար որ բու ամէն Աստուծոյ խօսք ըսածը՝ Աստուծոյ խօսք ըլլայ. եւ թէ որ Աստուծոյ խօսքն ալ այնչափ հաւատարմութեամբ կը զործածես՝ որչափ հաւատարմութեամբ որ կը զործածես

Նոյն իսկ բողոքականք ալ աս իրենց անմիաբանութեան ու երկպառակութեան վրայ շատ կ'ամբշնային ու կը տրտմին, եւ

մը խօսքերը, ան ստեն յայտնի է որ քու Աւետարանից վրայ մարդ որպէս գտածութեան կրնայ ունենալ: Բնէ որ նոյնչափ գիտնականութեամբ ալ չէ նէ՞ զանէ աւելի վատով եւ յարգութեամբ կը վարուի՞մ ես Ս. Գրոց հետ. եւ աս բանիս մէջ ուղղափառներուն հետոցը կը հետեւեմ, որպէս զի եկեղեցւոյ որոշմունքներէն չհեռանամ: Իսկ զուն ստանդարտեամբ կ'որոտաս, ամեն բան մկկի կը մղես եւ կը պնդես որ Ս. Գիրքը՝ միայն ան կը բովանդակէ ինչ որ զուն կ'ուզես եւ ինչ որ քու կարծիքներէդ հետ կը մտաբանի: Եւ կ'ստորով բանիս համար զուն իրբեւ Ս. Գրոց աէր կը վարուիս, չէ թէ իրբեւ անոնց մասակարարը: Քու այլանգակ կարծիքով եւ աշխարհքիս մէջ ամեն բան բացարձակ հարկաւորութենէ մը յառաջ կու գայ, զուն Ս. Գրքէն կ'առնես. բայց նոյն վարդապետութեան հակառակ վարդապետութիւնն ալ եկեղեցին նոյն Ս. Գիրքէն կ'առնէ: Անան որ բոլոր վէճը անկէ ետքը ալ Ս. Գրքին խօսքերէն կ'ստուգուին, չպապ անոնց արուած մեկնութեանէն: Բայց քու զուն սխալմունքդ ան է որ կ'ուզես զուն ստիպել որ քու մեկնութիւնդ իրբեւ Աստուծոյ խօսք ընդունին: Ս. Գիրքը՝ ինք իրեն զեմ չիկրնար կուտիլ կամ հակառակ ըլլալ, հասպա մէկ մեկնութիւն ուրիշ մեկնութեան զեմ կ'ելլէ. եւ ես աս ընդգիմնութեան կամ հակառակութեան մէջ աւելի ապացով կը սեպեմ ուղղափառաց կարծիքին եւ եկեղեցւոյ զատաստանին հետեւիլ, բան թէ քու եւ քեզի հետեւողներուն կարծեացը: Ապա թէ ոչ պէտք է որ շատ զօրութիւն ու բռնագասիկ պատճառներ թերեւ զմեզ համոզելու համար որ բոլոր քրիստոնէից այնչափ զարեւր վեր իրենց վարդապետներուն հետ հաստացածն ու եկեղեցւոյ մինչեւ ասորուն օրս հաստատուն բռնածը՝ մտքբական, անպարտական, հերետիկոսական ու հոյհոյութեան վարդապետութիւն է. իսկ քու կարծիքդ՝ էական հաստաց մաս մը, առանց որոյ ամենեւին մէկը փրկութեան չիկրնար հասնիլ:

«Արդ ինչպիսի ցուցմունքներով կրնաս զմեզ համոզել որ զուն քու քիչ կողմնակիցներովդ ճշմարտութիւն կը վարդապետես, եւ այնչափ եկեղեցւոյ վարդապետներ, այնչափ ճեմարաններ, այնչափ ժողովներ, այնչափ քահանայապետներ բոլոր կուրուցեան մէջ էին: Ինչպէս կրնաս աս կնճռեալ կապը բախել: Շատ անգամ ես բուհիմներուց հետ աս բան փորձեցի, բայց մէկն ալ չգտայ որ կարող ըլլայ ստիպալ զուն հանել: Համարձակ կը խոստովանիմ, աս ծանր քարը սիրտս աստակի կը ճնշէ. եւ թէ որ զուն քիս կ'ուզես քեզի եղբայրակից ունենալ եւ հոգիս վատաբլիւլ, ամեն բանէն յտանջ պէտք է որ աս քարը սրտիս վրայէն մկկի ընես. եւ թէ որ ստիպա կատարելու ըլլասնէ, քու թշնամանացը հարուածներն ու վէրքերը սիրով կը կրեմ: Կազաւեմ ու կը պաշտօնով քեզի, որ մեզի յայտնեմ թէ զուն ինչ ցուցմունքներով կամ պատճառներով նոյն քարը քու սրտեզ վերցուցիր եւ այնչափ մեծ գտածութիւն ստացար: Կարդ չէ զուն զՄատուած զամենապէտք քու խղճիդ մարտութեամբ վրայ կը կոշեմ. բայց բանը անոր վրայ չէ, պէտք է որ զմեզ ալ քու ըսածներուց ու հաստատածներուց ճշմարտութեան վրայ համոզես: Բնէ որ մենք անանի թէ թէ եւամտութեամբ կ'աթ ուղիկէ ընդհանրական եկեղեցւոյ հասարակէն հեռանայինք ու քու հասարակի հետեւեինք նէ, պէտք է որ զուն վատնայիր որ քու աշակերտութեանց մէջ շատ անհաստատ ան փոփոխափա անպարկուցիւնն ըլլայ չէ, ան զմեզ վարժապետներուն պէս կը վարուիս, որոնք աղար կրկնելու առնենին՝ ժամանակներուն մեծ մարտ ծաղրելով, ճեմելով, նախատելով կ'անցընեն:

«Առարկելու եւ ուրիշ մեծ մարդիկներուն սրբութիւնը, իրենց աստուածային հոգիսն ու զորած հրաշքներնին՝ որոնցմով իրենց վարդապետութիւնը կը հաստատեն, իրենց զբուսածներէն կը ծանշանքարդ որովհետեւ հոգիներն ընտրե-

ամէնքն ալ գոնէ մտքերնուն մէջէն ան կը մտածէին՝ ինչ որ կալուին առ Յեւանքսթմն կը գրէր. “Էստ Հարկաւոր է որ, կ'ըսէր,

լու կամ ճանճալու զօրութիւնը մեզի արուած չէ, զուն պէտք է որ մեզի ցուցում կամ հիմ մը սաս, որով կարող ըլլանք ապահովութեամբ թու վարդապետութեանը ետեւէն երթալ, եւ մերթէլ ան վարդապետութիւնը՝ զորն որ բոլոր երկրիս վրայ եղող քրիստոնէաները կը խոստովանին եւ որն որ այնչափ շատ, այնչափ խմտասուն եւ այնչափ երեւելի մարդիկներէն իրենց աւանդուած է: Սոցոյ է զուն կը գրուցեն որ ան մարդիկները թէպէտ եւ հոգին ունենին, բայց իրրեւ մարդ երբեքն նաեւ ըստ մարմնոց ալ կը վարուէին: Ես ասոր զէմ չէմ ուզեր դնել. բայց որովհետեւ իրենց վրայ ըսածս՝ մեր վրայ ալ կը ստուգուի, անոր համար միշտ նոյն խնդիրը կը դառնայ որ ՍՊ Ճշմարիտ հոգին ունի, զուր՝ թէ անոնք: Ես ձեզմէ հրաշք չեմ պահանջեր. բայց ուրիշ բաները հաւասար զնելով՝ կը հետեւեցնեմ որ պէտք է աւելի անոնց հաստատը որոնք հրաշքով իրենց վարդապետութիւնը հաստատեցին, բան թէ անոնց՝ որոնք իրենց վարդապետութեան ասանկ հաստատութիւն մը չունին:

Մտկոյց զատ անոնց վարդապետութեան մէջ վերջին աստիճանի մեծ միարձանութիւն կայ, ուր որ թուկիներուց մէջ ամենէն երեւելիները ո՛չ թեղի հետ եւ ո՛չ ալ իրենք իրարու հետ միարան են: Ընկերաց ալ մի եւ նոյն Ս. Գրքին ունի, եւ ամենրոց ալ կ'ըսէր որ մի եւ նոյն հոգին ունիք. եւ ի վերայ այս ամենայնի Գարըզաս թեզմ երեւեկապէս կը խոսորի, նոյնպէս Չուինդին, Եփուսացապէս ու Կապիսան, որոնք Գարըզասին կարծիրին հետ կը միարանին, բայց իրեն ցուցումները կը սկսեցին: Ընտրասցին անոնք արոց պատկերներուն պատեւազմ հրատարակեցին, զուն զանոնք կը պաշտպանեն. թու աշակերտներէզ անոնք յայտնապէս քարոզեցին որ մարդկային ուսմանքները աստուածապաշտութեան թոյնն են, զուն ուսմանց կողմը բանեցիր. եւ երբ որ ուսմանքները նորոգելու վրայ շինած գիրքդ գուրս ելաւ նէ, անոնք սկսան ըսել որ Քու հոգիդ

զրեզ թող աուած է, եւ զուն մարդկային հոգւով կը գրես ու Եւեւարանին զէմ կ'եղես: Վերջապէս ինչպէս որ մէջքներդ ամեն որ նոր վարդապետներ կ'ըլլեն, այնպէս ալ նոր նոր կուիներ կը ծագին. եւ ի վերայ այս ամենայնի զուն կը պահանջան որ ամենէն մէկը ձեզմէ յիստորի, ուր որ զուր նաեւ շատ երեւելի նիւթերու մէջ իրարու հետ միարան չէր:

“Բայց աս ալ մէկի թողունք. նոյն իսկ զուն թեզի հակառակ կը խօսիս, խօսքի կամ ճառի մը սկիզբը ուրիշ բան կը գրուցես, մէջը ուրիշ բան եւ վերջը զարձեւալ ուրիշ մէկ բան: Ս. Հարց հեղինակութիւնը կը մերժես. եւ մէկալ կողմանէ Ս. Օգոստինոսէն ու Ս. Գրիգորէն այնչափ վիպութիւններ կը բերես. Ի՛նչ. թեզի արմար խօսած ասկէնին հոգւով կը խօսէին, ու թեզի հակառակ խօսած ասկէնին՝ ըստ մարմնոց: Քահանայապետներուն ու ժողովրդներուն որոշմանքները ապեւզ ամենէն յարգ չունին. եւ ինծի զէմ Յեւանքսթմն մէկ գիրքը վիպութեան կը բերես, իրրեւ թէ ան գիրքը (Եստուածաշնչին) կանոնական Գրոց հետ նոյն հեղինակութիւնն ունենան: Ես ըսած էի որ չիկրմար զըցուիլ թէ Եստուած այնչափ զարեի իր եկեղեցւոյն մէջ անանկ փանդաւոր մտորութիւն մը (կամաց արմարութեան վարդապետութիւնը, զորն որ՝ ինչպէս յայտնի է՝ Կուսեր մտորութեան տեղ կը դնէր) թող աուած ըլլայ, եւ ամենէն մէկ սուրբի յայտնած ըլլայ ան բանը զորն որ զուր հիմա իրրեւ Եւեւարանին ամենէն ետեւն ու հիմնական վարդապետութիւնը կը զնէր: Գուն ասոր ի՛նչ պատասխան կու տաս: Կը գրուցես որ Եստուած ո՛չ իր մէկ սուրբը եւ ո՛չ ալ եկեղեցին մտորութեան մէջ կը ձգէ. որովհետեւ սուրբ՝ միայն անոնք են որոնք Եստուածոյ հոգւովը իր փառութիւն: Բայց ասով ուրիշ բան ըսել չես ուզեր, բայց ի՛նչ ան որ չիկոտցուի թէ ո՛վ սուրբ է եւ եկեղեցին ո՛ր կամ ինչ է. մտնականց թէ կ'ուզես ցուցնել որ Եստուած մարդկային իրողութիւնները

մեզմէ ետքը եկողները՝ մեր երկպառակութեանց եւ անմիաբանութեանց վրայ կասկած չունենան. ինչու որ արտաքոյ կարգի պլանդակ բան է որ բոլոր ուրիշներէն բաժնուելէն ետեւ՝ մէջներինս ալ միաբան չըլլանք, եւ ան ալ՝ Նորոգման սկիզբը, 10 : Նոյն ինքն Ղուսեր, թէպէտ եւ իր հակառակորդները դրանց ամբարտաւանութեամբ կ'արհամարհէր, եւ այնպէս կը ձեւացընէր որ ան մէջներին եղած երկպառակութիւնները բանի տեղ չիղներ, մանաւանդ թէ կ'ուրախանայ, աս բաները՝ իր վարդա-

պնպէս կ'առաջնորդէ որ սրբոց եկեղեցին՝ իբր Տոն չէ՝ ուր որ կ'երևայ որ ըլլայ, հապա աւելի հան է՝ ուր որ չ'երևայ որ ըլլայ, եւ միանգամայն թէ որոնք որ միշտ սուրբի տեղ կը գրուին՝ իբր ամպարիշտ են, եւ որոնք որ միշտ ամպարաւի տեղ կը գրուին՝ սուրբ են : Բայց ասով եկեղեցոյ բոլոր մէրտները կ'աշնջացընեն, եւ անոնց զօրութիւնը հերեակիտներուն ժողովակներուն կու տաս : Գուն կը զբուցես որ թէեպէտ եւ Աստուած զուրբով թող տուած ըլլայ որ ամենէն աւելի գիտուն ժողովները մուրտութեան մէջ մնացած ըլլան, ի վերայ այս ամենայնի ասով եկեղեցին մուրտած չ'ըլլար, այս ինքն ան եկեղեցին՝ զորն որ զուն ծածկեալ եկեղեցին կ'անուանեն, եւ որն որ մարդ ոչ կրնայ տեսնել եւ ոչ կրնայ ցոյցընել : Բայց ուսկից գիտես որ Ախրէֆ՝ սուրբ մարդ էր, իսկ Արիանոսը՝ հերեակիտ էին : Ախրէֆ անոր համար սուրբ է, վասն զի ան եկեղեցիէն դատապարտուեցաւ զորն որ զուն պապական կը կոչես : Թէ որ այնպէս է նէ՝ պէտք է որ նոյնպէս Արիանոս ալ սուրբ կանչես, վասն զի զինքն ալ նոյն եկեղեցին դատապարտեց : Թէ որ աս բանին մէջ Ս. Գրոց կը զիմես նէ, ես ալ քեզի կը հարցընեմ. Արիանոսը Ս. Գրքէն ամենեւին վիպումթիւն չունե՞ին : Ա՛րես որ իրենք նոյն վիպումթիւնները չարաչար կը մեկնէին : Բայց ասկա ուսկից գիտանք, բայց ի՞նչ որ եկեղեցին անոնց տուած մեկնութիւնը մերժեց, ու իր (եկեղեցոյ) մեկնութիւնը հաստատեց : Նոյնը կրնանք Պեղագիտոսին վրայ ալ բեւել, որն որ թու առջեւը անոր համար ամպարիշտ հերեակիտ չէ վասն զի Առաքական եկեղեցին զինքը դատապարտեց, հա-

պա անոր համար՝ որովհետեւ անիկա թու վարդապետութեանդ հակառակը կը քարոզէր : Գուն միշտ բերանդ՝ Աստուծոյ հոգին, բաւերը կը պարուցընես. բայց՝ միայն մարդկօրէն ալ մտածելով՝ պէտք է բեւել որ նոյն հոգին աւելի ընդհանուր ժողովքի մը մէջ կը գտնուի, քան թէ առանձնական ժողովակներու մէջ, որոնց մէջ արդէն գրեթէ միշտ սասանայական հոգին կը տեսնուի : Թէ որ եկեղեցին երեւելի կամ տեսանելի ալ չէ նէ, ի վերայ այս ամենայնի պէտք է որ վարդապետութեան վրայ՝ վաստահանուել կամ սպասով որոշմունքներ գտնուին. արդ ինչպէս որ ըլլայ նէ՝ շատ աւելի ապահով է հրապարակական կամ ընդհանուր հեղինակութեան մը հետեւի, քան թէ սուր կամ անոր առանձնական կարծիքին, որն որ ամեն բան կը մերժէ ու միայն իր խիղճն ու իր հոգին կը բարձրացընէ : Թէ որ՝ «Ծս հոգին ունիմ», ըսելը բաւական ըլլար նէ, պէտք էր որ շատերուն հաւաստիքը, որոնք բոլորովին իրարու հակառակ բաներ կը վարդապետեն, մասնաւոր ան խռովարարները՝ որոնք շատ սասանակութեամբ կը սնդին որ հոգին իրենց քօֆն է, եւ ամեն բան նոյն հոգով կ'ուզեն գտնել ու որոշել : Գուն ասանկներուն դէմ Ս. Գրոց արտաքին բացայայտութիւնը կ'ուզես զործածել. բայց որովհետեւ Ս. Գիրքը թու ըսածիդ պէս բացայայտ չէ, եւ անոր արուած մեկնութիւնները բոլորովին իրարու հակառակ են, անոր համար վէճն աս կերպով երբեք չ'իկնար վերջանալ : Առ Ո՛հէ՛լէ՛ : Գ՛լ : Բ. Գ. Ա. 289. — 293 :

10. Առ Պոսիւլէի, Գիրք Բ. Լամ. ԽԳ :

պետութեան ճշմարիտ բլալուն նշան սեպելով, բայց սակայն ներսէն շատ կը տրտմէր ու կը ցաւէր. եւ այնչափ աւելի՝ որչափ որ սաստիկ հպարտ էր, ինչու որ ուրիշ Նորոգեալներուն՝ իրմէ տարբեր մանաւանդ թէ իրեն հակառակ կարծիք ունենան իրեն մեծ նախատիւք կը սեպէր: Բայց ամենէն աւելի Մեղանքթոն կը խռովէր ու մեծ տրտմութեան մէջ կ'իյնար մինչեւ շատ անգամ մահուան կը բաղձար: Իր խօսքին նայելով՝ Արցունքը երբեք չէր դադրեր. եւ շատ անգամ կ'ըսէր թէ Ելլէ գետը իր բոլոր ալիքներովը՝ ինծի բաւական չուր չիկրնար տալ՝ երկպառակեալ Նորոգութեան թշուառութիւնը լալու համար 11:

Ըստ պատճառներուն համար իրենց մէջէն շատերը կը բաղձային ու կը ջանային որ գտնէ Լուսերականներն ու Խորհրդականները, որոնք որ ամէն ուրիշ աղանդաւորներէն աւելի շատուոր ու զօրաւոր էին, իրարու հետ միաբանին, որպէս զի բոլոր զօրութիւննին մէկտեղ ժողովելով՝ դիւրաւ կարող ըլլան Արկնահնուները եւ ուրիշ աղանդաւորները եւ գլխաւորաբար ուղղափառները յաղթահարել: Ամենէն աւելի Խորհրդականներն աս միաբանութեան կը բաղձային, անոր համար Հեստենի աշխարհատէր կոմսին ինկան, որ ինք մէջերնին գտնէ եւ աս եւրեւելի գործքը իր իշխանութեամբ կատարէ 12: Արդ աս իշխանը Շիպայէրի (1529ին) աւագածորովէն իր տեղը դառնալուն պէս՝ երկու կողման ալ գլխաւորներուն թուղթ գրեց, եւ հրաւիրեց որ Մարպուրի գան ժողովին ու իրարու հետ կրօնի վրայ խօսին: Լուսեր՝ իսկզբան գէմ կեցաւ, բայց ետքը մէկ կողմանէ՝ հակառակորդներէն վախցած չերեւնալու եւ մէկալ կողմանէ ալ իր հօր պաշտպանին աչքէն չելլելու համար՝ յանձն առաւ 13:

Արդ որոշուած ժամանակն եկան նոյն քաղաքը ժողովուելուն աղանդներուն գլխաւորները, որոնց երեւելիներն էին մէկ

11. Նոյն տեղը. Գիրք Ե. Համ. Դ.

12. Արդէն աշխարհատէր կոմսը ինք իրմէ աս բանիս շատ կը բաղձար, բայց աս բաղձանքին պատճառը՝ կրօնի նախանձանդաւորութիւնը չէր, հապա ան որ Լուսերականը ու Չուրիկականը կամ Խորհրդականը իրարու հետ միարանելով՝ կողմեր եւ ուղղափառաց դէմ բրած գաշակցութիւննին՝ Խորհրդականներուն ալ մէջը մտնելովը՝ զօրանայ: Արտոյնեան, թէ պէտ ինք կը պնդէր որ Խորհրդականները իրենց գաշակցութեան մէջ առնելու համար հարկաւոր չէ որ անոնք քստ ամենայն իրենց կարծիքներուն հետ միարան ըլլան, բայց Լուսեր միշտ սասոր գէմ կը գնէր, ու Սաբանիայի

կայսրնտիրը Լուսերին խօսքը մտիկ ընելով՝ չէր ուզեր զերնը միարանութեան մէջ ընդունել: Աս բաններուն վրայ ընդարձակ կը խօսի Արքեպիսկոպիտ, Գէրտ Բ. Համ. ԽԶ. Ետ-Է. 135. Ի- Համ. ԽԷ. 137: Բայց թէ արգար Լուսերին եւ իր կողմն եզոյ աստուածաբաններուն՝ Խորհրդականները իրենց միարանութեան մէջ ընդունելու զեւելուն պատճառն ինչ էր, ասոր վրայ երկայն կը գրէ Բլանք. եւ կը ցուցնէ որ մի միայն պատճառը մէջերնին եզած ազանգի ատեղութիւնն էր: Տե՛ս Գէրտ Զ. Համ. Բ. 469, 470. եւ 512, 513. 515:

13. Սաթեոհոս, Ճառ Է. 71. Բ: Բլանք, Գիրք Զ. Հատ, Բ. 516:

կողմանէ՝ Լուսեր, Մեղանքժոն, Յուստոս ու Ազրիկողոյոս, իսկ մեկալ կողմանէ՝ Չուխնդի, Եկոլամպագ եւ Բուկեր: Ըստնք ամենն ալ որ Նորոգման սիւներն էին, եւ որոնց վրայ բողոքողք իրենց բողոք յոյսը դրած էին, առաջին անգամ իրարու երեսը աշխարհատէր կոմսին՝ իրենց պատուոյն համար տուած կռուներին մէջ տեսան: Կռուներին վրայ իշխանն իրենցմէ խնդրեց որ հրապարակական վիճարանութիւնը չսկսած, Լուսեր՝ Եկոլամպագին հետ, ու Մեղանքժոն Չուխնդիին հետ առանձին վիճին. եւ ամէնքն ալ աս բանիս հաւանեցան: Երկրորդ օրը աս առանձին վիճմունքն եղաւ. վիճած նիւթերնին ան բաներն էին, որոնց վրայ մէջերնին հակառակութիւն կար. այս ինքն սկզբնական մեղք, մկրտութեան՝ մեղքերը ջնջելու ունեցած զուրութիւնը, Քրիստոսի աստուածութիւնը, ամենասուրբ Երրորդութեան խորհուրդը, եւ ամէն բանէն աւելի սուրբ հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը: Խորհրդականք ուրիշ ամէն բաներու մէջ Լուսերականներուն հետ դիւրաւ միաբանեցան, մանաւանդ թէ ըսին որ մինչեւ հիմա ալ աս բաներուն վրայ ձեզմէ տարբեր կարծիք չունէինք մենք¹⁴: Բայց

14. Խորհրդականներուն աստուրքը բողոքոյն սուտ է. եւ Լուսերքի մը վերջը իրենց համար կը գրէ որ մկրտութեան, խորհրդոց գործածութեան, . . . վրայ յառաջագոյն շատ անգամ գրքերուն մէջ վարդապետած բաներնին Մարտիրոսի եւ կանչեցին: Եւ աս բանս իրաւամբ կը զրուցէ, ինչու որ Չուխնդի իր գրքերուն մէջ մկրտութեան վրայ այսպէս կը խօսի. «Մկրտութեան վրայ ասկից աւելի համառու ու աւելի յայտնի ինչ կրնար բուռիլ, բայց եթէ որ ուղիւնովն Կրիստոսի է, հապա հիւանդութիւն մը, եւ թէ զքրիստոսեկից օրգիքը աս հիւանդութեան համար մշտնջենաւոր պատմոյ տակ չեն կշնար: Ըստը հակառակ ասկից աւելի ինչ մեծագոյն սկիւրութիւն կրնայ ըլլալ եւ կանոնակամ Գրոց մտքին գէտ, քան թէ ըսել որ սուրբնին Կրիստոսի մէջ աւելից է ուղիւնովն: Յայտնի է որ աս խօսքս բողոքոյոս սկզբնական մեղքն ու մկրտութեան գործութիւնն սրբանալ է. որն որ թէ՛ եկեղեցւոյ եւ թէ Լուսերի վարդապետութեան գէտ է. թող ուրիշ շատ մտքութիւնները. . . Բայց կրնայ մեկը տարակուսի երթնալ որ եթէ ուրիշ բաներու մէջ Լուսերականնե-

րուն գիջան, կամ ինչ եւ իցէ կերպով իրարու հետ միաբանեցան նէ, ինչու հապա հաղորդութեան խորհրդոյն վրայ չկրնայ միաբանիլ: Ըս խնդրոյն լուծումը գիւրին բան մըն է: Արտօհեմեւ, Բալլուսի, ինքին ըսածին պէս (Գլխի Գ. Գլ. Ե. Զար. Ե. 187.), ան բաները որոնց մէջ իրարու հետ միաբանեցան նէ՛սամէկին յայտնի բաներ չէին, եւ անոր համար իրենք ուզածուն պէս կամ ըստ անգույն՝ անոնց վրայ կարծիքնին կը փոխէին. իսկ հաղորդութեան խորհրդոյն վրայ ունեցած կարծիքնին ամենուն յայտնի էր. ուստի թէ որ մէկ կողմը մինչեւ նոյն ստան ան նիւթին վրայ ունեցած կարծիքը փոխելու ըլլար նէ թէ իր կողմնէն կետէն դացողներուն եւ թէ՛ հակառակորդներուն առջեւը կը նախասուէր: Լուսեր ասրանք Չուխնդիականներուն վրայ յայտնապէս կը զրուցէ. «Իրենց ժողովուրդներն կը ժամայնի, կ'ըսէ, որոնց ըսով չէին կրնար դառնալ՝ թէ որ մէջ մը (հաղորդութեան խորհրդին վրայ ունեցած) կարծիքնին փոխելու ըլլային»: Եւ Ուրիշի, Գլ. Ի. Զար. Գ. Ի. 478: Բայց ինք Լուսերն ալ նոյն պատճառաւ վարուած ըլլար

Բայց որպէս զի չերեւայ որ բանակցութիւններնուն մէջ ամենեւին գործք մը չգործեցին, թուղթ մը հանեցին, որուն մէջ տասնուչորս գլուխ բաժնած դրած էին ան ամէն նիւթերը՝ որոնց վրայ իրարու հետ միաբանած էին, եւ աս թղթին՝ երկու կողման գլխաւորներն ալ ստորագրեցին: Եւ թէպէտ, կ'ըսէին նոյն թղթին մէջ, Ս. Հաղորդութեան մէջ քրիստոսի ներկայութեան վրայ հիմակուհիմա իրարու հետ չկրցանք միաբանիլ. բայց որչափ որ խղճմտանքնիս կը ներէ նէ՝ կուզենք իրարու հետ քրիստոնէական սիրով վարուիլ, եւ Աստուծոյ աղաչելի որ նոյն վարդապետութեան մէջ ալ զմեզ միաբանէ՝ 20: Մէջերնին աս ալ հաստատեցին որ իրարու դէմ գրուածք չհանեն:

Բայց աս կերպարանեալ եւ արուպիս միաբանութիւնն ու խաղաղութիւնը երկայն ժամանակ չտուեց: Ըստ մը Լուսեր սկսաւ ըսել թէ մեր անոնց խոստացած սերը՝ իրարու հետ մէկ հազորդութեամբ կապուած մարդիկներուն մէջ գտնուած սերը չէ, հապա ան սերը՝ որն որ թշնամիներնուս պիտի ունենանք 21: Անոր համար ալ գրեթէ իրարմէ բաժնուելնուն պէս՝ սկսան մէկ մէկու դէմ գրուածքներ դուրս հանել, եւ երկու կողմն ալ կը ջանար որ ինքը յաղթած երեւայ 22:

ԻԼ. 137: Բլանք, Գիրք Զ. Հատ Բ. 521:

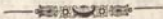
20. Սերենտորֆ, Գիրք Բ. Համ.

ԻԼ. 138: Կուստա Ֆիցեր, Գլ. Ի. 477:

21. Ա. Մենցլի, Հատ. Ա. Գլ. Է. 276:

22. Մենցլ պատմելն ետե՝ որ աս բանակցութենէն երկու տարի վերջը Հելուեախոյի նահանգներուն մէջ կրօնի պատերազմ մը բացուելով՝ Չուինգլին, որն որ իրեն հետեւողներուն զուխն անցած՝ պատերազմի գացած էր, սպաննուեցաւ եւ իր կողմակիցները յաղթուեցան, Լուսերին մէկ խօսքը կը բերէ, որուն մէջ աս կրօնական ազատութիւն քարոզող մարդը՝ ուղղափառները վար կը զարնէ որ Չուինգլիականաց կամ խորհրդականաց հաւատքը բուրբոխն չմնջեցին, հապա նոյն պատերազմն վերջը դրած

զաշխրներնուն մէջ թող տուին որ անոնք ալ ուղղափառաց պէս իրենց կրօնին մէջ ազատ ըլլան: Մենցլ ասոնք ըսելն ետե՝ խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի. «Անկարելի է որ մէկը (Լուսերի) աս վարժուածքը կերբով խառն ատելութենէ բուրբոխն ազատ կարող ըլլայ կացուցանել. . . . Լուսերին իր կարծիքը կամ համոզումը պարտականուն կերպը՝ նոյն իսկ իր Ս. Գիրքը մէկնելու վրայ ունեցած կարծիքն եւ եկեղեցւոյ վարդապետութիւններուն հետ վարուած կերպին նայելով՝ հակասական բան մնն է: Ուստի եւ նախապաշարունած մարդիկ աս խորհրդածութիւնը կ'ընէին որ եկեղեցւոյ ու քահանայական տեղը հիմա միայն մէկ մարդու մը իշխանութիւնը կը հրամայէ:», Լուս. Ա. Գլ. Է. 276, 277:



Գ Ի Ր Վ Գ

ԵՒԿՍՊՈՒՐԿԻ ԵՒԵՂԵԺՈՂՈՎԷՆՆ

Մ Ի Ն Զ Ե Ի

Լ Ո Ւ Տ Ե Ր Ի Մ Ե Հ Ը

1530 — 1546

Ժողովքին ներկայ գտնուել, ուստի եւ հրաման խաւրեց որ բու-
 լոր աւագանին գայ Աւկապուրկ ժողովուի, խոստանալով որ
 ինքն ալ անձամբ հոն կու գայ: — Բողոքող իշխանները աս
 հրամանէն կասկածի երթալով որ չըլլայ թէ նոյն քաղաքը ժող-
 վուած աստննին՝ դուխնին բան մը գայ, սկսան մէջերնին խո-
 սակցիլ որ արդեօք նոյն աւագաժողովին անձամբ երթան, թէ
 տեղերնին մարդ խաւրեն. եւ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը աս բա-
 նիս վրայ իր խորհրդականներուն կարծիքը հարցուց: Աշխար-
 հատէր կոմսը անձամբ երթալն իրենց շատ վտանգաւոր կր կար-
 ծէր, եւ աւելի ան կողմը կը միտէր որ չերթըցուի. թէպէտ եւ
 կը զրուցէր թէ չեմ որոշած որ երթամ թէ չերթամ: Բայց
 կայսրընտրին խորհրդականներէն՝ Պրիւք դիւանադպիրը հաս-
 տատուն պատճառներով ցուցուց որ վախնալու ամենեւին ա-
 ութ չկայ: Իսկ չերթալովէնդ, ըսաւ, կայսեր կասկածը կ'աւ-
 ելլընէք, եւ միանգամայն վախ ունենալնիդ ցուցընելով՝ զինքը
 կը ստիպէր հետերնիդ խստութեամբ վարուելու. ուր որ ասանց
 վախի ժողովք երթաք ու հոն համարձակ խօսիք նէ՝ ձեզի ա-
 մենեւին փնաս մը չիկրնար հասնիլ¹: Ամէնն ալ աս խորհրդին
 հաւանելով՝ որոշեցին որ անձամբ երթան: Բայց Յովհաննէս
 Սաքսոնիայի կայսրընտիրը մտածելով որ աս ժողովքին մէջ կրօնի
 վերաբերած նիւթերուն վրայ մեծ զգուշութեամբ ու փութով
 պիտի խօսուի, Աւկապուրկ երթալու համար ճամբայ չեղած՝
 Լուտերին, Մեկնաթոճոնին ու Յուստոսին՝ ըլլալու ժողովքն իմա-
 ցընելէն ետեւ՝ հրամայեց որ անմիջապէս խորհին ու վէճի տակ
 եղած նիւթերուն վրայ բան մը հաստատեն: Ասիկա իրենց Մար-
 տի 14ին գրեց, ու հրամայեց որ գրելիքնին մինչեւ նոյն ամսոյն
 21ը գրեն ու Գոպուրկ իրեն բերեն: Լուտեր շուտ մը 17 գլխու
 մէջ հաւատոյ դաւանութիւն մը շինեց, որուն մէջ համառօտիւ
 մը իր վարդապետութեանց մեծ մասը բովանդակած էր, եւ ա-
 տնին տարին Գորկաւ՝ կայսրընտրին տուին²: Հոն հասնելէն
 քանի մը օր վերջը (Ապրիլի 3ին) ամէնքը մէկտեղ ճամբայ ե-
 լան, եւ Գոպուրկի մէջ մէկ քանի օր կենալով՝ զատկի տօնը

1. Բշաճք, Գիրք Է. Հատ. Գ. Գրան Ե. 20, 21.
 2. Ըստ ամենայնի սյուպէս կը պատմէ Սեքեմտորֆ (Գլխ. Բ. Հատ. ԾԵ. 151.): Եսոք հակառակ կուսա-
 աւա ֆիցեր (Գլ. ԻԳ. 619.) կը զրուցէ որ աս 17 դուխները նոյն տունն շէնուեցան, հասցա առջի տարին ուրիշ առթի մը մէջ շի-
 նուած էին: Իսկ Բշաճք (Գլխ. Է. Հատ. Գ. Գրան Ե. 22.—24. Ծո-

նթ. 14.) զրան երկայն խօսելով՝ կ'ըսէ որ աս խնդիրը զեռ աղէկ մ'որոշուած չէ: — Բայց թէ նոյն ժամանակ շինուած ըլլան, թէ առ-
 ջի տարին, ան ստույգ է որ նոյն 17 դուխները աս Աւկապուրկի աւագա-
 ժողովին մէջ կայսեր արուած դաւա-
 նութեան հիմն եղան, ինչպէս որ ինք կուստա ֆիցերն ալ թէ հոս եւ թէ քիչ մը վերջը յայտնապէս կը գրէ:

ամբաստանութիւն կար, կամ կը խօսէին ան եօթն անկարգութեանց վրայ՝ որոնք որ (իրենց խօսքին նայելով) Աւետարանին հակառակ՝ եկեղեցւոյ մէջ մտած էին, եւ զորոնք որ կ'ուզէին վերջընել կամ վերջուցած էին: Աս եօթն ամբաստանութիւններն ասոնք են. Ա. Երկու տեսակով չճարդողուիլը. Բ. Քահանայից չկարգուիլը կամ կուսութիւն պահելը. Գ. Պատարագը. Դ. Խոստովանութիւնը. Ե. Պահճքը կամ միս չուտելը. Չ. Կրօնաւորական ուխտերը. Է. Եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը 6: — Աս գրուածքը թէպէտ ըստ ինքեան մոլորու-

զլիսուոր մասանց մէջ Հռոմոյ եկեղեցւոյն վարդապետութեան հակառակ չէր, հապա միարան էր նէ, ապա ուրե՛ն Հռոմոյ եկեղեցին նոյն զլիսուոր մասանց մէջ մոլորած չէր. ուստի ինչ պատճառ կամ իրաւունք ունէին այնպէս նոյն եկեղեցիէն բաժնուելու, անոր դէմ այնչափ ձայներին բարձրացընելու, անանկ ապօրինաւոր զորձողութիւններ ընելու եւ վերջապէս զանիկա զատապարտելու: Թէ որ ասոր պատճառը իրենց ըսածին պէ՛տ՝ ետեւէ ետեւ մտած անկարգութիւններն ու անանդութիւններն էին նէ, ինչո՞ւ իրենք՝ որ կը պահանջէին թէ եպիսկոպոսները նոյն կամ նոյնպիսիներէն չմտնու համար հետեւեան թաղցրութեամբ վարուին, չէին սպասեր որ ան իրենց անկարգութիւն սեպած բաներն՝ օրինակը կերպով կարգով կանոնով վերցուին: Ենթադրելը որ իբրք եկեղեցւոյն մէջ անկարգութիւններ մտած ըլլային, աս անկարգութեանց համար բոլոր եկեղեցւոյ իշխանութիւնը մերժելու եւ կործանելու էր: Իրենք կը խոստովանին որ նաեւ աշխարհական իշխանութեան մէջ ալ անկարգութիւններ մտած էին, եւ Լուսերին զբերելը ասոնց դէմ արտունջներով լեցուն է. ինչո՞ւ ուրե՛ն երբ որ դեղացեաները՝ Լուսերին խրատներէն յորդորուելով՝ նոյն իշխանութիւնը կարգի զնելու եղան նէ, իրենք չհամբերեցին, կամ դէմ զիջում մը չըրին, հապա անանկ շարաւար մուցուցին: Գ՛րք Բ. Գլ. Թ. 390: — Բայց թէ ան բողոքոցաց յատուցընած անկարգութիւնները այնչափ մեծ ու իրական բաներ չէին, ասկէ վերջի ծանօթութեան մէջ կը տեսնենք:

Չ. 394. — 404: — Եղէկ կը սեպենք բողոքոցաց աս գրուածքին մէջ ըրած եօթն ամբաստանութիւններէն մէկ բանին եւ միանգամայն ետքը ուղղագիտաց ասոնց տուած պատասխանը հաստեղ զնէլ, որպէս զի տեսնուի թէ աս ամբաստանութիւնները ինչչափ անհիմ թանկերն: Ա. Հարդողութեան խորհուրդը երկու տեսակիս ընդունիլը՝ Քրիստոսի բացառելու հրամանն է, կ'ըստէին, եւ վրան կ'ուսուցընէին որ չէ թէ միայն հին եկեղեցիներն ընդհանրապէս աս սոփորութիւնն ունէին, հապա նաեւ նոյն իսկ պապերը շատ անգամ հրամայած էին. բայց չիզիտցուիլը կ'ըստէին, թէ երբ եւ որուն Առաքովք մտած է մէկ տեսակաւ հարդուելու սոփորութիւնը: Բ. Քահանայից ամբարտանքութեան կամ կուսութեան վրայ զբուցելին որ ողջախոհութեան շնորհքը բիշէրուն տրուած է, անոր համար ալ, կ'ըստէին, ամուսնութեան վիճակն Ըստուծոյ գրուած է մարդկան անկարգութեան օրնելու եւ անկարգութեանց առջեւն առնելու համար: Աս պատճառաւ, կ'ըստէին, Աստուծոյ խօսքին ու հրամանին վրայ հիմնուելով, եւ վերսով տեսնելով որ ողջախոհութեան ուխտը սրտով շարեաց եւ անկարգութեանց պատճառ կ'ըլլայ, մեզմէ բանի մը բահանայք ու եկեղեցականք կարգուցանելու, ինչպէս որ հին ստեանն ալ սոփորութիւն էր: Գ. Պատարագին վրայ խօսելով կը գրուցէին որ հաւուսակորդներուն ըսելը թէ մեր պատարագը մէկդէ ձյած երբ ու կը մերժենք՝ սուս խօսք ու զրպարտութիւն է. մեր մէջը պատարագն աւելի բարեպաշտութեամբ կ'ըլլայ քան թէ հակառակորդներուն մէջ: Եւ ամենէին յիշատակութիւն մը չը-

6. Գործք Լուս. գերթ. Հատ.

Թիւններով լեցուն է, բայց բուն խուտերի վարդապետութիւններէն շատ տարբեր է, կամ նոյն մոլորութիւններն ասոր մէջ շատ ամբոխուած ու փոխուած են. եւ շատ տեղ անանկ լեզու

ներով՝ պատարագի կանանն զբայ՝ որոնք որ Լուտեր ամենամեծ հայհոյութիւնն եւ ամպարտութիւնն կը կանէր եւ իրենք բոլորովին մկրդի թող առած էին, կը զբուցեն որ արտարին ծխից մէջ ըրած յիշատակուելու արժանի փոփոխութիւննիս՝ աս է որ լատիներէն երգերուն հետ նաեւ գերմաներէն երգեր ալ կը խառնենք: Ըստ զբայ կ'աւելցընեն որ մենք՝ միայն ստրկի համար պատարագ ընել կը մեթենք, եւ մինակ ան առեն պատարագ կ'ընենք երբ որ հաղորդուող կայ, միանգամայն կը դատապարտենք ան մուրութիւնը թէ քրիստոս՝ միայն սկզբնական մեղաց համար մեռած ըլլալ, եւ պատարագը՝ իրբեւ զոհ քառութեան անսանձական կամ ներգործական մեղաց զբուած ըլլալ: Ըս մուրութեան զէմ՝ մենք կը վարդապետներ որ, կ'ըսեն, քրիստոս իր մահուամբ ամեն տեսակ մեղքերուն քառութիւն ըրած է, եւ չենք ընդունիր որ պատարագը ուրիշ մեղքերուն համար զոհ եւ կամ շնորհք ընդունելու գործք ըլլալ: հայտ կը քարոզենք որ աս խորհուրդն անոր համար զբուած է որ հաւատարիս զարթնացանք ու խղճմտանքիս միեմտեւ, յիշատակելով որ քրիստոս՝ շնորհք ու մեղաց թողութիւն խոստացած է: Ըս ու ասոր նման կերպով կը խօսին մեկալ ամբաստանութեանց մէջ ալ: որոնք որ համառատութեան համար զանց կ'առնենք:

Ուղղափառ աստուածաբանները պատասխան տուած ասեմնին՝ Ա. Ամբաստանութեան զբայ նախ կը ցուցնեն որ ամենեւին տեղ մը քրիստոս բացայայտ եւ որոշակի հրամայած չէ որ հաղորդութիւնը երկու տեսակու մատակարարուի: երկրորդ՝ կը ցուցնեն որ հաւատացեալք մէկ տեսակու հաղորդուելով՝ ամբողջ քրիստոս կ'ընդունին: երրորդ՝ որ հին եկեղեցւոյն մէջ մէկ կամ երկու տեսակու հաղորդուելու զբայ ոչ հրաման եւ ոչ արգելում մը կար. չորրորդ՝ կ'ըսեն որ նախնական եկեղեցւոյն մէջ թէպէտ հաղորդութիւնը հասարակօրէն եր-

կու տեսակու կը մատակարարուէր, բայց ոչ միշտ եւ ոչ ամեն առեմն մէջ, կը զբուցէին որ զուկասի Իգր. գլխոյն եւ Գործոց Բ. ու Խ. գլուխներուն վկայութիւնները՝ (որոնց մէջ հացին բեկանելուն զբայ խօսք կ'ըլլալ) եկեղեցւոյ շատ անուանի Հարբ. մէկ տեսակու հաղորդուելուն զբայ կ'առնեն, եւ միանգամայն վերջին թողակը միշտ մէկ տեսակու կը արուէր. հիններորդ՝ որ հաղորդութիւնը մէկ տեսակու մատակարարելը օրենքով մը մտած բան չէ, հասկա կամաց կամաց սովորութեամբ մտած, եւ օրէնք եղած է երբ որ Հուսեանք կը պնդէին որ զքրիստոս ամբողջ ընդունելու եւ իր հրամանը կատարելու համար՝ հաշտուող է որ երկու տեսակու հաղորդուի: Ըս ասեմնին մէջ կը զբուցէին թէ եկեղեցւոյ սովորութիւնն ան է որ հեռեւորեցուցեց ինչ մը ընդունելու համար՝ անոր հակառակ բան մը օրէնք կ'ընէ. ինչպէս երբ որ Եկատոր կ'ուզէր որ ամենատարբ. Վոյսթ. միայն քրիստոսի մայր ըսուի, եւ ոչ թէ Ստուծոյ մայր, եկեղեցին արդէնց քրիստոսածին կամ քրիստոսամայր ըսելը, որն որ առանց Եկատորի հեռեւորեցուցեց ինչ մը ստուգելու երբ չէր ընէր: Վեցերորդ կը զբուցէին որ բողոքողաց ըսելը թէ եկեղեցին լիարժեք ինչպէս ըրածակն կը զրկէ, ստու խօսք է. ինչոք որ նոյն իսկ քահանայապետը, կարգի նախնը, եպիսկոպոսներն ու քահանաներն ալ երբ որ առանց պատարագ ընելու կը հաղորդուին՝ միակ մէկ տեսակը կ'առնեն, եւ աս բան իրենց զբոյժ յիսելու էր:

Բ. Ամբաստանութեան մէջ Ս. Գրոց մէջէն թերուած վկայութիւնները՝ նոյն Ս. Գրոց ուրիշ խօսքերով շատ զորուար կերպով կը հերքեն. նախ կը ցուցնեն որ նաեւ հին օրինաց ժամանակը կուտուցեց լատիներ շատ բարձր բան սեպուած էր, եւ քահանայք իրենց պաշտօնը կատարած ժամանակնին՝ պետք էր որ իրենց կանանցմ հետս կենային, երկրորդ՝ բողոքողաց լեզու վկայութիւններուն, այս ինքն՝ Վա. է աս մուսանալ քան զձեռնուլ. Ոչ ամենե-

մը բանեցուած է որ կարծես թէ լուսերին մտորութեանց դէմ եղող ուղղափառ վարդապետութիւնները կը քարոզուին 7. մանաւանդ իրեն կրօնն ուղղափառաց ասելի ընող բաները կամ

քեան բուսական են այդ՛ բանի. Վասն պոռնկութեան իւրաքանչիւր որ զիւր կին կալցի. Պարտ է եպիսկոպոսին. . . վնեղ միջ կնոջ այր. չէ թէ միայն անոց հակառակ վիպութիւններ կը բերէին, զոր օրինակ «Պարուր է մարդոյ ի կին մարդ շնորհակալ», եւ Մատթէի աւետարանին 3. Թ. եւ ԻՄ. Գլուխներէն ու Մ. Կորն. Ի. Գլխէն, հապա բողոքողներուն բերած վկայութեանց բուն իմաստը կը մեկնէին. Օրինակի համար՝ լաւ է ամուսնանալ. . . վկայութեան վրայ կ'ըսէին թէ քահանան երկուքէն ալ զաս վիճակի մը մէջ կը դաժնուի, այս ինքն՝ Աստուծոյ շնորհօքը կը սուսկալէ, եւ աս սուսկալութիւնը՝ ջերմեանդ աղօթքով, մարմնը մահացուցանելով, պահօք եւ հսկամբ Աստուծէ կ'ընդունի ուլ ամենեքեան բուսական. . . վկայութեան կը զրուցէին որ անոր համար ալ ամեն մարդ քահանայութեան յարմար չէ, բայց թող քահանան աղօթէ, եւ ան անոն՝ քրիստոսի խօսքը կ'իմանայ: Ինչոյ կնոջ այր վկայութեան կը զրուցէին որ եթէ բողոքողաց՝ սա խօսքին առած մեկնութիւնն ուղիւ ըլլար նէ, ան ասին ոչ քրիստոս, ոչ Յովհաննէս աւետարանիչ, ոչ Նիկողայոս, ոչ Մարտինոս եւ ոչ այնչափ երեւելի սուրբեր աղէկ եպիսկոպոս եղած կ'ըլլային: Երբորդ՝ կ'ըսէին որ սաղոյք է Աստուած քահանայից հրամայած չէ որ չկարգուին, բայց հրամայած է որ բրած ուխտերնին կամ տուած խօսքերնին բռնեն. Չարբորդ՝ կը ջուցընէին որ երբեք ժամանակ մը եղած չէ որ քահանայք՝ քահանայ ըլլալէն ետեւ՝ կարգուելու հրաման ունեցած ըլլան. հինգերորդ՝ կը զրուցէին որ ուղղափառ եկեղեցին ամուսնութիւնը մերժողները կը դատապարտէ, մանաւանդ թէ ամուսնութիւնը խորհուրդներուն կարգին մէջ զրած է:

Գ. Պատարագին վրայ գալով՝ ուղղափառ աստուածարանները՝ բողոքողներն ասելի ընդդէմ կը զինէին իրական անկարգութիւններուն, որոնց որ եկեղեցին չէ թէ միայն պատճառ եղած չէ, կ'ըսէին, հապա

մանաւանդ թէ կը դատապարտէ. բայց միանգամայն իրենց շարաւար զրպարտութիւններն ու մտորութիւններն ալ զորաւոր կերպով կը հերքէին. նախ կը զրուցէին որ եկեղեցւոյն մէջ մինչեւ հիմա լլուած խօսք մըն է որ քրիստոս՝ միայն սկզբնական մեղաց համար տուած ըլլայ, եւ պատարագը՝ անձնական կամ ներդարմական մեղաց համար զրուած ըլլայ. եւ ետք պատարագին՝ պատարագ կամ զո՛հ ըլլալը՝ թէ Ս. Գրոց վկայութիւններով եւ թէ եկեղեցւոյ շատ հին Ս. Հարց խօսքերով կը ջուցընէին: Տե՛ս օրինակէն: Գլխ. Թ. 390. — 392. եւ 405. — 407: Տե՛ս նաեւ Գլխ. 22. Ետեւնի:

7. «Բողոքողներուն դատմութեան մէջ, կ'ըսէ Բլանք, վարդապետութեանց շատերը, ըստ մասին՝ պատահամբ, եւ ըստ մասին՝ մատչարութեամբ, անանկ խօսքերով բացարձակ էին, որ աննորմա՛ղ նաեւ ուղղափառաց վարդապետութիւնը կրնար իմացուի: Զոր օրինակ բուլլը ալիարհք զիտեր որ լուսեր եւ իր հետեւողները հաղորդութեան վարդապետութեան մէջ՝ գոյացափոխութիւն չէին ընդուներ. ի վերայ այս ամենայնի դատմութեան Ժ. յօդուածին մէջ խօսքերը (որոնք որ Բլանք հաս կը զնէ, բայց մեր 21. Ետեւթ. մէջ պիտի տեսնենք) անանկ մը կը ջուցընեն որ աս գոյացափոխութիւնն արդէն եւ թաղարւած բան մըն է: Ուստի եւ (ետրը ուղղափառաց հետ վիճուած եղած տակն) աս յօդուածն ալ ան մասերուն մէջ զրուցուաւ, որոնց վրայ իրարու հետ միարան էին, շատ Բլանք Ետեւթութեան մէջ կը զրուցէ որ «Եւլանթիւնն աս յօդուածն անոր համար աս բաւերով բացատրած էր, որպէս զի ուղղափառաց դէմ չէլլէ, եւ աս նիւթիս վրայ մէջերնին վէճ չձաղի,» Եւ ետքը բուն խօսքն այսպէս յառաջ կը տանի: «Աւելի ստուգութեամբ զիտեր բողոք ալիարհք որ կամաց աղատութեան կամ անձնիմաստութեան վրայ հին ու նոր ուղղափառ եւ լուսերական) վարդապետու-

մէկդի թող տրուած են եւ կամ շատ ծածուկ կերպով դրուած, եւ իրենց գլխաւոր վարդապետութիւններէն շատերուն վրայ բողոքովին լուուած է: Աս լուուած վարդապետութիւնները կամ մոլորութիւններն ասոնք են. Անձնիշխանութիւնը՝ նշանակութիւն չունեցող բառ մըն է ու գործք չունեցող անուն մը. Աստուած՝ մեղաց առաջնորդն ու առաջին պատճառն է, եւ մարդիկներուն ձեռքովը չարիքը կը գործէ՝ չէ թէ միայն թող տալով հապա նաււ գործքով. Ամէն բան հարկաւ կ'ըլլայ, ու մարդկային գործքերուն մէջ ամենեւին ներընդունական բան չկայ. Հռոմայ քահանայապետը՝ չէ թէ միայն Քրիստոսի փոխանորդ ու եկեղեցւոյ գլուխ չէ, հապա նաււ նեւն է. Եկեղեցւոյ մէջ արտաքին պատարագ չկայ. Ամէն մկրտուած մարդիկ, պը եղեր են կին եղեր են, միօրինակ քահանայ են. Հաւատացեալք իրենց ամէն գործքերուն եւ նոյն իսկ բարեգործութիւններուն մէջ մեղք կը գործեն. Ամուսնութիւնը՝ միայն քաղաքական դաշինք մըն է, եւ ամուսնութեան բաները՝ եպիսկոպոսներուն ատեանին չեն վերաբերիր, հապա աշխարհական իշխաններուն ատեանին. Հաւատոյ նիւթերուն մէջ միայն Ս. Գիրքը կանոն է: Երդ աս ամէն մոլորութեանց վրայ՝ որոնք Լուտեր մինչեւ նոյն ատենը իբրեւ Աւետարանին մէջ գտնուած յայտնի ճշմարտութիւններ թէ գրով թէ խօսքով յայտնապէս կը վարդապետէր, կամ բողոքովին բան մը չկար դաւանութեան մէջ, եւ կամ անանկ կերպով մը խօսուած էր որ բացայայտ կ'երեւար թէ Լուտերի բուն վարդապետութեան շատ տարրեր է. նոյնպէս խորհուրդներուն թուոյն, ներողութեանց, քաւարանի եւ ուրիշ ասոնց նման բաներու վրայ բողոքովին լուուած էր: Բայց եւ այնպէս երբ որ աս դաւանութիւնը՝ Մեթոքսիտի գրչին տակ այսպէս փոխուելէն վերջը՝ բողոքողք Լուտերին խաւրեցին ու հարցուցին որ արդեօք կը հաւնի, կամ թէ կ'ուզէ արդեօք փոփոխութիւն մ'ընել, ինք այսպէս պատասխան տուաւ. Աս դաւանութեան մէջ գտնուած ամէն խօսքերը կը հաւնիմ ու փոփոխութիւն ընել չեմ կրնար: Բայց թէեւ քանի մը բան փոխել կարենայի, պէտք չէր որ փո-

թիւնները իրարմ այնչափ տարրեր են, որչափ որ երկինք երկրէ . . . Ի վերայ այս ամենայնի Մեթոքսիտի գաւանութեան ժլ. յօդուածին մէջ կը գրէր. որ մարդը տակաւին ազատ կամք կամ անձնիշխանութիւն ունի, ու Ահաւասիկ նոյն յօդուածը՝ որն որ Բլանք ծանօթութեան մէջ կը գրէ. «Մեթք կը վարդապետէր որ մարդը կերպով մը

ազատ կամք կամ անձնիշխանութիւն մը ունի, արտաբնատ պատուաւոր կերպով ապրելու եւ իմացութեան բմբունած բաներուն մէջ ընտրելու համար. բայց առանց շնորհաց առանց Հոգւոյն սրբոյ ազգեցութեան ու օգնութեան մարդս չիկրնար Աստուծոյ հաճոյ ըլլալ, որտանց Աստուծմէ վախնալ ու հաւատալ, ու Գլխէ Լ. Հոգ. Գ. 17-ու Ա. 112-114:

խէի. ինչու որ չեմ կրնար ան զգուշութիւնները բանեցընել, որոնցմով նոյն գրուածքը շարադրուած է, եւ միտքս այնչափ տկարութեամբ ու թուլութեամբ բացատրել 8: — Արով կը հասկըցընէր որ թէպէտ Մեկանթթիսին այնչափ կեղծաւորին ու թուլութեամբ գրելը չիհաւնիր, բայց մըջ գտնուած ամէն վարդապետութիւնները բոլորովն կ'ընդունի:

Ս) Երջնապէս Յունիտի 15ին կայսրն ալ Աւկստուրկ հասաւ: Իրմէ յառաջ հոն հասնող բոլոր իշխանները քաղքէն դուրս դիմացը գացին, եւ այնպէս մեծ փառաւորութեամբ առին քաղաքը խոթեցին: Կայսեր հետ մեկտեղ եկաւ Գամբեճճիոյ՝ քահանայապետին աւագածոդովը խաւրած զեսպանը: — Երկրորդ օրը Մարմնոյ եւ արեան սօնն էր, եւ ըստ հին սովորութեան սուրբ հաղորդութեան խորհուրդը մեծ հանդիսութեամբ ու շքեղութեամբ փողոցներուն ու հրատարակներուն մէջ լծափութով կը պտորցընէին: Արդ երբ որ կայսեր քաղաք մտնելուն հանդիսութիւնը լմնեցաւ, ու իշխանները իրենց յարգութիւնն ընկէն ետեւ՝ ետ կը դառնային, կայսրը ուղղափառ իշխանները թող տուաւ որ երթան, իսկ բողոքող իշխանները քովը պահելով՝ եղբօրը ձեռքով անոնց իմացուց թէ կ'ուզէ որ իրենք ալ երկրորդ օրը իրեն հետ մեկտեղ սրբազան հանդիսին ներկայ գտնուին, ինչպէս որ հնուցմէ ի վեր սովորութիւն էր: Իսկ անոնք մեկէն հասկըցուցին որ չեն ուզեր գալ. եւ թէպէտ կայսրը զիրենք շատ ստիպեց, ի վերայ այս ամենայնի յամուտութեամբ դեմ դրին ու չուզեցին հնազանդիլ, բսելով որ Աս բանը չենք կրնար ընել, որովհետեւ խղճմանաբնորոշութիւն է՞ 9: Եւ Գէորգ՝ Պրանտենպուրկի սահմանակալ կոմսը վկայեցուցընելով ըսաւ որ Լաւագոյն է կախաղան ելլեմ, քան թէ զՄատուած եւ զԱւետարանն ուրանամ, իբրեւ թէ Քրիստոսի ամենասուրբ Մարմնը պատուելը՝ զԱտուած ու զԱւետարանն

8. Աւ. Կուսա. Փիեցերի, ԳԼ. ԻԳ. 623. եւ առ Մենցի, Հատ. Ա. ԳԼ. Ժ. 345:

9. Սեբեմտորթի (Գիշտ Բ. Հատ. Կ. 162.) կը գրուցէ որ բողոքական իշխանք սա բանին նախատես ըլլալով, կայսեր գալէն յառաջ՝ իրենց ստուածարաններուն կարծիքն հարցուցած էին, եւ անոնց խորհրդեան համաձայն պատասխան տուին: Բայց Բլանք (Գիշտ Ե. Հատ. Գ. Մատ. Ա. 34. — 36.) սա զեպքս անանկ մը կը պատմէ, որ յայտնապէս կը ցուցնէ թէ բողոքող իշխաններն սա կերպով պատասխան տալու շարժոյն ամենեւին ուրիշ բան չէր,

բայց եթէ ան որ ցուցընն թէ կայսրմէ չեն վախճար, եւ ամենեւին մէկ բանի մէջ իրեն զիջանելու միտք չունին: Ինչ որ ալ կ'ենթադրէ որ կայսրը մասնաւորապէս զիրենք փորձելու համար սա բանն առաջարկած ըլլայ, եւ արդէն ճամբորդութիւնն ալ անանկ յարմարեցուցած էր որ, կ'ըսէ, նոյն օրը Աւկստուրկ հասնի, որպէս զի ան բանն իրենցմէ պահանջէ: — Աս ենթադրութեան ցուցումը: — Ընչուչաւ Բլանք իր մտքին մէջ ունեցած պիտի ըլլայ. բայց ընթերցողներուն հաղորդելը հարկաւոր կամ պատուած չիտեղեր:

ուրանայ ըլլայ: Կայսրը աս խօսքէն շատ պայլլեցաւ, եւ իրենց մինչեւ երկրորդ առտու մտածելու ժամանակ թող առաւ, բայց իրենք երկրորդ առտու ալ նոյն պատասխանը կրկնեցին. մանաւանդ թէ աս առ թիւն մէջ անանկ յանդուզն ու ժպիրհ կերպով խօսեցան, որ մարդը կարգացած ասուն՝ չիկրնար բարկու- թիւնը զսպել ¹⁰: Աս յամուութեան ու խտապարանոցութեան վրայ ինքնակալը շատ զպրացաւ, բայց չուզեց զիրենք աւելի ստիպել, որպէս զի չըլլայ որ աւագածողովէն յուսացած բարիքին արգելք ըլլայ: Ուստի եւ երկրորդ օրուան հանդիսին՝ կայսեր հետ մեկտեղ միայն ուղղափառ իշխանները ներկայ գտնուեցան ¹¹:

Արեք օր վերջը կայսրը մեծ բարեպաշտութեամբ հաղորդու- թիւն առաւ, որպէս զի ձեռք զարնելու գործքին աղէկ պա- արաստուի ¹², ու երկրորդ օրը՝ որ Յունիսի 20ն էր, ժողովքը

10. Բողոքող իշխանները տուած պատասխաններուն մէջ այսպէս կը խօսէին: «Ասանկ անպարտական, եւ Աստուծոյ խօսքին ու Քրիստոսի հրամաններուն յայտնապէս զէմ ե- ղող մարդկային կարգաբաշտութիւն- ները՝ չենք ուզեր մեր հաւանու- թեամբն ու զորմայնութեամբ աւելի եւս հաստատուն ընել: Մա- նաւանդ թէ ամենմէն մարան առանց տարակուսելու կը յայտնենք որ ասանկ անպարտած ու անպարիշտ մարդկային կարգաբաշտութիւնները պէտք է եկեղեցիէն բուրոսովն դուրս հանել ու ընկել, որպէս զի չըլլայ որ եկեղեցւոյն զեռ առողջ ու անարատ անդամները ասանկ մահա- բեր ու ֆեստակար թօյնով բմբռ- նուին»: Առ Բլւնտոյ, Գիւրտ Է. 2-րդ. Գ. Ման Ը. 35. Ծանօթ. 32:

11. Սերենտորթի, Գիրք Բ. Համ. Կ. 162: Մեծոց, Հատ. Ը. Գլ. Ժ. 340. — 343: Կուստա Ֆիցեր, Գլ. Ի. Գ. 626. — Կայսրը նոյն առթիւն մէջ անանց աս ալ ըսած էր որ ի- իրենց երեցներուն հրապարակաւ քա- ռոց ապ շտան: Իշխաններն ասոր ալ չհաւանեցան, եւ ետը միայն աս թէւութեամբ զիջան որ երկու կողմանէ ալ աւագածողովն ասե- նը քարոջ շարուի: Մեթոփոս, Ծո- բ. 79: Սեթեփոս, Գիւրտ Բ. Համ. ԿԸ. 164, 165: Կայսրը Աւկայուրի չեկած ալ նոյն բանն իրենց հրա- մայած էր. եւ չէ թէ միայն քարո- քոց իխանաց քան կող լուսե- րական աստուածաբանները, հապա նաեւ Լուսեր ալ՝ իր սպորութեան

հակառակ՝ ըսած էին որ պէտք է աս բանին մէջ կայսեր հնազանդիլ: Մանաւանդ թէ Մեկտրթն խրատ կու տար որ նաեւ պահքի օրերը միս չուտն: Բայց կայսրը նորին առ- խարհական խորհրդականները քա- ղարական նկատմունքներու միտ զնե- լով՝ աս բանն սաստիկ հակառակ կըլած էին. եւ կայսրը նորին պատ- շաճազոյն սեպած էր աս հոգի-տնի- թեկուն մէջ աւելի իր սխառհալ- նա խորհրդականներուն՝ քան թէ առ- քառ-տեք-անքան կարծեաց հետեւ- լիլ: Առնոց Լեւոյ Գիւրտ Է. 29. — 33: Ասիկոյ յայտնապէս կը տեսնուի թէ սրջափ փուճ ու չիննու խօսք էր աս- անկ առիթներու մէջ բողոքող իշ- խաններուն ըսելը թէ ինքնին իւր չէր կայսեր հրամանին հնազան- դելով՝ աս կամ ան բանն ընել, ու- թով հետեւ ասանկ նիւթերու մէջ ալ շատ անգամ նոյն իսկ իրենց հոգեւոր առաջնորդներուն ու աս- տուածաբաններուն կամօճեացը զէմ կը վարուէին:

12. Ասոր վրայ Սերենտորթի այս- պէս կը խօսի. «Ճողովքն սկսելէն օր մը յառաջ, այս ինքն՝ Յունիսի 19ին, որ կիրակի օր մին էր, կայս- րը հաղորդութեան խորհուրդն ըն- դուսեցաւ, եւ կ'ըսուի որ իրիկուան զէմ երկու ժամ ազդեցով անցու- ցած ըլլայ, բայց ի ան ազդեցութեան որոնք ամեն առաւու ժամ մը ընելու սպորութիւն ունէր: Գրառեալ հրա- մայեց որ ամեն եկեղեցիներուն մէջ նոյն գործքին յաղորդութեան համար

սկսաւ: Ամէն բանէն յառաջ՝ կայսրը եկեղեցին գնաց, ու Մոգունտիայի կայսրընտիր արքեպիսկոպոսին Հոգւոյն սրբոյ պատուոյն համար ըրած պատարագը տեսաւ: Սարսնիայի կայսրընտիրն ալ կանչուեցաւ, որ պաշտօնը կատարէ, այս ինքն կայսեր առջեւէն սուրբ տանի: Կայսրընտիրը՝ կայսեր հրամանին եւ սովորութեան համաձայն՝ աս պաշտօնը կատարելէն յառաջ՝ իր եկեղեցական կամ հոգեւոր խորհրդականներուն խորհուրդ հարցուց, որ արդեօք եկեղեցւոյ մէջ պատարագի ատեն կրնայ ներկայ գտնուիլ: Անոնք ալ միաբերան պատասխան տուին որ Ամենեւին առանց խղճի կրնաս ընել, ինչու որ Նեւեման ասորին ալ՝ Եղիսէ մարգարէին հրամանաւր՝ Ասորոց թագաւորին ձեռքը կը բռնէր, երբ որ ասիկա մեհնին մէջ Ռեմմոն դիբին երկրպագութիւն կ'ընէր¹³: Ուստի եւ աս հրամանով կայսրընտիրը եւ՝ աշխարհատէր կոմսէն զատ՝ ուրիշ բոլոր բողոքող իշ-

հրապարակաւ ազօժքներ ըլլան, որոնց որ նոյն օրը եւ հետեւեալ օրերը ողորմութիւններ բաժնուին, : Գլխ. Բ. Համ. ԿԳ. 167 :

13. Մատեոսոս, Ճառ Ը. 79. Բ: Ուշնայերկ, Գլ. ԻԱ. Համ. Բ: — Քննելով մէյ մը, կ'ըսէ Օսէն, թէ ինչպիսի մարդիկ էին ան իշխանները՝ որոնք կը կարծէին թէ ուղղափառաց եկեղեցին սուր կոխելով եւ պատարագի ներկայ զատնուելով՝ խղճներին կ'արատաւորի, եւ անոր համար աստուածաբաններն էն հրաման կ'առնէին: Ասոնց մէջ ամենէն զլուստրն էր Յովհաննէս Սարսնիայի կայսրընտիրը, որն որ ան աստիճանի ուսելու խմելու եւ սոււեւ ինկած էր, որ նախաձայնէ վերջը հարկ կ'ըլլար միշտ փոքր երկաթի կապերով հաստատել. եւ անոր համար Վարդապետեան մեծ սէր ունէր, որովհետեւ անով պահչի օրէնքէն կ'ալաւտէր եւ միշտ միս կրնար ուտել. եւ սեղանը՝ եկեղեցիներուն ու վանքերուն արժամօժէ ու սակիւ ամաններովք կը զարգարէր: Ըսկէ վերջը կու գար Յովհաննէս Փրեզերիկոս՝ իր որդին, որուն բարբը հօրմն տարեր չէր, ու բուր ժամանակներն ուսելով խմելով եւ որսի երթալով կ'անցընէր, ու քրիստոնէական կրօնքին առաջին սկզբունքներն իսկ չէր գիտեր: Ասոնցմէ վերջը երեւելի էր Փիլիպպոս՝ Հեռեմի աշխարհատէր կոմսը, որուն անառակութիւններն առակ եղած էին: Ասոնց մէջն էր նաեւ

Առլիկանկ՝ Անհարի իշխանը, որն որ այնչափ տղէա էր, որ կ'ըսուի թէ խաչ հանել ալ չէր գիտեր: Վերջապէս ասոնց մէջն էին Նանեսա եւ Փրանկիսկոս՝ Լիւնալորի զբարսերը, որոնք Վարդապետեան այնչափ նախանձախնդիր էին, որ վանքերն ու եկեղեցիները թալանելը՝ իրենց ծառաներուն յանձնել չէին ուզեր, հապա ամեն բան իրենք իրենց ձեռքովք կը կատարէին, եւ եկեղեցիներուն այնիս զգեսաններն ու ծառայողին սրբազան ամաններն անձամբ կը կոշտակէին, որպէս զի ըլլայ որ ձեռքէ ձեռք անցնելով բան մը կորուսի: Բոգ ասոնք էին ան վերջին աստիճանի առաջինն ու Աստուծոյ փառացը նախանձախնդիր իշխանները, որոնք նոյն իսկ մեղքին շքէն այնպէս կը սուկային, մինչեւ ուղղափառաց եկեղեցին սուր կոխելը՝ խղճնուանցներուն զեմ կը սեպէին . . . : Համ. Բ. Գլ. ԻԴ. 314, 315: — Եւ չկարծուի որ Օսէնին՝ աս իշխանաց վրայ ըսածները՝ որոնք իրօք ինչ մը շափազանց կ'երեւան, զբարատութիւն ըլլան, որովհետեւ նոյն իսկ բողոքող մասնախորհրները աս բաները երբեմն յայտնի երբեմն ալ ծածուկ կերպով կը խոստովանին: Մենք՝ Յովհաննէս Սարսնիայի կայսրընտիրն համար կը զբողոքէ որ Սեղանի, զինչոյ ու որսի բարեկամ էր, : Համ. Ը. Գլ. Ժ. 338. Ծանօթ:՝ Նոյնպէս Քլամը (Գլխ. Զ. Համ. Բ. 345.) կայսրընտիրն գրեթէ ամեն օր զինովալը յայտնի

խաններն ալ պատարագին ներկայ գտնուեցան, բայց Սիպլա-
դինին ըսածին պէս՝ ծիծաղելով¹⁴ :

Պատարագը ընննալուն պէս՝ կայսրը աւագանոյն Հետ
խորհրդին տնեակը գնաց : Հոն Փիմիլինելլի՝ քահանայապետին
նուիրակը ճառ մը խօսելէն ետեւ՝ Փրեդերիկոս Պայատական
(կամ Ֆայլի) կոմսը աւագածողովին գլխաւոր վախճանը կայ-
սեր կողմանէ ժողովականներուն առջեւը դրաւ, որ էր՝ շատ
տարիներէ վեր Գերմանիան տակն ու վրայ ընող կրօնական
գժտութիւններն ու խռովութիւնները դադարեցնելու ճար մը
հոգալ : Իր խօսքին մէջ գլխաւորաբար անոր վրայ տգողո-
թիւն կը ցուցնէր որ Վրոմնի աւագածողովին վճիռը մինչեւ
նոյն ատեն չէր կատարուած¹⁵ :

Վրանի մը որ վերջը (ամսոյն 24ին) նորէն ժողովուած ժամա-
նակին՝ Գամբեճճիոյ քահանայապետին ղեկավար ժողովք ե-
կաւ ու ճառ մը խօսեցաւ : Դոյն օրը բողբոջք խնդրեցին որ
իրենց հրաման արուի ամենուն առջեւը իրենց հաւատոյ դաւա-
նութիւնը կարդալու : Կայսրը հրամայեց որ ան գրուածքն իրեն
տան. բայց անտեք նորէն խնդրեցին որ չտուած՝ աւագածողովին
մէջը մէյ մը կարդան : Սակայն ուղղափառ իշխանները դէմ կը
դնէին ու կ'ըսէին որ շատոնցունէ զատապարտուած մտորու-
թիւնները աւագածողովին մէջ հրապարակաւ նորէն լսել
չենք ուզեր : Վերջապէս ինքնակալը՝ աւելի իր հեղութեան ու
զեղանող բնութեան հետեւելով քան թէ բուն իրաւանց նայե-
լով՝ հրաման տուաւ որ երկրորդ օրը իր պալատը դան ու հոն
իր առջեւը կարդան¹⁶ :

Երկրորդ օրը թագաւորական պալատին սրահին մէջ իշխան-
ներէն ոմանք ժողովուեցան, եւ անոնց ու կայսեր առջեւը Սաբ-
սոնիայի կայսրընարին գիւանդապրաց մէկը աս բողբոջական կրօ-
նին առաջին հրապարակական դաւանութիւնը գերմաներէն լե-
զուաւ կարդաց : Բոլորը կարդալէն ըննցընելէն ետեւ՝ կայսեր
կը գրուցէ : Աս մասննագրին խօս-
քը ետքը ուրիշ անգ կը տեսնենք :
Լուտեր իր մէկ գրուածքին մէջ թէ-
պէս կը ջանայ կայսրընարին որդին՝
գինովութեան մուլութենէն արշա-
րացընէլ, բայց միանգամայն կը խոս-
տովանի որ շատ կը խմէ : Լուտերին
աս խօսքը Կուստու Ֆիցերն ալ կը
գնէ, Գլ. ԻԷ. 802, 803 : Մենցլէն
վկայութեան նոյնելով՝ Դոյն իսկ րո-
ղորդ աստուածաբանները Հեսսենի
աշխարհաւէր կոմսը՝ «Անհանգարտ
մարդ մը, կ'անուանեն, եւ վանքերն
ու բարեպաշտական տեղերը կ'ը-
ծանելուն վրայ արտուոյ՝ կ'ընեն :

Հ-Գ. Ը. Գլ. Թ. 326 : Դոյն իշ-
խանին վրայ Լուտերին գրած արեւ-
տուածները, եւ մասնաւոր ըսելը՝ որ
«Ամենեւին փոփոխութիւն մը չիցու-
ցընէր եւ բրածներուն վրայ զիջ՞
ու ցաւ չ'ունենար», Կուստու Ֆիցեր
երկու երէք անգամ կը յիշէ : Գլ.
ԻԸ. 534, 536, 537 : Բայց աս ան-
ձին վրայ ուրիշ անգամ աւելի ընդ-
արձակ խօսելու առիթ կ'ունենանք :

14. Ա. Ռեթելլի, Գերբ Բ. Գլ.
Թ. 383 :

15. Սերենտորֆ, Գերբ Բ. Համ.
ԿԳ. 168 :

16. Ալեյտան, Գերբ Է. 102. Բ. :

ատենադպրին երկու օրինակ տուին, որոնցմէ մէկը գերմաններէն ու մէկայը լատիներէն գրուած էր: Երկուքին ալ Յովհաննէս Սաքսոնիայի կայսրնախորը, իր որդին Յովհաննէս Փրեզերիկոս, Գէորգ՝ Պրանսոնսպուրկի սահմանակալ կոմսը, Փիլիպպոս՝ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը, եւ ուրիշ իրենց հետ միասին ըլլող երեւելիները ստորագրած էին 17:

17. Ժողովքը գտնուողներուն մէջ Խորհրդակները ալ կային, զիստաւորաբար Սգրասպուրկ, Կոստանդիա, Մեմֆիկէն ու Լինասա քաղաքներուն պատգամաւորներն ու իրենց սաստաւանքանները: Ըստք ալ կ'ուզէին Լուտերականներուն հաւատողականութեան ստորագրութիւն գնել, եւ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը շատ ջանաց որ իր կողմակիցներն ստրանիս հաւանին: Բայց Լուտերականը յանձն չառին: Ընոր համար Խորհրդակները ալ զատ հաւատող դաւանութիւն մը տուին, որն որ Բուկեր շինած էր: Չուրիսգլի ալ սպասու գաւանութիւն մը խաւրեց ժողովքին: Բայց ան աստիճանի խիստ բան մըն էր, որ Մելանքովնս կ'ըսէ թէ շինողը պէտք է որ խելքը կորսնցնուցած ըլլայ: Տե՛ս — Ռէֆէլէ, Գէրք Բ. Գլ. թ. 461, 462: — Ռանքէ (Գէրք Ե. Գլ. Բ. 2-րդ. Գ. 247.) ու Մենցլ (2-րդ. Ե. Գլ. թ. 346.) կը պատմեն որ աշխարհատէր կոմսը ան աստիճան Խորհրդակներից կողմը մնացած էր, որ Լուտերականներուն հաւատող գաւանութեան շէր ուզէր ստորագրել, եւ զինքը համոզելու համար հարկ եղաւ որ Լուտեր իրեն առանձին ստրանիս վրայ ազգարարութիւն մ'ընէ: Իսկ Բլանք (Գէրք Ե. 2-րդ. Գ. Բ-ան Գլ. 70.) ասոր վրայ ան ալ կ'աւելցնէ թէ «Մելանքովնս ստիպմամբ Լուտերին գրեց որ շուտով մը աշխարհատէր կոմսին նամակ մը գրէ, զինքը թէ էր կարելի է նէ՛ յորդորելու համար որ իրենց կողմը հաստատուն կենայ, եւ կամ արգելելու համար որ այնպէս անպատշաճ ասուն հրապարակուի: Հելլուստիացոյ կողմը չըսնէ,» եւ թէ պէտք աշխարհատէր կոմսը Լուտերական գաւանութեան ստորագրելու հաւանեցաւ, բայց նոյն Բլանքին ըսածին նայելով՝ բոլոր աւագաժողովին ասունը միակերպ կ'աշխատէր որ Հելլուստիացիներն ու Լուտերա-

կանները միարանէ, որպէս զի իրենց կողմը զօրանայ, ու դիւրաւ ուղղափառաց գե՛մ կարող ըլլան գնել: Ըս մտանադիրը նոյն նիւթին վրայ բողբոջաց մէջ եղած անմիաբանութիւններուն ու երկպառակութիւններուն վրայ երկայն կը խօսի (72. — 93.): Իր խօսքերէն միայն մէկ կտոր մը յառաջ բերել պատշաճ կը սեպէր: Բլանք կը գրուցէ որ Լուտերականներուն՝ Խորհրդակներից հետ միասնելը զժուարացնող պարագաներէն մէկն ալ սա էր, որ «Լուտեր Խորհրդակներից մարդակտութիւնը չէ թէ միայն ամենութեանսակց, ամենափաստակար եւ հոգին աստիկ ողծող մտաբանութիւն կանչած էր, եւ ըսած էր որ նոյն մտաբանութիւնը ամենին մէկ կերպով պէտք է ստանի, հապառակ գանդիկա ընելու համար երբեմն երբեմն շատ բանակաւ միջոցներ եթէ չէր առաջարկած նէ, զանէ ամենէին ահա՛նութիւն մը շէր ցուցուցած որ աննց գե՛մ ի գործ գրուին, եւ զանէ Սարսնիայի մէջ ան աստիճանի լուսնութիւն սրայլն էր ստրաներուս նկատմամբ՝ մինչեւ ինքն ալ գործակից կրնայ համարուիլ, եւ առանձին ու բացայայտ կերպով մը շատ անգամ յանձնած էր որ աննց գրուածները իշխաններուն կամ զատաւորներուն ձեռքով խօփանուին ու արգելուին, եւ ասիկա՛ շատ օգտակար, հարկաւոր եւ աստուածահաճող գործք մը կը սեպէր: Երբ թէ որ հիմա աւագաժողովին մէջ բեկուտ ըլլային որ իրենց (Լուտերականաց) աշխարհը չէր կորսնցնուածն էր որ Խորհրդակներից հաւանելու համար, ան ասուն իրար վտանգի մէջ կը մտնէին որ ուղղափառներն իրենց (ու հարցունքն ընէին, որն որ զերեքը (Լուտերականները) պէտք էր որ շատ ամբողջներ, այս ինքն թէ է ինչպէս ասանկ շուտով ան աստիճանի քաղցրութեան ու հեղուցութեան հասանձ զորն որ մինչեւ նոյն ասուն

Լ'ս կարդացածնին՝ ան հռչակաւոր Աւստրալիական դաւանութիւնն է, որուն համար Լուտերականք պարծելով կ'ըսեն թէ հրաշալի բան մըն է: «Առաքելոց ժամանակէն վեր, կ'ըսէ Մատթեոս, ասկից աւելի մեծ ու բարձր գործք մը, աւելի զնրեցիկ ու փառաւոր դաւանութիւն մը եղած չէ», 18: Իսկ Միաբաղին՝ «Ասանկ հաւատոյ դաւանութիւն, կ'ըսէ, երբեք եղած չէ, չէ թէ միայն վերջին հաղար տարւան մէջ, հապա եւ ոչ աշխարհքի սկիզբէն վեր: Եւ ստուգիւ ալ՝ ոչ պատմութեան մը մէջ եւ ոչ հին հարց ու վարդապետաց գրքերուն մէջ՝ խոստովանութիւն մը կը գտնուի, որն որ ասոր նման ըլլայ», 19:

Կայսրը աս հաւատոյ դաւանութիւնն առնելէն ետեւ՝ Պալատական կոմսին բերնովը բողոքողներուն պատասխան տուաւ որ Ասիկա երեւելի գործողութիւն մ'ըլլալով՝ հարկ է որ վրան աղէկ մը մտածեմ, խորհրդակցիմ ու ետքը պատասխան տամ: Միանգամայն իրենց հրամայեց որ առանց կայսեր հրամանին ու հաւանութեան նոյն դաւանութիւնը չտպեն. իրենք ալ խոստացան 20: Ետքը կայսրը առանձին ուղղափառ իշխաններուն

չէին ցուցուցած: Աս հարցումն ըլլար նէ, կ'ըսէ, զոնէ լուսիկեամբ պէտք էին խոստովանիլ որ երբեք տարութեան ստեղծումը անգին անգամ էին. եւ թէ որ աս խոստովանութիւնը զիբրա Մեկնութեանն է. Արեւելէն կրնար առնուիլ նէ, ինչպէս կրնային ըստալ որ Լուտերն աղէկ կարող ըլլան ստիպել որ ընէ: (75.) — Բայց թէ որ աս բանն իրենց նախատական էր նէ, սրբեօք նոյնչափ նախատական չէր ան ալ որ աս Լուտերին իորհրդակցանաց զեմ բռնած ընթացքը՝ իր իսկզբան գրածներուն ու գործածներուն բողոքովն հոկառակ էր. եւ աս հարցումն ալ ուղղափառները իրենց չէին կրնար ընել: Բայց եւ ոչ հարկաւոր էր որ ուղղափառներն ընէին. ինչու որ Հեստերի աշխարհատէր կոմսը Լուտերին երեսը կը զարնէր, եւ իրեն կը միշտընդէր թէ փնջպէս իբր Լուտեր յառաջադէմ դրելու եւ բարոզելու սկսած ստեղծ ինքնները բռնադատելու սաստիկ զեմ զարնած էր, որչափ շատ անգամ իշխանները կամ գառաւորները խրատած էր որ իրենք իշխանութիւն չունին գրքեր արգելելու եւ նաեւ իրենց մտորական երեւցած վարդապետութեան մը տարածուիլը բռնութեամբ խափանելու, եւ սրբաօ սաստիկութեամբ շատ անգամ

ըսած էր որ իրենց իշխանութիւնը մարմնաց եւ ընդհանր կը տարածուի, իսկ հոգեաց եւ խղճից վրայ չիկրնար տարածուիլ, Եւրոպէզ 78: 18. Ճառ. Բ. 80:

19. Ունեպերի՝ Միաբաղինն աս խոսքը հենցնելով՝ պայտէս կը գրէ. Աս խոսքը շատ իբրեւամբ կը զրուցէ Միաբաղին, որովհետեւ առաքելոց ժամանակէն վեր, մանաւանդ թէ աշխարհքի սկիզբէն վեր, երկրի վրայ ոչ ազգ մը եւ ոչ միարանութիւն մը գտնուած է, որուն հաւատոյ դաւանութիւնը Լուտերականց դաւանութեան համանոյն ըլլայ: Ապա ուրեքն իրենց խոսքին ալ նայելով՝ Լուտեր նոր ու անուր կրնա մը ու նոր խոստովանութիւն մը զուր հանեց, որն որ իրեմ յառաջ ամենեւին մարդ մը չէր վարդապետած: Գլ. ԻԱ. Հ-ժ. Բ:

20. Բողոքողք կայսեր հրամանին եւ բրած խոստովանութեանն զեմ զեւ աւագածողովը չլինեցած՝ աս դաւանութիւնն ասկեցին ու հրատարակեցին: Աս գործքն արդարացընելու համար կը զրուցին որ զեւ կայսեր շարուած՝ տարածուած եւ շատ սխալներով ասկին անգին տպուած էր. անոր համար Մեկնաքիմ անպատշաճ սպեցն որ Տիչք օրինակ մը տպել տայ: Ունեպերի Գլ. Բ. 385. Եւնեօր:

Տես խորհուրդ ըրաւ որ ինչ ընեն եւ ինչ պատասխան տան : Եւ անոնց խորհրդովն որոշեց որ նոյն դաւանութիւնը ուղղափառ աստուածաբաններու ձեռք տան, որ ամէն մասունքները մէկիկ մէկիկ քննելով՝ կարծիքնին գրեն ու ետքը աւագածողովն մէջ կարդացուի : Աս խորհուրդը կամ որոշումը շուտ մը կատարեցին : Բայց աստուածաբանները գրուածքը վեր ի վերջոյ մը միայն կարդալէն վերջը՝ իմանալով որ հաւատոյ ամէն մասունքները ամբողջ մէջը չկան, կամ թէ անոնցմէ ոմանց վրայ Լուտերի հասարակօրէն վարդապետածէն շատ տարրեր կերպով խօսուած է, բանը կայսեր խնացուցին : Ինքնակալը լուտերական իշխանաց հարցընել տուաւ որ բոլոր ձեր վարդապետութիւնները աս դաւանութեան մէջ ամբողջ կը գտնուին, եւ մէջը աւելցընելու կամ փոխելու ուրիշ բան մը չունիք : Անոնք ալ երկայն խորհելէն ու իրարու հետ խորհրդակցելէն վերջը՝ անանկ պատասխան մը տուին, որով կը հասկըցընէին թէ հիմա կու հիմա փոխելու բան մը չունին ²¹ : Ան ատեն ուղղափառ աս-

21. Մեծցլ, Հաս. Ա. Գլ. ԺԱ. 359 : — Մեծագլխ իրաւունք ունէին բողոքողք աս կերպով պատասխան տայու, ինչու որ ետքը շատ երեւելի փոփոխութիւններ ըրին, մանաւանդ Մեկանթման, որն որ այնչափ անհաստատ էր, որ մարդ չէր կրնար աղէկ մը հասկընալ թէ ինչ հաւատքի կը ծառայէ : Մեկանթմանին ըրածն ուրիշ շատերն ալ ըրին, ուստի եւ քիչ ժամանակուան մէջ աս հաւատոյ դաւանութիւնն այնչափ փոխուեցաւ, եւ սագին այնչափ փոխուեցաւ որին ասուածն որինսկները իրարմէ այնչափ տարրեր էին, որ նոյն իսկ բողոքողք չէին գիտեր թէ կայսեր տուածնին՝ ասնոցմէ որն է : Եղած փոփոխութիւններն այնչափ շատ էին, ու երեւելի նիւթ երու մէջ, մինչեւ ստարբ ասրի վերջը (1541ին) Վորմսի բանակցութեան մէջ, Էք հրապարակաւ բողոքողաց կը զրուցեր որ չեմ գիտեր բանակցութիւններնուս հիմ որը պիտի որ ստաներ, որովհետեւ հիմակուան ունեցած դաւանութիւննիդ՝ Աւիսպուրիի դաւանութենէն այնչափ տարրեր է, որ անկարելի է թէ մէկ հիմակուանը անասնուանին հետ նոյն սեպէ : Մեծցլ աս զեպրը պատմելու ատեն՝ կը գրուցի որ՝ «Աս խորհրդ Մեկանթմանին վերջին ասանները դուրս հանած (Աւիսպուրիի) դաւանութեան տպագրութեան վրայ էր, եւ աս

փոփոխութիւններն անանկ բաներ էին, որ կ'երեւայ թէ Մեկանթման անոնք ընելու ատեն մտցած ըլլայ որ աս իր շինած դաւանութիւնը (իր անձնական գրուածքը չէ, որ ուղածին պէս փոխէ, հապա) հրապարակական գրուածք մըն է,» : Հոգ. Բ. Գլ. Ժ. 209 :
 Հասագլս կ'ուզենք աս փոփոխութիւններուն միայն մէկ օրինակը տալ, որով եւ կ'իմացուի թէ ասանք ինչպէս եւ ինչ պատճառի համար կ'ըլլային Բողոքողք (կամ մանաւանդ Մեկանթման) 1530ին դաւանութեան մէջ հազարգութեան խորհրդին վրայ սյուսուս գրած էին : «Քրիստոսի Տեառն մերջ ընթերցաց վրայ մներ սյուսուս կը վարդապետներ թէ Քրիստոսի ճմարտա մարմինն ու արիւնը՝ Տացին ու զինչոյն տեսակներուն տակ ճմարտապէս ներկայ է, եւ անով կը բաշխի ու կ'ընդունուի : Եւ ասոր հակառակ կեղծ կարծիքները կը մերժենք,» : Գործք 1-րդ. 5-րդ. Հոգ. Զ. 390 : Աս խորհրդ բողոքողք երբ բան կ'ընդունենին՝ մէյ մը որ Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը՝ սուրբ խորհրդական մէջ իրօք եւ ճմարտապէս ներկայ է. երկրորդ՝ որ աս բանն Տացին ու զինչոյն տեսակին տակ կը կատարուի, որն որ գտնէ ծածուկ մը զղայցափոխութիւնն ալ կ'ակնարկէր. (տես Երանոթ. 7.) եւ

Վայիրն ընթերցուածքը լմնցուցածին պէս՝ Փրեզերիկոս Պալատական կոմսը այսպէս խօսեցաւ : Մեր աէրը ինքնակալ կայսրը կը կարծէ որ աս հերքումը ճշմարտապէս քրիստոնէական ու կատարեալ գրութիւն է, եւ Ս. Գրոց ու մարդկային մտաց Տիմանց վրայ այնպէս հաստատուած է, որ չիկրնար մէկը դէմ դնել : Անոր համար ինք իր կողմն ըլլող իշխաններուն հետ հաճութեամբ կ'ընդունի, եւ խրատ կու տայ որ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու իրեն հետ միաբան ըլլողներն ալ անոր միաբանին եւ ամէնքը մէկտեղ աս գրութեան ստորագրեն, եւ հաստատուն գիտէ որ դէմ չեն դնէր : Բողոքողներն իրարու հետ քիչ մը խորհրդակցելէն ետեւ՝ խնդրեցին որ ան հերքումէն իրենց օրինակ մը տրուի : Իսկ Պալատական կոմսը կայսեր կողմանէ պատասխանեց թէ Այսօր ատենն ուշ է, ինքնակալը ուրիշ անգամ իր կամքը կը յայտնէ :

Արկու օր վերջը իշխանները նորէն ժողովուեցան եւ բողոքողներուն այսպէս պատասխան տրուեցաւ . Ինքնակալ աէրերնիս խնդրած գրութիւննիդ կ'ուզէ ձեզի տալ, բայց աս թէութիւնը կը դնէ որ միայն դուք կարգաք, ուրիշին չցուցնէք եւ չօրինակէք կամ տպել չտաք : Եւ աս բանս կը հրամայէ ձեզի ան կրդման զօրութեամբը՝ որով որ իրեն հետ կապուած էք . միանգամայն խրատ կու տայ ձեզի ու մարդասիրութեամբ կ'աղաչէ որ նորէն միաբանիք անոնց հետ՝ որոնցմէ որ բաժնուեցաք : Բայց բողոքողք յամառութեամբ դէմ կը դնէին, ու հերքման թուղթը նոյն թէութեամբ ընդունիլ չէին ուզեր . եւ որովհետեւ կայսրն ալ ուզածէն ետ չէր կենար, անոր համար մեծ հակառակութիւն մ'եղաւ 23 : Աւղղախառ իշխաններուն մէջէն քանի մը գլխաւորները վախնալով որ չըլլայ թէ կայսրը հակառակորդաց զայրանալով՝ հետեւինին խստութեամբ վարուի, որով ամէն բան տակն ու վրայ ըլլայ, մէջերնին մտան : Սաքսոնիայի կայսրընտիրն եւ անոր հետ միաբան

իրեք գրուած զանազան օրէնքներուն համար, եւ մասնաւորապէս (քահանայեց) շխարհուելուն ու կրօնաւորական կարգերուն համար Ս. Գրոց վկայութիւններ չեն պահիր, որոնք ուղղախառ կարծիքը կրնան պաշտպանել : 1. Հոստեղս Աւետարանին եւ Պօղոս առաքելոյն թղթերուն մէջէն կատարելութեան մահացումն ման . . . վրայ բանի մը վկայութիւններ բերելով կամ յիշատակելով : այսպէս կը խօսի . Մ. յս ամենայն եւ ուրիշ վկայութիւններ՝ մեծ ճարտարութեամբ եկեղեցական կար-

գազրութիւնները պաշտպանելու համար՝ գրուած էին : Կանե հին ու նոր օրինաց մէջ զանազան ուխտերը չէին մտադրուած : 1. Տե՛ս 2-րդ ս. 6. Նրանց :

23. Սըլեյման, Գրքը Լ. 104 : — Մենցը կը գրուցէ որ Վայսեր այսպէս վարուելուն պատճառն ան չէր, որ հերքման հաստատուն ըլլալուն վրայ կը ասարակուսէր, հապա ան էր որ գիտէր թէ վիճարանելով ու կուսելով հակառակութիւնը չէր կրնար զազրիլ կամ վերցուիլ : 2-րդ. Ա. Գլ. ԺԱ. 365 :

ըլլողներուն խրատ տուին որ խաղաղասէր մտօք վարուին . կայսեր ալ աղաչեցին որ իրենց հրաման տայ հակառակորդներուն հետ առանձին խօսելու . Գուցէ, ըսին, աս կերպով բանը հանդարտութեամբ կը վերջանայ : Կայսրը՝ սիրով աս աղաչանքն ընդունեցաւ . բողբողք 23 :

Այրբ որ աս բաներս Աւկապուրկ կը կատարուէին, Լուսեր շարունակ թղթերով իրենները կը յորդորէր որ հաստատուն կենան, եւ ուղղափառաց հետ չմիաբանին : Աս վախճանին հասնելու համար քանի մը գրուածք ալ դուրս հանեց : Հաւատոյ դաւանութիւնին կայսեր տալէն քանի մը օր վերջը՝ Մոգունտիայի արքեպիսկոպոսին նամակ մը գրեց, որուն մէջ խրատ կուտար որ կայսրմէ բողբողաց համար քաղաքական ու արտաքին խաղաղութիւն ընդունի . որովհետեւ կարելի չէ որ, կ'ըսէր, անոնց եւ ուղղափառաց մէջ ներքին ու հոգեւոր միաբանութիւն ըլլայ 25 : Աս նամակը արքեպիսկոպոսին չտրկած՝ Կիւսնպերկ տպել տուաւ ու ամէն կողմ տարածեց, եւ իրեն ալ տպուած օրինակ մը խաւրեց : Ասիկա անոր համար ըրաւ, որ բոլոր Գերմանիայի իմացընէ թէ հաւատոյ դաւանութիւնն աւագածողովին մէջ տուած են . նոյն դաւանութիւնն ալ երկայն խօսքերով կը գովէր եւ կ'ըսէր թէ մէկը չիկրնար ցրել : Գարձեալ մէկ վախճանն ալ աս էր որ միաբանութեան խորհրդէն ետ կեցընէ արքեպիսկոպոսը՝ որն որ Գերմանիայի մէջ մեծ պատիւ ու իշխանութիւն ունէր, ցուցընելով որ բոլոր ըրած ջանքն ու ճիգը պարագ է : Երրորդ աս ալ կ'ուզէր որ աս թղթով՝ կայսրը եւ ուղղափառ իշխանները բռնաւոր ու ամպարիշտ երեւցընէ : Եւ ասոր համար ալ նամակին վրայ Բ . Սաղմոսին համառօտ մեկնութիւնն աւելցուց, եւ ան սաղմոսին խօսքերը կայսեր եւ ուղղափառ իշխաններուն վրայ կը մեկնէր, իբրեւ թէ Աւկապուրկի աւագածողովը՝ Աստուծոյ եւ անոր Օծելոյն դէմ ժողովուած է, եւ մէջին ուղղափառ իշխանաց վախճանն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Քրիստոս իր աթոռէն իջեցընել եւ տեղը իրենք նստիլ : Աս մեկնութեան մէջ տեղ մը իշխանաց այսպէս կ'ըսէր . Թէ որ խորհուրդս չէք ընդունիր ու ամպարիշտ գործքերնիդ (ամպարիշտ գործք բաժնը՝ իշխաններուն իր մոլորութեանց դէմ զենիլ է) մէկդի չէք ձգեր նէ՛նոյն պատիժը վրանիդ կու գայ, որն որ կրեցին Հրեայք՝ որոնք Քրիստոսի առաքեալները ձեղի պէս հալածեցին 26 :

24. Մաթեոսի, Ճառ. Ը. 86. 26. Նոյն տեղը, 112. Բ. — 114. 87. Ուլենպերկ, ԳԼ. ԻԱ. Համ. Գ. Բ. Տես նաև Ուլենպերկ, ԳԼ. ԻԳ.

25. Գործք Լուս. գերմ. Հաս. Համ. Գ. Ե. 110. Բ. — 112.

պատասխան չտուին. բայց երկու օր վերջը (Օգոստոսի 9ին) երբ որ նորէն ժողվուեցան՝ ամենուն անուամբ Պրիւք՝ Սաքսոնիայի կայսրընտրին դիւանադպիրը պատասխան տալով՝ նախ ուղղափառ իշխաններուն դէմ՝ արտունջ ըրաւ, իբրև թէ իրենց սպառնալիքներ ըրած ըլլան: Ետքը չորս պատճառ բերաւ, որոնց համար, ըսաւ, կայսեր կամքը չենք կրնար կատարել: Բերած չորս պատճառներն ասոնք են. նախ՝ կայսրը մեզի բաւական ունկնդրութիւն չըրաւ. երկրորդ՝ մեր հաւատոյ դաւանութեան դէմ՝ շինած հերքումնիդ անանկ թէու թեամբ ուղեց ձեռուրնիս տալ, որ չէինք կրնար յանձն առնել. երրորդ՝ չենք կրնար առանց խղճմտանքներնուս դէմ՝ ընելու՝ կայսեր հետ միաբանիլ ու ձեր շինած հերքման ստորագրել. չորրորդ՝ Շիպէրի աւագաժողովին մէջ մեզի խոստում արուած էր որ շուտ մը ընդհանուր ժողովք գումարուի, եւ մինչեւ հիմա աս խոստումը չկատարուեցաւ: Աս բաները թղթով կարդաց, ու խնդրեց որ ուղղափառները մէկիկ մէկիկ ամենուն ալ պատասխան տան 2:

Երկու օր վերջը (Օգոստոսի 11ին) Պրանտենպուրկի կայսրընտիրը խնդիրքնին կատարեց: Ամենէն յառաջ ըսաւ որ Երկու օր յառաջ ձեզի խօսածնիս՝ բարեկամական կերպով խօսեցանք եւ միայն խաղաղութեան սիրոյն համար, եւ չէ թէ մէկը վշտացնելու կամ նախատելու մտք եւ կամ ձեզի սպառնալիք ընելու համար: Միայն առջեւնիդ դրինք, ըսաւ, թէ ինչպիսի շարիքներ Գերմանիայի վրայ գալու վտանգ կայ, եթէ որ մէջերնիս խաղաղութիւն ու միաբանութիւն հաստատելու չըլլանք: Աս բանէն վերջը՝ բողոքողներուն բերած չորս պատճառներուն մէկիկ մէկիկ պատասխան տուաւ: Առաջին պատճառին պայտէս պատասխանեց: Ինքնակալը չէ թէ միայն յանձն առաւ որ հաւատոյ դաւանութիւննիդ մտիկ ընէ, որուն համար ըսիք թէ ամբողջ է ու վրան աւելցնելու կամ փոխելու բան մը չունիք, հապա նաեւ հրաման տուաւ որ մենք քիչուորքս հոս ժողվուինք, ուղածնուդ շափ զձեզ մտիկ ընենք, եւ մէջերնիս միաբանութիւն ընելու ջանանք: Արդ՝ ինչպէս կրնաք ըսել որ ինքնակալ տէրերնիս ձեզի բաւական ունկնդրութիւն ըրած չըլլայ, ուղեցինք արդեօք իրեն կամ առանձին կամ հրապարակաւ բան մ'ըսել, որն որ ինք լսել չուզած ըլլայ: — Երկրորդ պատճառին աս պատասխանը տուաւ: Չէք կրնար աւելորդ կամ անիրաւ սեպել ան թէու թեանք՝ որով որ ուղեց ինքնակալը մեր հերքումը ձեռուրնիդ տալ, դուք ալ աղէկ գիտէք որ ձեր բա-

2. Ուլենպերկ, ԳԼ. ԻԱ. Համ. Ե: Սեքենտորֆ, Գիրք Բ. Համ. ԿԼ. 175, 176:

բողիչներն ու հոգեւոր առաջնորդները Վերմի աւագածողով
վճիռն ինչպէս անարգեցին ու նախատեցին, մինչև հրատարակաւ
ամենուն առջևը ոտքի տակ առին կոխկռտեցին, եւ ինչ
մեծ նախատինք հասցուցին ասով թէ կայսեր եւ թէ նոյն աւագածողովին
մէջ եղողներուն: Արդ թէ որ կայսրը հիմա նոյն
թէու թիւնը չգնելու ըլլար, յայտնի է որ աս գրու թիւնն ալ
նոյն նախատանայ տակ պիտ' որ խնար: — Երրորդ պատճառին
պայտէս դէմ գրաւ: Ինծի կ'երեւայ որ դուք հոն կը վախնաք՝
ուր որ ամենեւին վախնալու պատճառ չկայ, եւ ասոր հակառակ
ուր որ խղճմտանքին ետեւէն երթալու է, հոն անոր դատաստանը
բողբովին կ'արհամարհէք: Խղճի մտաց դէմ ան է որ իշխանութիւն
չունեցող քանի մը մարդիկներու կը հետեւիք, եւ կը հեռանաք
եկեղեցւոյ հաղորդութենէն ու նախնեաց հաւատքը թող կու տաք,
որն որ Ս. Գրոց այնչափ վկայութիւններով եւ ամէն առաջին
Հարց ու ժողովոց իշխանութեամբ հաստատուած է. եւ անանկ
վարդապետութիւններ կը սորվեցընէք, որոնք չէ թէ միայն
հոգեւոր դատապարտութեան պատճառ կ'ըլլան, հապա
նաեւ երկրին խաղաղութիւնը կը վերգողեն ու տակն
ու վրայ կ'ընեն: Թէ որ աս բաներն աղէկ մը մտածէիք
նէ՛ ստուգիւ առանց ուշացընելու շուտ մը նորէն կաթուղիկէ
եկեղեցւոյ հետ կը միարանէիք, ուսկից որ բաժնուած էք: —
Իսկ չորրորդին ասանկ պատասխան տուաւ: Գուք ալ աղէկ
գիտէք որ աս վերջին տարիները Գերմանիայի ու խառնի
մէջ եղած շփոթութիւններուն պատճառաւ՝ ընդհանուր
ժողովք գումարելը չէ թէ միայն դժուարին, հապա նաեւ անկարելի
էր: Գարձեալ չեմ գիտեր թէ ինչպէս կրնաք յուսալ որ ան
ժողովքէն օգուտ մ'ըլլայ. ինչու որ աղէկ գիտէք թէ
Լուսեր Վերմի աւագածողովին մէջ եւ անկէ ետեւ ինչ
յանդգնութեամբ եւ անամթութեամբ անոնց իշխանութիւնը
ոտքի տակ առաւ ու անդոսնեց, մինչև շատ անգամ յանդգնեցաւ
րսել որ ժողովքները մեծամեծ մոլորութեանց մէջ ինկած
են, եւ թէ իր վարդապետութիւնն ամենեւին ժողովքի մը
իշխանութեան տակ չիձգեր: — Այսպէս բոլոր իրենց պատճառներուն
պատասխան տալէն ետեւ նորէն աղաչեց որ միաբանութիւնը
հերձուածէն աւելի ընտրեն, եւ եկեղեցւոյ ու իրենակալին հետ
հաշտուին 3:

Աս պատասխանն ու խօսակցութիւնը բողբողներուն սիրտը
շատ նեղացուց, եւ երկու օր մէջերնին խորհրդակցելէն ետեւ
կրք որ ամոցն 13ին նորէն ժողովուեցան, սկսան իրենք զիրենք
ու իրենց վարդապետութիւնը ջատագովել: Մենք, ըսին, եկե-

ղեցիկէն բաժնուած չենք, որովհետեւ մեր վարդապետութիւնները բոլորովին Ս. Գրոց ու կաթուղիկէ եկեղեցւոյ վարդապետութեան համաձայն է, որն որ ցուցընելու ալ պատրաստ ենք: Երկրմէ ամենեւին մէկը կայսեր կամ աւագաժողովոյ մը վճիռն արհամարհած չունի, եւ թէ որ ասանկ բան մ'երած է նէ՛ շատ կը ցաւինք: Գարձեալ ճշմարտութեան քարոզիչներուն ըրածը մեր հոգը չէ, հապա միայն ըսածներնուն կը նայինք. թէ որ ճշմարտութեան դէմ բան մը կը վարդապետեն նէ՛ միայն աւնիկա մեր խղճմտանքը կը ծանրացընէ: Ուրիշներուն՝ ժողովոց իշխանութեան վրայ գրածն ու ըսածն ալ մեզի չի վերաբերիր. մենք գիտենք որ անոնց վայելած յարգութիւնը տուած ենք, եւ ասկէ վերջն ալ պատրաստ ենք պատշաճ մեծարանքով մեծարելու: Վերջապէս աս ալ ըսին որ եթէ աս առանձնական բանակցութիւնը կամ խորհրդակցութիւնը յառաջ տանիլ կ'ուզէք նէ՛ մեզի կ'երեւայ որ երկու կողմանէ ալ անձինքներուն թիւը քիչցընելու է 3:

Ուղղափառութեան կողմն ըլլողները՝ որոնք խաղաղութեան ու եկեղեցւոյ օգտին կը բաղձային, աս առաջարկութիւնը սիրով յանձն առին. ու երկու կողմանէ ալ միայն եօթնական հոգի որոշուեցաւ, որոնք Օգոստոսի 16ին մէկտեղ ժողովուեցան, ու խաղաղութեան եւ միաբանութեան վրայ քիչ մը խօսելէն ետեւ՝ սկսան բուն խնդիրներուն վրայ խօսիլ: Եւ որպէս զի կարենան հաստատուն բան մ'ընել, բողոքողաց հաւատոյ դաւանութիւնն առին, ու ամէն մէկ մասերուն վրայ սկսան խորհիլ ու խօսիլ: Երկու օր աս կերպով խօսելէն ու վիճելէն ետեւ՝ շատ բաներու մէջ իրարու հետ միաբանեցան. իսկ բոլորովին չմիաբանած նիւթերնուն մէջ ալ ըստ մեծի մասին իրարու մտտեցան. ինչու որ Եկեղեցիին՝ որն որ խորհրդեան մէջ բողոքողաց կողման աստուածաբաններուն գլխաւորն էր եւ ուղղափառներուն հետ միաբանելու կը բաղձար, աս բաներուն մէջ շատ զիջաւ 5: Իսկ մնացած քանի մը մասերուն մէջ միաբանին ան-

4. Սեբեհտորֆ, Գիրք Բ. Համ. ԿԼ. 177:

5. Բողոքող մասնազիւններէն անոնք այնպէս կ'ուզեն ձեւացընել որ աս մասերուն մէջ միաբանելուն պատճառն ան էր, որ ուղղափառք բողոքողներէն յաղթուեցան կամ թէ անոնց պատճառներէն ստիպուելով յառաջուան ուժեցած կարծիքնին փոխեցին: Ուրիշները եւ առանձինն Եղանք (Գլխ. Է. Հոգ. Գ. Մտն Ը. 106, 107.) աս աստիճանի յառաջ չեն երթար, հապա կ'ընեն որ

երկու կողմանէ ալ քիչ մը զիջանելով՝ կրցան միաբանել, եւ կը խոստովանին որ բողոքողք ասեկի զիջան կամ փոփոխութիւն արեւն: Կուստա. Ֆիցեր (Գլ. ԻԳ. 638.) մասնաւոր կերպով մը կը զրուցէ որ «Ըս խօսակցութեանց մէջ բողոքողաց այնչափ շատ զիջանելուն վրայ մարդս պետք է զարմանալ, ինչու որ յայտնի է թէ էլ էլէն՝ — զգուշութեամբ — Երէն — Երէն — Երէն — Իսկ ճշմարիտ պատմութիւնէն յայտնի է որ ուղղափառներուն տեղի տալը

կարելի եղաւ : Աս չմիարած նիւթերնին՝ գլխաւորաբար ասոնք էին . Հաւատք եւ բարեգործութիւն , սրբոց պաշտօն , խոստովանանք , եկեղեցական կարգ , եկեղեցոյ սովորութիւնները կամ արարողութիւնները Ե : Անոր համար աս բաները հաւա-

կամ զիջանիլը՝ ուրիշ բան չէր , բայց իմէ աս՝ որ բողոքողներուն իրենց վրայ ունեցած սխալ կարծիքները կը շրտէին , ցուցնելով որ ուղղափառ վարդապետութիւնը՝ ան իրենց կարծածը չէ : Եւ կամ աս էր որ քանի մը նիւթերու մէջ , ինչպէս քահանայից կարգուելուն եւ հաղորդութեան երկու տեսակաւ մատակարարուելուն վրայ ըսին թէ մինչև որ ընդհանուր ժողովք մը գումարուի նէ՛ , քահանայապետն ինզորն որ մինչև նոյն ատենն եւ զամենբարեւոյն սոյն : Երկույն խօսքերու եւ շատ վկայութիւններու կարտաութիւն շունինք ցուցնելու համար որ եւսմա բաներու մէջ զիջանողներն ուղղափառները չէին , հապարողողները : Բողոքողներուն բերանն ըլլող Մեկանթիւնին որ՝ ակ զիջած ըլլալը՝ ճերմոց ծանութութեանն յայտնի է . իսկ ուղղափառներուն տեղի տուած ըլլալուն յայտնի վկայութիւն է Լուսերին խօսքը , որն որ Սեպտեմբերի 20ին Յուստոսին այսպէս կը գրէ .
 «Հակառակորդներին մեզմէ բնւկուցին , բայց եմէ որ իրենք մեզի - քննելու չէին չէին չէին , իսկ մենք չէ թէ միայն տեղի տանք , . . . եւ պատարազը . (հաղորդութեան մէջ) մէկ տեսակը , (քահանայից) շնորհուրին . . . ընդունինք , հապառանա խոստովանինք որ ամեն բան իրենք ազէկ վարդապետած են , . . . Եւ Կոստ . Փետրի , Գլ . ԻԳ . 659 :
 Ե . Նոյն իսկ բողոքող մատենադիրներն ալ կը վկայեն որ ուղղափառ աստուածաբանները աս վիճարանութեանց մէջ արտաբայ կարգի շտապորութեամբ ու բողոքող աստուածաբաններուն հետ սիրով կը վարուէին . միանգամայն անոնց ունեցած առաւելութիւնները եւ զհակառակորդներն նեղը խոթելնին կը խոստովանին : Բլանք խօսակցութեանց իրրեւ զբաղիք ներկայեզող Սփառչներին զբաններն առնելով՝ աս նիւթերուն վրայ եղած վիճարանութիւնները կը յիշատակէ : Հասարակ վրայ եղած վիճարուն վրայ

ասանկ կը գրէ . «Հակառակորդներուն (ուղղափառներուն) . . . զժուար բան մը չէր ցուցնելը որ եկեղեցոյն՝ բարեգործութեանց արդիւնաւոր ըլլալուն վրայ ըսածները՝ այնչափ վտանգաւոր եւ Եստուծոյ շնորհքը նուստացնող եւ միանգամայն անանկ անհիմն բան չէ , ինչպէս որ Լուսեր միշտ կը զբուցէր : Բայց ուղղափառ աստուածաբանները աս իրենց անարդարութիւնը չէին ըսելու : Եւ իր խօսակցութեանց մէջ միայն վերի վերջ մը յիշատակեց որ բողոքողաց՝ միայն հաւատքով արդարանալու վարդապետութիւնը՝ ժողովրդեան համար չէ թէ միայն զայն թանկացուցի , հապառանա շատ զիրաւ փաստաբար ու վտանգաւոր կրնար ըլլալ . եւ աս իր ըսածը . . . ստոյգ էր աս չէր կրնար ուրացուիլ : Աս անհակառակելի պարագան ալ մէջ բերաւ . որ եկեղեցոյ հնազանդի Հարբը շատ յաճախ անգամ անանկ կերպով մը խոսած էին , որով պարօշական (ուղղափառ) զբութեան շատ աւելի կը մտնիւնային քան թէ նոր լուսերական զբութեան . բայց աս պարագան ալ անձնասէր մանրամասնութեամբ մը մէջ չբերաւ , որն որ այնչափ աւելի կրնար սպասուիլ , որչափ որ բողոքողները աս բանին չէին ուզեր հաւանիլ . . . Բողոքողաց դէմ չէր գնեք Ս . Գրոց ան յաճախ վկայութիւնները՝ որոնց մէջ մեր բարեգործութեանց վարկերն ու արդիւնաւորութեան վրայ բողոքողաց կը խօսուի . հապառանգ անոնց Ս . Գրքէն բերած վկայութիւններուն զիմացը պատասխան մը կը գնէր , որով ստուգիւ անոնց (բողոքողաց) բերած ցուցմունքներուն զբութեանը իբր շատ տարակուսական կ'ըլլար : Բողոքողք Ս . Գրոց ան տեղերու աստուածաբան զհաւատք իրրեւ պատմաւոր արդարացուցման գործոց զիմացը կը գնէ , եւ որոնց մէջ այնպէս կ'երեւայ թէ յայտնապէս կը զբուցէ որ Եստուած մարգիկները միայն իրենց հաւատացը եւ

տոյ դաւանութեան երկրորդ մասին Տեախառնեցին, որուն մէջ որ Հռոմայ եկեղեցւոյ դէմ եօթն ամբաստանութիւններ կային. եւ անոնց ամենուն վրայ ամոցն 18ին վիճաբանութիւն եղաւ: Եւ երբ որ տեսան որ ասոնց վրայ չեն կրնար ու պիտի չկրնան ալ միաբանիլ, յայտարարութիւն մը շինեցին, որուն մէջ ըրածն րնրնուն վրայ աւագածորովին տեղեկութիւն կու ապյին: Ետքը խորհուրդ ընողներուն թիւը նորէն քիչցուցին ու երկու կողմանէ ալ երեք երեք հոգի որոշեցին, որ անոնք միայն մէկտեղ խօսին: Ասոնք ալ մինչեւ ամոցն վերջը նոյն նիւթերուն վրայ շատ անգամ խորհուրդ կամ վիճաբանութիւն ըրին, բայց երեւելի բան մը չկրցան որոշել. եւ թէպէտ քանի մը մասերուն մէջ ալ իրարու հետ միաբանեցան կամ իրարու մօտիկեցան, բայց բոլորովին միաբանիլն անկարելի եղաւ 7:

Ասոր գլխաւոր, մանաւանդ թէ միակ պատճառը՝ Լուտեր կրնայ սեպուիլ, որովհետեւ, վերը ըսածնուս պէս, ինք շարունակ գրով իրենները կը յորդորէր որ չըլլայ թէ հակառակորդներնուն զիջանին կամ անոնց հետ միաբանին: Իր գլխաւոր աշակերտներէն ոմանք եւ մանաւանդ Մելանքթոն սրտանց կը բաղձային որ խաղաղութիւն ըլլայ, եւ աս վախճանին հասնելու համար ամէն բան ընելու պատրաստ էին 8: Միայն Լուտեր ամե-

չէ թէ իրենց գործոցը համար կ'արգարացնէ. բայց Էք սա առթիւն մէջ նոր օրինակ մը եղաւ որ վիճաբանութիւնը շատ անգամ հարկաւորութեան ատեն՝ աւելի աղէկ մեկնութիւն կու տայ քան թէ տեսական աստուածաբանութիւնը Ինք՝ Մելանքթոնին եւ անոր ընկերներուն յիշեցուց որ Պօղոս առաքեալ նոյն տեղերը անտնկ մարդիկներու հետ կը խօսի կամ անտնկ մարդիկները կ'ակնարկէ, որոնք սա մարտական կարծիքն ունեցած էին կամ զեւ ունէին թէ փրկութեան հասնելու համար չէ թէ միայն քրիստոսի հաւատալու է, հապա նաև Մովսեսական օրէնքի ալ կատարելու է, կամ մէկ խօսքով բսելու համար՝ հրէութիւնը քրիստոնէութեան հետ միացնելու է: Ընտր համար, կ'ըսէր, Առաքելոյն խօսքերը իրբեւ ասանկներուն մարտութեան հերքումը սեպելու է, ուստի եւ իր քարտ բսելը՝ միայն Մովսեսական օրինաց մէջ հրամայուած դործքերուն վրայ հասկընայու է, սբով եւ նոյն խօսքերը (բողբոջներուն անոնց տուած իմաստէն) շատ պարբեր իմաստ կ'ունենան: Ստոյգ

է բողբոջները սա մեկնութեան ուղղութիւնը կրնային ուրանալ, բայց չէին կրնար հերքել, Գլխաւոր: 7. Մելանքթոն, Գիրք Բ. Համ. ՀԳ. 194: Բլանք, Գիրք Է. Համ. Գ. Մասն Ը. 117. — 136:

8. Մելանքթոնին սա ատենները ինչ մտաց վրայ ըլլալը, որչափ եկեղեցւոյ հետ միաբանիլ ուզելը, եւ սա վախճանին հասնելու համար ինչչափ պատրաստութիւն ունենալը նոյն աւագածորովին ասեմը դրած քանի մը թղթներէն բացայայտ կը տեսնուի: Աս քահանայապետին զեպանքը դրած մէկ թղթին մէջ ուրիշ շատ խօսքերէն զատ՝ ասոնք ալ կը գրէ. Մեկը Հռոմայ եկեղեցւոյն վարդապետութեան հակառակ կամ անկից տարբեր վարդապետութիւն չունինք: Մանաւանդ թէ Պատապար վարդապետութիւններ սերմանել ուղղորդելը յանդիմանեցինք: Հռոմայ եկեղեցւոյն հասկանալու պատրաստ ենք, միայն թէ հետեմիս իր ստորական զթուլութեամբը վարուի, ու ալք գոցէ կամ թղթ տայ մեզի ան փորք բաները՝ որոնք ուզելու ալ ըլլանք:

մինչև որ աշխարհքիս մէջ ալ մէկը չգտնուի որ ուղղափառ հաւատքը դաւանի, եւ քահանայապետան իր իշխանութենէն ինչայ: Նոյն օրերը Սփաշաղինին պայգէս կը գրէ: «Կը լսեմ, բայց ուրախութեամբ չէ, որ զարմանալի բանի մըն էք ձեռք զարկեր. պայն ու Լուտերը իրարու հետ միարանել կ'ուզէք: Բայց պայն աս բանս չ'ուզեր, եւ Լուտեր ալ ձեզի կ'աղաչէ որ աս բանիս ետեւէն չ'իյնաք: Անոր համար ինծի կ'երեւայ որ ջանքերնիդ ու վաստակնիդ փուճ է, եւ բան մը պիտի չ'ընաք ընել: Իսկ թէ որ երկուքին կամացը հակառակ աս բանս գլուխ տանելու ըլլաք, ես ալ շուտ մը ձեզի կը հետեւեմ ու կը ջանամ որ զՔրիստոս Բեյիարայ հետ միարանեմ», 9: — Բողոքողները՝ աս ու ասոր նման խօսքերն իրմէ լսելով՝ ալ անկէ վերջը միարանութեան վրայ չէին ուզեր խօսիլ 10: Ինչու որ կըսէին թէ աս խօսակցութեանց ու խորհրդակցութեանց վախճանը՝ միայն ան է, որ զմեզ պայնին հնազանդութեան տակ խոթէք, անոր համար բոլոր ճիգերնիդ ու աշխատութիւննիդ պարայ է:

Լչրը որ ինքնակալն իմացաւ որ խաղաղութիւն ընելու եւ միարանութիւն հաստատելու յոյսը պարայ ելաւ, Սեպտեմբերի 7ին ուղղափառ իշխանները պալատը ժողովեց, եւ հետեւինն խորհուրդ ըրաւ թէ աս խոսութիւնները զագրեցընելու եւ անոնցմէ ծագած ու ծագելու չարիքները խափանելու համար ինչ ընելու է: Աս խորհրդին մէջ իշխաններն իրեն աղաչեցին որ ազգու միջոց մը գործածուի, եւ խոստացան որ միշտ ամէն առթի մէջ իրեն հաւատարիմ կը մնան, ինչպէս որ ուղղափառ իշխաններու կը վայէ, նախնեաց սուրբ կրօնին համար բոլոր զօրութեամբ կ'աշխատին, եւ թէ որ հարկ ըլլայ նէ, ըսին,

9. Ա. Օտեմի, Հատ. Բ. ԳԼ. ԻԳ. 339: — Եսկից զամ Լուտեր իրենց կը սպառնար որ եթէ տեղի տալու ըլլան նէ՝ ինք ամենեւին բան մը չ'ընելուներ որ ու իր գիտցածը յառաջ կը տանի: Կոյն ատենները իր բարեկամներուն գրած մէկ թղթին մէջ կը գրուցէ որ «Եթէ դուք արծիւք տարակի մը մէջ փակելու (այս ինքն իմ վարդապետութիւններս թող տալու) ըլլաք նէ, Լուտեր վարդապետը կու գայ որ Եթէ բռնուած արծիւք նորէն փառաբորութեամբ կ'արձակէ. կենդանի է Քրիստոս»: Տե՛ս — Բլանչայ, ԳԷԳ. Է. Հար. Գ. Խ՝ՆՆ Ե. 115, 116. Երանթ. 102:

10. Ուանթ՝ Եօվհաննէս կոյսրընտարին հաստատութիւնը կամ աւելի ճիշտ խօսելով՝ յամառութիւնը

երկայն բարակ գոգնէն ետեւ խօսքն պայգէս կը լմնցընէ. «Չինքն աս բաներուս մէջ աւելի հաստատուն բռնողը՝ առանց տարակուսելու տեսնէր»: ԳԷԳ. Է. ԳԼ. Բ. Հար. Գ. 265: — Սեքեմտորթի (ԳԷԳ. Բ. Հար. 274. 194.) պատմիկն վերջը որ ինչպէս Օգոստոսի վերջին օրը մէկ քանի եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ Սարսանիայի կոյսրընտարին քովէ կերակուր ուտելով՝ կը լանային որ մէջերնին միարանին ու խաղաղութիւն ընեն, խօսքն պայգէս կը լմնցընէ. «Բայց բողոքողները՝ Լուտերին նախնիքս չ'ուզեցան ըլլալ՝ լուսայն սեպեցին ան նենդաւոր միարանութենէն ետ կենալ ու խաղաղութեան սաստիկ բազմաբնի գեմ գառնալ»:

որ աս ժողովքը՝ Շիխյերի աւագածողովին վճռոյն համեմատ՝ արդար, ազատ ու քրիստոնէական ժողովք ըլլայ, եւ Գերմանիայի մէկ քաղքին մէջ գումարուի: Բայց ինքնակալ տէրերնուս ան հրամանը՝ որ վերցուցած հին սովորութիւններնիս նորէն հաստատենք ու եկեղեցւոն ինչեքը եր դուրսէն, ըստ ինչի՞ մտոյ քննէք: — Կայսրը տուած պատասխանին մէջ՝ իրենց խօսքին որչափ անհիմն մանաւանդ թէ սուտ ըլլալը ցուցնենքն ետեւ՝ մտածելու ժամանակ տուաւ ու արձակեց:

Երկու որ վերջը բողոքող իշխանները գրով ալ պատասխան մը տուին, որն որ գրեթէ յառաջագոյն ըսածներնուս կրկնուամ էր: Եւ որովհետեւ կայսրը իրենց թող տուած էր որ եթէ կ'ուզեն նէ՛ հակառակորդներնուս հետ նորէն խօսակցին, ասոր ալ պայտէս պատասխան կու տային. Որովհետեւ ասկէ վերջը ալ մէջերնիս հակառակութիւն եղած բաներէն ամենեւին բան մը չենք կրնար ընդունիլ, անոր համար կը կարծենք որ ասկէ ետեւ խաղաղութեան ու միաբանութեան վրայ խօսելու համար նորէն խորհուրդ ընել պարտաւ է: Բայց թէ որ արտաքին ու հասարակաց խաղաղութեան վրայ խօսակցիլ կ'ուզուի նէ, ան ատեն ամենուս օգտին համար պատշաճ սեպուածը՝ մենք ալ ձեռքերնէս եկածին չափ յանձն կ'անենք: Կայսրը բողոքողներուն տուած պատասխանին վրայ մտածել ուզելով՝ զիրենք արձակեց, հրաման տալով գլխաւորաբար Վաքսոնիայի կայսրունորին որ բաները բողոքովին չմընցած ու կարգի չգրուած՝ քաղքէն չելլէ:

Ետքը իրեններէն երկու հոգւոյ հրամայեց որ մինչեւ ժողովքին գումարուելու ատեն մէջերնին հաստատուելու խաղաղութեան դաշինքը շինեն: Աս դաշինքին գլխաւոր պայմաններն ասոնք էին. Ա. Երկու կողման ալ գլխաւորները ստորագրութիւն դնեն ան հաւասոյ մասանց վրայ, որոնց մէջ իրարու հետ միաբանեցան. իսկ վրանին դեռ վեճ եղած մասունքները զատ գրուին, որ գումարուելու ժողովքին դատաստանին տակ ձգուին: Բ. Գեւա փոփոխութիւն մը չեղած վանքերուն մէջ նորէն բան մը չփոխուի, իսկ ուրիշներուն վրայ կայսրը բան մ'որոշէ: Գ. Պատարագը հասարակաց սովորութեան համաձայն կատարուի ու մէջէն բան մը դուրս չձգուի. եւ նախնեաց սովորութեան համաձայն աստուածային պաշտօն կատարողներուն՝ արգելք դնող կամ խափանող չըլլայ: Դ. Բողոքողք ասկէ վերջը կրօնի բաներն ամենեւին չփոխեն, եւ ետեւէ չիշխան որ մէկը՝ իրենց հպատակն եղեր է, ուրիշին հպատակն եղեր է՝ իրենց կարծեացը գարծնեն: Ե. Ուրիշ ամէն բաներու մէջ մէկալ իշխաններուն պէս կայսեր հնազանդ ու հպատակ ըլլան, եւ ա-

նոնց հետ մեկտեղ ետեւէ իյնան որ կրկնակէքոց ու խորհրդա-
կանաց աղանդները ջնջեն:

Այս որ աս պայմանները բողոքողաց առջևը դրուեցան, ա-
նոնք դէմ դարձան եւ ամենեւին չէին ուզեր յանձն առնել:
Ան ատեն կայսրը ալ ձանձրանալով, եւ տեսնելով որ զիջանկիչ
ամենեւին օգուտ մը չ'ընեն, մանաւանդ թէ ինք որչափ կը զի-
ջանի նէ՛ հակառակորդներն աւելի կ'ըմբոստանան ու կը յանդրդ-
նին, միտքը դրաւ որ բանը լմնցընէ: Անոր համար Մոգուն-
տիայի արքեպիսկոպոսին եւ ուրիշ քանի մը եկեղեցական ու
աշխարհական իշխաններու հրամայեց որ աւագածողովին վճի-
ռը շինեն: Ասոնք հրամանը կատարեցին, ու Սեպտեմբերի 24ին՝
վճիռը ամենուն առջևը կարդացուեցաւ: Վճռոյն մէջ՝ աւա-
գածողովին մէջ եղածները մէկիկ մէկիկ պատմելէն ու վերը
յիշուած խաղաղութեան պայմանները զննելէն ետեւ՝ կայսրը
բողոքողաց ժամանակ կու տար որ մինչև Եպրիլի 15ը մտա-
ծեն թէ արդեօք զեռ վիճման տակ եղած մատուցները կ'ու-
ղին ընդունիլ թէ չէ. եւ կը խոստանար որ քահանայապետը
հաւանեցընէ քիչ մը ժամանակ վերջը ընդհանուր ժողովք դու-
մարել տալու¹³:

Բողոքողք մէջերնին խորհելէն ու խօսելէն ետեւ՝ երկու ան-
գամ, մէյ մը նոյն օրը մէյ մ'ալ երկրորդ օրը պատասխանատուին
եւ ըսին որ Աւագածողովին վճիռը չենք կրնար ընդունիլ: Եւ
մինչև եւ նոյն ատեն ըսածնին նորէն կրկնելով՝ կը զրուցէին որ
Մեր դաւանութիւնն այնչափ հաստատուն բան է, մինչև զրունք
դժոխոց չեն կրնար յաղթահարել. եւ դարձեալ թէ Մենք
կաթողիկէ եկեղեցիէն հեռացած չենք, եւ թէ ըստ խղճի մտաց
չենք կրնար կայսեր հնազանդիլ ու թողուլ մեր վարդապետու-
թիւնը՝ որն որ միայն Աստուծմէ յառաջ եկած է: Եւ երկու
անգամ կայսեր աղաչեցին որ առջևը կարդալ տայ իրենց դաւա-
նութեան ջատագովութիւնը՝ որն որ Մերանք թմնին շինել տու-
ած եւ հետերնին բերած էին¹⁴: Գարձեալ կը խնդրէին որ

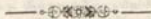
13. Մենցը, Հաս. Ա. Գլ. ԺԲ. 402, 403: — Թեպէտ բողոքող մա-
տենադիրներուն մեծ մասը աս վճիռն
ու պայմանները ըստ իւրաքանչիւր
ու կ'անուանեն. բայց իրենք ալ,
եւ մանաւանդ Բլանը (Գլէր Ե. Հոգ.
Գ. Մատ. Ա. 164. Ծանօթ. 145.)
Մեկանք թմնին նոյն վճռոյն վրայ
ու նեցած կարծիքը մէջ կը բերեն:
Մեկանք թմնին՝ Կամերարիտսին գրած
մէկ թղթին մէջ ուրիշ խօսքերէն
զստ՝ աս ալ կը զրուցէ. «Կայսրը
արտաքայ կարգի շախաւք վճիռ

մ'առաջարկեց» (Moderatissimam
Caesar proposuit sententiam.) Տե-
ս. Բլանայ, Գլէր Ե. Հոգ. Գլ. ԺԲ.

14. Տես ի Գործա Լուս. գերմ.
Հաս. Զ. 404. — 505: — Աս ջա-
տագովութեան համար Ռանըէ կը
սէ որ «Գլխաւոր բաներու մէջ հա-
ւատոյ դաւանութեան համաձայն
էր. բայց թէ որ չէմ սխալիք նէ՛
գրութեան եղանակը՝ անկից աւելի
ուղղախառութեան հեռու մտքով
էր»: Գլէր Ե. Գլ. Ը. Հոգ. Գ.
287:

աւագածողովին վճռէն իրենց օրինակ մը տրուի, որ մինչև Եպրիլի 15ը կարենան մտածել:

Բայց կայսրը իրենց խօսքերը ըսել չուզեց, ու Յովակիմ՝ Պրանտենպուրկի կայսրընտրին ձեռքովն ըսաւ որ Երկայն ատենէ վեր դատապարտուած մոլորութիւններու վրայ ձեզի հետ նորէն վիճել չեմ ուզեր: Ըսած խօսքերնուն ստուծիւնը ցուցուց ու պատճառած չարիքնին, եկեղեցական ու վանական ընչից յափշտակութիւնը, այնչափ գեղացւոց մահը, հոգեւոր ու աշխարհական իշխանութեան արհամարհուիլը, եւ ուրիշ ամէն չարիքները նորէն առջեւնին դնելէն վերջը՝ հարցուց որ արդեօք ասանկ չարիքներու պատճառ ըլլող վարդապետութիւնները թողուլը՝ խղճմտանքի դէմ բան է, չէ նէ խղճմտանքի համաձայն բան: Բայց սակայն բողոքողները հաստատուն մնացին եւ աւագածողովին վճիռն ընդունիլ չուզեցին, միանգամայն կայսրմէն ինդրեցին որ աս բանս շուտով վերջանայ, որ ամէն մարդ կարենայ իր տեղը դառնալ: Ետքը իրենք զիրենք կայսեր յանձնելով՝ աղաչեցին որ հետերնին սրտմտութեամբ չվարուի: Ասոնք ըլլալէն ետեւ՝ շուտ մը նախ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը եւ ետքը մէկալ իշխանները կայսեր հրաժարական ողջոյննին տալով քաղքէն ելան դացին, տեղերնին երեսփոխան կամ գործակալ թող տալով՝ որ աւագածողովին վերջին գործքերը տեսնեն: — Աս երեսփոխաններուն հետ ալ քանի մը անգամ նոյն նիւթերուն վրայ խօսուեցաւ, եւ ետքը Նոյեմբերի 19ին աւագածողովին վճիռը հրատարակուեցաւ: Եւ այսպէս լինեցաւ Եւկսպուրկի աս աւագածողովը՝ որն որ, ինչպէս իսկզբան ըսինք, զլիսաւորաբար Լուտերականաց պատմութեան մէջ շատ երևելի է 15:



Շմալցապետեան դաշնակցութիւն

Կայսրը իր Փերդինանդոս Եղեայրը Հասնոյի Ռոմոսոսը ընել ին որոյ :
Բողոքող Շմալցապետեան դաշնակցութեան հետ ին զորն է- Հասնոյի
Ռոմոսոսը ընդդէմ իր իր ին : Չանուան իողտրէն օրնութեան
ին ին իրն է, է- իրն է դաշնակցութեան հասնոս Լուտերէն հասնակցութեան
իտանէն : Լուտերէն ին իր հոսոսը : Բողոքող Շմալցապետեան դաշնակցութեան
ին հասնակցութեան : Նի-տանդերի դաշնակցութեան : Յովհաննէս Սոսոս-
նի-յի իտայրը ընդդէմ ին իրն է :

1530 — 1532

ԼԵԻԳԱԺՈՂՈՎԻՆ վճիռը հրատարակուելէն քիչ մը ետքը՝
կայսրը Աւհսպուրիէն ելաւ Գոլոնիա գնաց, ու հոնտեղը սկսաւ
ետեւէ իյնալ որ շատոնցուրնէ ունեցած խորհուրդը գլուխ տա-
նելով՝ իր Փերդինանդոս եղբայրը Հոռոմայի թագաւոր ընել
տայ : որովհետեւ, Մենցլին քսածին պէս ¹, Աւհսպուրի եղած
ստեան աղէկ իմացած ու համոզուած էր որ կայսերական իշխա-
նութիւնը՝ նոր նեցուկի մը ու իր բացակայութեան ատեն աղէկ
փոխանորդի մը կարօտութիւն ունի : Աս բանիս համար Մոզուս-
տիայի արքեպիսկոպոս կայսրընտրին յանձնեց որ հարկաւոր ե-
ղած մարդիկները ժողովի կանչէ : արքեպիսկոպոսն ալ աս հրա-
մանը կատարելով՝ ամենուն հրաւէր խաւրեց որ Գեկտեմբերի
29ին Գոլոնիա քաղաքը գան ժողովին :

Ասքսոնիայի կայսրընտրին աս հրաւէրի թուղթն առածին
պէս՝ շուտ մը Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին եւ ուրիշ բողոքող
իշխաններուն գրեց ու ստիպեց որ աճապարեն Գեկտեմբերի
22ին Շմալցապետ քաղաքը գան, որ հոնտեղը ժողովք մ՝ ընելով՝
իրենց կողման ապահովութեան համար խորհին ու խօսին : Ասոր
պատճառն ան էր որ կը վախնար թէ կայսրը զերենք բռնու-
թեամբ չստիպէ կամօք յանձն չառածնին՝ ակամայ ընդունելու :
Եւ թէպէտ հաստատութեամբ գիտէր որ ոչ կայսրը եւ ոչ ուղ-
ղափառ իշխանք կրօնի պատճառաւ իրենց դէմ պատերազմ՝
չեն ընել, բայց որովհետեւ գերագոյն դատաստանարանը կամ՝
սենեակը իրենց՝ վանքերէն ու եկեղեցիներէն յախշտակած
հարստութեանց վրայ կ'ուղէր դատաստան ընել, եւ տարա-
կոյս չունէր որ բոլորն ալ ետ դարձնելու պիտի ստիպէ, անոր
համար աս վճռոյն դէմ գնելու չափ զօրութիւն ստանալ ²,

1. Հատ. Ա. ԳԼ. ԺԳ. 418 : Նին դաշինք՝ գրած ատենին աս
2. Ասիկա գլխաւորաբար անկեց խօսքս ալ մէջ կը գտնուէր. թէ որ
յայտնի է որ ամեն անգամ մէջեր- գերագոյն դատաստանարանը՝ էի-

ուստի եւ իր կողմնակիցներուն հետ նորէն աւելի հաստատու-
 թեանք կապուիլ ու արդէն դրած դաշնակցութիւննին լաւ մը
 ամրացնել կ'ուզէր 3 : Բայց որպէս զի չերեւայ որ կայսեր հրա-
 մանին դէմ կը դնէ ու պարտքը չի կատարեր, որոշուած աստն
 Յովհ. Փրեղերիկոս իր որդին քանի մը հաւատարիմ խորհրդա-
 կաններով Գոլանիա խաւրեց, չէ թէ որ Հոռոմայի թագաւորին
 ընտրութեան հաւանին, հապա որպէս զի իր անուամբ աս բանիս
 դէմ դնեն 4 :

Սակայն թէպէտ եւ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն այսպէս յայ-
 անի կերպով դէմ դարձաւ, եւ ուրիշ կայսրընտիրներն ալ աս
 բանիս հաւանութիւն տալու այնչափ յօժարութիւն չունէին, ի
 վերայ այս ամենայնի կայսեր միտքը դրածը չլինալով արդե-
 լել՝ վերջապէս մէկալները հաւանեցան, ու 1531ին Յունուարի
 5ին Գոլանիա ժողովուրդները Փերդինանդոսը Հոռոմայի թագաւոր
 ընտրեցին 5 . եւ նոյն օրը աս ընտրութիւնը՝ Սաքսոնիայի կայսր-

դէցաւն քննութեան պարտաւ՝ մե-
 ջերենկա մէկու մը կամ ոմանց դէմ
 բան մը վճարելու ըլլայնէ, ամէնք ալ
 միտքս գտանք պիտի պաշտպանենք :
 8էս նախ էր. 321 . է- Երան. 18 :

3. Սքեռնտորֆին (Գիլք + Բ. Հաժ.
 ԽՁ. Յ-տէլ. 135 . է- Հաժ. ԽՂ.
 141 . է- ոյն), Սենցլին (Հաժ. Ս.
 Գլ. Թ.) եւ ուրիշ մասնագիրնե-
 րուն պատմածին նայելով՝ բողոքոց
 իշխանները Գորկուի (Գիլք + Բ. 257 .
 — 259 .) դաշնակցութիւնն ընկէն
 ետեւ՝ քանի մը անգամ զանազան
 քաղաքներ ժողովուած եւ աս դաշ-
 նակցութիւննին աւելի եւս հաս-
 տատելու ջանացած էին : Բայց ա-
 լերդ սեպտեմբեր ասոնք մանրամասն
 պատմել : Գարձեայ աս Գլխուս մէջ
 բողոքոցաց դաշնակցութեան վրայ
 պատմածնին մի եւ նոյն աստն ու մի
 եւ նոյն սեղ չեղաւ . հապա զանա-
 զան ժողովներու մէջ ու այլեւայլ
 սեղեր . բայց մեր համառօտութիւնը
 թող չիտար որ աս ամեն ժողովը-
 ներուն վրայ զատ զատ խօսիր :

4. Սէլյոտն, Գիրք Է. 111 . Բ :
 Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն
 Ս. 188 . — Չարմանք է որ Յով-
 հաննէս կայսրընտիրը, որն որ հա-
 սարախօրեն Լուսերին հնազանդելու
 վարժած էր, աս բանիս մէջ ալ ա-
 նոր հրամաննին դէմ ըրաւ : Կայսր-
 ընտիրը Լուսերին հարցուցած էր
 որ արդեւոր Փերդինանդոսին՝ Հոռո-
 մայի թագաւոր ըլլալուն կրնայ հա-
 մանութիւն տրուիլ : Լուսեր ալ ի-

րեն պատասխանեց (1530ին, Գեկ-
 տներէրի 12ին.) որ ասիկա չէ թէ
 միայն իւզնուսէր իւզնուսէր է չէ,
 հապա մանուանց խոհմտութիւն է
 որ հաւանիս, որպէս զի ըլլայ որ
 կայսրը աս բանիս համար բարկա-
 նայով՝ իշխանութիւնը ուրիշին եւ
 մանուանդ Գեարդ դրսին տայ : Ա-
 սոր վրայ ալ պէտք եւ մտածել որ,
 ըսաւ, զուն չհաւանիս նէ ալ՝ մե-
 կալ կայսրընտիրներուն դէմ չես
 կրնար դնել, ուստի եւ չհաւանիլդ
 օգուտ մը չընիր, հապա մանուանդ
 աս կ'ըլլայ որ մէջերնիդ երկպառա-
 կութիւն ու շիտթութիւն կ'ըլլէ :
 Տէ- — Սիտեպոլի, Գիլք + Գ. Հաժ.
 Բ. 4 . է- — Բլանք, Գիլք + Ը.
 Հաժ. Գ. Մասն Ս. 185 . 186 : Ա-
 սոր նախ քիչդ է՝ — Գիլք + Գ.
 Ս. Գլ. Թ. 11 . Երան. Բլանք : Է :

5. Ա՛ կայսեր կենդանութեան
 ժամանակ՝ Հոռոմայի կայսր ընտրե-
 լը, որն որ կայսերութեան ալ յա-
 ճորդ ընտրել ըսել էր, Գերմանի-
 այի (Ոսկեղէն հրովարտակ ըսուած)
 օրինաց դէմ էր : Անոր համար ալ
 Սաքսոնիայի կայսրընտիրը եւ ուրիշ
 բողոքոց իշխանները՝ աս օրէնքը
 պատճառ կը բռնէին, նոյնպէս ասոր
 համար էր որ ուղղափառ իշխան-
 ներն ալ չէին ուզեր աս բանիս հա-
 ւանիլ, եւ կ'ըսէին որ ասիկա մեր
 իրաւանց ու Գերմանիայի ազատու-
 թեան դէմ է : Բայց բոլոր բաները
 նին պարտալ եղաւ, ինչու որ կայս-
 րը կ'ըսէր թէ եւ ստիպողական պատ-

ընտրին եւ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին առանձին թղթով
 խնայուցին: Քանի մը օր վերջը կայսրը, թագաւորն ու կայսր-
 ընտիրները՝ եղածը զատ զատ թղթերով Գերմանիայի բոլոր
 իշխաններուն ալ խնայուցին: Ինքնակալը լուստրական իշխան-
 ներուն ալ՝ որանք որոշած ժամանակին շմայլալտ ժողովուած

ճառներ ունիմ, որոնցմէ կը բռնա-
 դատիմ առ օրինաց զէմ գործելու: Ի
 Բերած պատճառներն ալ ասանք
 էին: Գերմանիայի մէջ օրէ օր մեծ-
 ցող կրօնական խռովութիւնները,
 եւ շորս կողմանէ զմեզ պաշարող
 պատերազմի գոխը կը պահանջէր,
 կրեւք, Գերմանիայի մէջ միշտ Ի-
 մասաունն ու զօրաւոր իշխան մը
 գտնուի: Բայց ես չեմ կրնար իմ
 իշխանութեանս բոլոր ուրիշ մասե-
 րը երեսի վրայ ձգել ու միշտ Գեր-
 մանիսա մնալ, եւ ուրիշ մէկն ալ
 չենք կրնար գտնիլ որ Փերդինան-
 զոսին պէտ առ բանիս յարմար ըլ-
 լայ: Ինք շատ ժամանակէ վեր Գեր-
 մանիս գտնուելով՝ բոլոր օրէնքներն
 ու սովորութիւնները գրաւէ, եւ ս-
 րովհետեւ կրօնական խռովութիւն-
 ները սկսելէն վեր՝ միշտ ամեն բան
 իր աչքին տակն էր, անոր համար
 ինք կրնար ամանի հնարքներ գտնել,
 որով կարելի է առ խռովութիւն-
 ները զաղբեցընել: Գարննալ ու
 սրովհետեւ ինք Հունգարիայի թա-
 զաւոր է, եւ իր երկիրները Ցաճ-
 կաստանի սահմանակից են, անոր
 համար նոյն իսկ իր անձնական շա-
 հը զինքը կը ստիպէ որ ան կողմա-
 նէ վրանիս յարմարիլ ու զորքներուն՝
 քաջութեամբ զէմ՝ զնէ, եւ թող
 շտայ որ մինչև Գերմանիս գտնու-
 Ընտ է ի մէջ իւր Բերքէ Ռոպերգոս,
 Գիլք է Է. Է. 333: Ըստնցմէ
 զատ՝ իր պապը Մարտինիանոսին
 օրինակը կը բերէր, որն որ հօրը՝
 Փրեզերիկոս Գին մահուանէ ետքը
 ստորի յառաջ՝ Հառայի թագաւոր
 ընտրուած էր: Ետիկոս այնչափ յայ-
 անի բան էր, որ Մեյնըրթան իրենց
 կողման իշխանները համադրու հա-
 մար որ Փերդինանոսին ընտրու-
 թեան հաւանին, Գերմանիայի պատ-
 մութեան մէջէն ան կայսերաց օրի-
 նակները ժողովցը, որանք իրենց կեն-
 ղանութեան տակն՝ յարդգինն ըն-
 արել կամ անուանել առւած էին,
 որով եւ ոսկեղէն հրօքարակին օ-
 րէնքը սովորութեամբ գրեթէ խա-
 փանուած էր: Բլնտ, Գիլք է Է. Է. 334:

Գ. Ման Ը. 186: Ըստ պատճառնե-
 րով եւ գուցէ եղած խռովութիւն-
 ներն աւելի շեմցընելու վախով՝
 կայսեր քովը ըլլող իշխանները իր
 կամքին զիջան, թէպէտ եւ ան ալ
 գիտէին որ կայսերական իշխանու-
 թիւնը իր տան մէջ հաստատելու
 բաղձանքն ալ զկայսրը առ բանիս կը
 յօտարեցընէ:
 Բայց Մարտինիայի կայսրընտրին
 ու իր կողմէ կողմները միշտ աստ-
 ակի զէմ կը դնէին, չէ թէ միայն
 որոշումը ըլլալէն յառաջ՝ հայտն
 նաև ըլլալէն լմբնայէն նաև ալ:
 Եւ թէպէտ շարունակ Ռոկեղէն հրօ-
 վարակին օրէնքը պատճառ կը բե-
 րէին, եւ այնպէս կը ձեւացընէին
 որ զէմ զնեղուն պատճառը՝ միայն
 ան հրօքարակն է, բայց զէմ զնեղ-
 նուն գլխաւոր պատճառն ուրիշ էր,
 ինչպէս նոյն իսկ երևելի բողոքող
 մատենագիրներն ալ կը վկայէին:
 «Փորձով գիտէին, կ'ըսէ Ռոպերգոսն
 որ իրենց կարծիքներուն այնչափ
 յառաջ երթալուն՝ ամենին բան
 մը այնպէս չէր օգնած՝ որչափ Մար-
 տինիանոսն մահուանէ նաև եկող
 անտերընութեան ժամանակը, Կա-
 բուրսին երկայն տակն Գերմանիայէն
 դուրս ըլլալը, եւ աս ամեն բանին
 ետեւէն եկած՝ տերութեան կամ
 կառավարութեան սաններուն թողը-
 նալը. որովհետեւ աս անիշխանու-
 թեան վիճակէն իրենց այլեւսլ օ-
 գուտներ ծագած էին, անոր համար
 չէին ուզեր իրենց նոր ու հաստա-
 տուն տէր մը սահմանել,»: Գիլք է
 Է. Է. 334: Բ. 333: Իսկ Ռոպերգոս-
 զը ինքնակալ ընտրուան մէկ պատ-
 ճառն ալ առ եղած էր, որ անիկա
 շատ ընդարձակ տերութիւն ունե-
 նայով՝ յաճախ պիտի ստիպուէր
 Գերմանիայէն հեռու կենալու, ս-
 րով իրենց իշխանութիւնն ալ կա-
 մաց կամաց աւելի կ'ընդարձակեր եւ
 գրեթէ ամեն ուղղանին կրնային
 ընել: Գիլք է Բ. Գլ. Գ. Է. 334: Ը.

էին, առանձին թուղթ մը գրեց, որով իրենց կը յանձնէր որ Փերդինանդոսը իրբեւ Հռոմայի օրինաւոր թագաւոր ճանչնան: Բայց Սաբանիայի կայսրնախին ու իրեն հետ ըլլողները՝ պատասխան տուին որ Պատշաճ ժամանակին՝ տէրութեան օգտակար սեպածնիս ի գործ կը դնենք: Աս պատասխանին կայսրը շատ զայրացաւ. եւ սուգիւ բողբող իշխաններն ասով՝ իրենց Հմայգալա ժողովուելուն վախճանը յայտնի կ'իմացընէին:

Իրօք ալ ժողովքին մէջ սկսած էին մտածել որ ինչ կերպով կայսեր եւ անոր հետ միաբան ըլլող իշխաններուն դէմ կրնան դնել: Բայց աս ժողովքը սկսելու ատեննին՝ անմիջապէս առջևնին մեծ դժուարութիւն մ'եղաւ, որն որ չէին կրնար յաղթել: Գժուարութիւնն աս էր որ կայսրութեան հին օրէնքները՝ առանց կայսեր հրամանին կամ հաւանութեան՝ ժողովք գումարելը կ'արգելէին. եւ պատիժ ալ կար՝ որ աս օրէնքին դէմ ընողը՝ իշխանութենէն կ'իյնար եւ ինչքերը տէրութեան կ'առնուէին: Արդ բողբող իշխանները կը վախնային որ չըլլայ թէ կայսրը աս օրէնքը ձեռք առնելով՝ զիրենք պատժէ: Բայց վերջապէս վրան շատ խօսելէն ետեւ՝ ըսին որ ան վտանգն այնչափ մեծ չէ՝ որչափ որ մեր միաբանութիւնը հարկաւոր է: Աս ըսին ու անկէ ետեւ ալ առանց վախի համարձակութեամբ սկսան գործքերնին յառաջ տանիլ: Իսկզբան իրենց դաշնակցութեան վախճան ան դրին որ Ղուտերին մոլորութիւնները՝ զորոնք «Աւետարանական վարդապետութիւն կամ Աւետարան եւ Աստուծոյ խօսք», կ'անուանէին, հաստատուն պահեն, եւ վրանին յարձակողներուն դէմ իրենք զիրենք պաշտպանեն 6: Գաշնակցութեան թուղթ մ'ալ շինեցին, որուն բոլոր բողբող իշխաններն ու Գերմանիայի ազատ քաղաքներէն ոմանց պատգամաւորները ստորագրեցին: Աս ընելէն վերջը՝ կայսեր նամակ մը գրեցին, որուն մէջ իրեն կ'իմացընէին որ ինչ պատճառներէ ստիպուելով՝ աս դաշնակցութիւնը հաստատեցին: Ասկից զատ՝ թղթեր գրեցին Անգղիայի, Գաղղիայի ու Գանիայի թագաւորներուն, եւ Գերմանիայի զանազան ազատ քաղաքներուն՝ որոնք ուղղափառութենէ դուրս ելած էին, բայց զեւ իրենց դաշնակցութեան մէջ մտած չէին, եւ իրենք զիրենք ջատագովելէն ու հակառակորդներնին զրպարտելէն վերջը՝ կը հրաւիրէին որ

6. Թէպէտ եւ յայտնի էր, կ'ըսէ Մենցլ (Հո֊. Ա. Գլ. ԺԳ. 426.) որ աս դաշնակցութիւնն ուղղակի կայսեր դէմ է, ի վերայ այսր ամենայնի ստոր մէջ մանողները կ'ըսէին թէ Աս քրիստոնէական կապակցութիւննիս՝ ոչ կայսեր, ոչ

տէրութեան մէկ իշխանին եւ ոչ ալ ուրիշ մէկու մը դէմ է. հասկա միայն քրիստոնէական ճշմարտութիւնն ու խղաղութիւնը պահպանելու համար: Ըստ ամենայնի Մենցլին պէտ կը խօսի նաեւ Քլաւք ալ, Գէրգ Ը. Հո֊. Գ. Մաս Ա. 200:

անոնք ալ դաշնակցութեան մէջ մտնեն կամ ինչ կերպով որ ըլլայ նէ՛ իրենց օգնութիւն ընեն 7 :

Թէպէտ բողոքող իշխաններն ու մեծերը այսպէս ամէն բանի, նաեւ կայսեր դէմ՝ յայտնապէս պատերազմի ելլելու պատրաստ էին, բայց ասիկա բաւական չէր, իրենց կողման ժողովուրդներուն մտքին մէջ ալ աս գաղափարը պէտք էր խոթել : Աս ժողովուրդները՝ որչափ որ Լուսերի վարդապետութիւններով իշխանութեան դէմ գրգռուած էին ալ նէ, ի վերայ այսր ամենայնի այնչափ դարերէ յառաջ հաստատուած կայսերական իշխանութեան դէմ՝ յայտնապէս ապստամբուելն եւ կայսեր դէմ զէնք աննելն դեռ կը գարշէին : Անոր համար Զմայրապետան դաշնակցութեան մէջ մտնող իշխանները կը ջանային իրենց ապստամբութեան՝ օրինաւորութեան եւ իրաւանց կերպարանք

7. Ալեքսան, Գիրք Ը. 114. — 115. Բ. — Ռոպորթան (Գէրտ Ե. 2-րդ, Բ. 334.) ու Բլանք (Գէրտ Ը. 2-րդ, Գ. Մ-ան Ը. 195. — 197.) յայտնապէս կը խստագոյնն որ բողոքող իշխաններուն՝ Գաղղիայի ու Ենդղիայի թագաւորներուն դիմելուն պատճառն ինչ էր : Գաղղիայի թագաւորը, կ'ըսեն, կայսեր ստացած մեծ համարին վրայ կը նախանձեր, ու զանազան անգամ անկից յաղթուելուն համար՝ սաստիկ սր պահած էր. իսկ Ենդղիայի թագաւորը իրեն դէմ չառ բարկացած էր, որովհետեւ կը կարծէր որ քահանայապետն՝ անոր աչքէն չելլելու համար՝ հրաման չէր տուած որ բաժնուի իր առաջին կնոջմէն՝ որն որ կարողանն մօրաբոլորն էր : — Այդուչա բողոքող իշխանները իրենց պաշտպանած Բեւտարանէն սորված էին աս առաքինութիւնը՝ որ իրենց օրինաւոր տիրոջը դէմ զնկելու համար՝ անոր նախնաւորներուն ու թշնամբներուն հետ կ'ուզէին դաշնակից ըլլալ : Բայց ասիկց զաս՝ բողոքողներուն ան երկու թագաւորաց հետ դաշնակցութիւն ընելը՝ նոյն իսկ իրենց բռնած, կամ աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ բռնել ձեւացուցած ընթացքին հակառակ է : Լուսեր եւ անոր խրատովը բողոքող իշխաններուն շատերը չէին ուզեր Խորհրդակցանաց հետ դաշնակից ըլլալ, կամ զանոնք իրենց դաշնակցութեան մէջ ընդունիլ, ըսելով որ թէպէտ անոնք հաւատոյ ուրիշ բոլոր մասերուն մէջ մտիչ հետ մտաբան են, բայց հաղորդութեան խոր-

հրդին վրայ մտաբան կարծիքունեւ նալով, իրենց հետ դաշնակից ըլլալը՝ Բեւտարանին դէմ է : Իսկ աս երկու թագաւորներուն հետ, — որոնցմէ առաջինն իր երկրին մէջ բողոքողներուն կողմը բռնողներուն դէմ սաստիկ խտուութիւն կը բանեցընէր ու զանոնք կը հալածէր, իսկ երկրորդը ինքը զինքն իր տէրութեան մէջ եկեղեցւոյ զուխ հրատարակելէն ետեւ՝ թէ ուղղափառները եւ թէ բողոքողներն այրել կամ մտցընել կու տար, առջինները՝ իր զլուսւորութիւնը շինուելուն համար, իսկ վերջինները՝ Լուսերին եւ ուրիշ Կորողողներուն վարդապետութեան հետեւելուն համար, — դաշնակից կ'ըլլան, անոնցմէ զեւսպան կ'ընդունին ու զեւսպան կը խաւրեն, եւ ասիկա Բեւտարանին դէմ չեն սեպեր : Լուսեր եւ ուրիշ լուսերական սաստուածարաններն ալ աս բանն րեւան չեն բռնար : Բայց ինչ կ'ըսեմ Ենդղիայի ու Գաղղիայի թագաւորներուն հետ դաշնակցութիւն ընելու աս իշխաններն ու իրենց զանազանները բանն ան ստորնանի հասցուցին մինչեւ Լուսերիայի մէջ Փերդինանդոս թագաւորին թշնամբներուն հետ միանալով՝ անոնք Աեւրոպի Ցածկաց թագաւորն յորդորեցին որ կայսեր երկիրները յարձակուի ընէ, որպէս զի իրենք վախերնէն ազատին : — Առանց կարճեաց Լուսեր ասոր ալ իր ան Բեւտարանէն սորված էր, որն որ իրեն սորվեցուցած էր եկեղեցւոյ դէմ ելլել :

մը տալ, որպէս զինկամաց կամաց ժողովուրդներն ալ նոյն ապրստամբութիւնն օրինաւոր բանի տեղ դնեն, եւ իրենք ալ մասնակից ըլլան: Ուստի եւ աս վախճանին հասնելու համար ուղեցին որ իրենց կողման աստուածաբաններուն ու օրէնսդէտներուն հաւանութիւնն ալ ունենան, եւ անոնց հարցուցին որ աս դաշնակցութեան վրայ ինչ կարծիք ունին, եւ միանգամայն թէ արդեօք հարկաւոր եղած ասեն՝ կայսեր դէմ կրնան պատերազմի ելլել: — Լուտեր շատ հեղ վարդապետած էր, եւ իշխաններուն՝ ուրիշ անգամ աս նիւթին վրայ իրեն խորհուրդ հարցուցած ժամանակը մէկալ աստուածաբաններուն հետ պատասխան տուած էր, որ իշխանի կամ իշխանութեան դէմ դնելը՝ օրինաւոր բան չէ, եւ քրիստոնէի չի վայելեր որ նաեւ ինքը զինքը պաշտպանելու համար՝ զէնք գործածէ, միանգամայն բողոքող իշխաններուն դրած դաշնակցութեան դէմ դարձած էր: Անոր համար թէպէտ եւ նոյն ատենուան վտանգին մեծութեան նայելով՝ իր կողմնակիցներուն նպաստաւոր պատասխան տալու կը բաղձար, բայց չէր համարձակեր հաստատութեամբ վճիռ կարել: Սակայն երբ որ իմացաւ որ իր կողմն ըլլող օրէնսդէտներէն ոմանք արդէն հաւանութիւն տուած են, ըսելով թէ օրէնքները հրաման կու տան որ շատ դէպքի մէջ մարդ իր վրայ յարձակողին դէմ ինքը զինքը պաշտպանէ, եւ թէ հիմա աս օրէնքը կրնան գործածել աւետարանական վարդապետութիւնը (Լուտերի մտորութիւնները) պաշտպանելու համար, ասիկա պատրուակ առնելով՝ ինք ալ համարձակութեամբ իշխանաց ապրստամբութեան հաւանութիւն տուաւ: Շատ հաւանական է որ աս հաւանութիւնը տալու ան ալ մեծապէս օգնած ըլլայ որ յայտնի կը տեսնէր թէ բաներն ան աստիճանի յառաջ գացած են, որ ինք հրաման չտալու ալ ըլլայ նէ՝ իշխանները բռնած ճամբաներն են տ պիտի չկենան, ուստի եւ հաւանութիւն չտալով՝ իր իշխանութեան ու պատուոյն վնաս պիտի հասնի: Աս նիւթի վրայ գրածին մէջ Լուտեր կը զրուցէ որ կը խոստովանիմ թէ ես օրէնսդէտ չեմ, եւ մինչեւ հիմա չեի զիտեր որ ասանկ օրէնք կայ. անոր համար յայտնի է որ վարդապետածս՝ անգիտութեամբ վարդապետեցի: Բայց որովհետեւ ես միշտ այնպէս կը քարոզէի որ Աւետարանը՝ քաղաքական օրէնքները չիսպախաներ, անոր համար հիմա կը համարձակիմ՝ վճռելու թէ ամէն մարդ՝ մեր վարդապետութեան հակառակ կեցողներուն

8. Լուտերին եւ Լուտերական աստուածաբաններուն՝ յառաջողոյն շատ անգամ եւ զանազան առիթներու մէջ զէմ գնելն ու իրենց խօսքերը եւ մանաւանդ Լուտերին գրածները

երկայն յառաջ կը բերէ Կուսաւ 3ֆեցէր, Գլ. ԻԱ. 500. — 506. 7-րդ յիւլ 536. — 542. — 544. 8-րդ յիւլ Սիէն 7-րդ, Գլ. ԻԲ. Գ. Զ-ով ԽԸ. 141:

դէմ՝ ինքը զինքը կրնայ պաշտպանել: Նոյն վճիռն ուրիշ բողոքող աստուածաբաններն ալ տուին⁹:

Ըստ ման շատ անգամ կրկնելով կը վարդապետէ Լուտեր նոյն ատենները հանած գրուածքի մը մէջ ալ՝ որուն անունն է Մ. Լուտերի վարդապետութիւնը եւ ինչպէս Վերսալի Գերմանացիներն: Գրուածքն այսպէս կը սկսի. Եւհայտարարի աւագածոցովին մէջ ըլլող եկեղեցականներուն ես խրատ տուի որ ջանան խաղաղութիւն ընել, իրենց անպիտանութիւններէն քանի մը հասն ուղղել ու Եւետարանին՝ ազատութիւն տալ, եւ ասբանիս համար բոլոր հաւատացելոց հետ մէկտեղ աղօթք ըրի: Բայց յայտնի է որ ոչ ազդարարութիւննիս եւ ոչ աղօթքնիս օգուտ մ'ըբաւ. այնպէս որ կ'երեւայ թէ Եստուած՝ իրենց կուրուութեան, անզեղութեան ու թափած անմեղ արիւններուն համար՝ չ'ուզեր իրենց բարի խորհուրդ մ'ալ տալ կամ թողուլ որ ազդարարութիւն մը կամ խրատ մը վրանին ազդեցութիւն ընէ: Ան վիճակի մէջ են հիմա իրենք՝ որ վիճակի մէջ կը գտնուէին Հրեայք Երեմիայի ժամանակը, որոնց համար Եստուած նոյն մարգարէին ըսաւ որ նաեւ Մոսկոն ու Սամուէլ ալ իրենց համար աղօթք ընէին նէ՛ ի վերայ այսր ամենայնի իրենց չէի գթար, եւ դուն ալ իրենց համար աղօթք մ'ընել: Աս խօսքը պէտք է որ ես ու մերիններն ալ մեղե ըսուածի պէս առնենք, որովհետեւ Եստուած գործքով կը ցուցնէ որ իրենց (ուղղափառներուն) համար ըրած աղօթքնիս մտիկ ընել չ'ուզեր, հապա կ'ուզէ թող տալ որ Փարաւոնի պէս Հոգւոյն սրբոյ դէմ մեղանշեն, մինչեւ որ ալ ոչ ապաշխարութեան եւ ոչ դարձի յոյս մնայ¹⁰:

Ըստնք ընդարձակ գրելէն վերջը՝ կը սկսի ըսել թէ հարկ է որ պատերազմ՝ կամ ապստամբութիւն եւ գուցէ երկուքն ալ մէկտեղ ելլէ: Թէ որ ասանկ բան մ'ըլլայ նէ, կ'ըսէ, Քրիստոս զիս մահուանէ կրնայ ազատել, ինչպէս մինչեւ հիմա ազատեց իսկ թէ որ չ'ազատեր ու մեռնելու ըլլամ նէ, «Մահուանէս վերջը Լուտերին ո՛վ ըլլան աղէկ կ'իմանան...: Ինչու որ միտքս դրած եմ՝ հետո այնչափ շատ եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու կրօնաւորներ տանիլ, որ ամէնքն ալ ըսեն թէ Լուտերին մարմինը մեծ յուզարկաւորութեամբ գերեզման տարուեցաւ: Արովհետեւ ինք ամէն եպիսկոպոսներէն, քահանաներէն ու կրօնաւորներէն մեծ վարդապետ մըն է, անոր համար պէտք է որ մէկտեղ գերեզման երթան...: Բայց թէպէտ աս պանդխտու-

9. Տես առ Բանբայ, Գիրք Ը. 10. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Հատ. Գ. Մասն Ե. 181, 182. եւ Ե. 290. Բ. Երանոթ. 5.

Թիւնը մէկտեղ պիտի ընեն, ի վերայ պար ամենայնի իրենք դժուր պիտ'որ երթան, իրենց՝ ստուծեան ու սպանութեան աստուծոյն, որուն որ ստուծեամբ ու սպանութեամբ ծառայեցին. իսկ ես՝ իմ Յիսուս Քրիստոս Տեառնս, որուն որ ճշմարտութեամբ ու խաղաղութեամբ ծառայեցի: . . . Բայց բաներն անաստիճանի չեն կրնար հասցընել որ ես աւելի անդին չկրնամ տանիլ. եւ անանկ խիստ գլուխ չեն կրնար ունենալ, որ ես աւելի խիստ գլուխ չունենամ, թէպէտեւ չէ թէ միայն աս Վարդու կայսրը, հապա նաեւ Տաճկաց կայսրն ալ հետերնին ունենան: Զիս չեն կրնար վախցընել ու վճատեցընել, հապա ես զիրենք կրնամ վախցընել ու վճատեցընել: Պէտք է որ ասկէ վերջը միշտ ինծի տեղի տան ու զիջանին, իսկ ես իրենց ամենեւին չեմ ուզեր տեղի տալ ու զիջանիլ: Ես պէտք է որ մնամ, իսկ իրենք պէտք է որ կործանին: . . . Վասն զի պէտք է որ իմ կեանքս՝ իրենց գահիճն ըլլայ, իսկ մահս՝ իրենց սատանան 11:

«Թէ որ բաներն անաստիճանի հասնին՝ որ պատերազմ մը բացուի, ես ալ գրիչս թող կու տամ, կը լռեմ, եւ ամենեւին աս բանին մէջ չեմ մտնէր, ինչպէս որ վերջին գեղացւոց ապստամբութեան ատեն մտայ. հապա թող կու տամ որ ինչ ուզէ նէ՝ ըլլայ, թէպէտ եւ աշխարհքիս մէջ ամենեւին մէկ եպիսկոպոս մը, քահանայ մը, կրօնաւոր մը չմնայ, եւ ես ալ իրենց հետ մեռնիմ: . . . Գարձեալ չեմ ուզեր ապստամբ սեպել եւ ապստամբի տեղ զնել զանոնք՝ որոնք աս սպանող ու արեան ծարաւի պապահաններուն դէմ կը զնեն. հապա թող կու տամ որ (բրածնին՝) անձին պաշտպանութիւն անուանուի . . . : Որովհետեւ ասանկ գէպքի մէջ թէ որ անագորոյն սպանողներն ու արեան ծարաւի շները պատերազմիլ ու սպաննել կ'ուզեն, ստուգիւ անոնց դէմ զնեղն ու ինքը զինքը պաշտպանելը՝ ապստամբութիւն չէ 12: . . .

«Բայց որովհետեւ ես Գերմանացւոց մարգարէն եմ . . . անոր համար կ'ուզեմ հաւատարիմ ուսուցչի մը վայելածին պէս՝ իմ սիրելի Գերմանացիներուս իրենց վնասուն ու վտանգին վրայ ազդարարութիւնս ընել, եւ քրիստոնէավայել կերպով սորվեցընել որ եթէ կայսրը իր սատանաներէն այս ինքն պապահաններէն գրգռուելով՝ հրամայելու ըլլայ որ մեր կողման իշխաններուն դէմ պատերազմ ըլլայ, իրենք ինչ պէտք են ընել: . . . Ուստի աս է իմ սրտէ բխած խրատս. եթէ կայսրը հրամայելու ըլլայ որ՝ պապին իրողութեանցը կամ մեր վարդապետութեան համար՝ մեր կողման դէմ պատերազմ ըլլայ, . . . ա-

11. Mein Leben sol je Henker sein, Mein Tod je Teufel sein. Գործք Լուս. գերմ. Լուս. Ե. 292, 292. Բ. 12. նոյն տեղը, 293. Բ.

մենեւին մէկը աս բանիս մէջ չմտնէ ու կայսեր չՆազանդի . հապա հաստատուն գիտնայ որ Աստուծմէ իրեն սաստիկ արգելուած է աս դէպքիս մէջ կայսեր չՆազանդիլ . եւ ով որ անոր չՆազանդելու ըլլայ նէ՛ գիտնայ որ Աստուծոյ անճնազանդ կ'ըլլայ , եւ իր մարմինն ու հոգին յաւիտենական դատապարտութեան տակ կը ձգէ : Ինչու որ կայսրը աս բանս ընելով՝ չէ թէ միայն Աստուծոյ եւ աստուածային իրաւանց դէմ՝ կ'ընէ , հապա նաեւ իր կայսերական իրաւանց , իր երդման , իր պարտաւորութեան , իր կնքոյն ու հրամանագրերուն դէմ ,¹³ : Ասկէ ետեւ մինչեւ վերջը պատճառներ կը բերէ , որոնց համար , կ'ըսէ , պէտք չէ աս բանիս մէջ կայսեր չՆազանդիլ , այս ինքն թէ՛ կայսեր չՆազանդողը՝ Աւետարանին դէմ՝ պատերազմած ու պապականութեան անպիտանութիւններուն հաստատուելուն պատճառ եղած կ'ըլլայ , կ'ըսէ :

Աւետերի աս ամէն խօսքերով ժողովուրդն ուղղափառներուն եւ նոյն իսկ կայսեր դէմ սաստիկ գրգռուեցաւ . ասնցմով՝ ուղիղ դատաստան ընելու եւ իրաց պարագաներն աղէկ քննելու համար հարկաւոր եղած մտաց հանդարտութիւնը կորսնցուց , որով կայսեր դէմ պատերազմի ելլել ուզող իշխանները ալ ամենեւին չէին տարակուսեր որ առիթը գալու ըլլայ նէ՛ իրենց երկիրներուն մէջ ըլլողներուն մեծ մասը իրենց կողմը կը բռնէ : Ասով աւելի յանդգնելով՝ բոլոր զօրութեամբ ետեւէ կ'ըլլային որ ձեռք զարկած գործքերնին դուխ տանին¹⁴ : Չանազան անգամ ժողովքներ ընելով՝ սկսան որոշել թէ դաշնակիցներէն որք որչափ ստակ պիտի ստայ եւ որք որչափ զօրք , ամէն մէկ գնդին զօրավարն ով պիտ'որ ըլլայ եւ ով ընդհանուր հրամանատար , անկէ վերջը հետերնին միաբանիլ կամ դաշնակցութեան մէջ մտնել ուղղոյները՝ ինչ պայմանով ու ինչ կերպով պէտք է ընդունիլ , եւ թէ ինչպէս կրնան պաշտպանել դաշնակցութեան ան անդամները՝ որոնց կայսրը չարիք մը կը հասցընէ¹⁵ : Գարձեալ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսսենի աշխարհատէր կոմսը , որոնք արդէն իրօք աս դաշնակցութեան գլուխն ու հոգին էին , մասնաւորաբար ալ դաշնակցութեան գլուխ անուանեցին¹⁶ :

13. Գարձեալ նոյն տեղը , 297. Բ. 298 :

14. Ասոր վրայ Բլանք պայպէս կը խօսի . «Մարդ կրնայ իրաւամբ պնդէս սեպել որ ըստ մեծի մասին աս (Լուսերին եւ բողոքող աստուածարաններուն) յայտարարութեան , եւ աս երկու գրուածներուն (վերջ գրուած Աղարարութեան , ու Աւսպարիկի աւագաժողովոյն վճարոյն դէմ Լուսերին համած գրուածքին)

պտուղն եղաւ , որ անմիջապէս անկէ ետեւ ան միջոցներն իրօք ի գործ գրուեցան , որոնցմով միայն՝ կողմնակցութիւնն պատեցաւ . , Գէրթ Ը. Հար. Գ. Մաս Ը. 182 :

15. Ալեյտան . Գիրք Ը. 115. Բ. Բլանք , Գիրք Ը. Հաս. Գ. Մասն Ը. 180. — 201 :

16. Մէնցլ . Հաս. Ը. Գլ. ԺԳ. 433 : Բլանք , Գիրք Ը. Հաս. Գ. Մասն Ը. 213 :

շինքը Օգոստոսի 2ին իր ստորագրութեամբն Տաստատեց, ու երկրորդ օրը հրատարակուեցաւ: — Աս դաշինքը՝ նիւնսպերկի խաղաղութիւն կ'անուանուի, որովհետեւ բողոքող իշխանք նոյն քաղաքը ստորագրեցին¹⁹:

Ղաշինքը դրուելէն քիչ մը ետքը (Օգոստոսի 16ին) Յովհաննէս Սարգսնիայի կայսրնտիրն ու Ղուտերի գլխաւոր պաշտպանը մեռաւ, եւ իրեն յաջորդ թող տուաւ Յովհ. Փրեդերիկոս իր որդին, որն որ բոլորովին հօրն ընթացքը բռնեց, մանաւանդ թէ անկից ալ անդին անցաւ, եւ բոլոր կեանքը Ղուտերին եւ անոր հետեւողներուն կողմը բռնեց: Իր աս Ղուտերին կողմը բռնելը այնչափ սաստիկ էր, որ կուտաւ Ֆիցէր՝²⁰ կը խոստովանի թէ իր հաստատութիւնը «Երբեմն խիստ յամառութեան կը դառնար. այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ, կըսէ, շատ անգամ՝ նոյն իսկ Ղուտերէն աւելի Ղուտերական կը լլար,»: Ատիկա ըսելէն վերջը՝ Ղուտերին մէկ խօսքը կը դնէ, որուն մէջ նորոգիւն իշխանին դէմ՝ տրտունջ կ'ընէ թէ կամայաջատ ու հպարտ է:

սաստանարանին մարդիկը տարբեր կրօնք ունենալով՝ կասկածելի եւ կողմակալ են, եւ կրօնական նիւթերու մէջ իրենց դէմ բան մ'որոշել չկրնանուն որք աւելի սաստկութեամբ արտաքին նիւթերու մէջ կ'ուզեն հանել: Տե՛ս Ուիլիէլ, Գիլբէրտ Գլ. Ե. Ե. 526. 527:

19. Աս դաշնակցութենէն յառաջ եղած ժողովներն ու խօսակցութիւններն ընդարձակ կը սրտամեն Սիկյասն (Գիլբէրտ Գլ. 119. Բ. — 125.), Բլանք (Գիլբէրտ Գլ. 205. — 231.) ու Մեննցլ (Գիլբէրտ Գլ. 432. — 452.):
20. Գլ. ԻԵ. 701:

Հաստնայական տեղիներ 1 :

Լուսինի՝ պարտքի՝ ու յեւնոսքոսնիւն Գեմ Գրք զԳրք : Սորո-
նայն զԳրք () զԳեմնոսնիւն պարտնիւնը : Լուսինիւն է-
րէրոս ՚ը պարտնայն զԳրք () ինսուցոսնիւնը : Լուսինիւն ու Բ-
նիս զԳրք ունեցած իւրքիւն :

1533 — 1534

ԼՈՒՏԵՐ նոյն աստնները (1533ին վերջերը) պատարագին
ու ձեռնադրութեան գէմ գիրք մը հրատարակեց, որուն մէջ
կը պատմէ թէ գիրքեր մը սատանային հետ պատարագի վրայ
վիճարանութիւն ըրած ըլլայ, որուն վրայ վերը 2 յիշատակու-
թիւն ըրած ենք : Արդ աս է Լուսերին խօսքերը . «Անգամ մը 3
կէս գիրքին մէկէն ի մէկ քնէն արժընցայ, ու սատանան
սկսաւ սրախ մէջ ասանկ վիճարանութիւն մը . . . 4 : Լսէ, բաղ-
մասեցեալդ, գիտես որ դուն տասնուհինգ տարի գրեթէ ամէն

1. Հարկաւոր կը սեպներ աս
զուտը չսկսած՝ ծանուցանել որ
հաստեղ պատմածներնուս ստու-
գութեան կրախաւար չենք ըլլար,
ուստի եւ իրեն ճիշտիս պատմու-
թիւն չենք գիտեր, հասցաւ այնպէս կը
պատմենք՝ ինչպէս որ ինք Լուսեր
եւ իրեն հետնողները կը գրեն, եւ
թող հու տանք որ կարգացողներն
իրենք իրենցմէ դատաստան ընեն :
Տե՛ւ Նե՛ւ — ԳԼԽԵ՛ 7. Երևո՞ք :

2. Գիրք Ը. ԳԼ. Թ. Եր. 125 :
3. Թեպէտ Լուսեր աս տեսիլ-
քին ժամանակը չորրորդը . բայց հա-
ւանական կ'երեւայ, կ'ըսէ Ռ. Էն-
պերկ : որ վարդապետը եղած ասան
պատահած ըլլայ, եւ զանազան պատ-
ճառներով աս իր կարծեաց ստու-
գութիւնը կը ցուցնէ : ԳԼ. ԻԵ.
ՀԵ՛. Գ. : Տե՛ւ Նե՛ւ — ԳԼԽԵ՛ 7.
Երևո՞ք — Բե՛ւ — ԳԼԽԵ՛ 7 :

4. Զուհեղի ալ իր անձին վրայ
կը պատմէ որ տասն տեսիլ մը տե-
սած եւ անով սորված ըլլայ որ
բնպէս իր հակառակորդներուն բե-
րանք զոցէ, որոք կ'ըսէին թէ
Քրիստոս հազարգումեան խորհրդին
մէջ իրզ ներկայ է : Ինչն ալ Լու-
սերին պէս աս տեսիլքին պատմու-
թիւնը կը գրէ, բայց երեւցողին
ով ըլլայ անոր սորվածին պէս բա-
ցայտը չորրորդը : Ահաւասիկ իր

խօսքերը : Ապրիլն առաջին օրը յմա-
ցած ասան ինծի այնպէս կ'երեւար
որ հակառակորդներն մեզուն հետ
կը վիճէմ, եւ այնպէս ապշութեան
մէջ ինկած էի, որ ինչ պատասխան
տայ չէի գիտեր : Ենթ համար մեծ
տաղանայ ու նեղութիւն կը կրէի,
ինչպէս կը պատահէ երբ որ մեզ
քնոյն մէջ երազներով կը շարձա-
րուի : Եւ թեպէտ եղածս երազ է,
բայց նոյն ասան իմացածս Աստու-
ծոյ շնորհքովք շատ երեւելի բան է :
Եւ աս է . ինծի այնպէս կ'երեւար
թէ մեզ կը տեսնէմ, որն որ ինծի
կը մտնար, բայց չեմ կրնար ըսել
որ տեսածս ճշտն էր թէ ո՛ր : Արդ
ասիկա ինծի ըսաւ որ հակառակոր-
դիս ընթանք դի. բաւ կրնամ զոցել,
թէ որ Ելեց զբքին աս խօսքը վիշ-
տութիւն բերեմ թէ «Փութմանակի
ուսիցէք, զի զատիկ Տեառն է, :
(Ել : ձԲ. 11) Ռեք որ է բառը՝
իջ շունկէ բառին սեղ զբուած է :
Ըսաւ մը վարնալով՝ քնէն արժըն-
ցայ, եթմանանից թարգմանու-
թիւնը ձեռք առի . եւ ան ժամա-
նակէն վեր այնպէս մեկնեցի եւ հրա-
պարակաւ ժողովրդեան առջև ըջա-
րողեցի : Ը — Օրէնք, ՀԳ. Բ. ԳԼ.
ԻԳ. 289 : Տե՛ւ Նե՛ւ Բե՛ւ 7, ԳԼԻԻ
Ե. ՀԳ. Բ. 259. Երևո՞ք. 100. Ի-
Պ. Ի. Ե, ԳԼԻԻ Բ. ՀԳ. Ի. :

որ թիւ պատարագ ըրիր : Արդ ի՞նչ կ'ըսէիր եթէ իմանայիր որ ան պատարագներով սոսկալի կոպտաշուութիւն ըրած ես, եւ չէ թէ Քրիստոսի մարմնոյ եւ արեան՝ հապա պարզ հացի ու դինոյ երկրպագութիւն ըրած եւ ուրիշներուն առջեւ երկրպագութիւն ընելու դրած ես : — Ես ալ իրեն պատասխան տուի թէ Ես ձեռնադրուած քահանայ եմ՝ ու եպիսկոպոսէն օժուժ ու ձեռնադրութիւն ընդունած եմ, ասկից ալ զատ՝ ան բաները հրամանաւ եւ հնազանդութեան համար ըրած եմ, ուրեմն ինչպէս կրնամ քահանայագործած չըլլալ, մանաւանդ ալ որ խօսքերը ծանրութեամբ եւ ոչ թէ կատակի համար կ'ըսէի ու պատարագս ջերմեռանդութեամբ կը մատուցանէի : Ասիկա դուն ալ աղէկ գիտես : — Այո, ըսածներդ ստոյգ են, ըսաւ : Բայց Տաճիկներն ու հեթանոսներն ալ իրենց մեհենին մէջ ըրածնին՝ հրամանաւ եւ հնազանդութեան համար կ'ընեն, եւ մտադրութեամբ ու չէ թէ կատակի համար : Նոյնպէս Յերորդովանայ քրմերն ալ Գանայ ու Բերտաբէէի մէջ ամէն բան գուցէ երուսաղէմի ճշմարիտ քահանաներէն աւելի ջերմեռանդութեամբ կ'ընէին : Արդ ի՞նչ կ'ըլլար թէ որ քու ձեռնադրութիւնդ ու օժուժդ ալ Տաճիկներուն ու Սամարացիներուն պէս սուտ ու անպիտան ըլլար, 5 :

Ասոնք գրելէն վերջը Լուտեր կ'ըսէ թէ աս խօսքերէն անանկ պլոյլեցայ որ քրտինքի մէջ մտայ, սիրտս դող ելաւ ու բոլոր մարմնս սարսուելու սկսաւ : Ասն զի սատանան անանկ կերպով կը խօսի ու իր պատճառներն անանկ ետեւէ ետեւ կը զնէ որ, կ'ըսէ, մարդ չիկրնար պատասխան տալ : Եւ նոյն ատեն իմացայ թէ, կ'ըսէ, ինչպէս կ'ըլլայ որ շատերը առտուանց անկողիններուն մէջ մեռած կը գտնուին, որովհետեւ սատանան մարդուն մարմնը կրնայ խղզել, նոյնպէս հոգին ալ անանկ անձկութեան մէջ կը ձգէ, որ մինչեւ մարմնէն կը բաժնուի, ինչպէս շատ անգամ ես ալ գրեթէ նոյն վիճակին մէջ գտնուեցայ : Ասիկէ ետքը Լուտեր հինգ պատճառ կը բերէ, որոնք, կ'ըսէ, սատանան իմ ձեռնադրութեանն ու օժմանս դէմ առջեւս դրաւ : Ըս հինգ պատճառները համառօտիւ ասոնք են : Նախ՝ դուն ճշմարիտ հաւատք չունէիր, հապա հաւատքի կողմանէ Տաճիկներուն մանաւանդ թէ սատանային կը նմանէիր, որովհետեւ մենք ամէնքս ալ Քրիստոսի վրայ գրուածներուն կը հաւտանք : Բայց ամենեւին իր վրայ փտահաւթութիւն կամ յոյս մը չունինք, հապա իրրեւ դատարար իրմէ կը փախանանք : Գուն ալ ձեռնադրուելու ատենդ՝ ասանկ հաւատք ունէիր, նոյնպէս զքեզ ձեռնադրողն ալ աս հաւատքն ունէր, անոր համար իրրեւ հեթանոս ձեռ-

նադրուեցար եւ Հեթանոսի պէս պատարագ ըրիր: Աս ասանկ ըլլալով՝ ինչպէս կրնայիր քահանայագործել: Երկրորդ՝ Քրիստոսի կարգադրութեան ու դիտման հակառակ ձեւնադրուեցար ու քահանայագործեցիր. որովհետեւ Քրիստոսի դիտումն ան է որ պատարագն անանկ ըլլայ՝ որ ուրիշներուն ալ բաշխուի. անոր համար ալ աս խորհուրդը հին Հարբ՝ Հաղորդութիւն անուանեցին: Իսկ դուն ասոր հակառակ տասնուհինգ տարի միշտ խորհուրդն առանձին ընդունեցար եւ ուրիշին չտուիր, մանաւանդ թէ ուրիշին ապը քեզի արդելուած էր () : Արդ ասանկ ձեւնադրութիւն ու քահանայագործութիւն կրնայ մի ըլլալ: Երրորդ՝ Քրիստոսի դիտումն ան է որ աս խորհուրդը կատարողները զինքը քարոզեն ու իր մահը յիշատակեն, ինչպէս որ թէ ինք Քրիստոս եւ թէ Պօղոս առաքեալ կը զրուցեն: Իսկ դուն պատարագ ըրած ասանկ՝ ամենեւին բան մը չքարոզեցիր եւ ոչ զՔրիստոս խոստովանեցար, հասարակութեան ընդունեցար եւ քթիդ տակէն կամաց կամաց քանի մը խօսք ըսիր: Աս է Քրիստոսի դիտումը կատարել, աս է սուրբ ձեւնադրութիւնը: Չորրորդ՝ Քրիստոսի դիտումն ան է որ աս խորհուրդը առ հասարակ ամենուն ըլլայ եւ ուրիշ քրիստոնէից ալ հաղորդուի. Իսկ դուն անոր համար ձեւնադրուեցար որ նոյնը Աստուծոյ պատարագ կամ զոհ մատուցանես, եւ չէ թէ խորհրդոյ քահանայ՝ հասարակ պատարագի քահանայ ձեւնադրուեցար: Աս ինչ ապականեալ ձեւնադրութիւն է: Հինգերորդ՝ ինչպէս ըսինք, Քրիստոսի դիտումն ան է որ խորհուրդը հաւատացեալներուն բաժնուի, իրենց հաւատքը զօրացընելու եւ զՔրիստոս հրապարակաւ գովելու համար: Իսկ դուն նոյնը քեզի անձնական գործք ըրիր, եւ առանց ուրիշին գործակցութեան կատարեցիր, ու ետքը ուրիշներուն հաղորդեցիր եւ ստրկով ծախեցիր 6:

6. Գործք Առաք. գերս. Հատ. 2, 87. — 88. — Առանձին թէպէտ աստանային խօսքերը (իր գրածին նայելով) մատուցութեամբ մասիկ ըրաւ ու գրի անցուց, եւ զգուշութեամբ անանց հեռուեցաւ. բայց անոր միտ շիջներ որ աստանան նոյն խօսքերուն մէջ եկեղեցւոյ կօթը խորհուրդները՝ իրեն ճշմարիտ խորհուրդ կ'ընթացնէի, եւ իրարու նման եւ հաւատարկը զնէ: Առանձին պատմածին նայելով՝ աստանան զինքը համոզելու համար որ մարդ մը առանձին խորհուրդ չի կրնար կատարել, իրեն աս խօսքերն ըրաւ. «Ինչո՞ւ չէք վարդապետեր դուք որ մէկը կրնայ առանձին ինքը զինքը մկրտել:

եւ թէ որ ընելու ըլլայ նե՛ ինչո՞ւ նոյնը հարստեան չէ: Ինչո՞ւ համար գրողը չ'ըլլար, երբ որ մէկը ինքը զինքը կը գրուէ: Ինչո՞ւ զոհով կամ քրտապարսեան չ'ըլլար, երբ որ մէկը ինքը զինքը կ'օծէ կամ կը ձեւնագրէ: Ինչո՞ւ առանձին չ'ըլլար, երբ որ մէկը ինքը զինքը կ'արձակէ: Ինչո՞ւ (զերջին) զոհը չի կատարուիր, երբ որ մէկը ինքը զինքը կ'օծէ: Ինչո՞ւ առանձին չ'ըլլար, երբ որ մէկը ինք իրեն հետ ամուսնանալ կ'ուզէ: Գործք Առաք. 4: 13. Ը. 88. Բ: Ահա ասիկ եկեղեցւոյ կօթը խորհուրդները. Ե. Միջուութիւն, Բ. Գործք, Գ. Օծումն (քահանայութեան) կամ ձեւնադրու-

Լուսեր աս հինգ պատճառները գրելէն ետեւ՝ ուրիշ խել մը բաներ ալ կը պատճէ, որոնք սատանան խօսեցաւ, կ'ըսէ, եւ վերջապէս իրբեւ անոր ըրած հետեւութիւնն ու վիճարա նութեան վերջը՝ ետեւի խօսքերն ի մէջ կը բերէ: «Որովհետեւ, զրուցեց, կ'ըսէ, դուն ուրիշ բանի համար չձեռնադրուեցար՝ բայց եթէ առանձին պատարագ ընելու համար, այս ինքն՝ Քրիստոսի խօսքին ու կարգադրութեան, եւ եկեղեցւոյ դիտաւորութեան ու հաւատքին դէմ՝ գործելու, անոր համար աւելի պղծուած ես քան թէ ձեռնադրուած, եւ քու ձեռնադրութիւնդ՝ աւելի փուճ ու սնտի է քան թէ զանգակի մը մկրտութիւնը եւ քարի ձեռնադրութիւնը: Աս պատճառաւ ալ ստուգիւ քու քահանայադործելը՝ քահանայադործել չէր, հապա հեթանոսի պէս սոսկ հաց ու զինի կը նուիրէիր, եւ բարեպաշտ քրիստոնէից՝ աղէկ բանի մը պէս ստրկով կը ծախէիր ու իրենց կը հաղորդէիր, որպէս զի քու փորդ սնուցանես: Ո՛վ որովայնի քահանայ եւ ոչ Աստուծոյ քահանայ, ո՞վ արդեօք երկինքն ու երկրիս վրայ ասկից աւելի մեծ պղծութիւն, խաբէութիւն ու փնաս լսած է, եւ այլն: Աս էր բոլոր վիճարանութեան գրեթէ բովանդակութիւնը, 7:

Թիւն, Գ. Երձակում կամ ապաշխարութիւն, Ե. (վերջին) Օծուած, Չ. Եմբանութիւն: որոնց մոյջ հաստորութիւնն ալ աւելցնելու է, որովհետեւ թէ Լուսեր եւ բողոքականք եւ թէ Լուսերին գրածներն (սակեղով) սատանան կ'ընդունին որ խորհուրդ է. եւ սատանան կ'ընդունին որ մեկալ խորհուրդներն ալ ըստ ամենայնի հաղորդութեան պէս խորհուրդ են, ինչու որ հաղորդութեան խորհրդին առանձին կատարուելուն անվանելու թիւնը մեկալ խորհուրդներուն անվանելու թիւնն է՝ ուղէ յուսեցնել:

7. Գործք Լուս. դերմ. Հատ. Զ.՝ 89: — Սերնտորֆ (Գիէր Լ. 2-ր. ճԻ. 8-րդ. 166. — 169.) եւ վերջին աստեղան ըստ բողոքոց մտանկադիրներ իրենց վարդապետին պատուոյն արտա մը ջրերելու համար՝ կը զրուցեն որ Լուսերին աս ամեն գրածները՝ միայն երեւակայութեան զնորքն են, եւ տեսիլք ու վիճարանութիւն ըսելը՝ պարանախան խօսքն են, որոնք ուրիշ բան չեն նշանակեր՝ բայց եթէ սատանայի փորձութիւն: Գարձալ նոյն Սերնտորֆ եւ ուրիշ բանի մը բողոքոց մտանկադիրներ չեն հասա-

նիր որ Լուսերին աս վիճարանութիւնը կամ փորձութիւնը վարդապետին մէջ զանուած ասեւ, ուստի եւ պատարագ վերցնելու մոյջ գրելէն յառաջ՝ պատահած ըլլայ՝ Լուսերին համար կը զրուցեն որ թէպէտ ոչ Լուսեր եւ ոչ իր ժամանակին հեղինակներն այսպէս կ'ըմտան, ի վերայ այս ամենայնի մենք ալ կ'ենթադրենք որ Սերնտորֆին կարծածին պէս տեսիլք ու վիճմունք ըսելով՝ փորձութիւն իմացուի. սակայն այսպէս ալ զնեզով՝ միշտ Լուսերին եւ իրեն հետեւողներուն մոյջ աս նախատեղը կը մնայ որ սատանային իրաւունքն ու թեւադրութիւններուն հետեւելով եւ անոր փորձութիւններէն յաղթուելով՝ սուր պատարագը ընկնց վերցուց: Կոյնպէս երկուսերն համար ալ կը զրուցեն որ Լուսեր նոյն գիրքը տեսիլք կամ փորձութիւնն ունենալէն յառաջ գրած ըլլայ վերջ գրած ըլլայ, միշտ զանէ աս սուրյ է հաստատուն կը մնայ որ պատարագը ընկելու փորձութեան համար, ուստի եւ գէշ բան մըն է. որովհետեւ փորձութիւնը նոյն իսկ բողոքողներուն կար-

Լուսերն աստիք գրելէն ետեւ՝ կը զըուցէ որ սասանային պատճառներէն յաղթուելով ու պատասխան տալ չկրնալով՝ խօսքերուն հաւանեցայ. եւ չեմ կրնար ուրանալ որ, կ'ըսէ, պատարագ բրած ատենս՝ ծանր մեղք կը գործէի, եւ ուրիշ բանի չէ՛ հապա մահուան ու դատապարտութեան արժանի էի: Ընկէ ետքը կը սկսի սուրբ պատարագին ու քահանայական կարգին դէմ սաստիկ հայհայտութիւններ գրել: Ա՛րքէ թէ քահանայական զգեստ հագած՝ պատարագ ընելու համար խորանին առ-

ձեաց նայելով ալ՝ դէշ բանի մը թելադրութիւն է:

Հասուեց պատշաճ կը սեպէնք ծանուցանել որ Լուսեր չէ թէ միայն սա դեպքին մէջ՝ հապա ուրիշ շատ անգամ ալ կամ յայտնի եւ կամ ծածուկ կը յիշատակէ որ ստատուցական տեսիլքներ ու երևույթներ ունեցած եւ սասանային հետ վեճած է: Վարդպետիկն Արդ-դեմոսի գաւառական ետեւ՝ ժողովըրդեան խօսած ծառերէն մկուռն մէջ պարծելով մը սուր վրայ այսպէս կը խօսէ. «Գուր շէր գիտեր որ սասանային հետ կ'ստիւն ու էրէն յաւելլէ՛ ինչպիսի գիտար բան է. բայց ես աղէկ գիտեմ, ինչու որ չեմ անգիտեմ ու հոյ վերած եմ. ասոր համար ես գիտէն աղէկ կը ճանշամ, ինքն ալ զիս կը ճանշայ: Եւ Ուրիշիկն, Գ. Լ. չեմ. Գ. — Խօսք սեղանոյ բառած գրքին մէջ Լուսերին տեսած զանազան սասանայական տեսիլքներուն պատմութիւնները կը դանուին, որոնցմէ մէկը հոս կը գնենք: Երբ որ ես 1521ին Վարձան գաւառաւ ստեղծ Մարտիտի մտ բռնուելով՝ Վարդպետիկի բերդին մէջ . . . կը կեանայի, կ'ըսէ Լուսեր, մարդիկնէրէն հետ սեղանի մը մէջ կը բնակէի, եւ ամենեւին մէկը շէր կրնար ինձի գալ. միայն երկու աղնուական երկասարք օրը երկու անգամ կու գային եւ ուսելու խմբու բան կը բերէին: Երբ աստիք պարկի մը կազմէ դնած ու պահարանի մը մէջ գրած էին, որ երբեք երբեք կ'ուստի: Ընդամ մը. . . քնացած տակնս՝ սասանան եկաւ ու կազմին եղած անգը կենայլով՝ մէկիկ մէկիկ սաստիկ պրտութեամբ գերաններուն կը նետէր, ու անկաշնայ մէջ մեծ աղմուկ ու շփոթութիւն կը հանէր. բայց ես բանի տեղ չգրի:

Երբ որ նորէն քիչ մը քուն մտայ, մէյ մ'ալ լսեցի որ անգղին վրայ անանկ աղմուկ մը կ'ըլլէր, որ կարծես թէ սանգղին վար շատ մը տակառներ կը դրսորին: Եւ թեպէտ գիտէի եւ որ սանգուղը շղթայով կապուած ու քոցուած է, եւ կարելի չէ որ մէկը վեր կըլլէ կամ կարատ վար դրսորի. ի վերայ սյար ամենայնի եղայ սանգղին քոքը գացի, որ տեսնեմ թէ ինչ է. եւ սեւայ որ սանգուղը քոցուած ու ամբացած էր: Ըն ատեն ըսի որ Գունն եւ, սյնուկս ըլլայ, ի կոտ սեղանոյ, 205 Բ:

Երբ որ աս վերջին տարիները Օտեն Գերմանիս կը պարտէր, որ ամեն բան անձամբ տեսնելով ու բնեւելով՝ Լուսերին վարքը դրէ, Վարդպետիկ ալ դնաց: Բերդին պահպանը որն որ Լուսերին մեծ սեր ու յարգութիւն կը ցուցնէր, զինքը ամեն տեղ պարտուց կը հոն տեղը Լուսերին բոլոր ըրածներն ու իրեն պատահածները պատմեց: Վարդին պատմութիւնն ալ պատմելն ետեւ՝ վրան աս ալ աւելցուց. երբ որ, բառ, ստատան շէր ու զեր Լուսերին հոնադնդի ու թող տալ երթալ, մանաւանդ թէ ծանծի կերպարանք մտնելով՝ կը թուար որ վարդպետին ակամջը կը բղէր, ան ալ կազմարն ատաւ ու ճանաչին նետեց: Եւ բառ ու աստիքները նոյն տեղը տարաւ, եւ պատմին վրայ թմանայի բիծ մը ցուցնելով՝ Եհուաստիկ, բառ, պատմածիտ յայտնի վկայութիւնը, որն որ եւ ոչ ժամանակը կըցաւ ուրիշ հանել: Երբ տեղը Լուսերի՛ ստատային հետ պատարագին վրայ ըրած վիճարանութիւնն ալ պատմեց: Օտեն, Հոյ. Բ. Գ. Լ. 276: Տե՛ն թէ Միւր ՄՕԳԻԻԻ, Հոյ. Բ. 34, 35 Ի՝ Մտնի:

ջեւը կեցող քահանան ուրիշ կերպով պէտք չէ նկատել, բայց իրրեւ սատանայ՝ որ դժոխքէն ելած եկած՝ հոն կը կենայ: Իսկ ասանկ քահանային ձեռնադրութիւնը կամ օծումը՝ աւելի պողծութիւն է քան թէ օծում, որով մկրտութեան աստն քրիստոնեայ ըլլող մարդը՝ եպիսկոպոսին ձեռքովը սատանայ կը դառնայ: Եւ թէպէտ կը խոստովանի որ շատ Ս. Հայրք ալ նոյն կերպով ձեռնադրուած եւ իրենք ալ ուրիշները նոյն կերպով ձեռնադրած են, բայց անմտական զանազանութիւններ ընելով՝ զիրենք կը ջատագովէ՝ 8: Ետքը կը հաստատէ որ չէ թէ միայն ամէն մարդ հասկա նաեւ սատանան ալ կրնայ խորհուրդ կատարել, եւ իր մատակարարած խորհուրդը՝ քահանայի մը մատակարարածին պէս վաւեր է՝ 9: — Գարձեալ ուրիշ գրքի մը մէջ՝ սուրբ պատարագին վրայ գրած աս հայհոյութիւնները ջատագովել ուղելով՝ այսպէս կը խօսի. «Շատ կը բարձամ որ ամէն մարդ աս երկու բառերուն, այս ինքն պարտք է եւ Խորհուրդ բառերուն մէջ եղած տարբերութիւնն աղէկ հասկընայ, եւ իմանայ որ աւելի տարբեր են իրարմէ քան թէ խաւարը՝ լոյսէն, եւ սատանան՝ Աստուծմէ: . . . Երանի թէ Աստուած ամէն բարեպաշտ քրիստոնէից անանկ սիրտ մը տար, որ պատարագ բառը լսելուն պէս՝ սկսէին դողալ, ու սատանայ եւ պղծութիւն մը տեսածի պէս երեսնին խաչ հանէին», 10: — Ասանկ ամբարիշտ խօսքերուն վրայ խորհրդածութիւն ընելն աւելորդ բան կը սեպենք:

Վոյն աստիճանները Լուսերականաց մէջ սատանայական մէկ տեսիլքի պատմութիւն մը հրատարակուեցաւ, որն որ թէպէտ ըստ ինքեան ծիծաղական ու առասպելական բան մըն է, բայց

8. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Զ. 99. Բ. 100:

9. Ահաւասիկ Լուսերին բուն խօսքերը: «Թէ որ սատանան պաշտը ըլլար, կ'ըսէ. . . ու փողովդապետութեան պաշտօնի կանչուելով՝ հրապարակաւ եկեղեցւոյն մէջ Աւետարանը բարոզէր: միտէր, պարտութիւն ընէր, ոչնչում քոր. . . պէտք էր որ խոստովանէինք թէ խորհուրդները ճշմարիտ խորհուրդք են. եւ մենք ճշմարիտ մկրտութիւն ընդունած, ճշմարիտ Աւետարան ըսած, ճշմարիտ արձանագրութիւն, ճշմարիտ արձանագրութիւն ստորագրուած ենք: Ուրովհետեւ պէտք չէ որ մեր հաւատքն ու խորհուրդները անձին վրայ մնան, որ արդեօք բարեպաշտ է թէ չար, յետապարհակալ ընդամենը է թէ չէ: ան պաշտօնի խաչում է թէ ինք

իրմ սպրդած մտած է, ստորագրուած է թէ իր մայրք: Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Զ. 105: — Չարմանալու բան մըն է թէ ինչպէս կրնար Լուստեր ստանալ ըսել. որովհետեւ աւասիկն ու պիտանք պատմութիւնը (իրեն պատմածին նայելով) սատանան զինքը ուղղափառ քահանայից ձեռնադրութիւնն ու պատարագը մերժելու համոզեց, առ էր որ աւանդ ճշմարիտ հաւատք չունին, հասկա հաւատքին ստանալին հասկաւորին նման է: (Տես երես 324): Երդ թէ որ ուղղափառ սատանային նման հասկաք ունենայնուն համար՝ չեն կրնար ձեռնադրուիլ ու խորհուրդ կատարել, ինչպէս կրնայ սատանան:

10. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Զ. 174, 174. Բ:

լուսերական վարդապետութեան վրայ քանի մը մտադրութեան արժանի բաներ մատակարարելուն համար՝ հոստեղա համառօտիւ մը՝ բայց պատմութեան բնագրին խօսքերովը՝ կը դնենք : Սարսնիայի Սրբաշիրոյ քաղքին մէջ 1534ին ճրագալուցին իրիկունը, լուսերական երէց մը եկեղեցին նստած՝ երկրորդ օրը հարգութեամբ զնորոգելու հարգելովը խորհուրդովը կ'ընէր : Երբ որ ամէնքը խոստովանանք եղան լմնցան, եւ ինքն ալ ոտք ելաւ որ երթայ, աղոտ զգեստ հագած սեւ մարդ մը տեսաւ, որ գէպ իր կողմը կը մօտիկնար, եւ գլխու խոյրը այնպէս վար քաշեց, որ ճակատը բոլորովին գոցուեցաւ : Աս մարդս երիցուն քով մօտենալով՝ բարձր ձայնով ըսաւ . Տէր, իմ խոստովանանքս ալ կ'ուզես լսել :

— Ե, ըսաւ երէցը, ու գնաց տեղը նստեցաւ . իսկ մարդը երկու քայլ հեռու ծունկ չընեցաւ իբրեւ թէ խոստովանանք ըլլալ կ'ուզէ :

Արեցն իրեն ըսաւ . Թէ որ խոստովանանք ըլլալ կ'ուզես նէ՛քիչ մը մօտ գալու ես որ լսեմ :

Աս քեզի բաւական մօտ եմ, պատասխան տուաւ մարդը, եւ շուտ մը զերէցը քննելու պէս՝ հարցուց թէ Քրիստոսի ծննդեան վրայ ի՞նչ կարծիք ունիս :

Արեցը պատասխան տուաւ որ Հոգին սուրբէն յղացաւ եւ սուրբ Աուսէն ծնաւ, ինչպէս որ առաքելական հանգանակն ու Ս. Գիրքը կը վկայեն :

Գարձեալ իրեն հարցուց մարդը . Աուսէ ծնած ըլլան ո՞ր գրուած է :

Արեցը պատասխանեց որ Մարգարէք ու աւետարանիչք կ'ըսեն թէ մայրը կոյս էր :

Մարդը հեղինելով մը կրկնեց թէ կրնայ ըլլալ որ ան բանը մարգարէութեանց ու աւետարաններուն մէջ գտնուի, բայց ես Գիրքն այնպէս չեմ հասկընար :

Ըսկից վերջը քիչ մ'ալ նոյն նիւթին վրայ խօսելէն ետեւ՝ խօսքը տարբեր բանի վրայ դարձընելով ըսաւ . Քրիստոս ինչո՞ւ խաչեցաւ :

Երէջը . Մեր մեղացը համար խաչեցաւ ու մեռաւ, որպէս զի իր մահուամբ զմեզ մշտնջենաւոր մահուանէ, մեղքէն, սատանայի բռնութենէն ու դժոխքէն ազատէ :

Մերջը . Չէ, այնպէս չէ, հապա իր մեղացը համար մեռաւ, որովհետեւ Մոգեստի օրէնքէն ապստամբած էր :

Երէջը . Ըս խօսքը բոլորովին սուտ է, որովհետեւ ինք ամենեւին մեղք գործած չէ, հապա Աստուծոյ անմեղ գառնն է, որն որ աշխարհքիս մեղքն իր վրան առաւ :

Մորքը, լսա դաշտն երայ եւ տեսայ որ երկինքը բացուած էր. հոն էր Մովսէս որ աշխարհքիս վրայ կը նայէր, ու եղջիւրները կը թօթուէր, եղջիւրներուն մէկէն ձեր քրիստոսը կատուած էր, եւ որովհետեւ Մովսէսի օրէնքը ջնջելու կը ջանար՝ եղջիւրէն վար ինկաւ, Հրեայք ալ զինքն առին, խաչեցին ու մեռցուցին, որովհետեւ Մովսէսի օրինաց դէմ գործած էր: Մէկայ եղջիւրին վրայ նստած էր դրախտին մէջ Ղգամին ու Եւային խնձոր տուողը: Ըս ըսելէն ետեւ՝ երեք անգամ երեցին հարցուց որ Ասիկա կը ճանչնան, ո՞վ էր: Երեցն ալ պատասխան տուաւ թէ Սատանան էր:

Քիչ մ'ալ իրարու հետ խօսելէն ետեւ՝ երէցը մարդուն հարցուց թէ ինչու հոս եկած ես. թէ որ մեղքերդ խոստովանիլ կ'ուզես նէ՛ խոստովանէ: Ար բաղձաս մեղքերէդ ու անհաւատութենէդ արձակում ընդունիլ, որ ճշմարիտ հաւատքով սուրբ հաղորդութեան խորհրդին մտնենաս՝ մեղքերուդ թողութեան համար: Մարդը պատասխան տուաւ թէ Ո՛չ քու արձակումդ կ'ուզեմ ո՛չ ալ խորհուրդդ, եւ արդէն անոնցմէ ինծի օգուտ մը չկայ: Ան ատեն երեցն ալ բարկանալով՝ ըսաւ որ Ելեր, քեզի պատրաստուած տեղը դնա: Մարդը պատասխան տուաւ որ Ըսածդ կ'ընեմ, բայց վաղը իրարու հետ աս բանիս վրայ ուրիշ տեսակ կը խօսինք: Ըս ըսելէն վերջը՝ հոնտեղը սաստիկ ժանտահոտութիւն մը ձգելով՝ ելաւ դնաց 11:

Լուտեր աս պատմութիւնը կարդալուն պէս, (որովհետեւ շուտ մը ապած չորս կողմը տարածած էին,) վրան յառաջաւնութիւն մ'աւելցուց, որն որ՝ Նիկողայոս Ամատորֆ՝ Նորոգչէն ձեռնադրուած եպիսկոպոսին՝ ուղղուած էր, եւ աս բանիս վրայ իր դատաստանը հարցուց: Չեմ հարցընէր, կ'ըսէ, թէ ասիկա ո՞վ էր, (որովհետեւ հաստատութեամբ միտքը գրած էր որ սատանան է, ինչպէս ետեւի գրած խօսքերէն կը տեսնուի,) հապա միայն ան կ'ուզեմ իմանալ թէ ինչու այնպէս համարձակութեամբ եկաւ, իրբեւ թէ մէկը զինք ընտանութեամբ կանչած ըլլար: Ետքը շատ մը կատակի ու հայհոյութեան խօսքեր խօսելէն ետեւ նոյն մեղաւորին ապաշխարութեան վրայ, զորն որ Բեկզբերուղին խոնարհ պատգամաւորը կը կանչէր, Ամատորֆին կը յանձնէր, որ իրբեւ Մակեպուրկի եկեղեցւոյն ճշմարիտ եւ գլխաւոր եպիսկոպոսը՝ աս բանիս վրայ իր կարծիքը զրուցէ: Բայց թէ որ, կ'ըսէ, իմ դատաստանիս թող տալու

11. Ըս պատմութիւնը ըստ ամենայնի սյապէս բայց աւելի ընդարձակ կը գտնուի է Գործքս 1-րդ գլխու. 4-րդ. 2. 352. — 353. Բ. ու վրան դրուած է. «Ճշմարիտ պատմութիւն» որն որ Սղասֆորդ պատահած է, 1

ըլաս, ըսելով որ ես (Լուտերս) պոչ եմ, միտքդ բեր որ եկեղեցւոյ չին ժամանակները շատ եպիսկոպոսներ՝ նոյն իսկ պապէն աւելի խնայատուն եւ աստուածապաշտ էին, քիչպէս յայտնի է Յ. Օգոստինոսէն՝ որն որ Հիպոնայի տղորմելի եպիսկոպոս մըն էր: Գարձեալ թէ որ ես կէրէ պոչ աս պատգամաւորին պատասխան տալ ուղէի ալ նէ՝ չէի կրնար, քիչու որ կարգիւնալներս ու եպիսկոպոսներս քովս չեն. եւ թէ որ զիրենք ժողովքի գումարել ուղէի նէ՝ աս բանս ինծի աւելի դժուար կ'ըլլար քան թէ Հռոմոյ պապին: Ըսոր համար, դուն Ամստրիֆ, որ նոյն աեղերուն եպիսկոպոսն ես, աս բանիս վրայ պատասխան տուր: Բայց քիչ որ է նէ, որովհետեւ ես պոչ կ'անուանուիմ, եւ եւս, անոր համար քեզի իշխանութիւն կու տամ որ ասանկ մեղաւորներուն աս կերպով արձակուամ տաս. Ամենակալն Աստուած սրտմտի քեզի դէմ, ու մեղքերդ վրայ հաստատելով՝ զքեզ յաւիտեանական հրոյն մէջ գահալէժ բնէ: Եւ ես, քրիստոսի աեաուն մերոյ, եւ Քրիստոսի Գեղարքի Ա. պոչն էլ անուանուիմ¹², ... բոլոր Աստուծոյ շնորհքը քեզմէ կը վերցնեմ, ու կը զրկեմ զքեզ յաւիտեանական կեանքէն, եւ աս խօսքոյս զքեզ դժոխքին անդունդը կը խաւրեմ, որն որ աշխարհքիս սկիզբէն քեզի ու քու թագաւորիդ պատրաստուած է. Ամէն 13:

12. Աս խօսքերը թէպէս եւ կէս մը կատակով գրուած կ'երևան, ի վերայ այս ամենայնի՝ 270, 271 էրեսին մէջ բնածնեբնուս հաստատութիւն կրնան ըլլալ:

13. Irascatur tibi omnipotens Deus et retentis peccatis, detradat te in ignem aeternum. Et ego autoritate Domini nostri

Jesu Christi, et sanctissimi Domini Lutheri Papæ primi, mihi in hac parte concessa, absolvo te ab omni misericordia Dei et vita aeterna, mittens te his verbis in infernum, qui tibi et Regi tuo preparatus est ab initio mundi, amen. — Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. 2. 150. — 152.



Ֆեուտերականք եւ խորհրդականք կը հարչուուն

Լուսեր խորհրդականաց նեք հարչուուն յաննէ Գուտեր, կու
 պիտան է հարչու խորհրդականք վերջերանդերէն Գեղ Լուսերին եւ ի
 բնակերան նեք ին իտին: Մեջբերին դուշինք ին դնեն: Մեջանինն
 դուշնց Բարչուն ին իրէ, որան առնէք ին որորորբին: Հելուեդին
 յնք աս դուշնին ինն որոր հարչուուն:

1535 — 1536

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆԱԾ մէջէն ոմանք եւ մանաւանդ վերին Գեր-
 մանիայի քաղաքները շատ անգամ ետեւէ կ'իյնային որ Լուսե-
 րականաց հետ խաղաղութիւն ընեն ու մէկտեղ միարանին,
 ինչպէս որ մինչեւ հիմա քանի մը հեղ տեսանք: Եւ թէպէտ
 Լուսերականներէն շատերն ալ աս խաղաղութեան ու միարա-
 նութեան կը բաղձային, սակայն Լուսեր միշտ անոնց դէմ կը
 դնէր, ու չէր ուզեր որ միաբանութիւն ըլլայ՝ մինչեւ որ անոնք
 իրենց մոլորութիւնները, այս ինքն իր կարծեաց դէմ ունեցած
 կարծիքնին չթողուն: Բայց վերջապէս երբ որ Աւկապուրկ քաղ-
 քին ծերակոյտը՝ որ խորհրդականաց աղանդին միտած էր, Լու-
 տերի մոլորութիւններն ընդունեցաւ, երկու կողմն ալ յառա-
 ջուրնէ աւելի սկսան ետեւէ իյնալ որ աս միաբանութիւնը հաս-
 տատուի: Աւկապուրկցիք՝ լուսերականութիւնն ընդունելը
 մտքերնին դրածուն պէս՝ շուտ մը իրենց փարպակներէն եր-
 կու հոգի վիզակներէ խաւրեցին, որ մտքերնին Լուսերին
 յայտնեն, եւ միանգամայն ջանան որ միաբանութեան խօսքը՝
 որն որ քիչ մը ատենէ վեր մոռցուած էր, նորէն դուրս հանեն
 ու գլուխ տանելու փութան: Լուսեր ծերակոյտին պատաս-
 խան տուած ատեն՝ խոստացաւ որ իրեններովը մէկտեղ եւ
 տեւէն իյնայ որ չէ թէ միայն աս ամենուն բաղձացած միարա-
 նութիւնն ու խաղաղութիւնը հաստատուի, հապա նաև բոլոր
 գայթակղութեան պատճառները վերցուն, որպէս զի անկէ
 վերջը խաղաղութիւնը մէջերնին հաստատուն մնայ¹:

Օտերակոյտն աս թուղթն առնելուն պէս՝ խորհրդականաց
 կողմն եղող ուրիշ քաղաքներուն եւ մանաւանդ Սքրասպուրկ-
 ցոց հետ խորհրդակցեցաւ, ու մէջերնին հաստատեցին որ եր-
 կորոգ տարին (1536ին) Մայիսի 14ին Թուրինգիայի Այլենախի
 քաղաքը ժողով մը գումարուի, բայց չէ թէ Սաքսոնիայի կայսր-
 ընտրին կամ ուրիշ իշխանի մը առաջնորդութեամբ կամ հրա-

1. Գործք Լուս. դերմ. Հատ. Գրան Ե. 372. — 375: Ուէնպերկ,
 2. 508: Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. ԳԼ. ԻԷ. Համ. Ե:

մանաւ, հապա քանի մը առանձնական մարդիկներու եւ մանաւանդ Լուտերի: Աս որոշումն ըլլալուն պէս՝ Բուկեր ու Կապիտան (Սորդապարկի երէցները) ելան Հելլուեփացի խորհրդականաց կամ Զուինգլիականաց գացին, եւ ըլլալու ժողովքն անոնց իմացընելով՝ յորդորեցին որ իրենք ալ հաստատուելու խաղաղութեան մասնակից ըլլան: Եւ հաւանութիւնն ընդունելէն ետեւ՝ հետերնին անոնցմէ քանի մը հոգի առած՝ ետ դարձան. եւ ամէնքը մէկտեղ ժողովքի եկան: Բայց Այդլնախ հասած տուննին՝ իմանալով որ Լուտեր հոն ժողովքի պիտի չգայ, հապա իր տեղը Մելանքթոնը եւ ուրիշ մէկ երկու հոգի պիտի խրկէ, որ անոնք խօսին ու ջանան խաղաղութիւն ընել, անմիջապէս ելան շխտակ Վիդդենպերկ գացին, ինչու որ կը բաղձային բանը Լուտերին հետ տեսնել, գուցէ վախնալով որ ուրիշի ձեռքով եղած միաբանութիւնը կամ չ'ընդունիր եւ կամ ընդունելէն ետեւ շուտով կ'արէ²:

Ըստիք Մայիսի 21ին Վիդդենպերկ հասան, եւ երկրորդ առտու երկու գլխաւորները Լուտերին առջեւն ելան, ու մէջերնին խօսուելու գլխաւոր նիւթերուն վրայ իրեն հետ առանձին խօսակցեցան: Նոյն օրը Լուտերին երեւելի աշակերտներէն շատերը եկան իր տունը ժողովեցան, եւ Լուտերի գահերիցութեամբ՝ խորհրդականաց երկու պատգամաւորներուն հետ խորհուրդ մը ըրին: Մելանքթոն աս խորհրդին չէր եկած, որուն պատճառը գուցէ ան էր որ կը վախնար թէ Լուտեր խորհրդականներուն հետ շատ խստութեամբ կը վարուի: Ամէնքը նստելէն ետեւ՝ Բուկերէն խնդրեցին որ Լուտերին առտուանց խաղաղութիւնը մէջերնին հաստատելու համար ըրած խօսակցութեան պատասխան տայ: Բուկեր սկսաւ խօսիլ, եւ ընդարձակ ճառով մը ուղեց ցուցընել թէ ինչպէս ուրախ է որ աս ժողովքը ժողովուեցաւ, մանաւանդ անոր վրայ որ Վիդդենպերկի մէջ ժողովուեցաւ, եւ նոյն տեղը կրնայ իր միտքը յայտնել: Ետքը յիշատակեց թէ ինչպէս երեք տարիէ վեր կը ջանայ որ ամէնքն ալ միաբանին ու հաղորդութեան խորհրդին վրայ մի եւ նոյն կարծիքն ունենան ու եկեղեցական կարգադրութիւններնին ալ նոյն ըլլայ:

Լուտեր աս խօսակցութեան պատասխան տուաւ թէ իմ սրտիս բաղձանքն ալ միշտ ան էր որ երկու կողման մէջ՝ ճշմարիտ, հաստատուն եւ տեւական միաբանութիւն ու խաղաղութիւն մ'ըլլայ: Բայց որովհետեւ շատ ժամանակ չէ որ, ըսաւ, Զուինգլիին ու Եկոլամպագին նամակները դուրս ելան, եւ ան

2. Բանք, Գիրք Ը. Հաս. Գ. Գիրք Գ. Համ. ԽԷ, 129, 130; Մասն Ը. 375, 376; Սկրենտորֆ, Ուլենպերկ, ԳԼ. ԻԷ. Համ. Ը:

այ՛ Բուկերի հաւանութեամբն ու գործակցութեամբը, (ինչպէս որ յայտնի կը ցուցնէ նոյն նամակներուն սկիզբը յառաջարանութեան պէս գրուած նամակը) դարձեալ որովհետեւ աս մտերս ուրիշ գրքեր դուրս ելան, որոնց մէջ շատ ամպարիշտ վարդապետութիւններ, եւ մանաւանդ հազարգութեան խորհրդգին դէմ սաստիկ մոլորութիւններ կան, անոր համար չեմ կրնար հասկնալ թէ ասանկ բաներ վարդապետողներուն հետ ինչպէս հաստատուն միաբանութիւն կրնայ ըլլալ: Ինչու որ յայտնի է թէ ամենքս մէկտեղ ժողովուած ատեն՝ ուրիշ կերպ կը խօսին, եւ երբ որ իրարմէ կը բաժնուինք ու գիրք գրելու կը սկսին, ուրիշ կերպ, մանաւանդ թէ առջի խօսքերնուն հակառակը կը խօսին ու կը գրեն: Բայց խորհրդականաց այսպէս վարուելուն պատճառն ինչ է: Ասիկա կամ անոր համար կ'ընեն, որովհետեւ հաղորդութեան խորհրդին մէջ ֆրիստոտի իրական ներկայութիւնը սրտանց չեն ընդունիր, որն որ մէկտեղ ժողովուած ատեննիս՝ չեն յայտներ: Եւ կամ անոր համար որ անդերինն դացած ատեն՝ ժողովրդեան գիմարարձութեան պատճառաւ ուրիշ կերպ չեն կրնար ընել: Անոր համար ինձի աւելի հոգեկ կ'երեւայ որ բաները ինչպէս են նէ՛ այնպէս մնան, քան թէ հիմա մէջերնիս միայն արտաքին խաղաղութիւն ու միաբանութիւն մը հաստատենք, ու քիչ մը ետքը նորէն առջինէն աւելի իրարմէ բաժնուինք: Ասան զի մեզմէ վերջը եկողները ո՛չ այնչափ կոյր են՝ որ աս խաբէութիւնը չտեսնեն, եւ ոչ ալ այնչափ համբ՛ որ չորս կողմը չտարածեն ու վրանիս չծիծաղեն: Բայց աշխարհքս խաբուելու ալ ըլլայ նէ, Աստուած՝ որ ամէն բան կը տեսնէ ու կը յտէ, չիկրնար խաբուիլ:

Բուկեր Լուտերինն աս խօսակցութիւնը լսելով՝ սաստիկ խռովութեան ու շիտիութեան մէջ ինկաւ, ինչպէս երեսէն, շարժուածքներէն ու խօսքերէն յայտնի կ'երեւար: Եւ որպէս զի Լուտերին՝ իր վրայ ունեցած կասկածը փարատէ, այսպէս պատասխան տուաւ. Մեր խօսքերուն մէջ ամենեւին նենդութիւն կամ կեղծաւորութիւն մը չկայ. ինչու որ հիմա հոս խօսածներս՝ մեր իշխաններուն առջևը, եկեղեցիներուն մէջ, եւ Գերմանիայի քարոզիչներուն ու երէցներուն առջևը թէ խօսքով ու թէ գրով շատ անգամ խօսած ու յայտնած ենք: Իսկ Զուինգլինն ու Եկոլամպպինն նամակներուն համար ըսաւ որ Ձէ թէ միայն առանց իմ հաւանութեանս, հապա նաեւ իմ հրամանիս դէմ տպուեցան: Եւ տպողը իր կողմանէ իրրեւ յառաջարան՝ վրան աւելցուցեր է իմ տարի մը յառաջ գրած մէկ թուղթս. բայց ան թուղթն ալ ես բոլորովին տարբեր մտօք գրած էի, այնպէս որ եւ ոչ երազիս մէջ երեւակայած էի որ

նոյն թուղթը տպել տամ: — Աս Բուհերին ըսածները՝ Կապիտոնն ալ հաստատեց, ու բոլոր յանցանքը՝ տպողներուն վրայ ձգեց:

Վորէն խօսեցաւ Լուտեր եւ իրենց ազդարարութիւն ըրաւ որ մէջերնին կամ հաստատուն ու տեւական միարանութիւն մը հաստատուի, եւ կամ ամենեւին: Եւ որպէս զեւ, ըսաւ, զներչու դաշինքնիս հաստատուն ըլլայ, երկու բան հարկաւոր է. նախ որ մինչեւ հիմա գրքերնուդ մէջ սուրբ հաղորդութեան ուղիղ վարդապետութեան դէմ վարդապետած բաներնիդ ետ կանչէք. եւ երկրորդ որ ասկէ վերջը մեզի հետ ըստ ամենայնի մի եւ նոյն վարդապետութիւնն ունենայք, եւ գլխաւորաբար ընդունիք որ նաեւ անհաւատներն ալ հաղորդութեան խորհրդին մէջ Բրիտտոսի ճշմարիտ մարմինն ու ճշմարիտ արիւնը կը ճաշակեն 3: Ետքը խորհրդականաց գլխաւորներուն՝ հաղորդութեան խորհրդին վրայ գրած ամպարիշտ խօսքերը յիշելով՝ Չենք կրնար, ըսաւ, ասանկ ամպարիշտ խօսքեր խօսողները չնզովել եւ անոնցմէ չգարշիլ: Վերջապէս իրենց մինչեւ երկրորդ օրը ժամանակ տուաւ, որ աղէկ մը մտածեն ու ետքը գան մտքերնին նորէն յայտնեն 4:

Երկրորդ օրը Մայիսի 23ին (կամ ըստ ոմանց՝ երրորդ օրը Մայիսի 24ին) ամէնքն ալ եկան նորէն ժողովուեցան. աս ան-

3. Թեպէտ եւ Մենցլ՝ աս զէպքին վրայ շատ համառօտ կ'անցնէր, ուստի եւ մեզի երեւելի օգնութիւն մը չկրցաւ ընել, բայց իր միտքն ընթերցողներուս հաղորդելու համար՝ գրածը պատշաճ կը սեպենք հոս զնշուաւ: Երգ ըսելէն ետեւ որ Բուհեր Լուտերին բանի մը մեզմ գրուածներէն զինքը բիշ մը զիջած կարծելով՝ իր ընկերներովք Վիդգենպերկ եկաւ, խօսքն սյապէս յառաջ կը տանէր: «Լուտեր զինքն (զԲուհեր) ու իր ընկերները օտարիկ յանդիմանական խօսակցութեամբ մ'ընդունեցաւ. եւ պահանջեց որ ամեն բանէն յառաջ՝ փնջեանք արեւ անէն անէնքոք վարդապետութիւնն ինչոյս ի՞նչ խնդիրն էր ինչ խնդիրն էր: . . . Լուտերին խօսքէն շատ սլլայլայեցաւ, ու մեծ շփոթութեամբ պատասխան տուէն ետեւ. . . Լուտերին պահանջեց ըրաւ, ու անոր հետ մեկտեղ ըսաւ որ հաղորդութեան մէջ չէ թէ միայն արժանաւորները Բրիտտոսի ճշմարիտ մարմինը սրտիւ ու բերնով իրենց երանութեան համար կ'ընդունին, հոսպա նաեւ անարժաններն ալ՝ բերնով իրենց դասապարտութեան համար կ'ընդունին», Լուտ. Բ. Գլ. Ե. 104:

բացայայտ ընդունիք որ անհաւատ հաղորդողներուն սյնպէս ճշմարտութեամբ ներկայ է ինչպէս որ հաւատացեալներուն ներկայ է, եւ թէ անհաւատները սյնպէս ճշմարտութեամբ կ'ընդունին ինչպէս որ հաւատացեալները կ'ընդունին: Բուհեր՝ որ հիմա Լուտերին արժանայն էր ինչոյս, ինչպէս որ յառաջ խօսքը Լուտեր կոտորուած խորհրդովն ըլլաւ ինչոյս էր. . . Լուտերին խօսքէն շատ սլլայլայեցաւ, ու մեծ շփոթութեամբ պատասխան տուէն ետեւ. . . Լուտերին պահանջեց ըրաւ, ու անոր հետ մեկտեղ ըսաւ որ հաղորդութեան մէջ չէ թէ միայն արժանաւորները Բրիտտոսի ճշմարիտ մարմինը սրտիւ ու բերնով իրենց երանութեան համար կ'ընդունին, հոսպա նաեւ անարժաններն ալ՝ բերնով իրենց դասապարտութեան համար կ'ընդունին», Լուտ. Բ. Գլ. Ե. 104:

4. Ուլենպերկ, Գլ. Ի. Լամ. Ա: Սէքընտորֆ, Գիրք Գ. Լամ. Խ. 130:

դամ Մելանթոնն ալ հետերնին էր: Լուտեր՝ առջի օրուան ըսածները կրկնելէն ետեւ՝ հակաակորդներուն հարցուց որ Մինչեւ հիմա Քրիստոսի, Ս. Գրոց ու հին եկեղեցւոյ մտաց դէմ վարդապետածնիդ ետ կը կանչէք, դարձեալ կը խոստանա՞ք որ ասկէ վերջը հաղորդութեան խորհրդին վրայ մեղի հետ մի եւ նոյն կարծիքը հաստատութեամբ պահէք: Բուկեր պատասխան տուաւ. Շատ բան կայ որ ես յառաջագոյն արէի չէի իմացեր, եւ անոր համար ալ ինչպէս որ պատշաճ է նէ՛ այնպէս չէի վարդապետած. բայց երբ որ մէյ մը իմացայ, ալ անկէ վերջը մտորական վարդապետութիւնները մէկդի թողուցի: Եւ որպէս զի չըլլայ որ իմ առջի գրքերովս մէկու մը մտորելու պատճառ ըլլամ, կ'ուզեմ՝ մտորութիւններս գրով ու խօսքով ետ կանչել: Ետքը աս ալ ըսաւ որ Պատրաստ եմ խոստովանիլ թէ Քրիստոսի ճշմարիտ մարմինն ու արիւնը պաշտօնէին ձեռօքը՝ առանց զանազանութեան ամէն ճաշակողներուն կը մատուցուի, միայն թէ Քրիստոսի խօսքերը չաղաւաղուին: Աս է իմ վարդապետութիւնս՝ որն որ վարդապետելէն երբեք չեմ դադարիր: Եւ եթէ կը կարծէք որ յայտնի չլսօսեցայ, ուղածնիդ հարցուցէք, եւ ես պատրաստ եմ ամենուն պատասխան տալու: Բուկերին խօսքը բոլոր իր հետն եկողներն ալ կրկնեցին, երբ որ Լուտեր իրենց կարծիքն ալ հարցուց: Եւ ետքը ամէնքն ալ իրեն շատ աղաչեցին որ զերենք իր հաղորդութեան մէջ ընդունի. ինչու որ, բսին, որովհետեւ մենք Աւկապուրիի հաւատոյ դաւանութիւնը եւ անոր ջատագովութիւնը կ'ընդունինք, կը վայլէ որ այսպէս առանց կեղծաւորութեան մի եւ նոյն հաւատքն ունեցողները՝ մի միայն մարմին ըլլան ու իրար եղբայրական սիրով սիրեն:

Աս խօսքերէն ետեւ Լուտեր ոտք ելաւ, մտ խուց մը գնաց, որպէս զի տալու պատասխանին վրայ մտած է. իր գլխաւոր աշակերտներն ալ ետեւէն գացին: Հոն Լուտեր ամենուն հարցուց որ Խորհրդականներուն ինչ պատասխան տալու է: Անոնք ալ միաբերան պատասխան տուին որ եթէ բերնով խոստովանածնին՝ սրտով ալ կը հաւանան, եւ կը խոստանան որ նոյն կարծեաց մէջ հաստատուն մնան եւ իրենց եկեղեցիներուն մէջ նոյնպէս վարդապետեն, կը վայլէ որ հետերնին խաղաղութիւն ընենք: Ան ատեն Լուտեր աշակերտներուն հետ մէկտեղ դուրս ելաւ, եւ հակաակորդներուն նորէն հարցում մ'ընելէն ու պատասխանն ընդունելէն ետեւ՝ մէջերնին խաղաղութիւնը հաստատեցին, եւ Լուտեր իրենց խօսք մը խօսեցաւ: Բուկեր ու Ապպետոն աս բանս տեսնելով՝ սկսան ուրախութիւններէն լայ, եւ Աստուծոյ գոհութիւն տուին որ վերջապէս բաղձանքներնուն

Հասան: Եսքը Լուսեր իրենց խրատ տուաւ որ տեղերնին դարձած ասեմնին՝ զգուշութեամբ ու խոհեմութեամբ քանան ժողովրդեան մտքէն մոլորական կարծիքները քննել, եւ հիմա ընդունած կարծիքնին կամաց կամաց մէջերնին խոթել 5:

Ըս միաբանութիւնն ըլլալէն ետեւ՝ քանի մը օր Խորհրդականները Վիդգենպերկ մնացին, եւ Լուսերի կարծիքներէն տարբեր ունեցած քանի մը ուրիշ կարծիքներնուն վրայ խօսեցան ու մէջերնին միաբանեցան: Նոյն օրերը Լուսեր եւ իր աշակերտներէն ոմանք ժողովրդեան առջեւը ձուտեր խօսեցան, նոյնպէս Խորհրդականներէն ոմանք ալ խօսեցան, եւ իմացուցին որ երկու կողմն իրարու ճեղ միաբանած է: Եւ աս միաբանութիւնը գործքով ալ ցուցընելու համար՝ կիրակի օր մը Քուկեր եւ Վասիտոն Վիդգենպերկի եկեղեցւոյն մէջ՝ լուսերական կարգադրութեանց համաձայն՝ հաղորդութիւն առին: — Վիդգենպերկցիները աս ամէն բաները տեսնելով՝ ալ մտքերնին դրին որ Խորհրդականք սրտանց մոլորութիւններնին թող տուին ու մեղի ճեղ բողբոլվին միացան: Անոր համար ալ սկսան պարծիլ որ մենք ճշմարիտ ու զօրաւոր պատճառներով հակառակորդներնիս յաղթեցինք, ու զիրենք իրենց մոլորական ծամբէն դարձուցինք: Իսկ Լուսեր եւ ուրիշ գլխաւորները գրեթէ յայանապէս գիտէին որ Խորհրդականաց ըրածը՝ միայն դրսանց ձեւացընել ու խարէութիւն է. բայց հարկ կը սեպէին որ իրենք ալ կեղծաւորին 6:

Խորհրդականները զեւ Վիդգենպերկէն չելած՝ Մեկանքթոն Լուսերին հրամանաւը՝ մէջերնին դրած դաշնագրնին ու միաբան ընդունուած վարդապետութիւնները գրեց, եւ երկու կողման գլխաւորները նոյն գրուածքին ստորագրելէն ետեւ՝ Բուկեր ճեան առաւ ու ընկերներովը մէկտեղ ելան տեղերնին որովհետեւ: — Սղրասպուրկցիք եւ վերին Գերմանիայի ուրիշ մէկ երկու քաղաքներու բնակիչները եղածին վրայ շատ ուրախացան եւ սիրով հաւանութիւն տուին, որով ճեանու Բլանքին ըսածին պէս՝ պաշտպանուած կարծիքը հօգերնին չէր, հայապ

5. Ուլենպերկ, Գլ. ԻԷ. Համ. Բ. Տես նաեւ Սերմատորֆ, Գիրք Գ. Համ. ԽԷ. 130: Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ե. 377. — 388: Ուանբէ, Գիրք Է. ԳԼ Բ. Հատ. Գ. 83. — 85:

6. Բլանք (Գլ. Է. Ը. Հատ. Գ. Մասն Ե. 382. — 388.) յայանապէս կը զրուցէ թէ Լուսեր շատ կը կասկածէր որ Բուկերին եւ իր ընկերներուն ըսածները սրտանց ըլլան, բայց պատշաճ սեպեց արտա-

բուստ բան մը ցուցընել: Ըս բանին վրայ ինք շատ ընդարձակ կը գրէ. բայց իր ըսածներուն մէջէն մինակ աս խօսքը պատշաճ կը սեպենք հոս դնել: «Թե որ մարդ կրնայ կասկածի երթալ որ, կը զրուցէ տեղ մը, Լուսեր կեանքին մէջ երբեք գիտութեամբ պզտիկ խորամանկութիւն կամ նեղութիւն մը ըրած է () իրեն կարելւոր մէկ նպատակին հասնելու համար, ստուպիս աս գէպքս է. (382.)

բաները բողոքովին քաղաքական կողմանէ կը նկատէին եւ Վուտերականաց հետ միանալնին՝ աս նկատմամբ՝ իրենց մեծ շահ կը սեպէին 7 : Բայց Հելլուետիայի խորհրդականները կամ Զուինգլիականները՝ որոնք Վուտերականաց հետ միանալէն նոյն քաղաքական շահը չունէին, անանկ դիւրութեամբ չզիջան : Ասոնք միաբանութիւնն իմանալուն պէս՝ Աղբասպուրկ երկու հոգի խաւրեցին, որ Բուկերին ու Ապիտոնին հետ խօսին : Ութը որ Բուկեր աշխատեցաւ որ զիրենք համոզէ, բայց պարապ եղաւ : Ան ատեն ինք ելաւ Հելլուետիա գնաց ու հոն մէկ երկու ժողովքի մէջ շատ ջանաց որ Հելլուետիացիք դաշնաց թղթին ստորագրեն եւ այսպէս միաբանութիւննին հաստատուն ըլլայ : Բայց Հելլուետիացիք ան թղթին ստորագրել չէին ուզեր, եւ ամենեւին յանձն չէին առներ որ կարծիքնին փոխեն :

Աս բանը Բուկերին չէ թէ միայն մեծ տրամութիւն ու ցաւ պատճառեց, որովհետեւ մեծապէս կը բաղձար որ Վուտերականներուն հետ ըրած միաբանութիւնը հաստատուն մնայ, հապա մեծ նախատիք ալ եղաւ, որովհետեւ Հելլուետիացիք սկսան երեսը վար առնել, ըսելով որ Վուտերին աչքը մանջու համար՝ հաղորդութեան խորհրդին ճշմարիտ վարդապետութիւնը թող տուիր ու մոլորութիւն ընդունեցար : Թէպէտ եւ ասով՝ իր ձեռք զարկածէն ետ չկեցաւ, ու միշտ կը ջանար Հելլուետիացիները համոզել որ աս միաբանութիւնն իրենց հաւատքին վնաս մը չ'ընէր, եւ աս թղթին մէջ գրուածներուն հաւանելու համար՝ կարծիքնին փոխել հարկաւոր չէ, ուստի եւ խաղաղութեան համար ան թղթին կրնան ստորագրել ու միանգամայն կարծիքներնուն մէջ հաստատուն կենալ : Բայց ինչ որ ըրաւ նէ՝ պարապ եղաւ, եւ չկրցաւ զիրենք համոզել որ ըրած միաբանութեան հաւանին, ու բերած դաշինքի թղթին ստորագրեն 8 :

Ասանկով աս քանի մը հոգւոյ մէջ հաստատուած միաբանութիւնը չեղածի պէս եղաւ : Եւ թէպէտ քիչ մը ատեն Վուտերականներն ու խորհրդականները իրարու դէմ նախատական գրուածքներ գուրս չհանեցին, մանաւանդ թէ Զուինգլիականք քանի մը անգամ Վուտերի հետ թղթակցեցան, ու Վուտեր զիրենք վաստակելու եւ իր կողմը զօրացնելու համար իր սաստկութիւնը քիչ մը մէկդի գրաւ, որով եւ աւելի եւս իրարու մերձեցան 9 : Բայց ետքը ան արտաքին միաբանութիւնն ու

7. Բյուրք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Գրան Ը. 391. 392 :

8. Նոյն տեղը, 392. — 394 : Ուլենպերկ, ԳԼ. ԻԷ. Համ. Գ :

9. Նոյն թղթակցութեանց վաճաճանն ու նիւթն աս էր : Ինչպէս յայտնի է, Զուինգլիականք կ'ըսէին թէ հաղորդութեան խորհրդն մէջ

խաղաղութիւնն ալ վերցուեցաւ, եւ յառաջուան պէս, մա- նաւանդ թէ յառաջուրնէ աւելի իրարու հետ թշնամացան, եւ սկսան մեկզմեկ սաստիկ նախատել. ինչպէս թիւ մը ետքը կը տեսնենք :

Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը իրօք ներկայ չէ, հասցա ընդունողները իրենց հասարակ զգրութեամբ նոյն խորհրդոյն միջնորդութեամբ գգրիստոս կ'ընդունին. իսկ Լուսերակներ կը գրուցէին թէ իրօք ներկայ է, անանկ որ անհասարակ ալ այնպէս կ'ընդունին գգրիստոս ինչպէս հաւատացեալը, միայն թէ իր գասասպարտութեան համար : Արդ Բուկեր իր գրած դաշնագրութիւնը Չուինգլիականաց ընդունել տալու համար կը գրուցէր որ նոյն դաշնագրութեան թղթին մէջի խօսքերով Բուլընդէն անհասարակ չէն իմացուիր : Հասցա հասարակը մէջ անհասարակ եղողները ուստի եւ իրենց կարծեաց մէջ հաստատուն մնալով ալ նոյն դաշնագրութեան թղթին կրնան ստորագրել : Հելուեախացիք առ բանիս վրայ տարակուսելով, (որովհետեւ եթէ Լուսեր գաւինիքին խօսքը Բուկերին մեկնած մտքովն առնէր նէ իր առջի վարդապետութիւնը մեկզի ձգած կ'ըլլար, որն որ չէին կրնար ամենեւին կարծել) վերջ պատմածներնուս պէս զանազան ժողովքներ ընելէն ետեւ՝ ելան Լուսերին նամակ մը գրեցին, որով առանց յայտնապէս ըսելու՝ կ'ուզէին զինքը ստիպել որ նոյն խօսքերուն բացայայտ իմաստն իրենց իմացնէ : Բայց անանկ կերպով մը գրուած էր առ թուղթը, որ Լուսերին հասարակ ընթացքին նայելով՝ պէտք էր որ իրենց սաստիկ խիստ պատասխան մը տար, որովհետեւ անոր մէջ Չուին-

գլիակներ իրենց վարդապետութիւնը բացայայտ գրած էին : Մական Լուսեր իրենց անանկ պատասխան մը տուաւ որ, կ'ըսէ Բլանք, Հելուեախացիք անշուշտ երկու երեք անգամ պէտք էր որ կարգային հաստատու համար՝ որ սխալ չեն կարգար կոր. այս ինչն անանկ բերան մը կը բանեցընէր, որով կ'իմացընէր թէ իրենք ալ մինչև նոյն ատեն ունեցած կարծիքներնուն մէջ կրնան մնալ, եւ իրբև թէ ինքը զինքը կը մեղադրէր մինչև նոյն ատեն անոնց զէմ բանեցուցած խառնութեան համար : Ընանկ որ նոյն Բլանքին ըսածին նայելով՝ շատերը սկսան ըսել որ Լուսեր Հելուեախացիներէն խառնուեցաւ, եւ թէ առ առ թին մէջ մարդկօրէն վարուեցաւ : Լուսերին առ կերպով վարուելուն պատճառն ան էր, որ կ'ըսէ Լուսն, «Յայտնի կը տեսնէր թէ ամեն բանէն յառաջ հասարակաց թշնամոյն (ուղղափառաց) զէմ միութիւն հարկաւոր է, ուստի եւ նոյն ժամանակին պարագաներուն նայելով՝ կը բաշտար ինչ կերպով ըլլայ նէ ըլլայ, Չուինգլիականաց հետ միարանութիւն ընել : Բայց ինչ որ է նէ՝ ստով Հելուեախացիները զո՛հ եղան, ուստի եւ իրենք ալ նոյն Բուկերին եւ ուրիշներուն հետ գրուած միարանութեան մէջ մտած սեպուեցան : Ըստ Բլանքի ըլլայ տիւ Բլանք, Գէրթ Ը. Հոթ. Գ. Ի՞նչ է Ը. 394. — 408 : Ի՞նչ է, Ի՞նչ է Գ. Հոթ Ը. Գ. Ը. 157 : Եւ Միշու, Հոթ. Բ. Գ. Ը. 109. — 113 :



Յնդհանուր ժողովքի խօսք

Պօզուս Գ. բանանայապետը կ'որոշէ որ Մանգրոս ընթանանոր ժողովք
քրտաբուն: Բանանայապետին քեհսպանը Վերգերինս՝ Վերգերիններէ
Լուսերինն հետ ին քեհանն: Բողոքողք Ընտրուայ ին ժողովքին եւ
ընթանանոր ժողովքին վրայ ին մարտին: Ընտրուայեան գլուխք: Այս
որը Ընտրուայ մարք ին խորն ու քողոքողները ին յորքորէ որ ընթան
նոր ժողովքին երկան: Ասոնք քեհ ին քեհն, ու զանազան գրոսածք
ներ ին հանին: Լուսերինն՝ եկեղեցոյ ու ժողովքոյ վրայ գրածք:

1535 — 1539

Շ ԱՏ Ժամանակէ վեր՝ եկեղեցոյ բարիքն ու Գերմանիայի
խաղաղութիւնն ու զորներուն բաղձանքն աս էր որ ընդհանուր
ժողովք մը գումարուի, որպէս զի կրօնական երկպառակու
թիւններն ու խռովութիւնները զաղբեցնելու հնարք գտնէ:
Բողոքողներն ալ ամեն առթի մէջ միշտ կը խնդրէին որ ընդ
հանուր ժողովք ըլլայ, ինչպէս որ մինչև հիմա տեսանք. բայց
ասոնց ուզելը, գտնէ վերջին ասեանները, միայն արտաբուստ բան
էր¹: Կայսրը իրենց շատ անգամ խոստացած էր որ աս խնդիրը-

1. Շատ անգամ բողոքողները ի
րենց գրուածոց ու խօսքերուն մէջ
ընդհանուր կամ ազգային (եկեղե
ցական) ժողովք կը խնդրէին. բայց
չկար բան մը՝ որմէ իբրք պնդէս
վահանային ու փախչէին ինչպէս ա
սանկ ժողովք մը, մանաւանդ ընդ
հանուր ժողովք (տես աս Գլխոյն
6. Եւանջիմ.), որովհետև ստու
գիւ գիտէին եւ կը խոստովանէին
ալ որ իրենց մուրումնները ան
ժողովքին մէջ պիտի դասապար
տուին. եւ ասոր վրայ պնդափ աւ
րակոյս չունէին, որպէս որ մշկը
նէն գիտանները կը շանչային թէ
իրենց մուրումններուն մեծ մա
սը արդէն առջի ընդհանուր ժողովք
ներուն մէջ զատապարտուած են:
— Բայց ինչու ուրեմն այսպէս չու
ղած բաներնին միշտ կը խնդրէին:
— Որովհետև յայտնի կը ասեմէին
որ Եւրոպայի նոյն ժամանակուան
փեմակը, գրեթէ ամեն կողմ եղած
սաստիկ խռովութիւններն ու ետևէ
ետև պատահած պատերազմները
անկարելի կ'ընէին որ գտնէ նոյն ա
րէն ընդհանուր ժողովք ըլլայ, ա
նոր համար ժամանակ վաստակելով
զորանալու համար՝ միշտ աս առաջ-

արկութիւնը կ'ընէին, որպէս զի
ուրիշ իրենց զեմ գործածուելու
միջոցները մկզի ձգել տան: Գար
նեալ ընդհանուր ժողովք խնդրե
լով՝ կ'ուզէին ցուցնել թէ իրենց
դատին հաստատութեան եւ իրաւանց
վրայ պնդափ ստոյգ են, որ բոլոր
պիտարհքիս դատաստանին տակ կ'ու
ղեն ձգել:
Բայց ան շատ ծիծաղական բան
էր, որն որ գրեթէ միշտ ժողովք
խնդրած ասեանին վրան կ'աւելցը
նէին, այս ինքն թէ ժողովքը՝ Ա
շոթ, Բորեղաշոթ ու Քրիտոնե
լան ըլլայ, ինչու որ աս գեղեցիկ
բաները բուն նշանակութիւններէն
շատ տարբեր նշանակութեամբ կը
գործածէին: Որովհետև, Պոսիէի
ըսածին պէս (Գիլք Ե. 2-մ. ԻԵ.)
անանկ ընդհանուր ժողովք մը կ'ու
ղէին, ուսից որ քահանայապետն
ու ամեն իր կողմն ըլլողները մը
ժուած ըլլան: Եւ ըսածներուն աս
պատճառը կը բերէին: Անոնք, կ'ը
սէին, չեն կրնար զատուար ըլլալ,
ինչու որ բուն իրենց վրայ դատա
տան պիտ'որ ըլլայ. պատճառ յան
ցատուրն է, իսկ եպիսկոպոսները ի
րեն սպասաւորներն են, ուստի եւ

նին կատարէ, եւ միշտ ալ ետեւէն կ'իյնար որ խոստումն իրօք գլուխ տանի, մանաւանդ Աւետիսի անապատի մէջ վերջը շատ ջանաց աս բանն ընելու, եւ շատ անգամ քահանայապետին կ'աղաչէր որ ընդհանուր ժողովք գումարելու հրաման տայ: Եւ թէպէտ Աղեմէս Է. փոյթ տարաւ որ կայսեր կամքը կա-

նին կրնար դատարար ըլլալ: Արդ, կ'ըսէ Պոսեւէ, թէ որ աս ասանկ է նէ, ժողովքը ո՞վ պիտի դումարեր ու ժողովքին մէջ զահեղեց ո՞վ պիտի նստէր: Լուսերբակներ արդեօք, որ կամ աշխարհական մարդիկ էին եւ կամ իրենց եպիսկոպոսներն աստատարած քահանայք: Բայց աս բանն ծագած ուրիշ անպատեհութիւնները մկրտի թող տալով՝ իրենց վրայ ալ դատաստան պիտի ըլլար մի, իրենք ալ յանցաւոր չէին արդեօք. եւ կամ զանէ՛ ինչպէս որ իրենք զուգարհաւոր յանցաւորի սեղ իր զնէին նէ՛ ուղղափառներն ալ նոյնպէս զիրենք յանցաւոր չէին սեպեր, մանաւանդ որ ուղղափառներուն թիւը՝ անտարակոյս Լուսերբակներն շատ էր: Ի՞նչ ուրեմն, արգար ու անապատ դատարար գտնելու համար անհաւատներուն ու Հրեաներուն դիմելու էր, կամ թէ սպասելու էր որ Աստուած երկինքէն հրեշտակ խաւրէ: Կամ եկեղեցւոյ առաջնորդները՝ իրենց Քրիստոսէն ընդունած իշխանութիւնն զրկելու համար՝ բաւական է արդեօք որ անոնք վրանին շարիք խօսին ու զանոնք յանցաւոր սեպեն: Ես կարծիքն այնպէս սլալանգակ բան մըն է, որ նոյն իսկ Մեղիթիման ալ անպատեհութիւնը տեսնելով՝ այսպէս կը գրէ. «Ես այնպէս կը կարծեմ որ ժողովքին (Պոզոս Գ.ին Միգնոսիսի դումարելու ուղած ընդհանուր ժողովքին վրայ կը խօսի) զէ՛մ չիկրնար զրուիլ. ինչու որ թէպէտ պարզ չիբնայ հոն դատարար նստիլ, է վերայ այսր ամենայնի ժողովքը գումարելու իրաւունք ունի, եւ պէտք է որ ժողովքը հրաման տայ որ քննութիւն ան գատաստան ըլլայ»: Եւ քիչ մը ետքը վրան աս խօսքը ալ կ'աւելցընէ. «Ի՞նչ աւելի խորագեալ ըլլալը ներք կ'ըսեն թէ պատճառներնուր որ անհաւատ են, բայց անօրոյս, որովհետեւ պատիւն բաժաւորութիւնն այնպիսի է որ եթէ մէջ մը ժողով-

քին մէջ մտնել յանձն առնենք նէ՛ անկից կը հետեցընեն որ կը հասանինք թէ պարզ վրանիս գատաստան ընէ: Արդ ես տեսայ որ իմ կարծեացս մէջ անպատեհութիւն կայ, բայց միշտ մեկալ կարծիքն աւելի վայելուչ է»: Մեղիթիման, Գիլգո Գ. Թատար 196. ա Պոսեւէ, լիբը ինչպէ՛ս յիշէ՛ս: Թատար 196. ա Պոսեւէ, լիբը ինչպէ՛ս յիշէ՛ս (Գիլգո Գ. Հատ. Եր. Եւստի. Բ. 148.) ա լ ինչ ինչ էրէ՛ր ա Մեղիլ (Հատ. Բ. Գլ. Գ. 92.) ա ինչ ինչ էրէ՛ր: Բայց չէ թէ միայն Մեղիթիմանին աս խօսքերը բողոքողներուն պլանական պահանջներն ու կարծիքը կը դատասպարանեն, հապա նաեւ իրենց ամենուս անուամբ շինուած գրութիւն մը: Աւետիսի հուստոյ զուանութեան մէջ աս խօսքերը կը կարդանք. «Գրան, տէր մեր ինքնակալ, . . . մանաւոր եղանակաւ մը՝ 1526ին Շփոյէր գումարուած անգլաթողովքին մէջ թղթով յայտնեցիր որ քննման կրնար բաներուն վրայ որոշուած լին կրնար ընել, հապա կը ջանաս անհաւատութիւնը ընդունիլ որ ընդհանուր ժողովք գումարուի: Տարի մը յառաջ ալ Շփոյէր ժողովուած վերջին անգլաթողովքին մէջ գրով. . . նոյնը զարմեալ կրկնեցիր: . . . Եւ ըսիր որ . . . անպատեհ ես թէ անհաւատութիւնը նոյն ընդհանուր շփոյէր քահանայութեան զէ՛մ չիկրնար, Գիլգո 1 ստ. 377. Հատ. Զ. 388: Ես խօսքերով յայտնի կ'երեւայ որ զէ՛մ 1530ին անանկ ժողովք կ'ուզէին զորն որ քահանայապետը պիտի գումարէր: «Ասանկ նշանաւոր յայտարարութիւն մը, կ'ըսէ Պոսեւէ (Գիլգո Գ. Հատ. ԿԲ.) յաւիտեան պիտի մնայ Լուսերբակներուն ան գործքին մէջ՝ որն որ իրենց ամեն գործքերէն աւելի վաւերական է. այս ինքն Աւետիսի զուանութեան գլուխը, իրենց զէ՛մ վկայութեան եւ եկեղեցւոյ անընդունելի իշխանութեան հաստատութեան համար:»

տարէ, որուն արդէն ինքն ալ կը բաղձար, բայց միշտ արգելքներ ելլելով՝ կը խափանէին: Իր յաջորդը Պօղոս Գ. (1534) ալ անոր օրինակին հետեւելով՝ սկսաւ ետեւէն խնայ որ ընդհանուր ժողովքով մը եկեղեցւոյ սաստիկ տառապանաց օպնուածեան հասնի. ուստի եւ իրեններուն հետ խորհուրդ ընելէն ետեւ՝ որոշեց որ ժողովքը Մանդուա քաղաքն ըլլայ, եւ շուտ մը թէ կայսեր եւ թէ ուրիշ քրիստոնեայ թագաւորներուն աս իր որոշումն իմացուց: Գարձեալ իբրեւ զեսպան Գերմանիա խաւրեց Պետ. Պօղ. Վերդերիտը, որն որ յառաջագոյն մէջ մը Կղեմէս Ի. ին ժամանակը նոյն պաշտօնը կատարած էր:

Եւս զեսպանը Սաքսոնիայէն անցնելու ատեն՝ կայսրընտիրը հօն չըլլալով՝ անոր փոխանորդէն ապահովութեան թուղթ ուղեց, վասն զի կը վախնար որ բողոքողք՝ ուղղափառաց գէմունեցած ատելութիւններէն գրգռուելով՝ դուրսը բան մը չընեն: Կայսրընտիրն փոխանորդը չէ թէ միայն ուզածը կատարեց, հապա նաեւ դիմացը մարդ խաւրեց, որ զինքը պատուով Վերդենպերկ բերեն: Եւ երբ որ քաղքին մտնեցանէ՝ ինքն ալ անձամբ դիմացը գնաց, ու իրաբու պատահած ատեննին՝ ձիէն վար իջաւ, եւ այնպէս շատ մեծարանքով առաքաղաք խոթեց ու կայսրընտիրն պալատը բնակեցուց: Իրիկուս կերպիրոյ ժամանակն ալ սեղանին ծառայութիւնը ինք անձամբ կատարեց: Երկրորդ օրը զեսպանը ճամբայ ելլելէն յառաջ նախաձաշ ընելու ատեն՝ Լուտեր յանկարծ Փոմբերն հետ ներմտաւ. որովհետեւ կայսրընտիրն փոխանորդը զերենք կանչած էր՝ զեսպանին ընկերութիւն ընելու համար, ինչու որ, կը գրէ զեսպանը իր նամակին մէջ, հօն ուրիշ մարդ չկար՝ որուն լեզուն կարենայի հասկընալ²:

Կայսրընտիրն փոխանորդը զԼուտեր կանչածին պէս՝ ասիկա ստիբիչ բերել տուաւ, որպէս զի ան իլուած ու մարերը շտակուած՝ զեսպանին առջեւն ելլէ: Երբ որ ստիբիչն աս բանիս վրայ զարմանալով՝ պատճառն հարցուց, Լուտեր պատասխան տուաւ որ Ասիկա անոր համար կ'ընեմ, որպէս զի զեսպանը զիս երիտասարդ տեսնելով՝ մտքին մէջ բռէ որ եթէ Լուտեր երիտա-

2. Բաւառիէի, Գիբր Գ. Գլ. ԺԷ. Հատ. Ե. 245: — Ուրենպերկ (Գլ. ԻԲ. Հատ. Ե.) բողոքող հեղինակներէն առնելով եւ ուրիշ քանի մը թէ ուղղափառ եւ թէ բողոքող մտակնայիրներ կը պատմեն որ զեսպանը ինք իրմէ Լուտերը կանչել տուած էր: Բայց Բաւառիէի իւր գեաղանին՝ Համ խաւրած նամակը կը բերէ, որուն

մէջ մեր գրածին պէս կը պատմուի: — Գարձեալ զեսպանը կը դուրսէ որ Վերդենպերկի համալտարանը ժամանակին պատճառաւ փութեղիտ փոխադրուած ըլլալով, աս երկու հոգիէն զաս՝ լատիններէն իտոտց, ուստի եւ ինձի ընկերութիւն ընելու մարդ չկար հօն, անոր համար ալ կայսրընտիրն փոխանորդը զերենք կանչել տուած էր:

սարդու թեան ատեն մեզի այսչափ ներդրածին կու տայ կոր նէ, ինչ պիտ'որ ըլլայ, երբ որ մէյ մը տարիքն առնէ: Ետքը պահ-
ցու զգեստները հագաւ ու վիզը ոսկի շղթայ մ'անցուց, որուն
վրայ սափրիչն իրեն ըսաւ. Տէր վարդապետ, ասիկա զինքը պի-
տի գայթակղեցնէ: Լուտեր ալ պատասխան տուաւ որ Ես ալ
անոր համար կ'ընեմ որ գայթակղի, վասն զի իրենք ալ մեզի շատ
գայթակղու թեան պատճառ տուին. ան աղուէսներուն ու օձե-
րուն հետ այսպէս վարուելու է³:

Ետքը ելաւ Լուտեր, ու վերը ըսածներնուս պէս՝ Փոմերին
հետ մէկտեղ զեսպանին գնաց: Աերգերիտս զինքը ծանրու-
թեամբ՝ բայց սիրով ընդունեցաւ, թէպէտ եւ Լուտեր անոր
շատ մեծարանք չցուցուց: Քիչ մը ասան անտարբեր բաներու
վրայ խօսելէն ետեւ՝ ընդհանուր ժողովքին վրայ խօսք բացուե-
ցաւ, եւ զեսպանը քահանայապետին նոյն ընդհանուր ժողովքին
վրայ ըրած որոշումն խմբցնելէն ետեւ՝ Լուտերին կարծիքը
հարցուց: Լուտեր պատասխան տուաւ որ Ես գիտեմ թէ ժո-
ղովք գումարելու խօսքը՝ միայն խօսք է, իրօք ժողովք գումար-
ուելիք չունի. եւ թէպէտ, ըսաւ, ժողովքը գումարուի ալ նէ,
ի վերայ այսր ամենայնի միայն արտաքին ու շնչին բաներու վրայ
խօսք պիտ'որ ըլլայ, ինչպէս կրօնաւորաց զգեստին, քահանայից
կուլակին, կերակրոյ ու խմելիքի եւ ուրիշ ասոնց նման բանե-
րու վրայ: Իսկ հաւատքի, ապաշխարութեան, հատուցման եւ
ուրիշ ասանի հարկաւոր ու երեւելի նիւթերու վրայ ամենեւին
խօսք պիտի չըլլայ: Արդէն ես խմիններովս՝ Հողին սուրբէն սորված
ըլլալով՝ հաստատութեամբ գիտենք թէ ասոնց վրայ ինչ կար-
ծիք ունենալու է, եւ ժողովքի հարկ չունինք: Բայց ժողովքը
ձեզն շատ հարկաւոր է, ինչու որ կամ ամենեւին հաւատք չու-
նիք կամ տարակուսանօք ունիք: Սակայն թէ որ կ'ուզէք նէ՝
ես ժողովքի գալու չեմ դանդաղիր, թէպէտ եւ ստուգիւ ալ
գիտնամ որ ինձի համար կախազան կամ կրակ պատրաստուած
է: Ետքը ժողովքին տեղոյն եւ ուրիշ նիւթերու վրայ իրարու
հետ խօսելէն ետեւ, բաժնուելու ատենին՝ Աերգերիտս Լու-
տերին ըսաւ որ խոստումդ յիշէ եւ պատրաստ եղիր որ ժողովք
երթաս: Լուտեր ալ պատասխան տուաւ որ Հրամարես, Տէր,
աս վրովս եւ աս գլխովս կ'երթամ⁴:

3. Ուլենպերկ, ԳԼ. ԻԸ. Համ. Ը:
Սերենտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ԼԳ.
95; Կուստաւ Ֆիցեր, ԳԼ. ԻԵ. 703.
704. — Ռանքէ (Գէրտ Է, ԳԼ. Բ.
Հոգ. Գ. 89.) ասոնք համառօտ մը
պատմելէն ետեւ՝ կը գրուցէ որ կառ-
քին մէջ նստած ասոններն՝ Լուտեր
Փոմերին ըսաւ թէ յՄ հաւատիկ էր-

անաշէ գոգն ու Պոմերանոս կար-
գինալը կտորով կ'երթան:

4. Ուլենպերկ, ԳԼ. ԻԸ. Համ. Ը.
Սերենտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ԼԳ. 95;
Մենցլ, Հաս. Բ. ԳԼ. Գ. 73, 74;
Ռանքէ, Գիրք Է. ԳԼ. Բ. Հաս.
Գ. 89. — 91; Կուստաւ Ֆիցեր,
ԳԼ. ԻԵ. 704. — 706:

Ո՛րքերիս անկից ճամբան յառաջ տարաւ, ու Բրակա քաղաքը Յովհ. Փրեղերիկոս Սարսնիայի կայսրընտրին հետ տեսնուելով (1535ին, Նոյեմ. 30ին), քահանայապետին կողմանէ խնայուց որ բողոքողներուն շատոնցունէ ուզած ընդհանուր ժողովքը հիմն պիտի գումարուի. և իրեն աղաչեց որ աս բանին դէմ չդնէ, ու իրեններուն հետ մեկտեղ ժողովքին ներկայ գանուի, և ամէնքն ալ իրենք զիրենք ու վարդապետութիւններն՝ ժողովքին գառաստանին տակ ձգեն, որպէս զի գժտութիւններն ու խռովութիւնները վերնան: Մասնաւորապէս ժողովքին տեղւոյն վրայ խօսելով, յայտնեց որ արդէն կայսրն ու Գաղղիայի թագաւորը ժողովքին Մանդուա գումարուելուն հաւանած են. քահանայապետը անոր համար աս քաղաքը ընտրած է, ըսաւ, որովհետեւ ինք Գերմանիա գալու համար հետը շատ զօրք բերելու էր, որուն Գերմանացիք չէին հաճեր, Գաղղիայի թագաւորն ալ յանձն չէր առնել Գերմանիա գալ ու իր եպիսկոպոսները հոն խաւրել: Ըսկից զատ Գերմանիան՝ Կրկնակնքոց ու Խորհրդականաց պատճառաւ շիտթութեան մէջ ըլլալով՝ ժողովքը հոն գումարելն անպատշաճ բան է: Իրենք (բողոքողք) Մանդուա չգալու ամենեւին պատճառ մը չունին, որովհետեւ նոյն քաղաքը կայսեր իշխանութեան տակն է. և արդէն Լուտեր իրեն (ղեսպանին) ծանուցած է որ ամէն տեղ նոյն է, և ամէն տեղ դալու պատրաստ է: — Կայսրընտրին աս բաներուն հաստատուն պատասխան մը չառաւ, հապա ըսաւ թէ Ըս օրերս Շմայցալա ժողովք մը պիտ'որ ընենք, հոնտեղը աս բանիս վրայ աղէկ մը կը մտածենք, ու ետքը թղթով պատասխան կու տամ 3:

Կայսրընտիրը խօսքը բռնեց, և բողոքող իշխաններուն Շմայցալա ժողովք ընելէն վերջը, Գեկանմերի 21ին ամենուն բերնէն Վերդերիտիննամակ մը գրեց, որուն մէջ ծածուկ խօսքերով այնպէս մը կը հասկըցընէ որ ընդհանուր ժողովքին գումարուելուն հաւանելու միտք չունին: Բայց, ինչպէս ըսինք, աս բանս յայտնի չէին ըսեր, հապա ծածուկ. ինչու որ թղթին մէջ այնպէս կը ձեւացընէր որ միայն ժողովքին տեղը չեն հանիր: Սակայն միանգամայն չէր ուզեր որ քահանայապետը ժողովքին մէջ գահնուէր ըլլայ. դարձեալ կը պահանջէր որ աչ-

5. Ալեյասն, Գիրք Թ. 139: Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. Գ. 75, 76: Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ը. 271, 272: — Աս վերջին մասնապիտը Վերդերիտիննամակ զովութիւններ կու սայ, և կը զօրցէ որ կայսրընտրին պալատին մէջ ամենուն հետ անանկ սիրով ու

քաղաքավարութեամբ՝ բայց միանգամայն իր պատին ալ պահելով վարուեցաւ, որ ամէնքը վրան մեծ սեր ու յարգութիւն ստացան. և նոյն իսկ Լուտեր զինքը կը յարդեր, գոնէ այնչափ որչափ որ Լուտեր մը կրնար քահանայապետական գեպան մը յարգել:

խարհականներն ալ նոյն ժողովքին մէջ եկեղեցականներուն պէս դատաւոր նստին, եւ անոնց նման վճիռ տան ու ձայն կամ քուէ ունենան: Ըստնցմէ զատ՝ բողոքողք նոյն թղթին մէջ որիչ պատճառաւ մ'ալ կը բերէին կամ պահանջուէր մը կ'ընէին, որմէ իրենց խարդախութիւնը աւելի եւս կը յայտնուէր, եւ որուն վրայ շատ բողոքող մատենագիրք եւ առանձինն Բլանք ու Մենցլ մեծ տժգոհութեամբ կը խօսին: Երկու տարի յառաջ, կ'ըսեն աս երկու բողոքող մատենագիրները, երբ որ Աղեմէս Է. ընդհանուր ժողովք ընել ուզած էր նէ, յայտնած էր որ նոյն ժողովքն ըստ ամենայնի եկեղեցւոյ Հին ժողովքներուն կարգին կանոնին համեմատ պիտ'որ ըլլայ, կամ ըստ Բլանքայ՝ ուզած էր որ ըլլայու ժողովքին ձեւն ու կարգադրութիւնները յառաջագոյն որոշուած ըլլան: Բողոքողք աս բանիս դէմ դարձած էին, եւ իրենց նոյն ընդհանուր ժողովք երթալ չուզելուն մէկ պատճառն ալ աս բանս բռնած էին: Հիմա Պօղոս Գ. նոր քահանայապետը իրենց բացառյալ ըսել տուած էր որ ժողովքին ձեւն ու կարգադրութիւնները որոշելը՝ նոյն իսկ ժողովականաց կը թողու: Երբ բողոքողք Հիմա աս բանին դէմ դնելու սկսան, եւ կը պահանջէին որ ժողովքին ամէն կարգն ու կանոնը եւ մէջը բռնուելու ընթացքը յառաջագոյն որոշուին: Արով կը ցուցնէին որ վախճանինն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ժողովքին դուժարուիլն արգելել 6:

Բայց աս իրենց խաբէական գործքերովը քահանայապետին միտքը չկրցան փոխել, որն որ երկրորդ տարին (1536ին) Յունիսի Զին կոնդակով մը որոշեց որ 1537ին Մայիսի մէջ ընդհանուր ժողովքը Մանդուա քաղաքը սկսի: Բողոքողք աս բանս իմանալուն պէս՝ ուղեցին բռնելու ճամբաներնուն վրայ նորէն

6. Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ե. 278: Մենցլ, Հատ. Բ. ԳԼ. Գ. 78, 79: Տես նաև Սէլյանան, Գիրք Թ. 139. Բ. — 140. Բ.: — Ըս պատասխանին մէջ՝ «յայտնապէս ցուցցին որ, կ'ըսէ Մենցլ, քաղաքական կողմանէ Հիմա ունեցած գորութիւններն կը ձանձան, եւ իմացուցին թէ աս (ընդհանուր) ժողովքը՝ զորն որ իրենց քաղաքական ախարութեան ասնն ինդրած էին, Հիմա որ իրենց առջեւ կը գրուէր, կ'ուզէն մերժել»: Եւ աս ժողովքը մերժելու համար բերած պատճառներն զնկէն վերջը՝ վրան կ'աւելցընէ որ «Բայց (ժողովքը բողոքովն մերժելու) քաղաքներն՝ յայտնապէս դուրս չ'անեցին, հասկա աեղոյն վրայ բերած պատճա-

ռանքներնուն տակ ճանկեցին», վէրէ քիւն → Կիւն: Նոյն բանը Բլանք ալ (վէրէ քիւն → Կիւն, 277, 278.) կը խոստովանի: «Բնական խոհեմութիւնը պէտք էր իրենց ցուցնէ թէ, կ'ըսէ, ժողովքը կարելի եղածին չափ ուղղընեն, եւ անոր համար ալ քիւնի նոյն դատաւարութիւնը, որովհետեւ պայք իրենց Հին պատճառանքներն անգործածական ըսած էր: Ըս բանս իրօք ալ ըրին... բայց չեկրնար ուրացուիլ որ շատ ճարտարութեամբ կամ բարակութեամբ վարուեցան, Հոստեղձ՝ առ Ալէքսանդրոս առած պատասխաններն յիշատակէն հետև՝ վրան կ'աւելցընէ թէ «Ըսկից կրնար գիւրու իմացուիլ որ ինչպէս ունեւին բռնելուն ներքէնը»:

բան մ'որոշել. ուստի եւ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը Յուլիսի 24ին Լուտերին հրաման խաւրեց որ Վիդդենպերկի աստուածաբաններուն եւ իրաւագէտներուն հետ խորհուրդ ընէ, եւ իրեն որոշում մը տայ որ ինչ պէտք են պատասխանել քահանայապետին թէ որ անոր կողմանէ Գերմանիա նորէն ղեկավան մը գալով՝ զիրենք ժողովքի հրաւիրելու ըլլայ: Ասոնք տուած պատասխաններուն կամ որոշումներուն մէջ թէպէտ եւ իբրեւ հաստատուն կը ղնէին որ իրենք նոյն ժողովքին մէջ պէտք է որ դատապարտուին, որովհետեւ, կ'ըսէին, ժողովքները մոլորական են եւ Հոգւոյն սրբոյ ներկայութիւնը ասանկ ժողովքներուն խոստացուած չէ. ի վերայ այս ամենայնի խրատ կու տային որ յառաջունէ նոյն ժողովքը զմերժեն, հապաքահանայապետին ղեկավանն ու նամակն ընդունին եւ ժողովքին մտրդ խաւրեն. վասն զի, կ'ըսէին, ետքը ժողովքին ինչպէս վարուիլը տեսնելով՝ կրնանք անոր դէմ բողոք ընել: Աս ամենուն մէկտեղ տուած որոշումներէն զատ՝ Լուտեր առանձին ալ կայսրընտիրն թուղթ մը գրեց, որուն մէջ՝ աս կերպով որոշումներ ընելուն պատճառը յայտնապէս կ'իմացընէ: Պապը, կ'ըսէ, ամենեւին միտք չունի ժողովք ընելու, եւ երբեք ընդհանուր ժողովք ըլլալը չունի. արդ թէ որ մենք դէմ ղնելու ըլլանք՝ ժողովքին չգումարուելուն յանցանքը վրանիս կը ձգեն, որով եւ տկարները կը գայթակղին, եւ այսպէս Աւետարանին վնաս կը հասնի: Ուստի եւ է իւրիշ Բողոքող Գերմանացիներու Գրութիւնը: 7:

Բայց կայսրընտիրը իր ընկերքն արդէն մտքին մէջ որոշած էր. անոր համար ալ ոչ իր աստուածաբաններուն ու իրաւագէտներուն եւ ոչ ալ Լուտերին որոշումներն ու խրատը կրցաւ դիտաւորութիւնը փոխել տալ. ուստի եւ աստուածաբաններուն ու իրաւագէտներուն գրուածքին տակ ասանկ գրեց: «Ես անանկ կը կարծեմ որ նուիրակին զիմացը մտրդ խաւրելու եւ բռնելու է որ ետ դառնայ: Պապը եկեղեցոյ գլուխ չէ, հապա Աւետարանականաց (Լուտերականաց) ոխերիմ թշնամին, եւ ժողովք հրատարակելուն վախճանն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ զիրենք կործանել ու իր նեղական իշխանութիւնը նորէն հաստատել», 8:

Թէպէտ եւ այսպէս կայսրընտիրը մտքին մէջ հաստատութեամբ դրած էր որ ընդհանուր ժողովքին դէմ դառնայ, բայց եւ այնպէս վախնալով որ չըլլայ թէ կամքերնուն դէմ

7. Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Բ. 92. — 95:
 Մասն Ը. 286, 287. եւ Երանոթ. 8. Ա. Մենցլի, վերը յիշուած
 107: Մենցլ. Հատ. Բ. ԳԼ. Գ. 87, 88: Տես նաեւ Բլանք,
 84. — 87: Ռանդէ, Գիրք Ը. ԳԼ. նոյն տեղը, 288, 289:

Հաւաներ, անոր Համար ստորագրութիւնն պայտէս դրած էր .
 “Ես փիլիսոսայտ Մեկանքթոնս ալ Հոս գրուած գլուխները իբրեւ
 ուղիղ եւ քրիստոնէութեան Համեմատ՝ կ'ընդունիմ: Բայց քա-
 Հանայապետին Համար կը կարծեմ որ եթէ Ըւեւտարանին զեղա-
 նելու ըլլայ նէ՝ խաղաղութեան եւ ընդհանուր միաբանութեան
 Համար՝ մենք ալ կրնանք յանձն առնել որ մինչև Հիմա մարդ-
 կային իրաւամբ ուրիշ եպիսկոպոսներուն վրայ ունեցած
 գլխաւորութիւնը՝ նաև Հիմա իրեն Տպատակ եղող քրիստո-
 նեաներուն եւ ասկէ վերջը իրեն Տպատակիլ ուղղուներուն վրայ
 ալ ունենայ”¹²:

Ի՞նչոքոյնները՝ աս պատրաստութիւնները տեսնելուն պէս՝
 իրենց յառաջագոյն ըրած որոշման Համեմատ՝ 1537ին սկիզբ-
 ները Շմալգալտ նորէն ժողովուեցան¹³: Թողովքն սկսելէն քիչ

առանձին իրեն գլխաւոր նիւթն ը-
 րած էր, եւ ստոր վրայ շատ եր-
 կայն կը խօսէր: Գիշտ Ը. Հոտ.
 Գ. Մոռ Ը. 299:

12. Գործք Լուս. գերմ. Հատ.
 Զ. 557. Բ. Բլանք, Գիբր Ը. Հատ.
 Գ. Մոռն Ը. 302. 303: — Ասկից
 զատ՝ երբ որ ընդհանուր ժողովքի
 վրայ խօսք եղած ատեն՝ ուրիշ բա-
 ջըրոջ ստուտածարանները կ'ըսէին
 թէ նոյն ժողովքն ընդունելու եւ
 մարդ խաւրելու չէ, որովհետև զու-
 մարօքը քահանայապետն է, ուր որ
 առաջին ընդհանուր ժողովքները
 զուամտրոյնները՝ կայսրերն էին. Մե-
 կանքթոնն աւ խօսքին թէ ստութիւնն
 ու թէ պլանդակութիւնը ցուցուց,
 պատասխան տալով որ Ըս բանս
 Բնույն կրնայ ըլլալ, որովհետև
 թե որ կայսեր Տպատակ չըլլողները՝
 ընդհանուր ժողովքին զալ չուզէին
 նէ՝ կայսրը զիրենք Բնույն կրնար
 ստիպել: Միշտ Ը. Հոտ. Բ. Գլ. Գ.
 90: Բլանք, Գիշտ Ը. Հոտ. Գ. Մոռն
 Ը. 291:

13. Բողոքոյք վերջին տարիները
 քանի մը անգամ զանազան տեղ
 ժողովքներ ըրած էին, եւ անոնց
 մէջ՝ Նիւնպոլիքի խաղաղութեան
 պայմաններուն զէմ՝ (տես աւ Գործին
 Գ. Գլխոյն 17 Երանօթութիւնը.)
 զանազանութիւններուն մէջ նորէն
 այլեւայլ ինչաններ ընդունած, նոյն
 ինչ զանազանութիւնին նորոգած,
 զորքերն շատցուցած, Գազդայի
 ու Ընդդիպի թագաւորներուն հետ
 (որոնցմէ առաջինն հետ կայսրը
 պատերազմի մէջ եւ երկրորդին հետ

բողոքովն աւրուած էր) աւելի մտեր-
 մութեամբ կապուած եւ անոնցմէ
 մեծամեծ օգնութեանց խառնուե-
 ներ ընդունած էին. եւ վերջպէս
 ամեն ճիշտ ի գործ դրած էին կայ-
 սեր եւ ուղարկուա ինչաններուն
 զէմ՝ պատերազմի աղէկ պատրաս-
 տուելու: Նոյնպէս աւ վերջին ժո-
 ղովքին մէջ ալ աւ ամեն բաները
 գաւելի եւս հաստատուին, զաշու-
 կցութեան մէջ նոր մարդկինք ա-
 սին, եւ որովհետ որ տար թշու-
 մեաց զէմ կայսեր իրենցմէ ուզած
 օգնութիւնը շատն: Բլանք, Գիշտ Ը.
 Հոտ. Գ. Մոռն Ը. 276. — 286.
 եւ 308. — 310: Նոյն ամսանագրին
 պատմածին նոյն ժողովքն 1538ին սկիզբ-
 ները ուրիշ ժողովքի մը մէջ որ-
 շեցին որ զեւոյն իրկին Գազդայի
 թագաւորին՝ որն որ նոյն ատեննե-
 րը կայսեր հետ զինադադար ըրած
 էր: Վերեւար որ, կ'ըսե Բլանք,
 ասով կ'ուզէին թագաւորը յորդո-
 րել որ կայսեր հետ զարմաց
 մէջ՝ իրենց կողմնակցութեան քա-
 սակար որոշում մը չզանուի, եւ
 միանգամայն Մանդուս ժողովուե-
 ընդհանուր) ժողովքին հաւանու-
 թիւն շույս: Բայց իբր կը բողոքային
 որ իրենց շնամն՝ (ալ թագաւորն
 ինք իրմէ իմանայ աւ իրենց գործ-
 քին, այս ինքն իրենց հետ աւելի
 անձուկ կապուի, եւ կայսեր հետ ը-
 րած պատերազմի մէջ ժողովքի ինչ-
 օրէն շատ անարգութիւնն եւ
 հաւատարմութիւնն: Նոյն Գիշտ
 322, 323:

մը վերջը՝ կայսրը իր դիւանադարի փոխանորդը Մատաթիա Հելյոս իրենց խրկեց, որ հետեւին խօսի: Աս պատգամաւորը Փետրուարի 15ին իրենց աւելւը խօսակցութիւն մ'ըրաւ, որուն մէջ զիրենք կը խրատէր որ քահանայապետին որոշման համաձայն գումարուելու ընդհանուր ժողովքին երթան, եւ ձեռքերնէն եկածին չափ ջանան ու գործակից ըլլան որ պշապի տարիէ վեր Գերմանիան տակն ու վրայ ընող խռովութիւններն ու անփութանութիւնները վերնան: Աս բանս չէք ընդունիր կամ դեմ՝ կը դնէք նեւ, ըսաւ, չէ թէ միայն կայսրն ու մեր տերութեան ուղղափառ իշխանները, հապա նաեւ ուրիշ թագաւորներն ու իշխանները վրանիդ կասկած կ'ունենան որ դուք խաղաղութիւնը կ'ատէք, եւ աս հիմակուան խռովութիւններն ու երկպառակութիւնը կը սիրէք¹⁴: Աս խօսակցութենէն զատ՝ Սարսոնիայի կայսրընորին հետ ալ առանձին խօսեցաւ, ու կայսեր իր վրայ ունեցած սէրը ցուցուց: Բայց բոլոր իր խօսքերը մտքերնին փոխելու բաւական չեղաւ. վասն զի հաստատութեամբ դիտնալով որ վարդապետութիւննին ընդհանուր ժողովքին մէջ պիտի դատապարտուի, ամենեւին նոյն ընդհանուր ժողովքին հաւանիլ ու հոն երթալու կամ մարդ խաւրելու խոստում տալ չուզեցին¹⁵: Նոյնպէս քահանայապետին կողմնէ

14. Աս խօսակցութիւնն ընդարձակ կը գնէ Սեկասն, Գերբ ԺԱ. 163. — 164. Բ:

15. Հելյոս աս ամէն բաներէն տեսնելով որ բողոքողք կայսեր դեմ յայտնի ապստամբած են եւ ամէն եղանակաւ պատերազմ ընելու կը պատրաստուին, միանգամայն իմանալով թէ բարեկամական եւ խաղաղական կերպով զիրենք ճամբուրելու յոյս չկայ, Գերմանիայի բոլոր ուղղափառ իշխաններուն հետ զնաց մէկիկ մէկիկ անձամբ խօսեցաւ, եւ զիրենք յորդորեց որ վասնզին մեծութեան նայելով՝ իրենք ալ միաբանին եւ բողոքողաց դեմ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար մէջերնին Հակառակ-դաշնակցութիւն մը շինեն: Իշխանները թէւզեա իսկըզբան չուզեցին աս բանս յանձն առնել, փոխելով որ ըլլայ թէ անով բողոքողք աւելի եւս զրգռուին ու շարժեն աւելի մեծայ. բայց ետքը հարկաւոր ըլլան յայտնապէս տեսնելով՝ յանձն առին, եւ այսպէս 1538ին Յուլիոսի 10ին 11 տարւան համար դաշինքը գրուեցաւ: Աս դաշնակցութեան մէջ մտնողներուն զլեւաւորներն էին կայսրը, իր եղ-

բայրը Փերդինանդոս թագաւորը, Մոզուսիայի կայսրընորի արքեպիսկոպոսը, Սալցպուրկի կարդինալ արքեպիսկոպոսը, Գուլթելմոս ու Լուդովիկոս՝ Պաւիերայի գրքերը, Գեորգ Սարսոնիայի գուբըր եւ Հենրիկոս Պրանշուայի գուբըր: Դաշնակցութեան թղթին մէջ կը գրուեցէին որ թէւզեա եւ կայսեր հաստատուն կամին ու հրամանն ան է որ Նիւռնպերկի խաղաղութիւնն ամբողջ ու անխախտ մնայ, բայց որովհետեւ քանի մը բողոքող իշխաններ աս դաշնաց հակառակ նոր նոր դաշնակցութիւններ կ'ընեն, եւ անանկ զորքեր կը գործեն, որոնցմէ շատ մեծ խռովութիւններ ու պատամբութիւններ կը վայելուին, անոր համար ինքնակալը, իր եղբայրը եւ ուրիշ հնազանդ կայսրընորներն ու իշխանները՝ զանազան ժողովքներու մէջ իրարու առած խոստամունքնին յիշելով՝ որոշեցին որ աս քրիստոնէական միաբանութիւնը մէջերնին հաստատեն, չէ թէ մէկու մը վրայ յարձակելու, հապա վրանին յարձակողներուն դեմ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար: Մասնաւոր կերպով կը գրուեցէին թէ

եկող Վերստիոս նոր դեսպանին ջանքն ալ պարապի գնաց, եւ թէպէս Սարսոնիայի կայսրնարին յառաջագոյն միտքը դրածին պէս՝ զինքը սահմանէն ետ չզարձուցին, ու թող տուին որ Շմալչալտ գայ, բայց կարճես թէ զինքն ու քահանայապետը աւելի եւս նախատելու համար 16:

Սակայն որպէս զի չիմացուի որ լոյսը կ'առնն եւ անոր համար Ժողովքին գումարուելուն դէմ կը դնեն, շուտ մը Մելանք թիմնին գրուածք մը շինել տուին, որուն մէջ իրենք զիրենք ու Ժողովքին ունեցած հակառակութիւննին արդարացընելու կը ջանային, եւ բոլոր քրիստոնէսայ իշխաններուն խաւրեցին: Նոյն

աս դաշնակցութեան մէջ մտնողներն ամենեւին մէկը՝ Նիւաճարեկի խաղաղութեան դէմ ընկող՝ նոյն խաղաղութեան գաշտն ստորագրող բողոքող իշխաններուն զոյց պիտի չյարձակի կամ անոնց անիրաւութիւն մը պիտի չընէ. եւ ինչ կերպով որ բլայց նէ բողոքող իշխաններուն դէմ բանութիւն պիտի չբանեցընէ: Բայց մէկը կողմանէ ալ իրարու խօսք կու տային որ եթէ իրենց մէջն մէկու մը զոյց կրօնի պատճառաւ յարձակում կամ անիրաւութիւն մ'ըլլայ, եւ կամ մէկու մը երկրին մէջ ապստամբութիւն մ'ելլէ նէ՛ բոլորը մէկտեղ զանհկա պաշտպանն եւ ամեն կերպով օգնեն: Գրանեալ իրենց երկիրներուն մէջ գանձուող եկեղեցական ու ժամական ինքերուն զոյց հակն, եւ զանոց յախապկել ու զողները զանն: Ռէֆէլ, Գիբէ Բ. Գլ. ԺԼ. 523. — 526: Տե՛ս նաեւ Միշուլ, Հ. 4. Բ. Գլ. Ե. 109: Բուճ, Գիբէ Բ. Հ. 4. Գ. Մ. 312. — 316: Ռուտի, Գիբէ Ե. Գլ. Բ. 100. — 111:

16. Այսպէս գրեթէ բառ առ բառ կը զրուցէ Բլանք, ու ետքը կը պատմէ թէ երբ որ քահանայապետական զեսպանը 1537ին սկիզբը Վայմար եկաւ, Սարսոնիայի կայսրընտիրը անմիջապէս ճամբայ ելաւ, իրեն ըսել տալով որ Թող Շմալչալտ գայ: Գեսպանին հսն հասած ատեն (Փետրուարի 24ին), «Թէպէս եւ կայսրընտիրը զինքը երկրորդ օրը առջևը հանց, կ'ըսէ, բայց ստով կարճես թէ (ետքը) Մարտի 2ին իրեն արուած պատասխանին նախադրման աւելի եւս ստատկացաւ: Ինչու որ կայսրընտիրը զես-

պանին խօսքը մտիկ ընելէն ետե՛ս որն որ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ պարզ հրաւեր մը որ ընդհանուր Ժողովքին մարդ խաբեն, քահանայապետին նամակը՝ որն որ զեսպանն իրեն տուած էր, առջևի սեղանին վրայ դրաւ, եւ պատասխան տալու տեղ՝ զեսպանին ըսաւ որ Հիմա քեզմէ բաժնուելուս պէս՝ զաշնակիցներուս Ժողովքին պիտ'որ երթամ, եւ պետք է որ նախ իրենց հետ խորհուրդ ընեմ որ որքո՞տ էրե՞մ պողն նախը պտտով ընդունիլ. անոր համար աւելի աղէկ կ'ընես թէ որ նոյն նամակը հիմա կու հիմա քովք կը պահես: Գեսպանին՝ առ նախադրման զոյց բրած արդար արտուջին ամենեւին սկանչ չկախուեցաւ, մանաւանդ թէ կը քննային որ Շմալչալտ կեցած ատեն որտե՞ր կարելի է նէ՛ հետն արհամարհելով վարուին, եւ հինգ օր վերջը (Մարտի 2ին) նամակն (առանց բանալու) իրեն առ տուին, Գիբէ Բ. Հ. 4. Գ. Մ. 291, 292:

Սէլյամանն ալ նոյն բաները կը պատմէ եւ վրան առ ալ կ'աւելցընէ. «Օր մը, կ'ըսէ, զեսպանը աշխարհատէր կոմսին այցելութիւն ընելու ուղեց՝ բայց մերժուեցաւ, որովհետեւ աշխարհատէր կոմսը պատասխան տուաւ թէ ասե՛ն կամ յարմարութիւն չունիմ (sit réponse qu'il n'avait loisir): Եւ անմիջապէս Առաւելին այցելութեան գնաց, որն որ ծանր հիւանդ էր, եւ աս բանն զեսպանը պատահանէն կրնար տեսնել, Գիբէ ԺԼ. 169: Տե՛ս նաեւ Միշուլ, Գիբէ Գ. Հ. 4. ԵՄ. 144. — Միշուլ, Հ. 4. Բ. Գլ. Գ. 88, 89:

գրուածքին մէջ միանգամայն պատասխան կու տային վրանին եղած ամբաստանութեան որ ամենեւին դատաւորի մը հնազանդիչ չեն ուզեր՝ 17, ուրիշ ազգերը կ'արհամարհեն, եկեղեցւոյ դատաստանէն կը փախչին, եւ առջի ժողովքներէն շատոնց դատապարտուած հերետիկոսութիւնները նորէն դուրս կը հանեն: Կը ջանային ցուցնել թէ պէտք չէ որ բահանայապետը կրօնական նիւթերու մէջ դատաւոր ըլլայ, եւ ոչ իսկ ան ասան՝ երբ որ իր եպիսկոպոսները հեռան են: Շատ ժողովքներու օրինակ կը բերէին, որոնց որ ժողովուրդ Ս. Հարք չուզեցին յանձն առնել, գիտնալով որ ճշմարտութիւնը պաշտպանելու համար չէ, հապա մտրութիւնը հաստատելու համար՝ 18: Եւ որովհետեւ, կ'ըսէին, աս գործքը՝ բոլոր քրիստոնէից հոգւոյն փրկու-

17. Ըս ամբաստանութիւնը թէ բողոքողները ամենեւին դատաւորի մը հնազանդիչ չեն ուզեր, ամենեւեւ մեկու մը զճառն տակ խնայ յանձն չեն առնէր, չէ թէ միայն ուղղափառը նոյն ասան կ'ընէին, եւ ուղղափառ մասնաւորները կ'ընէն, հապա նաև բողոքող մասնաւորներն ալ: Բաւական ըլլայ մեզի Մենցիլի վկայութիւնը, որուն մէջ ուրիշ շատ մտադրութեան արժանի բաներ ալ կան: Երդ աս մասնաւորները խօսելով որ ինչպէս շատ անգամ ուղղափառ ու բողոքող իշխաններուն կամ աստուածարաններուն մեկտեղ զարով՝ իրարու հետ միաբանելու ուզեցին՝ փուճ ու սնու գտաւ բան էր, խօսքն սյապէս յառաջ կը տանէ: Գրքարանչիւր կողմը կը հաստատէր թէ իր վարդապետութիւնը՝ Ս. Գրքոց խնաստին համաձայն է, ու հակառակորդներ՝ Ս. Գրքոց հակառակ: Ըստ համար՝ որպէս զի աս ինչոքը կամ դատաստանը վերջ մ'առնեն, պէտք էր որ գործքը ըլլա ըստնէր: Բայց բողոքողք արդէն ինչդրան ըսած էին որ գործքը չէ ըստնէր. եւ ըմբոյշալով ժողովքին մէջ կայսերական զեպաններուն յայտնապէս ծանուցած էին որ: Ըստուծոյ կամ՝ «քը շիրներ ամենեւին մարդկային» կարծիքով կամ գառմամբ ճանչցուցուի, հապա՝ Յակարստ առաքելու «Կլն ըսածին պէս՝ Ըստուծոյ Որ» «զին որն որի ծոց շօր է, ինք մեզի» «յայտնեց: Ընտր համար Բշտիտ» «Կայք իւր հրաշքի որ ու լինան» «Կայք իւր Բաներուն լըայ Յիսուս» «Գլխոս Բը պէն ու լըբոյրիտը՝

«Գործքը ըլլայ»: Եւ որովհետեւ չէր կրնար սպասուիլ որ քրիստոս անձամբ երկիրէն իջնայ եւ աստուածարանական դահլիճ վայ նստի, անոր համար դատաստանն ու որոշումը անոր ձեռք թող ստի՝ ուրիշ բան չէր նշանակեր, բայց էթե ըսել որ բողոքող աստուածարաններուն՝ Ս. Գրքերը իրենց մտոց համաձայն մեկնելով հանած վարդապետութիւններն ու կարծիքները՝ անմիջական, կատարելալ ու անսխալ ճշմարտութիւն է: Ի վերայ այդ ամենայնի նոյն ինքն Մենցիլքի մը՝ որ աս խօսքերը իր ձեռքը գրած էր, թէ յառաջողոյն եւ թէ կտրը իր թողիներուն մէջ շատ տեղ՝ մեկնութիւններուն պակասատուութեան ու անստուգութեան, իր կողման աստուածարաններուն՝ թէ իրեն (Մեկնութիւնին) դեմ, եւ թէ իրենց կարծիքներէն շէք մը չեղողներուն դեմ բանեցուցած դառնութեան, ասելու թեան ու բռնատուրութեան դեմ որն իր արանքն: Ըստ Բ. Գլ. ձ. 194: Ըստը գրեցին վերջը մատենադիրը ծանօթութեան մէջ Մեկնութիւնին նամակներէն քանի մը վկայութիւններ կը բերէ, որոնցմով Լուսաբերն աշակերտը իր կողմնակիցներուն բռնատուրութեանց դեմ սաստիկ կը քանքատ:

18. Բողոքողներուն հաստեղծ ժողովոց վրայ ըսածը՝ բոլոր Երիւնասներուն կամ ուրիշ հերետիկոսներուն դուժմարած կամ դուժմարել ուզած ժողովոց վրայ է, որոնց որ եկեղեցին երբեք հաւանած չէ, ինչպէս որ բերած օրինակներէն յայտնի կը տեսնուի:

Թեան կը վերաբերի, անոր համար բոլոր քրիստոնեայ թագաոր- ներուն ու իշխաններուն կ'աղաչենք որ հակաախորդներնու չա- բախտու թեանց չհաւտան, հասցա մանաւանդ ջանան որ Աստուծոյ ճշմարիտ պաշտօնը հաստատուի: Աերջապէս կը զուցէին որ օրինաւոր եւ ըստ կարգի ժողովք մը գումարուելու ըլլայ նէ՝ հոնտեղը զմեզ կ'արդարացնենք եւ յայանի կը ցուցնենք որ ուղածնիս՝ ամենուն ընդհանուր օգուտն է 19:

Ի՛նչորոգք ասոնք ըրած ատեն՝ քահանայապետն ու եպիս- կոսոսները, եւ ինքնակալը բոլոր ուղղափառ իշխաններուն հետ կը ջանային որ ընդհանուր ժողովքը շուտ մը սկսի: Իրենք ալ ասիկա տեսներով՝ սկսան իրենց կողմանէ ջանքերնին աւելցը- նել որ արգելէն. եւ մանաւանդ անոր փոյթ կը տանէին որ գա- նազան գրուածքներով ժողովքին յարգութիւնը ժողովրդեան առջեւ նուազցընեն, եւ ամենուն սրտին մէջ քահանայապետին ու Հռոմայ Աթոռոյն դէմ ատելութիւն գրգռեն: Բայց աս գրուածոց մէջ ամենէն երեւելին է Լուտերին՝ 1539ին սկիզբ- ները խռովելէնուս — էկեղեցոյ լէրոյ գրածը: Աս գրքին մէջ Նորոգիւն ընդարձակ կերպով մը Հարց ու ժողովոց իշխանու- թեան եւ զինուորեալ եկեղեցւոյն վրայ կը խօսի, ու խել մը այլանդակ մոլորութիւններ ու ստութիւններ կը գրէ: Առա- ջին մասին մէջ կը ջանայ ցուցնել որ եկեղեցին չիկրնար ան

19. Աս ընդարձակ գրուածքին մտքը բոլոր կը գնէ Սէլյասն, Գերբ ժ.Ա. 169. — 176: — Բլանք նոյն գրուածքին մէջ բերուած պատճառ- ներուն համար կը բուցէ որ «Թե- պէս եւ Մեկանքթոնին բոլոր ճար- տարութեամբն ու արուեստովը գրուած էին, բայց ամենէին չէին կրնար ան ազդեցութիւնն ընել, որն որ կ'ուզուէր որ ընեն, եւ աս բանս ինք Մեկանքթոն ալ ստուգիւ ա- մենէն ազէկ կը զգար»: Ետք՝ բե- րած պատճառներնին կը յիշատա- կէ, եւ ամեն միկուն քով՝ որչափ անհին բան ըլլաւ համառօտի կը ցուցընէ: Եւ վերջապէս կը բուցէ որ ստուգիւ Լուտերականներէն լա- տերն ալ աս բանս կ'իմանային. «Բայց որովհետեւ նոյն ժամանակը ազանդին մէջ պայտն գէմ սաստիկ ատելութիւն մտած էր, անոր հա- մար ամենէին մէկը շատ գէմ չգրու- անակ մէկ որչափան՝ որն որ աս ա- տելութիւնն ամեն բանէն աւելի կը յազեցընէր, եւ կ'երևար որ զպա- ջը սաստիկ շատ պիտի նեղէր ու արհամարհէր: Լուտեր ալ անոնց

մէջն էր, որոնք աս ատելութիւնն ամենէն սաստիկ ունէին: Աս ատե- լութիւնը՝ ժողովքին վրայ իր տը- ւած խրատին յայտնապէս մեծ ազ- դեցութիւն ըրած էր»: Գեթ + Ը. Հոտ. Գ. Մ-ն Ը. 294. — 297: — Եղն ժամանակը Լուտերին՝ քա- հանայապետին դէմ ունեցած ատե- լութիւնն ան ստախմանի սաստիկացած էր, որ հեղ մը ճամբայ ելլելու համար կտար մտած ատեն՝ քսին եզոզ բո- ղորոզ քարոզչներուն պրտապ. «Աս- տուած զնեզ պայտն գէմ ատելու- թեամբ լեցընէ:» (Deus implet vos odio Papae!) Սեփեթրէ, Գեթ + Գ. Հոտ. Կ. 6-տէ. 165: Բլ-ն + Ժբբ իւ-ն-տ + Գեթ. 300. Ե-ն-թ. 118: Մե՛նչ, Հոտ. Բ. Գ. Գ. 100: — Գարձեալ նոյն ժամանակները (Փետրուարի 27ին) գրած մէկ նա- մակին մէջ աս խօսքը գրած է, որն որ ետքը միշտ բերանն ունէր. «Անն- զանութեանս ատեն քու ժամանակագ- իի, պայտ՝ մեռնելու ատենս ալ բու- մահոյ պիտ'որ ըլլամ»: (Pestis e- ram vivus, moriens ero mors tua, Papa!) Ա- Տշ Վեթէ, Հոտ. Ե. 57:

վիճակին մէջ խոթուիլ, ինչպէս որ Հարց գրքերուն ու եկեղեցւոյ վճիռներուն մէջ կայ: Ժողովքները, կ'ըսէ, շատ անգամ իրարմէ տարբեր մանաւանդ թէ իրարու հակառակ վճիռներ տուած են. իսկ Հարց աւելի եւս իրենց անկատարութիւնը ցուցուցած եւ շատ անգամ իրարու եւ իրենք իրենց ալ հակառակ բաներ գրած են: Երուսաղէմի (առաքելոց) Ժողովքներուն եւ Նիկիայի առաջին Ժողովքին մէջ շատ բան հաստատուեցաւ, որոնք ետքը վերցուեցան: Համառօտ ըսելու համար, կ'ըսէ, թէ որ բոլոր հին Հարց եւ ամէն Ժողովքները, առանց մշտէն մէկ հասարհականութեան, մեկտեղ Ժողովուրդներ, անոնց մէջ բոլոր քրիստոնէական կրօնքին վարդապետութիւնները չենք կրնար դանել²⁰:

Արդիորդ մասին մէջ մասնաւորապէս Ժողովքներուն վրայ կը խօսի, եւ անոնց իշխանութիւնն այնպէս վար կ'իջեցնէ, որ կարծես թէ Ժողովդապետներուն եւ դպրոցներու վարպետներուն իրենց իշխանութեան տակ ըլլողներուն վրայ աւելի իշխանութիւն կու տայ, քան թէ ընդհանուր Ժողովքին՝ եկեղեցւոյ մէջ: Եւ որովհետեւ, կ'ըսէ, չենք կրնար յուսալ որ հիմնական ժամանակս ընդհանուր Ժողովք դումարուի, անոր համար պէտք է ջանալ որ առանձին Ժողովքներ ըլլան, դպրոցներուն աշխատները՝ իրենց վարպետին առաջնորդութեան տակ ու հաւատացեալները իրենց Ժողովդապետին առաջնորդութեան տակ առանձին Ժողովուրդներ: Գարձեալ Երուսաղէմի Ժողովքին եւ չորս առաջին ընդհանուր Ժողովքներուն վրայ կը խօսի, ու անոնց մէջ վճուած խնդիրները կը բերէ: Եփեսոսի Ժողովքին վրայ խօսած ատեն յայտնապէս կը վարդապետէ որ ի Բրիտոսոս՝ Աստուածութիւնն ու մարդկութիւնը իրարու հետ խառնուած ու շփոթուած են, որմէ կը հետեւցնէ նաեւ որ աստուածային ու մարդկային բնութեան յատկութիւններն ալ իրարու հետ խառնուած ու շփոթուած են, ու Բրիտոսոսի Աստուածութիւնը չարարելի է, կամ թէ Բրիտոսոս Աստուածութեամբն ալ չարարուեցաւ: Ասոր վրայ, կ'ըսէ, ես անգամ մը Զուինգիին հետ վիճեցի. եւ զինքը Նեստորական կ'անուանէ, որովհետեւ անիկա յանձն չէր առներ ըսել որ Բրիտոսոսի աստուածային բնութիւնը կրնայ չարարուիլ ու մեռնիլ²¹:

Վերջին երրորդ մասին մէջ կը խօսի Լուտեր եկեղեցւոյն վրայ՝ որուն կը հատանք, ինչպէս որ հանգանակին մէջ կայ. եւ կը յայտնէ թէ չի՛հաճիր առաքելոց ան խօսքին՝ որ կ'ըսէ.

20. Գործք Լուս. դերմ. Հատ.

21. Նոյն տեղը, 246. Բ. — 279.

Է. 233. Բ. — 246. Բ.

«Հաւատամք ի սուրբ կաթուղիկէ եկեղեցի», նոյն միտքը, կ'ըսէ, աւելի աղէկ կրնար յայտնուիլ ըսելով, Հաւատամք ի սուրբ քրիստոնէական շարժումը, որով որ շատ վնասներէն կ'ազատէինք, որոնց տակը կը ձգէ զմեզ եկեղեցի մուծ ու կըլլանունը: Ետքը եօթը նշան կը դնէ, որոնցմէ, կ'ըսէ, երկրի վրայ աս սուրբ ու քրիստոնէական ժողովուրդը կրնանք ճանշնալ. այս ինքն Ա. Աստուծոյ անարատ խօսքը, Բ. Մկրտութիւն, Գ. Հաղորդութիւն, Գ. Եկեղեցւոյ բալլիքը, Ե. Եկեղեցւոյ պաշտօնէից կոչումը, Չ. Աղօթք, Ի. Հալածում կամ սուրբ խաչ 22: Ստուգիւն անլուր ու պայանդակ նշաններ: Միշտ ամէն տեղ ճշմարիտ եկեղեցւոյ չորս նշան կը տրուի, այս ինքն Մի, Սուրբ, Կաթուղիկէ կամ Ընդհանրական եւ Առաքելական բլալ: Բայց Լուսեր իրաւունք ունէր աս նշանները չընդունելու եւ ուրիշ նշաններ հնարելու, ինչու որ իր հիմնած եկեղեցին, որն որ եկեղեցի ալ ըսուելու արժանի չէ, չէ թէ միայն աս նշաններուն չորսը մէկտեղ չունի, հապա եւ ոչ մէկը: Կաթուղիկէ կամ Ընդհանրական եւ առաքելական չըլլալը՝ արդէն ինք իրմէ յայտնի է, վասն զի միայն Գերմանիայի մէկ անկիւնն էր եւ ուրիշ բոլոր եկեղեցիէն բաժնուած, եւ քրիստոնէութեան հաստատուելին տասնուհինգ դար վերջը դուրս ելելէն զատ՝ շատ բանի մէջ նաեւ առաքելական վարդապետութեան հակառակ: Իսկ թէ միանգամայն Մի կամ միաբան եւ Սուրբ չէր, ասիկա ալ թէպէտ մինչեւ հիմա ըսածներնէս յայտնի կ'երեւայ, բայց ետեւը դրուած երկու գլուխներէն՝ աւելի եւս բացօթյա կը տեսնուի:

22. Գարնաւը նոյն տեղը, 279. — 291. Բ. — Սեբնասորֆ (Գէրգ. Գ. Հ. 2. 231.) Լուսերին աս գրքին վրայ խօսելով՝ կը գրուցէ որ «Այնպիսի իմաստութեամբ . . . գրուած է, որ մարդ աւելի բանի մը շիկրնար բաղձալ . . . Իսկ Մենցլ (Հ. Գ. Բ. Գլ. ԺԱ. 223. Ինքնաբ.) կը գրուցէ որ «Լուսեր աս գրքին մէջ անանկ սկզբունքներ կը դնէ, որոնց-

մով բոլոր ժողովքներուն նաեւ ան չի չորս ընդհանուր ժողովոց հնգիւ նակութիւնը գեանքը կ'իյնայ. մինչև առաքելոց առաջին ժողովքին վաւերութեան վրայ այնպիսի ընդգիմութիւններ կը հանէ, որոնք . . . իր յառաջադրին՝ յառաքելոց աղգող Հոգւոյն սրբոյ զօրութեան վրայ ունեցած կարծեաց դէմ կ'ելլեն»:



իրենք զիրենք՝ անոր ճշմարիտ ու հարազատ որդիքը, եւ իրենց ամպարիչա խօսքերուն վկայութիւնն ու հաստատութիւնը միշտ անոր գրուածներէն կ'առնէին: Այսպէս ըսելու եւ վարուելու ալ մեծապէս իրաւունք ունէին, որովհետեւ Առտեր բոլորովին նոյն վարդապետութիւնը սորվեցուցած էր իր զանազան գրքերուն մէջ, որոնց մէջէն Հակոտակօրինականք՝ իբրեւ իրենց սեպհական զինանոցէն՝ զէնք կ'առնէին ճշմարտութեան դէմ պատերազմելու համար: Առտերի խօսքերէն ոմանք՝ որոնք Հակոտակօրինականաց վարդապետութեան հետ ըստ ամենայնի նոյն են, օրինակի համար հոստեղս կը գնենք: «Մենք, կ'ըսէ Առտեր, զՄովսէս չենք ուղեր տեսնել եւ ոչ իր խօսքերուն ականջ կախել. որովհետեւ Մովսէս՝ միայն Հրէից ազգին տրուեցաւ, ու մեզի հեթանոսացս ու քրիստոնէիցս ամենեւին չի վերաբերիր...: Մովսէսի օրէնքները՝ միայն Հրէից համար են, եւ զմեզ ասկէ վերջը ամենեւին չեն պարտաւորեր: Թէ որ մէկը զՄովսէս իր հրամաններովը քուտ ընդ դնելու ըլլայ նէ՝ իրեն այսպէս պատասխան տուր. Գնա, կորսուէ Մովսիսից հետ մէկտեղ, եւ Հրեայ չեմ, Մովսիսին հետ զիս մի խառնէր: Անիկա բոլոր դաշիճներուն վարդապետն է, եւ մէկը չկայ՝ որ իրմէ աւելի կամ իրեն չափ վախցընէ, տառապեցընէ, բռնութիւն բանեցընէ, սպառնալիք ընէ, սատէ ու յանդիմանէ, եւ կրակ ու շանթ թօթափէ: Ես չեմ ուղեր Մովսէսը իր օրէնքներուն հետ ունենալ, որովհետեւ ինք քրիստոսի թշնամի ու հակառակորդ է...»³:

Աս խօսքերէն յայտնի կ'երևուայ որ Մովսէս եւ օրէնք ըսելով՝ Առտեր չէ թէ միայն ան օրէնքները կ'իմանայ, որոնք Հրեական կրօնքին ծէտերուն ու դատաստաններուն կը վերաբերին, եւ ինչպէս յայտնի է՝ քրիստոնէաները չեն պարտաւորեր, հասպանաւ ան օրէնքներն ալ՝ որոնք բարուց համար են կամ տանաբանեայ պատուիրաններն ալ: Ասիկա՝ թէպէտ ինչպէս ըսինք՝ խօսքին ընթացքէն ու բառերէն կ'իմացուի, բայց հոստեղս իր քանի մը ուրիշ խօսքերն ալ կը գնենք՝ որոնցմով աւելի բացայայտ կ'երևուայ: Գաղատացուց թղթին մեկնութեան մէջ այսպէս կը գրէ: «Բայց ես կը կարծեմ որ Առտեր չէ ինչպէս չենք օրէնքն ինչ ինչ, հարաւ հարաւ քուր օրէնքն ինչ: Ստուգիւ ալ քրիստոս շատ քիչ բան տուած կ'ըլլար, թէ որ միայն զոհից գործքերուն մեղքերը վերցուցած ու ջնջած ըլլար. բայց որովհետեւ տասը պատուիրանաց մեղքերն ալ վերցուց, անկից կը հետեւի... որ քուր օրէնքներն ուրիշ են» (կամ մարգրիկներն ազատ են պահելու եւ չպահելու)⁴: նոյն գրքին մէջ

3. Առ. Աւելնպերկի, ԳԼ. ԻԹ. Համ. Գ: 4. ԳԼ. Ե. Համ. 17. Առ. ՈՒ-

մար: Ե. Արոնք որ Մովսէսին հետ բան գործք ունին՝ ստատանային քօլը պիտ'որ երթան, նոյն իսկ Մովսէսը կախաղան հանելու է: Զ. Պէտք չէ օրէնք քարոզելով՝ մարդիկները Աւետարանին պատրաստել. վասն զի Աւետարանի պատրաստելը՝ Աստուծոյ գործքն է: Է. Աւետարանին մէջ օրէնքին դէմ եղած յանցանքներուն վրայ խօսելու չէ, հասպ միայն Արդւոյն Աստուծոյ չարչարանաց վրայ: Ը. Խօսքը լսելն ու անոր համաձայն վարքը շիտկելը՝ օրէնքին ետեւէն կու գայ: Թ. Խօսքը լսելն ու սրտին մէջ իմանալը՝ ճմարտապէս Աւետարանին ետեւէն կու գայ: Ժ. Պետրոս առաքեալ՝ քրիստոնէական աղաաւթեան ինչ ըլլալն իմացած չէ: ԺԱ. Իր աս խօսքը թէ՛ «Բարեգործութիւններով կոչուածնիդ ու ընտրութիւննիդ հաստատուն ըրէք», բան մը չ'արժէր: ԺԲ. Թէ որ կարծես թէ քրիստոնէից մէջ՝ պարկեշտ, բարի վարք ունեցող, սուրբ, զգաստ մարդիկներ գլուխուելու են, անմիջապէս Աւետարանէն հեռացար, 10:

Լուտեր աս խօսքերը իր հաւատարիմ ու սիրելի աշակերտներուն բերնէն լսելով՝ շատ կը խռովէր ու նեղութեան մէջ կ'իջնար: Եւ մանաւանդ ասոր վրայ շատ կ'այլալէր որ անոնք միշտ կ'ըսէին թէ մենք Լուտերի վարդապետութենէն ուրիշ բան չենք սորվեցըներ, եւ ինչպէս վերը ըսիք, կարծիքնին՝ անոր գրքերէն առնուած վկայութիւններով կը պաշտպանէին: Արդ՝ Նորոգչին սկսաւ վախնալ որ եթէ իմացուելու ըլլայ որ ինք ասանկ ամպարիշտ կարծիքներու գտիչն է, կամ գոնէ անոնց պատճառ տուած է, այլ անկէ վերջը զինքը մարգարէի, առաքելոյ կամ աւետարանչի տեղ չեն գներ, հասպ իրբու օրինաց թշնամի ու հոյհոյիչ՝ երեսէ կը ձգեն: Եւ որովհետեւ Հակաուակօրինականաց բնածը՝ թէ մեր քարոզածը Լուտերի վարդապետութիւնն է՝ չէր կրնար ուրանալ կամ հերքել, անոր համար սկսաւ հետերնին վիճել, եւ կը ջանար որ զերեւոր աս կարծիքները թող տալու համոզէ 11:

Հակաուակօրինականաց մոլորութիւնները վարդապետողներուն գլխաւորը, կամ Լուտերին գրքերէն աս վարդապետութիւններն առջի հանդը՝ Նորոգչին սիրելի բարեկամն ու հաւատարիմ աշակերտը Յովհ. Ագրիկոլայոսն էր, զորն որ ինք գրեթէ ամեն աշակերտներէն աւելի կը սիրէր, ինչու որ թէ իրեն քաղաքակիցն էր եւ թէ իր վարդապետութիւններուն մէջ շատ յառաջագէմ 12: Արդ Լուտեր սկսաւ ետեւէ իյնալ որ ամենէն յառաջ ասիկա լուեցընէ. անոր համար շատ

10. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ե. 369. Բ. 370:

11. Մ'ածեսիոս, Ճառ. ԺԱ. 129:

12. Մենցլ, Հատ. Բ. ԳԼ. Բ.

169: Տես նաեւ Բ. Գրքին Թ.

Գլխոյն 24. Ծանօթ:

անգամ թէ առանձին եւ թէ ուրիշներուն առջեւ զինքը կը խրատէր որ մոլորութիւնները մէկդի թողու: Երկայն ատեն աս այսպէս ըլլալէն ետեւ, Ագրիկոլայոս՝ իր վարդապետին խօսքերէն համոզուածի պէս՝ խոստացաւ որ անոր իմաստուն խրատներուն հետեւի: Ան ատեն Ղուտեր ալ իրմէ պահանջեց որ մոլորութիւնները հրապարակական գրուածքով մը ետ կանչէ: Ագրիկոլայոս աս ալ յանձն առաւ. բայց որովհետեւ խորամանկ մարդ մըն էր, այնպէս ձեւացուց թէ իր անձին վրայ վստահութիւն չունի, ուստի եւ Ղուտերին աղաչեց որ աս ետ կանչելու թուղթը ինք (Ղուտեր) շինէ, որուն որ, ըսաւ, եւ ստորագրելով՝ անձամբ շինածի պէս ամէն կողմ կը տարածեմ: Աս բանը շատ խելացութեամբ ըրաւ Ագրիկոլայոս, վասն զի ասով զՂուտեր կը ստիպէր իր սեպհական վարդապետութիւնները ետ կանչելու, եւ զինքը վարդապետ եւ առաջնորդ կ'ունենար ետ կանչելու, ինչպէս որ մոլորութեանց վարդապետն ու առաջնորդն էր: Ղուտեր աս առաջարկութեան շատ նեղ մտաւ, եւ չկրցաւ ինչպէս որ պէտք էր նէ՝ գրել. վասն զի եթէ բացայայտ ու մանրամասն բան մը գրելու ըլլար՝ իր անձին դէմ խօսող պիտ'որ երեւար, եւ այնպէս պիտի կարծուէր որ յառաջագոյն օրինաց ու բարեգործութեանց դէմ գրածն ու վարդապետածը՝ հիմա ետ կը կանչէ: Անոր համար վերի վերայ այսպէս համառօտ բան մը գրեց. «Յովհաննէս Այսրեպեղնի վարդապետը՝ օրինաց կամ տասնաբանեայ պատուիրանաց դէմ՝ վարդապետածը կամ գրածը բոլոր ետ կանչել կ'ուզէ, եւ կը բաղձայ որ Ազգայորէ քաղաքը կայսեր տուած հաւատոյ դաւանութիւններնուս եւ անոր ջատագովութեան մէջ գտնուած վարդապետութեան՝ մեզի հետ հետեւի: Եւ թէ որ ասկէ վերջը տարրեր կարծիք մ'ունենայ կամ վարդապետէ նէ՝ անիկա հիմակուրնէ ոչինչ կը սեպէ ու կը դատապարտէ»,¹³:

Բայց թէպէտ հակառակորդներէն մէկը այսպէս լուեցուց Ղուտեր, կամ գոնէ արտաբուստ իրեն հետ միացուց. սակայն ուրիշ շատերը կային, որոնք իր խօսքերը մտիկ չէին ընել, հապա կարծիքնին հրապարակաւ կը վարդապետէին: Քիչ մը վերջը Ագրիկոլայոսն ալ կեղծաւորելէն ձանձրանալով եւ տեսնելով որ Հակառակօրինականաց կողմն ալ զօրաւոր է, նորէն իր առջի ընթացքը ձեռք առաւ. եւ քիչ մը ժամանակ ալ Ալիզդենպերկ բնակելէն ետեւ՝ իմանալով որ Ղուտեր զինքը բանտ դնել տալ կ'ուզէ, փախաւ ուրիշ տեղ գնաց: — Այսպէս Ղուտերի կենդանութեան ատեն՝ Ղուտերականք երկու գլխաւոր

Ճիւղ բաժնուեցան, այս ինքն բուն Լուսերակներ եւ Հակառակօրինակներ¹⁴ :

Նոյն ժամանակները Մելանքթոն ալ առանձին առանձին աշակերտներ ունեցաւ, եւ ինքն ալ զատ առաջնորդ եղաւ չէ թէ միայն մէկ աղանդի՝ Հապա երկու իրարմէ տարբեր աղանդներու : Վասն զի Լուսերականներէն ոմանք՝ Մելանքթոնին հաղորդութեան խորհրդոյն վրայ ունեցած կարծիքին¹⁵ հետեւելով եւ աւելի խորհրդականներուն մատիկնալով՝ Լուսերին բուն վարդապետութենէն հեռացան ու զատ աղանդ մը կազմեցին, ասոնք Մելանքթոնին մկրտութեան անուամբը՝ Փիլիպպեանք անուանեցան : Իսկ ուրիշ ոմանք Մելանքթոնին մէկ ուրիշ կարծեացը հետեւելով թէ պզտիկ բաներու եւ թեթեւ սովորութիւններու մէջ (որոնց անտարբեր բաներ կ'ըսէին) ուղղափառ եկեղեցւոյ ետեւէն կրնայ երթըցուիլ, ուրիշ զատ աղանդ մը ձեւացուցին ու Մելանքթոնեանք անուանեցան : Թէպէտ եւ աս երկու աղանդները Լուսերի կենդանութեան ատեն այնչափ երեւելի չէին եւ անոր համար ալ մեծ խոփութիւններու պատճառ չեղան, բայց Լուսերին սաստիկ նեղութիւն ու վիշտ կը պատճառէին, ինչու որ կը տեսնէր թէ իրեն ամենէն սիրելի ու հաւատարիմ աշակերտը Մելանքթոնն ալ՝ որն որ միանգամայն իրեն թեւ թիկունքն էր, իրմէ ապստամբեցաւ¹⁶ :

Վարձեալ նոյն ժամանակները Վիդզենպերկի մէջ ուրիշ անմիաբանութիւն ու խոփութիւն մ'ալ ելաւ : Յռառջները¹⁷ տեսանք որ Լուսեր կանոնական իրաւանց գրքերը հրատարակաւ այրեց, իրեն միտքն ան էր որ աս իրաւանց գործածութիւնն ալ յիշատակն ալ ջնջէ վերջընէ : Բայց Վիդզենպերկի իրաւագէտներէն շատերը՝ ասոնց օգտակարութիւնն ու հարկաւորութիւնը ճանչնալով, եւ անոնց պակասութենէն ծագած շարիքներուն ու շիփութութիւններուն միտ գնելով՝ շատ կը մեծարէին ու կը յարգէին : Ասոնց մէջ ամենէն երեւելին՝ Հերոնիմոս Էուրֆօ օրէնագիտութեան վարդապետն ու Լուսերի

14. Աօ գեպրին ընդարձակ պատմութիւնը կը գտնուի Սերենտորֆին (Գիշտ Գ. Հ. 28. 306. — 310.) կուստալ Քիցերին (Գլ. Իլ. 780. — 786.), Մենցլին (Հոթ. Բ. Գլ. Բ. 169. — 173.) եւ Սլէնպերկին (Գլ. Իթ. Հ. 4. Գ. Ե. 2.) մէջ : Իսկ ասոր վերաբերեալ գրեւորները կը գտնուին Ի Գործա Լուս. Գերմ. Հատ. Է. 292. — 296. 365. — 377 եւ 378. — 382 :

15. Տես աս Գրքին Ա. Գլխոյն 21. Ծանօթ :

16. Լուսեր Մելանքթոնին գէմճայն չէր համեր, որուն զիտար պատճառներէն մէկն ալ աս էր, որ Սարսնիայի կայսրները տեսնելով որ աս երկուքին իրարու գէմճ կ'ըլլէ իմացուի նէ՝ իրենց կողման մեծ փնտ կ'ըլլայ, շատ ետեւէն եղաւ որ Լուսեր հանդարտ կենայ : Աս բանն կը պատմեն Մենցլ (Հոթ. Բ. Գլ. Ժթ. 415, 416.), կուստալ Քիցեր (Գլ. Իլ. 817. — 819.) եւ ուրիշ շատ մատենագիրներ :

17. Երես 93 :

սիրելի բարեկամն էր, որն որ խկզբան՝ Նորոգութեան սաստիկ պաշտպան էր ու Արքեպիսկոպոսոստոլին առնել՝ իր խորհուրդներովը՝ Լուսերին շատ օգուտ բրաւ¹⁸։ Արդ ասիկա տեսնելով որ Լուսեր իրեննեբովը մեկտեղ եկեղեցւոյ կարգերը բարոյովն աակն ու վրայ կ'ընէ, Տին գեղեցիկ կարգաւորութիւնները կ'աւրէ կ'ապականէ, եւ բոլոր օրէնքներն ու իրաւունքները ոտքի տակ կ'առնէ, առջի կարծիքը փոխեց, եւ Տին եկեղեցւոյ գեղեցիկ կարգերը՝ որոնք կանոնական իրաւանց ծագման պատճառ եղած էին եւ զանոնք հաստատուն կը պահէին, Լուսերին նոր ու անհիմն կարգաւորութիւններէն վեր սկսաւ բռնել¹⁹։ Անոր համար Լուսերին՝ Ախղենպերկի եկեղեցւոյն մէջ զբաժ երէցները կ'արհամարհէր եւ անոնց ձեռքէն խորհուրդ ընդունիլ չէր ուզեր։ Աս ալ բաւական չէ, ամենուն առջեւը կանոնական իրաւունքը կը գովէր, ու համարարանին ուսանողները շատ անգամ կը յորդորէր որ ձեռքէ թող չտան ասանկ հարկաւոր ուսումը, որն որ այնչափ դարերէ յառաջ իմաստուն ու երեւելի մարդիկ համարարաններուն մէջ խոթած էին։

Իսկզբան քիչ մը առնել Լուսեր աս բանս չիմանալու զարկաւ ու ձայն չհանեց. սակայն երբ որ տեսաւ որ լսելով օգուտ մը չ'ըլլար, հապա անոր հակառակ Շուրփին կողմն օրէ օր կը բազմանայ, ալ անկէ վերջը սկսաւ թէ՛ եկեղեցւոյ մէջ հրապարակաւ եւ թէ՛ առանձինն՝ իրաւագէտներուն դէմ՝ սաստիկ կատաղութեամբ խօսիլ։ Եւ իրենց համար միշտ կը զրուցէր որ կանոնական իրաւունքը նորէն համարարաններուն մէջ խոթելով՝ որիչ թան չեն ուզեր բայց եթէ պապականութիւնը նորէն ոտք

18. Տես երես 109 :

19. Մենք առ բանին վրայ ասանկ կը խօսի. «Լուսեր քահանայապետութեան կամ՝ քահանայակարգին (hiérarchie) դէմ պատերազմի ելած առնել՝ արապին եկեղեցւոյ հաստատուն Թաւրոն հարկաւոր եղած թէւթիւններուն վրայ ասանց պայծառ դադար մը ունենալու՝ աչքը միայն եկեղեցական . . . կառավարութեան դարձուցած էր։ Երբ որ իր աս պատերազմին մէջ յաջողութիւն գտնելով՝ նոր կառավարութեան կերպ մը գործուցաւ, որուն մէջ եկեղեցականներուն ձեռքը ուրիշ իշխանութիւն չ'ուցաւ, բայց եթէ իրենց պարտոնին գործերը կատարել, եւ եկեղեցւոյ բոլոր արարքին իրողութիւնները պիտահասկան իշխանութեան տակ ինկան, Լուսեր տեսաւ որ աս կերպն ալ ազէկ բան մը չէ . . . Արդ Լուսեր

որ իր ըրածներովը եկեղեցական գործքերու մէջ գտաւոր ու որոշիչ ըլլալու իշխանութիւնը իրաւաւորաց ձեռքն անցուցած էր, սկսաւ նեղանայ անոնց աս իշխանութիւն գործածելուն վրայ։ Բայց զլիսաւոր բանն ան էր որ իրաւագէտները չէ թէ միայն շատ բաներու մէջ իրմէ տարրեր կարծիք առնէին, հապա նաեւ եկեղեցական նիւթերու մէջ հաստատուն հիմն ունենալ ուղիւով՝ կանոնական իրաւունքը, գործքը որ Լուսեր սցրած էր, իրբն վաւերական եւ հաստատուն կը ճանչնային ու կը գործածէին. որով իր շատ կարծիքներուն՝ որոնք շատ անպատ իրարու համաձայն բաներ չէին, ուղղակի ընդդէմ կը գրնէին։ Աս բաներէն Լուսեր իրաւաւորաց դէմ սաստիկ զանազանաւ, եւ այլն։ Հար. Բ. Գլ. ժԹ. 418 :

Հանել: Բոլոր ասնիւթին վրայ ըրած խօսակցութիւններուն մէջ ամենէն երեւելի են 1539ին մեծ պահոց երկու առաջին կիրա-
կիները եկեղեցւոյ մէջ խօսած ճառերը, որոնց հոգին իմանալու
համար՝ մէյ մէկ համառօտ հատուած կը զննէք: «Երեք տա-
րի է, կըսէ, որ ես լուծ կեցած էի: Թե որ օրէնսդէաները
իմ անձս դատապարտել կ'ուզէին նէ, թող Աստուծոյ խօսքու-
վը դատապարտէին, չէ թէ պապին վճիռներովը: Մանաւանդ որ
ես դատապարտուելու արժանի ալ ըլլայի... պէտք էր որ ի-
րենք մեր վարդապետութիւնն յարգէին, որն որ Աստուծոյ խօսքն
է, ու Հոգին սուրբ մեր բերնովը կը խօսի. պէտք էր որ խօս-
քերը պատուէին, թէպէտ եւ խօսողը կայիտիսը կամ Յուդան
ըլլար: Իսկ իրաւանց գրքերը աղէկ բան մ'ալ ըլլան՝ մենք չենք
ուզեր զմեզ աննցմով կապել, ինչու որ չենք ուզեր իրաւագի-
տաց հաճոյ ըլլալու համար՝ պապին (կարգացողներն աս ու ե-
տեւի անամթ խօսքերը յառաջ բերելուս ներքն,) աղբին ու
ապաւառին երկրպագութիւն ընել...» 20: Աս խօսքերը մեծ
պահոց առջի կիրակին խօսած ճառին մէջ կը գտնուի. իսկ եր-
կրորդ կիրակին խօսած ճառին մէջ աս կտորը կայ: «Չեղի խրատ
մը կ'ուզեմ տալ, տէր օրէնսդէտք: Իմացոյ որ մեր դպրոցնե-
րուն մէջ պապին իրաւանց գիրքը կը սորվեցընէք եղեր, եւ
մտքերնիդ գրեր էք ալ որ զանոնք պաշտպանէք: Չէք գիտեր
որ մենք ան էջ պապը իր ապաւառաւր մէկտեղ այրեցինք:
Անոր համար կ'աղաչեմ ու կը պաղատիմ, այնպէս վարուեցէք,
ինչպէս որ կը վարուինք հոս մերք եւ ամէնքը՝ որոնք (Աւկս-
պուրկի) հաւատոյ դաւանութիւնն ընդունեցան... վասն զի
չենք կրնար թողուլ որ մեր եկեղեցին պատուէք ու բաժնէք:
Իսկ թէ որ ըրածնիդ կ'ուզէք ընել նէ՝ ուրիշ տեղ գացէք ու
հոնտեղն ըրէք: Մենք (միայն հարկը կը ստիպէ որ Լու-
տերին աս ամբարիշտ ու անամթ խօսքերը կրկնենք) պապին
ապաւառն ու փութերը չենք ուզեր. դուք կերէք զանոնք: Իսկ
թէ որ խրատներուս չէք հնազանդիր ու դեմ կը զնէք, աղէկ
գիտցէք որ ես ալ եղջիւր կ'առնեմ ու զձեզ սաստիկ կը խեթ-
կեմ...: Իշուն ապաւառն ու պապին աղբը եկեղեցիներու մէջ
խօթելու ետեւէ մ'իյնաք, մանաւանդ աս քաղքիս մէջ...:
Պապը մեր սաստիկ թշնամին է, որն որ աս տեղէն մերժեցինք,
եւ անոր տեղը զՔրիստոս ընդունեցանք. ինչու որ ան էջ պապը՝
իր իշական ապաւառաւր բոլոր աշխարհքն աղտոտեց. թող ինք
ուսէ զանիկա» 21:

20. Wir wollen des Papste Mist und Dreck nicht anbeten. խօսք Սե-
զանոյ, գերմ. 425. Բ:

21. Wir wollen des Papste Dreck und sorge nicht haben. Freffet jr sie
selbst... Nennet uns die Eselsfurge

Լ'ս ամէն պիղծ, անամօթ ու անպարիշտ խօսքերը՝ որոնք չէ թէ քահանայի հասպա եւ ոչ կրթուած հեթանոսի մը բերան կը վայլեն, Լուտեր՝ կրօնի նորոգիչը, նոր Աւետարանին առաքեալն ու մարգարէն՝ եկեղեցւոյ մէջ խօսեցաւ: Բայց իր բարեկամներուն հետ առանձին եղած ատեն՝ վրանին աւելի անամօթ ու լիրբ խօսքեր կը խօսէր, ու անոնց գրած նամակները ասանկ եւ աւելի անպարիշտ ու պիղծ խօսքերով լեցուն են: — Սակայն կ'երեւայ որ Լուտերին աս ամէն ըրածները Շուրֆին ու իր կողմնակիցներուն երեւելի մնաս մը չկրցան հասցնել: Ինչու որ հինգ տարի վերջը (1544ին) աւելի եւս սաստկութեամբ վրանին կը յարձակէր²², որ է ըսել թէ դեռ նոյն ատեն անոնք հաստատուն կը կենային:

Նոյն տարիները (1539ին) Նիւռնպերկի լուտերական եկեղեցին կառավարող երէցներուն մէջն ալ զատ խոսովութիւն ու երկպառակութիւն մ'եղաւ. աս երկպառակութիւնն ալ Լուտերի գրուածներէն պատճառած էր: Անդրէաս Օսիանոր՝ որ նոյն քաղքին առաջին լուտերական երէցն էր, ու Օսիանորական աղանդին գլուխն եղաւ, կը քարոզէր թէ առանձնական խոստովանութիւնը ամենուն հարկաւոր է. իսկ ուրիշ իրեն հետ եղող երէցները՝ Լուտերին խօսքերուն հետեւելով՝ կ'ըսէին թէ ամէն մարդուն կամքին ազատ թող տալու է, որովհետեւ Լուտերի վարդապետութիւնն աս էր: Առանձին խոստովանանք ըլլալ ուզողներուն, կ'ըսէր հերձուածապետը, արգելելու չէ, մանաւանդ թէ յորդորելու է որ ըլլան. բայց միանդամայն պէտք չէ ամենեւին մէկը ստիպել որ խոստովանանք ըլլայ. հասպա պէտք է թող տալ հաւատացելոց որ եթէ կ'ուզեն մեղքերնին սրտերնուն մէջ միայն Աստուծոյ առջեւ խոստովանին. եւ թէ որ իրենք աս խոստովանութիւնը (որն որ ինք ընդհանրապէս խոստովանութիւն կ'անուանէր) բաւական կը սեպեն նէ, հրաման կամ թող տալու է որ հաղորդուին, առանց ուրիշ բան պահանջելու²³:

Լիրբ որ Լուտեր աս խոսովութիւններն իմացաւ, շուտ մը նամակներ գրեց եւ երէցները յորդորեց որ իրարու հետ միաբանին, միանգամայն նոյն նիւթին վրայ իր կարծիքն ալ յայտնեց: Բայց որովհետեւ աս թղթերն օգուտ մը չըրին եւ խոսովութիւնն ու երկպառակութիւնը օրէ օր կը մեծնար, Նիւռնպերկի ծերակոյտը՝ Վիդուակերկցիներէն խնդրեց որ նոյն նիւթին վրայ ունեցած կարծիքնին իմացընեն: Ան ատեն Լուտեր իրեններուն

und Bapstebred nicht in die Kirchen
. . . Der Bapst beschteuſt alle welt
mit seinen Geleisfärge, die freſſe er
selbe. Նոյն տեղը. 425. Վ:

22. Գարշեալ նոյն տեղը. 417. Բ:

23. Ուրիշ գանազան տեղերէն զատ՝
տես նաեւ Հրեմէէն արդիւնաց
խօսակցութեան ընտան գրքին մէջ:
Գործք Լուտ. 4-րդ. Է. 12.

Բ. 13:

Տեա խորհուրդ ըրաւ, եւ այսպէս պատասխան գրեց: Թէպէտ եւ առանձին արձակումը քրիստոնէութեան շատ պատշաճ բան է եւ շատ մոխթարութիւն կու տայ, եւ անոր համար ալ կու գննք որ աս բարեպաշտ սոգորութիւնը պահուի, բայց չենք կրնար եւ չենք ուզեր խղճմտանքները այնպէս ծանրաբեռնել, իրբեւ թէ միայն անով կրնայ մեղաց թողութիւն գանուիլ: Ինչու որ Աւետարանին քարոզութիւնը՝ լսողներուն սրտին մէջ մեղաց թողութիւն կը պատճառէ. այս ինքն թէ որ հաւատացեալները սրտերնուն մէջ վախնալով՝ հաւատքով իրենք գերենք Աւետարանին ձեռք մոխթարեն եւ ուղղեն. անոր համար ալ Աւետարանը՝ ընդհանրական արձակում կոչելու է. եւ աս ընդհանրական արձակումը՝ քրիստոնէութենէ օտար բանի մը պէս չիկրնար արգելուիլ: Արդ՝ Նիւոնպերկցիներուն խրատ կու տանք որ խոռովութիւնները վերցընելու համար՝ անանկ միջոցներ բանեցնեն, որ բանը բարեկամութեամբ լմննայ: Մեզի այնպէս կ'երեւայ որ երկու կողմն ալ ժողովրդեան խրատ տալու են որ առանձին խոստովանանքը դորձած են. իսկ զՕսիանոր եւ իրեն հետեւողները ստիպելու չէ որ ընդհանրական խոստովանանքը քարոզեն, բաւական է որ ընդհանրական խոստովանանքն ճերթ է ըսողներուն վրայ գէշ չիտօն, եւ զանոնք չդատապարտեն: Գուք ալ նոյնպէս պէտք չէ որ իրենց վրայ գէշ խօսիք կամ զիրենք նախատէք ²⁴: — Աս ամէն բաները գրեց Ղուտեր, ու իրմէ ուրիշ չորս հոգի ալ նոյն թղթին ստորագրելով՝ Նիւոնպերկցոց խարեցին: Բայց ամենեւին զլուս չճանչցող ու միայն իրենց խելքին հետեւող մարդիկներուն ինչ օգուտ կրնայ բնել ուրիշին խօսքն ու խրատը: Աս գրուածքը եւ ետքէն ալ Ղուտերին եւ ուրիշներուն նոյն երկպառակութիւնը դադրեցընելու համար ըրած ջանքը պարապի գնաց. մանաւանդ թէ խոռովութիւնները երթալով աւելցան: Ուր դեննք որ Օսիանոր եւ իրեն հետեւողները ուրիշ շատ բաներու մէջ ալ Ղուտերէն տարբեր կարծիք ունէին, եւ այսպէս իրենք ալ զատ աղանդ մը շինեցին ²⁵:

Ղուտեր աս ամէն իր որդւոցը երկպառակութիւններն անմիաբանութիւնները տեսնելով, եւ իր եկեղեցւոյն՝ այսչափ քիչ ատենուան մէջ այնչափ աղանդներու բաժնուիլը տեսնելով՝ սաստիկ կը տառապէր եւ չէր գիտեր թէ ինչ կերպով անոնց առջեւն առնէ: Շատ անգամ մտերիմ բարեկամներուն մէջ եղած ատեն՝ իր աշակերտներէն շատերուն ապերախտութեան ու յանդգնութեան վրայ կը արանջէր: Շատ դժուարին

24. Գործք Ղուտ. գերմ. Հատ. 25. Տես Նիւոնպերկ, ԳԼ. Լ. Ի. 349. Բ. — 351. Համ. Ե.

բան է ինձի, կ'ըսէր, որ ծերացած ու աշխատութիւններով յոգնած ատենս՝ տեսնեմ որ հաւատքով մեզի հետ ընտանի եղողները մեզի դէմ ելլեն, ու եկեղեցիներնուս խաղաղութիւնն ու միաբանութիւնն աւրեն: Անգամ մ'ալ այսպէս խօսած աւտեն ըսաւ որ Պէտք է կայսրնարին աղաչեմ որ ինձի բանտ մը տայ, որպէս զի մեր յանդուգն ու անամօթ քարոզիչները մէջը դնեմ: Վրան աւելցրնելով որ Այսպէս պէտք է զսպել զանոնք՝ որոնք Աւետարանին ձեռօքը պատպանութեան կապերէն ազատեցան, եւ հիմա ազատութիւնին շարաշար գործածելով՝ զանազան աղանդներու կը բաժնուին եւ ամէն կերպ մղուածիւններու մէջ կ'իյնան 26:

Բայց աս Լուսերի կենդանութեան ատեն ելլող աղանդները ոչինչ են, թէ որ իր մահուրնէ ետեւ ելլողներուն հետ համեմատուելու ըլլան. ինչու որ իր կենդանի եղած ատեն իրեն սաստիկ բարկութիւնը ձանձնալով ու գիտնալով որ ուզածը գլուխ կը տանի եւ իրեն դէմ դնելը փտանգաւոր է, շատերը կը վախնային ու համարձակութեամբ չէին խօսեր 27: Բայց երբ որ մէյ մը իր մահուամբ աս կապէն ազատեցան՝ ալ անկէ վերջը ամէն մարդ սխաւ արձակ համարձակ իր կարծիքը տարածել, ամէն մէկը իր մտքին ցնորքը՝ օրէնք կը համարէր, եւ Աւետարանն ու քրիստոնէութիւնը՝ իր երազածը կը դնէր: Աս բանը Լուսեր իր կենդանութեան ատեն մակաբերեց, անոր համար ալ բարեկամներուն կ'ըսէր թէ գիտեմ՝ ես որ իմ մեռնելէս վերջը սաստիկ հերձուածներ ու հերետիկոսութիւններ դուրս պիտ'որ ելլեն, եւ իմ աշխարհք բերած Աւետարանիս լոյսը՝ մղորութիւններու թանձր խաւարաւ պիտի նսեմանայ: Անոր համար թէ որ մէկը գտնուի որ Վիդդենպերկի համալսարանին մօտիւններն արհամարհէ, պէտք է զինքը հերետիկոսի տեղ դնել ու պատժել. միայն թէ համալսարանն ալ իմ վարդապետութեանս մէջ հաստատուն մնայ 28: — Աս վերջին կտորը անոր համար դրաւ, որովհետեւ կը տեսնէր որ արդէն իր կենդանութեան ատեն Վիդդենպերկի համալսարանին վարդապետներէն շատերը զինքը կը քամահեն, եւ իր դրած օրէնքներն ու կարգադրութիւնները չպահելէն զատ՝ իր վարդապետութիւններուն հակառակ բաներ ալ կը վարդապետեն:

26. Մաթեոս, ճառ թ. Լ. 130. Բ.

27. Կուստա. Ֆիցեր, Գլ. Ի. 2. 731.

28. Մաթեոս կը պատմէ որ Լուսեր անգամ մը իրեն ասանկ

ըսաւ. «Մաթեոս, պիտի տեսնես որ աս Վիդդենպերկի համալսարանն ու եկեղեցին ինչ բաներու մէջ պիտ'որ իյնան, եւ միջերկին ինչ պիտի հերետիկոսութիւններ պիտ'որ ելլեն», ճառ թ. 2. 207. Բ.

Ֆուտերական կրօնին սրբութիւնը

Ինչպէս ունենալ զիւր Վերսեմեցեցոց Բարոց պայտանութիւնը իւր
խայտառակէ: Լսողեր աւարտը տալէն իւր սրբութիւն: Լսողերսմ
երկոյ մը Վերսեմեցեցոց անպիտանութիւնները ելեցեցոց մէջ իւր
խայտառակէ: Աս բարձրն ճեղքութիւններ: Հետեւնի աշխարհութիւն
ը իտալէ երկրորդ քնն մտանէ: Լսողեր ա Մեւնախան ա բանին
հրաման իտ քան:

1538 — 1540

Ինչպէս ուրիշ անգամ զըուցած ենք, Լուտերի վարդապետ-
տու թիւններուն տարածուած կողմերը սաստիկ ալ բարուց ա-
պականութիւն ու անպիտանութիւն կը տիրէր: Ասոր պատճառն
ինք իրմէ յայտնի է. որովհետեւ երբ որ մէյ մը մարդիկ՝ Լու-
տերի վարդապետութեան համաձայն՝ հնազանդութեան կապը
կը խզէին, եւ օրինաց լուծը վրաներնէն կը նետէին, ալ անկէ
վերջը բան մը չէր կրնար գտնուիլ որ մարդկային բնութեան
ընտարոյս չարութեան արդեւք դնէր, եւ մէկն ալ չէր կրնար
զիրենք վախճընել, որովհետեւ բուն իսկ Լուտերի օրինակէն՝
բոլոր իշխանութիւնն ու մեծերուն հրամանները ոտքի տակ առ-
նել ու բանի տեղ չդնել սորված էին: Եւ իրօք ալ Լուտերա-
կաններէն ամենեւին մէկը իր իշխանին եւ մանաւանդ իր հո-
գեւոր առաջնորդին անսալ ու հնազանդիլ չէր ուզէր. նոր Աւե-
տարանին պաշտօնեանները ամէն տեղ արհամարհուած էին, եւ
ամէն մարդ Լուտերի սկզբունքին հետեւելով ինքը զինքը վարդա-
պետի տեղ կը դնէր, իրեն անձին առաջնորդ ըլլալու բաւական
կը սեպէր, եւ ուրիշ առաջնորդի հարկաւորութիւն ունենալը
չէր ուզեր ձանձնալ¹: Բայց բարուց ապականութիւնը՝ ամէն տե-

1. Աս հոգեւոր իշխանութեան արհամարհուիլը, ինչպէս ըսինք, բուն իսկ լուտերական կամ բողոքական կրօնին սկզբունքն է. աւաղանդին առաջնորդներն կը ծագէր: Որովհետեւ երբ որ առաքեալներէն յայտնութեամբ եկած եկեղեցական իշխանութիւնը մէյ մը արհամարհուած ու անարգուած էր, ինչպէս կրնար ըլլալ որ ան բողոքաւոր երկցներուն՝ իրենք իրենցմէ առած իշխանութիւնը պատիւ ընդունէր ու հաստատուն ըլլար: Եւ երբ որ մարդիկ իրենց կրից ետեւէն երկալով ու ազատութեան բաղձալով՝ Քրիստոսի օրէնքը մէյ մը

վրաներնէն նետեցին, ինչպէս կրնար ըլլալ որ նորէն մէյ մը ալ նոյն լծին տակ մտնեն: Իսկնք մէյ մը թէ ինչպէս կապիտան՝ որն որ Սրբապետրկի՝ Սրբոգեալ Եկեղեցւոյն առաջնորդութեան մէջ Բուկերին ընկերն էր, իր սոցոլոգիական վրայ կը տրանջէ: Եղաշտօնեաներուն իշխանութիւնը, կ'ըսէ, բոլորովին եղծուեցաւ. ամէն բան գեղ ի կորուստ կը դիմէ, ամէն բան գեղ ի կործանում կ'երթայ: Մեւնախան է՝ ու մէջ ինչպէն իւր, որոնք մէջ ինչպէս որոնք գըրնաւ: . . . ժողովուրդն ազատ համարձակ մեզի պապէս կ'ըսէ. Գուր կ'ուզէր բռնաւոր ըլլալ եկեղեցւոյ՝

ղէն աւելի էր Վիզղենպերկի մէջ, որ Նորոգութեան կենդորնը կը սեպուէր:

Նոյն քաղաքը Սիմոն Լեմիտս անուանով բանաստեղծ մը

որն որ պատ է. նոր պատկանութիւն մը կ'ուզէր կանգնել: . . . Մտուած ինծի կը ցուցնէ որ հասիւ ըլլած ինչ է, եւ թէ ինչ մեծ անբաւութիւն բրինջ եկեղեցւոյն՝ մեր ան յանդուգն դատաստանողն ու անմտական սաստկութեամբը՝ որով զպար մերժեցինք: Ինչու որ ժողովուրդն անառակութեան վարժելով էւ գրեթէ անոր մէջ սնանելով՝ ամենը բոլորովին վրայէն մերժեց, իբրեւ թէ մեր պարպակներուն իշխանութիւնը երձանելովքիս՝ խորհարդներուն ու պաշտօնէից զորութիւնն ալ եղծած ըլլայինք: Երեսներէն վերայսէս կը պրտան. Իս Եւեաարանք բաւական կը ճաննամ. զՅիսուս Քրիստոս ճանչնայու համար ներ սպնտնութեան կարօտութիւն չունիմ: Գացեք անոնց քարոզեցէր՝ որոնք ձեզի սկանջ կտիւլ կ'ուզեն: Եւ Պապն է, Գիշտ Ե. Հատ. Ի: Նոյն բանը Լուտեր ալ կը զրուցէ. «Կաւե անմտականներուն մէջ շատ անպիտան մարդիկ կը գանձուին, կ'ըսէ, որոնք կը զրուցեն թէ ասիկ վերջը ոչ ժողովրդապետ, ոչ քարոզիչ պէտք է. արդէն ամեն բան գրեթէն մէջ կայ, եւ ամեն մարդինը իրմէ կրնայ սորվիլ: Ասով . . . թէ ժողովրդապետները եւ թէ քարոզիչները մեծ կարօտութեան մէջ կ'իյնան եւ անօթութիւն կը կրեն: Գործք Լուտ. Գիշտ. Հատ. Գ. 427: Ասանկ կը արանջեն կայսրան եւ Լուտեր, բայց ամենեւին իրաւունք չունին. ինչու որ ժողովրդին աս զորքերն ու խօսքերը իրենց առաջնորդներուն ընթացքին եւ անոնց քարոզած սկզբունքներուն կատարեալ համաձայն էին: Իւ իրօք ալ, թէ որ կանան հաւատարմայն Ս. Գիրքն է, թէ որ ամեն մարդ Ս. Գիրքը կրնայ հասկնալ, թէ որ ամեն մարդ ալ մարդ քահանայ է ու մեղքերը կրնայ արձակել, թէ որ քահանայք ձեռնադրութեամբ աւելի կը պղծուին քան թէ կը սրբուին. . . . ապա ուրեմն ժողովուրդը քահանայի, երկցու, պաշտօնէի, հովուի բն կարօտութիւն ունի: Անոր համար կամ պէտք է նոյն սկզբունքները վերջընէ կամ անկից ըստ ին-

քեան ծագած հետեւութիւններն ալ ընդունիլ: Բաներն ան ստորիանի հասան որ Մենցլին ըսածնին պէս (Հատ. Բ. Գլ. ԺԳ. 482, 483.) ժողովուրդն ու իշխանները «որպէս զի ապահով ըլլան որ ժողովրդապետները իրենց կը հնազանդին. . . քարոզիչներին զաշխարհ կ'առնէին եւ որչեալ ժամանակի մը համար կը բռնէին, եւ ան ժամանակն անցնելէն ետեւ, թէ որ անոնք (խառնութիւն բանցընելով կամ ուզանքն ընելով) սփռահութիւն պատճառած ըլլային նե՛ պէտք էր որ ելլէին երթնային»: Եւ ըսելէն ետեւ ծանօթութեան մէջ կը պատմէ որ Նիւապոլերի քաղաքը Լուտերին բարեկամներէն ընկեօթը ստրուան համար վարձքով բանուած էր, եւ ուրիշ մէկու մը օրինակը կը բերէ, որուն զեւ զաշխարհ որչեալ ժամանակը չլինեցած՝ ըսին որ տասնուհինգ օրուան մէջ կ'ըլլէ երթնայ: — «Իրաց, կ'ըսէ Մենցլը, (Վերջնա՛յն տեղը) սասնկ զաշխարհ ալ չըլլար նէ, որովհետեւ Լուտեր իր զործողութիւնները սկսելու ատեն իշխաններուն յանձնած էր որ (ժողովրդապետներուն) վարդապետութեան յստակութեան վրայ հրահան, մանաւանդ թէ աս բանը իրենց պարտք գրած էր, անոր համար ասով եկեղեցականաց քախքը իշխաններուն ձեռքն էր, ուստի եւ միայն . . . հերետիկոսական կարծուած կարծիքներու համար . . . աշխարհական իշխանները կամ դատաւորները զիրենք կը մերժէին, կամ նաեւ դատաստանի կը կանչէին եւ իրբեւ հասարակ շարագործ կը պատժէին: Ասոնք զըսելէն ետք ծանօթութեան մէջ երեւիք քաղաքը մասեղանայէ մը (Բլանքէն) առած կը պատմէ թէ 1530ին Յովհաննէս կայսրընտրին ատենը՝ զըթէ Լուտերին ալ բն տակ ամենէն յարդուած քարոզիչ մը, որն որ Լուտերին ալ սիրելի էր, կայսրընտրին հրամանաւր ատանց ամենին եւ ոչ վորք ընտնութեան մը՝ բանա գրուեցաւ եւ հան իրբեւ շարագործ թաց, որուն պատճառն ան էր որ վրան ձայն մ'ըլած էր թէ երբորդութեան վրայ սխալ

կար, որն որ ան առննները քերթուած մը տպել տալով՝ զուտեր իրեն դէմ ելլելու գրգռեց: Լուտերին՝ ասոր դէմ ելլելուն ու հետը թշնամանալուն երկու պատճառ կար. մէյ մը որ Լեմնիոս իր բանաստեղծութեան մէջ Վիդղենպերկցոց սաստիկ ապականութիւնն ու խառնակ վարքը կը խայտառակէր. եւ երկրորդ որ Մոզուէտիայի արքեպիսկոպոսին մեծամեծ գովեստներ կու տար: Երգ Լուտեր ամենասուրբ Երրորդութեան տօնին օրը (1538ին) աս բանաստեղծին դէմ եկեղեցւոյ մէջ խիստ խօսք մը խօսեցաւ, եւ ետքը սնոր տարադրութեան վճիռը կարդաց, որն որ արդէն ապուած էր: Նոյն վճռոյն մէջ Լուտեր այսպէս կը զրուցէր: Անպիտան մարդուն մէկը հոգեգալստեան օրերը քանի մը վերառուութիւն տպել տուաւ. արդ աս գրուածքը մեր քաղքին մեծարոյ բնակիչներէն ոմանց դէմ ստուծիւններով ու նախատական խօսքերով լեցուած է: Անոր համար աստիք գրող անօրէնը՝ թէ որ ձեռք կ'ընայ նէ՝ զաճճի ձեռքով կեանքը կորսընցընելու արժանի է: Եւ որովհետեւ ես Փոմերին մեր քաղքին ժողովրդապետին փոխանորդն եմ, անոր համար՝ որպէս զի լռելովս անօրէն ամպարչաութեան հաղորդ չսպաւիմ՝ քննի հետ մեկտեղ մի եւ նոյն վարդապետութիւնն ու նոյն հաւատքն ունեցողներուն կ'աղաչեմ՝ որ ան գրուածքը մերժեն եւ պրեն: Բայց որովհետեւ ան անամօթ ու լիբը մարդը՝ զստանան ալ (Մոզուէտիայի արքեպիսկոպոս կայսրընախը կ'իմանայ) սուրբի պէս գովութեամբ կը բարձրացընէ, չեմ կրնար համբերել որ աս բանս Վիդղենպերկ քաղքին ու համայնարանին մէջ պատահի, որովհետեւ ան պիղծ կախկոպոսը՝ խարե-

կարծիք ունի: Բայց երբ որ ետքը բնութիւն եղաւ, տեսնուեցաւ որ ամենեւին սասնկ կարծիք չունի եղեր: Խօսքը կը լսընցընէ ըսելով որ աս մարդս երկու ասրի վերջը կաթուղիկէ եկեղեցին դարձաւ, եւ լուտերապետութեան սաստիկ հակաակորդներէն մէկն եղաւ:

Թեպէտ եւ լուտերական երեղեկերը խառնաժանտիքի վրայ շատ թուլութեամբ կը խօսէին, ի վերայ այսր ամենայնի ան պահել ուզած կապաններէնուն վրայ իխիանին մէկը ան սաստիկան ներդրաւ որ, Մելանթոնին պատճառին նայելով՝ ինչոյքի մը մէջ (Ինչու որ, կ'ըսէ Մելանթոնին, իշխանները՝ միայն ինչոյքի մէջ աստուածաբանութեան վրայ կը խօսին,) ըստ թէ Ըս բանիս սաստիկ դէմ զնկելու է. պէտք է որ ամենքիս մէկուց զգուշանանք որ գտած ազատութիւննիս ձեռքերէնս

չյափշտակեն չառնեն, ապա թէ ոչ՝ զմեզ նոր գերութեան տակ կ'ընկնեն, ու կամոց կամոց հին աւանդութիւնները կը նորոգեն: Ըստ Պոլիսի, Գիլգ Ե. Լու. ԺԼ:

Երգ ինչպէս կրնային սասնկ ժողովրդապետներն ու եկեղեցական առաջնորդները՝ որոնց կեանքն ու պաշտամութիւնը, ինչպէս նաեւ իրենց տանն ու ընտանեկացը պաշտամութիւնը՝ ժողովուրդներուն ձեռքն էր, զանոնք ըստ պատշաճ խրատել, յանդիմանել, սաստիկ որ պատահեաւ, որն որ ըստ Ըստ, քերչոյ ամեն հոգեւոր առաջնորդին պատշաճն է: Եւ թէ որ եկեղեցականները իրենց պաշտանը չէին կատարել, ինչպէս կրնար ըլլալ որ ժողովրդեան բարքը սաստիկ չապականէր:

2. Պիղծ կախկոպոս կամ պիղծ շքահանայ ըստաններուս բուն գեր-

բայ ու նենդաւոր մըն է, որն որ զիս ու իմ աշակերտներս՝ Լուսեօրական ստահակ կ'անուանէ: Ըրդ գարծեալ նորէն ամենուն եւ մանաւանդ բանաստեղծներուն ու արքեպիսկոպոսին շողոքորթներուն կ'ազատեմ որ չըլլայ թէ մէյ մ'ալ ան պիղծ չքահանան Վիդդենպերկի եկեղեցւոյն կամ քաղքին կամ համալսարանին մէջ հրատարակաւ գովեն, ապա թէ ոչ՝ կը տեսնէք որ ես ալ անոր փոխարէն ինչ կ'ընեմ: Ըմենեւին չեմ ուզեր որ իրենք զիրենք դատապարտութեան տակ ձգողները, որոնք զիս ու իմ աշակերտներս մեռցնելու յօժարութիւն ունին, հոս Վիդդենպերկի մէջ գովուին³:

Լուսերի՝ Ժողովուրդեան առջև խօսած խօսքը եւ տուած տարագրութեան վճիռը Լեմնիոսին ականջն հասնելուն պէս՝ իրեն անձին ջատագովութիւն մը դուրս հանեց, որուն մէջ կը սպառնար որ եթէ Վիդդենպերկցիք իրեն դէմ հանած տարագրութեան վճիռնին չվերցընելու ըլլան նէ, ինքն ալ անոնց բարուց ապականութեան վրայ ուրիշ շատ բաներ կը գրէ: Եւ ասիկա ինծի գիւրին բան մըն է, կ'ըսէ, վասն զի շատ ատեն Վիդդենպերկ կեցած ըլլալով՝ ամէն բան աղէկ գիտեմ: Լուսեր եւ Վիդդենպերկցիք աս սպառնալիքէն վախնալով՝ ձայներնին քաշեցին. եւ թէպէտ տարագրութեան վճիռը չվերցուցին, բայց ի գործ դնելու ետեւէ իյնող ալ չեղաւ⁴:

Ըստ պղծութիւններն ու բարուց ապականութիւնը երթալով այնպէս կը սաստկանային, որ քանի մը ամիս վերջը նոյն իսկ լուսեօրական երէց մը եկեղեցւոյ մէջ քարոզ ապաւ առան՝ Լեմնիոսէն աւելի սաստկութեամբ Վիդդենպերկցիները աս բաներուն վրայ յանդիմանեց, եւ մանաւանդ կանանց վրայ խիստ գէշ խօսեցաւ: Ըստ ալ բաւական չէ, առաջնորդներուն եւ մանաւանդ Փոմերին անհոգութեան վրայ տրտունջ ըրաւ: Ըստ վրայ շատ նեղացան քաղքին կանանցմէ քանի մը հօգի, որոնք իրենք զիրենք պապիսի գէշութիւններէ ազատ կը սեպէին: Ըստնոցմէ ունաք, որոնց մէջն էին Փոմերին ու ԅուստոսին կանայքը, իբրեւ իրենց անմեղութեան վրայ՝ էրիկնին հետեւնին առած՝ Լուսերին վրայ գացին, եւ ան երիցուն դէմ սաստիկ քանքատեցին որ բեմին վրայէն առանց զանազանութեան բոլոր քաղքին կանանց վրայ գէշ խօսեցաւ: Լուսեր իրենց անանկ պա-

մաներէն սկզբնագիրը Յիւրիսիոսի կամ Յիւրիսիոսի է, որն որ Լուսերին գարծոց լատիներէն թարգմանութեան մէջ cacando maculatus Episcopus կամ Sacerdos թարգմանուած է: Չենք ուզեր հայերէն լեզուին պղծել աս պիղծ ու անու-

սթ բառերը հայերէն թարգմանելով:
 3. Գործք Լուս. դերմ. Հատ. Զ. 568. Բ:
 4. Ուլենպերկ, Գլ. ԻԸ. Համ. Զ: Տես նաեւ Մաթեոս, Հատ. ԺԵ. 128, ու Սեբեոստոսի, Գիրք Գ. Համ. ԿԸ. 197, 198:

պական աւելորդապաշտութիւնները վերցուին եւ ամէն մարդ նոր ծագած շնորհաց մասնակից ըլլայ¹² : Իսկ թէ որ նոյն ժամանակուան մատենագիրները քննելու ըլլանք նէ՛ շատերը կ'ըսեն թէ աս իշխանը ինքը զինքը սաստիկ անարժան պղծութեանց տուած էր, որով կը տեսնուի թէ անանկ եռանդնոտ աստուածապաշտ չէր կրնար ըլլալ : Բայց օտար պատանազրաց վկայութեան կարօտութիւն չունինք, արդէն ինք անձամբ աս բանին ճշմարտութիւնը կը հաստատէ, ինչպէս քիչ մը ետքը կը տեսնենք : Երդ՝ ասկից ուրիշ ինչ պատճառ հարկէ միտուել անոր Լուսերին վարդապետութիւններուն սաստիկ ջատագով ու պաշտպան ըլլալուն . վասն զի յայտնի կը հետեւի որ աս վարդապետութեանց անոր համար ետեւէն կ'երթար, որովհետեւ անոնցմով կրնար խիղճն հանդարտեցնել, եւ կ'ատէր ուղղափառ վարդապետութիւնը՝ որն որ իր մոլութիւնները կը դատապարտէր : Ասիկա ըրած բոլոր պլանդակութիւններուն վրայ աս ալ աւելցուց որ ունեցած կեոյճէն զատ՝ երկրորդ կին մ'ալ առաւ . բայց աս պլանդակութիւնը չըրած՝ ուղեց իր հոգեւոր առաջնորդներուն հաւանութիւնն աննել : Անոր համար կլաւ Բուկերին ձեռքովը Լուսերին նամակ մը գրեց, որուն համառօտութիւնն աս է 13 :

12. Ռոմբէ կը պատմէ որ 1524ին անգամ մը աս իշխանը Միլանից Գրիգորի պատահելով՝ հաւատոյ վրայ երբն քանի մը հարցմունքներ ըրաւ, ու պատասխանն առնելով՝ գրով ալ ուղեց, եւ աս գրուածքը կարդալով՝ նոր վարդապետութիւններուն մէջ աղէկ հաստատուեցաւ : Ասոնք պատմէն է ետեւ՝ իօսոյն պայտէս յառաջ կը ասնի . «Օրէ որ նոր վարդապետութեան սեպտական մտացը աւելի եւս կը թափանցէր . եւ արդէն երկրորդ տարւոյն սկիզբն ըսաւ որ Եւելի կ'ուզեմ մարմնս, կեանքս, երկիրս, մարդիկներս կորսնցընել, քան թէ Աստուծոյ իօսքէն հեռանալս : Գիշտ Գ. ԳԼ Ե. Հօփ. Բ. 177 : — Ասանց կարճեաց՝ գործած պղծութիւնները աս թափանցած վարդապետութիւններուն պտուղն էր : Բայց թէ աս թափանցած վարդապետութեանց մէջ ինչչափ հաստատուն էր՝ անկից յայտնի է որ պատմելու անարեւու թիւննիս գործելէն վերջը՝ ժամնալով որ կայրքը աս բանիս համար զինքը պատմէ, կ'ուզէր կրօնական նիւթերու մէջ իրեն սեղի տալով՝ հեան հաշար-

իլ : Ասիկա կը պատմէ Մեկնջ (Հօփ. Բ. ԳԼ. Թ. 192.) որն որ միշտ ամէն աւթի մէջ աս իշխանին՝ աւետարանական ճշմարտութեան մէջ ունեցած հաստատութիւնը մինչեւ երկինք կը բարձրացընէ :

13. Աս զեպոս մինչեւ վերջը գրեթէ բառ առ բառ պայտէս կը պատմէ Մեկնջ (Հօփ. Բ. ԳԼ. Թ. 179. — 192.), որն որ աշխարհատէր կոմսին թղթին ու Լուսերին տուած պատասխանաւոյն մեծ մտքը կը գնէ : Եւելի համառօտ բայց բաւական հաւատարմութեամբ կը պատմեն Սեքեւորֆի (Գիշտ Գ. Հօփ. Զ. Թ. Գ. 277. — 281.), Կուստու Ֆիցեր (ԳԼ. ԻՉ. 759. — 764.) ու Ռոմբէ (Գիշտ Ե. ԳԼ. Ի. Հօփ. Գ. 256. — 263.) իրենց ջատագովելու համար հարած պատճառներուն ալ աղէկ միտ գրած ենք : Տես նաեւ Պոսիւէ. Գիշտ Զ. Հօփ. Ա. — Ժ. նոյն Զ. Գրքին վերջը աշխարհատէր կոմսին թուղթն ու Լուսերին տուած պատասխանը բառ առ բառ գրուած են : Պատասխանը կոյ նաեւ առ Տը Վեյրի, Հատ. Ե. 236 :

Ո կերպին հիւանդութեանն ժամանակէն հոգւոյս բաներուն վրայ սկսայ մտածել, եւ մննաւանդ անոր վրայ որ ամուսնութեանէս ետքը շարաթ վերջը անորէն պղծութիւններու մէջ ինչպիսի սկսած էի: Շատ անգամ քարոզիչներս խրատ կու տային որ խորհուրդներու մերձենամ. բայց ես որովհետեւ չարիքներէս չէի ուզէր հեռանալ, անոր համար ալ հաղորդութիւն առնելու չէի համարձակեր, որ չըլլայ թէ իմ անձինս դատաստանն ուտեմ եւ ըմպեմ...: Ըստ համար մտադրութեամբ հին ու նոր կտակարաններուն մէջ փնտռեցի, եւ աս բանին ուրիշ ճար մը չգտայ, բայց եթէ ան՝ որն որ Ըստուած Խորշիլացոց թղլ տուած է, այս ինքն շատ կին ունենայ. ինչպէս որ կը կարդանք թէ Երբահամ, Յարոր, Գաւիթ, Սողոմոն եւ ուրիշներն ըրին, որոնք որ գալու Քրիստոսին կը հաւատային, եւ Պօղոս ասաքեալն ալ զիրենք կը գովէ...: Գիտեմ ես որ Լուտեր ու Մելանքթոն՝ Ընդդիպի թագաւորին խրատ տուին որ իր կնոջ մէն չբաժնուի, հասկանալից դատ՝ ուրիշ մ'ալ առնէ՜: ... Ես ասկէ վերջը ալ սատանային կապանքին մէջ մնայ չեմ ուզեր, եւ չեմ կրնար ու չեմ ուզէր ուրիշ կերպով ասկից ազատիլ, բայց եթէ ունեցած կնոջմէս ուրիշ կին մ'ալ առնելով: Ընոր համար Լուտերէն, Մելանքթոնէն ու Բուկերէն կը խնդրեմ որ ինծի վկայութիւն տան որ աս հնարքը կրնամ գործածել, որպէս զի ուրիշ եւս զարմարութեամբ կարող ըլլամ Ատորանին հետեւ անոր պէտքէն ու մեղքէն եւ յօշոտութեամբ զանկէս դուրս գանէլ: Իսկ ուրիշ կողմանէ ինչ որ հրամայելու ըլլան նէ՜ կը

14. Տեղ մը չենք գտներ, կ'ըսէ Պատիւ, որ Լուտեր ու Մելանքթոն՝ Ընդդիպի թագաւորին անանկ խրատ մը տուած ըլլան: Բայց որովհետեւ ասանկ երեւելի մէկ դէպքի մէջ իշխանը հաստատուն բանի մը պէս օրինակ կը բերէ, ու Լուտեր եւ իրեն հետ մեկտեղ աւ թղլին պատասխան տուողները ասոր դէմ չեն գներ, յայտնի է որ հիմ մը պիտ'որ ունենայ: Եւ ասիկա զարմանալու բան մը չէ. որովհետեւ թէ որ Հեսսենի աշխարհաւտեր կոմսին նոյն հրամանը տուին, որպէս զի անանկ զորաոր օգնական մը չկորցնողնէն, կրնայ ըլլալ որ Ընդդիպի թագաւորին ալ նոյն խրատը տուած ըլլան, որպէս զի իրենց կողմը ձգեն: Բայց թէ մինչեւ Պատիւին աստեղը եւ մինչեւ հիմա ծածուկ մնայ, ան ալ արտաքայ կարգի բան մը չէ. ինչու որ Լուտերին եւ իրեններուն՝ Հեսսենի աշխար-

հասեր կոմսին երկու կին ունենալու հրաման տայն ալ շատ ժամանակ զաղուսի մնացած էր, եւ Պատիւի ժամանակները դուրս ելաւ, երբ որ իշխանին հաւանութիւն իրեն գրած թուղթն ու Լուտերին պատասխանը գտնուեցան: Ըս երկու գրուածքը Գարլուս Լուզովիտս Պալատական կայսրընտրեր եւ Եւսեւս Հեսսենի իշխանը իրենց ձեռագիրներուն մէջ գտնելով տպել տուին: — Աս երկու իշխանները՝ Սեքսերտորի (11-րդ Յուլիանութեան 27-րդ տարի, 277) շատ կը գովէ, եւ զիս իրենց բարեկամութեամբ կը պատուեն, կ'ըսէ. բայց մտնեզամայն իր վարդապետին ու լուտերական կոծորին զլուսուոր նեցուկին աստեղ մծ նախասինք ըրեող զաղտնի գրուածքները հրատարակելուն համար ծածուկ մը գիրենք կը յանդիմանէ:

կատարեմ, վնասներն ինչպէս որ ստորատու եմ կատարել: Բայց եթէ կատարեալու ըլլան որ աս բանս ուրիշներուն գայթակհութեան պատճառ կ'ըլլայ եւ Աւետարանին վնաս կու տայ, գոնէ ինծի հաստատութեան թուղթ մը տան, որ եթէ գաղտուկ ամուսնանայու ըլլամ նէ՝ զԱստուած չեմ բարկացընէր: ... Անկից ալ չփայնան որ հակառակորդներնիս ասով զմեզ աւելի կ'ատեն ու մեզի դէմ աւելի թնայնի կ'ըլլան. վասն զի անոնք զմեզ այնչափ կ'ատեն եւ մեզմէ այնչափ կը դարչին, որ ատելութիւնն չի կրնար աւելի մեծնալ: Բայց թէ որ Լուսերու Մեղանքովն խօսքիս չեն հաւանիր¹⁵, որն որ չեմ կարծիր, միտքս զրած եմ որ ինքնակալին գիմեմ. եւ յայտնի է որ ինքն ալ ստույգ պատճառն աս բանին չի հաւանիր: Եւ թէ պէտ ամենեւին բան մը չի կրնար զիս Աւետարանէն հեռացընել, կամ զիս ստիպել որ անոր օգտին դէմ բան մ'ընեմ. ի վերայ սոսր ամենայնի կը ժախնամ որ ինքնակալը զիս անանկ բանի մը կը բռնադատէ, որն որ մեր կողմն օգտակար չըլլայ: Արդ կը խնդրեմ որ յուսացած օգնութիւնս ինծի տան, որպէս զի չըլլայ թէ ուրիշ իրենց հաճելի չեղած տեղէն խնդրելու ստիպուիմ. ինչու որ ես կը բաղձամ որ իրենց թոյլտուութեամբն ու հրամանաւը հանգիստս գտնեմ, քան թէ ուրիշ որուն որ է նէ հրամանաւը: Աւտի եւ գրով՝ Լուսերին, Մեղանքովնն ու Քուկերին կարծիքը կը խնդրեմ, որպէս զի կարող ըլլամ ինքը զինքս ուղղել եւ բարի խղճիս խորհրդեան մերձնալ¹⁶:

Աս էր շեասնի աշխարհատէր կոմսին թուղթը, որն որ ինչպէս վերը ըսինք՝ Բուկերի ձեռքով Լուսերին խարկեց: — Արդ Լուսեր ու Մեղանքովն անարատ Աւետարանին քարո-

15. Իշխանը հաս միայն Լուսերն ու Մեղանքովնը կը յիշատակէ, որովհետեւ Բուկերի հաւանութեան վրայ արգէն ազահով էր. վասն զի իշխանին բերնէն նոյն թուղթը գրողն ինչն էր, եւ դուցէ բուն հնարքն ալ ինք գտած էր:

16. Թեպէտ եւ մասնապիտանքն ըստ մեծի մասին իշխանին աս խօսքերուն հաստատով կը գրուցեն թէ երկրորդ կին առնել ուղղուն պատճառն ան ըսածներն է, բայց սմանք ալ բուն պատճառը բացայայտ կը գրուցեն, որով որ իշխանին՝ իր առաջնորդներէն հրաման եւ հաւանութիւն ուղղուն պատճառն ալ կ'իմացուի: Իսկ անոր ասոր վրայ սոսրտէս կը գրէ: Իշխանը Վրբորը պալատը՝ Մարգարիտա Սաալ անունով ազնկան մը հետ ճանչուորութիւն ըրաւ, որուն աստ-

տիկ զարնուեցաւ: Բայց ազնկն իր մտքն իրատուելով՝ անոր անկարգ ցանկութեան օյնպէս ստատիկ դէմ գրաւ, որ ցանկութիւնը գլուխ առնելու համար արտաքոյ կարգի մեջը մը (այս ինքն անոր ձեռ կարգուելու) ձեռք գործաւ: Գէոր է. Գլ. Ի. 4-7. Գ. 257, 258: Բլանք ալ կը գրուցէ որ իշխանը Մարգարիտա Սաալին կ'ըր կեր մ'ուճէր: (Բառ ինքն տէս Գլ. 22. Ծանօթ. 42.) Եսկից ինք իրմ կը հետեւի որ աշխարհատէր կոմսին՝ իր հոգեւոր առաջնորդներէն հաւանութիւն ուղղուն բուն եւ միակ պատճառն ան էր որ իր անորեւ գործն իրեւ օրինաւոր ցուցընելով՝ երկրորդ կնոջ հաւանութիւնն ընդունի եւ իր անկարգ ցանկութիւնը յարկեցընէ:

զինները, եկեղեցւոյ անկարգութիւնները նախանձայուզութեամբ կարգի գնողները՝ ասոր ինչ պատասխան տան:— Աշխարհատէր կոմսը՝ բողոքողութեան գլխաւոր նեցուկն ու պաշտպանն էր. եւ թէ որ անոր կամքին դէմ գնէին, ուզածին հաւանութիւն չտային նէ՛ յայտնի կը տեսնէին որ անոր հզօր օգնականութիւնը կը կորսընցընեն¹⁷: Մանաւանդ որ կայսեր գիմելու կամ որ նոյն է՝ կայսեր հետ հաշտուելու, որով եւ Շմալգալտեան դաշնակցութենէն ելլելու սպառնալիք կ'ընէր, եւ աս միայն բաւական էր զիրենք վախով լեցընելու: Եւ թէպէտ աղէկ գիտէին որ քահանայապետը իրեն խօսքին չհիշատակիր ու խընդրածը կատարելու հրաման չիտար. սակայն ասանկ դէպքի մը մէջ անոր գիմելու յիշատակութիւն ընելն ալ՝ իրենց կողման սաստիկ մեծ ամօթ ու նախատինք կը սեպէին: Աս պատճառները՝ իշխանին զիրենք համոզելու համար Ս. Գրքէն բերած օրինակներէն եւ տուած ուրիշ պատճառներէն աւելի զօրաւոր էին, եւ միայն ասոնցմով համոզուեցան որ խնդրածին հրաման տան¹⁸:

«Արտաքին նկատմունքներու զօրութիւնը, կ'ըսէ Մենցլ¹⁹, . . . ստիպեց Եորոզիւնները անանկ գործքի մը հաւանութիւն տալու, զորն որ իզճնորոնէն ին գորտորտէր. եւ իրենց ան վտահաւթիւնը՝ որն որ շատ անգամ ցուցուցած էին՝ թէ Աստուած թող չիտար որ իր Աւետարանը կործանի, բաւական զօրաւոր չէր գիմանալու ան փորձին՝ որով աշխարհատէր կոմսին պաշտպանութիւնը կորսընցընելու վտանգի մէջ կը մտնէին»:

17. «Աս ինդիրը, կ'ըսէ Կուստու Ֆիցեր (Գլ. ԻԶ. 760.), երկուքին (այս ինքն՝ Լուսերին ու Մելանթին) շատ անհաճոյ բան մըն էր. որովհետեւ երկու գժուարին կողման մէջ պէտք էր որ ընտրութիւն ընէին. այս ինքն՝ կամ Աւետարանականաց (Լուսերականաց) այնչափ հարկաւոր եզոզ աշխարհատէր կոմսը բողոքովն պէտք էր որ իրենցմ հեռացընէին, եւ կամ իրենց անպարտէ երեւցած ու շար օրինակ ըլլալու գործքի մը հաւանութիւն պետք էին տալ»:

18. Աս ըսածնոր՝ զբաժ պատասխաններէն կրնանք յայտնապէս ասանել ինչու որ անոր մէջ չէ թէ միայն կայսեր համար կ'ընեն որ Ամենեւին հասար ու կրօնը շուտի, խաբերայ է ու Գերմանացոց բարբէն բողոքովն օտար բարբ ունի, եւ ինչն Գորտորտիցիցիսն անհաւաք շար Գորտորտէր, հասպան ալ վրան կ'աւելցընեն որ Մեր աշ-

քատ ու թշուառ եկեղեցին՝ պղտիկ ու Լրեալ թողալ է, եւ անոր համար ասորքի իշխաններու կարօտութիւն ունի»: Ահաւասիկ աս է բուն պատճառը՝ որուն համար լուսեր եւ իր ընկերները աս անօրէն ամուսնութեան հրաման տուին: — «Աւտրիոյ իշխանները՝ որոնց Եորոզութիւնը կարօտութիւն ունի, կ'ըսէ հոս Պալիէ, ան իշխաններն են, որոնք կ'ուզեն թէ Աւետարանն իրենց մտութեանց ու կրօն ծառայէ: Սոսոյզ է եկեղեցին՝ իր ժամանակաւոր խաղաղութիւնը պահպանելու համար՝ իշխանաց օրէնութեան կարօտութիւն կրնայ ունենալ. բայց իրենց հաճոյ ըլլալու համար զիստակար ու անլուր վարդապետութիւններ հաստատելը, եւ ստով Աւետարանը ոտքի տակ առնելը . . . ուրիշ բան է, բայց եթէ Պրոտէսթանտիզմը կ'արդարաւորութեանն»:

Գիշտ Զ. Լու. Է: 19. Հաս. Բ. Գլ. Թ. 185:

Ըրդ Լուտեր իր գլխաւոր աշակերաններուն հետ խորհուրդ ընկելն վերջն՝ ամենուն հաւանութեամբ հրաման տուաւ իշխանին որ կամբը կատարէ, միայն կրկին ու կրկին կ'ապարէր որ գաղտուկ պահէ, իրբեւ թէ չարիք գործելը ներուած ըլլայ՝ թէ որ ծածուկ մնալու ըլլայ նէ: Աս հրամանը, կամ իրենց բառը գործածելով՝ աս տնօրինումը տալու համար երկայն նամակ մը գրեցին, որուն Լուտեր, Մեկանթթան, Բուկեր եւ ուրիշ բանի մը երեւելի լուտերական վարդապետներ ստորագրեցին: — Բայց եկեղեցւոյ մէջ սասնկ այլանդակ նորութիւն մը խոթելուն համար իրենք ալ շատ կ'ամբնային. որովհետեւ, ինչպէս թղթին մէջն ալ կ'ըսեն, գիտէին որ եթէ յայտնուելու ըլլայ նէ՝ չէ թէ միայն ուղղափառները, հապանաւ իրենց կողմնակիցներն ալ վրանին պիտի ծիծաղին, իրբեւ թէ Արկնակներոց պէս՝ ամուսնութիւնը խաղի սեղ կը դնեն, կամ անհաւանութիւն պէս՝ այնչափ կին առնելու հրաման կու տան որչափ որ մէկը կ'ուզէ: Մանաւանդ որ, ինչպէս Մենցլ աղէկ կը զրուցէ²⁰, չէ թէ միայն աշխարհատէր կոմսին Ս. Գրքէն բերած օրինակներէն ու վիպութիւններէն համոզուած չէին, հապանաւ տուած պատասխաններուն մէջ զանոնք կը ցրէին. ուստի եւ բացայայտ գիտէին որ տուած հրամանին՝ Ս. Գրոց դէմ է: Անոր համար, ինչպէս ըսինք, շատ անդամ իշխանին կ'աղաւէին որ ամուսնութիւնը քիչ հոգւոյ առջև ըլլայ, դրսէն մարդ չիմանայ, անանողներն ալ խոստովանանքի գաղտնիքի պէս ծածուկ պահեն:

Ըշխարհատէր կոմսը աս հրամանն առնելուն պէս՝ շուտ մը բազմանքը կատարելով՝ իր առաջին կնոջը հաւանութեամբը՝ Մարգարիտա Սաային հետ կարգուեցաւ. ամուսնութիւնն ալ քիչ մարդիկներու առջև կատարուեցաւ, որոնցմէ մէկն ալ Մեկանթթանն էր²¹: — Բայց որչափ որ կը ջանային բանը գաղտուկ պահելու, անկարելի էր. շուտ մը բանը ամէն կողմ տարածուեցաւ, եւ շատերը չէ թէ միայն իշխանը հապանաւ Լուտերը վար կը զարնէին թէ ինչու սասնկ գայթակղական բանի մը դէմ չ'երկըր²². Ինչ կ'ըսէին թէ որ իմանալու ըլլային որ անոր հրամանաւն ու հաւանութեամբը աս բանս եղած էր:

20. Նոյն տեղը, 186:

21. Կուստա. Ֆիցեր, ԳԼ ԻԶ, 761: Լեւան, Ման Գ. Հած Ը. ԳԼ Ը. 160:

22. Կուստա. Ֆիցերին (ԳԼ ԻԶ, 761.) պատմածին նայելով՝ Սարսոնիայի կայսրընտիրն ալ նոյն բանին վրայ շատ նեղացաւ, եւ աս իշխանին ու աշխարհատէր կոմսին մէջ արդէն յառաջագոյն եղած գժտու-

թիւնն աւելի եւս մեծցաւ: Նոյնը կը զրուցէ Լեւան ալ (Ման Գ. Հած Ը. ԳԼ Ը. 160.) եւ աս ալ կ'աւելցնէ որ նոյն բանին վրայ բոլոր Սարսոնիայի իշխանները սաստիկ բարկացան: Բայց աս բոլորը իշխաններուն բարեխօթեան պատճառն ան էր որ մէյ մը կը վախային թէ կայսրն աս բանին համար հեռերին աւելի խստութեամբ

Յանապան ժողովքներ

Պրահայիցի ժողովքն ու անոր որդւնանելերը: Ո՛ւ կայսրը է ու իւր
հանապանորդն ու որդւնանելերուն ին հասանին: Հովնաւի ու Սարսի
ժողովքները: Ունիննորդի ժողովքը: Այսորը սարսուռաբաններուն իբր
իւ իւրայ, որ անոր հասնաթ' իբրոս հետ մեծանելու վանան: Երկու
կայսրն էլ ու իբրքն ին հասնելը: Լորդերին' մեծանութեան վրայ ունեցած
կարծիքը: Շնորհիկն սարսուռն ու անոր վնասը: Քանակայագործ
ու վնասը դեմ ին դեմ: Լորդեր սոր դեմ կարգելով' բանակայագործ
դեմ դեմ այլանորով պահանջներ ին ին:

1538 — 1544

Իստուրիոս որ սակից յառաջ եւ գլխաւորաբար վերջի
գլուխներուն մէջ սեասնք, բողոքողներուն յանգրուածիւնն
կրթալով կը սաստկանար, եւ մանաւանդ ուղղափառ իշխան-
ներուն կայսեր հետ միարանութիւն կամ դաշնակցութիւն ք-
նելէն ետեւ' իրենք ալ կայսեր դէմ պատերազմ բնելու համար ի-
րենց աստուածաբաններէն ու օրէնսգէտներէն նորէն հասանու-
թիւն առած բլալով' ալ յայանապէս թշնամութեան գործքեր
սկսան գործել: Աս յանգրուածեան գլխաւոր պատճառն ան էր
որ ստուգիւ գիտէին թէ կայսրն իրենց դէմ զենքով չիկրնար վա-

1. Աս հասանութեան թուղթը
սեւ առ Տը վեգի, Հաս. Գ. 159: —
Բլանք կը գրուցէ որ «Բողոքող իշ-
խանները նոյն ստեղծ զիկն է զի
Բալ աստ ինն իննչ անհոմ լու-
թը որով մեծն ուն արն ինն-
նելնան դեմ յարգութեամբ յարգու-
թիւն գործողն զիկն յարգու-
թիւնները իբրեւ շնորհ ինն: . . . Հի-
մա նոյն իսկ Լուսեր կը յայաներ
որ շիկրնար շտանիլ թէ որ իրենք
չէ թէ միայն Սեւանպիկի դաշնա-
կիցիներուն (ուղղափառ իշխանաց)
դէմ իրենք զիրենք պաշտպանեն,
հայտնաւ անոնց յարձակելէն յա-
ռաջ' իրենք անոնց վրայ յարձակին. . .
միայն իբրաւ կու տար որ մէկ կող-
մանն անոնց (ուղղափառներուն)
սեասն պատրաստութեան վրայ ա-
ւելի ստուգութիւն ստանան: Եւ
մէկու կողմանէ իրենց զօրութիւնն
աղէկ քնենն, որովհետեւ անհաս-
տար զօրութեամբ անապարկով
թշնամալն վրայ յարձակիլ' զԱս-
տուած փորձել է, կրտեր: Ասոր
համար միարան օրուցին որ պատե-

րազմ պատրաստութիւնը' մինչուկ
նոյն ստեղծ եղածէն աւելի ետան-
դեամբ տեսնեն, մինչև նորէն զօրք
ժողովու հրամաններ խարեցին:
Եւ աս իրենց մասմաները փոխել-
նին' գլխաւորաբար պատճառ եղաւ
որ . . . կայսեր իրենց առաջարկած
խաղաղութեան հասանելու այնչափ
դէմ գրին: Ի վերայ այսր ամենայնի
վերջապէս աւելի աղէկ սեպեցին որ
իրենց առջի սկզբունքին (այս ինքն
միայն պաշտպանողական պատերազմ
բնելու) մէջ հաստատուն մասն: Գրէր
Թ. Հոս. Գ. Մ. 18, 19: Եւ քիչ
մը վերջը սասնի իրենց առջի սկզբան
դառնալուն պատճառները կը գնէ:
որ են նախ' աշխարհատէր կոմսին
հիանդանալը, երկրորդ' առջի սա-
րսան հանձնքն գէշ բլալը, որով
զինուորաց համար սարսուռ հոգա-
լը շատ գոտար կ'ըլլար, եւ եր-
րորդ' որ ուղղափառներուն զօրու-
թեան դէմ գնել կրնալուն վրայ
սկսան տարակուսիլ: Նոյն Գրէր,
21, 22:

բուհի, որովհետեւ Տաճիկները սաստիկ զօրութեամբ՝ չէ թէ միայն Հունգարիայի հապա նաեւ Աւստրիայի վրայ քայելու կը սկսէին: Ստուգիւ ալ կարծածնուն պէս եղաւ. վասն զի կայսրն իրենց դէմ պատերազմի ելլելու տեղ՝ մարդ խաւրեց եւ իրենցմէ Տաճկաց դէմ օգնութիւն ուզեց: Եւ թէպէտ Աուստր խրատ կու տար որ կայսեր կամոց զինանին ու խնդրած օգնութիւնը տան, մանաւանդ թէ ինք սկսաւ Տաճկաց դէմ քարոզներ տալ, եւ իր կողման ժողովրդապետներուն հրամայեց թէ ինչպէս որ պապականներուն դէմ աղօթք կ'ընէին, նոյնպէս ալ Տաճկաց դէմ աղօթք ընեն². բայց կայսրընտիրը՝ անշուշտ իր խղճմանաբն եւ Աւետարանին դէմ չընելու համար՝ պատշաճ չսեպեց Աուստրին աս խրատին հետեւիլ: Աւստի եւ կայսեր ու թագաւորին կողմանէ եկող Յովակիմ Բ. Պրանտենպուրկի կայսրընտիրն ըսաւ որ Ես եւ իմ՝ կողմնակիցներս մարդու պէս, հաստատուն եւ անկեղծ խաղաղութիւն մը կը պահանջենք, որուն համար հարկաւոր է որ աւագաժողով մը գումարուի: Եւ մինչեւ որ կայսրը մեզի ուղածնուս պէս խաղաղութիւն չհտար, գերագոյն դատաստանարանին դատաստանները չիզադրեցընենք, նիւռնպերկի խաղաղութենէն վերջը մէջերնիս ընդունած մարդիկներնիս եւ ասկէ վերջն աննախնորնիս ալ իրրեւ մեզի դաշնակից չիտեպէր, խնդրած օգնութիւնը տալիք չունինք³: Վայսրը ուրիշ կերպ չկրնայով ընել եւ միանգամայն տեսնելով որ ընդհանուր ժողովքին սկսիլը կ'ուշանայ⁴, հրաման տուաւ որ աս բաներուն վրայ մտածելու համար Պրանք-Փուրդ քաղաքը ժողովք կամ բանակցութիւն մ'ըլլայ:

Աս ժողովքը 1533ին Փետրուարի մէջ սկսաւ ու երկու ամիս տևեց: Ժողովքին վերջը (Ապրիլի 10ին) ժողովականները զանազան որոշումներ ըրին, որոնց գլխաւորներն ասոնք են: Ա. Ինքնակար Աւկսուրկի դաւանութեան հետեւողներուն տասնուհինգ ամիս ժամանակ տայ, որ կրօնական նիւթերուն վրայ աւելի աղէկ տեղեկանան: Բ. նիւռնպերկի խաղաղութեան դաշինքն հաստատուն մնայ: Գ. Թէ որ տասնուհինգ ամսուան

2. Աս նիւթին վերաբերեալ գտնական գրուածները կը յիշատակէ Ռիֆէլ, Գիրք Բ. Գլ. ԺԱ. 527. Ծանօթ. 5:

3. Բլանք, Գիրք Թ. Հաս. Գ. Մասն Բ. 5. — 7:

4. Մենցլին պատմածին նայելով՝ ժողովքին 1533ին Մայիսի մէջ սկսելը՝ Մանդուսի գրքին համաձ յանի մը դժուարութիւններուն պատճառաւ արգելուեցաւ: Անոր համար յաշնուպետներ որոշեց որ ժողով-

քը Ալիենցա ըլլայ, ու հոն երկու դեպքան խաւրեց. բայց ասոնք յանի մը ամիս սպասելէն ետեւ՝ թող տուին գացին, ինչու որ կայսեր ու Գաղղիայի թագաւորին մէջ պատերազմ բացուելուն համար ամենեւին մէկը չեկաւ: Ետքէն ալ թէ աս պատերազմն եւ թէ Տաճկաց կողմանէ վախճուած յարձակման համար ժողովքին գումարուիլը դարձեալ նորէն ուշացաւ: Հոգ. Բ. Գլ. 2. 117, 118:

միջոցին մէջ երկու կողմերը իրարու հետ միարանիլ չկրնան նէ՝ անկէ վերջն ալ մէջերնին խաղաղութիւնը տեսէ, մինչևև որ նորէն բան մ'որոշուի: Գ. Աս միջոցին՝ բողոքողաց դէմ ոչ կրօնի նիւթերու մէջ եւ ոչ արտաքին նիւթերու մէջ գերագոյն դատաստանարանը ամենեւին որոշում մը չընէ: Ե. Բողոքողները աս տասնուհինգ ամուսան միջոցին մէջ ամենեւին մէկը իրենց դաշնակցութեան մէջ չընդունին, եւ կրօնի պատճառաւ ամենեւին մէկու մը վնաս չհասցընեն կամ մէկու մը դէմ պատերազմի չեղնեն: Զ. Բողոքողը նոյն ժամանակին մէջ ուղղափառ եկեղեցականաց իշխանութիւն թողուն որ տարեկան թոշակն ընդունին: Է. Ինքնակալը իր կամեցը համաձայն ժամանակ մը որոշէ, որ ուղղափառներն ու բողոքողները նիւսնպերկ քաղաքը մէկտեղ գան, կրօնի նիւթերուն վրայ բանակցին կամ խօսին, եւ աս բանակցութեան կամ ժողովքին մէջ՝ միայն խաղաղասէր մարդիկ մտնեն: Ը. Աս որոշումն արդէ հաստատու համար՝ ինքնակալին վեց ամիս ժամանակ տրուի. որոշուածները աս վեց ամսուան մէջ հաստատուն մնան. նոյնպէս թէ որ ինքնակալը աս որոշումներուն հաւանութիւն տալ չուզէ ալ նէ՝ ի վերայ այսր ամենայնի նիւսնպերկի խաղաղութեան գաշխօքը հաստատուն մնայ:

Աս որոշումներն ընելէն վերջը՝ ժողովականք երկու հոգի խաւրեցին Վպանիա՝ ինքնակալին, որ իր իշխանութեամբը զանոնք հաստատէ: Այսքը աս խնդրոյն շատ նեղ մտաւ. վասն զի անոնց հաւանութիւն չտար նէ՝ պէտք էր անմիջապէս Գերմանիա երթալ, որպէս զի իր ներկայութեամբը ջանայ ան չարիքներուն առջեւն առնել, որոնք որ ժողովքը աս որոշումներով խափանել ուզած էր. բայց Վպանիայի վիճակը թող չէր տար որ հոնկից բաժնուի: Իսկ թէ որ հաւանութիւն տար նէ, իրաւամբ կը վախնար որ չըլլայ թէ Գերմանիայի մէջ դեռ ունեցած տկար իշխանութիւնն ալ բոլորովին կորսընցընէ: Անոր համար աւելի աղէկ սեպեց լուել եւ ամենեւին պատասխան չտալ: Քահանայապետն ալ նոյն ժողովքին որոշումները լսելով՝ շատ նեղացաւ, որովհետեւ կը տեսնէր թէ անոնցմով բողոքողներուն շատ մեծ ազատութիւն տրուած, որով կրօնքին մեծ վնաս եղած էր: Ուստի եւ աս բաներուն վրայ ինքնակալին տրուելը բրաւ ու սրտին ցան իմացուց: Ինքնակալը՝ թէպէտ եւ քահանայապետին պատասխան տուած ատեն՝ ժողովքին մէջն եղող իր տեղականները արդարացընելու կը ջանար, բայց ինքն ալ մտքին վրայ աւելի հաստատուեցաւ որ որոշումներն հաւանութիւն չտայ:

Ըստ պատճառաւ երկրորդ տարին (1540ին) Յունիսի մէջ Հակենաւ քաղաքը նորէն ժողովք կամ բանակցութիւն մ'ըրին 6, որուն մէջ երկու կողմանէ ալ աստուածաբաններ կը գտնուէին, որպէս զի դեռ հակառակութեան ասկեղոզ հաւատոյ մասունքներուն վրայ վիճէն: Բուն ժողովքը չսկսած՝ Փերգիանոյ թագաւորին հրամանաւ քանի մը հոգի խաղաղութեան միջնորդ գրուեցան, այս ինքն Լուզովիկոս Պալատական կայսրընտիրը, ԅովհաննէս՝ Գրիկի արքեպիսկոպոսը, Լուզովիկոս Պալեիսայի գուբար եւ Գուլիելմոս Ազրասպուրիկի եպիսկոպոսը: Ասոնք պատշաճ սեպեցին որ վիճմունքն այնպէս յառաջ տարուի, ինչպէս որ Աւիսպուրիկի աւագածոյզին մէջ սկսուած էր. անոր համար ալ՝ բոին որ նոյն ժամանակը երկու կողման միաբան ընդունած մասունքները մէկգի ձգելով՝ միայն անոնց վրայ խօսինք, որոնց վրայ մէջերնիս դեռ անմիաբան ենք: Բայց բողոքողք աս առաջարկութիւնը յանձն չառին, եւ Աւիսպուրիկի աւագածոյզին մէջ ընդունած վարդապետութիւններուն մէջն ալ հիմն միաբանիլ չէին ուզեր, հապա կը պնդէին որ միայն մեր հաւատոյ դաւանութեան եւ անոր ջատագովութեան մէջ կըլած բաները կ'ընդունինք: Ան ատեն Փերգիանոյ տեսնելով որ աս ժողովքին մէջ բան մը պիտի չկրնայ գործուիլ, մանաւանդ որ բողոքողաց կողման գլխաւոր իշխանները անձամբ չէին եկած, հապա անդակայնք խաւրած էին, ժողովականներուն հաւատութեամբը Յուլիսի 28ին վճիռ մը հրատարակեց, որուն մէջ կը հրամայէին որ նոյն տարւոյն Հոկտեմբերի 28ին Վորմս քաղաքը ուրիշ ժողովք մ'ըլլայ եւ հոն խօսուի:

Երբ որ որոշուած ժամանակը հասաւ նէ, երկու կողմանէ ալ քանի մը աստուածաբաններ ու իշխաններ եկան Վորմս ժողովուեցան: Աս ժողովքին մէջ գտնուեցաւ Մելանքիմոն ալ, որն որ ծանր հիւանդութեան պատճառաւ Հակենաւի ժողովքին մէջ չէր գտնուած 8: Կայսրը իր անաջին պաշտօնեան ու ներ-

6. Կայսրը որոշած էր որ աս ժողովքը Շիպեր քաղաքն ըլլայ, բայց հոնակող նոյն ժամանակը տարափոխիկ հիւանդութիւն մը ելլելով՝ ժողովքը Հակենաւ փոխուեցաւ:

7. Սերենտորֆ, Գիբր Գ. Համ. Հթ. 282. — 284: Բլանք, Գիբր թ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 54. — 57: Կուստու. Ֆիցեր, ԳԼ. Ի. 712: Մենցլ, Հատ. Բ. ԳԼ. Ժ. 202: Ռիֆել, Գիբր Բ. ԳԼ. ԺԵ. 540. — 543:

8. Ռորհենուս՝ որիշ անգամ ըսածներնուս պէս՝ Լուսեր Մելանքիմոնին հետ կասկածելով կը վա-

րուէր, նոյնպէս ալ բոլոր խիստ Լուսերականները իր վրայ ամենեւին վստահութիւն չուէին, անոր համար հերձուածապիտը կայսրընտիրն աղաւջ որ իրենց կողմանէ ժողովք դաջող աստուածաբաններուն սահման ու շափ դնէ, եւ հրամայէ որ ամենեւին ան սահմանէն անդին չանցնին ու քանի մը տարի յառաջ Շիպալաք որոշուածէն ամենեւին չխտորին: Աս հրամանը, կ'ըսէ, նոյն իսկ Մելանքիմոն ալ կը խնդրէ, որպէս զի աւելի եւս զորութեամբ ու հաստատութեամբ կուտի եւ պապականներուն խաբական

քին խորհրդականը՝ Արանվելան իբրև իր դեսպանը կամ գործակալը աս ժողովքին խաւրեց. նոյնպէս քահանայապետին կողմանէ ալ Գամբեճճիոյ եպիսկոպոսը իբրև նուիրակ եկաւ: Ասոնք երկուքն ալ մէյ մէկ ճառ խօսեցան, որոնց մէջ գլխաւորաբար ան ցուցուցին որ սէրը ամէն բանէն վեր է, յայտնեցին որ աս խռովութեանց մէջ նոյն սէրը որչափ պակասած է, եւ որչափ շարիքներ յառաջ եկած են եւ կրնան ալ զալ լծէ որ ճարմը չգանուելու քրայ: Բողոքողաց սիրտը աս խօսքերուն վրայ շատ նեղացաւ, ու Մելանթիմոն ասոնց դէմ ճառ մը շինեց, որուն մէջ կը զրուցէր լծէ աս վրդովմունքը բողոքովին եկեղեցւոյ մէջ մտած պակասութիւններէն, եւ Հռոմայ եկեղեցւոյն՝ բողոքողաց վարդապետութեան դէմ դնելէն ծագած է: Աս ճառը՝ Մելանթիմոնին հասարակօրէն բանեցուցած հանդարտ ու մեղմ լեզուին հետ չի համաձայնիր, այլ անանկ սաստկութեամբ գրուած է, որ Արանվելա լծող չտուաւ որ ժողովքին մէջ կարդացուի⁹: — Թողովքն աս կերպով սկսելով՝ յայտնի կ'երևար որ օգուտ մը պիտի չունենայ, ինչպէս որ չունեցաւ ալ: Թողովքին գահերէցն ընտրուելէն ու երկու կողմանէ երկ'երկու դպիր դրուելէն ետեւ՝ մէջերնին հաստատեցին որ խօսուած բաները կայսեր շիմացուցած՝ ամենեւին դրսի մարդիկներուն չըրուցն: Ասոնք որոշուելէն ետեւ՝ 1541ին Բունուարի 14ին բուն բանակցութիւնը սկսաւ¹⁰: Ամենէն յառաջ Մելանթիմոն ու Է.ք սկսան իրարու հետ սղղանական մեղաց վրայ վիճել: Աս վիճարանու-

խօսքերուն բանուելով՝ պատշաճէն աւելի տեղի տալու վտանգի մէջ չի յայ: Ապրիլընսիրը Լուսերին ինչգիրքը շուտ մը կատարեց. ասոր համար ալ կը տեսնենք որ աս ժամանակէն վերջը բողոքողք իրենց կարծիքներուն մէջ սաստիկ յամառութեամբ մնացին: Մէնչը, Հ. Գ. Բ. Գլ. Ժ. 197: — Ասոր վրայ կուստու Ֆիցեր (Գլ. Ի. Գ. 712.) կը գրուցէ լծէ որչափ որ կայսրն ու քահանայապետը աս խօսակցութիւնները կամ ժողովքները մեծ բանի տեղ կը դնէին, այնչափ ալ բողոքողք դէմ էին, որովհետեւ Միխարանելու խորհուրդը շատոնց կուսան վիճակը կ'ուզէին պահել: Անոր համար պատգամաւորներուն ստատիկ հրաման տրուած էր որ Ա. կայսրին աւագ ժողովոյն ատենը խօսակցութեանց մէջ զիջած կամ յամեն առած բաներուն միտ չընեն, հապա զաւանութեան բա-

ւերուն վրայ ճշգիւ հաստատուն կենան: Մանաւանդ Բազ. Քրեղեքիկոս իր պատշաճաւորներուն մասնաւորապէս ապացրած էր որ ուրիշ պատգամաւորներուն մեծ մասը միաբանին եւ աս կամ ան բանին մէջ տեղի տալ ուզեն ալ նէ՛ իրենք անոնց հետ չմիաբանին ու միշտ դէմ դնեն: Տե՛ս Մէնչը, Հ. Գ. Բ. Գլ. Ժ. 205, 206. — Բլանտ, Գլ. 11: Բ. Հ. Գ. Բ. Մ. 61, 62: 9. Մենչը, Հ. Գ. Բ. Գլ. Ժ. 206. — 208: Ռիֆէլ, Գիրք Բ. Գլ. Ժ. 546, 547: 10. Թողովքին մէջ բանուելու եղանակին վրայ զրեթէ երկու ամիս վեճ եղած էր մէջերնին, որովհետեւ բողոքողք ամեն նաև անտարբեր բաներուն՝ որոնց մեծ մասը արդէն Հակնաւ որոշուած էր, դէմ կը դնէին: Ասոնց վրայ մկիկի մկիկ կը խօսի Բլանտ, եւ բողոքողները աս բանին համար վար կը զարնէ: Գլ. 11: Բ. Հ. Գ. Բ. Մ. 66. — 72:

Թիւնը չօրս օր (մինչև ամսոյն 17) տեսց, որմէ ժողովականները ձանձրանալով՝ իմացուցին որ աս նիւթին վրայ բաւական խօսուած է, ուրիշ նիւթի մը պէտք է անցնիլ: Բայց երկրորդ օրը (18ին) կայսրմէ թուղթ մը եկաւ, որուն մէջ կը հրամայէր որ հիմակու հիմա վիճաբանութիւնը դադրի եւ մնայ մինչև Ռեկենսացուրկ քաղաքը ժողովուելու աւագածողովին ատենը, ուր որ ինքն ալ ներկայ պիտի գտնուէր: Ուստի եւ բան մը չեղած՝ ժողովականներն իրարմէ բաժնուեցան¹¹:

Աս Ռեկենսացուրկ գումարուելու աւագածողովին համար քահանայապետը իբրեւ դեսպան խաւրեց Գոնդարինոյ կարդինալը, որն որ Մարտի վերջերը նոյն քաղաքը հասաւ. նոյն օրերը հասան նաև ինքնակալը եւ տէրութեան բոլոր երեսելի աւազանին, բայց ի Սաքսոնիայի կայսրընտրէն՝ որն որ իր տեղը փոխանորդ խաւրեց, վասն զի Ղուտեր իրատ տուած էր որ իր քաղքէն դուրս չերլէ: Ամէն մէկ իշխան հետը իր աստուածաբանները բերած էր, ուղղափառներուն կողմանէ գլխաւոր աստուածաբաններն էին Յովհ. Էք, Յովհ. Գրոպպէր եւ Յուլիոս Ֆրուկ. իսկ բողոքօղներուն կողմանէ՝ Մելանթիոն, Բուկեր եւ Պիստորիոս: Ապրիլի 5ին աւագածողովին առաջին գումարման մէջ կայսրը ճարտարախօսի մը բերնով հրապարակախօսութիւն մ'ըրաւ: Աս ճառին մէջ ցուցուց թէ որչափ փոյթ ու խնամք ունեցած է կրօնի պատճառաւ եղած գժտութիւններն ու անոնցմէ ծագած չարիքները խափանելու: Յայտնեց որ ինչպէս երկու անգամ, թէպէտ եւ տէրութեան հոգերով ծանրացած էր, սակայն եւ այնպէս յանձն առաւ Խաչիա երթալ ու քահանայապետին հետ խօսելով ջանաց որ ընդհանուր ժողովք գումարուի, որն որ ամէն բանէն աւելի յարմար միտց կը կարծեմ, բայց, աս խոտովութիւնները դադրեցընելու. բայց ետեւէ ետեւ եկած պատերազմներուն պատճառաւ թէ իմ եւ թէ քահանայապետին բաղձանքը պարագ ելաւ: Անբնագէտ ուղեցիլ աս աւագածողովը գումարել, եւ քահանայապետն ալ իմ աղաչանքս ընդունելով՝ դեսպան մը խաւրեց, որն որ առաքինի ու խաղաղատէր անձ մըն է: Արդ որպէս զի կարող ըլլանք խաղաղութեան հասնիլ, որուն ամէնքս ալ կը բաղձանք, կարծեմ թէ երկու կողմանէ իմաստուն մարդիկներ որոշելու է, որոնք դեռ հակառակութեան տակ եղող խնդիրներուն վրայ իրարու հետ վիճելով, քահանայապետին դեսպանին հաւանութեամբը կարենանք բան մ'որոշել¹²:

11. Ալէյտան, Գիրք ՃԳ. 204. — 206, Ալէքեանոր՝, Գիրք Գ. Համ. 2. 294. — 298, Մենցլ, Համ.

Բ. ԳԼ. Ճ. 209, 210: Ռիֆէլ, Գիրք Բ. ԳԼ. ՃԼ. 547. — 549: 12. Ալէյտան, Գիրք ՃԳ. 208, 209:

Արևու կողմն ալ կայսեր խօսքերուն հաւանելով՝ վերը յիշուած վեց աստուածաբաններն որոշուեցան, որ իրարու հետ վիճարանին¹³։ Կայսրը աս վեց հոգին առջևը կանչեց, մէկիկ մէկիկ ձեռքն իրենց տուաւ, եւ ազգու խօսքերով յորդորեց որ վիճարանութեանց մէջ կրից ետեւէ չերթան, հասպ միայն Աստուծոյ փառաց միտ դնեն¹⁴։ Աս աստուածաբաններուն խնդրելով՝ Փրեզերիիոս Պալատական կոմսը՝ Պալատական կայսրընտրին եղբայրը եւ Կրանվելա պաշտօնեան ընտրուեցան, որ վիճողներուն մէջ գահերէց նստին, դարձեալ թէ ուղղափառաց եւ թէ բողոքողաց կողմանէ քանի մը հոգի գրուեցան, որ իրրեւ վրայ՝ վիճարանութեանց ներկայ գտնուին։ Ասոնք ըլլալէն վերջը՝ բուն վիճարանութիւնն սկսաւ։ Իսկզբան Պալատական կոմսը վիճողներուն խրատ տուաւ որ խաղաղաւոր մտք միարանութեան ետեւէ իյնան, եւ նախատական ու կճանող խօսքերէն զգուշանան։ Ասից ետեւ Կրանվելա գիրք մը դուրս հանելով¹⁵, ըսաւ որ Կայսրը ասիկա իմաստուն մարդիկներէ ընդունած է, եւ քրիստոնէութեան գլխաւոր մասունքը ասոր մէջ անանկ կերպով մը մեկնուած են, որ աս գիրքը միաբանութեան ճամբայ բանալու շատ յարմար է։ Ասոր համար, ըսաւ, կայսրը կը հրամայէ որ ամէն բանէն յառաջ աս գիրքը քննէք, եւ ասոր մէջ գտնուած հաւատոյ մասունքներուն վրայ՝ երկու կողման ալ ունեցած կարծիքը նշանակէք¹⁶։

Ընտրեալէս աս գիրքն առին եւ սկսան մէջը գտնուած հաւատոյ մասունքները մէկիկ մէկիկ քննել։ Բայց շուտ մը առջեւին մեծ դժուարութիւններ ելան, ոչ ուղղափառք եւ ոչ բողոքողք ամէն մասերը կը հաւնէին։ Անոր համար օրերով (Ապրիլի 27էն մինչեւ Մայիսի 10) միօրինակ վիճելէն ետեւ՝ հաջիւ գրքին առջի չորս մասանցը վրայ կրցան միաբանիլ, որոնք էին մարդկային բնութեան, կամնց ազատութեան, սկզբնական մեղաց եւ արդարացուցման վրայ։ Իսկ մնացած տասը մասանց վրայ միաբանիլն անկարելի եղաւ։ Աս ետքի տասը մասանց մէջ՝ հաղորդութեան խորհրդին, եկեղեցւոյ եւ ընդհանուր ժողովքներուն իշխանութեան, խոստովանանքի, սրբոց պաշտաման, պատարագի եւ ասոնց նման ուրիշ քանի մը նիւթերու վրայ կը

13. Վիճարանութեան ատեն Էք հիւանդանալով՝ ուղղափառաց կողմանէ մինակ մէկալ երկու աստուածաբանները մնացին։

14. Մեծցլ, Հատ. Բ. ԳԼ. ԺԼ. 216։ Կուստա Փիցեր, ԳԼ. ԻԳ. 713։

15. Աս գրքին անունը Interim, Եւ իտալերէն զի կամ առիտանալից

գրուեցաւ, որովհետեւ անոր միջոցով եղած միաբանութիւնը միայն աս ժամանակ մի, այս ինքն՝ մինչեւ ընդհանուր ժողովքին ժողովուրդ պիտի տեսէր։

16. Սէլյան, Գիրք ԺԳ. 209. Բ։ Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 84. — 86։

խօսուէր: Արդ ուղղափառ աստուածաբաններուն դէմ բողոքողաց աստուածաբանները կ'ըսէին թէ Հաղորդութեան խորհրդին մէջ գոյացափոխութիւն չկայ, հասպա քրիստոսի մարմինն ու արիւնը հացին եւ զինւոյն հետ մէկտեղ կը գանուին: Եկեղեցին Ս. Գիրքը մեկնելու իշխանութիւն չունի, եւ ընդհանուր ժողովքներն ալ Ս. Գրոց վրայ անսխալ վճիռ չեն կրնար տալ: Խոստովանանքը՝ յաստուածային իրաւանց չէ, հասպա ամէն մտրդ ազատ է մեղքերը քահանային առջևը խոստովանանքը լլայլու եւ չըլլալու: Չէին ուզեր ամենեւին որ սրբոց պաշտօն մը կամ յարգութիւն մը մատուցուի եւ կամ անոնցմէ օգնութիւն խնդրուի: Կ'ուրանային որ պատարադը՝ զո՛հ կամ պատարագը ըլլայ, եւ կենդանեաց կամ նոյնեացից համար օգուտ մ'ունենայ: Աս ալ կ'ուզէին որ քահանայից ամուրուձիւնը կամ կուսութիւնը բողոքովին վերցուի, եւ կը պնդէին թէ պետք է որ ամէնքն ալ ազատ ըլլան նաեւ քահանայութենէն ետքը աշխարհք մտնելու:

Արովեստեւ, ինչպէս Բլանք կը զուռցէ, իշխանները գիտէին որ վեճարանութեան վերջերը Վեյլանքթոնին ցուցուցած խոստովանունն ու տեղի չտալուն զլիսաւոր պատճառը Լուտեր էր, անոր համար մէջերնէն քանի մը հոգի՝ որոնք միաբանութիւնը ըլլալուն կը բաղձային, ուզեցին նորոգչին երթալ ու մէջերնին միաբանած հաւատոյ մասունքներուն եւ դեռ չմիաբանածներուն վրայ իր կարծիքը հարցնել, եւ միանգամայն զինքը համոզել որ բողոքովին միաբաններուն դէմ չզնէ, հասպա ինքն ալ իր կողմանէ գործակից ըլլայ¹⁷: Ասոնք գացին (Յունիսի 7—10ին) հետը խօսեցան, եւ եղածները մէկիկ մէկիկ պատմելէն ետեւ՝ աղաչեցին որ ընդունած մասունքներուն վրայ իր կարծիքն իմացնէ, եւ եղանակ մը ցուցնէ՝ որով կարենան մնացածներուն վրայ ալ միաբանիլ: Աս ալ յայանեցին որ եթէ միաբանութիւնն ու խաղաղութիւնը հաստատելը կարելի չըլլար նէ, չէ թէ միայն մեծամեծ չարիք կը հետեւին, հասպա նաեւ նորէն նորէն սաստիկ երկպառակութիւններ, անմիաբանութիւններ ու հերձուածներ կ'երևն¹⁸:

17. Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 136. — Երբ որ Ստրասնիայի կայսրնարին պատգամաւորները տարանս իրենց իշխանին իմացուցին նէ՛ շատ սլալայեցաւ. եւ թեպէտ, ըսաւ, կը յուսամ որ Լուտեր իշխաններուն քրիստոնէական պատասխան մը կու տայ, բայց թէ որ Աստուած թող տալու ըլլայ որ անիկա իճոյս ու անպատշաճ զիջումներն ընէ, ես ամենեւին չեմ հաս-

նիր: Եւ զԼուտեր զգուշացնելու եւ յարգօրելու համար որ տեղի չտայ՝ չէ թէ միայն իրեն թուղիմ մը գրեց, հասպա ելաւ անձամբ Անդրանդեկերկ գնաց, որպէս զի իր ներկայութեամբը եկող իշխաններուն ջանքը պարտպի հանէ: Սեբէսթոքֆ, Գիրք Գ. Հատ. 2Լ. 361: Կոստանտնուպոլիս, ԳԼ ԻԳ. 716: Ռեֆեւ. Գիրք Բ. ԳԼ. ԺԼ. 564:
18. Սեբէսթոքֆ, Գիրք Գ. Հատ.

Լուսեր իսկզբան խօսքով ու ետքը գրով ալ պատասխան տուաւ թէ Բողոքովն անկարելի բան է որ մենք Հակառակորդներնուս Հետ միարանինք, եւ նոյն իսկ ինքնակալն ալ աս միաբանութիւնը չի կրնար Հաստատել: Ինչու որ ինքնակալը միամիտ սրտիւ եւ բարի կամեք խաղաղութեան բաղձնայ նէ՝ պապականները նոյն մտքի վրայ չեն, եւ ամենեւին աս բանին փոյթ չունին ու պարզմտութեամբ չեն վարուիր: Ետքը խօսքը Հաւատոյ մասունքներուն դարձնելով՝ պսպէս կը զրուցէ. Թէպէտ եւ անանկ կ'երեւայ որ ան Հաւատոյ մասունքը՝ որոնց վրայ իրարու Հետ միաբանեցաք, այնպիսի կերպով գրուած են որ երկու կողմն ալ կրնայ ընդունիլ, բայց ան միաբանութիւնը պարայ է, երբ որ մնացած մասունքներուն վրայ չէք կրնար իրարու Հետ միարանիլ: Եւ աս մասերուն վրայ միաբանութիւն չի կրնար ըլլալ, ինչու որ անոնց մէջ քանի մը բան կայ որ յայտնապէս տասնարանեայ պատուիրաններուն առաջինին դէմ է¹⁹:

Գարձեալ նոյն նիւթին վրայ պսպէս կը գրէ Վարսոնիայի կայսրընտրին: Իսկզբանէ վեր եւ անանկ կը կարծեմ որ պապականներուն՝ մեզի Հետ միաբանիլ ուղեք բողոքովն խաբէութիւն ու նենգութիւն է. եւ Հաստատուն գիտեմ որ մէջերնիս խաղաղութիւն Հաստատելն անկարելի է, վասն զի զՔրիստոս Հին օձին Հետ միաբանելը կարելի բան չէ: Անոր Համար քու տէրութեանդ կ'աղաչեմ որ ետ կանչես մեր վարդապետները՝ որոնք արդէն իրենց պաշտօնին պարտքը կատարած են. եւ կրկին կ'աղաչեմ որ աս խնդիրքը շուտով կատարես, իմ աս խրատը քեզի տալս ամենեւին մէկը չի մնացած: Եւ ետքը Աւկսպուրկի Հաւատոյ դաւանութիւնն ու ջատագովութիւնը Ռեկեմսպուրկ խաւրես, եւ մերիններէն դեռ Հոն մնացողներուն Հրամայես որ զանոնք աւագաժողովն առջեւ գնեն եւ ըսեն թէ մենք անոնցմէ մազի չափ ալ չենք Հեռանար²⁰:

Բողոքողք Լուսերին ինչ մտաց վրայ ըլլալն իմանալով, եւ

2Ը. 362: Բեռնց, Հատ. Բ. ԳԼ. ԺԱ. 233. — 236: Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Է. 466. Բ. — 467. Բ:

19. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Է. 468: 469:

20. Նոյն տեղը, 472: 473: — Լեւան կը պատմէ որ կայսրընտիրը միանգամայն Ամատորֆը Ռեկեմսպուրկ խաւրեց, որպէս զի Բեռնցը թմնին օգնէ: Բեռնցը թմննոյն միջոցին մէջ նաեւ եկեղեցւոյ վրայ ալ ուղղափառաց զեռ միարանած էր, կ'ըսէ: Քայց Ամատորֆին Հասանելն ետեւ՝ ալ միարանութեան խօսքը

վերջացաւ. ինչու որ աս մտքս առ մն աս թի մէջ Լուսերին վարդապետութեանց խիտ կողմը դուրս կը հանէր կամ կը պաշտպանէր, եւ կ'ուզէր որ միշտ միայն անոնց Համեմատ դործուի: Մասն Գ. Հոտ Ե. ԳԼ. Ա. 165: Տես նաեւ Բլանց, որն որ կը զրուցէ թէ Ռիսա լուսերական Ամատորֆը . . . Ռեկեմսպուրկ խաւրուեցաւ, որ հոն . . . Բեռնցը թմնին ուսերուն վրայ նրոնտեւելով՝ գործողութեանց մէջ ամեն քայլերուն միա դնէ: Գլխ Թ. Հոտ. Գ. Մասն Բ. 125:

Սաքսոնիայի կայսրընտրեն՝ անոր իրատին համաձայն գրուած թուղթ մ'առնելով՝ իրենց կարծիքներուն մէջ այլ աւելի յամուեցան. եւ Աւստրիայի հաւատոյ դաւանութիւնն ու ջատագովութիւնը բերելով՝ ըսին թէ Ասոնց մէջ գանուած բաներուն վրայ հաստատուն կը կենանք, եւ ինչ բանի մէջ որ ձեռքի հետ միարանեցանք նե՛ւ ան ալ ասոնց մէջ պարունակուածներուն մոքովը միարանեցանք ²¹: Մէկալ կողմանէ ալ ուղղափառ իշխանները սկսան արանջել որ իրենց աստուածաբանները միարանուած մասունքներուն մէջ բողոքողներուն շատ զիջած են: Կայսրը շատ աշխատելէն վերջը՝ տեսնելով որ օգուտ մը չըլլար եւ խօսակցութիւնն աւելի երկընցնելը պարագ է, աւագածողովը վերջացուց, եւ նորէն ամեն բան ընդհանուր ժողովքին ձգեցին:

Բայց որովհետեւ աս ընդհանուր ժողովքը դարձեալ կ'ուշանար ²², եւ չարիքները կը սաստկանային, անոր համար ուրիշ քանի մը ժողովքներէ վերջը՝ 1544ին Փետրուարի 20ին Շփայէր քաղաքը նորէն աւագածողով մը սկսաւ: Աս աւագածողովն մէջ ներկայ էին կայսրը, իր եղբայրը Փերդինանդ թագաւորը, բոլոր կայսրընտիրներն եւ աւագանւոյն մեծ մասը: Խեղ մը օր շարունակ պատերազմներու վրայ խօսելէն ետեւ՝ որոշեցին որ կրօնի վերաբերած նիւթերուն վրայ ուրիշ անգամ մը խօսին, եւ սահմանեցին որ Գեկտեմբերի մէջ նորէն ժողովին: Բայց զեւ իրարմէ չբաժնուած՝ աւագածողովն վճիռն հրատարակեցին: Եւ որովհետեւ նոյն ատենները բողոքողներուն կողմը սաստիկ շատցած ու զօրացած էր, եւ կայսրն ընելու պատերազմներուն համար իրենց մեծ կարօտութիւն ունէր, անոր համար եկեղեցւոյ սովորութեան եւ ուղղափառ հաւատքին ներածէն աւելի

21. «Կայսրընտիրը Լուտերին հաստատութեամբն ու իմաստուն խրատով հաստատուելով, կ'ըսէ Սերենտորֆ, Յունիսի 14ին գրած մէկ նամակին մէջ... հրամայեց... որ անկէ վերջը ամենեւին մէկ մասի մէջ զիջում չըլլայ: Ես, կ'ըսէ կայսրընտիրը նոյն թղթին մէջ, թեպէտ ուրիշներէն վար չեմ մար Գերմանիայի մէջ խաղաղութիւնը հաստատուած տեսնելու բազմանքին մէջ, բայց աս բանի համար չեմ կրնար հաւանիլ որ Աստուծոյ եւ իրզմանքին գէժ գործուի: ... Ասանկ խաղաղութիւնը ստուգիս աստուածային պատիժ եւ անմարտանէի երկպառակութեան սկիզբ մը կ'ըլլար: Ես կէ վերջը կը պատմեմ Սերենտորֆ թէ կայսրընտիրն իրեն-

ներուն հրաման խաբէրց որ Աւստրիայի դաւանութիւնն ու ջատագովութեանը նորէն զուրք հանեն եւ ըսեն որ մինչև որ զմեզ չէր համոզեր որ մոլորած ենք, մեր ասոնց վրայ հաստատուն պիտի կենանք: Գեղտ Գ. 2-ր. 2թ. 363, 364:

22. Քաջանայպետը 1542ին Մայիսի 22ին հրամայած էր որ ընդհանուր ժողովքը Տրիդենտ քաղաքը ժողովուի, ու Նոյեմբերի առաջին օրը ամենայն սրբոց ամեն սկսի, որ օրը որ Լուտեր 25 տարի յառաջ ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն մէջ իր մոլորութիւնները վարդապետութեան սկսած էր: Բայց զանազան պատճառներով աս ժողովքին սկսին ուշանալով՝ հաջիւ 1545ին Գեկտեմբերի 13ին սկսաւ:

շատ բաներ շնորհեց իրենց: Աս պատճառաւ բողոքողք նոյն վճիռը շատ հաւանեցան եւ ուրախութեամբ ընդունեցան, ու սկսան կայսրը գովել որ բոլոր ինքնակալներէն աւելի արգար է, ամենէն աւելի խաղաղութիւնը կ'ուզէ ու հասարակաց օգտին փոյժ կը տանի, եւ խոստացան որ ամէն մէկը ուրիշ սասանկ առիթներու մէջ տուածէն աւելի զօրք եւ ուրիշ օգնութիւն տայ: Բայց բողոքողներուն այսպէս ուրախացած ատեն՝ ուղղափառները սաստիկ կը տրտմէին, եւ յայտնապէս կայսեր դէմ կը տրտնջէին: Կայսրը շատ ջանաց որ զստնք զնջեցնէ, եւ զանազան պատճառանքներով կ'ուզէր ինքը զնքն արգարացնել. որով քիչ մը հանդարտելով՝ տուած վճիռն ընդունելու հաւանեցան, թէպէտ եւ միշտ մտքերնուն մէջ դրած էին որ ուղղափառ կրօնքին վնասակար բան է²³:

Կբր որ աս վճիռը քահանայապետին ձեռքը հասաւ, շատ տրտմեցաւ ու վշտացաւ, եւ շուտ մը կայսեր թուղթ գրելով յայտնեց թէ ինչպէս կը ցաւի որ նոյն վճիռը տալու ատեն այնպէս չվարուեցաւ, ինչպէս որ իսկզբանէ վեր բոլոր բարեպաշտ ինքնակալները կը վարուէին: Քահանայապետին արատնջը գլխաւորաբար երեք բանի վրայ էր. Մէյ մը որ ինքնակալը՝ քահանայապետին կարծիքը չհարցուցած՝ վճիռ տուած էր որ կրօնական նիւթերը քննելու համար ընդհանուր կամ ազգային (եկեղեցական) ժողովք ժողովուի: Երկրորդ որ աս վճիռով չէ թէ միայն աշխարհական մարդիկ, հասպ նաեւ հերետիկոսք իսկ եւ կեղեցիներուն ու վանքերուն ընչից վրայ կանոններ ու կարգեր սահմանելու յանդգնած էին: Եւ երրորդ որ առաջին հին ժողովներուն հակառակ՝ կայսեր վճիռն մէջ բողոքողաց շատ նպաստաւոր եւ ուղղափառ կրօնքին սաստիկ վնասակար բաներ սահմանուած էր: Ասոնց վրայ խօսելէն ետեւ՝ քահանայապետը հօր պէս կայսեր խրատ կու տար որ Աստուծոյ դրած սահմաններէն անդին չանցնի, ու ձեռքը կրօնի վերաբերեալ բաներու մէջ չխօթէ, որպէս զի չըլլայ որ Աստուծոյ սասանկ բաներու մէջ մանողներուն տուած պատիժն իրեն վրայ ալ գան²⁴:

Եւ ևս քահանայապետին աս նամակը գրելն իմանալուն պէս՝ իր սովորութեան համեմատ սաստիկ կատողելով՝ անանկ գրուած մը գուրս հանեց, որն որ մինչեւ նոյն ատենը գրած ամէն գրքերէն աւելի անամօթ ու ազտեղի է, կամ թէ բողոքող մատենագրի մը խօսքն յառաջ բերելու համար, «Որուն մէջ

23. Աւելյասն, Գիրք ԺԵ. 246. Բ. 247. Բ. Արքեպոսոֆ, Գիրք Գ. Համ. Ճժ. Գ. 475. Բաղաւթիճի, Գիրք Ե. ԳԼ. Ե. Հաս. Ա. 354, 355.

24. Աւելյասն, Գիրք ԺԶ. 250. 251. Բ. Արքեպոսոֆ, Գիրք Գ. Համ. Ճժ. Գ. Ճժ. Ե. 479. — 494. Մենցլ, Հաս. Բ. ԳԼ. ԺԵ. 344. — 347.

գործածած ըրուածիւնը՝ քսանուութը տարւրնէ վեր Հոռոմայ եւ անոր քահանայից դէմ քարոզածներն ու ըսածները այնչափ անցուց, պարկեշտութեան օրէնքներն այնչափ մէկդի թող տուաւ, եւ անանկ նախատական ու պիղծ խօսքեր բանեցուց, որ անոնց համար ամենեւին գրիչ մը եւ առաւել եւս տպագրութեան մամուլ մը պէտք չէր գտնուիլ»²⁵: Աս գրքին անունը դրաւ Հոռոմայի վերջը արտաւանդ խօսքերը և կ'ուզէր որ ասիկա իբրեւ իր կամացը վերջին յայտարարութիւնը կամ իբրեւ իր կտակը սեպուի: Բայց մէջի խօսքերը՝ որոնք ան աստիճանի աղտեղի, անամօթ եւ ամպարիչոտ, մանաւանդ թէ խելացնոր բաներ են՝ որ հազիւ վայրենի ու անկիրթ ազգերու մէջ յիմար մը կամ գինով մը կրնայ խօսիլ, չենք կրնար մեր ընթերցողներուն առջեւը դնել²⁶: Լուտեր աս ընդարձակ գրքին

25. Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԵ. 352.

26. Ինչպէս որ ուրիշ անգամ ալ զրուցած ենք, Լուտերին կողմը բռնող մասնազգիները իր աստեղծական անամօթ ու պիղծ խօսքերն զգուշութեամբ կը ծածկեն եւ ամենեւին յիշատակութիւն ալ չեն ըներ զրան: Ալեքսանդր որ հասարակօրէն Լուտերին գրուածներէն ելրեւ երես վիպտուէն կը բերէ, աս գրքին վրայ միայն այսչափ կը գրէ. «Աս գրքին մէջ (Լուտեր) նախ պատարան կու տայ պապին նամակին՝ որով անիկա շինու կամ խարեւ կան խօսքերով ինքնակայը կրօնական նիւթերուն մէջը մանկէն ետ կը կեցնուէր, ինչպէս որ յառաջագոյն ըստիք: Ետքը ընդարձակ կերպով կը հերքէ Ս. Գրոց ան խօսքերը՝ զորոնք պապն իր իշխանութիւնը հաստատելու համար բերած էր, եւ իրեն վէժ կը դարձնէ», Գեղտ ԺԶ. 295: Բանեւին չի համարձակիր եւ ոչ համառօտ վիպտուութիւն մ'ալ բերելու, որովհետեւ բոլոր ան ընդարձակ գրքին մէջ եւ ոչ կէս եջ թան մը կայ որն որ մարդ ասանց ամօթէն զետինն անցնելու կարող ըլլայ կարգալ: Բայց Ալեքսան կարծեալ թէ աս պակասութիւնը լեցընելու համար՝ Լուտերին նոյն գրքին սկիզբը գրած պիղծ պատկերին ստորագրութիւնը կ'ընէ: Քիչ մը վերջը Լուտերին նոյն ժամանակները հանած ուրիշ մէկ դարելի նկարն ալ կը ստորագրէ, եւ չէ թէ միայն նորոգչին աս պղծութիւնը կ'արդարացընէ, հասցա զիցք՝ իբրեւ

մարդարէ, եւ աս անամօթ ու դարելի պատկերը՝ իբրեւ մարդարեւ կան հոգեով ձեւացուցած բան մը կը զօղէ: «Հատերը, կ'ընէ, Լուտերին աս ծագածութիւնները կը յանդիմանէին, իբրեւ թէ անվայել ու անպարկեշտ բաներ են, բայց ինք պատճառներ ունէր, որոնցմէ կը շարժէր, եւ կը կարծուէր որ աս անցնով ուրիշ բաներ կը գուշակէր: Արովհետեւ նոյն իսկ իր զըրբերուն մէջ ըստ երեւելի բաներու վրայ մարդարեւութիւններ կը զրուանին, որոնցմէ անմար արդէն կատարուեցան, Քառասներն ալ Աստուծոյ ձեռքն են», Գեղտ ԺԶ. 259. Բ. 260:

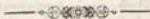
Իսկ Սերենտորթի թէպէտ աս գրքին մէջ եղած պիղծ խօսքերուն վրայ ամենեւին յիշատակութիւն մը չ'ըներ, բայց Լուտերին ուրիշ մէկ գրքին վրայ խօսելէն եւ ըսելէն ետեւ որ «Էս ոչ Ա. ետարանականներուն (բողոքողներուն) ամենն ալ կը հաւնէին նոյն գիրքը», վրան կ'աւելցընէ. «Սակայն ասելի վշտացուց զիբեց» աս տարի պապին զէժ գուր ելած կրօնածրքը, եւ ամառց խօսքը ի մէջ կը բերէ, որոնք կ'ըսէին թէ «Լուտեր ան դատմութեամբ իր անէրն ասելի քնաս ըսաւ բան թէ իր թշնամիները», Բայց կարծեալ թէ աս խօսքերով իր մարդարեւն ու ասարելոյն նախապէք հասցուցած ըլլալէն մոխրաւով՝ կայտարարին նոյն գրուածքին վրայ ըրած գառու մը հաճութեամբ մը ի մէջ կը բերէ: Կայտարարին խօսքն աս է. «Մարտինոս Ա: արտաքայ կարգի հոգի մը

մէջ Հուռնայ գահին եւ քահանայականներուն ու կարգինալնելուն վրայ շերեւակայուելու զըպարտութիւններ ու հայհոյութիւններ ընելէն ետեւ՝ լմնցընելու ատեն աս սպառնալիքն ալ կ'ընէ. Թէ որ կենդանի մնայու ըլլամ նէ՝ աւելի եւս սաստիկ կը գրեմ. իսկ թէ որ մահը վրաս հասնելով՝ թող չիտար որ կալքս կատարեմ, կը բաղձամ որ ուրիշ մէկը ելլէ ու իզմէ հաղար անգամ աւելի գէշ ընէ²⁷:

ունի, որն որ շիրմար տանիլ որ աս բաներուն մէջ իրեն սահման ու շափ գրուի: Բայց ամենեւին տարակցս չկայ, որ ինք ծանրակշիւ պատճառ մը ունեցած պիտ'որ ըլլայ աս խօսքերը զործածելու: Արտաբոյ կարգի կերպով մը պատկանութեան զէմ գրգռուած է, որպէս զի զանիկա կործանէ, չէ թէ որպէս զի գործի բերէ, որովհետեւ աս բանս անկարելի է. անոր համար ալ քաղցր խօսքեր չիգործածեր: Միտքն ան է որ իբր այնպէս յայտնի գուրս հանէ, որ պատկան պղծութիւնները ամէն մարդ կարող ըլլայ տեսնել ու զգուշանալ: Բայց մենք կը կարծենք որ պատկը չէ թէ միայն աս ու ասոնց նման խօսքերու, հասպա շատ ուրիշ բաներու ալ արժանի էր: Արեւնտարֆ աս խօսքերը բերելէն ետեւ՝ միանգամայն Լուսերին զբրին ճակատը գրուած անմոտմ պատկերին վրայ ալ խօսելով՝ կը գրուցէ թէ երբ որ ոմանք արանջեցին որ նոյն նկարը շատերուն գայլմակղութեան եւ բարկութեան պատճառ կ'ըլլայ, կայսրըն-

տիրը պատտախան տուաւ որ "Լուսեր տարեր տեսակ հոգի մը ունի, անոր համար ալ հայրս ու հորեղբայրս՝ Փրեզերիկոս ու Յովհաննէս կայսրընտիրները՝ եւ ես ալ իրեն բան մը չենք հրամայեր: Ինք (Լուսեր) այնպէս զիտաւորութիւն մ'ունի, որ ուրիշները չեն կրնար ըմբռնել. անոր համար ես ալ չեմ կրնար իրեն աս կամ ան բանն արգելել: Թէպէտ եւ ոմանք անոնցմէ գայլմակղին, Սիւրբ-Պետրոս, Գիւրգի. Լուս. ՃԻԲ. 556: Տիւ Նախ-Բաւ, Գիւրգի. Լուս. Գ. Մուս Բ. 273: Նուրբ. 29:

27. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Բ. 232. — 273. Բ. — Բլանք կը գրուցէ որ բողոքող իշխանները աս գրուածքը ուղղափառ իշխաններուն կը բաժնէին, որպէս զի բանի մը ուղղափառ քահանայից իրենց բարոյներուն մէջ Լուսերի վարդապետութեանց զէմ խօսածներուն հատուցում ընեն: Բայց վրան կ'աւելցընէ որ նոյն իսկ իրենց մէջէն շատերը ասոր վրայ կը ահաճէին: Գիւրգի. Լուս. Գ. Մուս Բ. 272, 273:



Քուտերախանք ու խորհրդուխանք նորէն կ'աւրուին

Լուտեր շէտտէն աշխարհորէր իմանն արդեւ լուր մերացոյցոյն մէջդ ին յիկէ : Խորհրդուխանք կ'աւրուի էն անոնց որէն ին յիկէ : Խորհրդուխանք պարտաւան ին որան ու շէտտէն ին խորհրդուխանք :

1542 — 1545

ՊԼՏՄԵՅՑԻՆՔ որ ինչպէս Լուտերախանաց ու խորհրդախանաց մէջ միաբանութիւն մը եղաւ, եւ թէ աս մէջընդմիջ հաստատուած խաղաղութիւնն ինչպէս արտային ու անհիմն բան մըն էր : Արդ աս ատեններս նորէն յայտնապէս իրարու թշնամի դարձան, եւ աս թշնամութեան սկիզբը հետեւեալ կերպով եղաւ : Լուտեր շէտտէնի աշխարհատէր կոմսին երկու կէն ամենլու հրաման տալէն ետեւ՝ իշխանը հերձուած ապետին հետ բացարձակ իշխանութեամբ մը կը վարուէր : վասն զի երբ որ անգամ մը իմացաւ թէ անոր հաստատութիւնը կամ յամառութիւնը նաեւ երեւելի բաներու մէջ կրնայ խախտել, ալ անկէ վերջը միտքը դրաւ որ ուղածն իրեն կրնայ հրամայել ու ընել տալ¹ : Շատ

1. Բողոքողութեան պատճառով մեծանձ շարկներէն մէկն ալ աս էր որ՝ Կորոզուա կեկզեցին աշխարհական իշխաններուն դերութեան մէջ ինչպէս, որուն տակը միշտ մինչեւ հիմա մնացած է : Ընտր համար պէտք չէ զարմանալ որ Կորոզութիւնն իշխաններուն այնչափ հաճելի էր, վասն զի Կորոզութեան առումը՝ ամեն բան, մինչեւ հաստաց վարդապետութիւններն ալ իրենց իշխանութեան տակ կ'առնէին, մասնաւոր թէ Կորոզութեան ետեւէն երթալուն ու պարտաւաններուն զլիսաւոր պատճառը (կեկզեցականաց ինչքերը յափշտակելէն զտա՝) ան էր որ իրենց իշխանութիւնը կը մեծնար : Թելանքիմն նոյն իսկ Լուտերին աս բանին վրայ այսպէս կը գրէ. «Չես կրնար իմանալ որ՝ Արեւմտեան իրկցիք եւ ուրիշները հետս որպիսի թշնամացած են՝ եպիսկոպոսական իշխանութիւնը հաստատել ու զերուս համար : Ըյայտն մէք իտալացիները՝ միշտ իրենց իշխանութեան հետք ինչպէս, ինչ թէ Ընտրութեան հետք : Ըս մարդիկները՝ որոնք մէյ մը ազատութեան վարժեցան եւ եպիսկոպոսներուն լուծը վրաներէն նետեցին, չեն ուզեր նոյն լուծը նս-

րեն վրանին զնէլ տալ : Եւ մասնաւորապէս ազատ յաղայնները ամենէն աւելի եպիսկոպոսաց կառավարութեան դէմ են : Վերջապէս ինչն ու իրեն հոգիներն չէ, ոգի հոգիներն ու հոգիներն իտալացիներէն իտալացիներէն իտալացիներէն հետք է : Թելանք՝ որ աս թուրթիւր յառաջ կը բերէ (Հատ. Ը. Գլ. ԺԵ. 380, 381) կարծես թէ Թելանքիմն բաժնները բաւական չեւ պէտք՝ ինչն ալ կը գրէ թէ՛ «Իշխանները՝ որոնց նոր կեկզեցին՝ աշխարհական պատճառներու համար հաճեց եղած էր, բոլորովին մերժեցին (եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը հաստատելու կարծիքը) : . . . Քաղաքներու զլիսաւորներուն մեծ մասն անոր համար Կորոզութեան կողմն անցած էին, որպէս զի եպիսկոպոսաց կառավարութեան կամ իշխանութեանն ազատին. անոր համար ամենէն չէին ուզեր որ նոյն իշխանութիւնը նորէն հաստատուի :»

Թելանք եւ մինչեւ հիմա պատճառներէն աս խօսքերուն ճշմարտութիւնը յայտնի կ'երեւայ, ի վերայ այդ որ ամենայնիւ աղէկ կը սեպեմք ուրիշ վկայութեամբ եւ օրինակով մըն ալ հաստատուի : Քրիստ

անդամ տեսած ենք թէ աս իշխանը կը բաղձար ու ետեւէ կ'իյնար որ Խորհրդականաց ու Լուսերականաց մէջ միաբանու-

տիան Բ․ Գանձարայի թագաւորը՝ Սարսանիայի կոչորընաբնի եւ Հեւսեանի աշխարհաւոր կամսին պէս՝ Կորոզու թիւնը կամ Լուսերականութիւնը իր երկիրներուն մէջ տարածելու մեծ փոյթ ու ջանք ըրաւ, ուղղափառ մտաւ ուղղոյններուն մեծ նեղութիւն հասցուց եւ գրեթէ բոլոր իր հպատակները Լուսերական ըրաւ։ Երգ ասոր փրայ Մոսէսօտա երեւելի բողոքող մատենագիրն այսպէս կը գրէ։ «Քրիստոսան Բ․», որն որ կամ բնութեամբ եւ կամ կրթութութեամբ զատան ու անպորոյն մարդ մըն էր, 1521էն սկսած՝ բոլոր Գանձար Լուսերական կրօնքին զետեւութեամբը ստորեկց․․․ Ըս բանը չէ թէ կրանի համար ունեցած փոյթ մէն ըրաւ, հայաւ էլ խոստովանանս հորատողն էր մեծցընելու բազմանքով։ Եւ արդէն ըրած գործերէն յայտնի կ'երևայ որ Լուսերական կրօնքին միայն այնչափ ատեն օգնեց, որնէն որ նոյն կրօնքին ձեռքովը բարձր իշխանութեան հասաւ, եւ գորաւ որ եպիսկոպոսները՝ իրենց ինչքերէն ու իշխանութիւններէն մերկացուցաւ։ Գրք. Էփէ. Գրք. ԺԶ. Հրք. Ը. Գլ. Բ. Հրք. ԼԳ. Ը Խօսարը կրնանք ճշմարտութեան կողմէ մամանակի բողոքութեան կողմէ ըլլող իշխաններէն շատերուն վրայ ալ ըսել։

Ըս աշխարհական իշխաններուն եկեղեցական իշխանութիւնը յափըռաակելուն վրայ ամեն զիջասոր նորոգողները՝ իրրեւ մեծ անկարգութիւն մը կը բարձրատեն։ Բայց ամենեւին արմնելու իրաւունք չունին, ինչու որ աս իշխանութիւնն անոնց ձեռքը բուն առաջնները՝ իրրեւն են. որովհետեւ ուղղած փոփոխութիւնին ընելու եւ ուղղափառ կրօնքը իրենց երկիրներուն մէջ ջնջելու համար միշտ աշխարհական իշխանները կը գիտնին, անոնց պաշտօնաւորութիւնը չիորոնցընելու համար ամեն բանի մէջ միշտ անոնց կը հնազանդէին, որով գրեկնք՝ հոգեւոր աստիճաններուն վրայ տիրելու եւ անոնց իշխանութիւնն արհամարհելու վարձեցուցին։ Ըս բանս շատ բողոքող մատենագիրները կը խոստովանին եւ իրրեւ Լուսերին բռնած

ճամբուն բնական հետեւութիւնը կը նկատեն։ «․․․ Ըստ մը երեւելի իշխաններ նոր վարպակտութեան կողմն բռնեցին, կ'ըսէ զուստաւ Պիղէր, եւ իրօք ալ մեծամեծ իշխանութիւններու մէջ նոյն վարպակտութիւնը խոթուեցաւ։ Իշխանները կը նորոգէին, եւ աս բանիս մէջ աստուածարանները իրենց ձեռք կը բռնէին ու գրեկնք կը քաջաւերէին․․․ Իշխանները՝ իրրեւ նոր ու զուս վարպակտութեան հզօր պաշտպան ու նահասակ՝ անդապի կերպով մը հոն հասան որ սկսան ամեն մէկը իր երկրին մէջ ինքը զինքը իրրեւ եկեղեցւոյ զլուս սեպել։ Իսկզբան աս բանը Քիաս մը չունէր, որովհետեւ իշխանները՝ աստուածարաններուն կարծիքը չհարցուցած՝ գրեաւ բան մը չէին ընէր, ինչպէս Սարսանիայի կոչորընաբնի յայտնի է. Ի վերայ այդ ամենայնի աս բանը եկեղեցւոյ անկախութեան հակառակ էր, եւ իրեն շատ անգամ Քիասսարը հպատակութիւն մը կը պատարասէր. բայց ստիկս չըլլար նէ ալ, աս ստղծ է որ նոր եկեղեցւոյն՝ հին առաքելական եկեղեցւոյ մերձեւայը կը խափանէր, Գլ. ԸԸ. 745, 746։ Լեւոն անց մը յայտնադէս կը խոստովանի որ Լուսերին բռնած ճամբուն հետեւութիւնն կաւ «Եկեղեցւոյ ինքնակառուցութեան ու ազատութեան կորուստը, եւ եպիսկոպոսական իրաւանց՝ աշխարհական իշխաններուն ձեռքն անցնելը, Եւ ետքը վրան կ'աւելցընէ որ թէպէտ Լուսեր ուղեց աս բաններուն ճար մը հօգալ եւ հոգեւորական իշխանութիւնը՝ աշխարհական իշխանութեան անկախ ընել, բայց բանը բանէն անցած էր։ «Չիրցաւ, կ'ըսէ, տալ եկեղեցւոյ ան ազատութիւնը՝ զորն որ միջնի զարեուն մէջ ունեցած էր եւ օգտակար կերպով ունեցած էր, Խաւ Գ. Հրք. Ը. Գլ. Ը. 137, 138։

Ըրգ բողոքողք քահանայապետին եւ եկեղեցւոյն օրինաւոր իշխանութիւնը մերժել ուղեւորին՝ աս շահն ունեցան որ իրենց վրայ աշխարհական քահանայապետներ ստացան, եւ առաքելոց իշխանութիւնը՝ աշխարհական իշխաններու ձեռք ար-

Թիւն ըլլայ, եւ Չուինգլինն Հետեւող Հելուետիացիներն ալ Շմայգալտեան դաշնակցութեան մէջ մտնելով՝ իրենց կողմն ու նոյն դաշնակցութիւնը զօրանայ: Բայց կը տեսնէր որ գլխաւորաբար Լուտերին դէմ դնելովը՝ աս բանը գլուխ չէր ելլեր, եւ Խորհրդականները՝ թէպէտ խօսքով ու դրսանց Լուտերականներուն հետ կը միարանէին, բայց սրտով անոնցմէ կը դարչէին ու զիրենք կ'ատէին, եւ միանգամայն կ'իմանար թէ ասոր պատճառն ան է որ Լուտերականաց քանի մը սովորութիւնները, եւ մանաւանդ վերացուցումը կամ սուրբ խորհուրդը վեր վերցընելնին՝ ամենեւին չէին կրնար տանիլ, եւ իբրեւ կռակաշատութիւն կամ աւելորդապաշտութիւն կը սեպակին: Արդ իշխանը երկայն ատեն Լուտերը աս սովորութիւնը մէկդի ձգելու ստիպելէն ետեւ, վերջապէս անանկ նեղ խոթեց որ նախ ուրիշ եկեղեցիներէն ու ետքը Ախդզենպերկի եկեղեցիէն վերցուց²:

Խորհրդականը աս տեսնելով շատ ուրախացան, եւ մտքերնին դրին որ կարելի է թէ ետեւէ ետեւ ուրիշ բաներու մէջ ալ Լուտերի սաստիկ խտտութիւնը կը յաղթեն, եւ այսպէս բոլորովին իրենց կողմը կը խոնարհեցընեն: Աս ալ բաւական չէ, նաեւ Լուտերականը սկսան ըսել որ Լուտերի մտաց զարմանալի հաստատութիւնը՝ որով մինչեւ հիմա հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը կը պաշտպանէր, երթալով կը թուլնայ, ու կը սկսի Խորհրդականաց կարծեացը միտել³: Լուտեր աս խօսքերուն սաստիկ կը նեղանար, ինչու որ, ինչպէս յայտնի է, ամենեւին չէր կրնար իր պատուոյն դէմ կամ իր կարծիքները փոխելուն վրայ եղած խօսքերուն համբերել: Սակայն բանը աւելի շտարածելու համար քիչ մը ժամանակ ձայն հչանեց, ու պատշաճ առթի մը կը սպասէր որ նորէն ասպարէզ ելլէ: Աս առիթը շատ չուշացաւ. քիչ մը վերջը պատահեցաւ որ Ակտ անունով երեւելի բժիշկ մը Ախդզենպերկ եկաւ ու Լուտերին տունը բնակեցաւ: Օր մը սեղանի վրայ նստած ատենին՝ գլուխները քիչ մը գինիէն տաքցած ըլլալով՝ Ակտ սկսաւ վերացուցման մէկդի ձգուելուն վրայ առանց զգուշութեան խօսիլ, եւ համարձակ Լուտերին ըսաւ որ Ամենուն բերանն աս է որ դուն Հելուետացիներուն հաճելի ըլլալու

ին: Բայց ամենէն ամօթալին ու նախատականն ան է որ շատ անգամ աս քահանայապետնին կին մը կ'ըլլայ, որուն որ իբրեւ օրինաւոր քահանայապետի պէտք է որ հնազանդին ու կրօնի վրայ ըրած որոշմանը ներուն պէտք է որ գլուխ ծակն: Աս կին քահանայապետը (ինչպէս Անգլիայի թագուհին) եպիսկոպոս-

ներ կը դնէ ու կը հանէ, ծով ու պահճք բռնելու հրաման կու տայ, եւ մինչեւ հաւատոյ մեծ ու երեւելի վարդապետութիւնները կ'որոշէ, եւ այլն . . .

2. Գատար Բեւկեր, առ Պատիւնի, Գիրք 2. Լամ. ժԻ:

3. Այսն տեղը: Կուստա Ֆիցեր, ԳԼ. ԻԿ. 777:

Համար աս փոփոխութիւնը եկեղեցւոյ մէջ խոթեցիր, եւ միանգամայն սկսար հաղորդութեան վրայ իրենց ունեցած կարծիքին միանել: Լուտեր՝ որն որ բժշկէն քիչ գինի խմած չէր, աս լսելուն պէս՝ անանկ կատղեցաւ եւ անանկ խօսքեր խօսեցաւ, որ Մելանքթոն շուտ մը գուշակեց թէ բանը գէշի պիտ'որ երթայ, եւ ան քանի մը տարիէ վեր Լուտերականաց ու Չուինգլիականաց մէջ եղած արտաքին բարեկամութիւնն ու միաբանութիւնը չարաչար պիտի քակուի՝:

Քանի մը որ վերջը ասոր վրայ ուրիշ պատճառ մ'ալ աւելցաւ: Չուինգլիականք իրենց Ս. Գրոց գերմաներէն թարգմանութիւնը նորէն տպեցին, եւ տպողը օրինակ մը Լուտերին պարգեւ խաւրեց: Ասոր վրայ Լուտեր աւելի եւս կատղեցաւ. վասն զի, ինչպէս Չուինգլիականք յայտնապէս կը զըուցեն եւ Լուտերականք ծածուկ մը կը խոստովանին, իրեն մեծ նախատինք կը սեպեր որ իրմէ ուրիշը Ս. Գիրքը թարգմանելու ձեռք զարնէ, եւ Նորոգութեան աշակերտները՝ իր թարգմանութիւնը բաւական չսեպելով՝ ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ ուզեն ունենալ: Երգ Լուտեր Ատուած աշունչն իրեն խաւրողին շուտ մը իմացուց որ մէյ մ'ալ Չուինգլիականաց գրքերէն իրեն բան մը չխաւրէ, վասն զի, ըսաւ, ես անոնց հետ ամենեւին հաղորդակցութիւն չունիմ, գրքերնին ոչ ընդունիլ եւ ոչ կարդալ կ'ուզեմ, որովհետեւ հետերնին քիչ մը հաղորդակցութիւն ունենալն ալ՝ քրիստոսի հաւատացեալ անդամներուն սաստիկ մեծ մեղք է: Ստուգիւ շատ կ'աշխատին. բայց բոլոր փոյթներնն ու ջանքերնին փուճ է, ինչու որ արդէն իսկ դատապարտեալ են, եւ ուրիշներն ալ հետերնին դժոխք ամնիլ կ'ուզեն: Աւստի ես իրենց դատապարտութեան ու հպհոյութեան վարդապետութիւններուն չեմ ուզեր հաղորդակից ըլլալ, հապա մանաւանդ միտքս դրած եմ որ որչափ կենդանի եմ նէ՝ աղօթքով ու գրուածքով իրենց դէմ պատերազմիմ՝:

Մտիկա գրեց ու շուտ մը սպառնալիքը գործքով ալ կատարելով, 1544ին՝ Վէրլէն Էւստուշտադտը ըսուած գիրքը դուրս հանեց, որով ութը տարիէ վեր դադրած պատերազմը նորէն սկսաւ: Մելանքթոն աս բանիս վրայ իր բարեկամներէն մէկուն պոսպէս կը գրէ: «Գուցէ աս իմ թուղթս ձեռքդ հասած՝ կ'ընդունիս Լուտերին անհնարին սաստիկ գիրքը՝ որով Ս. Հաղորդութեան վրայ եղած կռիւր կը նորոգէ: Երբեք աս պատերազմը մը պոսչափ սաստիկութեամբ մղած չէր. անոր համար ես ասկէ

4. Գոսպար Բեւկեր, աւ Մենց- Զամ. ժԲ: 5. Մենցլ, Զատ. Բ. ԳԼ. ժԲ. ԼԷ, Զատ. Բ. ԳԼ. ժԹ. 410. Ծանօթ: Սերենտորֆ, Գիրք Գ. Զամ. 410: Պոսիւէ, Գիրք Զ. Զամ. ժԳ: ԵժԼ. 515: Պոսիւէ, Գիրք Զ. Կուստա ֆելցեր, ԳԼ. ԻԷ. 776:

վերջը եկեղեցւոյն խաղաղութեան ամենեւին յոյս չունիմ: Ա՛լ մեր թշնամիները... գլուխ կը վերցընեն, եւ մեր եկեղեցիներն աւելի եւս կը պատառին: Երբ որ աս բաները կը յիշեմ նէ, սաստիկ ցաւերու մէջ կ'իյնամ, 6:

Մեկանք թոն այսպէս կը գրէ. իսկ Ղուսեր իր գրքին մէջ ասանկ կը խօսի. Իմ կեանքիս օրերը լմրննայու ատեն, երբ որ մէկ ոտքովս արդէն գերեզման խոնարհած եմ, աս խոստովանուած թիւնս ուզեցի դուրս տալ, որպէս զի Բրիտոս դատաւորին աւջեւը աս վկայութիւնն ու պարծանքն ունենամ որ հաղորդութեան խորհրդոյն թշնամիները՝ Գարլըզատը, Չուինգլին, Եկոլամպագն ու անոնց աշակերտները դատապարտեցի, եւ մեծ զգուշութեամբ իրենցմէ խորշեցայ, ինչպէս որ Ընաքեան ալ խրատ կու տայ թէ «Յառնէ հերձուածողէ, յետ միանգամ եւ երկիցս խրատելոյ, հրաժարեալիք. գիտասջիւր զի թիւրեալ է այնպիսին, եւ մեղանէ անձամբ զանձն դատապարտեալ,»: Ստոյգ է որ քանի մը տարի յառաջ հետեւինին միաբանեցանք, եւ դաշինք դրինք որ մշերնիս բարեկամութիւն պահենք ու իրարու դէմ սաստիկ կամ նախատական խօսքեր չգրենք: Բայց որովհետեւ Խորհրդակներ անկէ վերջը Չուինգլին մէկ գիրքը տպեցին, որուն մէջ ան հերձուած ապետը չէ թէ միայն հաղորդութեան խորհրդոյն թշնամի կ'եղէ, հապա բոլորովին հեթանոսի պէս կ'երեւայ, ինչու որ Թեսէոսը, Սոկրատը, Արիստիդէսը, Ղուման, Կամիլլոսը եւ ուրիշ ասոնց պէս կուսակաշտ մարդիկները՝ նահապետներուն ու մարգարէներուն հետ արքայութեան մէջ կը դնէ, անոր համար ես ան ժամանակէն վեր Չուինգլինականներն ուղղելու յոյսը բոլորովին մէկդի ձգեցի: Ըստ միանգամայն իմացայ որ բոլոր իրենց տուած խրատներս ու խորհուրդներս եւ մշերնիս հաստատուած սէրն ու բարեկամութիւնը ամենեւին օգուտ մը չեն բերեր: Երբ եթէ մէկը կը գտնուի որ աս միաբանութիւնն ընելու համար կը կարծէ թէ ես Խորհրդակնաց հետ մի եւ նոյն կարծիքն ունիմ, կ'աղաչեմ որ ան խորհուրդը մէկդի ձգէ. վասն զի ինձի լաւագոյն է կտոր կտոր բլալ ու մարմինս այրուելու մասնել, քան թէ Չուինգլին, Գարլըզատին ու Եկոլամպագին կարծեացը հետ միաբանիլ: Եւ չի վայել որ ասկից վերջը իրենց համար աղօթք ընենք կամ իրենց վրայ հոգ ունենանք. ինչու որ Ս. Յովհաննէսին ըսածին պէս՝ մահուաբան մեղք կը գործեն 7:

Երբ որ Ղուսերին աս գիրքը դուրս ելաւ, Չուինգլինականք սաստիկ բարկացան. որովհետեւ թէպէտ իրենք կարծիքն են

րի պէս հօգուոց երեւելի հովիւ մը, գուցէ ցաւակցութեան արժանի կը սեպուէր, բայց նախատնընէն բոլորովին աղատ չէր մնար, :

Լ՛ս բսելէն վերջը խօսքերնին պսպպէս յառաջ կը աննէին . Լուսեր մեզի դէմ գրած խոստովանութիւնը կարճառօտ կ'անուանէ : Ստուգիւ թէ որ մէկը նոյն գրուածքին մէջ պատճառ կամ Ս . Գրոց վկայութիւն փնտռելու ըլլայ նէ՛ կարճ է ու համառօտ . իսկ թէ որ մէջը գտնուած նախատական խօսքերուն ու զրպարտութիւններուն միտ գրուելու ըլլայ նէ՛ շատ երկայն ու ընդարձակ է : Բայց Լուսերի ամէն գրքերուն նկարագիրն աս է . որուն համար ալ պարզամիտներն այնչափ կը գայթակղին որ Աւետարանն իրենց ասելի ու զարչելի կ'ըլլայ : Ստոյգ է Մարգարէները, Յովհ . Մկրտիչ, առաքելաբ եւ նոյն ինքն Քրիստոս շատ անգամ սաստիկ ու խիստ խօսքեր խօսեցան, բայց միշտ իրենք զիրենք կը չափաւորէին . իսկ Լուսեր ամենեւին չափաւորութիւն չիճանչնար , եւ բոլոր իր գրքերը նախատական ու զրպարտիչ խօսքերով լեցուն են : Այնպէս որ եթէ երբեմն զո-

ու գրիչը մէկիչ ձեռնով՝ ձեռքերնին զէնք առնն : Եւ որովհետեւ Սարգսնիայի կայսրընտիրն ու Հեսանի արխարհաւոր կոնք Էմալզաւի գաշակցութեան անուամբ աստիկ զորքով Հենրիկոսին վրայ յարձակեցան, խեղճն պաշտփ բազմութեան գէմ՝ զնէւ չիքնալով՝ ասիպուեցաւ . փախչիլ : Են ասեն բոցորով իշխանները անոր երկրին տիրելով՝ շուտ մը ուղղափառ կրօնքը բնեցին եւ լուսերական աղանդը հաստատեցին : Ուրիշ մասննագիրներէն զատ՝ աս գեպս ընդարձակ կը պատմէ Բլանք (Գլքթ Թ . Հոգ . Գ . Մ-ով Բ . 202 . — 212 .) , եւ աս բանն ընելուն համար բոցորդները վար կը գորնէ , ցուցնելով որ կրօններն պաշտպանելու համար ամենեւին ասանկ բան ընելու հարկ չկար :

Արդ երբ որ իշխանք իրարու հետ զեռ գրով կը կառուէին, Հենրիկոս իր գրուածներէն մէկուն մէջ ըսած էր որ Լուսեր թէպէտ եւ Սարսնիայի կայսրընտիրն կուտրի պէս պաշտօն ու պատիւ կ'ընդունի, սակայն գանձիկ կ'անարգէ , կ'արհամարհէ ու ծաղիկ կ'ընէ : Լուսեր աս գրուածքը կարգալուծ պէս՝ Հենրիկոսին գէմ վերը յիշուած գիրքը հանց . որուն մէջ դրանք գէմ պայտփ նախատական խօսքեր կը գրէ եւ պաշտփ աղանդի անուաներ կը գրիչ որ մարդ չիկրնար առանց արդար

բարիութիւն մը զգալու կարգալ : Դրանն ուսուած սոփարական անուններն ասոնք են . էչ թանձրամբա , անպիտան կոճիչ մը աւելի անմիտ , անամբիթ ստախա , թաւալու ու զեղ , լուսնոտ , զիււհար , անպարիշտ , արտադրական անապի , խնթեցան , ստախայ , կատաղի , ցնորալ , խռովարար բռնաւոր , վատասիրտ ու վախատական աւազակ , խնթեցան ներքինի , աւազակներու առաջնորդ եւ արիւնարրու շուն , կրակ ձգողներուն գլուխն ու իշխանը , չէ թէ միայն մէկ ստանանքը հապա բոլոր մէկ ստանանքու բանակի գրուուած , որն որ չէ թէ գրեւով հապա ստանանքով զինուցած ու լեցուած է , որն որ ստանալ կը չնէ , ստանալ կը թքնէ , ստանալ կը . . . է , ստանալ կը . . . է , որուն քովք Յուգա եւ Հերովդէս եւ Դերան եւ արխարհիս ուրիշ շարագործները պաշտուելու ստրկի պէս են , որուն նման արեգակն տակը երբեք մէկ եղած չէ Գարշտ Լոտ . Գլքթ . Հոգ . Է . 417 . Բ . 444 : — Մարթեոս Լուսերին անամբիթ վերքը ջատագովելու համար կը զրուցէ որ «Ով որ մարգարէից զրբեր կարգացած չէ եւ Հոգւոյն սրբոյ լեզուն չիճանչնար նէ , . . . անկիւս աս Բ-ով գրքին խօսքերէն կը գայթակղի . » Ը-ու ձ.Գ . 162 :

րաւոր ու հաստատուն պատճառաբանութիւն մ'ալ գտնելու ըլլայ, այնչափ աղտեղի, գարշելի ու դառն խօսքերով կը բացատրէ, որ մարդ չիկրնար հաւանիլ: Ասոնք գրելէն ետեւ՝ Լուսերի խօսքերը առաքելոց, մարգարէից ու Ս. Հարց խօսքերուն հետ կը համեմատեն, եւ կը ցուցնեն որ 'Նորոգիչը անոնցմէ որչափ տարբեր ու օտար է. մէկ խօսքով ըսելու համար՝ աս գրքին մէջ Լուսերը խաղբ ու խայտառակ կ'ընեն⁹:

Լ'ս կերպով 'նորէն սկսաւ Լուսերականաց ու խորհրդակա'նաց եւ առանձինն Ձուինգլիականաց մէջ եղած սաստիկ թշնամութիւնը, որն որ Լուսեր ժառանգութեան մը պէս իր աշակերտներուն թող տուաւ:

9. Ա. Ուլենպերկի, Գլ. ԼՖ. Համ. Գ: — Աս գրքով Լուսեր այնպէս սաստիկ կը նախատուէր որ Սարսնիպի կայսրընտիրն ու Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը իրենց երկիրներուն մէջ ծախուիլն արգելեցին: Կոստանտնուպոլիս, Գլ. ԻԷ. 778: — Աս գրքին ծախուիլն արգելողներն անոնք էին որ Լուսերին՝ եկեղեցւոյ ու քահանայապետին դէմ գրած անամօթ եւ անպիտան դրուածքները սաստիկ փութով կը տարածէին, եւ տարածուիլն արգելողները բռնաւոր կանչէին շէին գաղթել:



Ք Ո Ա Մ Ե Ր Ի Մ Մ Ն Ր

Լուսինքնը Այսօրվան Գրքայ: Այսօրվան Գրքային ելլելն յառաջ ինչո՞ւ
ճառը: Փառաւորութեամբ Այսօրվան Գրքան առեն՝ շրան որսորդութիւն
նը ինչո՞ւ: Այսօրվան Գրքան, հիւսնորութիւնն ու ճանը: Մարտինը
իւր բերեն Այսօրվան Գրքան առնայն որքոց ելլելոցոյն յիւր ինչո՞ւ:

1546

ԵՌՅԵՆ Ժամանակները Մանսֆելտի կոմսերուն մէջ երկրի
սահմաններու եւ ժառանգութեան վրայ գտնութիւն մը ծագած
ըլլալով՝ ասոնք Լուսերը Այսօրվան կանչեցին, որ զայ նոյն
խոսութեանները վերցրնելու հնարք մը գտնէ: Լուսեր աս
գործը յանձն առաւ, ու 1546ին Յունուարի 23ին ճամբայ
ելաւ որ հոն երթայ: Այդ գնացելէն ելլելէն քանի մը օր
յառաջ կիրակին օրը եկեղեցին ճառ մ'ըսաւ, որուն մէջ մտրդ-
կային մտաց դատաստաններուն կամ կարծիքներուն վրայ եր-
կայն խօսեցաւ, ըսելով որ կրօնական նիւթերու մէջ մտրդկային
մտաց սաստիկ սանձ դնելու է, որովհետեւ սատանան մտրդկային
մտաց ու բնական լուսաւորութեան պատճառանօք շատերը
հաւատքէն կը հեռացնէ: Ասկից ծագեցան, կ'ըսէ, Կրկնակերոց
ու Խորհրդականաց աղանդները: Բայց մեր օրերը դուրս ելած
աղանդները՝ միայն ասոնք չեն. ինչու որ երեսունէն աւելի հեր-
ձուածապետներ փորձ փորձեցին զիս իրենց մտրդական վարդա-
պետութիւններուն ետեւէն ձգելու. սակայն ես շատ քաջու-
թեամբ իրենց գէժ գրի ու պատճառներնին հերքեցի: Եւ եթէ
իրենց հաւանելու ըլլայի նէ՝ պէտք էր որ կրօնիս երեսուն ա-
ղանդ բաժնուէր: Հերթիքները մը շատ շատ ինչո՞ւ չեմ
բռնանա՞ն ու գիշերն: Աղէկ գիտեմ որ եթէ Աստուած մեզի հաւա-
տարիմ պաշտօնեաներ խաւրելու չըլլայ նէ, սատանան մեր ե-
կեղեցին պիտի պատռէ, եւ պիտի չգազրի մինչեւ որ բոլորովին
չկործանէ: Աս բանս թէ որ պատին ու կայսեր ձեռքը գլուխ
տանիլ չկրնայ նէ՝ անոնց ձեռքը պիտի ջանայ կատարել, որոնք
մեզի հետ մի եւ նոյն հաւատքն ունին: Եւ անոնց ձեռքը կ'ու-
ղէ սատանան իր կալքը կատարել, որոնք կ'ըսեն թէ ինչ կ'ուս
ունի թէ որ աս կամ ան բանին մէջ զիջանելու ըլլանք: Չէ,
ամենեւին պէտք չենք եւ ոչ մազի չափ տեղի տալ կամ զիջա-
նիլ: Թէ որ մեզի հետ նոյն վարդապետութիւնը պահել կ'ուզեն

1. Մթմեհոս, Ճառ ԺԴ. 175. Բ: Սերենարթ, Գիրք Գ. Համ.
ՃԼԳ. 634, 635:

նէ՛ պահեն, ապա թէ ոչ՝ թող տան երթան: Ես վարդապետութիւնս իրենցմէ չընդունեցայ, հապա աստուածային շնորհք՝ Լստուծմէ: Հատ կասկածի մէջ եմ. անոր համար Լստուծոյ եռանդեամբ արօթք բռէք որ իր խօսքը ձեր մէջը պահպանէ: 2:

Լուտեր աս ճառը խօսելէն քանի մը օր վերջը, ինչպէս ըստիք, ճամբայ ելաւ. հետը մէկտեղ առած էր որդիքներէն երեքը, իսկ ճամբան Հալ քաղքէն Յուստոն ալ իրեն ընկերացաւ: Մանսֆէլտի կոմսերուն երկիրը մօտեցած ատեն՝ անոնք զինքը մեծ պատուով ընդունեցան. դիմացը հարիւր հօգիէն աւելի ձիաւոր խաւրեցին, որոնք առին զինքը Եսայեպէն բերին, ուր որ կոմսերն ալ անձամբ դիմացն ելան: Բայց այսպէս փառաւորութեամբ քաղաք մտած ատեննին՝ Լուստրին վրայ մէկէն սաստիկ տկարութիւն ու նուաղութիւն մը եկաւ, որուն վրայ ինք Լուտեր կը կարծէր թէ սատանային գործքն է. ուստի եւ իր մտերիմներուն ըսաւ որ «Միշտ սատանան հետս այսպէս կը վարուի. երբ որ երևելի գործք մը գործելու վրայ կը լլամ՝ նէ՛ զիս աս կերպով կը փորձէ եւ աս փորձութեամբ վրաս կը յարձակի»³: Ըս տկարութիւնը քիչ քիչ անցաւ, եւ սխալ ըստ ստորութեան ուսել խմել. կոմսերը զինքը աշնի. գինիներով, որսի մներով ու համադրամ կերակուրներով կը պահէին. մինչև շատերը կրօնն որ շատ անգամ գինովցաւ ու մահը աս շատ ուտելէն խմելէն վրան հասաւ:

Եսայեպէն հասնելուն երկրորդ օրը սկսաւ նորոգիչը ան գործքին ետեւէն իյնալ, որուն համար զինքը կանչած էին, եւ Յունուարի 28էն մինչև Փետրուարի 17 միշտ անոր կը զբաղէր: Նոյն միջոցին եկեղեցւոյն մէջ չորս անգամ քարոզ տուաւ, երկու ալ քահանայ ձեռնադրեց⁴: Փետրուարի 14ին ժողովը դեան առջևը տուած վերջին քարոզին մէջ ըսաւ թէ Ես նորէն իմ Վիզգենպերկցիներուս կը դառնամ. բայց դուք իզմէ ընդունած վարդապետութիւններնուդ մէջ հաստատուն կեցէք, եւ միշտ աս աշխարհքիս իմաստուններէն զգուշացէք⁵:

2. Գործք Լուս. գերմ. Հատ. Բ. 314:

3. Նոյն տեղը, 422: Մատենախոս, ճառ ԺԲ. 176: Սեքենաորֆի, վերջ յիշուած տեղը, 635:

4. Կուստա. Ֆիցէր, ԳԼ. ԼԼ. 874:

5. Բոլոր թէ՛ ուղղափառ եւ թէ՛ բողոքոզ մասննազիրները Լուտերին՝ Փետրուարի 16ին, այս ինքն մեռնելէն երկու օր յառաջ թղթի կտորի մը վրայ գրած մէկ խօսքը յառաջ կը բերեն, որով՝ նորոգիչը

Ս. Գրոց գժուարիմանալ ըլլալը կը յայտնէ: «Ով որ հինգ տարի հոգիս չէ եղած նէ, կրօն Լուտեր, չիկրնար Ախրգիլոտի Հովուականներն հասկընալ: Ով որ հինգ տարի մշակութիւն չէ ըրած նէ, Ախրգիլոտին Մշակականը չիկրնար իմանալ: Ով որ յստն տարի տերութեան գործքերուն մէջ մտած չէ նէ, Կիկերոսին նամակները չիկրնար իմանալ: Եսայէս ալ մէկը չկարծէ որ Ս. Գրոց ճաշակն առած է, թէ որ հարիւր տարի եղիս ու եղիսէ

Վճռոյն 17ին Լուսերին վրայ հիւանդութեան նշաններ սկսաւ երեւնալ⁶ . Անոր համար Յուստոս եւ ուրիշները , նոյնպէս կոմսերն ալ իրեն ըսին որ ալ քարոզ չտայ , հապա տունը հանգարա կենայ : Լուսեր իրենց խօսքին անաչով՝ տան մէջ մնաց . բայց ամէն օրուան պէս կէսօրուան եւ երիկուան կերակրոյ գնաց , ու իր սովորականին պէս կերաւ խմեց : Իրիկուան կերակրէն ետեւ ելաւ սենեակը գնաց , եւ սկսաւ կուրծքի նեղութիւն զգալ : Հոն եղողներէն մէկն ըսաւ թէ Կոմսու հին սովորութիւն ունի որ իր որդիքներէն մէկը ասանկ ցաւ մ՝ ունենայ նէ՛ միեղջերուի եղջեր տաշուկ կու տայ . ուստի եւ գնաց որ իր մէ քիչ մը նոյն դեղէն առնէ : Անիկա բերելու երթալէն վերջը Յուստոս ուրիշ մէկու մը հետ սկսաւ կուրծքը տաք լաթով շփել , որով քիչ մը հանգիստցաւ : Քիչ մը ետքը Ալպերդ կոմսն եկաւ ու անձամբ դեղը բերաւ , եւ երբ որ իմացաւ թէ հիւանդը ազէկկեկ է , դեղը հոն ձգեց գնաց : Լուսեր նոյն դեղէն քիչ մ՝ առնելէն վերջը՝ եթէ կէս ժամ մը քնանալու ըլլամ նէ , ըսաւ , կը յուսամ որ հիւանդութիւնը բոլորովին կը փարատի : Աս ըսաւ ու ելաւ գահոյքին վրայ ընկողմեցաւ եւ ժամը ութ ու կէսէն մինչեւ տասը հանգարտ քնացաւ : Տասնին արթնցաւ , ելաւ քովէ սենեակը գնաց , եւ անկողնին մէջ մտնելով՝ քովիններուն ըսաւ որ «Տեսան Աստուծոյ եւ իր Աւետարանին համար աղօթք ըրէք , որպէս զի իր ամէն բանը յաջող երթայ , վասն զի Տրիդենտի ժողովքն ու գարշելի պապը իրեն զէմ սաստիկ զայրացած են ,⁷ : Աս ըսելէն ետեւ քուն մտաւ :

Իսկ Յուստոս Լուսերին որդիքներովն ու մէկ ծառայով

մարդարէներուն , Յովհաննէս Մկրտաչին , Քրիստոսի հետ եկեղեցին կառավարած չէ : Աս աստուածային Ենէականը մի փորձեր , հապա գետինն ինկած՝ հետոքը երկրպագութիւն ըրէ : Մենք մուրացիան ենք , Ասիկա ճշմարտութիւն է , : Խօսք Սեւան , 3 . Բ : Մե՛ջը , Հոգ . Բ . Գլ . ԺԹ . 425 , 426 : Չենք գիտեր՝ Լուսերին աս խօսքը իր Ս . Գրոց բացայայտութեան վրայ բաժնեւորուն հետ ինչպէս մտաբաններ . բայց եթէ ըսելով որ իր անին փորձովն իմանալով՝ առջի կարծիքն աս խօսքով եւ կ'առնէ :

6 . Ասկէ մինչեւ զլիտն վերջը պատմածնիս Յուստոսին՝ Լուսերին մահուան վրայ գրած տեղեկութեան առած ենք , ուսից կ'առնեն նաև զբնիւթ ըտր թէ ուղղափառ եւ թէ բողոքող մատենագիրները , որովհետեւ հերձուածապետին մահը

քիչ մարդու առջև պատահած ըլլալով եւ ամենեւին ուղղափառ մը կամ անկողմնակալ մարդ մը ներկայ չլսնուելով՝ ուրիշ աւելի հաւատարիմ վկայութիւն մը չունինք : Անոր համար գրածներուն աստուգութիւնը՝ միայն Յուստոսին վկայութեան վրայ հաստատուած է , որուն որ մենք երաշխաւոր չենք կրնար ըլլալ : Աս տեղեկութիւնն ամբողջ կը գտնուի է Գործք Լոսո . Գլ . ԺԳ . 421 . Բ : — 426 . Բ : Նոյնը Սեբեւտարի յալ՝ վրան զանազան ծանօթութիւններ աւելցընելով՝ ի մէջ կը բերէ . Գլ . Գ . Լոս . ԸԼԳ . 636 . — 638 : Տես նաև Բաթմեոսի , ճառ ԺԳ : 177 . Բ . — 179 . Բ :

7 . Յուստոսին տեղեկութեան մէջ . Գործք Լուս . գերմ . Հատ . Ը . 423 : Մե՛ջը , Հատ . Բ . Գլ . ԺԹ . 426 :

քովը կը սպասէին: Լուտեր մինչև կէս գիշերէն ժամ մը վերջը քնացաւ, եւ երբ որ արթնցաւ նէ՛ ծառային հրամայեց որ խուցը տաքցընէ: Յուստոս ինչպէս ըլլալն հարցուց, Լուտեր ալ պատասխան տուաւ. «Ո՛հ, Տէր, ինչ ցաւերու մէջ եմ՝ կարծեմ թէ Այսլեպէն՝ ծնած ու մկրտուած տեղս՝ պիտի մեռնիմ»: Յուստոս ու ծառան ըսին թէ Ա՛հ, յարգոյ Հայր, Աստուած մեր երկնաւոր հայրը քեզի օգնութիւն կը հասնի, քու քարոզած Յիսուս Քրիստոսիդ ձեռօքը: Ան ատեն Լուտեր ոտք ելաւ, ու մէկը ձեռքէն չբռնած՝ քովի խուցը գնաց, հոն քանի մը անգամ երթալէն գալէն կտեւ՝ գահոյքին վրայ ընկողմեցաւ ու ըսաւ. Սաստիկ ցաւեր զիս կը նեղեն: Տան մէջն ըլլողներն աս բաները իմանալուն պէս՝ ամէնքն ալ վաղեցին եկան. Այլերդ կոմսն ալ իր կնոջմով մէկտեղ եկաւ, եւ զանազան համեմներ, արմատներ ու դորացուցիչ դեղեր բերին եւ ամէնքը զենքը կը հօգային, նաեւ մօտ տեղերէն երկու բժիշկ բերել տուին: Երբ որ ամէնքը կը ջանային որ իրեն օգնութիւն մ՛ընեն, Լուտեր ըսաւ. Տէր Աստուած, աս ինչ ցաւ ու անձկութիւն է կրածս. ալ հիմա ստուգիւ գիտեմ որ Այսլեպէն պիտի մնամ: Իսկ Յուստոս եւ ուրիշները զենքը կը մոխթարէին եւ խրատ կու տային որ Քրիստոս մե՛ծ քահանայապետն ու միակ միջնորդը օգնութեան կանչէ: Լուտեր ասոր վրայ սկսաւ աղօթք ընել եւ Աստուծոյ շնորհակալ ըլլալ որ զՔրիստոս իրեն յայտնեց, զորն որ, ըսաւ, գարշելի պապն ու ամպարիշտները կը նախատեն, կը հալածեն ու կը հայհոյեն 8:

Իսկոյն ոչ աս հպարտական ու Փարիսեւոյն աղօթքին նման աղօթքը, ոչ բժիշկներուն տուած դեղերը եւ ոչ ալ քովի եղողներուն հօգն ու խնամքը կրցան իրեն օգուտ մ՛ընել. հապացաւերը շատ սաստկանալով՝ զենքը անհնարին կը նեղէին: Քիչ մը ետքը աչուրները գոցեց, իրեւ թէ հանգչելու համար, եւ մէկը բան մը կը հարցընէր նէ՛ պատասխան չէր տար: Վերջապէս Յուստոս հարցուց որ Մինչև հիմա քարոզած վարդապետութիւններուդ մէջ մնալ ու հաստատութեամբ անոնց մէջ մեռնիլ կ՛ուզես: Լուտեր պատասխան տուաւ թէ Այո՛, եւ անկէ վերջը ալ ամենեւին բերանը չբացաւ. հապաքնանալու պէս՝ անշարժ կը պառկէր: Վերջապէս խորունկ շունչ մ՛ալ առաւ ու հօգին փչեց, Փետրուարի 18ին, կէս գիշերէն գրեթէ երեք ժամ վերջը: — Լուտեր 62 տարի եւ երեք ամիս ապրած էր:

Ըն ատեն ամէն մօտ եղողները եւ մանաւանդ երէցները

8. Յուստոսին տեղեկութեան Սլէյտան, Գիրք ԺԶ. 270: Մենցը, Աջ, վերջ յիշուած տեղը, 423. Բ. Հատ. Բ. ԳԼ. ԺԹ. 426: 424: Մտօնեհոս, Ճառ ԺԴ. 178:

բարձր ձայնով սկսան իրենց հայրն ու վարդապետը լալ : Եւ Յուստոս շուտ մը նամակով աս բանս Սաքսոնիայի կայսրընտրին իմացուց, եւ հարցուց թէ ո՞ր կ'ուզէ որ Լուտերին մարմինը թաղուի : Բայց որպէս զի չըլլայ որ յանկարծակի մեռնելուն վրայ մէկը գայթակղի, Յուստոս աս ձայնը դուրս հանեց որ Շատ անգամ Լուտեր յայտնած էր թէ մահուան ատենը հասնի նէ՛ կը բաղձայ որ երկայն հիւանդութեամբ շտանջուի, հապա շուտ մը հոգին հանէ : Ըս բանը երկրորդ օրը մեռելոյն պատուոյն համար խօսած ճառին մէջն ալ հաստատեց :

Երկրորդ օրը մարմինն առին մեծ փառաւորութեամբ քաղքին մէկ եկեղեցին տարին, ուր որ շատ բազմութիւն ժողովուած էր, եւ կոմսերն ալ հոն էին : Յուստոս ճառ մը խօսեցաւ, եւ նախ մեռելն ու իր երեւելի ձիրքերը երկայն բարա՛ջ քովիլէն հետեւ՝ խօսքը հոգւոյն անմահութեանն ու անդիի աշխարհքին կենացը դարձուց. վերջապէս իբրեւ թէ մարգարեական հոգւում մը ուղղափառ կրօնքին դէմ շատ բան խօսեցաւ, եւ խոստացաւ որ Լուտերի մահը ուղղափառութեան կործանումը պիտի փութացնէ, եւ աս բանս հաստատեց Լուտերին ան խօսքով՝ որն որ յառաջները⁹ յիշեցինք : Գիշերը քաղաքացիներէն տասը հոգի մինչեւ առտու պատուոյ համար Լուտերին մարմնոյն քովը սպասեցին : Երրորդ օրն ալ կէսօրէն յառաջ լուտերական երէցներէն մէկը Լուտերին վրայ դամբանական ճառ մը խօսեցաւ, եւ կէսօրէն վերջը մարմինն առին ու դէպ ի Վիգդենպերկ ճամբայ ելան. վասն զի թէպէտ կոմսերը կ'ուզէին որ հոն՝ ծնած քաղաքը թաղուի, եւ կ'ըսէին թէ հոն մեռնին ըստ պատահման եղած բան չէ, հապա Լստուծոյ նախախնամութեամբը. բայց Սաքսոնիայի կայսրընտիրը չուզեց թողուլ եւ հրաման տուաւ որ մեծ շքով Վիգդենպերկ բերուի :

II) արմինը նոյն քաղաքը հասաւ Փետրուարի 22ին. համարաբանին բոլոր վարդապետները, քաղքին խորհրդականները, շատ իշխաններ ու աշուռականներ եւ սաստիկ բազմութիւն մինչեւ դարքին դուռը դիմացը գացին, եւ առին ամենայն սրբոց եկեղեցին բերին : Հոն խել մը տրամական երգեր երգեցին, եւ Փոմեր ու Մեյլանթիճոն վրան դամբանական ճառեր խօսեցան : Վերջապէս զինքը թաղեցին նոյն եկեղեցւոյն մէջ, ան ամպիոնին մօտ՝ ուսկից որ այնչափ մոլորութիւններ վարդապետած էր¹⁰ :

9. Գիւրը Գ. ԳԼ. 2. 19. Նանօթ. մջ. Գործք Լուտ. դերժ. Հաս. Ը. վերջ :

10. Յուստոսին տեղեկութեան

Յ Ե Ի Ե Լ Ո Ւ Ե Ն

ԼՈՒՏԵՐԻՆ ՄԱՀՈՒԸՆԻ ՄԻՆՁԵՆԻ ԱՒԿՍՊՈՒՐԿԻ ԽԱՂԱՂՈՒ-
ԹԵԱՆ ԳԱՇԿԵՔԸ

Բողոքոց քործութիւնը : Այսրը Շմելստեան դռնակիցներուն որժպտ-
տերազնի պարտադրութիւնն էր տեղի : Բողոքը իշխաններն աննո-
րաշնչաց-նիւնն էր ինքն : Ստանիայի այսրընորն ու Հեստեի աշ-
խարհորէր իմը պատերազնի էր սխն է վերջոյն էր յայտնին :
Ա-խարհի տարածողութիւնն ու տնոր լինը : Լիւթստեան տարածող-
ութիւնը ըստա՞ն քործութիւնը : Ա-խարհի բողոքը նորին տարածողութիւն
էր քործորն : Բողոքը Տրիքներուն յորովէր յար իտարելու էր
անտնին : Սորից այսրընորն ներգործութիւնը : Բաստաւի դռնակիցը :
Ա-խարհի տարածողութիւնն ու իտարելութիւնը :

1546 — 1555

ԹԽՊԷՏ ԼՈՒՏԵՐԻՆ մահուամբ գրքերնուս սահմանուած
չաիր լեցուած է, բայց պատմութիւններնուս ամբողջութիւն մը
տալու չամար՝ չարի կը համարինք մինչև հիմա պատմաններ-
նուս չեա չարիաւոր կապակցութիւն ունեցող դէպքերը հա-
մատու եղանակաւ մը յառաջ տանիլ մինչև Աւետարակի խա-
ղաղութեան դաշնիքը՝ որով կրօնական շիտթութիւններն ու
անտնցմէ պատճառած քաղաքական վրդովմունքները գոնէ ժա-
մանակ մը հանգարտեցան :

Ինչպէս որ տեսանք, բողոքող իշխաններուն յանգնու-
թիւնը ալ վերջին աստիճանի հասած էր. քանի մը տարիէ վեր
ապստամբութեան դրօշն յայտնի բացած էին, եւ մարդ կոյր
պէտք էր ըլլայ, որ չտեսներ իրենց բուն վախճանը եւ կրօնի
պատրուակին տակ ծածկած նպատակներն, այս ինքն՝ կայսեր իշ-
խանութիւնը բոլորովին մերժելու եւ կատարելապէս ինքնազուլու
ու անկախ ըլլալու ջանքերնին : Լուտերին վարդապետութիւն-
ներն ընդունած եւ Շմելստեան դաշնակցութեան մէջ մտած
ըլլալը՝ իրեւ թէ ամուր վահան կամ պարիսպ մըն էր, որուն
պաշտպանութեան տակ՝ ամէն մարդ ուզած չարիքը կրնար ընել,
առանց ամենեւին պատիժ կրելու. որովհետեւ Շմելստեան
դաշնակցութեան անդամները ամէն կերպով զինքը կը պաշտ-
պանէին : — Թէ որ ժողովրդեան մէկ մասը իր օրինաւոր իշխա-
նին դէմ ապստամբէր, բաւական թէ ըսէր որ իշխաննիս թող
չիտար որ աւետարանական վարդապետութեան հետեւինք, ան-
միջապէս Շմելստեանք ոտք կ'ելէին զանոնք պաշտպանելու,
ըսելով թէ երկրիս վրայ ամենեւին իշխանութիւն մը չկայ, որ

ժողովուրդան՝ Աստուծոյ անարատ խօսքն ընդունելու բաղձանքին կարող ըլլայ դէմ գնել : Ասոր հակառակ թէ որ քաղցր մը մեծերը Լուստրի վարդապետութիւններն ընդունելով՝ սկսէին քաղաքացիներուն վրայ բռնաւորական խտուրթիւն մը բանեցընել եւ զիրենք ստիպել որ ուղղափառութիւնը թող տալով՝ լուսերականութիւնն ընդունին, Շմաղալտեանք մեծերը պաշտպանելու կը սկսէին, բսելով որ իշխանաց ամենէն մեծ իրաւունքն ու պարտքն է հպատակներնուն փրկութեան հոգ տանիլ :

Աս ալ բաւական չէ . կարգաւորեալ բանակներու գլուխ անցած՝ ուղղափառ իշխաններու երկիրները կը յարձակէին, օրինաւոր իշխանները կը մերժէին, երկիրները կը յափշտակէին իրենց կ'առնէին կամ ուզած մարդիկներնուն կու տային : Յանցանքներնուն համար՝ կայսերութեան օրինաց համաձայն՝ իշխանութիւններէն վար առնուած իշխանները զէնքով զօրքով տեղերնին կը դնէին : Կայսերութեան ու կայսեր յայտնի թշնամիներուն հետ կը թղթակցէին, կը խօսակցէին, անոնցմէ դեսպան կ'ընդունէին ու դեսպան կը խաւրէին, անոնց հետ դաշնակցութիւն կը դնէին, որ պետութեան օրէնքներէն սաստիկ արգելուած էր . մանաւանդ թէ ուրիշները իրենց հայրենեաց ու կայսեր դէմ կը զրգռէին եւ օգնութիւն կը խոստանային : Եւ այսպէս բոլոր պետութեան օրէնքները ոտքի տակ առնելէն ետեւ՝ ամենեւին ոչ եկեղեցական եւ ոչ աշխարհական դատաստանի վճռոյն հնազանդիլ կ'ուզէին :

Կայսրը թէպէտ աս բաները կը տեսնէր, կ'իմանար որ ասոնց նպատակը իր իշխանութիւնը բոլորովին ջնջել է, ի վերայ այսր ամենայնի դեռ կ'ուզէր հետեւին քաղցրութեամբ վարուելով, խաղաղական միջոցներ բանեցընելով՝ զիրենք ճամբու բերիլ : Անոր համար ալ ժողովք ժողովքի վրայ գումարել կու տար, եւ երթալով միշտ աւելի կը զնջանէր . բայց ամէն բան պարտապ կ'երթար : Արշափ որ ինք աւելի զնջում կ'ընէր, այնչափ ալ իրենք աւելի յանդգնութիւն եւ անամօթութիւն կը տանային : Բայց վերջապէս կայսրը յայտնի տեսաւ որ իր իշխանութեան դեռ մնացած ստուերը պահելու եւ աւելի մեծագոյն չարիքները խափանելու համար՝ հարկ է որ զէնք բանեցընէ, ուստի եւ սկսաւ զօրք ժողովել :

Արովհետեւ Շմաղալտեանք իրենց բոլոր ըրած չարիքներուն կրօնական կերպարանք կու տային, եւ այնպէս կը ձեւացընէին որ ամենուն միակ նպատակը՝ իրենց կրօնն հաստատուն պահելն է, անոր համար թէ իրենք նոյն ատենները եւ թէ ետեւէն եկող բողբոջ մատենագիրներուն մեծ մասը կը գրու-

ցեն որ կայսեր իրենց դէմ պատերազմ բանալը՝ պարզապէս իրենց կրօններնուն համար, ուստի եւ նոյն պատերազմը կրօնական պատերազմ էր: Բայց բաւական է որ մտդ թէ մը անկողմնակալութեամբ ամէն պարագաներուն միտ դնէ, որպէս զի իմանայ որ կայսեր նոյն պատերազմն ընելուն պատճառը ամենեւին կրօնքը չէր, հապա միայն ան էր որ պատասաբ ու խոռվարար իշխանները զսպէ, եւ իր օրինաւոր իշխանութիւնն հաստատէ: Նոյն պատերազմին բոլոր պարագաները եւ պատերազմն վերջը կայսեր բռնած ընթացքը աս զրուցածներնուս ստուգութիւնը բացայայտ կը ցուցնեն: Նախ, աս պատերազմը բոլոր բողոքող իշխաններուն դէմ չէր, հապա միայն անոնց դէմ էր, որոնք Շմալթապտեան դաշնակցութեան մէջ մտած էին, եւ ամէն առթի մէջ կայսեր դէմ կը դնէին ու տէրութեան օրէնքները ոտքի տակ կ'առնէին. իսկ ան իշխաններուն՝ որոնք թէպէտ կրօնին փոխած եւ լուստրականութիւնն ընդունած էին, բայց խոռվութեանց մասնակից չէին ըլլար, կայսրը ամենեւին բան մը չէր ըսեր: Մասնաւանդ թէ հանդարտ կեցող բողոքող իշխաններէն ոմանք, եւ առանձինն Մորից Սաքսոնիայի դուքսը¹ կայսեր կողմն էին եւ իրեն հետ միանալով մեկալ պատասաբ իշխաններուն դէմ պատերազմի ելան: Գարծեալ կայսրը պատերազմ հրատարակելու ատեն՝ յայտնապէս կը զրուցէր թէ մի միայն պատճառն է իր կայսերութեան սկիզբէն մինչեւ նոյն ատեն քանի մը իշխաններուն իրեն հասցուցած նախատիւքը, իր հրամաններն ու աւագածողութիւններուն վճիռներն արհամարհելին. բացայայտ կ'ըսէր թէ վախճանն ան է որ նոյն անհնազանդ, անհաւատարիմ ու ապստամբ իշխանները՝ որոնք բոլոր երկիրն խաղաղութիւնը կը վրդովեն, կարգն ու կանոնը եւ օրէնքն ու իրաւունքը ոտքի տակ կ'առնեն, հնազանդութեան ու կարգի բերէ եւ Գերմանիան խաղաղընէ: Եւ երբ որ Շմալթապտեանք իրեն զեւսպան խաղաղընէ եւ հարցուցին թէ տեսած պատերազմի պատրաստութիւնը որուն դէմ է, ինք պատասխան տուաւ որ իմ վախճանս զեւ խաղաղութիւնն է, ինծի

1. Ասիկա Գեորգ Սաքսոնիայի դքսին եղբորը՝ Հենրիկոս դքսին՝ օրդին էր: Գեորգ դքսին օրգիւններուն ամենն ալ իրմ յառաջ մեռած ըլլալով, անմիջապէս իրեն մահուրէ վերջը (1539ին), Ալբրիխ մէջ) եղբայրը Հենրիկոս դքսն իր տեղը անցաւ, եւ հոգւով մարմնով Լուտերական ըլլալով՝ մեկէն բոլոր երկիրը ստիպեց ուղղափառութիւնը թող տալու: Հենրիկոս 1541ին մեռ-

նելով՝ իրեն յաջորդեց Մորից, որն որ թէպէտ եւ հօքը պէս լուտերական էր, բայց քաղաքական նկատմունքներով եւ Սաքսոնիայի կայսրընտրին հետ ազէկ ըլլալով, Շմալթապտեան դաշնակցութեան մէջ չէր: Կայսրը 1547ին զինքը Յոլհաննէս Փրեյզերիկոսին տեղ Սաքսոնիայի կայսրընտիր ըրաւ, եւ շատ երկիրներ տուաւ:

Հնազանդ բլլողներուն՝ միշտ իմ սէրս ու գլխուծիւնս կը ցուցընեմ: միայն անհնազանդներուն դէմ իմ կայսերական իշխանութեանս եւ իրաւանց համեմատ՝ սաստկութեամբ պիտի վարուիմ: Ասով նոյն իսկ Շմարտեան դաշնակցութեան մէջ ըլլող քանի մը բողոքող իշխանք հանդարտեցան, եւ նոյն դաշնակցութենէն դուրս ելլելով՝ ապստամբական գործքերէն ետ քաշուեցան. եւ անոր համար ալ իրենց ամենեւին վեաս մը հասցընող չեղաւ, թէպէտ եւ բողոքողութեան մէջ հաստատուն մնացին:

Իսկ ուրիշները եւ գլխաւորաբար Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը, որոնց գլխաւոր մանաւանդ թէ միակ վախճանն էր յափշտակած հարստութիւններննն եւ ձեռք բերած իշխանութիւննին չորսընցընել, աս խօսքով ամենեւեմ չհանդարտեցան, հապա կայսեր դէմ դնելու եւ պատերազմ ընելու պատրաստութիւննին յառաջ ամենելով՝ գրեթէ իրմէ աւելի զօրք ոտք հանեցին: Անոր համար պետութեան օրինաց համեմատ՝ (1546ին, Յուլ. 20ին) զիրենք երկուքը իրրեւ ապստամբ իշխանութենէ վար առաւ եւ տարագրութեան տակ ձգեց: Աս դատապարտութեան վճռոյն մէջ յանցանքննին մէկիկ մէկիկ դնելով՝ կը ցուցընէր թէ ինչպէս ասոնք՝ կրօնական շիտթութիւններն ու երկպառակութիւնը վերջացընելու եւ խաղաղութիւնը նորէն հաստատելու համար մինչեւ նոյն ատեն իր ունեցած փոյթն ու ցուցուցած գլխութիւնը պարապ հանեցին, եւ ուրիշներն ալ իրենց անհնազանդութեան ու ապստամբութեան ետեւէ ձգելու ջանացին, քանի մը անգամ զօրքով ու զէնքով երկրին խաղաղութիւնը վրդովեցին, մէկուն մէկալին երկիրներն իրենց յափշտակեցին: Եւ աս ամէն չարիքները կրօնի եւ ազատութեան պատրուակաւ գործեցին, ուր որ միակ վախճաննին՝ իր (կայսեր) իշխանութիւնը մերժել, իրենք զիրենք կայսերական իշխանութենէ անկախ ընել, եւ յափշտակած երկիրներով ու ինչքերով մեծնայն էր:

Սակայն իրենք եւ իրենց կողմնակիցները ասով աւելի եւս գրգռուելով՝ իրենց կողմանէ պատերազմը սկսան: Բայց իսկողման քանի մը տեղ փոքր յաղթութիւններ ընելէն ետեւ՝ վերջապէս յաղթուեցան. Սաքսոնիայի կայսրընտիրը պատերազմի մէջ (1547ին, Ապրիլի 24ին) վերաւորեցաւ ու գերի ինկաւ. իսկ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը նեղ մտնելով՝ անձնատուր եղաւ (Յունիսի 11ին): Այսպէս կայսրը՝ գրեթէ միայն Շմարտեան դաշնակցութեան մէջ չեղող բողոքող իշխաններուն օգնութեամբը՝ նոյն դաշնակցութեան կողմնակիցները յաղթեց եւ զիրենք հնազանդեցուց:

Իսպց թէ պատերազմին պատճառն ու վախճանը ոչ իր իշխանութիւնը չափէն աւելի ընդարձակել, եւ ոչ ալ բողոքողաց կրօնքը զնստօք ու բռնութեամբ ջնջել էր, անկից յայտնի է որ բողոքող իշխանները ասանկ յողթելէն ետեւ՝ բողոքորութեան մտած երկիրները ամենեւին չտախպեց որ իրենց կրօնական պաշտամունքները թող տան, հապա ուզեց որ ուղղափառ կրօնը գառնալին՝ միայն համոզմամբ ու կամաւոր միաբանութեամբ ըլլայ: Անոր համար պատերազմները լմրննալուն պէս՝ Աւհագուրկ քաղաքը աւագածողով մը գումարել տուաւ, զորն որ (1547ին Սեպտ. 1ին) անձամբ բացաւ. ետեւ կայսրընտիրներն ու կայսերութեան աւագանւոյն մեծ մասը հոն ներկայ էին: Կայսրը շատ ջանաց որ գէթ աս աւագածողովին մէջ բողոքողները յանձն առնեն Տրիդենտեան ժողովքը մարդ խաւրել: Բայց բողոքող իշխանք՝ մաց ի Մորից կայսրնարէն՝ չէին ուզեր աս բանիս հաւանիլ, կամ իրենց միշտ ըսածը կրկնելով՝ կը զուցէին որ ան ատեն յանձն կ'առնենք նոյն ժողովքը մարդ խրկել երբ որ քահանայապետը գահերէց չ'ըլլար, եպիսկոպոսները իրեն ըրած հաւատարմութեան երդմանէն ազատ կ'ըլլան, մեր աստուածաբաններուն ալ նոյն ժողովքին մէջ վճիռ տալու եւ քուէ ձգելու իշխանութիւն կը տրուի, եւ նոյն ժողովքին մինչեւ հիսնա ըրած որոշմունքներն անվաւեր ու ոչինչ կը սեպուին: Աս պլանդակ պահանջմունքներէն զատ՝ ուրիշ դժուարութիւն մ'ալ կար. Տրիդենտ քաղաքը նոյն ատենները ժանտախտ ինկած ըլլալով՝ արդէն առջի տարին ժողովականներուն մեծ մասը ձգած Պոլոնիա գացած, եւ մինակ մէկ մասը հոն մնացած էր, ուստի եւ ժողովքը գրեթէ դադրած կը սեպուէր: Անոր համար կայսրը ուզեց բողոքողներուն հետ Աւստրիայ միաբանութիւն մ'ընել, ուստի եւ քանի մը հոգւոյ յանձնեց որ նոյն առժամանակեաց միաբանութիւնը գլուխ հանելու համար, եւ մինչեւ ընդհանուր ժողովքին նորէն ժողովուելու ատեն բողոքողներուն կրօնական նիւթերու մէջ բանելու ձամբան որոշելու համար գրուածք մը շինեն: Ասոնց շինած գրուածքը՝ թէ վարդապետութեան եւ թէ պաշտամանց կողմանէ՝ բոլորովին ուղղափառական էր, եւ բողոքողներուն՝ միայն երկու բանի մէջ կը զեջանէին, մէյ մը որ հաղորդութիւնը կարող ըլլան երկու տեսակաւ մատակարարել, եւ երկրորդ՝ որ ամուսնացող քահանաները իրենց կանայքը պահելով, կարող ըլլան անօրինամամբ՝ իբրեւ աշխարհական՝ եկեղեցւոյ հաղորդութեան մէջ մտնել: Իսկ բողոքող իշխաններուն յափշտակած եկեղեցական ընչեց վրայ ամենեւին խօսք չէին ընէր: Կայսրը աս գրուածքին հաւա-

ներով՝ Մայիսի 15ին (1548ին) հրատարակել տուաւ, եւ քիչ մը ետքը (Յունիսի 30ին) աւագածողովը գոցուեցաւ :

Բայց բողոքող իշխաններուն շատերը անմիջապէս սկսան աս Աւստրիականացի գրքին դէմ դառնալ, եւ բաց ի երկու հօգիէն՝ շուզեցին իրենց երկիրներուն մէջ հրատարակել տալ : Իսկ Մորից որն որ նոյնը ոչ կատարեալ ընդունողներէն եւ ոչ ալ կատարեալ մերժողներէն էր, իրենց կողման աստուածարանները գանաղան տեղեր ու գլխաւորաբար Լիխտա ժողովեց, եւ խորհուրդ հարցուց թէ ինչ ընելու է : Ասոնք Մելանքոնիսի գահերիցութեամբը խորհուրդ ընելէն ետեւ՝ որոշեցին որ նոյն Աւստրիականացի գրքն այնպէս ինչպէս որ է նէ՝ չեն կրնար ընդունիլ, բայց մէջը գտնուած անորոշէր բաներուն կրնան հաւանել : Անոր համար նոյն (1548) տարին Գեկտեմբերի մէջ Սաքսոնիայի կայսրընտրութեան երկիրներուն համար Լեյպցիգի Աւստրիականացի ըսուած կարգադրութիւնը դուրս կլաւ, որուն մէջ՝ Ակսպուրկի Աւստրիականացի գրուածքին արտաքին պաշտամանց վրայ ըրած որոշմունքները գրեթէ բոլորովին կ'ընդունէին : Այս կերպով կայսեր Ակսպուրկի աւագածողովէն յուսացած Օգևտը չքլալով՝ 1550ին նոյն քաղաքը նորէն աւագածողով մը գումարել տուաւ, եւ հոն սկսաւ բոլոր զորութեամբ ջանալ որ բողոքողք մարդ խարեն Տրիդենտեան ժողովքը՝ որն որ Յուլիոս Գ. քահանայապետին հրամանաւը նորէն բացուած էր : Բողոքողք աս անգամ ալ ըստ սովորութեան երկայն ատեն դէմ դնելէն եւ դժուարութիւններ հանելէն ետեւ՝ վերջապէս յանձն առին, եւ այսպէս ալ գրուեցաւ նոյն աւագածողովին վճռոյն մէջ՝ որն որ 1551ին Փետրուարի մէջ հրատարակուեցաւ :

Աս որոշման համեմատ՝ բողոքող իշխանք սկսած էին ժողովքին պատգամաւորներ խարել. մէյ մ'ալ Մորից կայսրընտրին նենդութեամբը ամեն բան տակն ու վրայ եղաւ : Ասիկա՝ որ միշտ կայսեր կողմը բռնած եւ շեղաբարեանները յաղթելու մեծապէս օգնած էր, թէ իր տուած խոստումները եւ թէ կայսրմէ գտած բարիքները ոտքի տակ առնելով, Գաղղիացոց եւ քանի մը բողոքող իշխաններու հետ գաղտնի դաշնը գնելէն ետեւ՝ անոնց օգնութեամբ մեծ բանակ մը ժողովեց եւ կայսեր դէմ դարձաւ : Կայսրը թէպէտ արդէն շատ կողմանէ Մո-

2. Աս նենդութեան պատճառ կը բռնէր Մորից՝ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին ազատ թող շտրուիլը, որուն ազատութիւնը ինք շատ անգամ կայսրմէ խնդրած էր. սկսած գամայն կայսեր դէմ աս զպարտութիւնը կ'ընէր որ Գերմանիայի ա-

զատութիւնը կրօնի պատրուակաւ կ'ուզէ կործանել եւ զմեզ իր գերիներն ընել : Բայց բուն պատճառն ան էր որ իսկրան կեղծաւորելով բոլոր ուզածները եւ մանաւանդ Սաքսոնիայի կայսրընտրութիւնը ձեռք բերելէն ետեւ, ալ կեղծաւորութիւ-

րիցին դէմ կը զգուշացընէին. բայց կարողս անոր յառաջագոյն ցուցուցած հաւատարմութեան վստահանալով՝ անկարելի կը սեպէր որ իրեն դէմ նենգութիւն մ'ընէ: Աստի երբ որ ապստամբ կայսրընտիրը սկսաւ մեծ բանակով մը վրան քայլել նէ, բողբոջին անպատրաստ գտնուելով՝ փախչելէն ուրիշ բան չկրօցաւ. ընել: Ըսով Վորից ետեւէ ետեւ շատ քաղաքներ առաւ, դեռ որ կողմը բռնելիքներնուն վրայ տարակուսող բողբոջ իշխանները՝ հետը միացուց, եւ այսպէս կայսրը ստիպեց իրեն հետ հաշտութեան դաշինք մը դնելու:

Նոյն հաշտութեան խօսակցութիւնն ու դաշինքը Բասսաւ քաղաքն եղաւ, որուն գլխաւոր պայմաններն ասոնք են. Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը՝ զորն որ կայսրը արդէն ապատած էր, ազատ ըլլայ, Վորից եւ իր նիգակակիցները թշնամութեան գործքերէն բողբոջին հետու կենան: Կայսրը վեց ամիս վերջը աւագածողով մը գումարել տայ, որուն մէջ խօսուի թէ կրօնական երկպառակութիւններն ինչպէս կրնան խաղաղցուիլ, եւ միանգամայն կայսեր դէմ եղած ամբաստանութիւններն ալ քննուին: Գրեթէ որ նոյն աւագածողովը գումարուի նէ՝ մէջերն նին խաղաղութիւնը հաստատուն մնայ: Ըս Բասսաւի դաշինքը 1552ին Յուլիսի 30ին դրուեցաւ. եւ Օգոստոսի 2ին ստորագրուեցաւ ու հրատարակուեցաւ:

Ըս կերպով քիչ մը ժամանակուան համար ներքին խաղաղութիւնը հաստատուելէն ետեւ՝ ամէնքը միաբան սկսան արտաքին (Գաղղիացուց ու Տաճկաց դէմ ըլլալու) պատերազմին զբաղել: Բայց վեց ամիս վերջը գումարուելու աւագածողովը՝ աս պատերազմներուն պատճառաւ՝ հաղիւ երեք տարի վերջը (1555ին) գումարուեցաւ Աւկսպուրկ քաղաքը: Նոյն աւագածողովը ութ ամիսի չափ տեւեց, եւ վերջապէս Սեպտեմբերի 21ին կրցան միաբանիլ ու հետեւեալ որոշմանքներն ընել, որոնք նոյն ամսոյն 26ին հրատարակուեցան:

Կայսրը, կայսրընտիրներն եւ ուրիշ աւագանին՝ տէրութեան մէջ ամենեւին մէկու մը դէմ՝ Աւկսպուրկի դաւանութեան հետեւելուն համար՝ բռնութիւն մը պիտի չընեն եւ զէնք պիտի

նը մէկդի ձգեց, եւ իր նախորդ Յովհաննէս փրեդերիկոսին պէս՝ Շմալդաուսեանց զլուխն անցնելով՝ իր իշխանութիւնն աւելի մեծցընելու եւ կայսեր իշխանութիւնը նուազեցընելու, մանաւանդ թէ կործանելու ետեւ սկսաւ իյնալ: Իսկ իր պատրաստութիւնները զազատուի տեսնելու առէկ առիթ ունեցաւ Մակտաւուրկ քաղաքին պաշարու-

մը, որուն բնակիչները դեռ ապստամբ ըլլալով՝ կայսրը Վորիցին յանձնած էր որ շատ զորքով վրանին երթայ ու քաղաքը պաշարմամբ առնէ: Իբրք իշխանը բազմաթիւ բանակ մը ժողովեց, տարի մը չափ քաղաքը պաշարեց կեցաւ, եւ նոյն միջոցին իր պատրաստութիւնները տեսնելով՝ բանակն իր օրինաւոր տիրջը դէմ գարծուց:

չգործածեն. հասպա աս կրօնական վիճումն ու երկպառակու-
 թիւնը վերջընելու համար՝ միայն քրիստոնէական, բարեկամա-
 կան ու խաղաղական միջոցներ պիտի բանեցուին: Նոյնպէս Աւկս-
 պուրկի դաւանութեան հետեւողները՝ զկայսրը եւ ուրիշ հին
 կրօնին հետեւող թէ՛ աշխարհական եւ թէ՛ եկեղեցական իշ-
 խանները իրենց կրօնական եւ եկեղեցական պաշտամանց, ընկից
 եւ երկիրներուն մէջ հանդարտ ու հանգիստ թող պիտի տան:
 Թէ որ աս հին կրօնին հետեւող եպիսկոպոսներէն մէկը՝ նոյն
 կրօնը թող տալու ըլլայ նէ, նոյն գործքով իր պաշտօնն ու
 թողակը կը կորսընցընէ, եւ զինքն ընտրողները ուրիշ մէկը
 պէտք է որ ընտրեն: Ամենեւին իշխան մը ուրիշ մէկ իշխանը
 կամ ուրիշին հպատակը իր կրօնին դառնալու պիտի չստիպէ,
 եւ կամ ուրիշին հպատակը իր օրինաւոր իշխանին դէմ պիտի
 չպաշտպանէ. բայց թէ որ մէկը կրօնի պատճառաւ տեղէն ելլել
 ուրիշ տեղ երթալ ուզէ նէ՝ ամենեւին արգելք պիտի չգրուի
 եւ ինչքերն օրինաւոր կերպով ծախելը պիտի չարգելուի: Ան
 տեղերը՝ ուր որ երկու կրօնքին ալ հետեւողներ կային, ասկէ
 վերջն ալ ազատ պիտի ըլլան նոյնպէս մնալու: Բողոքողներուն
 իրենց սեպհականած պնդմանի եկեղեցական ինչքերը՝ որոնք տե-
 րութեան անընդմիջական ինչքեր չէին, եւ որոնք Բասսաւեան
 դաշնագրութեան տօնն եւ անկից ետքը եկեղեցականաց ձեռքը
 չէին, հիմակուան տէրերնուն ձեռքը մնան: . . . Ուրիշ ադան-
 դաւորները՝ որոնք ոչ ուղղափառ կրօնի եւ ոչ Աւկսպուրկեան
 դաւանութեան կը հետեւին, աս խաղաղութեան դաշնաց մէջ
 մտած չեն սեպուիր:

Արօնական երկպառակութեանց պատճառաւ Գերմանիայի
 մէջ եղած շփոթութիւնները աս Աւկսպուրկի խաղաղութեամբ
 առ ժամանակ մի վերջացան: Բայց կրօնական բաժանումը նոյն
 դաշինքով քաղաքականորէն ալ հիմնուեցաւ եւ հաստատուեցաւ:
 Եւ այսպէս հիմն դրուեցաւ ան սաստիկ թշնամութիւններուն եւ
 զարհուրելի պատերազմներուն՝ որոնք ետքը պատահեցան:

ՅՈՒՅԵԿ ԳԼԽՈՅ

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ 5
 ԳԼՏԻՆԱՏՈՒԹԻՒՆ 15

Գ Ի Ր Ք Ը

ԼՈՒՏԵՐԻ ԾՆԵՆԳԻՆԵՆԸ ՄԻՆՁԵՒ ՎԱՐԴՊՈՒՐԿԻՆ ԵԼԼԵԼԸ

- Ա. ԳԼՈՒԽ. Լուսեր, մինչև ներդրութեանց վէճը: — Լուսերի ծնունդն ու աղյուսթիւնը: Ուսում ստացելու համար Մակեդոնի, Այդնայի ու Էրֆուրգ կ'երթայ: Վանք կը մտնէ, կրօնաւոր ու քահանայ կ'ըլլայ: Վիդզենպերկ երթալն ու փիլիսոփայութեան գասասու գրութիւլը: Հում կը խրկուի, ու ետ գառնայլն ետև առաւանդաւանութեան վարդապետ կ'անուանուի: Լուսերին ունեցած ներքին խռովութիւններուն պատճառը: 1483 — 1517 3
- Բ. ԳԼՈՒԽ. Ներդրութեանց վէճը: — Գերմանիայի մէջ ներդրութիւն քարոզութիւլը: Գեջլ: Լուսեր ներդրութեանց գէժ քարոզելու կը սկսի: Մոգունտիայի արքեպիսկոպոսին նամակ մը կը գրէ եւ 95 նախադասութիւն գումար կը հանէ: Գեջլ, Փրիբրաւ, Հոլշդրաւեն ու Էք' Լուսերի գէժ կը գրեն: Լուսեր իր հակառակորդներուն սաստիկ պատասխան կու տայ: Հայտելակրկի մէջ պաշտպանած նորահնար նախադասութիւնները: Պրանսիայուրկի եպիսկոպոսին ու քահանայապետին նամակ կը գրէ: 1517 — 1518 15
- Գ. ԳԼՈՒԽ. Լուսեր Եւկապուրկի մէջ: — Մարտիֆիլանոս կայսրը քահանայապետին թուղթ մը կը գրէ: Քահանայապետը Լուսերը Հում կը կանչէ, որ ինքը զինքն արդարացընէ: Բայց ետքը կը զինքն որ Եւկապուրկ քննուի: Լուսերի Եւկապուրկ երթալն ու կայեանանոսի հետ խօսիլը: Լուսեր կարգինային նամակ մը կը գրէ ու քաղթէն ծածուկ կը փախի: Լուսերին երկու բողոքը: Քահանայապետը կոնդակով մը՝ ներդրութեանց վըստ եկեղեցւոյ ունեցած կարծիքը կը յայտնէ: 1518 36
- Դ. ԳԼՈՒԽ. Միլլիցին բրածները: — Քահանայապետը Միլլիցը Գերմանիա կը խաբէ: Միլլից խռովութիւնները զազրեցընելու համար լափեն աւելի քաղցրութիւն կը բանեցընէ: Լուսեր՝ Միլլիցին յորդորելով քահանայապետին նամակ մը կը գրէ: Լուսերին բուն միտքը: Լուսեր յանձն կ'առնէ որ Գրիբերի արքեպիսկոպոսին առջեւ քննուի, եւ ետքը գէժ կը գառնայ: Լուսերի մէջ գրուածքը: 1519 52
- Ե. ԳԼՈՒԽ. Լեփոսի վեճարանութիւնը: — Լուսեր Գարլդապետի հետ Լեփոս կ'երթայ: Իսկզբան Գարլդապետ Էքին հետ կը վեճէ, ետքը Լուսեր եւ վերջապէս Գարլդապետ երկրորդ անգամ: Վիճարանութեան ատեն քաղթին մէջ պատահածները: Վիճարանութիւնին ինչ վախճան ունեցաւ: Երազմտին մէջ թուղթը: 1519 63

Վանքերուն ևւ ուրիշ եկեղեցական ինչքերուն վրայ գրածը: Իշխանք վանքերուն ու եկեղեցիներուն ինչքերը կը յափշտակեն: 1522 — 1524 152

Գ. Գլխիտ. Նիւնայերի աւագածոցները: — Նիւնայերի աւագածոցը: Լուսեր՝ աշխարհական իշխանութեան վրայ գիրք մը կը հանէ: Աւագածոցվին բռնած նաման ու տուած վճարը: Լուսեր աս վճարն վրայ մեկնութիւն մ'աւելցընելով՝ ամեն կողմ կը սարածէ: Եղն Նիւնայերի քաղաքը 1524ին ուրիշ աւագածոց մը կ'ըլլայ: Աս աւագածոցվին վճարը, ևւ Լուսերին՝ նոյն վճարն զեմ գրածը: Ուղղափառ իշխանները Ռեկինսպուրի կը սողվուին, իսկ Լուսերականը Շփայէր: 1523 — 1524 160

Դ. Գլխիտ. Լուսերականը, Խորհրդականը, Կրկնակունքը: — Հերտիկոնները զանազան աշանդներու կը բաժնուին: Մունդեր՝ զեղացիներն ապստամբութեան կը գրգռէ: Լուսեր Ենա քաղաքը կ'երթայ ու Գարըլզատին ևւ Կրկնակունքներուն զեմ կը քարոզէ: Պանդոկի մը մէջ Լուսեր ու Գարըլզատ իրարու խօսք կուտան որ մէկը մեկային զեմ կուտին: Լուսեր Օրլամունտ քաղաքը քաղաքացիներուն հետ կը վիճէ: Գարըլզատ վիճման սեղ կուգայ, բայց Լուսեր զինքը զուրս հանել կուտայ: Լուսեր ամսթով ու խոյստաւարութեամբ Օրլամունտէն ետ կը զատնայ ու Գարըլզատը սաստիկ կը հայածէ: Գարըլզատ գրասնց Լուսերի հետ կը հաշտուի: 1424 172

Ե. Գլխիտ. Լուսերի բռնաւորութիւնն ու յամառութիւնը: — Վիզգենպերի Օզոսանեանք Լուսերին հետաւորութեան ատեն պատարազ կը վերցընեն: Կայսրընտիրը աս բանը քննել կուտայ ևւ կանոնիքներուն կ'արգելէ որ իրենք ալ չվերցընեն: Լուսեր երկայն ատեն ետեւնէն իյնալէն վերջը սպառնալիքներով կը ստիպէ որ պատարազ լծողուն ևւ իր գրած կարգերուն ետեւէն լծան: Պոստիէի մէկ խօսքը: Ռոսպոյին՝ Լուսերի բռնաւորութեան ևւ յամառութեան վրայ ըրած խորհրդածութիւնը: 1524 184

Զ. Գլխիտ. Գեղացիներու պատերազմը: — Գեղացիները ապստամբուտ սկսած ատենին յայտարարութիւն մը կը շինեն ևւ Լուսերին խաբելով՝ կարծիքը կը հարցընեն: Լուսեր լծէ զեղացիներուն ևւ լծէ իշխաններուն զեմ գրուածք մը զուրս կը հանէ: Գեղացիները Մունդերի ևւ անոր նման մարդիկներուն խօսքերէն զրգուելով՝ սաստիկ շարիքներ կը գործեն, ու իշխաններէն կը ջարդուին: Լուսեր իշխանները զեղացիներուն զեմ կը գրգռէ: 1525 198

Է. Գլխիտ. Լուսերի կարգուիլը: — Լուսեր միտքը կը զնէ որ երկայն ատենէ վեր ունեցած բաղձանքը կատարէ ու կարգուի: Մոզունտիտի արեւպիտկոպոսին խրատ կուտայ որ աշխարհք մտնէ: Իրք ալ միտքը գրածը կը կատարէ: Լուսերի աշակերաններուն՝ իրենց վարդապետին աս գործին վրայ ունեցած կարծիքը: Լուսեր ինքը զինքն արգարացընելու կը ջանայ, ու սաստիկ տրամալծեան մէջ կ'իյնայ: 1525 217

Ը. Գլխիտ. Լուսեր երեւելի լծնամիները սղոյթելու կը ջանայ: — Անգղիայի լծագաւորին շողորթմական նամակ մը կը գրէ, որուն լծագաւորը սաստիկութեամբ պատասխան կուտայ: Գեորգ Սարունիայի դքսին ալ խնարհական նամակ մը կը գրէ: Իշխանին զեղեցիկ պատասխանը: Լուսեր Երազման ալ հետը հաշտեցընելու կը ջանայ, բայց աշխատանքը պարսպ կ'երթայ: Ամեն կողմանէ մերժուելով՝ Լուսեր յառաջուրնէ աւելի սաստիկութեամբ վարուելու կը սկսի: 1525 — 1527 224

Թ. Գլխիտ. Սարսնիական այցելութիւն: — Լուսերի վարդապետութիւնն ընդունող երկիրներուն մտաւորական, կրօնական ու բարոյ-

ական վիճակը: Բլանքին՝ նոյն նիւթերուն եւ մանուսնոյ լուսե-
րական քարոզիչներուն վրայ դրածները: Լուսերին՝ իր աշակերտ-
ներուն բարոյական վիճակին վրայ ըրած արտունջները: Լուսեր
սա շարիքներուն ճար մը հողալ կ'ուզէ: Եկեղեցական առաջնոր-
դութիւնը աշխարհական իշխաններուն ձեռքը կը յանձնէ: Սարս-
նիայի կայսրընտրելն կը խնդրէ որ իր երկիրներուն մէջ սյցելութիւն
մ'ընել տայ: Վարդապետութեան եւ աստուածային պաշտաման
մէջ միակերպութիւն մը գնելու կ'աշխատի: Մելանքեմն սյցելու-
թիւն ընելու կը սկսի: Հրահանգէ՛ք այժմէն սա խալդէո-դէո-
քառած զերբը: Լուսեր իր դրած կարգերուն սաստիկ հնազան-
դութիւն եւ ճիշդ հպատակութիւն կը պահանջէ: 1527 240

ժ. ԳԼՈՒԽ. Ըփայեբի աւագածոցովները: — Դորկաւեան գաշնակցու-
թիւնը: Ըփայեբ աւագածոցով մը կը ժողովուի: Լուսերական իշ-
խաններուն նոյն քաղաքն ըրածը: Բարեւան զրպարտութիւն: Բո-
ղոքոջ իշխանները ուղղափառ իշխաններուն դէմ զօրք կը ժողովն: Լուսերին՝ սա բանիս վրայ ունեցած կարծիքը: Ըփայեբ քաղաքը
նորէն աւագածոցով մը կ'ըլլայ: Լուսերականք սա աւագածոցովին
վճարն դէմ կը բողոքեն, ու բողոքական կ'անուանին: 1526—1529 257

ժ.Ա. ԳԼՈՒԽ. Մարպուրի բանակցութիւնը: — Լուսերականներուն ու
խորհրդականներուն մէջ եղած անմիաբանութիւնն ու զգտութիւ-
նը: Լուսերին հետեւած սկզբունքներուն վրայ խորհրդածութիւն: Լե-
ւոստեի աշխարհատեր կոմսը երկու ազանդներն իրարու հետ միա-
բանել կ'ուզէ: Երկու կողմանէ ալ երեւելիները Մարպուրի կը ժող-
ովին: Առանձին ու հրապարակաւ վիճելով՝ քանի մը բանի մէջ
իրարու հետ կը միաբանին: Քլիստոսը խնդրոյն մէջ չկրնալով միա-
բանիլ՝ վերիվերայ խաղաղութիւն մը կ'ընեն, որն որ երկայն լիտե-
ւեր ու նորէն կ'աւրուին: 1529 268

Գ Ի Ր Վ Գ

ԱՒԿՍԳՈՒՐԳԻ ԱՒԿԱՃՈՂՈՎԼԵՆ ՄԻՆՉԵՒ ԼՈՒՏԵՐԻ ՄԱՀԸ

Ա. ԳԼՈՒԽ. Աւկապուրի աւագածոցովը: — Վայսրը կը հրամայէ որ
Աւկապուրի աւագածոցով մը գումարուի: Լուսեր 17 յօգուածով
հաւասար գումարութիւն մը կը լինէ, որն որ Մելանքեմն կը փոխէ
ու կարգի կը գնէ: Վայսրը Աւկապուրի կու գայ, երկրորդ օրը Մար-
մնոյ եւ արեան սօնը հանդիսով կը կատարուի: Աւագածոցովը կը
սկսի: Բողոքոցք հաւասար գումարութիւննին կը մատուցանեն:
Ուղղափառք նոյն գումարութեան հէրքումը կը լինեն: Աս հէրքումն
վրայ եղած խնդիրը: Ուղղափառ իշխանք կ'ուզեն որ բողոքոցոյ
հետ առանձին խօսուի: Լուսերին սա Մոզուսեայի կայսրընտիրը
դրած նամակը: 1530 283

Բ. ԳԼՈՒԽ. Աւագածոցովին վերջը: — Պրանտեւուրի կայսրընտիրին՝
բողոքողներուն ըսածը: Երկու կողմանէ եօթնական հոգի կ'ըն-
արուին, որ իրարու հետ խօսին: Բողոքականք քանի մը բանի մէջ
կը զինանին: Լուսերին հակառակելովք՝ ուրիշ բաներու մէջ միա-
բանիլն անկարելի կ'ըլլայ: Վայսրը նախ ուղղափառներուն աւ կար-
բողոքողներուն հետ առանձին կը խօսի: Բողոքոցք դրով ու խօս-
քով երկեր զերեք արգարացնելու կը ջանան: Առաջարկուած
խաղաղութեան պայմանները: Բողոքականք սա պայմաններուն
չեն հաւանիր: Աւագածոցովին վճարը: Աւագածոցովը կը լինու-
նայ: 1530 300

Գ. ԳԼՈՒԽ. Ըմալգալտեան գաշնակցութիւն : — Կայսրը իր Փերդինանդոս եղբորը Հռոմայի թագաւոր ընել կու տայ : Բողոքողք Ըմալգալտեան գաշնակցութեան հիմը կը դնեն եւ Հռոմայի թագաւորին ընտրութեան զէմ կ'ըլլեն : Չմանազան կողմերէն օգնութիւն կը խնդրեն, եւ իրենց գաշնակցութեան համար Լուտերէն հասանութիւն կ'անեն : Լուտերին մկ գրուածքը : Բողոքողք Ըմալգալտեան գաշնակցութիւնը կը հաստատեն : Կեղծակերպի գաշնակքը : Յօշմաննէս Սաբանիայի կայսրընտիրը կը մեռնի : 1530 — 1532 312

Գ. ԳԼՈՒԽ. Սատանայական տեսիլքներ : — Լուտերին՝ պատարագի ու մեռնադատութեան զէմ գրած գիրքը : Սատանայի հետ ըրած () վիճարանութեան պատմութիւնը : Լուտերական երկից մը սաստանայի հետ ըրած () խօսակցութիւնը : Լուտերին աս բանի վրայ ունեցած կարծիքը : 1533 — 1534 323

Ե. ԳԼՈՒԽ. Լուտերականք եւ Խորհրդականք կը հաշտուին : — Լուտեր Խորհրդականաց հետ հաշտուել յանձն կ'անեն : Բուկեր, Կապիտան եւ ուրիշ Խորհրդականք Վիդզենպերի մէջ Լուտերին եւ իրեննէս ըստ հետ կը խօսին : Մէլքերնին գաշնակք կը դնեն : Մեկնութեան գաշնակցութեամբ կը դրէ : որուն ամէնքը կը ստորագրեն : Հելլուստիացիք աս գաշնակքին չեն ուզէր հասնել : 1535 — 1536 332

Զ. ԳԼՈՒԽ. Ընդհանուր ժողովքի խօսք : — Պօղոս Գ. քահանայապետը կ'որոշէ որ Մանդուս ընդհանուր ժողովք պումարուի : Քահանայապետին զեպանքը Վերգերիտո՝ Վիդզենպերի Լուտերին հետ կը տեսնուի : Բողոքողք Ըմալգալտ կը ժողովին եւ ընդհանուր ժողովքին վրայ կը մտածեն : Ըմալգալտեան զուխը : Կայսրը Ժամալգալտ մարզ կը խաւրէ ու բողոքողները կը յորդորէ որ ընդհանուր ժողովքին երթան : Աստք զէմ կը դնեն, ու զանազան գրուածքներ կը հանեն : Լուտերին՝ եկեղեցւոյ ու ժողովոց վրայ գրածը : 1535 — 1539 340

Է. ԳԼՈՒԽ. Լուտերական կրօնին միութիւնը : — Լուտերականներէն ոմանք զատ աղանդ կը կազմեն, ու Հակաակորինականք կը կոչուին : Լուտերի խօսքերը՝ որոնք աս աղանդին պատճառ եղան : Լուտեր Հակաակորինականաց սաստիկ զէմ կը դնէ : Մեկնութեան երկու աղանդի դուխ : Հերոնիմոս Զուրֆ եւ ուրիշ օրէնագէտք կանոնական իրաւունքը պաշտպանելու կը սկսին : Լուտեր սաստիկ զէմ կը խօսի : Կեղծակերպի մէջ խստագանութեան վրայ պատահած խռովութիւնը : Լուտեր իր աշակերտներուն վրայ սաստիկ կը շարչարուի, ու կը զուլակէ որ մահուանէ ետեւ աւելի պիտի սաստկանան : 1538 — 1539 355

Ը. ԳԼՈՒԽ. Լուտերական կրօնին սքրութիւնը : — Լեճիտ անուստով մկը Վիդզենպերից բարուց ասականութիւնը կը խայտառակէ : Լուտեր աս մարզը քաղաքէն կը տարագրէ : Լուտերական երկց մը Վիդզենպերից սնայիտանութիւնները եկեղեցւոյ մէջ կը խայտառակէ : Աս գործքին հետեւութիւնը : Հեսանի աշխարհաւորները կ'որոշէ երկրորդ կին մ'անել : Լուտեր ու Մեկնութեան աս բանին հրաման կու տան : 1538 — 1540 366

Թ. ԳԼՈՒԽ. Չմանազան ժողովքներ : — Ֆրանքֆուրքի ժողովքն ու անոր որոշումները : Ո՛չ կայսրը եւ ո՛չ քահանայապետ աս որոշումներուն կը հասանին : Հակեմաի ու Վոլմի ժողովքները : Ռեկեմպարի ժողովքը : Կայսրը սաստանաբաններուն դիրք մը կու տայ, որ անոր համեմատ՝ իրարու հետ միաբանելու ջանան : Երկու կողմն ալ աս գիրքը չեն հասնիր : Լուտերին՝ միաբանութեան վրայ ունեցած կարծիքը : Ընկալքի աւագ ժողովն ու անոր ժիւրը : Քահանայապետ աս վճռոյն զէմ կը դնէ : Լուտեր ստոր զէմ

կատարելով քահանայապետին զէմ սյլանդակ ուղղութիւններ կը
գրէ: 1538—1544 379

Ճ. ԳԼՈՒԽ. Լուսերականը ու Խորհրդականը նորէն կ'աւրուին: —
Լուսեր Հեստենի աշխարհատէր կոմսին տակելովը վերագուցումը
ձեկզի կը ձգէ: Խորհրդականաց հետ կ'աւրուի Եւ անոնց զէմ
կը գրէ: Խորհրդականը պատասխան կու տան ու զինքը կը խօյ-
սաստակեն: 1542 — 1545 392

ԺԱ. ԳԼՈՒԽ. Լուսերի մահը: — Լուսեր Այսլեպէն կ'երթոյ: Ախ-
ղենպերկէն ելլելէն յառաջ խօսած ճառը: Փոստաւորութեամբ
Այսլեպէն մասն առնելով մասն տկարութիւն մը կու գոյ: Արքիմ
գործերը, հիւանդութիւնն ու մահը: Մարմինը կը բերեն Ախ-
ղենպերկէ ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն ձջ կը թաղեն: 1546 400

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. Լուսերին մահունէ մինչեւ Ա. կապուրկի խաղա-
ղութեան դաշինքը: — Բողոքոցաց գործերը: Կայսրը Շմալդաւ-
տեան զաշնակիցներուն զէմ պատերազմի պատրաստութիւն կը
տեսնէ: Բողոքոց իշխաններէն ոմանք զաշնակցութենէն կ'ելլեն:
Սարսնիայի կայսրնախին ու Հեստենի աշխարհատէր կոմսը պա-
տերազմի կը սկսին Եւ վերջապէս կը յաղթուին: Ա. կապուրկի ա-
ւազածողովն ու անոր վճիռը: Լիխտիական առժամանակեայ բռնած
զրուածքը: Ա. կապուրկ քաղաքը նորէն աւազածողով մը կը գու-
մարուի: Բողոքոց Տրիկենանն ժողովքը մարդ խաւրելու կը հա-
ւանին: Մորից կայսրնախին նենգութիւնը: Բաստախ գաշինքը:
Ա. կապուրկի աւազածողովն ու խաղաղութիւնը: 1546 — 1555 405

